НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК

2009

(Випуск 12)

Київ 2009

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК - 2009 (Випуск12)
Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України

Редколегія:

Чухліб Тарас, д.і.н., головний редактор
Блануца Андрій, к.і.н. заст. головного редактора
Андрощук Олександр, к.і.н., голова Ради молодих вчених ІІУ НАНУ
Блащук Світлана
Ващук Дмитро, к.і.н. відповідальний секретар
Даниленко Віктор, членкор. НАНУ, д.і.н., проф.
Гуржій Олександр, д.і.н., проф.
Рубльов Олександр, д.і.н., проф.
Віднянський Степан, д.і.н., проф.
Касьянов Георгій, д.і.н.
Сарцевічене Йоліта, к.і.н. (Литва)
Черкас Борис, к.і.н.

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАНУ, д.і.н., проф. голова ради
Реєнт Олександр, членкор. НАНУ, д.і.н., проф.
Кульчицький Станіслав, д.і.н., проф.
Леп'явко Сергій, д.і.н., проф.
Саганович Генадзь, к.і.н. (Білорусь)
Корзо Маргарита, к.і.н. (Росія)

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності.
Розраховано на викладачів, науковців та студентів.
Тексти подаються в авторській редакції.

Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, dvashchuk@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 6935

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Зміст

І. Пам'ять про колегу

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ. СЛАВНІЙ ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА 8
Ісаєвич Ярослав
ШТРИХИ ДО СПОГАДУ: Н.М. ЮСОВА ЯК ІСТОРІОГРАФ-ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ,
ОРГАНІЗАТОР НАУКОВОГО ЖИТТЯ 9
Юсов Святослав
БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ Н.М. ЮСОВОЇ 12

ІІ. Давня історія

Рейда Роман
ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ «ГОТСЬКИХ» ВІЙН. 24

ІІІ. Історія середньовіччя і раннього часу

Зема Валерій
«ДРЕВО САМОГО РАЮ»: ДО ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКИХ КУЛЬТІВ 30
Жих Максим
ПРО РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОЛІТОГЕНЕЗ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ) 42
Хромова Ірина
ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ДЖУЧИДСЬКОЇ МОНЕТНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОЇ
МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. 49
Селівоненко Анатолій
ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ СТОСОВНО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (1658–1667 РР.) 60
Дмитро Сень
ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РОЛІ ТУРЕЦЬКОГО АЗОВА В ІСТОРІЇ
КОЗАЦЬКИХ СПІЛЬНОТ ДОНУ І ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ (КІНЕЦЬ XVII СТ.) 66
Мацук Андрій
БОРОТЬБА МАГНАТСЬКИХ УГРУПУВАНЬ ДОВКОЛА ТРИБУНАЛА
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1743 Р. 76
Кононенко Василь
КОЗАЦЬКА ЕЛІТА МІЖ ВЕЛИКИМИ РЕФОРМАМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1725–1762 РР.) 91

ІV. Проблеми історії XIX–XXI ст.

Асауленко Олена
РОЛЬ ЕПІТИМІЇ У МОРАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ СУСПІЛЬСТВА
(НА ДОСВІДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX СТ.**)**. 100
Савчинський Володимир
ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА Й УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ 107
Назарова Євгенія
УКРАЇНСЬКІ КАЗКИ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(60–70-ТІ РОКИ XIX СТ.) 114

Бородій Андрій
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ЄВРЕЇВ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ
НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 118
Дзагалов Анатолій
ПЕРЕСЕЛЕННЯ ВІДСТАВНИХ СОЛДАТ – ВИХІДЦІВ З УКРАЇНИ
НА ПЕРЕДОВІ РУБЕЖІ КАВКАЗЬКОЇ КОЗАЧОЇ ЛІНІЇ В 1860–61 РР. 124
Котельницький Назар
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА КІНЦЯ 70-Х РОКІВ XIX СТ. 131
Стрикун Ірина
НАЦІОНАЛ-ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ПРОГРАМНИХ ПОЛОЖЕННЯХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ 1917 Р. 137
Огієнко Олена
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗЕМСТВ ТА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1904–1914 РР. 150
Кирієнко Олександр
ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ 1914–1917 РР.: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 160
Скальський Віталій
ВЛАДА ТА СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(ЛИСТОПАД 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.) 167
Щавлинський Микола
ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ БІЛОРУСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В КИЄВІ ТА ОДЕСІ В 1917–1918 РР. 176
Тимченко Роман
АКТ ЗЛУКИ 22 СІЧНЯ 1919 Р. ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ (СІЧЕНЬ–ЛИСТОПАД 1919 Р.) 183
Кондратенко Олег
ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПІДГОТОВКА «КОРОТКОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УРСР» 194
Завалко Наталія
ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ В 1947 Р. В КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ
ТОТАЛІТАРНОЇ СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ 201
Крупина Віктор
ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.) 207
Демиденко Тамара
МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ:
СПРОБА ВІДРОДЖЕННЯ ПРОЕКТУ «УРЕ» У 1944–1947 РР. 215
Мандрик Марія
ДО ПИТАННЯ ПРО НАСЛІДКИ БОРОТЬБИ З КОСМОПОЛІТИЗМОМ
В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ 1940-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РР. 225
Бондарчук Петро
РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ ХРЕЩЕННЯ, ВІНЧАННЯ ТА ПОХОВАННЯ
В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1940-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РР.) 233
Тєвікова Ольга
МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1953–1964 РР.) 244
Бобровнік Юрій
ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЬВІВСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО БРАТСТВА
В УКРАЇНІ (1989–1994 РР.) 253
Дуднік Олександр
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У КОНТЕКСТІ ТЮРКСЬКОЇ ЄДНОСТІ
ТА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ 262

Лозовицький Олександр
ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ ЯК НАЙГОЛОВНІША ПОХІДНА РОЗВИТКУ
ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ 276

V. Джерелознавство та історіографія

Конча Сергій
СІМ АРГУМЕНТІВ НА КОРИСТЬ ДОСТОВІРНОСТІ «ІОАКИМОВА ЛІТОПИСУ» 284
Майоров Олександр
МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВІДНОСИН
ПОЧАТКУ XIII СТ: ТЕКСТ, ПЕРЕКЛАД, КОМЕНТАР 294
Павловська Ганна
«ЩО Ж ЗАЛИШАЄТЬСЯ?» ЦЕРКОВНІ ХРОНІКИ ЯК ПРОСТІР
ДЛЯ ВЕДЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ДИСКУСІЙ 298
Пилипенко Володимир
«ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ» КШИШТОФА ПАЛЬЧОВСЬКОГО 309
Григорук Оксана
«ПОДОЛЬСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ 318
Гомоляко Андрій
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ОЦІНЦІ В.Ю. ДАНИЛЕВИЧА 323
Каріков Сергій
ОБРАЗ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА В НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 329
Кривошея Ігор
ПОЛЬСЬКІ АРИСТОКРАТИ ПОТОЦЬКІ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») В РЕЦЕПЦІЇ ФІЛІПА ВІГЕЛЯ 336
Муха Дар'я
БОРОТЬБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЗА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАВЛА ХРИСТЮКА 343
Юсов Святослав, Юсова Наталія
ДИСКУСІЯ В НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ УРСР З ПРОБЛЕМАТИКИ ЕТНОГЕНЕЗУ
СХІДНИХ СЛОВ'ЯН І ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (1951 Р.): МІЖ НАУКОЮ ТА ІДЕОЛОГІЄЮ 350
Цимбала Ольга
ЖІНКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: СТУДІЇ МИКОЛИ ГОЛУБЦЯ 364
Юсов Святослав
ІСТОРІЯ МОНОГРАФІЇ «ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦТВО» В. ГОЛОБУЦЬКОГО:
ВІД ЗАДУМУ ДО ПУБЛІКАЦІЇ 373
Чебан Марина
МИКОЛА АНДРУСЯК ЯК ІСТОРИК Й ОРГАНІЗАТОР НАУКИ 381
Кудінов Юрій
ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ:
КОНЦЕПТИ ФРАНКА СИСИНА НА СТОРІНКАХ «HARVARD UKRAINIAN STUDIES» 395
Бондар Вадим
СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ 408
Корольов Геннадій
АВТОНОМІСТСЬКО-ФЕДЕРАЛІСТСЬКІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС 417
Кабачій Роман
ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944–1946 РР.
ОЧИМА ІСТОРИКІВ-УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ 426

Примаченко Яна
МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН (АНАЛІЗ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ) 437
Лаас Наталія
ІСТОРИЧНА НАУКА В УРСР ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ
В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 449

VI. До джерел

Блануца Андрій
ЗЕМСЬКА СЛУЖБА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ КНИГИ ЗАПИСІВ №39 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ (СЕРЕДИНА XVI СТ.) 456
Ващук Дмитро
ДО ІСТОРІЇ РОДИННОЇ СУПЕРЕЧКИ КНЯЗІВ САНГУШКІВ
НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ. 468
Блащук Світлана
«З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ АКАДЕМІЧНОГО ВИДАННЯ «РУСЬКОЇ ПРАВДИ»»
ЗАМІТКИ В.П. ЛЮБИМОВА 475
Пазюра Наталія
НЕВІДОМА «АВТОБІОГРАФІЯ» МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА 488

VII. Огляди

Блануца Андрій
БІЛОРУСЬКІ ЮВІЛЕЙНІ НАУКОВІ ЗБІРНИКИ З ЛИТУАНІСТИКИ 504
Жеребцова Лариса
LIETUVOS METRIKA. KNYGA NR 14 (1524–1529): UŽRAŠYMŲ KNYGA 14. /
PARENGĖ L. KARALIUS, D. ANTANAVIČIUS. – VILNIUS, 2008. – 646 P. 506
Берковський Владислав
ВІД ПИТАНЬ СТАРОПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ 509
Кононенко Василь
HISTORY, RELIGION, AND CULTURE BRITISH INTELLECTUAL HISTORY 1750–1950 /
EDITED BY S. COLLINI. – CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2000. – 289 P. 512

VIII. Коротко про авторів. 514

І. ПАМ’ЯТЬ ПРО КОЛЕГУ

Славній пам'яті історика
НАТАЛІЇ МИКОЛАЇВНИ ЮСОВОЇ
(21.06.1974–12.07.2008)

Вже минув рік, як не стало нашої колеги, молодої вченої, гарної та чуйної людини й справжньої пасіонарної особистості –

дорогої Наталії Юсової.

Наша Наталя, незважаючи на свій молодий вік, дуже багато встигла за своє, на жаль, коротке, але надзвичайно яскраве життя. Серед її вагомого наукового доробку декілька ґрунтовних наукових монографій, десятки проблемних статей, в т. ч. і у поважних зарубіжних виданнях. Вона була активним членом редколегії нашого часопису й не тільки постійно друкувалася в ньому, але й домовлялася з науковою молоддю Білорусії, Литви, Польщі та Росії про публікацію їхніх розвідок в Україні. Саме Наталя започаткувала дискусійну рубрику в «Українському історичному збірнику» та була її постійним дописувачем.

Наша Наталя була активною не лише в науковому, але і в громадському житті Інституту. Вона першою йшла на «барикади» заради досягнення соціальної справедливості та суспільної гармонії.

Наша Наталя була небайдужою до кожного і постійно переживала за своїх рідних, друзів, колег, а також весь час намагалася допомогти усім, хто її оточував. Вона горіла цим життям й догоріла мов та свічечка, віддавши нам своє життєдайне тепло. Це про тебе писав незабутній Василь Симоненко:

...Так краще в тридцять повністю згоріти,
Ніж до півсотні помаленьку тліть.

Мир душі твоїй і Царство тобі Небесне, Наталіє. Ми пам'ятаємо...

Дванадцятий випуск збірника присвячується пам'яті кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Наталії Юсовій, яка передчасно пішла з цього життя.

Від Інституту історії України, редколегії та ради збірника:
Валерій Смолій, Тарас Чухліб, Станіслав Кульчицький, Андрій Блануца, Світлана Блащук, Олександр Реєнт, Олександр Андрощук, Віктор Даниленко, Дмитро Ващук, Генадзь Саганович, Борис Черкас, Степан Віднянський, Маргарита Корзо, Олександр Гуржій, Йоліта Серцевічене, Олександр Рубльов, Сергій Леп'явко, Георгій Касьянов,
а також колег-друзів:
Ярослав Ісаєвич, Віктор Пузанов, Сергій Азбєлєв, Олексій Петров, Дмитро Котишев, Євгенія Назарова, Владислав Назаров, Олександр Майоров, Андре Береловіч, Лариса Жеребцова, Марія Мандрик

Ісаєвич Ярослав
(Львів)

ШТРИХИ ДО СПОГАДУ: Н.М. ЮСОВА ЯК ІСТОРІОГРАФ-ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Організаторами наукового життя найчастіше називають заслужених, переважно немолодих учених – фундаторів, наукових течій або керівників колективів науковців. Але я познайомився з Наталею Миколаївною, яка назавжди залишилася в пам'яті молодою, саме як з організатором співробітництва вчених. Вона офіційно ніколи не бувала на адміністративній роботі. Найвища посада, отримана нею трошки більше як за рік перед смертю, називалася «старший науковий співробітник відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін».

Як тодішній голова Міжнародної асоціації україністів я починав співпрацю з нею – молодшим науковим співробітником групи координації міжнародних українознавчих досліджень при Інституті історії України НАНУ. У групі було тільки дві особи – вона і керівник групи Олександр Іванович Петровський. До праці над підготовкою і проведенням міжнародних конгресів україністів молода дослідниця ставилася з властивими їй сумлінністю і талантом. Їй вдавалося багато, бо мала дар викликати симпатію і довіру вчених, що приходили до її маленької кімнати на четвертому поверсі, отримували потрібну інформацію і заохоту до дальших контактів. Учасники незабутнього п'ятого конгресу україністів, який збирався у Чернівцях, запам'ятали її цілоденну екскурсію по місту – різних його закутках, маловідомих навіть в середовищі постійних мешканців буковинської столиці пам'ятках давнього будівництва, слідах колишнього культурного життя українців, австрійських німців, євреїв, румунів.

Чудові організаторські здібності виявила вона і при підготовці інших наукових форумів. Ведучи велике листування – і приватне і в наукових справах, намагалася залучити до участі в конгресах таких фахівців, які забезпечили б належний рівень дискусії.

Працівники відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ особливо вдячні пані Наталі за великий внесок у підготовку і проведення 26–27 жовтня 2007 року у Львові на базі академічного Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича конференції «Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії». Саме завдяки їй до участі у конференції були залучені і прислали тези або анотації не тільки давно відомі нам вчені з Центрально-Східної Європи. але й такі колеги з дальших околиць Євразії, як Віктор Пузанов з Іжевська, Данііл Дільман з Челябінська, Сергій Пашин з Тюмені. Розширення географії було особливо приємним для львів'ян, оскільки засвідчило популярність галицько-волинської тематики в краях віддалених від Галичини. Дискусія була камерною, це сприяло її успіхові. Матеріали (програма, тези, анотації) вийшли окремою брошурою в редагуванні якої пані Наталя брала участь. Загалом, жовтнева конференція в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича пройшла у невимушеній атмосфері толерантних й плідних дебатів, продемонструвала сучасний стан і проблеми галицько-волинських студій та стала вагомим поштовхом до майбутньої міжнаціональної та міждисциплінарної співпраці у дослідженнях над княжою добою. Внесок Наталі Юсової у цю справу важко

переоцінити. До речі, в ході цієї зустрічі завдяки Наталі Юсової медієвісти Інституту українознавства познайомилися з молодими науковцями столиці України.

Тільки найближчі до Наталі Володимирівни люди знали, що вже з раннього дитинства її здоров'я підточувала надзвичайно складна хвороба серця, яка супроводжувалася значними ускладненнями. Для більшості її активних кореспондентів смерть 36-річної дослідниці стала трагічно несподіваною. Крім смутку, природного для всіх хто шанували і любили її за щирість і доброзичливість до людей, але не знали її віку, вразила думка про те, як багато було зроблено за дуже короткий час.

На жаль, дотепер недостатньо відомі навіть фахівцям змістовні розвідки про побут і народне мистецтво селян буковинської Наддністрянщини. Ці праці заслуговують на опублікування достатнім тиражем. Таке видання буде цікавим і для дослідників і для громадськості, воно послужить стимулом і зразком для етнологів-краєзнавців.

Попри всю важливість праць з етнографії та народного мистецтва, справжній міжнародний розголос, насамперед в Україні, Росії і Польщі, отримали новаторські статті і монографія про зародження і утвердження в радянській історичній науці концепції «давньоруської народності», її санкціонування і насаджування партійною і державною владою СРСР. Систематизованим викладом складної і суперечливої проблематики стала монографія «Давньоруська народність: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)», – відтворення історії наукових пошуків та ідеологічних баталій з питання, яке багато хто вважав, або й вважає ключовим для формування української національної ідентичності і політичної орієнтації. Щодо назви монографії, то я не дуже люблю вжити в назві і дуже часто вживане в тексті одне слово і вже давно шкодую, що найпопулярнішим серед істориків нашої доби термін «становлення» – який є віддієслівним іменником від не властивого в українській мові «становитись» (ставати, формуватися, утверджуватися). Слово «становлення» не знали ні класики української науки, ні автори 30-х–40-х рр. минулого століття.

Проте, менше з тим. Серйозно зайнявшись студіями «становлення концепції» щойно в 2000 р. під час Першого міжнародного конгресу істориків, організованого Українським історичним товариством і, в першу чергу, його президентом Любомиром Винарем, вже через два роки Н.М. Юсова підготувала статтю, в якій простежуються всі основні висновки, викладені пізніше 2005 р. в кандидатській дисертації і в згаданій монографії. Далеко не кожен вчений, що йде на захист докторської дисертації, має такі солідні публікації.

Унікальною рисою дослідниці було використання всіх можливих різновидів джерел. Природно, що в історіографічних працях основним предметом розгляду є публікації з досліджуваної тематики і праці на близькі теми, часто також праці, що стосуються інших від досліджуваної територій. Як правило, коли є можливість, використовуються архівні документальні матеріали про життя і діяльність вчених, листування та інші свідчення про погляди істориків. Але, не знаю випадку коли б з такою повнотою було використано малодоступні архівні фонди, в яких збереглися рукописні оригінали досліджуваних праць і їх чернетки, матеріали про обставини життя вчених, листування з колегами. Заслугою Н. Юсової було також активне опитування людей, що знали вчених, були їхніми учнями, слухали лекції або доповіді і могли про це кваліфіковано розповісти. Дослідниця сама організовувала створення такого типу джерел, запрошуючи тих, хто міг би на цю тему щось сказати, щоб записували свої спогади, або відповідали на її конкретні питання. Для пошуку додаткових матеріалів використовувала кожну хвилину, зокрема, коли сама їздила в різні міста на наукові форуми. Так під час короткочасного перебування у Львові на

згаданій вже конференції в 2007 р. ознайомилася з особовими справами вчених, причетних до досліджуваних нею тем.

Про різноманітні архівні знахідки Наталія Миколаївна нерідко розповідала своїм колегам, ділилася враженнями від офіційних, а інколи кулуарних дискусій. В листах позначала російських та українських істориків своєрідними абревіатурами за першими літерами імені, імені батька і прізвища. Її архівна спадщина заслуговує поглибленого вивчення, в тому числі з врахуванням методики, яку НВЮ розробила у своїх історіографічних студіях.

В час, коли багато авторів щиро вважають застарілою і неможливою для виконання засаду об'єктивності, Наталя Миколаївна однозначно проголосила, що дослідник мусить бути об'єктивістськи налаштованим. У вступах до обох видань монографій вона «лише декларує обіцянку бути неупередженою і щиро спробувати по-об'єктивістськи відтворити всі складові, що допомагають цілісному розкриттю історіографічного процесу зародження та становлення концепції давньоруської народності». Цілеспрямоване і дуже послідовне протистояння як різним (національним та «антинаціонально-глобалістичним») ідеологіям, так і впливові стереотипних уявлень у власній свідомості, за словами Н. Юсової допомагало їй у спробі «досягнення недосяжного, а саме: об'єктивності в реконструкції історіографічного процесу». Усвідомлення своєї суб'єктивності і намагання її обмежити, на наш погляд, більш на часі, ніж нестримна релятивізація всіх оцінок і абсолютизація тези про непізнаваність світу. Як гадаємо, щире прагнення наближатись до неспотвореного позанауковими впливами відтворення історіографічного процесу додає переконливості основним висновкам дослідниці. Не випадково свою останню книгу авторка присвятила Інститутові історії України НАН України. Її наукова діяльність – яскравий вияв плідності культивованого цим інститутом плюралістичного підходу до найважливішого завдання – оптимальної інтеграції усіх реальних здобутків різних напрямів сучасної української історичної науки.

Юсов Святослав
(Київ)

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ Н.М. ЮСОВОЇ

1998

1. Мистецтво вишивки Буковинського Поділля // Етнічність в історії і культурі: мат-ли і дослідження. – Одеса: Гермес. 1998. – С. 99–101. (У співавт. с Г.К. Кожолянком).

2. Мотив «дерева-життя» у вишивці жіночих сорочок західної буковинської Наддністрянщини кін. XIX ст. – поч. XX ст. // Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст (тези доп., виступів повідомл.). V Гончарівські читання. 9–10 жовтня 1998 р. – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», 1998. –С. 32–34.

1999

3. Мотив «хміль» у вишивці західної буковинської Наддністрянщини кінця XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: традиційна етнічна культура словян: Зб. наук. праць. – К.: «Стилос»,1999. – С. 148–150.

4. Те саме // Молода нація. Вип.13. – К.: Смолоскип, 1999. – С.175–178.

5. Система назв уставкової сорочки та її деталей у Заставнівському районі Чернівецької обл. // Українські термінологічні словники з мистецтвознавства й етнології: досвід складання, проблеми та перспективи підготовки. Наук.-практ. конф., присв. 100-річчю від дня народж. М.Ф. Трохименка / Упор. і автор передмови. М. Селівачев. – К.: АНТ, 1999. – С. 63–64.

6. Специфіка народних назв жіночої тунікоподібної сорочки Заставнівського району Чернівецької обл. // Там само. – С. 65.

2000

7. Вишивка Буковинського Поділля у історико-етнографічних дослідженнях 2-ї половини XIX ст. // Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Зб. наук. праць: Мат-ли міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. – К.: [б. в.], 2000. – С. 277–281.

8. Питання орнаментики вишивки Буковинського Поділля у працях Ірини Гургули та Олени Кульчицької // Там само. – С. 266–269.

***

9. Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Зб. наук. праць: Мат-ли міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. – К.: [б. в.], 2000. – 327 с. (***відп. ред***.).

10. Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Зб. наук. праць: Мат-ли міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. – К.: [б. в.], 2000. – 327 с. (***упор***.)

2001

11. Виникнення концепції «давньоруська народність» в радянській історіографії: кінець 30-х – 1954 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 14. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. – С. 410–433.

12. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 35–64.

13. До проблеми становлення палеокостюмологічного напрямку міждисциплінарних досліджень // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – В 3-х тт. – Чернівці: Рута, 2001. – Том 3. – С. 305–311.

14. Основні сакральні функції жіночої сорочки-морщинки, як частини соціонормативної культури українців Буковинської Наддністрянщин (20–30 рр. ХХ ст.) // Там само. – С. 259–264.

*15. Основні сакральні функції жіночої сорочки-морщинки, як частини соціонормативної культури українців Буковинської Наддністрянщин (20–30 рр. ХХ ст.) // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К.: Вид-во «КІСУ», 2001.

16. Яків Павлович Прилипко: деякі аспекти життя й наукової діяльності // Мат-ли IV Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 125-річчю заснування ЧНУ ім. Ю. Федьковича. 5 жовтня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 146–153.

17. Яків Павлович Прилипко: історик, археолог, етнограф (1925 1978) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 5. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. – С. 120–128.

***

18. Мотивация воздвижения нарочитых крестов у православных украинцев Буковинского Подолья // Исторический вестник. – 2001, Москва-Воронеж. – № 2–3. – С. 168–179. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

2002

19. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміну «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип. 15. – С.413–440.

20. Вплив творчості наддністрянських вишивальниць на розвиток орнаментування жіночого одягу. (На прикладі с. Дорошивці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) // Традиційне й особистісне у мистецтві. Колективне дослідження за мат-лами Четвертих Гончарівських читань. – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. –С. 284–291.

21. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 34–78.

22. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30–40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20–21. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 216–233.

23. О. Прєсняков і схема східних слов'ян М. Грушевського // А сє єго срєбро ...: Зб. праць на пошану чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 259–268.

24. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–163.

25. Проблема давньоруської народності в праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. І. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–153.

26. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, д.і.н., проф. Р.Г. Симоненка / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип. 11. – С. 361–386.

***

27. Висвітлення особливостей вишивки Буковинського Поділля в історико-етнографічних дослідженнях 2-ї половини XIX століття // Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Зб. наук. праць: Мат-ли других міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. – К.: [б. в.], 2002. – С. 433–436.

28. Рецепція міфопоетичного образу дерева життя у вишивці Буковинського Поділля // Там само. – С. 436–438.

29. Особливості орнаментики народної вишивки Буковинського Поділля в альбомі «Народне мистецтво Галичини і Буковини. В 1916–1917 рр. війни» // Там само. – С. 438–439.

*30. Особливості орнаментики народної вишивки Буковинського Поділля в альбомі «Народне мистецтво Галичини і Буковини. В 1916–1917 рр. війни» // 100 років колекції Державного музею українського народного декоративно мистецтва. Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Селівачов. – К.: АртЕк. 2002.

2003

31. Давньоруська народність»: один із перших поглядів на проблему» // Матеріали V конгресу Міжнар. асоціації україністів. Історія: Зб. наук. статей. Част. І. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 30–37.

32. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 372–396.

33. Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії в 1654 р.: від “абсолютного зла» до “безумовного блага» // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 98–105.

34. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) // Український історичний збірник-2002 / Гол. ред. В. Смолій, заступник гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 5. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 437–447.

35. «Перегляд концепції М.С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22–23. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 237–264.

***

36. Винокур Іон Срулєвич (Ізраілевич) // Українські історики ХХ століття. Боібіліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2., Ч. І. – К.-Львів: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 56.

37. Данилюк Юрій Зіновійович // Там само. – С. 92.

***

38. Историческое значение Киевской Руси и ВКЛ для судеб восточного славянства: взгляд М. Кордубы // Тезисы Междунар. научной конф. «Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели». 11–12 декабря 2003 г. – М., 2003. – С. 55–58.

2004

39. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз’єднання України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 413–440.

40. Внесок М.Л. Рубінштейна у формування радянської схеми історії України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 225–273.

41. Возз’єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Ч. 2. – С. 174–208.

42. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник-2004. Вип. 7) / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 447–458.

43. Генеза концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-і – перша половина 1940-х рр. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – 21 с.

44. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) // »Істину встановлює суд історії» / Зб. на пошану Ф.П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К.: Віпол, 2004. – С. 449–468.

45. Питання «спільноруськості» Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенгезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр. XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. пр. Вип. 12. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 295–320.

46. Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 383–401.

47. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 96–121. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

48. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // Уроки Переяслава. До 350-річчя Московсько-Переяславської угоди. Матли Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Київський міжнародний університет, 2004. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

49. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник-2003 / Гол. ред. В. Смолій, заст.. гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 403–411.

***

50. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України. Том. 2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 275–276.

***

51. Запретительные (ограничительные) меры в отношении литовской и украинской печати в XIX в.: сходства и отличия // Исторический путь литовской письменности. Тезисы междунар. научной конф. 4-6 ноября 2004 г. Посольство Литовской республики в РФ «Дом Юргиса Болтрушайтиса». – М., 2004. – С. 57–61. (Співатор. з С.М. Блащук).

52. К вопросу о взаимоотношениях В.В. Мавродина и Н.Л. Рубинштейна: по поводу рецензии 1946 г. // Мавродинские чтения. 2004. Актуальные проблемы историографии и исторической науки. Мат. юбил. конф., посвящен. 70-летию ист. ф-а СПбГУ / Под ред. А.Ю. Дворниченко. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. – С. 18–22.

53. Н.Л. Рубинштейн и зарождение советской концепции места Киевской Руси в истории восточных славян // История науки и техники / Сб. трудов третьей Междунар. молодежной научной конф. «История науки и техники», состоявшейся в Санкт-Петербурге 2-4 декабря 2003 года. Том III. – СПб: ЦОП типографии Издательства СПбГУ, 2004. – С. 181–183.

2005

54. Володимир Пічета і генезис концепції давньоруської народності // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 14. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С. 381–403.

55. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.+II.

Рец.: *Зашкільняк Л.[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.+II. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. Ч. 1. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – С. 448–457; Зашкільняк Л.[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с. // Biuletyn ukrainoznawczy. – Przemysl, 2006. – №12. – S.287–296; Мандрик М.В.[Рец.]: Н.Юсова. Генезис концепции древнерусской народности в исторической науке СССР (1930–е – первая половина 1940–х гг.). – Винница: ТОВ "Консоль", 2005. – 545с. // Отечественная история.– 2006.– № 2. – С. 175–179; Моця А.П..[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ*

«Консоль», 2005. – 545 с.+ІІ.[Н.Юсова. Генезис концепции древнерусской народности в исторической науке СССР (1930–е – первая половина 1940–х гг.)] // Славяноведение. – 2006.– № 5.– С. 75–78; Пузанов В.[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.+ІІ.вкл. // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. Вип.І./НАН України. Український комітет славістів. Нац. б–ка України ім. В.І.Вернадського. – К.: Науково–видавничий центр НБУВ, 2006.– С. 578–583; Пузанов В.[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Вінниця, 2005 // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006/ Гл. ред.Б.Н. Флоря. – М,: «Индрик», 2008.– С. 343–350; .Саганович Г. .[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с. // Беларускі гістарычны агляд. – Том 1. – 2005. – Вільня: Европейский гуманитар. ун–т; Терпиловський Р.[Рец.]: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.. іл. // АНТ. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. – 2006. – №16–18. – С.117.

56. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940–х рр.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 145–159.

57. З історії ідейних змагань за києво–руську спадщину (Проблема «спільно руськості» в дискусії з українського націогенезу початку 30–х рр. ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200–річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С. 312–370.

58. Історіографічна «правдивість» у «новій книзі про головне». Деякі зауваги у зв'язку з виходом книги: Толочко П.П. Древнерусская народность: воображенная или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – 218 с., ил. – Серия «Славянская библиотека» // Молода нація. Альманах. – К.: Вид–во «Смолоскип». – 2005. – №. 4. – С. 187–205. (Під криптонімом: *Н.Ю.*)

59. Рецензія В. Данилевича на монографію О. Преснякова «Утворення Великоруської держави» (1918 р.) // Український історичний збірник–2004. Вип. 8) / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2005. – С. 392–410.

60. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940–і рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 12. У 2–х ч. – Ч. І. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2005. – С. 105–140.

***

61. Ждан Михайло–Богдан // Енциклопедія історії України. Том. 3. Е–Й. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 141–142.

***

62. Український історичний збірник–2004. Вип. 8) / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2005. – 554 с.; ***ред***.

***

63. Вопросы древнерусской народности в работах Л.В. Черепнина // Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и раннее Новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия). Междунар. Конф., посвящ. 100–летию со дня рождения академика Л.В. Черепнина. Москва, 30 ноября – 2 декабря 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. Препринт / Отделение историко–филологических наук РАН. Институт всеобщей истории РАН. – М., 2005. – С. 30–32.

64. Н.Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. – История. – 2005. – № 2. – С. 63–70.

65. Письма В.В. Мавродина и Н.Л. Рубинштейна: реконструкция фактов по поводу рецензии 1946 г. // Вестник Удмуртского государственного университета. Серия история. 2005 г. – С. 95–102.

66. Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л.З. Зализняком // История науки и техники. Т. IV. Сборник трудов четвертой Международной молодежной научной конференции. Санкт–Петербург, 6–8 декабря 2004 г. – СП б.: Изд–во СПбГУ, 2005 г. – С. 32–36.

2006

67. Генезис концепції давньоруської народності в працях В. Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми // Слов'янські обрії: Міждисцип. зб. наукових праць. Вип. І. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б–ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – С. 249–268.

68. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930–ті – перша половина 1940–х рр.): Монографія. 2–е вид., перероб. і доп. – К.: ВД "Стилос", 2006. – 620с.+ІІІ.

69. Ідейна та термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–129.

70. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. Ч. 1. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – С. 352–380.

71. Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії: від «абсолютного зла» до «безумовного блага» // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець–Подільський , 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець–Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець–Подільський; Київ; Нью–Йорк; Острог: Вид–во НаУОА, 2006. – Т. 2. – С. 56–63.

72. Питання києво–руської спадщини та етногенезу слов'янських народів у працях О. Преснякова // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІ. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2006. – С. 96–123.

73. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць, вип. 15. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – С. 168–189.

74. Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О. Удальцова першої половини 1940–х рр. // Український історичний збірник. Зб. наук. пр. Вип. 9. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – С. 410–420.

75. Участь Серафима Юшкова в організації і координації досліджень з проблем східних слов'ян (початок 1940–х рр.) // Слов'янські обрії: Міждисцип. зб. наукових праць. Вип. І. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б–ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – С. 527–532.

***

76. Греков Борис Дмитриевич // Енциклопедія сучасної України. Т.6. Го–Гю. – К.: Ін–т енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – С. 398–399.

***

77. Слов'янські обрії: Міждисцип. зб. наук. праць. Вип. І. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б–ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – 588 с.; ***відп. секр***.

78. Український історичний збірник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т. Чухліб; заст. гол. ред. А. Бланука. Вип. 9. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – 504 с.; ***ред***.

***

79. Вопросы древнерусской народности в работах Л.В. Черепнина // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и мат–лы. – СПб.: Изд–во СПбГУ, 2006. – С. 93–110.

80. Да гісторыі арганізацыі этнагенетычных даследаванняу у СССР // Беларускі гістарычны агляд. – Том 13. – Сшытак 2 (25). – Снежань 2006. – Вільня: Европейский гуманитар. ун–т. – С. 300–319.

81. Жизненный и творческий путь Е.М. Косачевской – пример самопожертвенного служения истории // История идей и история общества: Тезисы IV Всероссийской научной конференции (Нижневартовск, 20 апреля 2006 года). – Нижневартовск: Изд–во Нижневарт. гуманит. ун–та, 2006. – С. 195–198.

82. Из жизни научной интеллигенции: некоторые аспекты деятельности ленинградских историков Е.М. Косачевской и В.В. Мавродина // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. В 2–х тт. Том 1 / Національна академія наук України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Ф. Кураса, Українська академія політичних наук інститут політичних наук. – К.: ТОВ УВпК «Екс об», 2006. – С. 311–332.

83. Легётымация паняцця «старажытнаруская нроднасць» // Беларускё Гестарычны Агляд. Т. 12. – Вильнюс: Европейский Гуманитарный университет, 2006. – С. 3–20.

84. Легитимация понятия «древнерусская народность» // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и мат–лов. – Брянск: Изд–во Брянского гос. ун–та, 2006. – Вып. 8. – С. 3–17.

85. Легитимация понятия «древнерусская народность» в полемике советских историков конца 1940–х – начала 1950–х гг. // Историк в меняющемся пространстве российской культуры. – Челябинск: Изд–во Челябинского гос. ун–та, 2006. – С. 77–87.

86. Н.Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности // Вестник Удмуртского ун–та. Выпуск. 7. История. – 2006 г. – С. 168–177.

87. Научная легитимация концепции древнерусской народности: вклад Л.В. Черепнина // Вестник Удмуртского ун–та. Выпуск. 7. История. – 2006 г. – С. 3–25.

88. Некоторые аспекты жизни и деятельности ленинградских историков В.В. Мавродина и Е.М. Косачевской: украинский аспект (попытка реконструкции на основе материалов ИР РНБУВ) // Исследования по русской истории и культуре. Сб. ст. к 70–летию проф. Игоря Яковлевича Фроянова. – М.: Издательский дом Парад, 2006. – С. 520–538.

89. Письма В. Мавродина к Г. Гуслистому как источник по изучению интеллектуальной биографии и социокультурной среды 1930–х – первой половины 1960–х гг. // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2–х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Частина 1. – С. 214–251.

90. Роль православия в формировании протонационального дискурса в восточнославянском сообществе в XII – 30–е гг. XIII вв. // История идей и история общества: Тезисы IV Всероссийской научной конференции (Нижневартовск, 20 апреля 2006 года). – Нижневартовск: Изд–во Нижневарт. гуманит. ун–та, 2006.. – С. 198–202.

2007

91. Академік Володимир Пічета та генезис концепції давньоруської народності // Российские и славянские исследования. Научный сборник. Вып. II. – Минск: Белорусский гос. ун–т, 2007. – С. 19–32.

92. «Давньоруська народність»: неоднозначність термінологічного трактування // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун, заст. відп. ред. О. Середа. Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 62–72.

93. Концепція Мирона Кордуби щодо етногенезу українського народу // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько–Волинське князівство в історіографії. Міжнар. наук. конф. 26–27 жовтня 2007. Програма і резюме доповідей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 12–13.

94. Міркування Мирона Кордуби стосовно часу утворення української нації // Міжнар. наукова конф. «Україна і Велике князівство Литовське в 14–16 ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». Тези доповідей / Кам'янець–Подільський, 27–29 вересня 2007 р.; ІПУ НАНУ, КПдержуніверситет. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2007. – С. 42–44.

95. Перша нарада з питань етногенезу і створення спеціальної комісії з проблематики походження народів у контексті актуалізації етногенетичних досліджень в СРСР (кінець 1930–х рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16: На пошану д.і.н., проф. С.В. Кульчицького з нагоди 70–річчя від дня народження та 50–річчя наукової праці / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2007. – С. 356–360.

96. Підготовчі засідання до міждисциплінарної дискусії з методології етногенетичних досліджень «у світлі сталінського вчення про мову і націю» // Український історичний збірник (2006) / Гол. ред. Т. Чухліб; заст. гол. ред. А. Блануца. – Вип. 10. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2007. – С. 338–345.

97. У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних досліджень в СРСР на початку 1950–х рр.» // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 113–138.

***

98. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія сучасної України. Т.7: Ґ–Ді. – К.: Ін–т енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – С. 171–173.

(*Прим.*: *Том насправді вийшов у 2009р.*)

***

99. Український історичний збірник (2006) / Гол. ред. Т. Чухліб; заст. гол. ред. А. Блануца. – Вип. 10. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2007. – 496 с.; ***ред***.

***

100. Активизация этногенетических исследований в СССР в начале 1950–х годов // Историк и его эпоха: материалы Всероссийской научно–практической конференции, посвященной памяти профессора В.А. Данилова (24–25 апреля 2007, Тюмень) / Ред. колл.: С.В. Кондратьев (отв. ред.) и др. – Тюмень: Типография «Печатник», 2007. – С. 133–134.

101. Внедрение концепции древнерусской народности в научный обиход: вклад Л.В. Черепнина // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій, відп. ред. О.А. Удод. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 39–66.

102. Историографическая «правдивость» в «новой книге о главном»: П.П. Толочко. Древнерусская народность: воображенная или реальная» // Проблемы российской истории. – М.–Магнитогорск: ИРИ РАН, МаГУ, 2007. – Вып. VIII. – С. 479–490.

103. Легитимация понятия «древнерусская народность» // Общественно–политическая мысль в России: традиции и новации. Сборник материалов всероссийской научно–практической конференции. Ижевск 24–25 октября 2006 р. Т. 1. Средневековая Русь: проблемы идентичности / Отв. ред. В. В. Пузанов. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. – С. 50–66.

104. Оформление советской версии Переяслава и рецепция формулы «наименьшего зла» в медиевистике УССР конца 1930 – первой половины 1940–х годов // Проблемы российской истории. – М.–Магнитогорск: ИРИ РАН, МаГУ, 2007. – Вып. VIII. – С. 100–127. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

105. Первое совещание по вопросам этногенеза в контексте создания специальной комиссии при АН СССР (конец 1930–х гг.) // История идей и история общества: Материалы V Всероссийской научной конференции. (Нижневартовск, 19–20 апреля 2007 г.). – Нижневартовск: НГГУ, 2007. – С. 111–113.

106. Первое совещание по вопросам этногенеза и создание специальной комиссии по проблематике происхождения народов в контексте актуализации этногенетических исследований в СССР (конец 1930–х гг.) // Проблемы славяноведения. – Брянск: Изд–во Брянского гос. ун–та, 2007. – Вып. 9. – С. 95–113.

107. Проблема генезиса концепции древнерусской народности в современной украинской историографии // Юг России и Украина в геополитическом контексте / Южнороссийское обозрение Центра системных региональных исследований и прогнозирования Института повышения профессиональной квалификации Южного федерального ун–та и Института социально–политических исследований Российской Академии наук. – Вып. 40. – Ростов–на–Дону: Изд–во Северо–Кавказского научного центра Высшей школы, 2007. – С. 178–209.

108. Проблема генезиса концепции древнерусской народности в современной украинской историографии // Ученые записки Мурманского государственного педагогического университета. Исторические науки. Вып. 7. Отечественная история. – Мурманск: Изд–во МГПУ, 2007. – С. 153–175.

109. Проблемы генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии (искажение историографического процесса Л.Л. Зализняком) // История идей и история общества: Материалы V Всероссийской научной конф.. (Нижневартовск, 19–20 апреля 2007 г.). – Нижневартовск: НГГУ, 2007. – С. 109–111.

110. "У святле Сталінскага вучэння пра мову і нацыю" // Беларускё Гестарычны Агляд. Т.14. – Вильнюс: Европейский Гуманитар. ун–т, 2007. – С. 221–237.

2008

111. «Найменше зло» чи все ж «безумовне благо»? (До проблеми щодо змінення в 1930–х рр. оцінки приєднання України до Росії) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 19. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2008. – С. 393–409. (У співавт. з С. Юсовим).

112. Олексій Шахматов як фундатор концепції давньоруської народності // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій; від. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2008. – Вип. 18.– С. 164–180.

113. Перша нарада з питань етногенезу і створення спеціальної комісії з проблематики походження народів у контексті актуалізації етногенетичних досліджень в СРСР (кінець 1930–х рр.) // Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2008. –Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 134–149.

114. Як «скресає крига» над «искаженними» дискурсами «професіоналів» // Український історичний збірник–2008. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2008. – С. 444–470.

***

115. Дослідження з історії церковно–православного життя населення Буковини молдавського і австрійського періодів [Рец.: Чучко М.К. «И възят Бога на помощь»: соціально–релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини. (Епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги – ХХІ ст., 2008. – 368 с.] // Український історичний збірник–2008. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2008. – С. 500–501.

116. [Рец.:] Павло Роберт Магочій. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / Переклали з англійської Сергій Біленький та Надія Кушко. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2007 // Критика. – Рік. XII. 2008. – Число 1–2 (123–124). – С. 39.

117. [Рец.:] Гебрайський УСЕ–світ Галичини // Критика. – Рік. XII. 2008. – Число 3 (125). – С. 13.

118. [Рец.:] Ганна Дашко. Історія одного села. Село Станків – Львів: Добра справа, 2005 // Критика. – Рік. XII. 2008. – Число 6 (128). – С. 8.

***

119. Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб; заст. гол. ред. А. Блануца. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2008. – с.; ***ред***.

***

120. «В поисках народности»: теоретические аспекты этногенетических исследований в СССР на этапе становления (конец 1930–х гг. – начало 1940–х гг // Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Мат–лы междунар. науч. конфер. (Пятигорск,25–27 апреля 2008 г.). Ставрополь–Пятигорск–Москва: Изд–во СГУ,2008. – С. 111–124.

121. Вспоминая В.В. Мавродина – не забываем других // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сб. науч. статей / Редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. – СПб.; К.; Мн.: Санкт–Петербургский институт

истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун–т, 2008. – С. 7–9.

122. Изменение оценки присоединения Украины к России в предвоенные годы: амбивалентность взаимосвязей сталинской идеологии и официального историописания // Россия и Удмуртия: История и современность: Материалы Международной научно–практической конференции, посвященной 450–летию добровольного вхождения Удмуртии в состав Российского государства. Ижевск, 20–22 мая 2008 г. / Сост. и общ. ред. В. В. Пузанова и А. Е. Загребина. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2008. – С. 295–304. (У співавт. з С. Юсовим).

123. «Наименьшее зло» или все же безусловное благо»? (К проблеме об изменении в 1930–х гг. оценки присоединения Украины к России) // Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Мат–лы междунар. науч. конфер. (Пятигорск, 25–27 апреля 2008 г.). Ставрополь–Пятигорск–Москва: Изд–во СГУ,2008. – С. 124–138. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

124. Коллективный поиск этногенеза «в свете работ И. В. Сталина» // История идей и история общества: Материалы VI Всероссийской научной конференции (Нижневартовск, 17–18 апреля 2008 года). Ч. 2. Секция «Проблемы отечественной истории». Секция «Теория, методология истории, историография» / Отв. ред. В. Н. Ерохин – Нижневартовск: НГГУ, 2008. – С. 187.

125. Коллективный поиск этногенеза: подготовительные заседания к междисциплинароной дискуссии по методологии этногенетических исследований «в свете Сталинского учения об языке и нации» // Проблемы славяноведения. Сб. науч.ст. и мат–лов. – Брянск: ООО «Ладомир», 2008. – Вып. 10. – С. 179–189.

126. Первое академическое совещание по вопросам этногенеза (конец 1930– х гг.) // Славянские форумы и проблемы славяноведения / Отв ред. М.Ю. Досталь, И.В. Крючков. – Москва–Ставрополь: Изд–во СГУ, 2008. – С. 40–56.

127. Письма Владимира Васильевича Мавродина: предварительные заметки к реконструкции эпистолярного наследия // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сб. науч. статей / Редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. – СПб.; К.; Мн.: Санкт–Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун–т, 2008. – С. 28–36. (У співавт. з С.Л. Юсовим).

***

128. В.В. Мавродин. письма к коллегам. Публикация Н.Н. Юсовой // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сб. науч. статей / Редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. – СПб.; К.; Мн.: Санкт–Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун–т, 2008. – С. 37–59.

129. Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сб. науч. статей / Редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев… Н.Н. Юсова; отв. ред. М.В. Друзин. – СПб.; К.; Мн.: Санкт–Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун–т, 2008. – 682 с.; ***ред***.

***

130. К вопросу об актуализации изучения истории Украины и украино–российских взаимоотношений в Российской Федерации // РИА–Новости Украина. 16.04.2008 http://www.rian.com.ua/culture_society/20080416/77918509.

131. То же // МГУ. Информационно–аналитический Центр по изучению общественно–политических процессов на постсоветском пространстве / 17.04.2008 http://www.//ia–centr.ru/expert/924/.

2009

132. Довідка: концепція давньоруської народності // Чи жили українці у давній Русі? Зб. ст. / Упор. К. Галушко. – К.: Темпора, 2009. – С.79–94.

***

133. Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907 – 1994 рр.): історик, архівіст, археограф і організатор науки. Збірник на пошану вченого з нагоди 100–річчя від дня народження. – К.: Державний комітет архівів України; ІПУ НАНУ; ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, 2009. – 312 с.; ***ред.***

134. Те ж саме; ***упор.***

*Праці, що їх не вдалося проглянути de visu.

Література про Юсову Н.М.:

Юсова Наталія Миколаївна // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. К.: НАН України. Ін–т історії України, 2006. – С. 688–689

(*Прим.*: *міститься вибрана бібліографія її праць*).

[*Друзин М.В.*] Вспоминая В.В. Мавродина – не забываем других // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сб. науч. статей / Редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. – СПб.; К.; Мн.: Санкт–Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун–т, 2008. – С. 9–12.

Памяти Наталии Николаевны Юсовой // Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. – Ижевск: Изд–во Ижевского ун–та, 2008. Вып.2. – С. 201–202.

Наталя Юсова [Некролог.] // Україна модерна. Вип.3(14): Марксизм на сході Європи. – К.: Критика, 2009. – С. 344.

Памяти Наталии Николаевны Юсовой // www.vestnik.udsu.ru/2008/2008–11/vuu_08_052_20.pdf

***

Горизонтов Л.Е., Робинсон М.А. Славяноведение в восточнославянских странах перед вызовами современности. Информация о научном проекте // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006/ Гл. ред.Б.Н. Флоря. – М,: «Индрик», 2008. – С. 414, 419.

Моця О.П. Південна «Руська земля». – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2007. – С. 189–191.

II. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

Рейда Роман
(Київ)

ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ «ГОТСЬКИХ» ВІЙН

«Готськими» або «скіфськими» війнами в історіографії традиційно називаються походи варварського населення Південно-Східної Європи на провінції Римської імперії, які розпочалися в 230-х рр. н. е. Ці походи відрізнялися від попередніх спроб грабунку провінцій імперії значними масштабами, глибиною проникнення, тривалістю та організованістю, виявляючи зростаючу активність варварського населення регіону та етнічні й політичні зміни в його середовищі.

Одним із найважливіших питань стосовно «готських» війн є питання їх хронології. Найважливішим є визначення початкової та фінальної дат цих історичних подій, які залишаються нині остаточно не вирішеним питанням.

Найдокладніше хронологією «готських» війн у вітчизняній історіографії займався О.М. Рємєнніков. Початком першого етапу, а отже і «готських» війн загалом дослідник вважає війну 232–238 рр.[1] Очевидно, що активну роль у нападах на придунайські провінції в цей час відігравали племена карпів. Участь готів фіксується вже на заключному етапі подій – в 238 р.[2] До думки О.М. Рємєннікова щодо початку «готських» війн приєднується і В.П. Буданова[3]. У зарубіжній історіографії існує відмінна від наведеної вище думка про хронологію «готських» війн, одним із перших виразників якої став Т. Момзен. Він уважав, що їх початком слід називати 238 р. н. е., під яким стоїть перша достовірна згадка про готів у писемних джерелах, що належить Дексіпу[4]. Аналогічної думки про початкову дату «готських» війн дотримується, зокрема, Х. Вольфрам, який пов`язує її з початком зафіксованих нападів готів та пограбування ними Істрії[5], та Б.В. Магомедов[6]. Таке датування має власну логіку, якщо вважати точкою відрахунку першу писемну згадку про напади, в яких взяли безпосередню участь племена готів. Останні отримали назву «скіфи» і якщо вважати, що таку назву в античній та ранньовізантійській історіографічній традиції мають виключно племена східних германців, висновки Х. Вольфрама здаються логічними. У такому випадку напади інших племен, зокрема – карпів в 232–238 рр., можна вважати, хоча б номінально, подіями хоча і аналогічними, але не ідентичними «готським» війнам. Однак, з огляду на те, що і після 238 р. назва «скіфи» використовувалася давніми авторами щодо варварського населення Південно-Східної Європи загалом, така точка зору на дату початку «готських» війн не здається цілком правильною[7].

Думка О.М. Рємєннікова про початок війн у 232 р. видається більш обґрунтованою з кількох причин. По-перше, цим роком датується час нападу племен карпів на провінції Римської імперії. Військові дії між ними та римською армією з різною інтенсивністю тривали до 238 р., коли в них взяли участь і племена готів. По-друге, під 238 р. напади карпів на землі Нижньої Мезії, в час яких потрапила в облогу і Істрія, продовжувалися[8], вони не закінчилися, наприклад, у 237 р. По-третє, війна 238 р., названа Дексіпом «скіфською», ще не означає автоматично участі в ній виключно племен готів[9]. Навпаки, з огляду на писемні описи перемовин провінційної римської адміністрації, племена карпів відігравали в цих подіях не менш значну роль[10]. Фактично ж, участь племен готів у фіналі цілої низки нападів варварських племен на провінції Римської імперії, що тривали

протягом 232–238 рр. не дає підстави, на мою думку, датувати початок «готських» війн їх кінцем. До того ж, з огляду на рівень суспільно-політичного розвитку варварського населення Південно-Східної Європи напередодні «готських» війн здається цілком вірогідним, що як загальний термін «племена», так і назви, які несуть в собі зовнішнє етнічне забарвлення як то «готи», «скіфи» тощо, можуть бути використані скоріше в політичному значенні. Тобто, під ними треба мати на увазі об`єднання варварського населення регіону передусім політичного, а не етнічного плану. Зрозуміло, що останній не може бути відкинутий або ігнорований, але, як видно, навіть під конкретною етнічною назвою знаходиться досить складний поліетнічний зміст. Адже назви «скіфи» і «готи» використовуються давніми авторами, в основному, для позначення мас варварського населення, які брали участь у певного роду стосунках з Римською імперією, а саме – в нападах на територію її провінцій.

Тому оптимальним здається датування початку «готських» війн, запропоноване О.М. Рємєнніковим – 232 р. н. е., часу, коли розпочалися масові систематичні напади варварів на римські провінції, що продовжувалися і після вірогідного включення до цих рухів готів (як етносу чи як військового союзу кількох етносів)[11]. Вирішення питання про час завершення «готських» війн є не менш актуальним. У 269–270 рр. відбувся найбільший за кількістю учасників та маштабами похід варварів із Північного Надчорномор`я на територію Римської імперії[12]. За свідченням Зосима, в гирлі Тірасу було побудовано 6 тис. човнів, на яких розмістилися 320 тис. чол..[13]. На думку дослідників, кількість воїнів серед них мала складати від 60 до 100 тис. чоловік[14]. Похід 269 р. мав відмінний від попередніх експедицій характер. Це була спроба переселення великої частини варварів Південно-Східної Європи на територію Римської імперії. У результаті тривалих бойових дій, варвари – переселенці зазнали поразки і були розбиті римськими військами, після чого їхня активність у Північно-Західному Надчорномор`ї на деякий часпризупинилася.

У 275 р. відбувся і останній відомий похід варварів із території Боспорського царства та Північного Надчорномор`я загалом у Малу Азію. Проте, не виключено, що ця акція отримала статус грабіжницького походу в результаті непорозуміння. Загони варварів із території Боспорського царства рухалися, на думку більшості дослідників, з метою участі в експедиції імператора Авреліана проти персів[15]. Однак у квітні 275 р. імператор загинув і розпочався півріччний період безвладдя, що закінчився приходом до влади імператора Тацита, який і розпочав військові дії проти варварів[16]. Зрештою, останні були вимушені повернутися на Боспор, де, можливо, і зазнали остаточної поразки від Тейрана,[17] роками правління якого були 275/76–279/80.[18] Значна частина науковців пов`язує з цими подіями встановлення на Боспорі монумента на честь Тіберія Юлія Тейрана, на постаменті якого якісь, невідомі нам дії цього царя прирівнюються до врятування вітчизни, і який датований 277–278 рр.[19] Стверджувати щось напевно зараз не видається можливим: з одного боку, на монументі не вказано конкретних ворогів держави, над якими одержав перемогу Тейран, з іншого, судячи з розвитку боротьби в Малій Азії, у Понт, Віфінію, Каппадокію та Кілікію проникли значні сили варварів, війна з якими точилася не менше року. Війська римлян у регіоні, що становили основні сили римської армії, по черзі очолювали три римських імператори (Тацит, Флоріан, Проб)[20]. Зрештою, варвари були повністю розбиті римськими військами як на суходолі, так і на морі, що відбилося на римському монетному карбуванні[21]. Тому, можливо, повертатися на Боспор вже не було кому, а, отже – перемога над ними Тейрана у цьому випадку здається маловірогідною; можливо, якась частина варварів просто не взяла участі в експедиції і саме їх переміг боспорський цар. Якщо ж якісь розрізнені загони варварів і змогли добратися додому,

перемога над ними навряд чи могла кваліфікуватися як спасіння вітчизни. Можливо, перемога Тейрана пов`язана зі встановленням його одноосібної влади: адже в цей час на Боспорі залишався, судячи з монетного карбування, лише один цар, а відомостей про Рескупоріда IV та Савромата IV ми вже не маємо, що дає підстави припускати якусь політичну боротьбу в країні в цей час. Тому питання щодо конкретних заслуг Тейрана перед Боспорським царством, відзначених монументом, залишається поки що не вирішеним остаточно.

Відповідно, вважаючи похід варварів 269–270 рр. піком «готських» війн, можна також констатувати принципові зміни, які відбулися ще в процесі його підготовки. У цій акції взяло участь не тільки доросле чоловіче варварське населення, а й їхні сім`ї, що беззастережно можна вважати показником не стільки грабіжницького, скільки переселенського характеру цього походу. Спостерігається процес трансформації походів варварів від грабіжницьких експедицій в бік організації спроби переселення на землі Римської імперії. Поразка варварів у цьому поході також не в останню чергу викликана не лише вдалими діями римських полководців, а й тим, що переважаючу частину варварів у цьому випадку становило мирне населення: літні люди, жінки та діти варварів, які рушили на землі імперії. Похід мав значний обоз, що ускладнювало як пересування, так і ведення бойових дій. Навіть воїни під час переселення мали опікуватися більше своїми сім'ями та майном, наіж бойовими діями.

Водночас, Боспорське царство мало безпосередні контакти із варварськими коаліціями до часу походу 275–276 рр. в Малу Азію. Проте, якщо дотримуватися думки про цю експедицію як союзницьку щодо Римської імперії акцію, яка, в результаті непорозуміння, перейшла у збройну конфронтацію[22], то відносити її безпосередньо до «готських» війн є мало підстав. Ці події можна віднести не більше як до ремінісценцій «готських» війн, які на момент походу вже завершилися. Відповідно, крайньою їхньою датою умовно можна вважати час походу-переселення 269–270 рр., що і є їх останньою відомою значною подією, яка, принаймі частково відбувалася в руслі попередніх експедицій варварів. Умовною цю дату можна вважати тому, що напади варварів Північного Надчорномор`я тривали ще до кінця III ст. н. е., але їх ефективність та масовість була, очевидно, значною мірою збита, з одного боку евакуацією римської провінції Дакії, на землях якої оселилася значна частина варварського населення, більш гнучкою політикою Рима стосовно варварів та, зрештою – виходом Римської імперії з кризи і загальним зміцненням влади[23].

Надзвичайно показовим і важливим є те, що загальні хронологічні рамки «готських» війн, загалом, співпадають з першим періодом існування пам`яток черняхівської культури на території Південно-Східної Європи. Так, на 230–270-ті рр. н. е. припадають не лише події «готських» війн, а й перша фаза існування черняхівської культури. Ця фаза отримала в дослідженні Є.Л. Гороховського назву «Ружичанської»[24]. Першу фазу черняхівського могильника Данчени, першу та другу фазу Ружичанського могильника, на основі аналізу хронологічних індикаторів, визначає часом 220–280/290 рр. н. е. і О.В. Шаров[25].

Схоже із наведеними вище, датування має і перший період черняхівської культури в хронологічній системі, розробленій О.А. Гей та І.А. Бажаном (230/240–270/280 рр. н. е.)[26]. З таким датування ранніх пам`яток черняхівської культури Південно-Східної Європи погоджуються й інші вітчизняні дослідники[27]. Не менш цікавими є останні дослідження з хронології появи черняхівського населення Дніпровського Лівобережжя, де, теоретично, воно з`являється найпізніше з усього ареалу поширення культури. Так, А.М. Обломський вказує досить важливі аргументи на користь того, що на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя представники черняхівської культури з'являються вже на

першій фазі її існування, причому пам'ятки з ранніми черняхівськими речами не концентруються в районах, близьких до Дніпра, а розкидані по всьому Лівобережжю аж до басейну Сіверського Дінця[28].

Важливим аргументом на користь зазначеного датування першої фази існування черняхівської культури в Південно-Східній Європі є також і результати демографічних досліджень. Так, виділяються три хронологічні періоди в демографічній історії населення черняхівської культури, які різняться своїми кількісними показниками. Перший з цих періодів має хронологічні межі в рамках 230–270 рр. н. е.[29], що співпадає із першою фазою черняхівської культури, виділеною на основі аналізу хронології старожитностей[30].

З наведеного датування досить чітко видно, що черняхівська поліетнічна спільність формується під час, якщо не напередодні «готських» війн, а не після завершення останніх. Це може свідчити, з одного боку, про важливий зовнішній імпульс в цьому напрямі саме «готських» походів, а з іншого – про те, що певні суспільно – економічні передумови для розвитку та формування цієї поліетнічної спільноти вже існували у варварському середовищі Південно-Східної Європи ще до початку масових нападів варварів регіону на провінції Римської імперії. Останні могли виконати роль своєрідного каталізатора для формування нового культурного явища і, цілком можливо, вплинули на суспільно-політичний розвиток населення шляхом формування нових політичних об'єднань та міжетнічних контактів.

Отже, загальними хронологічними рамками «готських» війн досить упевнено можна вважати 232–270 рр. н. е. Ці дати позначають, з одного боку, початок масових регулярних нападів варварських народів Південно-Східної Європи на провінції Римської імперії, з іншого – дату, після якої зазначені рухи стихають і тиск на провінції якщо не зникає зовсім, то значно слабшає і не має вже попередніх масштабів та великого значення для імперії, яка на цей час почала виходити із кризи.

Annotation

The article devoted to chronology of gothic wars. The author suggests to consider 232 AD as initial date of wars, 270 AD year as final.

---

[1] *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 18–32, 144.

[2] *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 30–31.

[3] *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 105–106.

[4] *Моммзен Т.* История Рима. – Т. V. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. – С. 206.

[5] *Вольфрам Х.* Готы. – СПб. : Ювента, 2003. – С. 71–72.

[6] *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 134–135.

[7] *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 9.

[8] *Колосовская Ю.К.* Рим и мир племен на Дунае. I–IV вв. н. э. – М.: Наука, 2000. – С. 136.

[9] *Колосовская Ю.К.* Указ. сочинение. – С. 136.

[10] *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 31.

[11] *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 144.

[12] *Моммзен Т.* Указ. сочинение. – С. 212–213; *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 126–127; *Буданова В.П.* Указ. сочинение. – С. 125.

[13] Зосим Новая история // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – ВДИ. – №4. – 1948. – С. 274–288. – I, 42.

[14] *Ременников А.М.* Указ. сочинение. – С. 130; *Магомедов Б.* Указ. сочинение. – С. 137.

[15] *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. // ВДИ. – 1964. – №4. – С. 131; *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем

античности. – М.: Наука, 1967. – С. 191; *Щукин М.Б.* Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 150; *Зубарь В.М., Зінько В.Н.* Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ. – Вып. XII. – Симферополь – Керчь. – 2006. – С. 218–219.

[16] *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М.: Наука, 2000. – С. 40; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 127; *Щукин М.Б.* Готский путь. – С. 150–151.

[17] *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 135; *Щукин М.Б.* Указ. сочинение. – С. 151.

[18] *Gajdukevic V.F.* Das Bosporanische Reich. – Berlin-Amsterdam, 1971. – S. 471.

[19] *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – М.–Л.: Изд–во АН СССР, 1949. – С. 456–457; *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 135; *Фролова Н.А.* Монетное дело Тейрана (266, 275–278 гг. н. э.) // КСИА. – 1991. – Вып. 204. – С. 103; *Лавров В.В.* Восточные германцы в Приазовье в III–IV вв. н. э. // STRATUM plus. – 2000. – №4. – С. 335; *Щукин М.Б.* Указ. сочинение. – С. 151; *Зубарь В.М., Зінько В.Н.* Вказана праця. – С. 219.

[20] *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 131–135; *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 128; *Хлевов А.А.* Морские войны Рима. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2005. – С. 450.

[21] *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 132; *Абрамзон М.Г.* Тема борьбы с племенами Европейской Сарматии и Скифии в монетной чеканке Римской империи // ВДИ. – 1999. – №2. – С. 183.

[22] *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 131–135; *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 128; *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – С. 140; *Хлевов А.А.* Морские войны Рима. – С. 450; *Абрамзон М.Г.* Указ. сочинение. – С. 183.

[23] *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. – С. 145; *Магомедов Б.* Указ. сочинение. – С. 139.

[24] *Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Т. 4. – К., 1988. – С. 42–43; *Гороховский Е.Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья : автореферат дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология". – К., 1988. – С. 19–20.

[25] *Шаров О.В.* Культурно-исторические связи Восточной Европы и Северного Причерноморья в середине III – первой половине IV в. н. э. (Древности горизонта Лейна – Хаслебен и черняховская культура) : автореф. дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология". – СПб., 1995. – С. 15.

[26] *Гей О. А., Бажан И.А.* Хронология епохи «готських походов" (на территории Восточной Европы и Кавказа). – М., 1997. – С. 41– 42, Табл. 66.

[27] *Щукин М.Б., Щербакова Т.А.* К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены: могильник черняховской культуры III–IV вв. н. є. – Кишинев: Штиинца, 1986. – С. 208–212; *Щукин М.* Некоторые замечания к хронологии начала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 17–18.

[28] *Обломский А.* О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 29.

[29] *Гудим-Левкович О.М.* Демографічна реконструкція черняхівського населення України III–V ст. н. е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія". – К., 1997. – С. 4, 16, 20.

[30] *Гороховский Е.Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. – С. 19–20.

III. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Зема Валерій
(Київ)

«ДРЕВО САМОГО РАЮ»: ДО ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКИХ КУЛЬТІВ

У перші століття християнства на київських пагорбах пам'ять про «перших блажених князів» була для вірних без перебільшення очевидністю. У повідомленні про захоплення «Рюриком, Ольговичами та половцями» Києва (2 січня 1208 р.) зазначається, що окрім грабунку ікон, церковного начиння, і священих книг, були також вкрадені «порти блажених перших князів»[1]. З плином часу, коли мощі чи убрання князів були втрачені, пам'ять про князів-святих та їхню місію перейшла здебільшого до сфери книжної культури, що втрачала візуальний ряд, окрім, звичайно ж, іконографічних зображень. Кшталтування Київських християнських празників і леґенд відобразилося на появі різних пам'яток, що використовувалися для служби чи побожного читання, а були пов'язані безпосередньо з містом та його династією. Такі пам'ятки, що повідомляли про ті самі події та свідчили про становлення християнства у Києві та його митрополії, часом взаємоперекривалися. У цьому тексті зверну увагу не на приблизні дати появи локальних культів у Києві та суміжних землях, а до того, яке вони мали відображення в текстах паралітургічного, літургічного призначення, чи то побожного читання, що містили такі пам'ятки в Прологах, Мінеях, Паремійниках, Торжествениках, Четьїх тощо. Гадаю, що найраніший період становлення християнства у Києві та його митрополії мав відображення в копіях пізніших часів з Волині, Київщини та Карпатської Русі, що добре прослідковується на прикладі пам'ятей свв. мученикам кнн. Борисові й Глібові та свідчить про тяглість традиції Київської митрополії й тривалість її культурного коду.

Один з найстарших типів збірників, котрі можна співвіднести зі становленням християнства та запровадженням богослужіння на давніх руських землях, є Паремійник. Фактично до видання Франциском Скориною його Святого Письма, вірні Київської митрополії мали слабу обізнаність з текстами Старого Завіту. Такі тексти у вигляді читань на особливі дні фіксуються в Паремійниках, котрі виголошувалися у надвечір'я, напередодні свята, а також дні Великого Посту; в Тлумачних Палеях, як відомо, уривки Старого Завіту, сполучені з апокрифами, були позбавлені прикладного значення, бо служили для вузького кола обізнаних читачів чи слухачів. Отже, уривки Старого Тестаменту, що читалися в церквах у надвечір'я, мали назву паремій. Фіксуються декілька видів таких читань. Окрім призначених на певний день паремій, існували паремії для служби святому (мученикові, преподобному чи апостолові), а також паремії на особливі випадки: зливу, військову навалу тощо. Паремійник має грецький відповідник, а найдавнішим його слов'янським списком уважається Паремійник Григоровича рубежу XII–XIII ст. з Балкан (РДБ, кол. Григоровича, 2/М, 1685). Щодо Київської митрополії, то за найраніший датований Паремійник рахується Захар'ївський, переписаний начебто у Новгороді 1271 р. (РНБ, Q.п. I. 13), а найраніший недатований Паремійник сягає рубежу XII–XIII ст. (РДАДА, Друк. 50). Паремійники охоплюють річний цикл від читання напередодні Різдва. Зникнення цього типу літургічних збірників пов'язують з уходженням більшості його читань до складу Тріоді пісної і цвітної та Мінеї загальної, місячної та празничної[2]. Тож Паремійники виходять з ужитку в XV–XVI ст., тоді ж припинилося їхнє

копіювання; найбільша кількість пам'яток цього типу припадає на XIV ст. Зіставлення грецьких і слов'янських Паремійників засвідчує брак у складі останніх окремих читань, а саме на 16-те вересня, 11-те і 26 жовтня, 27-ме січня, 9-те і 17-те березня, 9-те і 11-те травня. Натомість додаються місцеві Пам'яті на 6-те грудня Св. Миколая та 24 липня свв. кнн. Бориса й Гліба, поява котрих надає Паремійникам локального характеру. Так само глаголицькі бревіарії, де переважають тексти Святого Письма, містять спеціальне надвечірнє читання св. В'ячеславові, на що вказував І.Є. Євсєєв.

Ретельне вивчення текстів Борисоглібських паремій здійснила Ларіса Соболєва. Завдяки зіставленню значної кількості списків паремійних читань дослідниця поділила їх на чотири групи: особливу, коротку, розлогу та доповнену[3]. Соболєва припускає, що найближчою до архетипу пам'ятника є список 1550 р. (це – наразі єдиний відомий список особливої редакції, котрий міститься в рукописі кол. Ундольського 1277, РДБ). У цій версії тексту наявна неусталена форма історичної паремії, бо бракує додаткових цитат зі Святого Письма, а також потрактування суперечки між князями. Цей рукопис, як уважав У.І. Будовниц, було скопійовано Істомкою Яковичем. У цьому Паремійнику також відсутні додатки про дощ та освячення церкви. Соболєва звертає увагу на ідеологічну обумовленість тексту: оскільки кн. Ярослав посів місце старшого брата, кн. Святополка, то його дії потребували виправдання, чому слугувала початкова ідеологія щодо канонізації забитих братів[4]. Тож, у *особливій* редакції діями кн. Ярослава щодо кн. Святополка керує право кревної помсти за забитих братів, а їхнє вбивство подається як таке, що залежить від самих обставин їхнього народження.[5] Коротка редакція відобразила процес розвитку Борисоглібського сюжету, бо в ній князі перетворюються на захисників рідного краю від зовнішніх ворогів (поганих варварів) та внутрішніх розбратів (міжусобних воєн). Кн. Святослав окреслюється через метафори пихи, а фрази, що вказують на мотиви кревної помсти, сходять на нівець. У наступній, розлогій, версії увага приділяється темі покори старшому братові заради збереження єдности краю, що підсилюється через рясне залучення біблійних цитат. Доповнена редакція має у прикінцевій частині зауваження про розбудову кн. Ярославом церкви кнн. Бориса й Гліба та перенесення їхніх мощів, що, на думку Соболєвої, дозволяє датувати створення цієї версії між 1072 та 1115 рр. (датами двох відомих перенесень мощів князів-страстотерпців). У XV ст. історичні паремії, як вказує дослідниця, починають переписуватися кн. Володимиру. Щодо залежности тексту паремій від літопису, то *особлива* паремійна редакція виявляється цілковито вільною від літописної оповіді. Натомість наступні редакції, котрі виникали з плином часу, засвідчують їхню щоразу тіснішу залежність від літописної наращії. Крім того, Соболєва вказала на входження паремій до Міней[6]. Стосовно подальшого вивчення паримійних читань, то наразі було би доцільним виявлення всіх Паремійників та вивчення змін у складі самих читань на підставі складання їхнього парадозісу. Слід зазначити, що дослідниця обійшла увагою список паремій князям-страстотерпцям у рукописі з Семигороду, котрий свого часу видав Іван Панькевич. Щодо мовних рис тексту, то дослідник зробив висновок про спільність мовного середовища, з котрого походить Семигородський рукопис паремій, та служби кнн. Борисові й Глібові в Іваницькій Мінеї, де паремії містяться безпосередньо у складі служби князям-страстотерпцям. Назагал, служба кнн. Борисові й Глібові є маловивченою, хоча власне гімнографія є одним з перших самостійних творінь, що постала у Києві[7]. Службу з Іваницької Мінеї опублікував та побіжно вивчив ще Сергій Бугославський[8]. Крім того, низку служб князям, котрі локалізуються переважно Новгородщиною, видав Дмитро Іванович Абрамович[9]. Сама Мінея свого часу був вкладом до церкви Пресвятої Богородиці в Іваничах з фундації Гадая-Іларіона Богуша Іваницького та його дружини Матрени Семенівни, що

у Володимирському повіті на Волині. Особливість служби під датою 15 липня, як зазначав Сергій Бугославський, наявність у ній Борисоглібських паремій під назвою «Від Буття читання». Їхній склад є традиційним: перша паремія–любов до ближнього, друга оповідає про те, як кн. Ярослав, котрий прочув про загибель братів, наважився на зібрання війська задля помсти Святополкові. Третя описує битву кн. Ярослава з кн. Святополком коло р. Альти, втечу і загибель останнього. Крім того, в Мінеї міститься служба «Успіння святого і рівного апостолам великого князя Володимира, нареченого в святому хрещені Василем, просвятившого руську землю святим хрещенням». У службі наводиться чимало співів. Паремії на вечірню ті ж самі що й кнн. Борисові й Глібові, себто наявна відсилка до них. Серед стихирів: «Зберіться всі руської держави начальники і першопрестольні єрархи, також православні іноки й пресвітери, всякого віку мужі, та інші на пам'ятне торжество всеславного самодержця великого другого за плоттю і за духом бувшого праотця, котрий в христовій вірі дбайливець і першоначальний всечесний дбайливець Володимир». П.В. Голубовський, котрий порівняв текст служби князям у складі Іваницької Мінеї та у рукописах, що походять з Півночи, зробив важливе спостереження щодо їхньої генези. Зіставлення служби князям-страстотерпцям з Іваницькою Мінеєю засвідчило її раніше генетично походження, тоді як служби, що містяться в рукописах з Півночі – пристосовували вже готовий текст до місцевих реалій, коли вилучалися зайві уривки, пов'язані з відправлянням служби поруч з трунами мучеників[10]. Уривок, що вказує на спеціальну приуроченість служби Іваницької Мінеї біля їхніх мощів, – невеликий фрагмент перед паремійними читаннями. Образна канва цього уривку перегукується з проложними читаннями: «Христос зірки світлости показав», «ви (Борис і Гліб) – хвала Руси», «сліпі, котрі приходять до трун–вірою просвящаються, кульгаві–скачуть, недужні–одужують, біснуючі–позбуваються бісів». Крім того, на самому початку служби міститься уславлення, де Роман й Давид називаються «світильниками» й «заступниками», що перегукується з одним з найдавніших рукописів київської традиції, де міститься служба князям, Пам'яттю в Іллініій книзі рубежу XI і XII ст. (РДАДА. – Ф. 381. – Од. зб. 131)[11]. Пам'ять подається під 24 липням; зіставлення зачину Іваницької Мінеї та Пам'яти засвідчує суттєві збіги між двома текстами[12]:

Іваницька Служба	Ілліна книга
kimi pohwalъymi. w\n`aeMѵ\waema-. razd\lennaa telesoma. i s'wokouplenьN- dhoMw\rnyM 1deM teplaa zast=pnika. zeml- r;sky- oudobren£e i wselenn\ naslavdn£e. m;ve oumnyMsmysl/M b\s/wkou= dr'vawou razdr;[aiVa. hSyMposob£eM poda1]ego mirowi wel£= mlSx. kyimi p\Symi dobrotami. oukrasiMѵ\waemya. romana i sil; im;]ago na strSi. doblestwen\. i dwda k;pno rewnitel-. oba sw\tiLika priSo s£a1]a. ozar-1]a sw\toMdobrod\teleiÜblgo`Siwy- ws-. hwy bo ouw\daw[i zapow\di bovSwenya. proslawista s- slawno. ws\Mѵoda1]ago mirx i wel£= mlSx.	kyimi p\snxnymi dobrotami. oukrasim' p\wa5ma4. ra d\len42 dr[e3. w\rnym' l1dxm' tepla2 ast=pnika. eml- rousxky4 oudobreni5. wxse4 wxseleny4 naslavdenie. m=ve oumxnymx s'mysl'mx. b\sowxsk=3 drxvawou ra dr=[iw'[a kr=st'mx. poda1]ago mirowi weli3 milostx. kyimi p\nii. i p\snxmi. pohwalim' p\wa ma romana sil= im=]ago na strastx doblestxmi. i dwda k=pxno rxwxnitel- oba. sw\til\ prisno si41]i o aren\i. sw\t'mx dobrod\teli i blgo`xsti4. hwy bo ouw\d\w[a apow\di bvSwxno. ws\m' poda3]a mir'. i weli3 milostx.

Щодо особливостей тексту паремій в Іваницькій Мінеї, то її текст містить різночитання у порівнянні з версією паремій, зведених і надрукованих Абрамовичем за декількома списками. Порівняння текстів різних паремійних редакцій, Борисоглібських паремій в службі Іваницькій Мінеї та тексту паремій у публікації Панькевича[13] виказує суттєві збіги між двома останніми та редакцією, котру Соболєва виділила як *особливу*. Зведена публікація паремійних служб, котру практикували Абрамович і Успенський не дозволяє зосередитися на особливостях окремих списків. Список Панькевича може бути перехідною ланкою між особливою редакцією паремій та наступними її версіями.

* * *

Наступною пам'яткою паралітургічних текстів, котра мала тривале функціонування на теренах Київської митрополії та свідчить про постання місцевих культів, є Пролог[14], котрий являв собою напрочуд розгалужений збірник коротких читань святим та повчань. Прологи включають декілька редакцій, історія кшталтування котрих потребує докладнішого вивчення. Наразі існує уявлення про дві версії Прологів–короту та розширену, хоч первинність першої чи другої залишається не з'ясованою. Крім того, існують дві версії Прологу, одна з яких побутувала здебільшого на Балканах[15], тоді як інша – на теренах КМ. Балканські Прологи поділяються за Сперанським М.Н. на дві групи; Житіє Теодосія Печерського в них вирізняється обсягом–воно в декілька разів довше за сусідні тексти. Житіє не містить властивої для нього риторики[16]. Один з найраніших балканських рукописів, де наявні Житіє Володимира, Варяга та його сина Йоана, Ольги – Синайський рукопис XIII ст.[17] Там же міститься згадка про Пам'ять Кірика й Уліти.

Текст Прологу містить читання двох типів[18]. Перші – це Пам'яті та Житія самих святих, інші – напучування, що мали строкате походження, котре ще потребуватиме з'ясування[19]. Вивчення текстів напучувального змісту розпочав Микола Івановича Петров[20]. Значну верству в рукописних Прологах посідають читання святих, чи то пов'язаних з домом Рюриковичів, або ж локальні київські події. Крім того, у перші століття християнства на берегах Дніпра, постає низка леґенд пов'язаних з Миколою Мир-Лікійським. Тож до обох редакцій Прологу (просторої та короткої) увійшли такі свята: (1) оповідь про перенесення мощів св. Миколая Мир-Лікійського (9 травня), щодо цього тексту Ольга Лосєва зробила припущення про вплив на його написання Житія кнн. Бориса й Гліба (24 липня)[21]; (2) зі «Словом про закон і благодать», виголошеним чи то укладеним київським митрополитом Іларіоном, Лосєва пов'язує появу Житія кн. Ольги (11 липня) (найдавніший список Житія фіксується у рукописі РДАДА, Друк., 173, першої половини XIV ст.)[22]; (3) «Пам'ять» і «Оповідь про освячення церкви вмч Георгія в Києві» (26 листопада) (найдавніша версія в рукоп. РДАДА, Друк. 156, друга пол. XIII ст., в пізнішому українському – НБУ ім. В. Вернадського, рукопис Михайлівського собору №529п/1643); (4) «Житіє кн. Володимира» (15 липня). «Слово на Покров Богородиці», попри його походження з-поза меж регіону, де мешкали наддніпрянські слов´яни, набув тут також значного поширення. Щодо місцевих свят, котрі містяться у складі короткої редакції Пролога: (1) «Оповідь про забиття кн. Гліба» (5 вересня); (2) «Житіє Теодосія Печерського» (3 травня); (3) «Житіє Бориса і Гліба» (24 липня); (4) перенесення їхніх мощів (2 і 20 травня, 30 і 31 травня); (5) освячення церкви св. Софії (4 листопада) і (6) Десятинної церкви (12 травня), (7) «Житіє кн. Мстислава Великого» († 1132 р., 15 квітня). Постання «Житія кн. Михайла Чернігівського і боярина Теодора» († 1246, 23 вересня) пов'язують з Ростовом і Суздалем. Серед пам'яток київського походження, що також увійшлі до складу розлогої версії Прологу – «Слово про проявлення хрещення руської землі святого апостола Андрія, котрий приходив у Русь» (30 листопада), «Пам'ять

варязьких мучеників» (12 липня), «Оповідь про принесення перста Йоана Хрестителя з Царгороду до Києва» (7 січня) (міститься також в Мінеї Четьї, Почаєв. 103), «Пам'ять землетрусу 1107 року» (5 лютого). До творів, укладених в Турові віднесено[23]: «Слово від Житія Теодосія Печерського» (3 травня); «Слово про Мартина монаха» (27 червня); «Житіє св. Кирила, єпископа Турівського» (28 квітня).

З-поміж пізніших списків Прологів, котрі містять в собі локальні свята, можна зарахувати такі рукописи другої половини XV й XVI стт.: Софійського собору рукоп. 274 (132) НБУ за березень-серпень: «Житіє Теодосія Печерського», «Перенесення мощів Св. Миколая в Бар», «Пам'ять Методія єпископа Моравського», «Оповідь про Мартина Турівського», «Успіння Ольги», «Успіння Володимира», «Страсть Бориса й Гліба»; Софійський 273/131 с; РДБ, Єгоровський 720; РДАДА ф. 181, рукоп. 710; Теребовлянський Пролог IX А44 з Національного музею у Празі; Милецького монастиря 116 (Аа 1282) НБУ. До Прологу розлогої редакції, що датується останніми десятиліттями 15-го ст. (РДАДА, ф. 181, рукоп. 355) внесено здебільшого Житія, пов'язані з Києвом і Туровом, наявне також «Житіє В'ячеслава». Напрочуд цікава напучувальна частина рукопису з виразними руськими рисами: «Повчання жінкам, аби були мовчазними», «Слово християнина, котрий позичив золото у юдея», «Про милостиню та піст», «Повчання про мир і любов», «Слово про пиху», «Слово про покуту». Так само Пролог, що походить з Загорівського монастиря рук. 819041 ХНБ (стара сигнатура Волинського зібрання у Житомирі – 290) містить «Слово про перенесення мощів В'ячеслава», «Слово про правду і кривду», «Перенесення мощів Гліба й Бориса», «Успіння Теодосія Печерського», «Слово про покуту і прощення гріхів», «Слово про перенесення мощів Миколая в Бар», «Слово про добрі нрави», «Слово про покуту», «Про добрих і злих жінок», «Слово про мовчання і смиріння», «Успіння Ольги», «Успіння Володимира, котрий хрестив руську землю», «Страсть Бориса й Гліба», «Слово про затворника, котрий покланявся бісам». Крім того, Пролог кінця XVI ст. АСП 79 ЛНБ містить: «Перенесення мощів Бориса й Гліба» (2.05), Житія Теодосія Печерського (3.05), княгині Ольги (11.07), мученика Теодора Варяга та його сина Йоана (12.07), Володимира (15.07), Бориса й Гліба (24.07); Пролог АСП 50 ЛНБ, що походить з Золочева, містить читання на Перенесення мощів князів-страстотерпців[24]. У люблинських Прологах Бібліотеки КУЛ Йоана-Павла II, рукоп. 198 мучен. Глібу (5.09), св. Людмилі (16.09), мучен. В'ячеславу (28.09), на освячення київської церкви св. Георгія (26.11), св. Кирила Філософа (14.11); рукопис бібліотеки Митрополичої семінарії в Люблині 1228, має у своєму складі читання про Бориса й Гліба (2.05 і 24.07), препод. Теодосія Печерського (03.05), препод. Антонія Печерського (07.05), Леонтія Ростовського (23.05), освячення церкви Богородиці Десятинної (20.05), Житіє кн. Ольги (11.07), св. Теодора Варяга і його сина Йоана (12.07), св. кн. Володимира (15.07)[25]. Щодо розлогої редакції Прологів, О. Лосева не виключає ранішої фази його формування, що може локалізуватися Туровом, згодом рукопис потрапив до Ростова чи Суздалю, де була сформована його нова версія через додавання місцевих пам'яток («Набуття мощів св. Леонтія, єп. Ростовського», «Слово про свято Всемилостивого Спаса і Пресвяту Богородицю»). Щодо північних пам'яток у складі короткої редакції Прологу, то до них відносять «Житіє св. Аркадія, єп. Новгородського», «Житіє Варлаама Хутинського», «Житіє кн. Довмонта», «Слово про знамення прсв. Богородиці».

Розвиток Борисоглібського культу на київських теренах, себто володарів-мучеників, як уважається, переснувується тісно з впливами західнослов'янського світу, зокрема культу В'ячеслава та його бабки Людмили. Наявність у київських Прологах Пам'яти В'ячеслава вказує на взаємопов'язання між двома культами. Як зазначає Норман У. Інгам:

«київські книжники переробили тексти про богемського володаря у дусі місцевих, рідних святих… кияни були обізнані щодо цієї аналогії та були готові послуговуватися нею»[26]. Коли ж культ чеського володаря вже втратив запотребування у якости моделі для виправдання власне руських культів, він був затьмарений культом святих того самого типу, страстотерпцями Борисом й Глібом. Тож руські автори – продовжує Інгам – увібрали ідеї та теми, наявні в богемських текстах. Їхня власна іновація–кенотичний напрамок непротивлення; сполучена релігійна й політична засада братерської любови[27]. Зрештою зіставлення забиття Бориса з долею В'ячеслава Чеського міститься також в оповіді про вбивство Бориса, хоч слід звернути увагу на те, що така згадка читається лише в обмеженій кількости версій[28].

Пролог не зупинився в своєму розвиткові на теренах Київської митрополії. Вивчаючи рукописи Бібліотеки Литовської АН, Маріна Чистякова знайшла у Пролозі №95 Бібліотеки Литовської АН, ф. 19 властивий лишень йому варіант Житія Андрія (30.XI.1)[29]. Вона нарахувала 102 напучувальні статті, котрі не фіксуються в інших редакціях простих та стишних Прологів. Хоч у його осінній частині бракує Житій нових святих, та вони наявні серед зимових свят, зокрема, читання про віленські мучеників Антонія, Йоана та Євстахія (14 січня, арк. 491–493)[30]. Інший список, стишний, під №96 створено 1530 р. Він включає всі особливості згаданого вище списку 95 за виключенням читання на 6.X.6 («Слово св. Василя про тих, хто творить милостині від неправди»). На думку Анатолія Турілова, стишний Пролог входить до річного комплекту разом з такими рукописами БАН Литви ф. 19, № 97 (грудень–лютий), № 98 (березень–травень) та 101 (червень–серпень)[31]. Комплект було укладено у 1530/1531 рр. у Луцьку за повелінням єпископа Макарія шляхом злиття стишної[32] і простої редакцій Прологу (остання була доповнена шляхом залучення повчань, що запозичалися зі збірників напучувального характеру: Златоструя, т.зв. Ізмарагда тощо). До списків 95, 96 внесено властиве лише для них повчання (26.XI.12), котре відоме під іменем Климента Охридського, – «Слово на пам'ять апостола або мученика», хоч у відповідні місця Пам'яти було залучено ім'я Георгія. За спостереженням Турілова, поява цього тексту свідчить про пожвавлення духовного життя Київської митрополії. Серед новел, що були інтерпольованими до складу паралітургічних збірників у XV ст. – «Житіє трьох віленських святих». Церковнослов'янський переклад Житія було зроблено з греки; він поділяється на списки Балканські і Руські, причому перші також набули поширення на теренах Київської митрополії[33].

Інший тип напучувальних текстів – Четьї-Мінеї та Торжественики, останні могли мати дві частини: на рухомий рік (Господські свята) і календарний рік. Упродовж XV–XVI ст. починають формуватися особливі версії збірників цього типу, що ймовірно пов'язані з локальною традицією КМ та одночасним упливом Балканських рукописів, триває залучення текстів Київського митрополита Григорія Цамблака до напучувальних збірників. До Четьї 1489 р. було залучено Житіє кнн. Бориса й Гліба. Порядкування нових збірників покликало постання нових редакцій вже відомих раніше текстів. Зокрема в Торжественику Погодін 957 міститься підбірка текстів, присвячена князям-страстотерпцям[34]:

(1) **mSa ma4, w' w< dr>x. prenesen£e mo]£i. s>to1 strSotr\pc1 borisa i gl\ba.**

[Початок:] **byS4ko min= po oum>tw£i bl>vnago 4roslawa, kn-z- wolodimira, l\T k< o umysli sr>' ego iz-slaw'. s'zD kamenou c>kw' w' im- s>to1 strSoterpc1 borisa i g l\ba.**

На той самий день; подається фрагмент про дива свв. Бориса і Гліба, відомий ще з Успенського збірника[35].

(2) w' t' ve dnx `1do st0o1 m`nik= o ven\ s=hor;kol

[Початок:] vena neko4 w' grad\ dorogob=vi raba sou]i d\la[e w' wevi powelen£em ' gvi swoe-, w' dnx st0o1 m>nk= borisa i gl\ba, i wnezapou 4wisa s- ei.

Подібна до Успенської ред.

(3) nekogD pam-tx prisp\w[i stSotrxpc1 borisa i gl\ba. mnovestwo prihod-]e l1D 6 ws\HgraDi sel'. 4ve w roustei /blasti. w\d\ti isc\len£e mnovestwo 6 st0o1 m> nkou b\ve mouVnekyi w kyew\ welikou im\4 w\r= k' st0yma.

[Початок:] sei bySsn' st0oslawlx 6 plemeni war-Vka kn-zx wolodler', perwoe k' idolo m' mnogo t]an£e twor- po predan£1 6`1, da egda w'shot\ bgx sob\ izbrati l1D no wy, w'dh'nou wonx blgDx st0go dha.

На 20 липня міститься – «Анонімне повідання про свв. кнн. Бориса і Гліба в редакції Торжественника» за С. Бугославським, яке він публікує у зіставленні з іншими списками[36].

(4) o strSi / oubien£i. st0yHnowo4wlennyHm>nik'. kn-zei rouskyh', borisa i gl\ba.

[Початок:] prCk' re`e roDprawedNyHblSitxs-. i s\m- ih' w' blSn£i boudetx. sic\ ou bo bySmalom' prevD sih' l\t'.

* * *

Щодо розвитку культу кн. Володимира, то він відбувався значно пізніше, ніж Борисоглібський[37]. Ім'я Володимира в переліку святих згадується в Іпатському літописі під 1229 р.[38] Розширена версія Житія кн. Володимира міститься у Торжественику рубежу XV–XVI ст., Музейське 207 (арк. 115–119 зв.), ДІМ, котре опублікував ще Н. Сєрєбрянський[39]. Палеографічні риси кодексу близькі до згадуваного вище Прологу ф. 181, рук. 355, РДАДА. Попри те, що у початкових рядках текст нагадує добре відомі Пам'ять і Похвалу Володимирові, та далі долучено розширену версію про обрання віри, наявну в літописних оповідях. Зіставлення з літописним варіантом (Іпатським) виказує деякі відмінности. Тож в цій версії оповідається про вислання послів до різних країв задля пошуку віри, підкорення Корсуня, прибуття грецької цісарівни. Серед збігів з відомими редакціями – Володимиреве хрещення сталося, аби запобігти хворобі очей, що проґресувала у Корсуні. Натомість, у порівнянні з літописом, бракує уривків, що мають апологетичне значення: Символу віри, короткої оповідь про вселенські собори та антилатинських інвектив. Далі оповідається про поставлення церкви в Корсуні на пагорбах та посвячення її Василеві. Зазначається, що по поверненні до Києва, Володимир звелів скинути ідолів: одних сікли, інших палили, а Волоса скинули до Почайни. Перуна ж, прив'язаного до кінського хвосту, тягли по Боричевому джерелу (в літописній версії бракує згадки про Волоса). Згадується, що коли Перуна вкинули до Дніпра, він проплив пороги і виверг повітря на берег, тож відтоді це місто названо Перуновою горою. Музейська версія говорить про поставлення церкви Василя на місці Перунового капища, натомість опускається сюжет про матерів, котрі плакали за своїми дітьми наче за померлими через хрещення та про пророцтво й благословіння Господнє руській землі та похвалу Володимирові; бракує також оповіді про князівських синів. Натомість одразу подається оповідь про зведення церкви Пресвятої Богородиці. Додається також, що

Володимир віддав до цієї церкви все, що набув у Корсуні: образи, книги, начиння і хрести. Далі літописна оповідь звертається до світських сюжетів. (Згадка про Волоса наявна в «Пам'яті благовірного і великого кн. Володимира, котрий хрестив Руську землю»). Наступна звістка про Володимира оповідає про надходження вдів, сиріт і злиднів на його подвір'я. Після повідомлення про смерть князя зазначається, що Володимир творив учинки рівні апостолам. Завершується Житіє похвалою князеві, що наявна в інших версіях Житій. Інша локальна версія Житія, що пов'язана з Київською митрополією, міститься в т.зв. «Білоруському збірникові Чудівського монастиря» 61/264, друга половина XVI ст., що являє собою, як уважав Сєрєбрянський, переклад проложного Житія на білоруську мову. В оповіді згадується про зцілення очей Володимира з додаванням фрази «відпало від очей його наче луска», як зазначає дослідник, цей додаток запозичено з оповіді про охрещення апостола Павла (IX, 17–18), бо у церковних співах князя порівнюють з Павлом[40]. Інший список цього тексту міститься у рукоп. 105 (199), ф. 19, БЛАН у Вільнюсі. Рукопис належав св. Йосафатові Кунцевичу, містить «Слово» митрополита Іларіона. Це – збірник Житія святих за березень-квітень, філіграні розбіжні: від початку XVI ст. – до останніх його десятиліть.

Сергій Бугославський свого часу зазначав, що Житіє кн. Володимира має разючу схожість з «Сказанням про Бориса й Гліба», крім того всі версії житій Володимира згадують в прикінцевій частині про князів-мучеників: «древо самого раю, з якого беруть початки святі літорості мучеників Бориса й Гліба»[41]. А.І. Соболєвський уважав, що давнє Житіє кн. Володимира не має містити частини Пам'яті, тоді як самі оповіді навряд чи сягають XIV ст.; оповідь про Бориса й Гліба трактував як витяг з літописної оповіді. Риторично-похвальну частину в Житії було укладено під впливом «Слова про закон і благодать» Іларіона. Зміст Житія може свідчити про те, що стара писемність про Володимира різнилася від наступної, відомої з Прологів й літописів; у ній бракувало Корсунської легенди[42]. Щодо народнорозмовної версії Житія Володимира, то вона відома в декількох редакціях. А.І. Соболєвський надрукував одну за рукописом Московського історичного музею, кол. Большакова, рук. 23 та різночитання з рукопису Казанської духовної академії, 23[43]. Народне Житіє ввійшло до складу Синопсису, а також було відоме укладачеві Густинського літопису. П. Владимиров надрукував за списком Софійського собору, рукоп. 129 з різночитаннями за рукоп. 130 НБУ ім. В.Вернадського[44]. Рукопис Іродіона Касяновича являє собою збірник Житій за березнево-серпневу частину року. Житіє Володимира приурочується на 15 липня, в ньому наявні частини, котрих бракує у версіях Торжествеників чи Прологів. Так от початки християнства на берегах Дніпра невідомий укладач відносить до часів апостола Андрія та говорить про чотирикратне хрещення Руси. Переказується також фрагмент про вислання послів для пошуку ліпшої віри. Далі оповідається про похід до Корсуня і вимогу одруження з цісарською сестрою Анною, хоч оминається те, в який спосіб здобулося саме місто. Наводиться також оповідь про втрату зору та поверненням його з хрещенням, оповідається про приїзд до Києва князя та зречення поганських ідолів. Докладно описано хрещення київського люду. Завершується Житіє похвалою Володимирові та віншуванням Київської землі. Основою для роботи укладача стали тексти з Патерикона 1635 р. та Густинського літопису[45]. Житія Ольги, Володимира, оповіді про Бориса й Гліба містяться в українському варіанті в рукописах зібрання Софійського собору рукоп. 278 (129), 279 (130) НБУ, Києво-Печерської Лаври рукоп. 370 (155), Синод. 752 (ДІМ), Четья 1489 р.[46] Стосовно версій служб Володимирові, то вони мало вивчені. Виділяються три редакції служб. На час їх запровадження до змісту Міней, на день 15 липня вже існувала служба Кірикові й Уліті. Служба в Загорівській Мінеї останньої чверті XVI ст. ХНБ, рук. 819197, відрізняється від

служби одного з раніших списків, надрукованих Н.І. Мілютенко[47]. Ця служба має розширений зміст. У ній згадується, що наставником Володимира є цісар Костянтин. Володимир зростив «нам свої літорослі Романа й Давида», котрі «наче на колесниці здійнялися до небесної обителі, власною кров'ю очорнили убрання»; він – цар «нового Ізраїлю», «наслідувач Костянтина», «отець Руси» (арк. 263–273). За змістом цей текст ближче до Празничної Мінеї XIII ст.[48]

Стосовно появи та вшанування культів перших правителів-християн та знаменних для Києва подій, як от освячення церков та чуд святих, то попри зникнення самих пам'яток та мощів, пам'ять про ці події міцно закорінилася в книжній традиції, що не лишалася також незмінною. Записи про київські празники, святих та освячення соборів починали побутувати ген далеко від місця їхньої фіксації та створення. Попри плин часу та іновації в богослужінні, пізніші рукописи можуть зберігати в собі відбиток оригінальних текстів. З іншого боку, між текстами різних жанрів, як от у випадку з Житієм Володимира, відбувалося інтенсивне міжтекстуальне спілкування, себто запозичення окремих уривків зі «світських» до церковних жанрів. У випдку Пролога, чи можна припустити, що початково існував збірник з низкою зафіксованих локальних подій та Житій святим, що потім у сполученні з перекладеним Синаксарем утворив оригінальний київський Пролог?

---

[1] Лаврентьевская летопись. – ПСРЛ. Т. 1. – М., 2001. – Стп. 418.

[2] *Успенский Б.А.* Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси. – М., 2000. – С. 8.

[3] *Соболева Л.Ст.* Исторические паремии Борису и Глебу – малоизученный памятник Киевской Руси. Автореферат канд. филол. наук. – Ленинград, 1981.

[4] *Соболева Л.Ст.* Паремийные чтения Борису и Глебу // Вопросы истории книжной культуры. Сборник научных трудов. – Вып. 19, Новосибирск, 1975. – С. 105–123.

[5] Там само. – С. 11.

[6] Там само. – С. 12–13.

[7] Див.: *Мурьянов М.Ф.* Гимнография Киевской Руси. – М., 2003. – С. 56–57. Гімнографічні твори, що містяться в Мінеях, є свідченнями оригінальної творчости місцевого осередка. Це – один з небагатьох автентичних текстів, що збереглися зпередмонгольських часів. Наразі відомо принаймні про 42 примірника Міней, що постали завдяки книжно-літургійній реформі у Києві 1062 р., коли було створено 12-томний комплект служебних Міней задля щоденного монастирського набоженства. (Докладніше: *Темчин С.Ю.* Этапы становления гимнографии (863 – ок. 1097 гг.) // Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем. Вып. 11. – М., 2004. – С. 53–94.). Серед найраніших автентичних рукописів, що містять служби князям-мученикам – ушкоджений текст під 24-м липням у рукописі РДАДА ф. 381 (Друк.), №121, XI –XII ст. (№42 в СК XI–XIII ст.) . Цей текст служби було перекладено з греки, про що згадується у рукоп. 122-му того ж зібрання (№93 в СК XI–XIII ст.), XII ст. Абрамович видав службу за Друкарським 122 та підвів різночитання за іншими рукописами (Житя святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Подготовил к печати Д.И. Абрамович. – Петрогорад, 1916. – С. 134, 136–143).

[8] *Бугославский С.* Иваническая месячныя минеи 1547-79 гг. и содержащаяся в них служба св. мученикам-князьям Борису и Глебу // ЧИОНЛ. – Кн. 14, 1900. – Вып. 1. – Отд. III. – С. 29–70.

[9] Житя святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. – С. 134–176.

[10] *Голубовскій П.В.* Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваничской Минее 1547/79 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 14, 1900. – С. 124–164.

[11] Мінея Празнична, вересень-лютий, з додатками: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг XIV век. – Вып. 1. – М., 2006. – С. 565–566; Ильина книга. Рукопись РГАДА Тип. 131: Лингвистическое издание Подготов. В.Б. Крысько. – М., 2005.

[12] *Бугославский С.* Иваническая месячныя минеи 1547–79 гг. – С. 53. Цей уривок, спільний в Ілліній книзі та Іваницькій Мінеї, відсутній в згаданому Друкар. 121. Він, натомість, наявний в іншій версії, котру наводить Абрамович, щоправда публікацію здійснено на засадах

«гражданкі», за основу покладено рукопис Друк. 122 з підведеними різночитаннями за іншими, переважно новогородськими списками (*Житія*, с. 137-138, *на стиховні, голос 2: Кыими похвальними*): «*Кыими похвальными и веньци веньчаим певаемая, разделеная телесема и съвъкупленая душею, верьным людем теплая заступьника, земля русьская удобрение и всея вселеныя наслаждение, мужеумьнымь съмысломь бесовськую дьржаву разрушивъша, Христовомь подобиемь, подающаго мирови велию милость? Кыими песньными добротами украсимъ певаемая: Романа, силу имущаго на страсти доблестьми, и Давыда? Купьно оба рьвнителя, светиле, присно сияющи и озарящии светомь добродетели благочестивыя вься: Христовы бо уведавъша заповеди божествьныя, преставистася славьно, всемъ подающа миръ и велию милость*». Цей уривок відсутній в рукописах Друк. 121 і 124, що може свідчити про роботу редактора, котрий взяв за основу текст служби у перекладі з греки та долучив до нього фрагмент з Мінеї типу Іваницької. Цей уривок наявний також в інших версіях служби, що надає опцію для досліджень.

[13] *Панькевич Ів.* Семигородське паремійне читання про пімсту Ярослава на Святополкові за убиття Бориса і Гліба // Slavia. – R. XIX, 1950. – S. 86–99.

[14] Вивчення найдавніших списків Прологу здійснено в роботі *Орловоï Т.І.* Многоуровневый анализ вариативности в церковнославянском языке (на материале списков Пролога XIII—XIV вв. мартовской половины года). Дис. канд. филолог. наук. – Новосибирск, 1999.

[15] Докладніше див.: *Станиславов (Лесновски)* Пролог от 1330 година / Увод Р. Павлова, научно разчитане В. Желязкова. – Велико Тырново, 1999.

[16] *Сперанскій М.* Сербское житие Феодосия Печерского // Сборн. статей, посвященных В.О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 537–546.

[17] *Пичхадзе А.А., Ромодановская В.А., Ромодановская Е.К.* Жития княгини Ольги, Варяжских мучеников и князя Владимира в составе Синайского палимпсеста (РНБ, Q. п. I. 63) // Русская агиография: исследования, публикации, полемика. – СПб., 2005. – С. 288 – 308.

[18] Крім звичайних Прологів, фіксуються також Стишні, котрі мають невеликі вершовані передмови перед повчаннями. Такий тип рукописів потребує окремого дослідження; його поява пов'язана з перекладами балканських книжників XIV ст. Див.: *Турилов А.А.* К истории стишного Пролога на Руси // Древняя Русь. – №1 (23), март 2006. – С. 70–75.

[19] *Темчин С.Ю.* Почему древнеславянский календарный сборник кратких житий был назван Прологом (об одном палеославистическом недоразумении*)* // Славяноведение. – 2001. – №2. – С. 3–18. Пролог є агіографічним календарним збірником здебільшого стійкого характеру; тексти розподілені за місяцями, котрі святкуються, тобто розташовані у відповідності до православного Місяцеслова у календарній послідовності від 1 вересня до 31 серпня. Серед усіх категорій святих перевага надається мученикам. Окремі списки містять додатково тропарі та короткі вказівки уставного характеру. Проложні Житія та оповідання проголошуються впродовж церковної служби, а саме: на утрені між шостою та сьомою піснями канону після кондака та ікосу. Богослужебне застосування проложних текстів визначається Уставом (Типіконом), котрий визначає весь порядок богослужіння, в тому числі порядок використання літургійних книг. Пролог містить тексти на щодень літургійного року, що вказує на його звязок з щоденним монастирським богослужінням. При цьому різні типи Пролога зорієнтовані на різні монастирські типікони: Простий (невіршований) Пролог співвідноситься зі Студийським Уставом, тоді як пізніщий стишний Пролог появився у зв'язку з поширенням Єрусалимського Уставу. Подібно до інших богослужбових книг, Пролог має перекладний характер. Його першовзірцем були візантійський Синаксар або Менологій (Місяцеслів), що існував у декількох редакціях. Найдавнішим різновидом цього пам'ятника є Менологій імператора Василя II Багрянородного (976–1025), укладений близько 985 р. попри те, що найдавніші версії Прологу беруть початок з Менологія Василя II, вони не повторюють його цілком. С.Тємчін припускає, що Пролог сягає особливої редакції Менологія Василя II, котра виникла унаслідок двох послідовних переробок (обидві зроблено у другій половині XI ст.): початковий текст пам'ятки було відредаговано спочатку ченцем царгородського Студийського монастиря Іллєю, а згодом Костянтином Мокисийським. Унаслідок перекладу Синаксара Іллі та Костянтина Мокисийського (для цього пам'ятника є властивим ряснота царгородських свят) на церковнослов'янську виник Пролог, розширений згодом низкою

перекладених і оригінальних слов'янських статей. Слов'янський Синаксар є найранішою версією простого Пролога. З теренів Київської митрополії за кінець XII – початок XIII ст. відомий єдиний список, хоч поруч функціонували південнослов'янські списки. Через внесення додаткових морально-напучувальних оповідань Пролог почав свою еволюцію у бік літературного збірника, що призвело до вилучення його зі сфери богослужіння. Дослідник припускає, що початкове зібрання коло гробівця мученика, котре передувало власне церковній службі могло бути сприйнято як початок. Короткий текст мучіння, котрий читався перед гробівцем, міг сприйматися за введення до служби. Проте, як зазначає дослідник, терміном «пролог» також називалася літургія катехуменів, себто оглашених – тих, хто збирався прийняти хрещення. Вона передувала літургії вірних.

[20] *Петров Н.И.* О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога: Иноземные источники. – К., 1875. На додаткові слова звернула увагу Свєтлана Давидова, зокрема на повчання, приурочені до днів напередодні Господських чи Богородичних свят. Оскільки спеціальні читання приписувалися Студійським Уставом, тож давні київські книжники додали до перекладеного царгородського Синаксарю додаткові уставні читання; при цьому вони робили запозичення з текстів напучувальної літератури, котра вже побутувала тут. Тож празничні повчання, котрі запозичалися з текстів Климента Охридського і передпразничні тексти, котрі йому не належали, спиралися за припущенням Давидової на болгарські збірники, що поєднували в свєму складі календарні та некалендарні гомілії. Див.: *Давыдова С.* О «поучениях» на двунадесятые праздники Климента Охридского в Прологе // Кирило-Методиевски студии. Кн. 13, 2000. – С. 76–81.

[21] *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М., 2009. – С. 138.

[22] Там само. – С. 146–153.

[23] Там само. – С. 230–233.

[24] Див.: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1: XI–XVI ст. – Львів, 2007.

[25] *Наумов А.* Служба на св. Кирил Философ в един кирилски ръкопис от Люблин // Studia Slavic0-Byzantina et Medievalia Europensia. – Vol. I, 1989. – С. 293.

[26] *Norman W. Ingham* The Martyred Prince and the Question of Slavic Cultural Continuity in the Early Middle Ages // Medieval Russian Culture. Ed. By Henrik Birnbaum and Michael S. Flier. – Los Angeles, 1984. – P. 50.

[27] Ibidem. – P. 53.

[28] «Борис заліз до шатра і ... розмірковував про тортури і страсть святого мученика Микити і святого В'ячеслава, брата Болеслава, князя Чеського, котрий подібно до цього був убитий Болеславом князем Лядським, що його був братом, а св. Варвари убивцею був рідний батько. І розмірковував слова премудрого Соломона: праведники у віках живуть, – від Господа винагорода й упоряджування від Вишнього». Див.: ПСРЛ. Том пятнадцатый. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – СПб., 1863; перевидання: М., 2000. – Стп. 124; *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. Розвідка й тексти. (Памятки мови та письменства Давньої України, Т. I*)* – К., 1928: Синодальна редакція Повідання про св. Кнн. Бориса й Гліба, С. 24–25; Анонімне Повідання про кнн. Бориса й Гліба в Чудівській редакції. – С. 100; Успенська редакція, С. 122.

[29] *Чистякова М.В.* Текстологическая характеристика церковнославянских рукописных прологов вильнюсского собрания (на материале текстов трех осенних месяцев). Докторская диссертация. – Вильнюс, 2007.

[30] Там само. – С. 30. Пролог 1-ї редакції № 95 являє собою піврічний том. Він був укладений в новогрудському катедральному соборі мучеників Бориса й Гліба на замовлення митрополита Йосипа Солтана (1507–1522 рр.). Роботу виконала група копіїстів під орудою диякона Йоакима, а її завершення припадає на 12-те серпня 1512 р. Згодом рукопис було вислано до м. Любеча, що в 26-ти кілометрах від Новогрудка, де він був оправлений ієреєм Порфирієм. Згодом рукопис було доправлено до Вільна з метою виправлення помилок. Згадуваний Ігнатій, на думку Н. Ніколаєва, був архімандритом Лавришівського монастиря.

[31] *Турилов А.А.* Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах. 2000. – М., 2001. – С. 255–256.

[32] Особлива версія стишних Прологів надходить на зміну звичайних Прологів зі зміною Уставу, проте їхня кількість на теренах КМ була значно меншою у порівнянням з простими Прологами.

[33] *Дарюс Баронас* По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников // Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. – T. 3, 2001. – S. 73–98; *Darius Baronas*, Trys vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. – Vilnius, 2000.

[34] Російська Національна Бібліотека, Погодін, 957, філігрань «Якір» за *Briquet C.M.* Les Filigranes. Dictionaire du Papier. – T. I. – Paris 1907, №481 дорівнює 1510–1514 рр., на арк. 419 зв. міститься криптограма, подекуди наявні киноварні ініціали (у рукописі бракує початкових аркушів).

[35] *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – С. 162–164.

[36] Там само. – С. 1–17.

[37] Докладніше див.: *Butler Fr.* Enlighter of Rus'. The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries. –Bloomington, IN, 2002.

[38] *Дачкевич Й.* Святий Теодор ісповідник, ігумен студитський, і монастир Студитського Уставу в Україні. – Рим, 1975. – К., 2006. – С. 139.

[39] *Серебрянскій Н.* Древне-русскія княжескія житія (обзор редакцій и тексты). – М., 1915. – С. 17–21 (Приложеніе).

[40] *Серебрянскій Н.* – С. 51. Публікація тексту за матеріалами Попова А. Сборник белорусскій Чудова монастыря // ЧИОИДР. – 1889, кн. 3. – С. 33–41.

[41] *Бугославський С.* – С. 109.

[42] *Серебрянскій Н.* – С. 50–51.

[43] Чтения ИОНЛ, кн. 2.

[44] *Владимиров П.* Южнорусское Житие св. Владимира XVII в. // Киевская старирина. Приложение к №2. 1889. – С. 13–20.

[45] *Перетц В.Н.* Древнерусские княжеские жития в украинских переводах XVII ст. // Исследовния и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М.-Л., 1962. – С. 8–116. Дослідник, зокрема, залучив списки зібрання Погодіна 958 (РНБ), Чудівського монастиря 62/264 (ДІМ), Михайлівського монастиря 491/1650, т. 3 (НБУ). Дослідження житійної традиції на теренах Київської митрополії опубліковано в роботі Г.Н. Павленко. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. К., 1984. Робота позбавлена наукового новаторства, дослідниця в кращому випадку незугарно переповідає зміст Житій. Щодо таких текстів ранньомодерної історіографії, як от Хронографи чи Олександрії, то здається вони цілковито випали з уваги. В «Додатках» подано публікацію окремих списків Житій; принцип передачі текстів – осучаснений (т.зв. «гражданка»), що не відображає фонетичних особливостей староукраїнського письма XVII ст. Датування рукописів визначено навмання. Знаки пунктуації розставлено у відповідности до сучасних засад. Видано друком: Житіє Володимира, НБУ КДА, 416; Житіє Ольги, кол. НБУ ЦАМ 370 (155), Володимира НБУ ЦАМ 370 (155); розповідь про Ольгу й Володимира за рукописом «Кройники» Теодосія Софановича, Погодін 1476, РНБ; розповідь про Володимира й Ольгу за Літописцем Леонтія Боболинського, Ермітажне 320, РНБ; Житіє Ольги та Володимира з «Житій святих» Дмитра Туптала Ростовського 1705.

[46] *Гудзий Н.К.* Традиции литературы Киевской Руси в старинных украинской и белорусской литературах // Славянские литературы. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 14–45.

[47] *Милютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники / Научн. ред. Г.М. Прохоров. – СПб., 2008. – С. 478–489; 206–212.

[48] Див.: *Славнитскій М.* Канонизація св. князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII веков // Странник. Духовный журнал. Восьмой год. – 1888, т. 2. – С. 225–233.

Жих Максим
(Санкт-Петербург)

О РЕГИОНАЛЬНОМ ПОЛИТОГЕНЕЗЕ В КИЕВСКОЙ РУСИ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)[1]

Проблема генезиса древнерусской государственности всегда была и остаётся ныне одной из центральных для отечественной исторической науки[2]. Но не смотря на это, один из её аспектов – региональный – практически всегда ускользает от внимания историков, рассматривающих этот вопрос, обычно, в общедревнерусском масштабе и на материалах всей Древней Руси в целом. Это происходит, как нам представляется, по ряду причин. Во-первых, сказывается состояние источниковой базы, которая далеко не всегда позволяет сколько-нибудь глубоко проникнуть в жизнь отдельных регионов Древней Руси на раннем этапе. Однако есть и вторая, и как нам представляется более глубокая причина такого состояния историографии вопроса о рождении государственности в отдельных регионах восточнославянского мира. Речь идёт о влиянии на неё весьма распространённой историографической конструкции, согласно которой первоначально – примерно с конца IX по середину XI или первую треть XII в. – существовало некое «единое древнерусское централизованное государство»[3], впоследствии распавшееся на отдельные «самостоятельные княжества, равные по своему значению крупным королевствам Запада»[4]. При таком подходе сам вопрос о рассмотрении генезиса древнерусской государственности в рамках отдельных регионах восточнославянского мира лишается смысла, так как она рассматривается как явление сугубо общедревнерусское[5], а региональный аспект может изучаться только с точки зрения постепенного вызревания в лоне единого Древнерусского государства отдельных самостоятельных «государств-княжеств» и их последующего обособления[6]. Именно поэтому, не смотря на существование значительного числа работ, посвящённых истории отдельных регионов Древней Руси как в дореволюционной[7] историографии, так и в советской и современной[8], проблема рождения в них государственности пока ещё не была даже чётко поставлена. Это в полной мере относится и к исследованиям, специально посвящённым исследованию истории интересующего нас региона Древней Руси – Галицкой и Волынской землям домонгольского времени[9]. В новейшей историографии эту мысль наиболее чётко выразил П.С. Стефанович, согласно которому «Галицкое княжество (П.С. Стефанович предпочитает всё время использовать этот внеисточниковый анахронистический термин – М. Ж.) и прочие русские земли составляли до начала XII в. единое Древнерусское государство»[10].

Даже в фундаментальном исследовании А.Н. Насонова, посвящённом сложению территории Древней Руси в целом и отдельных древнерусских земель в частности[11], не была преодолена указанная выше тенденция и не было показано возникновение и развитие государственности в отдельных древнерусских землях, да и сама эта проблема не была даже (опять-таки – !) чётко поставлена, хотя она неразрывно связана с формированием их территорий, которое так блестяще исследовал А.Н. Насонов. Учёный, правда, оговаривался, что «предмет нашего исследования – образование древнерусской государственной территории… *В нашу задачу не входит изучение сложного процесса*

образования древнерусского государства (опять-таки, речь идёт о едином изначальном государстве, а не о формировании государственности в отдельных регионах Древней Руси, хотя по ходу книги данный вопрос затрагивался неоднократно – М. Ж.)*; наша тема более специальная* (выделено мной – М. Ж.)»[12]. Однако, это, как нам представляется, серьёзная методологическая ошибка, ибо нельзя говорить о формировании государственной территории, не показав при этом параллельный и определяющий её во многом, процесс формирования самой государственности, тем более что как о том пойдёт речь ниже, сам А.Н. Насонов связывал формирование *государственной территории* с утверждением на ней *государственных институтов*. Впрочем, надо отметить, что в самой книге автор не раз касается проблемы формирования государственности как в Древней Руси в целом, так и отдельных её регионов – в частности, правда делает это, скорее эмпирически, так как чёткой связи процесса политогенеза с формированием территории отдельных политических единиц на теоретическом уровне он чётко не обозначил. С аналогичных позиций было впоследствии написано исследование В.А. Кучкина, посвящённое формированию государственной территории Северо-Восточной Руси[13], в котором также механизм регионального политогенеза и его связь с формированием государственной территории городов-государств Северо-Восточной Руси оказался нераскрытым. Становление региональной государственности Древней Руси и складывание территорий её «региональных государств» учёный односторонне связывал с деятельностью князей и обособлением их владений-*княжеств*.

Единственное исследование, автор которого попытался, в известной мере, заполнить указанную историографическую лакуну – изучение регионального политогенеза в Древней Руси – монография Н.Ф. Котляра, посвящённая формированию территории и возникновению городов в Галицкой и Волынской землях[14]. При этом любопытно, что, не смотря на то, что *фактически* книга посвящена, во многом, именно формированию государственности в Галицкой и Волынской землях, в названии её эта проблема вообще не затронута и нигде в книге не поставлена сколько-нибудь чётко. Таким образом, на теоретическом уровне для Н.Ф. Котляра её также не существовало: он наблюдал в Галицко-Волынской Руси не *формирование государственности*, а всего лишь *формирование территории*, хотя и понимал, что второе немыслимо без первого[15]. Совершенно понятно, что для того, чтобы говорить о формировании *территории* той или иной *земли* необходимо показать процесс становления в ней *государственности*, или хотя бы *некоей политической организации*, ибо *территория* не может существовать как некая абстрактная величина. Территория может быть у некоей политической единицы, обладающей некими структурами управления принадлежащей ему территории. Следовательно, раз мы говорим о *формировании территории* Галицко-Волынской Руси, то логично ставить вопрос и о той политической единице (или единицах), коим эта территория принадлежала и об их социально-политическом характере. Для Н.Ф. Котляра, как и для большинства других современных исследователей, последний вопрос однозначен: речь, по его мнению, идёт о феодальных княжествах[16]. Между тем, последнее утверждение существует у Н.Ф. Котляра скорее на абстрактно-теоретическом, чем на конкретно-историческом уровне[17]: ни в каких источниках домонгольского времени этот термин – *княжества* – не известен и является историографической фикцией. В источниках применительно к социально-политическим единицам, из которых слагалась Русь домонгольского времени употребляются понятия *волость*, *область* и *земля*. Об их значении речь у нас пойдёт впереди. Но как бы то ни было, в источниках употребляются именно эти термины. Ни один из них нет возможности интерпретировать как *княжество* в том смысле, в каком стало употребляться это понятие после своего появления и

распространения в послемонгольскую эпоху, когда само древнерусское общество претерпело серьёзные изменения. Поэтому, по ходу изложения Н.Ф. Котляр предпочитает внеисточниковому термину *княжество* реальные древнерусские понятия *волость* и особенно – *земля.* Между тем, дело тут не просто в выборе того или иного слова для обозначения социально-политических единиц Древней Руси: реальных древнерусских *волости* и *земли* или «кабинетного» *княжества*. За этими терминами скрывается совершенно различная суть, о которой подробнее речь пойдёт впереди: территория, принадлежавшая (по мнению некоторых учёных, на правах феодальной земельной собственности) князю в одном случае, и территория, связанная с определённым политическим центром – городом – по имени которого она и получает своё название – в другом – город-государство. Понятно, что сосуществовать в реальности эти две политические формы не могли и именно принятие исторической реальности одной из них, и, соответственно, отвержение второй, разводит современных историков Древней Руси «по разные стороны баррикад». В книге Н. Ф. Котляра они причудливым образом сосуществуют, что объясняется несогласованностью конкретно-исторических и теоретических представлений учёного (см. примеч. 11). При этом исследователь отмечает тесную связь сложения тех или иных политических объединений с возникновением городов – их политико-административных центров[18], но не делает из этого наблюдения очевидного вывода о *городском характере древнейшей восточнославянской государственности*, в чём опять-таки сказалось противоречие конкретно-исторических наблюдений и теоретических установок Н.Ф. Котляра, согласно которым он в Древней Руси должен обнаружить ни что иное, как *раннефеодальные монархии-княжества*.

Вышеописанные парадоксы работы Н.Ф. Котляра объясняются не только его зависимостью от господствовавших в советской историографии схем древнерусского исторического процесса, сплошь и рядом расходившимися с имевшимся у исследователей историческим материалом, но и нечёткостью постановки теоретических вопросов политогенеза и его связи с градообразованием. Впрочем, последнее вовсе не является индивидуальным недочётом Н.Ф. Котляра. Недостаточная постановка теоретических вопросов – это общее место историографии Древней Руси, в том числе и интересующей нас проблемы древнерусского политогенеза. Представляется, что в немалой мере по этой причине дискуссии на эту тему и идут так долго: среди исследователей просто отсутствует сколько-нибудь ясное понимание того, о чём собственно, идёт дискуссия. Его не могут заменить произвольно выбранные куски той или иной общетеоретической концепции, тем более что и они у всех историков оказываются различными.

Представляется совершенно необходимым заполнить эту историографическую лакуну и детально рассмотреть на теоретическом и конкретно-историческом уровнях политогенез и градообразование в Древней Руси как неразрывно связанные процессы в их связи с формированием государственной территории во всех регионах Древней Руси. Автор этих строк намерен выполнить такое исследование на примере одного из древнерусских регионов: Галицкой и Волынской земель и выявить конкретные механизмы древнерусского политогенеза в его неразрывной связи с древнерусским градообразованием и формированием государственной территории в Галицкой и Волынской землях с учётом всех особенностей присущих этому региону и протекавшим в нём перечисленным процессам в сравнении с другими районами Киевской Руси.

Для реализации поставленной цели будет необходимо, на наш взгляд, выполнить следующие задачи:

- рассмотреть проблему соотношения города и государства в Древней Руси;

- рассмотреть общие вопросы древнерусского градообразования и сопоставить их с градообразовательными процессами в Галиции и на Волыни;

- рассмотреть этнокультурные и социально-политические процессы в Галиции и на Волыни во второй половине I тыс. н. э. Изучить характер политических объединений, существовавших в данных регионах в указанное время;

- рассмотреть последовательную смену нескольких типов поселений в указанных регионах и сопоставить её с их социально-политическим развитием;

- рассмотреть генезис крупнейших городов региона;

- рассмотреть процесс перехода к территориально-общинным отношениям в указанных регионах и проследить процессы генезиса городских общин;

- рассмотреть процессы структурирования в указанных регионах городовых *волостей* – «городов-государств»;

- рассмотреть роль городов в политогенезе Галиции и Волыни и в системе сложившейся там в XI–XII вв. государственности[19].

Последовательное рассмотрение перечисленных вопросов позволит, на наш взгляд, рельефно представить картину социально-политического развития Галичины и Волыни в переходную для Древней Руси эпоху. При этом, важными моментами являются, во-первых, понимание неразрывности процессов политогенеза и градообразования[20] в целом, и в Древней Руси – в частности, и, во-вторых, – городского характера самой древнейшей русской государственности, представленной первоначально в форме *волостей* – территориально-политических структур, построенных на основе иерархии общин и состоящих из общины главного города, общин подчинённых ему «младших» городов (*пригородов*) и сельских общин, типологически сходных с античными полисами – «города-государства», как называют их современные учёные[21]. Процесс формирования этих политических объединений был теснейшим образом связан с формированием их территорий, хотя, как будет показано ниже, для обозначения социально-политической единицы и принадлежавшей ей территории в Древней Руси употреблялись разные термины, следовательно, семантически эти понятия – город-государство как политический организм и как территориально-политическая структура – различались, хотя одно и было неотделимо от другого. Учитывая то, что в домонгольской Руси государственность была представлена в форме *городов-государств – территориальных общин* вопрос о связи процесса генезиса древнерусской государственности и складывания её государственной территории приобретает особую важность.

Из сказанного следует, что древнерусский политогенез вовсе не был единым процессом, каковым его часто представляют исследователи. Он шёл параллельно – и асинхронно – в разных регионах, хотя и в едином направлении – в направлении складывания городов-государств (*волостей древнерусских источников*). При этом следует указать не только на асинхронность развития отдельных регионов Древней Руси, но и на присущие каждому из них особенности.

Определяя степень ***изученности темы***, можно вспомнить слова, сказанные в своё время известным славистом В.А. Мошиным, который заметил (правда сказано это было относительно варяго-русского вопроса, но думается, что эти слова правомерны относительно *любой* исторической проблемы): «главным условием на право исследования … вопроса должно быть знакомство с тем, что уже сделано в этой области».[22] В нашем случае эту задачу выполнить и легко и трудно одновременно, ибо с одной стороны исследований, посвящённых истории Галицкой и Волынской земель существует немало и вопросы градообразования и политогенеза там так или иначе затрагиваются, пусть, на теоретическом уровне, эта проблема и не ставится чётко. С другой стороны, работ,

посвящённых непосредственно изучению процессов политогенеза, градообразования и формирования территории Галицко-Волынской Руси[23], за единственным рассмотренным выше исключением[24], не существует. Процесс рождения здесь *волостей* – городов-государств пока ещё ждёт своего исследователя. Кратко его рассматривали И.Я. Фроянов и А.Ю. Дворниченко в своей работе, посвящённой городам-государствам Древней Руси[25], наметив общее направление дальнейших исследований. А.В. Майоров в своей недавней фундаментальной работе, посвящённой социально-политической истории Галицко-Волынской Руси[26], убедительно обосновавший новую концепцию истории Галичины и Волыни, как городов-государств, а не феодальных княжеств[27], и явившейся ценнейшим вкладом в созидание новой концепции истории Древней Руси в целом не коснулся, к сожалению проблемы генезиса городских вечевых общин и становления городов-государств в Юго-Западной Руси, начав изложение с событий 80-х гг. XI в. в ходе которых городские общины выступают как уже сложившиеся социально-политические объединения[28]. Процесс их генезиса остался вне поля зрения учёного. Мы попытаемся восполнить этот пробел.

Рассмотрение указанных проблем следует, на наш взгляд, вести в широких хронологических рамках, которые должны охватывать период от формирования первых славянских этнополитических объединений в регионе в середине I тыс. н. э., произошедшего в условиях Великого переселения народов и начавшегося великого славянского расселения вплоть до оформления Галицкой и Волынской *земель-волостей* – «городов-государств», то есть до середины XII в. Период с середины XII в. до монгольского нашествия, связанный с возникновением новых городов и рождением новых волостных объединений требует отдельного исследования.

Пришло время дать рельефную картину – параллельного и подчас асинхронного – становления древнерусской государственности во всех регионах Древней Руси, а не ограничиваться рассуждениями о «возникновении древнерусского государства» и «рождении древнерусской государственности» в целом. Мы попытаемся сделать это на примере Галицкой и Волынской земель.

---

[1] Настоящая статья является прологом к предполагаемому автором большому исследованию.

[2] Основные обобщающие исследования проблемы рождения древнерусской государственности, освещающие её с разных позиций: *Мавродин В.В.* 1) Образование Древнерусского государства. – Л., 1945; 2) Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. –Л., 1971; *Греков Б.Д.* 1) Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945; 2) Киевская Русь. – М., 1953; *Рыбаков Б.А.* 1) Первые века русской истории. – М., 1964; 2) Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982; *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-политической истории // *Фроянов И.Я.* Начала русской истории. Избранное. – СПб., 2001; 2) К истории зарождения Русского государства // Там же; *Петрухин В.Я.* 1) Начало этнокультурной истории Руси IX-XI вв. Смоленск; – М., 1995; 2) Древняя Русь: народ, князья, религия // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). – М., 2000; *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – СПб., 2003; *Кузьмин А.Г.* Начало Руси: Тайны рождения русского народа. – М., 2003; *Горский А.А*. Русь: от славянского Расселения до Московского царства. – М., 2004. Историографический обзор см.: *Шаскольский И.П.* Образование древнерусского государства // Советская историография Киевской Руси / Отв. ред. В.В. Мавродин. – Л., 1987; *Шишкин И.Г.* 1) Проблемы образования древнерусского государства в советской историографии. – Докт. Дис. – Тюмень, 1997; 2) Теоретико-методологические проблемы и концептуальные подходы к изучению древнерусского государства в отечественной исторической науке советского периода // Российская государственность: уровни власти. Историческая динамика. – Ижевск, 2001; *Пузанов В.В.* О

спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей к 60-летию профессора И. Я. Фроянова / Отв. ред. В.М. Воробьёв и АЮ. Дворниченко. – СПб., 1996.

[3] *Дворниченко А.Ю.* О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. // Rossica antiqua: Исследования и материалы. 2006 / Отв. ред. А.Ю. Дворниченко, А.В. Майоров. – СПб., 2006. – С. 184.

[4] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь… – С. 5.

[5] Именно такой подход характерен для большинства работ, указанных в примеч. 1. Не смотря на свои огромные различия во взглядах на ряд теоретических и конкретно-исторических проблем древнерусского политогенеза в этом моменте их авторы едины.

[6] Ср.: *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь… – С. 469–564.

[7] См. например: *Иловайский Д.И.* История Рязанского княжества. – М., 1858; *Голубовский П.В.* История Северской земли до половины XIV в. – Киев, 1881; *Багалій Д.І.* Исторія Северской земли до половини XIV ст. – Київ, 1882; *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – Киев, 1896; *Ляскороноский В.Г.* История Переяславльской земли с древнейших времён до половины XIII ст. – Киев, 1897; *Грушевский М.С.* Очерки истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв. // Университетские известия. №6. – Киев, 1901 и т. д.

[8] См. например: *Воронин Н.Н.* Владимиро-Суздальская земля в X–XIII вв. // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1935. – №5–6; *Галкин В.А.* Суздальская Русь. – Иваново, 1939; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины: С древнейших времён до второй половины XIV в. 2-е изд. – СПб., 2002; *Монгайт А.Л.* Рязанская земля. – М., 1961; *Алексеев Л.В.* 1) Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. – М., 1966; 2) Смоленская земля в IX–XIII вв.: Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – М., 1980; 3) Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры. – В 2-х Кн. – М., 2006; Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1985; *Толочко П.П.* 1) Киев и Киевская земля в XII–XIII вв. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. – Киев, 1975; 2) Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – Киев, 1989; *Лимонов Ю.А.* Владимиро-Суздальская Русь: Очерки социально-политической истории. – Л., 1987 и т. д.

[9] См. например: *Зубрицкий Д.И.* Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси / Пер. О.М. Бодянского. – М., 1845; 2) История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов, 1852–1855. – Ч. I–III; *Клеванов А.С.* История Юго-Западной Руси от её начала до половины XIV века. – М., 1849; *Шараневич И.И.* История Галицко-Володимирской Руси от найдавнейших времен до року 1453. – Львов, 1863; *Смирнов М.П.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения её с Польшею (1387). – СПб., 1860; *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – Киев, 1887; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV века. – Одесса, 1895; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Б. м., 1950; *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – первой половины XIII в. – М., 1955; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волынское князівство. – Київ, 1984 (Львів, 1999 – второе издание); *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998 и т. д.

[10] *Стефанович П.С.* Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. – Вы. 7. – М., 2007. – С. 122.

[11] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. 2-е изд. // *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Монголы и Русь. – СПб., 2002.

[12] Там же. – С. 7.

[13] *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – М., 1984.

[14] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985.

[15] Там же. – С. 4: «вопрос о зарождении государства неотделим от вопроса о формировании его территории». Однако это утверждение осталось неразвитым в работе Н.Ф. Котляра: ход

политогенеза в Галицкой и Волынской землях остался в ней непоказанным, а его механизмы нераскрытыми. Его связь с формированием её территории также осталась нераскрытой.

[16] Там же.

[17] Это, вообще, важная деталь монографии Н.Ф. Котляра: теоретический и конкретно-исторический уровни изучения рассматриваемых проблем у него существуют параллельно и независимо друг от друга, практически не пересекаясь. Поэтому многие конкретные выводы Н.Ф. Котляра, в массе своей очень интересные, повсюду вступают в противоречие с его абстрактными теоретическими установками о «феодализме в Древней Руси» и т. д.

[18] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории… – С. 4 и др.

[19] О том, можно или нет называть сложившуюся там в указанное время социально-политическую структуру *государством* – вопрос, требующий отдельного серьёзного рассмотрения.

[20] См. о соотношении *города* и *государства* в различных ранних государствах: Город и государство в древних обществах / Отв. ред. В.В. Мавродин. – Л., 1982; Становление и развитие раннеклассовых обществ. Город и государство / Под ред. Г.Л. Курбатова, Э.Д. Фролова, И.Я. Фроянова. – Л., 1986.

[21] *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988.

[22] *Мошин В.А*. Варяго-русский вопрос // Slavia, r. X, V, Praze, 1931. – С. 111.

[23] Мы пользуемся этим условным историографическим понятием в силу того, что оно отражает известную близость процессов социально-политического развития и градообразования в эти землях, составлявших единый исторический регион Древней Руси. Для нас этот термин – Галицко-Волынская Русь – равнозначен Юго-Западной Руси.

[24] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории…

[25] Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства… С. 103-156.

[26] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001.

[27] Очень странными нам кажутся слова П.С. Стефановича, который, полемизируя с А.В. Майоровым, заявляет, что «Целью автора (А.В.Майорова – М. Ж.) было показать, что эти *княжества* (Галицкое и Волынское – М. Ж.) не являются исключением в ряду других «древнерусских земель-волостей» (выделено мной – М. Ж.)» (*Стефанович П.С*. Отношения князя и знати… – С. 138). П.С. Стефанович, упорно предпочитая реальным древнерусским понятиям *волость* и *земля* искусственный анахронистический термин *княжества*, в сущности навязывает его и древнерусским источникам и историческим реалиям с одной стороны и своим оппонентам – с другой. На наш взгляд, это совершенно некорректно.

[28] Там же. – С. 91–198.

Хромова Ірина
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ДЖУЧИДСЬКОЇ МОНЕТНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

Грошовий обіг на території українського Подніпров'я – явище складне, а тому потребує детального розгляду всіх локальних особливостей. Важливою проблемою, яка досі не знайшла гідної уваги серед дослідників, є участь в середньовічному місцевому монетному обігові східних монет, зокрема – джучидських. Існування Кримського улусу, а згодом перетворення його на ханство не могло не впливати на динаміку розвитку грошового ринку всієї материкової України, як це робили монетні системи інших суміжних держав. Тому, в даній розвідці увага приділятиметься особливостям курсування джучидських монет на території Подніпров'я, що має на меті демонстрацію впливу східної монетної традиції на розвиток місцевої монетної справи.

Джерельну базу дослідження становлять знахідки джучидських монет та їхніх місцевих наслідувань на території сучасних Чернігівської і частково Сумської областей. Тут варто трохи відступити від суто нумізматичного дослідження і звернутися до більш широкого кола джерел, що необхідно для уявлення особливостей становища цієї частини Дніпровського Лівобережжя. Історія регіону в період татарського панування досить яскраво відбита в археологічних знахідках. Дослідники вважають появу місцевих золотоординських пам'яток віддзеркаленням закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом держави Джучидів (як наслідок – перенесення ставки беклярибека Мамая в район Запоріжжя) та татарські претензії на контроль за дніпровськими переправами[1]. Пам'ятки межиріччя Сейму та Ворскли свідчать про панування в цій місцевості джучидської аристократії[2]. Це не дивно, зважаючи на залежність території Посейм'я від татар, що підтверджується як письмовими (татарські ярлики[3]), так і археологічними джерелами, які дають підставу для тверджень дослідників про безпосередню залежність територій колишніх уділів Чернігово-Сіверщини – Путивльського й Курського – від Улусу Джучи[4]. З іншого боку, свідчення джерел дають змогу говорити і про колонізаційну політику з боку Литовської держави. Хронологічно її початок відносять приблизно до другої половини XIV ст. і характеризують як процес надання земельних наділів вихідцям з Криму, Орди та Північного Кавказу. У археологічних пам'ятках саме цієї доби позначений досить вагомий вплив східного етнічного елементу, який поступово розбавляє слов'янський. Це явище ще яскравіше виявляється у археологічних пам'ятках початку XV ст.[5].

Справедливими є висновки дослідників, зроблені на підставі аналізу археологічних джерел, про включення території регіону (яка, по суті, уявляється істориками певною контактною зоною між татарами та місцевим населенням) в процес формування державної адміністративно-територіальної структури Улусу Джучи. На думку вчених, цей процес опанування золотоординським населенням передстепу посилився зі становленням

Литовської держави і розмежуванням ординських та литовських володінь, кордон між якими майже співпадав із географічною межею Степу і Лісостепу. Особливістю цього процесу називається заснування невеликих поселень міського типу, покликаних стати опорними центрами для джучидського адміністрування у північному прикордонні[6].

Проте не слід забувати про ще один з рушіїв освоєння слов'янських територій татарським населенням – це розвиток торгівлі[7].

При вивченні археологічних пам'яток зазначеного часу в історіографії підкреслюється лише їх змішаний слов'яно-східний характер, однак навряд чи може йти мова про асиміляційні процеси. Саме така специфічна риса колонізації наштовхнула дослідників на думку про заснування окремих міст чи містечок для новоприбулого населення. Це не могло не вплинути на розвиток економічного життя місцевого населення. Грошовий ринок став активно поповнюватись східними монетами, знахідки яких досить поширені на території Дніпровського Лівобережжя. І якщо частота знахідок джучидських монет на території Посейм'я та Півдня достатньо аргументується політико-адміністративним становищем цих земель (безпосередньо знаходились у складі Західного крила Улусу Джучи), то ще більший інтерес викликають знахідки, виявлені північніше степових кордонів колишньої Русі та Орди. Детальний аналіз цих нумізматичних пам'яток можливо і не дає достатньо підстав для припущення, що контактна слов'янсько-татарська зона може бути переміщена ще далі на північ (через активне поширення литовських впливів в досліджуваний проміжок часу), проте вплив джучидського адміністрування позначився не тільки на політичному житті слов'янського населення регіону, що знайшло відбиток у письмових та археологічних джерелах. Потужного східного впливу зазнала економіка. Місцева монетна справа, котра відновлювалася після довгого застою, позначеного сучасними дослідниками як «безмонетний період», за типологічну основу при карбуванні власних монет взяла східний зразок. Особливо це стосується земель українського лівобережного Полісся, яке за сучасним адміністративним поділом охоплює територію Чернігівської та північні райони Сумської областей України[8]. Цим і обмежуються географічні рамки даної статті.

У період другої половини XIV – початок XV ст. досліджувані території входили до складу Сіверського князівства, де з 70-х рр. XIV ст. було започатковано випуск власної монети. Питання монетної справи на території Сіверщини, хоча вже неодноразово піднімалося дослідниками, висвітлене недостатньо через скупість джерельної бази та складнощі в процесі її аналізу, а тому вимагає ґрунтовного дослідження. Проте вивчення даного питання виглядає неповним без врахування передумов творення власної монетної системи на українських землях. Серед них варто виділити фактор впливу монетної системи Улусу Джучи. Адже активна участь джучидських монет у місцевому грошовому обігові не тільки насичувала грошовий ринок якісним металом, а й стала передумовою творення власного монетного виробництва, іноді – навіть сировиною.

Питання щодо особливостей поширення джучидських монет на грошового ринку на лівобережних українських землях побіжно торкаються у своїх дослідженнях Г. О. Федоров-Давидов[9], Г. А. Козубовський[10], К. К. Хромов[11], О. Б. Супруненко[12] та ін. Особливу цінність становлять публікації топографічних даних та описи монетних знахідок. Найбільш яскрава характеристика східного впливу на розвиток грошового ринку території Наддніпрянщини міститься у працях відомого російського дослідника джучидської нумізматики – Г. О. Федорова-Давидова. Натомість, інформація про нові знахідки джучидських монет, що містяться в працях українських дослідників, чудово доповнюють попередні дослідження. Навіть фрагментарні відомості дозволяють скоригувати сталу, але вже дещо застарілу інформацію, адже українська середньовічна

нумізматика продовжує переживати постійне оновлення джерельної бази за рахунок нових знахідок монет. Проте, необхідно відзначити, що саме праця «Денежное дело Золотой Орды» Г. О. Федорова-Давидова є найбільш повноцінним і глибоким дослідженням з історії джучидської нумізматики. Тож, зважаючи на особливості теми даної статті, покликаної виявити ступінь впливу східної монетної традиції на грошове господарство українських земель і, зокрема території лівобережного Подніпров'я, саме його наукові надбання взяті за основу для проведеного дослідження.

З точки зору аналізу стану грошового ринку на окресленій території, цікавим є висновок Г. О. Федорова-Давидова про ступінь інтенсивності грошового обігу на землях Подніпров'я. Російський дослідник вважає його «надто слабким», грунтуючись на характерній особливості складу скарбів з даної території – певній монотонності. Вони складаються з монет, що репрезентують якусь одну монетну традицію – або західноєвропейську, або джучидську. Таким чином, на думку Г. О. Федорова-Давидова, слабкість грошового обігу просто не допускала можливості перемішувати різні види монет, котрі надходили на ринки, тим більше – виробляти їх стійку пропорцію[13].

Є й інші пояснення специфічних особливостей грошового обігу земель, що перебували під юрисдикцією джучидсько адміністрації. Йдеться, головним чином про період 1380–1400-х рр., адже саме до цього часу відносять скарби, виявлені на території Чернігівської області. Особливістю даного проміжку часу є зростання політичної нестабільності джучидского державного об'єднання. В цьому плані правління хана Токтамиша (1379–1395) – останній період політичної єдності Улусу Джучи. В контексті нумізматичних пошуків, нас цікавитиме, насамперед, економічно-фінансовий бік внутрішньої політики Токтамиша, а саме – грошова реформа 1380 р. (782 р. х.), котра передбачала уніфікацію вагових норм карбування різних державних монетних центрів у значенні для срібної монети – 1,4–1,42 [14]г. Захід такого роду відбувався не вперше – у 1310–1311 рр. аналогічна реформа також була покликана централізувати та уніфікувати монетне виробництво, однак реформа тодішнього хана Токти (1291–1313) виявилася розтягнутою в часі. Місцеві монетно-вагові системи існували у Кримському улусі (монетний двір Крим) до 1320 р., у Булгарському улусі (монетний двір Булгар) до 1331/32 рр., а монетний двір Азак карбував монету за власною монетно-ваговою системою до реформи хана Токтамиша (1380 р.) Як і на початку XIV ст., проте порівняно жорсткіше, реформою 1380 р. заборонялося вживання в обігу монет старого зразку. Таким чином відбулася спроба різкої та одночасної зміни монетної маси, що дослідники трактують як зміну періоду в розвитку грошового обігу Улусу Джучи[15]. Аналіз скарбів свідчить про переважання монет пореформеного карбування у грошовому обігові 80–90-х рр. XIV ст[16]., однак вони не витіснили старі монети повністю. Це виявилось неможливим через непропорційність заміщення вагових норм, адже різка заміна старого дєнга (1,59 г) новим (1,42 г) вимагала значних за обсягом емісій. Низький курс, встановлений державою породжував накопичення старих номіналів. Однак, корисним фактором для успішного проведення реформи послугувало нестабільне політичне становище держави – її, як вважають дослідники, «фактичне розорення», під час смути[17]. Ці процеси спровокували значне скорочення грошового обігу, проте не зупинили активного розвитку купецтва, котрий спирався, головним чином на транзитну торгівлю. Саме купцям, на думку Г. О. Федорова-Давидова, переважно належать скарби, датовані часом правління Токтамиша, котрі містять переважну більшість монет карбування цього хана[18]. Це пояснює і особливості топографічного розташування знахідок скарбів з джучидськими монетами 80–90-х рр. XIV ст. – поблизу річок, тобто торгівельних магістралей того часу. Це буде видно і в короткій топографії знахідок монет на території Чернігівської і Сумської

областей, що наводитимуться у статті. Дослідниками зроблений висновок, що області, підпорядковані татарській адміністрації, розвиток грошового обігу яких обумовлювався переважно внутрішньою торгівлею, випадали зі сфери грошового обігу державного значення, а отже, в даний час простежувалося переважання транзитної торгівлі над місцевим, внутрішнім грошовим обігом[19]. З огляду на загальну топографію знахідок скарбів з джучидськими монетами на території, що належала Улусу Джучи, варто зазначити порівняно незначну кількість *відомих насьогодні* знахідок на території Чернігівської та Сумської областей. Робити передчасні висновки про регресивний характер зовнішніх політичних та економічних зносин регіону поки що зарано, адже знахідки джучидських монет з території Сумщини стали відомими порівняно нещодавно. Те саме можна сказати про нещодавно відкриті знахідки наслідувань джучидським монетам з території сучасної Сумщини та Чернігівщини. Проблему, наразі, становить недостатнє дослідження скарбового матеріалу, труднощі атрибуції власне джучидських монет та їхніх наслідувань в загальному масиві нумізматичних знахідок. Дана тема потребує кропіткого, детального, а головне – окремого вивчення.

Повертаючись до особливостей грошового господарства Улусу Джучи, слід звернути увагу на ще одну грошову реформу, здійснену на початку XV ст. темником Єдигеєм, котра явила собою частину централізаторської політики після невдалих спроб Токтамиша. Чергова уніфікуюча реформа (біля 1400 р.[20]) не відрізнялася від попередніх. Новим ваговим еталоном було визнано 1,13 г. Однак ці заходи виявилися ще менш результативними, адже третя грошова реформа не призвела навіть до тимчасової уніфікації монетного виробництва. Про це свідчать і матеріали скарбів першої чверті XV ст., де процес подрібнення грошового обігу відображений ще яскравіше, ніж у скарбах попередніх періодів[21].

Скарби із джучидськими монетами, датовані 80-ті рр. XIV – до поч. XV ст. (1400 р.) знайдені у: с. Сосниця Чернігівської обл. (р. Убедь), 1911 р[22]. Матеріал представлений 600 срібними монетами[23]; м. Козелець Чернігівської обл. (р. Остер), 1923 р[24]. Атрибутовано 7 екземплярів. З них 6 визначені як джучидські[25]; с. Смяч Чернігівської обл. (берег р. Снов), 1959 р[26]. Матеріал скарбу представлений більш ніж 500 срібними монетами. Серед джучидських атрибутовано 4 екземпляри[27]; Сумська обл. 1916–1917 рр. З 500 екз. джучидських монет, котрі становлять матеріал скарбу, атрибутовано, за словами Г. О. Федорова-Давидова, 3 монети – правлінь ханів Узбека, Абдаллаха та «Мухаммада-Булака»[28]. Скарб срібних джучидських монет, датованих XV ст. знайдений у с. Нвота Чернігівської обл., 1887 р[29]. Матеріал представлений 517 екземплярами. Серед матеріалу скарбу 139 екземплярів становлять стерті монети. Крім джучидського карбування, присутні празькі гроші[30].

Підсумовуючи наведені короткі топографічні дані, можна зробити наступні висновки: найстарші монети з обсягу поданого атрибутованого скарбового матеріалу відносяться приблизно до 1320–1321 рр. – періода правління в Улусі Джучи хана Узбека (1313–1342), наймолодші – до 1415–1416 рр. – періода правління хана Чекре (1414–1416); чисельна перевага належить монетам карбування ханів: Шадібека (1399–1406) – 106 екз, Токтамиша (1379–1395) – 95 екз, Пулада (1391) – 88 екз. та Тимура (1411–1412) – 25 екз. Проте, за частотою знахідок переважають монети Токтамиша та Тимура. Найпоширенішими виявилися екземпляри карбування монетних дворів: Крим (17 екз.), Орда (8 екз.), Азак (7 екз.) та Сарай ал-Джедід (6 екз.).

Географічно знахідки монет локалізуються, як було зазначено вище, в безпосередній близькості від течії річок Десна, Остер (Чернігівська обл.), зокрема – на берегах річок Убедь, Остер, Снов, Десна, – тобто сконцентровані в районі магістрального торгівельного

шляху. Дислокація таких скарбів на землях, підпорядкованих Великого князівства Литовського та кількісного переважання серед монетного матеріалу скарбів останньої чверті XIV ст. карбування Токтамиша, не суперечать раніше наведеній думці дослідників про характер відкладання такого роду скарбів. Дійсно, можна припускати, що належали вони купцям. Зважаючи на наявність змішаних скарбів, можна дійти висновку, що торгівля велася саме з місцевими купцями – сосницький та козелецький скарби містять монетний матеріал київського карбування (Володимир Ольгердович)[31], нвотський – празькі гроші[32]. Про європейську торгівлю тут говорити навряд чи доводиться, адже празькі гроші, які заполонили грошовий ринок українських земель у XIV–XV ст. – не показник в даному випадку.

З іншого боку, у працях Г. О. Федорова-Давидова наводиться інформація про те, що у грошовому обігові земель під джучидської юрисдикцією на період 80–90-х рр. XIV ст. – часу осідання досліджуваних скарбів, – монети хана Токтамиша складали 60–100 % всієї монетної маси[33]. Тому їх кількісне переважання у скарбовому матеріалі може пояснюватися їх значною розповсюдженістю порівняно з іншими номіналами.

Яскраво презентує вплив східної монетної традиції на місцеву монетну справу українських земель той факт, що крім знахідок монет власне джучидського карбування, зустрічаються приклади їх місцевих наслідувань.

Тут варто зауважити про особливості виробництва даного типу монетного матеріалу. Наслідування джучидським монетам з середини XIV ст. – досить поширена практика для руських удільних князівств. Дослідникам історії розвитку монетної справи на території українського Подніпров'я довелося зіткнутися з наслідуваннями, походження яких пов'язують з Київським і Сіверським князівствами. Зважаючи на особливості метричних та іконографічних характеристик, а також характер емісій, даний вид монет логічно розподіляється на кілька видів – наслідування регулярного та нерегулярного карбування. Не вдаючись у подробиці, зазначимо лише, що до регулярного типу відносяться випуски монет-наслідувань на території Улусу Джучи та на території прикордонних з Улусом Джучі князівств, що мають штемпельні ланцюжки, поєднані в характерні групи та типи, та концентруються навколо того чи іншого адміністративного центру, тобто так зване «офіційне карбування». Особливості регламентації таких емісій поки що малодосліджені. В свою чергу, нерегулярне карбування наслідувань, попри відсутність навіть приблизно визначених центрів, має значний ареал поширення, який включає, зокрема і територію українського лівобережного Полісся. Кількісно наслідування, незалежно від видової приналежності, представлені менше, ніж екземпляри оригінального джучидського карбування, проте остаточні висновки робити ще зарано, адже періодично з'являються нові знахідки монет.

Монети, віднесені сьогодні до сіверського карбування (період карбування встановлений приблизно: 1371–1376/+2–3 рр. також входять до даної категорії монет. Вони наслідують джучидські монети хана Гійас ад-Дін Мухаммада, (монетний двір Орда, 772, 773 та 777 р. х. – приблизно 1370–1371/72, 1375 рр.), проте характерним для цієї групи наслідувань є присутність на деяких типах монет так званого «княжого» знаку[34]. Тобто даний тип монетної продукції репрезентує офіційні (князівські) регулярні випуски наслідувань джучидським монетам. Оскільки сіверські монети вже знайомі дослідникам, детально на їх аналізі зупинятися не будемо.

Вище вже зазначалося про домінанти джучидського масиву монет серед віднайденого скарбового матеріалу з території Чернігівщини і Сумщини. Тому, логічним є той факт, що поодинокі знахідки монет з території Чернігівської області репрезентують наслідування дєнгам часів правління хана Токтамиша, ймовірно карбування монетного двору Сарай ал-

Джедід, 782 р.х. (1380–1381 рр.)[35]. Спершу подаємо іконографічний аналіз, найбільш наближеного до можливого, зразка оригінальної монети для виробництва наслідувань. За описом Г. О. Федорова-Давидова:

Аверс: у подвійному округлому картуші: «Султан справедливий / Насір ад-Дін / Токтамиш хан». У середині другого рядка плетінка.

Реверс: картуш з шести дужок: «Карбування Сарая / ал-Джедід / 782». Над словом «Джедід» – неповна плетінка[36]. (Рис. 1)

Наслідування:

Аверс: через незадовільний стан збереження, імітацію легенди майже не видно.

Реверс: розпізнається рік та залишки від імітацій слів «[Сар]ай» та «[Дже]дід». Метал – мідь, плакірування сріблом. (Рис. 2)

Відомі екземпляри наслідувань дєнгам Токтамиша невизначеного датування та локалізації монетного центру, а також ймовірного карбування монетного двору Сарай ал-Джедід без дати – з території Чернігівської обл.[37]. Дєнгі карбування Токтамиша, монетний двір Сарай ал-Джедід, 782 р.х. наслідують ще й 6 екземплярів срібних монет, карбованих за допомогою одного штемпеля, знайдені на території Сумської обл[38].

Можливим зразком прототипу може бути один з типів дєнга Токтамиша, описаного Г. О. Федоровим-Давидовим[39]:

Аверс: у подвійному круглому картуші легенда: «Султан справедливий / Токтамиш (монгольською) / хан нехай триватиме його правління»

Реверс: у картуші з 6 дуг і з дужками у місцях з'єднання: «Карбування Сараю / ал-Джедід / 782». Посередині другого рядка – повна плетінка. Цифри розташовано в порядку з ліва на право (за куфічною традицією). (Рис. 3).

Наслідування:

Аверс: частково проглядається одинарний круглий, можливо фігурний картуш. Розташування легенди наближено до оригіналу, правильно відтворено спрямування написання слів, проте літери відтворені хаотично і з явними помилками. Візуально проглядається перший і останній рядок оригінальної легенди.

Реверс: частково проглядається картуш за оригінальним зразком. Перші два рядки імітації легенди розташовані напівкругом. Розпізнаються відтворені слова «карбування», «сарай». Правильно розташована плетінка, однак її оточує коло з п'яти крапок. Цифри розміщено у зворотному порядку: «287». Метал – срібло. (Рис. 4).

З території сучасної Чернігівської області відомі знахідки наслідувань монет хана Шадібека[40], оригінальне карбування якого чисельно переважають серед розглянутого у статті атрибутованого скарбового матеріалу.

Наступними розглянемо знахідки наслідувань монет карбування хана Гійас ад-Дін Мухаммеда, або «Мухаммед-Булак» хана за Г.О. Федоровим-Давидовим (1423–1427), монетний двір Орда, 772 р.х. (1370/1371 рр.).

Зразок оригіналу[41]:

Аверс: у картуші з чотирьох дужок з орнаментальними вузлами у місцях з'єднання трьохрядна легенда: «Султан справедливий / Гійас ад-Дін ва ад-Дунія / Мухаммед хан, нехай триватиме його правління»;

Реверс: у картуші без дужок: «Карбування / ал-Орди / року / 772». (Рис. 5).

Наслідування – Чернігівська обл.[42]:

Аверс: схематична імітація трьохрядної легенди; перший і другий рядки імітують другий та третій рядки оригіналу;

Реверс: схематична імітація легенди; проглядаються три рядки з чотирьох оригінальних, літери не співпадають; досить чітко відтворена дата. Метал – мідь, плакірування сріблом. (Рис. 6).

На сьогодні відомі випадки поодиноких знахідок монет-наслідувань з території Сумської області, зокрема – околиці с. Ніцаха Тростянецького р-ну (басейн р. Ворскла) – кілька варіантів наслідувань дєнга Джанібека, карбованого на монетному дворі Гюлістан 753 р.х. (1352–1353 рр.); наслідування пізніших монет – карбувань Абдаллаха[43] та Мухаммада (кінець 60-х – 70-ті рр. XIV ст.)[44].

Всі відомі автору статті екземпляри наслідувань монетам Джанібека з території Сумської області (21 екз.) знаходяться у приватних колекціях. Вони виконані за дротяною технологією, яка була традиційною для карбування на території Улусу Джучи, метал – срібло, на відміну від наслідувань, знайдених на території Чернігівщини, де у більшості випадків по міді було зроблено плакірування сріблом.

Зазначені екземпляри монет відносяться до трьох варіантів найбільш поширеного серед типів наслідувань монетному типу дєнга Джанібека (1342–1357) – карбування монетного двору Гюлістан, 753 р.х. (1352–1353 рр.). Приклад оригінального карбування таких монет представлений серед матеріалів Борщевського скарбу (Київська обл.)[45], серед яких атрибутовано срібний дєнг гюлістанського карбування хана Джанібека, 753 р.х.:

Аверс: двохрядна легенда (з права на ліво):

І ряд – [Су]лтан Справедливий;

ІІ ряд – [Дж]анібек Хан (нижня половина напису зрізана), можливо зображено плетінку над останнім складом у накресленні імені «Джанібек».

Реверс: трьохрядна легенда в картуші з фігурних дужок:

І ряд – «Гюлістан[а]»;

ІІ ряд – «Року», плетінка між першим та другим складами; літери куфічною абеткою;

ІІІ ряд – цифри «753» – куфічні, тому читаються з ліва на право.

Діаметр монети 16,3 мм, вага 1,59 г. (Рис. 7).

Більш детальний огляд монет карбування монетного двору Гюлістан за часів правління хана Джанібека поданий у Г. А. Федорова-Давидова[46]. Серед можливих варіантів легенди на аверсі таких монет є напис «***Ас***-Султан / Джанібек хан»[47] (Виділення наше – *Авт.*).

Іконографічно основною спільною рисою наслідувань монет Джанібека є імітація легенд аверсу та реверсу оригінальної монети-прототипу. Якість виконання імітацій на наведених зразках монет-наслідувань є одним з основних критеріїв їх класифікації. Варіанти різняться між собою за розташуванням слів в імітації легенди[48], а основною типологічною характеристикою даного масиву монет є те, що різчик штемпелів не тільки не володів арабською мовою, а, ймовірно, не бачив оригіналу прототипу[49], тому легенда, яка очевидно сприймалася як орнамент, була замінена схематичними зображеннями, у яких лише візуально можна впізнати частини оригінальної легенди. Основні метрологічні характеристики наслідувань, знайдених на території Сумщини – діаметр від 12–16 мм, вага: 0,248–1,105 г[50]. Детально зупинятися на іконографії даного виду наслідувань у даній статті немає сенсу, через їх великий варіативний ряд, однак для зразка наведемо один з аналізованих екземплярів[51]:

Аверс: у картуші з крапок візуально атрибутується імітація легенди:

І ряд – «Справедливий», замість слова «(ас)султан» - горизонтальна перекладина з п’ятьма вертикальними зубцями;

ІІ ряд – замість слів «Джанібек хан» тризуб і велике зображення плетінки, внизу – шестикутна зірка.

Реверс:

І ряд – замість «Карбування» – перекладина з чотирма зубцями;

ІІ ряд – імітація слова «Гюлістан», але ряд літер розвернутий навпаки – з ліва на право;

ІІІ ряд – замість дати – перекладина з сімома зубцями. (Рис. 8).

Аналізуючи поодинокі знахідки наслідувань джучидських монет (основний масив знайдених монет походить з дніпровського Лівобережжя – території Київської (Бориспільський р-н. – в основному – наслідування монет Джанібека) та Сумської (наслідування монет Джанібека, а також Абдаллаха та Мухаммада)) областей, дослідники роблять висновок про можливість існування локального центру карбування наслідувань в землях Київського князівства. Серед можливих емітентів розглядається київський князь Федір, адже ймовірним часом емісії даних монет вважають часи його правління, а саме 1354–1363 рр. Проте відсутність на монетній продукції власницької князівської символіки (герба, тамги тощо) вказує на хиткість такого визначення. Альтернативним є припущення, що емітентами могли бути представники ханської адміністрації, розташованої на частині земель Київського князівства[52]. Зазначимо, що за наведеною вище класифікацією, розглянуті у статті екземпляри наслідувань відносяться до регулярних випусків.

Втім, незважаючи на невизначеність питання про особливості походження місцевих монет-наслідувань, безумовним залишається вплив східної – джучидської монетної системи. І без врахування особливостей монетного виробництва Улусу Джучи, дослідження місцевого монетного карбування на теренах Подніпров'я у XIV–XV ст. буде поверхневим і неповним, адже саме за допомогою виявлення особливостей виробництва і детального аналізу іконографії монет (що не можливий без знання арабської та уйгурської мов) тільки порівняно нещодавно стало можливим виявлення такого явища в українській середньовічній нумізматиці як наслідування джучидським монетам.

Ілюстрації.

Достовірно встановити конкретну монету-зразок для наслідувань не можливо. Іноді це синтез кількох типів монет одного, або навіть кількох емітентів. Нижче наведені найбільш наближені на думку автора типи оригінального джучидського карбування і, відповідно, зразки місцевих наслідувань.

Рис. 1.

Токтамиш, Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)[53].

Рис. 2.

Наслідування карбуванню хана
Токтамиша, (?)
Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(Чернігівська обл.)[54].

Рис. 3.

Токтамиш, Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)[55].

Рис. 4.

Наслідування карбуванню хана Токтамиша,
Сарай ал-Джедід, 782 р.х. (Сумська обл.)[56].

Рис. 5.

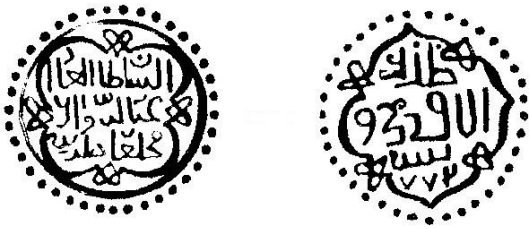

Гійас ад-Дін Мухаммед (Мухаммед-Булак), Орда, 772 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)[57].

Рис. 6.

Наслідування карбуванню хана Гійас ад-Дін Мухаммеда, Орда, 772 р.х.
(Чернігівська обл.)[58].

Рис. 7.

Срібний дєнг, Джанібек, Гюлістан, 753 р.х. (за матеріалами Борщевського скарбу, Київська обл.; знаходиться у фондах Національного музею історії України)[59].

Рис. 8.

Наслідування карбуванню хана Джанібека, Гюлістан, 753 р.х. (Сумська обл.)[60].

Annotation

Iryna Khromova Following the question about influence of Juchid's own coining tradition on forming of local monetary coinage in Dnipro's valley in the middle – the second half of the XIV-th c.

The article contains the analysis of degree by distribution of original Juchid's coins within the limits of the probed territory, and also the author's an attempt to describe of local coins-imitations.

---

[1] *Супруненко О.Б.*, *Приймак В.В.*, *Миро ненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ–Полтава, 2004. – С. 38.

[2] Там само. – С. 54.

[3] *Русина О.В*. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 33.

[4] *Супруненко О.Б.* Вказ. пр. – С. 60.

[5] Там само. – С. 38–39.

[6] Там само. – С. 76.

[7] *Хеллер К.* Золотая Орда и торговля с Западом. // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. – Казань, 2001. – С. 119–120.

[8] Полісся. http://www.polissia.com/

[9] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003; *Его же*. Клады джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – С. 94–192; *Его же*. Находки джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – М., 1963. – Т. IV. – С. 165–221.

[10] *Козубовський Г.А.* Сіверські монети XIV ст. – К., 1992.

[11] *Хромов К.К.* Находка крымских йармаков Туда Менгу на территории Черниговской области. // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 55; *Его же.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («Киевские» подражания монетам Джанибека). // Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 59–80.

[12] *Супруненко О.Б.* Вказ. пр.

[13] Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 58.

[14] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 111.
[15] Там же.
[16] Федоров-Давидов Г.О. вважає, що частка монет карбування Токтамиша у грошовому обігові даного часу складала 60 – 100 %.
[17] Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет … – С. 112.
[18] Там же. – С. 113.
[19] Там же. – С. 115.
[20] Там же. – С. 118.
[21] Там же.
[22] Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
[23] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 165.
[24] *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
[25] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 165.
[26] *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
[27] *Его же*. Находки джучидских монет … С. 217.
[28] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 164.
[29] *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 152.
[30] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 176.
[31] *Его же*. Находки джучидских монет … – С. 114; *Его же*.. Клады джучидских монет … – С. 165.
[32] *Его же*. Клады джучидских монет … – С. 176.
[33] Там же. – С. 111.
[34] *Хромова І.* Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 22–27.
[35] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 2.
[36] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 193.
[37] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 3–4.
[38] Там же.
[39] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 194.
[40] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 5.
[41] *Федоров-Давыдов Г.А*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 192.
[42] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 1.
[43] Там же.
[44] *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века … – С. 60
[45] *Зразюк З.А., Хромов К.К.* Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. // Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 103.
[46] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 182–183.
[47] Там же. – С. 183.
[48] Там же. – С. 61.
[49] Там же. – С. 61.
[50] *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века … – С. 67–69, 71–73, 75–77.
[51] Там же. – С. 67.
[52] Там же. – С. 62.
[53] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVII, № 232.
[54] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 2.
[55] *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVII, № 234.
[56] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 11.
[57] *Федоров-Давыдов Г.А*. Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVI, № 225.
[58] http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 1.
[59] *Зразюк З.А., Хромов К.К.* Указ. ст. – С. 103, #016;
[60] *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века … – С. 67, #022.

Селівоненко Анатолій
(Київ)

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ СТОСОВНО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (1658–1667 рр.)

З початком Національно-визвольної війни на території Наддніпрянщини відбувся злам старої моделі суспільно-політичних відносин і розпочалося становлення нової, яка мала прообраз організації Запорозької Січі. Дана трансформація яскраво простежується на прикладі діяльності козацької Ради. Вона являла собою форму волевиявлення загальної козацької думки на рівноправних засадах, як в межах Січі так і під час воєнних дій. Так, після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем для обговорення умов миру із Польщею в червні 1648 р. гетьманом скликана загальна рада в Білій Церкві, в якій брало участь близько 20 тис. осіб. За формою проведення вона майже не відрізнялася від рад, які проходили на Січі. Ситуація суттєво змінилася в умовах зміцнення гетьманської влади. Генеральна рада поступово набирала церемоніальних функцій. Гетьман скликав повну раду, коли актуальні питання вирішені у вузькому колі старшини. Відповідно спроби коша продовжувати відігравати провідну роль у політичному житті козацької України наштовхувалися на протидію гетьманів.

Питання про виникнення суперечностей між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю певною мірою висвітлювалось у вітчизняній історіографії[1]. Проте автори не звертали увагу на чинники функціонального порядку, які лягли в основу цього протистояння.

Будучи автономною одиницею, Січ гостро реагувала на спроби утисків своїх прав. Досвід політичної системи Запорожжя переносився на так звані «волості», де суспільною практикою життя були підтверджені потенційні можливості республіканського демократичного устрою. Водночас старшина Гетьманщини постійно робила заходи спрямовані на обмеження учасників рад, зокрема, запорожців. Нерідко інтереси Січі просто ігнорувались. Так, наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося кілька старшинських рад без участі січовиків, на яких обговорювались питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею[2]. Ще більше зростало невдоволення запорожців інститутом старшинської ради при наступниках Хмельницького, яка в своїй більшості нехтувала їхньою думкою і спиралася на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти.

На старшинських радах, без участі запорожців отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже після цього їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Так, Іван Виговський, обраний гетьманом на старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на загальній раді в Корсуні в жовтні цього року. Подібна практика стосовно кадрової політики прямо суперечила запорозькій виборній системі.

З метою відокремлення себе від Гетьманщини запорозька спільнота дістала назву «Військо Запорозьке Низове» і включала в себе поняття колективної волі. Його реалізація відбувалася передусім через роботу загальносічових рад. Саме цей інститут, сформований у ході історичного процесу на традиційних засадах, лежав в основі протистояння між

законодавчою системою Гетьманщини і традиційно-колективною системою Запорозької Січі.

Верховенство ради як засіб прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької спільноти надавало значної життєздатності козацькій організації. Ця демократична система мобілізувала наявні ресурси Запорозької Січі, згуртовувала козаків політично та військово, давала можливість запорожцям обстоювати свої політичні й соціальні права в протистоянні з Гетьманщиною.

Загальна рада на Запорозькій Січі не була позбавлена елемента стихійності. Усе це створювало грунт для маніпуляцій умонастроями членів ради, перегляду вже прийнятих рішень і проведення в обхід ради не лише дрібних, а й життєво важливих для січової спільноти рішень. Варто зауважити, що рада мала механізм, аби протистояти ігноруванням волі спільноти й невиконанням спільних ухвал. Існувала практика усунення винуватців з посад, практикувалися репресії стосовно тих, хто наважувався не виконувати постанови ради. Позбавлялися булави, а інколи життя кошові, котрі не виправдовували сподівань громади, або ж підозрювались у відхиленні від політичної лінії визначеної загальною козацькою радою.

Отже політичне протиріччя між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю продиктоване структурою і функціонуванням державних засад. Січ не пройшла відповідної суспільної еволюції, а залишалася військовим товариством зі своєю структурою політичної системи, яка базувалася не на законодавчих закладах, а на звичаєво-традиційних. Відомо, що на Січ йшли люди неспокійної вдачі, які не могли вжитися з державними порядками. Однак завдяки цьому Січ представляла собою чинник, який мусив бути в опозиції Гетьманщині.

У цьому протистоянні Січ починає спиратися на царський уряд. Саме взаємини з Росією спонукали до поглиблення протиріччя між Кошем і Гетьманщиною. Запропоновані запорожцями політичні відносини були підтримані Москвою і передбачали повернення до практики скликання загальних рад з обов'язковою присутністю на них представників Січі. Гетьманський уряд своєю чергою вдався до кроків, що вели до конфронтації з опозицією, а це із часом до громадянської війни в суспільстві, яка спалахнула в 1658 р.

Поразка опозиційних військових сил під Полтавою і страта Виговським лідера січової опозиції Якова Барабаша та наступна за цим Гадяцька угода 1658 р. підривали військову і політичну силу Січі. Вплив коша в Україні посилився з початком регресу курсу І .Виговського, який став очевидним після оприлюднення в Україні ратифікованого польським сеймом варіанту Гадяцької угоди. Через це Січ виступила проти гетьмана і підтримала його суперника Ю. Хмельницького.

Після отримання гетьманської булави Ю. Хмельницьким у Переяславі 17 жовтня 1659 р. відбулася козацька рада, де вирішувалося питання стосовно підтвердження права обрання гетьмана та укладення нового українсько-російського договору, в якому роль коша не була зафіксована документально. Окрім цього, протест у запорожців викликало те, що підтриманий ними на гетьманство Ю. Хмельницький в проекті «Жердівських статтей», запропонованому на розгляд російській стороні, наполягав, щоб «… без відома гетьманського й всей старшины, также подписи руки гетманской и притисненя печати Войсковой, листа жадные у его царского неприймываны бытии не меють з Войска Запорожского прислание»[3].

Отже, дії гетьмана в цьому випадку спрямовані проти спроб Січі відігравати самостійну політичну роль у стосунках з Москвою. Ю. Хмельницькому не вдалося обдстояти цю позицію. На раді був присутній представник російського царя князь М. Трубецькой, який відкинув запропонований українською стороною проект, заявивши, що в ньому « многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны гетману

Богдану Хмельницкому »[4]. У новий українсько-російський договір була внесена стаття, в якій дозволялось опонентам гетьманського уряду «… о всяких ссорных делах писать великому государю, к его царскому величеству»[5]. В умовах наростання конфлікту між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною ця стаття давала підстави першій втручатися в політичні процеси, підтримуючи гетьмана, або його опонента, апелюючи при цьому до царського уряду.

На початку 60-х років, в умовах послаблення гетьманської влади Ю. Хмельницького зросла влада козацької старшини. Польський уряд своєю чергою намагався відновити на Правобережжі дореволюційні порядки. Тому на Запорожжя прибуло багато козаків, серед яких з'явилася ідея стосовно необхідності скликання Чорної ради. Саме в цей час зросла політична вага Запорожжя. Лівобережжя відмовилося визнавати умови укладеного Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату 1660 р. за його зверхність .Лівобережна старшина на чолі з Якимом Сомком чинила опір щодо участі запорожців у виборах гетьмана. Запорозька Січ з їх точки зору не являла собою окремої частини Війська Запорозького. Запорожці, на думку Сомка і старшини, мали «повернувшись в городи розходитися по полках»[6]. Проте вони не погодилися з цим і на «Чорній раді» і прийняли рішення щодо зміщення гетьмана і старшини, які на переконання козаків, дбали лише про особисті інтереси.

Означений період був одним із складних і трагічних в історії Гетьманщини. Високого рівня досягли руйнівні процеси в суспільстві, які призвели до розколу в державі. Домінуючою в суспільстві стала перевага особистих і групових інтересів над загальнодержавними. Руйнівні процеси не обминули і Запорожжя, де постійно були присутні ідеї національно-визвольного руху. Запорозька Січ стала силою, яку використовувала Росія, щоб спричинити послаблення гетьманської влади, а отже і держави. Найвищим проявом політичного протиріччя між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю стали події «Чорної ради». Ця рада зробила крок до розколу України. Скориставшися ситуацією, російський уряд своєю політикою підштовхував лівобережну козацьку старшину і Запорожжя проти гетьмана.

Вступаючи в політичні суперечності з Гетьманщиною, Запорожжя перетворилося на засіб, за допомогою якого російський царизм здійснював експансіоністську політику, спрямовану на знищення самостійності. Саме в запорозькому козацтві містилася руйнівна сила, яка стала опорою промосковського угруповання, очолюваного І. Брюховецьким. Останній зумів розпізнати і використати прагнення Запорожжя відігравати провідну роль у політичному житті Української держави. Запорожці сподівалися, що з приходом до влади їхнього ставленика вони отримають політичну владу і усунуть від неї ненависну «городову» старшину. У 1661–1663 рр. запорожці активно включилися в політичні події на Лівобережжі і додали багато зусиль, щоб на бік Брюховецького перейшли рядові козаки і селянство. Для цього із Запорозької Січі по всій Гетьманщині їздили агітатори, які закликали населення на підтримку «кошового гетьмана» і критикували своїх головних суперників – ніжинського полковника В.Золотаренка та наказного гетьмана Я. Сомка. Останній, за висловлюванням полтавського полковника Дем'яна Гуджола: «…посылал собирать людей Романа Бувайла да Екима Бута, велел им стоять на Днепре, в полку платовском не пропускать бы в Запороги запасов и козаков, а которые ыдут, и тех бы, имая, отсылать к наказному гетману Самку»[7]. Дуже багато часу запорожці приділяли пропагуванню демагогічної тези Брюховецького стосовно того, що як тільки він прийде до влади, то буде загальне покозачення. На цій підставі запорожці закликали чернь виступати проти знаті, яка, на їхню думку, винна у складній економічній та політичній ситуації в Гетьманщині. Запорозькі козаки вважали, що «великая беда чиниться от старшин и их

полковника и все начальные люди, все города, места и мельницы розняли сами по себе да ими владеют сами своим самовольством»[8]. У цій ситуації Брюховецький підказав січовикам написати листа до «городового козацтва», в якому закликалося не вірити Я. Сомку і В. Золотаренку.

Підтримував Брюховецького шанований у козацьких колах ватажок І. Сірко. Кошовий гетьман неоднозначно заявляв, що в майбутньому ліквідує гетьманську владу і цілком підпорядкує Україну Росії. У листі до єпископа Мефодія 6 квітня 1662 р. Брюховецький писав, що «нам не о гетманстве надобно старатися, только о князе малороссийском от царского величества, на которое княжество желанно Алексея Михайловича имети»[9] . На цю заяву Брюховецького відразу відреагував російський цар Олексій Михайлович, який особисто дав доручення воєводі князю Г. Ромадановському, щоб той оберігав Брюховецького, який на відміну від інших претендентів на гетьманство, «подлинно верен». Виконуючи царський наказ, Ромадановський направив загін для охорони Брюховецького. Окрім цього, з Москви надсилалися на Запорожжя значні кошти і подарунки. 6 вересня 1662 р. стряпчий Головін повідомляв царя, що Ю. Хмельницький «верен великому государю и милости государеви желает…»[10].

Незадовго до початку ради Я. Сомко докладав зусилля стосовно недопущення запорожців до виборів гетьмана. Він переконував козаків у тому, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні знаходитися по своїх полках і віддавати голоси в їх складі, як це велить давній звичай. Зусилля Сомка були марними. Запорожці продовжували готуватися до майбутньої ради і залишилися разом із Брюховецьким. На цій раді за допомогою запорожців було обрано І. Брюховецького. Прихильників Сомка заарештували і стратили разом із наказним гетьманом. На їхнє місце призначили полковників із числа запорожців, що підтримали Брюховецького. Отже, може скластися враження, що зміна у вищому козацькому керівництві привела до політичного лідерства Січі на Лівобережжі, але в дійсності Запорожжя як суспільно-політична організація не брало участі у керівництві державою. У Гетьманщині відбулася заміна старої козацької старшини новою, а соціально-політичні зміни стосовно рядового козацтва не відбулись. Після виборів І. Брюховецького, за словами О. Рігельмана, «чернь и запорожские казаки в знак удовольствия своего, что по их Черной Раде желания и вибор гетманский состоялся, по данному им на три дни позволению, растворяя себе все шинки. Тим и пьянствовали все три дни и делали в то время по буянству своему всякое озорничество, так что и убивали многих»[11]. Григорій Грабянка, описуючи ці події, зауважував, що «у ті дні не один заможний чоловік покинув свою домівку і страху ради ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах перебували між смертю і життям, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець»[12]. Пізніше І. Брюховецький наказав новопризначеним полковникам навести порядок у війську за допомогою запорожців.

Отже, судячи з дій Брюховецького, він мав намір послабити Запорожжя і тим самим звільнитися з-під цього впливу як сили, яка його привела до влади. Надаючи новим полковникам по сотні запорожців, він послабляв їхні сили і розумів, що надані січовим козакам повноваження стосовно наведення порядку приведуть до зловживань і насильств з боку виконавців, а також до збройного зіткнення їх з місцевим населенням. Подібне стикується з передвиборними заявами Брюховецького, які насамперед, мали чітко виражений соціальний характер і містили чимало положень, які декларували необхідність реформації політичного устрою Гетьманщини стосовно обмеження гетьманського суверенітету. Окрім цього, Брюховецький у своїх висловлюваннях був за ліквідацію інституту виборного гетьмана та передачі вищих владних повноважень царському

сановнику. Ця точка зору найбільш докладно сформульована Брюховецьким на початку 1663 р. Під час переговорів з царським послом Ладиженським передбачалося зведення гетьманського статусу до рівня представника центральної влади на Україні. З цього приводу І.Брюховецький заявляв: «А в войске Запорожском у них того от веку не бывало, что гетманом и полковником и сотником и всяким начальником людей мещане и крестьяны в городах и в селах владели без королевских привилей; только де бывало за которые за великие службы король кому на которое место привилье даст, то де по привильем королевским и владели»[13].

Зміни в політичному житті України, які настали в результаті тривалої національно-визвольної боротьби, розцінювалися запорожцями як зміна одного володаря іншим. На думку козаків, місце польського короля займав російський цар. Сомко цю позицію не прийняв і докладав зусилля для зменшення політичного впливу запорожців, недопущення їх до участі у виборній раді. З цього приводу запорозькі полковники Іван Сірко і Сацько Туровець писали Я. Сомкові: «Просим и оберегам, покинь бельши мудрити что во измена и лукавства твои явным всему войску есть»[14]. Він переконаний, що суспільство повинно мати структуризацію. На його думку, треба «укрепить пункты по прежнему, и в те де поры будут козаки по своим леистрам переписаны, а мужики себе переписаны будут; леистровые козаки станут государю службу служить, а с мужиков станут сбирать государеву казну и хлебне запасы»[15]. Яким Сомко скептично ставився до політичного і військового потенціалу Січі, про що неодноразово говорив. Зовсім по іншому сприймалися політичні заяви І. Брюховецького січовим лідером І. Сірком, який уважав, що ставленик Запорозької Січі на гетьманство мав бути підтриманий російським урядом. Саме тому на Генеральну раду, яка відбулась у червні 1663 р. Брюховецький прибув не тільки під охороною січового війська, а й у супроводі російських солдат виділених воєводою Г. Ромадановським.

Завдяки отриманій від запорожців допомоги І. Брюховецький здобув гетьманську булаву, але вплив Січі на політичне життя в Україні не посилився. Новий гетьман докладав багато зусиль, щоб виключити такий вплив. Для цього він розділив запорожців, які підтримали його на виборах, на невеликі загони, які потім згідно з його наказом були розквартировані по лівобережних містах. Цим кроком Брюховецький послабив сили запорожців, своїх вчорашніх союзників, і розв'язав собі руки для проведення самостійної політики, спрямованої на зміцнення гетьманської влади. І. Брюховецький так само, як І. Виговський та Ю. Хмельницький, намагається не допустити прямих зносин Запорозької Січі з Москвою. Це питання він порушує перед російським царем: «Чтобы запорожцы ездили к гетману, а без гетманского розказанья к Москве б не ездили»[16].

Відігравши важливу роль у виборах І. Брюховецького на гетьманство, Запорозька Січ не домагалася втілення в життя своїх політичних цілей. Починаючи з квітня 1664 р. гетьман проводив політику повного контролю над Запорожжям. Окрім цього, Брюховецький починав домагатися від Москви заборони на прийняття без дозволу послів із Січі. У липні гетьман висловив невдоволення тим, що без його дозволу на Запорожжя посилають платню, а тому кошовий отаман свою владу дорівнює до гетьманської. Восени 1664 р. Брюховецький переконав російського царя про необхідність надіслати до Кодака ратних людей, щоб «в Запороги не можна було нікому приходити», а тоді Запорожжя перебуватиме «під государскою високою рукою міцно»[17]. Ця поведінка І.Брюховецького викликала гостре невдоволення у запорожців і 12 березня 1666 р. кошовий Ж. Рог попередив його: «Військо потребує не боярина, а гетьмана»[18].

Не останню роль Запорожжя відіграло в політичних подіях Правобережної України, відлуння якої доходило до Лівобережжя. Прийшовши до влади у серпні 1665 р.,

П. Дорошенко почав діяти, щоб возз'єднати козацьку Україну. Він добре розумів значення в цьому політичному процесі Запорожжя, тому на початку 1666 р. став проваджувати політику порозуміння із старшиною та козаками. Для П. Дорошенка ця справа була дуже складною. Запорозька Січ була невдоволена політикою І. Брюховецького і російського уряду. З цієї причини запорожці виявили бажання співпрацювати із правобережним гетьманом, а на практиці продовжували вагатися, трималися тактики вичікування, не надавали йому допомоги.

За умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорожжя було відірване від Гетьманщини і потрапило у спільне підпорядкування Москви і Речі Посполитої. Проте і за цих умов протистояння між Січчю і Чигирином нерідко набирало гострих форм.

Отже, по завершенні Національно-визвольної війни Запорозька Січ втратила роль лідера у консолідації національно-патріотичних сил в Україні. З розгортанням Руїни гетьмани нерідко ігнорували інтереси запорожців, що змусило їх перейти в опозицію до центральної влади, підтримуючи деструктивні політичні процеси. Домінуванням вольниці і охлократії на Січі успішно скористалися Річ Посполита Московія і Крим, які не були зацікавлені в сильній Гетьманщині.

Анотація

У статті аналізується політичне протистояння між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю по завершенні Національно-визвольної війни, зумовлене невідповідністю функціональних засад їх управлінських структур та гетьманськими амбіціями. Перехід запорожців в опозицію був використаний сусідніми держави у боротьбі проти Гетьманщини.

---

[1] *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К.,1994; *Степанков В.С.* Політична роль Запорожжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – Київ-Запоріжжя,1997; *Станіславський В*. Проблеми взаємин Запоріжжя з Лівобережною Гетьманщиною та Російською державою в останній чверті XVII ст. // Український історичний збірник. – К., 2000. – Вип. 1.

[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб.,1875. – Т. 6. – С. 205.

[3] Там само. – СПб., 1873. – Т. 4. – С. 256.

[4] Там само.

[5] Там само. – С. 265.

[6] Там само. – СПб., 1877. – Т. 7. – С. 367.

[7] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР). – Ф. 14622, Сибірський приказ, стп. 254. – Арк. 35.

[8] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С.340.

[9] Там само. – Т. 5. – С. 101.

[10] НБУВ. ІР. – Ф. 15405, Білгородський стіл, стп. 468. – Арк. 39.

[11] *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К. , 1994. – С. 339.

[12] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992. – С. 128.

[13] Акты ЮЗР. – Т .7. – С. 349.

[14] НБУВ. ІР. – Ф. 14622, Сибірський приказ, стп.117. – Арк. 2.

[15] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 365.

[16] Там само. – Т. 5. – С. 82.

[17] Там само. – Т. 7. – С. 17–18.

[18] Там само. – Т. 5. – С. 90.

Сень Дмитрий
(Краснодар)

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ РОЛИ ТУРЕЦКОГО АЗОВА В ИСТОРИИ КАЗАЧЬИХ СООБЩЕСТВ ДОНА И СЕВЕРНОГО КАВКАЗА (КОНЕЦ XVII в.)

В конце XVII в. в истории Северного Кавказа, как Западного, так и Восточного, наблюдается интересное явление – растет, активизируется приток славянского населения, преимущественно – казачьего, в массе своей – семейного и в значительной степени – старообрядческого по своему составу. Были среди них и казаки, менявшие свою религиозную идентичность, были и те, кто пытался жить, например, в Азове, в «раздвоенном» состоянии, исповедуя в быту практики обеих религий – мусульманства и православия. Любопытно и другое – уже на территории Крымского ханства (Кубань) стали конфликтовать казаки-старообрядцы и казаки-никониане, т. е. то казачество, которое ранее (материально и юридически прежде всего) принципиально было поддержано Гиреями и азовской администрацией. Можно полагать, что уже на рубеже XVII–XVIII вв. кубанское казачество стало играть существенную роль в активизации новых переходов донцов на Кавказ, набегах (теперь уже часто в союзе с ногайцами) на окраины Российского государства и общем повышении внимания Крыма, Османской империи и России к казачеству как важному игроку на пространстве Дикого Поля и сопредельных территорий.

Явления эти, несмотря на отдельные исследования[1], остаются недостаточно изученными в науке, несмотря на их важность в развитии предметного поля казаковедения, истории международных отношений, проблематики дискурса империй. Ранее автор публиковал отдельные результаты обращения к проблематике статьи[2] – в настоящее время представляется возможным дополнить содержание некоторых сюжетов новыми архивными свидетельствами, поставив их в типологическую связь с историей практик отношений донского казачества с турецким Азовом. В этой связи крайне важным предстает ответ на вопрос: можно ли считать поведение казаков конца XVII в. (актуализировавших в Азове свой переход с Дона, Кумы) экстремальным и аномальным, либо перед нами – устойчивая культурная практика пересечения фронтирного пространства? Таков один из аспектов дискуссионного характера предлагаемой к рассмотрению проблематики. Другой аспект – определение общего и частного в тех практиках поддержки, которые оказывали казакам Кавказа Гиреи и турецкая администрация Азова. В настоящей работе полагаю сосредоточить внимание на поведении второй стороны; кроме того, в центре исследовательского фокуса – казачьи сообщества Кавказа (Западного и Восточного), сформировавшиеся, в основном, за счет донских казаков. В отдельных случаях автор обращается к более ранним случаям из истории отношений донцов с Азовом – в качестве сравнительного материала и дополнительной основы для моделирования дискуссии.

Слова, вынесенные в заголовок статьи, прозвучали в январе 1691 г. в Москве, куда прибыла «легкая станица» донских казаков во главе со станичным атаманом И. Аверкиевым. В числе прочих новостей донцы сообщали о намерении ногайцев и калмыков вместе с «богооступниками» кумскими казаками «приступать ко острову болшим собранием вскоре»[3]. Особую тревогу Войска вызывало знакомство казаков-«воров» с обстановкой на Дону (учитывая происхождение последних), а также связи с Азовом. Подчеркну значение сюжета в связи с таким обстоятельством: казаки Кавказа, недавние выходцы с Дона (общины Кумы, Аграхани, Кубани) завязывают отношения не только с Крымом, феодальными владетелями Кавказа, но также с турецким Азовом. Это, вне всякого сомнения, лишь актуализирует необходимость системного подхода при изучении истории отношений казачьих сообществ Кавказа с мусульманскими государствами Причерноморья.

Представляется, что Азову принадлежала такая же важная роль в истории «донского фронтира», донских казаков, как и Московскому государству, хотя специальные исследования на эту тему только появляются[4]; причем, оказывается, не все специалисты готовы работать в такой парадигме. Между тем, образы Азова сильно влияли на настроения донского казачества, его активность, служа одним из генеральных векторов его развития, по крайней мере, в XVII в. Стремление казаков обладать Азовом, «освоить» его жизненное пространство уверенно можно отнести к числу факторов, оказывавших конституирующее воздействие на жизнь казаков, формирование образа поведения, мышления. Интересное замечание в этой связи принадлежит М.А. Рыбловой (со ссылкой на мнение Ю.М. Лотмана о высокой аксиологической ценности «чужого» как будущего): «Осваивая… донские земли в двух направлениях…, казаки, минуя всю середину подконтрольной им территории, устраивают свой "центр" на самом краю, на границе с Турцией. Такова специфика психологии людей пограничья – стремиться к тому, чтобы быть собственно границей»[5]. Совершенно неслучайно поэтому донцы устраивают, например, неподалеку от Азова городок Стыдное имя – где осуществлялся суд по казачьему праву, принимались одно время другие, важные для Войска решения. Суждение специалиста можно дополнить и, вероятно, уточнить. Фронтирное пространство Поля и оставалось таковым, потому что существовало *вне* (тут и далее выделено авт. – *Д.С.*) государственных границ. Казачество потому и отказывалось от многих норм поведения «метропольной» культуры, что фронтир освобождал от обязательных норм поведения, границ социального, установленного государством.

Более того, справедливо пишет А. Рибер, в реальности пограничные линии (социальные или территориальные) склонны быть скорее пористыми, чем непроницаемыми. Оказывается, что кочевники, паломники, мигранты, разбойники и т. п. группы пересекают границу как новообращенные верующие, эмигранты и классовые перебежчики[6]. Казачество Дона вполне может быть отнесено к таким же группам, для которых более актуально преодоление «границы» миров – как на ментальном (сакральном), так и на профаном, реальном уровне – чем ее, во многом воображаемой границы, искусственное моделирование и, вероятно, поддержание. Другое дело, что наличие фронтира вовсе не отрицает *напряжения*, которое присутствовало среди пересекавших пределы, например, крымской стороны Дона и устремлявшихся в Азов, на Кубань. Поэтому одна из насущных задач тематических перспективных исследований – изучение тех дискурсов (функционировавших в среде элит, тум-«полукровок», нарушителей войскового права), которые влияли на многообразие практик общения донских казаков с «мусульманскими миром». К слову сказать, есть сведения, что Савелий Пахомов – лидер «старых» кубанских казаков – как раз был тумой и «прежде сего (до

1694 г. – *Д.С.*) живал в городке на устье Хопра»[7]. Такой ряд, вероятно, можно продолжить – еще одного крупного предводителя казаков – Л. Маноцкого – донцы именуют в песнях тумой[8].

Торговля с Азовом, рыбная ловля и т.п. занятия прочно связывали донских казаков с жителями Азова – в эту турецкую крепость донские казаки старались попасть всеми правдами и неправдами[9]; при этом важно подчеркнуть, что казаки, нуждаясь в рыбе, договариваясь с азовскими турками об условиях рыбного лова в регионе[10]. Б. Боук справедливо пишет об односторонности такого подхода, при котором ученые отдают явное предпочтение тем явлениям экономики, которые были связаны с Русью (жалованье, торговля хлебом), хотя при всей скудости источников есть основания считать, «что торговля с Азовом и Кубанью была обычным явлением»[11]. Образ дипломатического партнера, обладателя информации, важной для Войска Донского, также присутствует в образах Азова, имевших первостепенное значение для казаков. Так, еще в 1655 г. актуальным было свидетельство о том, что «у донских де казаков с азовцы мир… а замирено де… на том, что им друг другу про всякие вести сказывать»; при этом любопытно отметить, что на тот момент стороны временно находились в ссоре – оказалось, что, несмотря на предоставление азовцами «турских» и «крымских» вестей казаки перестали туркам, например, о содержании грамот, присылаемых на Дон[12]. Каналы информации, подчеркну, проникали не только скажем, в сообщество «городовых азовских людей», но и выходили на уровень азовского бея[13], уточняясь и перепроверяясь. Конечно, об идеализации отношений говорить не приходится – в 1650-х гг. донцы вновь (и безуспешно!) пытаются взять штурмом крепость Азов, незадолго до того вновь отстроенную турками.

И все же Азов (мечта об Азове[14]) занимал ключевое место в тех образах воображаемой географии мира казаков, которые были связаны с «границей миров», являясь местом притягательным и опасным одновременно, центром, подчеркивающим напряжение существования казачества на границе Дикого поля, манящим своими богатствами и пугающим своей мощью. Еще в 1551 г. русский посол, отправленный к ногайцам, сообщал о содержании письма турецкого султана к ногайскому Самаил мирзе, «в котором султан... указывал, что "рука" царя Ивана "над бусурманы высока… Поле де все да и реки у меня поотымал… поотымал всю волю в Озове: казаки его с Озова оброк емлют и воды из Дону пить не дадут»[15]. Азов являлся для турок вековой опорой их владычества в Северо-Восточном Причерноморье, одновременно – центром одноименного санджака, т.е. частью административно-территориальной системы Османской империи. Его потеря в конце XVII в. лишила Турцию «важнейшего, если не ключевого пункта в Северо-Восточном Причерноморье, обеспечивавшего связь османской метрополии и Крыма с Северо-Западным Кавказом»[16]. Исследователи отмечают, что как раз после утраты Азова на севере Черного моря стала развиваться вторая линия обороны империи, включавшая в себя крепости Тамань, Темрюк, Керчь, Озю[17]. Стоит также добавить, что именно из Азова направлялись многие масштабные акции татар и турок против южных окраин России, сюда же, на богатейший невольничий рынок, свозили полон. Весьма точно и образно характеризовали значение Азова в 1644 г. донские казаки: «А ис Крыму… воинские люди и Черкесы Темрюцкие и Ногайцы съезды и скопы у них все в Азове бывают, а из Азова… оне с Азовским людьми большим собраньем на Русь, на твои государевы отчины… и под наши казачьи городки, а с Руси… с полоном и з животиною все оне в Азов приводят»[18]. Еще одна любопытная деталь, пусть и отраженная в т.н. «легендарной переписке»: русский посол Андрей Шеин, якобы отправленный «с товарищами» в Стамбул И. Грозным, именует Топраков (Топрак-калу) – важную

составляющую единой системы укреплений Азовской крепости – «любимым градом» султана[19].

Отдельные случаи бегства казаков в Азов и Крым, конечно, имели место еще до того, как азовский бей станет привечать казаков Кубани в конце XVII в. Так, в декабре 1654 г. в Воронеже били челом «…Алексею Михайловичю всеа Великие и Малыя Росии самодержцу, а мне (воронежскому воеводе. – *Д.С.*), холопу твоему, в сьезжей избе извещали словесно донских козаков отоман Лукьян Фомин да есоул Григорей Григорьев до козаки Кирей Петров, Василей Ус с товарыщи, а скозали: в прошлом де, государь, году, тому ныне пятой год, изменил де тебе, государю, донской козак Денискою де зовут, а прозвища де ему не знают, – из Войска от данских козаков перекинулся де он, Дениско, в Озов и босурманился, и заодно де он с азовскими тотары донских козаков воевали, и на реке де, государь, на Дону в переседех бывал и под козачьи де городки войною хаживал и дорогу державал…»[20]. Несомненно, что одним из первостепенных центров для донских казаков, влиявшим на расширение уровня и объема практик их взаимодействия с «мусульманским миром», например, в XVII в., являлся именно Азов – форпост османского владычества в регионе. В конце XVII в. сюда продолжают перебегать отдельные казаки с Дона, которые принимают мусульманство, получая при этом в среде бывших единоверцев уничижительное прозвище «ахриян». Нельзя также не вспомнить об эпизоде с вылазкой из Азова к русским позициям одного «охреяна», посланного турками для проверки слов перебежчика в Азов в июле 1695 г. Назвавшись казаком, он все осмотрел и вернулся в Азов[21].

К началу XVIII в. число таких поступков донцов могло только возрастать. Ниже разберем случай, имеющий отношение к содержанию такого утверждения. В середине июня 1708 г. бригадир Ф.В. Шидловский получил от донских казаков сведения о приходе к Булавину «кубанской орды 2000 человек, да их донских раскольщиков с Кубану и с Орокани 1100 человек»[22], что происходило в период подготовки штурма повстанцами Азова. Приход этих сил выглядит вполне естественной реакцией ногайцев и казаков Кубани на стремление Булавина наладить связи со всеми антироссийскими силами в регионе. В свое время автор указал на данный эпизод прихода ногайцев и казаков как на часть истории кубано-донских связей[23], что, в свою очередь, вызвало скепсис со стороны О.Г. Усенко. Ученый посчитал «парадоксальным» указанное свидетельство, отвергая его на том основании, что никто из очевидцев не видел в числе осаждавших Черкасск представителей групп с Кубани[24]. Вероятно, на том же основании можно опровергать многие другие факты, что, конечно, является не менее «парадоксальным» способом уточнения реальности (совершенности) исторических событий. *В данном, подчеркну, случае, мы располагаем основаниями для определения причинно-следственной связи между непреложным фактом установочного посыла со стороны Булавина – «я жду помощь» – и неслучайным свидетельством о приходе именно к Булавину крупной вооруженной группировки с Кубани.* Напомню, все это происходит в тот момент, когда атаман и повстанцы готовятся к штурму Азова. Конечно, вопрос об участии сторонних сил в штурме Черкасска не менее дискуссионен, но сейчас остановлюсь на «азовской» составляющей известий о ногайцах и казаках. Итак, определенное подтверждение авторской точке зрения находим еще в известии турецкого Анонима начала XVIII в. Оказывается, этот сторонний наблюдатель оперировал весьма обширными данными о Булавинском восстании; ему были знакомы такие «мелкие» детали как имя Некрасова – Инад (Игнат), подробности штурма Азова[25].

Убедительное подтверждение историчности сведений Анонима (указывающего, в частности, на хитрость казаков из Азова, решивших обмануть булавинцев), находим в

капитальном издании документов «Булавинское восстание». Выдумывать турку такой изощренный эпизод борьбы за Азов, считаю, было незачем. Итак, казак-запорожец Т.И. Верховир, как очевидец событий, показал в канцелярии кн. В.В. Долгорукого, что перед штурмом крепости «из Озова были в Черкаском переметчиков человек з 20 тумов («тума» – «полукровка». – *Д.С.*) и говорили, чтоб они пришли к Озову *и они де Озов здадут* (выделено мной. – *Д.С.*). И как де оне пришли к Озову, и те переметчики пошли с ним и стояли под Озовом сутки. И из Озова де выходили к ним озовские жители и з донскими казаками меж себя говорили, а что говорили, того де он не знает, стоя долече»[26]. А вот как этот же эпизод представлен в трактовке Анонима: «Казаки, находившиеся в крепости Азак, вступили на путь хитрости и, послав человека, сообщили тем (булавинцам. – *Д.С.*): "Если вы захотите, мы покоримся вам, откроем ворота и передадим вам крепость". Пулавина (Булавин. – *Д.С.*), приняв за истину все их ответы, сам остался в Черкес-кермане, а во главе казацких войск был поставлен казак по имени Инад… и направлен к Азаку. <…> Хитрое намерение казаков, которые сидели в Азаке, состояло в том, чтобы сломить [нападавших] своим обычным маневром»[27].

Печальным стал для повстанцев итог всех этих «странных» событий – их ждало сокрушительное поражение. Так или иначе, но весьма проблематично отрицать несомненную близость обеих трактовок, что в числе прочих аргументов добавляет доверия к труду Анонима. Любопытно свидетельство Анонима о казаках из Азова – надо думать, как «ахриянах», так и «тумах», прибывающих туда с Дона, например, еще в сер. XVII в.; это все – к вопросу о формах практик преодоления донскими казаками «границы миров» и освоения смежных с Полем пространств[28]. Поэтому в конце XVII в. донские казаки продолжают свои «азовские практики» неслучайно – Азов избирается ими сознательно и по традиции в качестве высокостатусного места, маркирующего переход фронтирной зоны. Так, из показаний кубанского казака Д. Башмака, пойманного, пойманного и допрошенного в 1694 г., следует, что во время событий раскола на Дону (примерно в 1690 г.), покинув семью, «пошол в Озов один… и явился озовскому бею Темеше. И жил у нево во дворе месяца с два»[29]. Любопытно, что адаптация не потребовала от казака перехода в мусульманство, хотя черты культурного антиповедения налицо – в посты, а также в среду и пятницу – «по их босурманской обыкности» – Башмак стал есть мясо. Сказанное, впрочем, не значит, что нарушение Башмаком пищевого запрета – уникальный случай – в сборнике «Булавинское восстание» (М., 1935) нам встречались примеры подобного поведения со стороны повстанцев. Впоследствии бей отправил Башмака на Кубань к таким же «воровским казакам и росколщикам», которые «по нем поручились». Как оказалось потом, Башмак с остальными казаками, подданными хана, стал беспрепятственно и «почасту» ездить с Кубани в Азов и обратно. Другой казак, М. Тарасенко, показал в 1694 г., что также после своего прихода на Кубань оказался в Азове – «и в Озове жил у терченина»[30]. Переход вызвал смену имени – Юсупка, принятие мусульманства, хотя и без совершения процедуры обрезания; любопытно при этом, что указанные «новации» воспоследовали не на Кубани, где какое-то время он жил среди казаков-«раскольщиков», а именно в Азове.

Примечательно также, что азовский бей лично содействует мерам по адаптации казаков на Кубани и в Азове, привлечению их к реализации военных и т. п. замыслов, поощряет их, а в ряде случаев – не спешит чересчур сурово наказывать. Подчеркну, что здесь наблюдается системный подход – те же меры азовский меры применял еще к казакам Кумы и Аграхани, привлекая их к набегам; по итогам которых казаки получая добычу, включая полон, продавая его в том же Азове[31]. Так, известнейшие вожди кавказских казаков – П. Мурзенко и Л. Маноцкий «отметились» в совместном набеге с

азовцами в 1691 г., захватив в плен 1 тысячу человек. Примечательно, что администрация турецкого Азова получает сведения о кумских и аграханских казаках *еще до* событий, связанных с их переходом на Кубань в начале 1690-х гг. Едва ли не самый примечательный коммуникационный акт произошел в 1689 г. на Дону, где кумские казаки столкнулись с группировкой «азовского бея». Здесь можно сказать, что отношения между казаками Кумы/Аграхани и донцами складывались непросто, недоверие было взаимным, конфликты – частыми и кровопролитными[32], несмотря на отдельные случая возвращения «изменников» на Дон. А тогда, в год 2-го Азовского похода, кумские казаки вновь решили обрушиться на донские городки – полагаю, что в основе мероприятия лежали основания иного порядка, нежели желание обогатиться материально. Попутно кумские казаки решали проблему увода с Дона членов своих семей.

Во время встрече с казаками азовский бей потребовал от них «присяги в том, что они возвратятся на Куму и будут служить верно крымскому хану против врагов его, и они беспрекословно дали ему в том клятву»[33]. Показательно, что сами казаки *просили* бея донести хану Селим-Гирею о том, что они суть – крымскоподданные и что в дальнейшем не перестанут разорять жилища своих неприятелей – донских казаков. Здесь же отмечу, что при бее находился «крымский царевич», подтвердивший лояльность казаков. Нельзя не сказать и о том, что наращивание коммуникационных связей между ханами и казаками-«изменниками» происходит еще *до* складывания кумской и аграханской общин. Так, по показаниям бывшего крымского пленника И. Глистина (1689 г.), в ханском войске было несколько казаков, за год до того бежавших с Дона в Крым и там «обусурманившихся»[34]. В ответ на предложение В. Голицына выдать беглецов хан отказался – мотивация отказа определялась тем, что казаки приняли магометанство «и оттого им стало сытно». Впоследствии ожидания и намерения обеих сторон подтвердятся в больших масштабах: приходя на Кубань с Восточного Кавказа (1690-е гг.) разновременно и группами, казаки «били челом крымскому хану, чтобы их принял к себе в холопство. И крымской хан принял их… с великою любовью и велел им жить… Казыева улусу татарам (район междуречья Кубани и Лабы, где они кочевали. – *Д.С.*). И впред… казаки ожидают к себе приходу на житье з Дону многих казаков»[35]. Исход на Кубань, обращаю внимание, носил в значительной степени семейный характер, знаменуя качественные изменения в восприятии казаками-старообрядцами земель Крымского ханства уже как «нормальных», а не «богопротивных».

Крайне показательное событие произошло в начале 1690-х гг., когда по приказу (?) хана именно азовский бей прислал на Кубань азовского татарина Кубек-агу «для береженья тех росколщиков» от ногайских и иных «орд»[36]. Обращает на себя внимание хронология событий – казаки, почти полностью разгромленные на р. Сунже, пришли на Кубань осенью 1692 г., а в апреле уже ожидался приход к казакам Кубек-аги: «Да к тем же казаком будет на Кубань реку на житье из Азова азовской Кубек-ага со всем своим кочевьем»[37]. Имя этого аги («старшины» для казаков) множество раз встречается в документах – в контексте истории казаков Кубани, как человека влиятельного и порой злоупотреблявшего своими полномочиями. И все же – чаще всего стороны выступали вместе: так, в 1693 г. были получены сведения о готовящемся нападении кубанских казаков на рыбные ватаги р. Волги, «а с ними идет Кубек ага, потому что дана де ему… власть от крымскаго хана над ними правителем быть и городок им на Кубане состроил»[38]. Ага весомо помог казакам в постройке городка (междуречье Кубани и Лабы), владея информацией, кстати, о том, какой это могло иметь резонанс среди донских казаков, также намеревавшихся оставить Дон[39] и перейти в подданство к ханам.

Порой группы казаков, азовских татар и ногайцев объединялись в крупные отряды, когда, например, до 150 таких человек около 1692 г. «били под Маяцкой», взяв в полон 17 человек. Вскоре пострадал в том же районе (Северский Донец) и г. Тор. Случалось и так, что ватаги собирали сами казаки; например, так сделал Д. Башмак в 1694 г., собрав «росколщиков» Левку Степанова, Савостку Иванова, Игнашку Шлепина, Максимку Белоусова, Фетку Горбуна, Максимку Горажанова (в соединении с 23 татарами), «пошли было для войны под украинные городы». С Кубани же, как заявляли сами казаки, тоже «ходить для воровства сподобно», причем не стоит переоценивать степень самостоятельности такого рода действий, т. к. даже сторонним наблюдателям был вполне ясно, что казаки шли к хану в «холопство».

В ряде случаев именно азовский паша инициировал организацию набегов и т. п. акций – например, свой «лист» он отправил на Кубань весной 1697 г. Тогда отправились под «государевы городы» для взятия «языков» отправились не только кубанцы, но и 13 кубанских казаков[40]. Использовали крымцы с азовцами и великолепное знание казаками топографии донских и иных земель: «И ходят они ватажным агами с крымскими и с озовскими татары для войны великих государей под украинные городы». Л. Маноцкий, например, был «вожем» во время нападения на г. Маяцкий (Северский Донец), а Д. Башмак выступил в том качестве, когда азовцы двинулись под донской Митякинский городок. Подчеркну, что часть казаков проживала в Азове постоянно, либо Азов выступал в качестве удобной перевалочной базы – с Кубани[41] в походы и обратно, уже после таковых – на Кубань. Тут же – к вопросу о времени преодоления пути до Азова, что можно рассмотреть в числе других оснований, влиявших на повседневную жизнь казаков, насыщенную проявлениями воинской культуры. Итак, кубанский казак свидетельствовал, что от Азова до Кубани, где кочует Кубек-ага и живут «раскольщики» – пять дней сухого пути[42].

Один небольшой список казаков, содержащий в числе других аналогичных свидетельств сведения об антропонимии казаков, их происхождении, позволю привести: «…донской казак с реки Медведицы Савка Пахомов, да разбойник, которой розбивал по Волги, Афонка Обрамов, донские казаки с городка Голубые Якушка Горожанов, с Михалева городка Васка Мануйлов и с Строи… на (Сиротина? – *Д.С.*) городка Давыдка Лукьянов. А иные де… *которые живут на Кубани и в Озове* (выделено нами. – *Д.С.*) по имяном он, Левка… не упомнит»[43]. Добавлю, что в Азове казаки чувствовали себя достаточно вольготно, позволяя себе бравировать, общаясь с «российскими» донскими казакам: «… будучи в Азове, говорили им, казаком, что де пойдут они еще доставать Черный Яр, а с ними в том походу… идут многия ногайския мурзы...»[44]. Помимо искусства конской езды, казаки демонстрируют давние традиции переправки на далекие сухопутные расстояния лодок, чтоб затем применить и их по назначению. Так случилось в 1694 г. (эпизод с отбитием донцами в степи у кубанских казаков лодок на колесах, направляемых в сторону Волги) и позже, в 1697 г., когда 13 казаков в составе группы Кубек-аги везли с собой лодку, отправившись с Кубани для взятия «языков». Интересен и сюжет с участием неизвестного пока «кубанского паши», использовавшего татар «для возмущения на Кубань» донских казаков – описанный случай произошел осенью 1709 г., когда на Кубань сумели уйти до 40 казаков с женами и детьми, жители Кобылинского городка[45], при помощи кубанских же казаков, пригнавших им табун лошадей. Уточнения трактовки сюжета, конечно, необходимы (к примеру, идет ли речь о паше Тамани, Ачуева, либо титул был неправильно истолкован переводчиком расспросных речей татар). Однако уже сейчас невозможно отрицать факт системной поддержки казаков не только Гиреями, но и высшими чинами турецкой администрации, а вскоре, как окажется, и Османами.

Были случаи, когда из Азова казаки решали бежать, преследуя, правда, своекорыстные интересы, а не спасаясь от преследований турок. Так, уже известный Д. Башмак, сговорившись с такими же казаками, жившими в Азове, задумал отогнать в Черкасск конский табун. Замысел был раскрыт, товарищи Башмака сумели от погони ушли, а сам Башмак, проплутав какое-то время, принес повинную азовскому бею и был посажен в местную тюрьму[46]. Итог истории, считаю, оказался закономерен – приехавший в Азов Кубек-ага взял казака «на поруки», и Башмак обрел волю, вновь сделавшись участником набегов. Уместно сказать и о том, что лояльность казаков по отношению к Азову и Гиреям подкреплялась основаниями финансового свойства. Так, у нас имеется ценное свидетельство казака Л. Степанова о том, что казакам-«раскольщикам», живущим на Кубани, «давает… в Азове у бея и в Крыму у хана жалованья»[47].

Имелось и другое важное основание, о котором нельзя не упомянуть: поддержка турками и ханами стремления казаков наладить удовлетворение религиозных запросов. Так, в начале 1690-х гг. в турецкий Азов прибыла с Кубани удивительная на первый взгляд группа, представленная казаками – казаками крымского хана Селим-Гирея б. Бахадур-Гирея, уже не первый год проживавшими в этой части владений Гиреев[48]. Ходатаи били тогда челом азовскому бею, чтобы тот дал им «рускаго попа»[49]. Любопытен характер отрицательной реакции высокого чина турецкой администрации – оказывается, в его распоряжении всего лишь не оказалось тогда нужного казакам священника, и речь в целом не шла о негативном отношении к просьбе «кяфиров». К слову сказать, согласно данных за 1697 г. среди кубанских казаков находился «поп белой» с Медведицы, «да чернецов члвк з дватцать живут с ними казаками особно куренем, а сказывают те чернецы, что они ушли для того, что их в вере неволят по-новому»[50]. А в 1702 г. казаки, проживавшие тогда в Копыле, отправили от себя через Крым на Северский Донец (приток Дона) «восм человек казаков к росколщику Авилу для взятья ево к себе в городок и о пропуске ис Крыму взяли у хана проезжий лист»[51]. Примечательно, что ни тогда, ни позже казаки нимало не смущались обращаться с подобного рода просьбами к своим верховным сюзеренам – крымским ханам, почти без исключений находя при этом действенную поддержку.

Таким образом, и в сфере ожиданий, связанных с религиозными аспектами адаптации, ослабления именно такого предметного поля психической напряженности у казаков, мы находим основания для полагания – турецкий Азов проводил типологически ту же линию, что и Гиреи, способствуя дальнейшей *системной* социальной адаптации казаков Крымского ханства. Обобщая промежуточные выводы, скажу, что на примере истории указанных казачьих сообществ великолепно иллюстрируется мысль крупного ученого Ф. Барта о том, что, меняя идентичность (например, по основаниям подданства) «человек может, делая ровно то же самое, получить гораздо более высокий результат, измеряемый по иной, становящейся в этом случае релевантной шкале»[52]. Турецкому Азову принадлежала важная роль в *актуализации* казаками своего *разрыва* с Доном по целому ряду качественных оснований. Турки не просто *временно* поддержали «царских изменников», но оказались готовы к системным формам поддержки казаков, развивая их на всем протяжении XVIII в.

---

[1] *Боук Б.М.* К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. 2001. №4; *Усенко О.Г.* Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. – Тверь, 2000. – Вып. 2.

[2] *Сень Д.В.* «Преодоление границы миров»: некоторые аспекты формирования кубанского казачества на территории Крымского ханства и новые практики казачества по освоению Северо-Западного Кавказа (конец XVII в. – начало XIX в.) // «Казачество России: прошлое и настоящее»: Сб. науч. ст. Ростов на/Д., 2008. – Вып.2; *Он же*. Славянское население Дона и Северо-Западного Кавказа в конце XVII – начале XVIII в.: к вопросу о новых практиках освоения пространства и преодоления «границы миров» (на примере казачьих сообществ) // Славянские форумы и проблемы славяноведения: Сб. ст. / Отв. ред. М.Ю. Досталь, И.В. Крючков. – М.: Ставрополь, 2008; *Он же*. «Нам тут на реке Аграхани жить не тесно…»: из истории начального освоения донским казачеством Северного Кавказа в конце XVII в. – начале XVIII в. // Кавказский сборник. – М., 2008. – Т. 5.

[3] Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 111. Оп. 1. 1691 г. – Д. 2. – Л. 4.

[4] *Боук Б.М.* Фронтир или пограничье? Роль зыбких границ в истории донского казачества // Социальная организация и обычное право: Мат-лы науч. конф. – Краснодар, 2001.

[5] *Рыблова М.А.* Традиционные поселения и жилища донских казаков. Волгоград, С.24.

[6] *Рибер А.* Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст (Б-ка ж-ла «Ab imperio»). – Казань, 2004. С. 199.

[7] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 177.

[8] *Мининков Н.А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). – Ростов на /Д., 1998. – С. 442.

[9] *Перепечаева Л.Б.* Крепость и посад Азов (конец XVII – начало XX в.) // Очерки по истории Азова. Азов, 1995. – Вып. 3. – С. 56.

[10] Боук Б. Фронтир или пограничье... С. 152.

[11] Там же.

[12] Донские дела. – СПб., 1913. – Кн. 4. – Стлб. 948.

[13] Там же. – Стлб. 442.

[14] *Мининков Н.А.* Указ. соч. С. 447.

[15] *Робинсон А.Н.* Повести об Азовском взятии и осадном сидении // В кн.: Воинские повести Древней Руси / Под ред. чл.-корр. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. – М.:Л., 1949. – С.173–174.

[16] *Приймак Ю.В.* Северо-Западный Кавказ в системе Османской империи XVIII – первая треть XIX в.: Дис. … канд. ист. наук. – Краснодар, 2000. – С. 107.

[17] *Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В.* Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. – М., 1984. – С.5.

[18] Донские дела. – СПб., 1906. – Кн. 2. – Стлб. 915.

[19] Отдел рукописей РНБ. – Ф. 905. – Д. Q-354. – Л. 133 об.

[20] РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Стлб. 401. – Л. 58.

[21] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – СПб, 1858. – Т. 2. – С. 236; *Брикнер А.Г.* История Петра Великого. – М., 2002. – С. 152.

[22] Там же. – С. 275.

[23] *Сень Д.В.* «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»… – С. 26.

[24] *Усенко О.Г.* Рецензия на монографию Д. В. Сеня «"Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.)». 2-е изд., испр. и доп. – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2002 // Клио. Журнал для ученых. – СПб., 2003. – С. 241.

[25] *Весела З.* Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII века // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Ч. 2. – С.128–129 и др.

[26] Булавинское восстание (1707–1708 гг.). Труды историко-археографического института Академии наук СССР. – М., 1935. – Т. XII. – С. 297.

[27] *Весела З.* Указ. соч. – С. 129.

[28] *Сень Д.В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в конце XVII в. – XVIII в.: практики взаимоотношений фронтирных сообществ с мусульманскими государствами Причерноморья (в контексте задач и перспектив изучения международных отношений в регионе) // «Кавказ в

российской политике: история и современность»: Мат-лы межд. науч. конф (г. Москва, МГИМО (У) МИД России, 16–17 мая 2006 г.). – М., 2007.

[29] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 176.

[30] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 121.

[31] РГАДА. – Ф. 111. – Оп. 1. 1691 г. – Д. 1. – Л. 2.

[32] РГАДА. – Ф. 111. – Оп. 1. 1691 г. – Д. 1. – Л. 2; Там же. 1691 г. – Д. 3. – Л. 50; Там же. 1694 г. – Д. 4. – Л. 6.

[33] *Сухоруков В.* Историческое описание Земли Войска Донского. – Ростов на/Д., 2001. – С. 353.

[34] *Бережков М.* Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 360.

[35] Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далее – Архив СПб. ИИ РАН). – Ф. 178. – Оп. 1. – Д. 12348. – Л.1.

[36] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 178.

[37] Архив СПб. ИИ РАН. – Ф. 178. – Оп. 1. – Д. 12348. – Л. 1–2.

[38] Архив СПб. ИИ РАН. – Ф. 178. – Оп. 1. – Д. 12364. – Л. 2.

[39] Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. –Оп. 1. – Д. 12449. – Л. 1.

[40] РГАДА. – Ф. 119. – Оп. 1. 1697 г. – Д. 9. – Л. 7.

[41] Архив СПб. ИИ РАН. – Ф. 178. – Оп. 1. – Д. 12366. – Л. 1.

[42] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 179.

[43] Данные за 1694 г. См.: РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 126.

[44] Архив СПб. ИИ РАН. – Ф. 178. – Оп. 1. – Д. 12364. – Л. 2.

[45] РГАДА. – Ф. 111. – Оп. 1. 1709 г. – Д. 1. – Л. 1, 10 об. и др.

[46] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 181.

[47] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 126.

[48] *Усенко О.Г.* Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. – Тверь, 2000. – Вып. 2. *Боук Б.М.* К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – № 4.

[49] РГАДА. – Ф. 210. Белгородский стол. – Стлб. 1406. – Л. 178.

[50] РГАДА. – Ф. 119. 1697 г. – Д. 9. – Л. 8.

[51] *Усенко О.Г.* Начальная история кубанского казачества… – С. 74.

[52] *Барт Ф.* Введение // Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий / Под ред. Ф. Барта. – М., 2006. – С. 30.

Мацук Андрей
(Минск)

БАРАЦЬБА МАГНАЦКІХ ГРУПОВАК ВАКОЛ ТРЫБУНАЛА ВКЛ 1743 г.

Трыбуналы ВКЛ 1741 і 1742 гг. прайшлі ў зацятай барацьбе паміж «чарэйскімі» Сапегамі і Радзівіламі. Прычынай канфлікту былі две судовыя справы. Першая, аб спадчыне па Казіміру Леону Сапезе яго ўдавы Караліны з Радзівілаў і яго братоў лоўчага ВКЛ Міхала Антонія і віленскага каад'ютара Юзафа Станіслава Сапег. Сітуацыю ўскладняла тое, што Караліна выйшла замуж за бускага старосту Юзафа Ябланоўскага. Другая, з-за спадчыну па Антонію Казіміру Сапезе паміж Міхалам Антоніям і Юзафам Станіславам Сапегамі і яго сястрой Саламеяй Ганнай, якая была замужам за любашаньскім старостай Юрыям Радзівілам. Дапамогу Сапегам аказалі Масальскія, Салагубы і Чартарыйскія, якія не былі зацікаўлены, каб у ВКЛ усталявалася фактычная гегемонія Радзівілаў і іх родзічаў вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводы Міхала Вішнявецкага (жанаты на Тэклі з Радзівілаў) і канцлера ВКЛ Яна Фрэдэрыка Сапегі (паходзіў з «коданьскай» галіны роду і быў жанаты на Канстанцыі з Радзівілаў).

На Трыбунале ВКЛ 1741 г. перамаглі Сапегі і іх кааліцыянты. На наступным Трыбунале ВКЛ 1742 г. Радзівілам удалося ўзяць рэванш. Сапегі былі вымушаны пайсці на перамовы. Сапегі перад пагрозай разгляду судовых спраў на непрыхільным Трыбунале ВКЛ паспрабавалі скончыць мірам на сустрэчы з любашаньскімі старостамі ў Беліцы, але перамовы скончыліся нічым. Адной з прычынаў зрыву перамоў у Беліцы было тое, што Радзівілы не пагаджаліся даць пісьмовае пацвярджэнне, што не маюць прэтэнзій на спадчыну з боку мсціслаўскай ваевадзянкі Тэадоры. Сапегам было вядома, што выклікана гэта было прапановамі Радзівілаў ажаніць Станіслава Радзівіла на дачцы Тэадоры Крысціне Розе, што дало б ім магчымасць зноў распачаць справу аб спадчыне па Антонію Казіміру Сапезе.[1] У такім выпадку губляўся ўсялякі сэнс дамовы. На думку Юзафа Станіслава Сапегі садзейнічала радзівілаўскім прапановам і сама мсціслаўская ваевадзянка Тэадора Сапежанка, якая пад час перамоў у Беліцы паказвала Радзівілам, што не супраць выдаць сваю дачку за Станіслава Радзівіла, а Сапегам, што згодна, каб мужам яе дачкі стаў ваўкавыскі гродскі староста Казімір Масальскі. На сам рэч яна такім чынам толькі меркавала сарваць канчатковую дамову паміж Сапегамі і Радзівіламі аб спадчыне па Антонію Казіміру Сапезе, каб потым атрымаць лепшыя ўмовы для сябе і сваёй дачкі.[2] Радзівілы і надалей праз Уршулю Францішку Радзівіл і Барбару Радзівіл імкнуліся ўсімі сіламі пераканаць мсціслаўскую ваевадзянку, каб яна выйшла замуж за рэчыцкага гродскага старосту Альбрэхта Радзівіла. Акрамя таго, стараліся, каб Тэадора пагадзілася выдаць дачку з-за крайчыца ВКЛ Лявона Радзівіла ці Станіслава Радзівіла. Тая, аднак, разумела, што ўсё гэта робіцца, каб пасварыць яе з Міхалам Антоніям Сапегай і таму адмаўляла Радзівілам. Тыя працягвалі і надалей ціснуць на яе і стараліся яе з Міхалам Антоніям Сапегай «пасварыць, а потым свае праекты выканаць».[3]

Сапраўднай мэтай удзелу Сапег у такіх перамовах было зацягванне часу, каб дачакацца сканчэння прыхільнага Радзівілам Трыбунала ВКЛ 1742 г. Зацягванне перамоў

не азначала сканчэння спрэчных спраў, якіх станавілася паміж Сапегамі і Радзівіламі ўсё больш і больш. Да справы Сапег з любашаньскімі старостамі далучаліся іх справы з Аскеркамі, наваградскага ваяводы Мікалая Фаўстына Радзівіла з саюзніцай кааліцыі надворнай маршалкоўнай ВКЛ Марцыбеліяй Завішанкай, якую падтрымлівалі і Агінскія.[4] У такіх абставінах кааліцыя вельмі сур'ёзна падрыхтавалася да трыбунальскай кампаніі 1743 г. Ужо ў канцы лістапада 1742 г. Юзаф Станіслаў Сапега канчаткова вырашыў, што мусіць расправіцца з Радзівіламі ў наступным Трыбунале ВКЛ.[5] Міхал Антоні Сапега ў пачатку лістапада 1742 г. узгадніў з Міхалам Чартарыйскім план выбараў на Трыбунале ВКЛ 1743 г. і хацеў пачуць меркаванні аб ім іншых удзельнікаў кааліцыі – брата Юзафа Станіслава Сапегі і троцкага кашталяна Міхала Масальскага.[6] Аб самім плане Міхал Антоні Сапега паведамляў, што «таго паперы давяраць ня можа». Потым хваліўся, што «такі дасканалы план, што роўных арлоў пераваліць можам».[7] Канчаткова планы наконт грамнічых соймікаў 1743 г. былі ўзгоднены паміж удзельнікамі кааліцыі ў Варшаве ў снежні 1742 г.[8]

З карэспандэнцыі вядомы некаторыя падрабязнасці гэтага плану. Міхал Антоні Сапега паведаміў віленскаму каад'ютару, што Міхал Чартарыйскі і Сымон Сіруць абяцалі правесці выбар дэпутатам у Коўне інстыгатара ВКЛ Станіслава Буржыньскага, але напамінаў «сакрэтна рэчы чыніць патрэбна».[9] Адносна кандыдатуры будучага маршалка было вядома, што кааліцыя не пагадзілася на кандыдатуру Ланеўскага, які «меў ахоту і дэпутатам і маршалкам стаць, але фінальную атрымаўшы ад князя падканцлера рэзалюцыю, што двор на кошт ласкі і тынфа не дась, хутка адмовіўся, бо такой каштоўнай функцыі не хоча».[10] Хадзілі чуткі, што магчыма старацца аб дэпутацтве і трыбунальскім маршалкоўстве будзе вількаўскі староста Юры Феліцыян Сапега.[11] Францішка Уршуля Радзівіл нават мела памылковыя звесткі, што яго выбару на наваградскім сойміку асабіста будзе дапамагаць Міхал Антоні Сапега.[12] На сам рэч выдае найбольшы сакрэт ва ўзгодненым плане заключаўся ў старанні самога Міхала Антонія Сапегі стаць дэпутатам і трыбунальскім маршалкам. З гэтым і была звязана адмова Ланеўскаму і Юрыю Феліцыяну Сапеге. Напрыканцы 1742 г. на сустрэчы Юзафа Станіслава і Міхала Антонія Сапег было зацверджана, што для сканчэння ўсіх спраў з Радзівіламі лоўчы ВКЛ павінен стаць дэпутатам і трыбунальскім маршалкам.[13]

Пад час сустрэчы Міхала Антонія і Юзафа Станіслава Сапег ў Чарлёне туды прыбыла і Тэадора Сапежанка, якая адкрыла ўсе планы Радзівілаў. Прыехаўшы да Чарлёны Міхал Масальскі прасіў рукі яе дачкі Крысціны Розы для свайго сына Казіміра. На яго карысць прасілі і Сапегі. Тая, аднак, адклала канчатковае рашэнне на пазнейшы час, бо, са слоў віленскага каад'ютара, прычынай былі іншыя планы жаніцьбы. Акрамя таго, не настойваў на жаніцьбе Міхал Антоні Сапега, які меў іншыя планы адносна кандыдатуры будучага мужа Крысціны Розы.[14] Такое зацягванне рашэння ў справе замужжа Крысціны Розы не прывяло да канфлікту ўнутры кааліцыі і не сапсавала адносінаў Масальскага і Сапег.

Адначасова ўважліва ўнутры кааліцыі Сапегі адносіліся да супрацоўніцтва з Чартарыйскімі і імкнуліся, каб ніякія справы не пашкодзілі яму напярэдадні грамнічных соймікаў. Таму на думку Юзафа Станіслава Сапегі ў справе спадчыны па Карэцкіх спачатку трэба было пагадзіцца з Чартарыйскімі, хаця існавалі прапановы і ад іншых прэтэндэнтаў вялікага маршалка Паўла Сангушкі і Любамірскіх. Прычына была ў супрацоўніцтве з Фаміліяй у ВКЛ, бо ў выпадку, калі Сапегі дамовіліся б спачатку з Сангушкамі і Любамірскімі, то Чартарыйскія маглі пакрыўдзіцца і адмовіцца дапамагаць ім у Трыбунале ВКЛ.[15] Дапамога Чартарыйскіх сапраўды была вельмі карыснай для Сапег. Прыхільнікі Фамілії нават прысутнічалі ў пачатку снежня 1742 г. пад час сустрэчы ў

Чарлёне, сярод і іх вылучаліся Аскеркі.[16] Напэўна тады ж яны і дамовіліся з Сапегамі аб дапамозе выбару Міхала Антонія Сапегі на мазырскім сойміку.

У пачатку 1743 г. Сапегам стала вядома, што аб трыбунальскім маршалкоўстве думае і віцебскі кашталян Станіслаў Агінскі. Міхал Антоні Сапега ў такім выпадку лічыў, што «можам адзін другому ўступіць» і пагаджаўся стаць маршалкам Скарбовага Трыбунала.[17] Агінскі, аднак, не рашыўся старацца аб дэпутацтве і трыбунальскім маршалкоўстве. Хаця яшчэ ў лютым 1743 г. Радзівілы мелі звесткі, што ён мае такія планы і мяркуе стаць дэпутатам на якім-небудзь з «рускіх» соймікаў.[18]

Аслабляла Радзівілаў і пазіцыя канцлера ВКЛ Яна Фрэдэрыка Сапегі, які імкнуўся лавіраваць паміж Сапегамі і Радзівіламі, займаў нейтральную пазіцыю і стараўся скончыць кампрамісам усе спрэчныя справы. Ян Фрэдэрык Сапега вельмі сажалеў, што на перамовах у Беліцы не ўдалося скончыць кампрамісам справу паміж Сапегамі і навагрудскімі ваяводамі Радзівіламі. Заклікаў старацца аб кампрамісе і саюзе паміж Радзівіламі і Сапегамі і лічыў лепшым месцам для перамоў рэасумпцыю Трыбунала ВКЛ у Вільне.[19] Праўда, працягваў канцлер ВКЛ супрацоўнічаць з нясвіжскімі Радзівіламі ў справе будучага Трыбунала ВКЛ. Ужо ў сярэдзіне лістапада 1742 г. у рэчышчы радзівілаўскіх планаў выступаў супраць кандыдатуры Ігната Ланеўскага на трыбунальскае маршалкоўства і прапаноўваў, каб радзівілаўскім кандыдатам стаў жмудскі кашталян Юзаф Салагуб.[20] У той жа час даслаў канцлер ВКЛ свайго сакратара і да Сапег для ўзгаднення планаў наконт будучага Трыбунала ВКЛ.[21] Пасля сапежынскіх тлумачэнняў канцлер ВКЛ паведамляў Юзафу Станіславу Сапезе, што ад Радзівілаў меў зусім іншую інфармацыю пра прычыны зрыва перамоў у Беліцы. Акрамя таго, прапаноўваў як мага хутчэй выдаць замуж мсціслаўскую ваевадзянку, каб яна па сваёй ініцыятыве не выйшла за каго-небудзь варожага Сапегам.[22] Фактычна такое стаўленне Яна Фрэдэрыка Сапегі азначала, што ён не хацеў падтрымліваць Радзівілаў у рэалізацыі іх планаў адносна Сапег.

Кааліцыя згодна плану збіралася правесці выбары на грамнічных соймiках. Міхал Антоні Сапега напамінаў брату Юзафу Станіславу наглядаць за выбарамі за вызначанымі яму згодна з планам соймікамі.[23] У сваю чаргу Міхал Чартарыйскі напісаў лісты да Саванеўскага і Барэйкі, каб яны дапамагалі Юзафу Станіславу Сапезе на віленскім сойміку.[24] Іншы прыхільнік Фамілii Гараін, таксама, павінен быў дапамагаць Сапегам на віленскім сойміку.[25] Навагрудскі соймік ад Сапегаў пільнаваў Юры Феліцыян Сапега. Было вядома, што ў навагрудскае ваяводства прыбыў і польны гетман ВКЛ Міхал Казімір Радзівіл і таму невыключалася, што ён прыме актыўны ўдзел у навагрудскім сойміку. Юры Феліцыян Сапега паведамляў, што і ў Пінску будуць пададзены пратэсты, нягледзячы на прысутнасць вялікага гетмана ВКЛ Міхала Вішнявецкага. Сам жа прасіў астатніх Сапег уважліва сачыць за іншымі соймікамі і асабліва троцкім.[26] Міхал Антоні Сапега пастараўся аб выбары прыхільных дэпутатаў у Лідзе і быў упэўнены, што калі не будуць абраны сапежынскія прыхільнікі, то соймік будзе сарваны. Пастараўся ён аб выбары сваіх прыхільнікаў на слонімскім сойміку, але прасіў назіраць за ім свайго брата Юзафа Станіслава Сапегу.[27] Прасіў Міхал Антоні Сапега віленскага каад'ютара, каб ён падтрымаў імкненні іх прыхільніка Грабоўскага стаць дэпутатам.[28] Акрамя таго, да Полацка, Оршы, Рэчыцы і Брэста Міхал Антоні Сапега выправіў сваіх прадстаўнікоў, якія павінны былі кантраляваць выбары на мясцовых соймiках.[29] Кааліцыянт Сапег Масальскі прасіў іх падтрымаць стараннi аб дэпутацтва заржыцкага старосты Пятра Францкевіча на экзулянцкіх соймiках. Прасіў падтрымкі ад імя пісара ВКЛ Антонія Пшаздзецкага і для Тадэвуша Юндзіла ў Гародне і мінскага падсудковіча Юзафа

Валадковіча*.[30] Аб падтрымцы сваіх прыхільнікаў заржыцкага старосты Францкевіча і мінскага падсудковіча Юзафа Валадковіча прасіў Юзафа Станіслава Сапегу і сам Антоні Пшаздецкі.[31] Падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі напісаў лісты да сваіх прыхільнікаў, каб тыя не дапускалі выбару на соймiках вайскоўцаў, бо яны знаходзіліся пад уплывам гетманаў.[32] Сам даслаў лідскага харужыца Францішка Александровіча на лідскі соймік для выбара прыхільных дэпутатаў. Прасіў Юзафа Станіслава Сапегу падтрымаць стаць дэпутатам на старадубскім сойміку люблінскі чашнік Станіслаў Панятоўскі. Акрамя таго, папярэджваў Сапег на падставе атрыманых ад браслаўскага гродскага старосты Яна Гільзена звестак, што на браслаўскім сойміку будуць абраны непрыхільныя дэпутаты.[33] Сваю дапамогу для кааліцыі на троцкім сойміку абяцаў шляхціц Канарскі.[34]

Спрабавалі ўдзельнікі магнацкай кааліцыі перашкодзіць і радзівілаўскім планам. Міхал Антоні Сапега даведаўся ад Юзафа Ліндэмана, які быў пасланы на ковенскі соймік навагрaдскімі ваяводамі Радзівіламі, што ў Коўне загадана не дапусціць выбару дэпутатамі радзівілаўскіх ворагаў і старацца, каб дэпутатамі сталі толькі мясцовыя шляхціцы.[35] Акрамя таго, лоўчы ВКЛ і Тэрэза Сапежанка спрабавалі пераканаць шляхціца Чарневіча не перашкаджаць прыхільнікам кааліцыі і дзейнічаць на ковенскім сойміку згодна жаданням Сымона Сіруця.[36]

Зразумела, што выбары ў Трыбунал ВКЛ неслі значныя фінансавыя выдаткі. Дапамога прыйшла з Кароны. Фінансавую дапамогу ў выглядзе пазыкі Сапегам гатовы быў зрабіць сандамірскі ваявода Ян Тарло. Для яе атрымання Сапегам было дастаткова толькі даслаць у Люблін свайго прадстаўніка.[37] Зразумела, што мэтай Тарло была не дабрачынасць, а імкненне дапамагчы сапернікам Радзівілаў у ВКЛ, каб адцягнуць сілы тых ад барацьбы за спадчыну па Сабескіх. Хадзілі чуткі, што пазычылі Сапегам грошы інфлянцкі падкаморы Ян Борх і браслаўскі гродскі староста Ян Гільзен.[38] Радзівілы наадварот напярэдадні грамнічых соймікаў знаходзіліся ў складанай фінансавай сітуацыі. Напрыканцы 1742 г. Ганна Радзівіл жалілася сыну Міхалу Казіміру Радзівілу, што ня можа нідзе знайсці грошай, бо з-за вайны нельга пазычыць іх з Расіі і Прусіі.[39]

Адначасова кааліцыя вырашыла не распачынаць справы з Радзівіламі аб «нойбургскіх ўладаннях»,** хаця прускі кароль прапаноўваў выкупіць свае прэтэнзіі да гэтых уладанняў

---

* З дакумента невядома з якога соймiка меркаваў стаць дэпутатам Валадковіч. Напэўна, што такім соймікам мог быць мінскі ці адзін з двух экзулянцкіх. На карвсць гэтай думкі кажа тое, што ў Мінску сам Валадковіч меў падтрымку мясцовай шляхты, а карыснай дапамога Юзафа Станіслава Сапегі магла быць на смаленскім ці старадубскім соймiках.

** Слуцкае і Капыльскае княствы, Себежскае і Невельскае графствы, Копысь, Раманава, Беліца, Койданава, Біржы, Заблудаў і інш. Яны з'яўляліся спадчыннымі ўладаннямі згаслай пасля смерці Багуслава Радзівіла ў 1669 г. біржанскай галіны Радзівілаў. Большасць гэтых уладанняў знаходзілася ў ВКЛ. З-за адсутнасці ў Багуслава Радзівіла нашчадкаў па мужчынскай лініі яго ўладанні ў спадчыну атрымала дачка Людвіка Караліна, якая выйшла другі раз замуж за нойбургскага князя Карла Філіпа. Апошні пасля смерці Людвікі Караліны, ужо як рэйнскі электар, з'яўляўся апекуном гэтых уладанняў пры сваіх малалетніх унучках. Падрабязней аб праблеме "нойбургскіх уладанняў" глядзі: *Lesiński J.* Spory o dobra neuburskie // Miscellanea Historico-Archivistica. – 1996. – T. 6. – S. 95–132; *Мацук А.* Род Радзівілаў ва ўнутрапалітычным жыцці ВКЛ у 20-х – пачатку 30-х гг. XVIII ст. // Вестник Полоцкого государственного университета. Гуманитарные науки. – 2005. – №1. – С. 27–32; *Мацук А.* Радзівілы і справа аб "нойбургскіх ўладаннях" у 1730–1740-я гады // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – №3. – С. 15–21; *Мацук А.* Взаимоотношение Радзивиллов и шляхты с евреями-арендаторами в 30-ые годы XVIII ст. // Материалы Двенадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике, Ч. 2. – Москва, 2005. – С. 116–125; *Мацук А.* Рух пасэсараў "нойбургскіх уладанняў" // Геральд Litherland. – №17. – Гродна, 2007. – С. 26–37.

розным магнатам, але калі ніхто не пагадзіўся, то сам вырашыў распачаць справу супраць Радзівілаў у Трыбунале ВКЛ. Прускі рэзідэнт чакаў неабходныя паперы з Берліна і таму больш рэальным часам пачатку разгляда справы ў Трыбунале ВКЛ была не віленская, а руская кадэнцыя Трыбунала ВКЛ 1743 г.[40]

Гэта толькі павялічвала нярвовасць і агульныя падазрэнні ў адносінах паміж Сапегамі і Радзівіламі. Радзівілы не давяралі Сапегам і апасаліся іх саюза з Янам Тарло. Міхал Казімір Радзівіл у пачатку лютага 1743 г. быў упэўнены, што разам з прускім выступленнем магчыма і выступленне Сапег у саюзе з Янам Тарло. Ён ведаў аб існаванні якогасьці ліста Сапег да Тарло. У якім тыя прапаноўвалі сумеснае выступленне супраць «варшаўскай дамовы»* аб «нойбургскіх уладаннях» пасля смерці рэйнскага электара Карля Філіпа. Таму польны гетман ВКЛ пры пагрозах прускага караля лічыў за лепшае хутчэй скончыць перамовы з новым рэйнскім электарам Карлам Тэадорам дэ Зульцбахам.[41] Такое выступленне было вельмі апасным пры наяўнасці прускіх прэтэнзій і смерці рэйнскага электара. Ганна Радзівіл нават заяўляла, што смерць рэйнскага электара вельмі зараз некарысна. Лепей было каліб ён памёр год ці два таму «пакуль прускі кароль не быў такім моцным».[42] Звесткі аб планах Сапег у адносінах да «нойбургскіх уладанняў» і падтрымкі прускага караля толькі памнажаліся. Ужо ў канцы студзеня 1743 г. такую інфармацыю мела Францішка Уршуля Радзівіл.[43] У лютым 1743 г. ужо Барбара Радзівіл сцвярджала, што Сапегі абяцаюць адпомсціць за Алькенікі.* Збіраюцца атрымаць трыбунальскі дэкрэт у справе «нойбургскіх уладанняў». Белзскі ваявода Антоні Патоцкі ад імя прускага караля зойме іх. Калі войскі ВКЛ паспрабуюць абараніць «нойбургскія ўладанні», то будуць створаны антыгетманскія канфедэрацыі. Напужаная навагрудская ваевадзянка нават раіла як мага хутчэй прасіць дапамогі ў каралеўскага двара і праз расійскага сябру Лівена ў Пецярбургу.[44]

Не маглі Радзівілы вызначыцца і наконт кандыдата на трыбунальскага маршалка. Міхал Казімір Радзівіл угаворваў падскарбія ВКЛ Яна Салагуба, каб аб трыбунальскае маршалкоўства стараўся яго сын жмудскі кашталян Юзаф, але апошні адмовіўся.[45] Адначасова Радзівілы не хацелі падтрымліваць кандыдатуру Ланеўскага. Польны гетман ВКЛ жаліўся напрыканцы 1742 г. Яну Фрэдэрыку Сапезе, што Радзівілы не маюць свайго кандыдата на трыбунальскага маршалка.[46] Былі ў Радзівілаў і праблемы з канфедэнцыяльнасцю іх плана выбараў на грамнічых соймiках. Так Тэрэза Сапежанка ў сярэдзіне студзеня 1743 г. нават даведалася прыкладны план Радзівілаў на дэпутацкіх соймiках. Ён, па яе словах, выглядаў наступным чынам: надворны маршалак ВКЛ Юзаф Сцыпіон дэль Кампо (нажаль у дакуменце не захавалася інфармацыя аб вызначыным месцы сойміка), Жмудзь – азярышчанскі староста Салагуб, Коўна – навагрудскі гродскі пісар Лопат, Смаленск – смаленскі канюшы Эйдзіатовіч.[47] Можна меркаваць, што сапраўды план быў аўтэнтычны, але адносіўся да ранейшых часоў, калі Радзівілы яшчэ спрабавалі ўгаварыць старацца аб трыбунальскім маршалкоўстве Юзафа Салагуба.

Сапегам, таксама, не ўдалося схаваць, што лоўчы ВКЛ збіраецца старацца аб дэпутацтве і трыбунальскім маршалкоўстве. Ужо ў пачатку лістапада 1742 г. Барбара Радзівіл была папярэджана адным, нажаль нам невядомых, удзельнікаў кааліцыі аб небяспецы для Радзівілаў пад час выбараў на будучы Трыбунал ВКЛ.[48] Радзівілы на ўсіх соймiках падалі пратэсты супраць магчымага абрання Міхала Антонія Сапегі.[49] Аднак, Сапега, карыстаючыся дапамогай прыхільнага Чартарыйскім шляхецкага рода Аскеркаў, быў абраны дэпутатам на мазырскім сойміку. Як задаволена заявіў на гэтую навіну Юзаф

* Дамова ў Варшаве (5 красавіка 1732 г.) паміж Радзівіламі і Сапегамі. Згодна яе, Сапегі адмаўляліся ад усіх прэтэнзій да “нойбургскіх уладанняў” за 2 мільёны чырвоных злотых.

Станіслаў Сапега: «Хаця майго брата паўсюль пільнавалі Радзівілы, аднак дзякуючы дапамозе мазырскага старосты Аскеркі стаў дэпутатам з Мазыра».[50] Удалося гэта, дзякуючы хітрасці. Мазырскія соймікі адбываліся на двары мазырскага старосты. Той (Людвік Гервазі Аскерка) на вызначыны для сойміка час прызначыў танцы. Радзівілаўскія прыхільнікі палічылі гэта за адмову ад сойміка і разышліся. Тады мазырскі маршалак Рафал Аскерка прыпыніў на некаторы час танцы, распачаў соймік і вызначыў дэпутатамі: Міхала Антонія Сапегу і грэбніцкага старосту Томаша Ленкевіча.[51]

Астатнія соймікі таксама скончыліся на карысць Сапег. На берасцейскім, ковенскім, ашмянскім соймiках дэпутатамі былі абраны сапежынскія прыхільнікі.[52] У Брэсце пасля доўгіх спрэчак удалося абраць дэпутатамі Юзафа Сасноўскага і Францішка Лахоўскага. Нечакана для Міхала Антонія Сапегі не быў сарваны гарадзенскі соймік і дэпутатамі сталі, на думку лоўчага ВКЛ, варожыя Сапегам шляхціцы.[53] Міхал Масальскі пераконваў, што ў Гродне былі абраны прыхільныя дэпутаты гарадзенскі мечніковіч Караль Храптовіч і ваўкавыскі стальніковіч Тадэвуш Юндзіл. Апошняму Масальскі прасіў, каб дасталося маршалкоўства Духоўнага Трыбунала.[54] Радзівілаўскія прыхільнікі занеслі ў ваўкавыскія гродскія кнігі пратэстацыі супраць абраных дэпутатаў у Гародне.[55] Барбара Радзівіл пераконвала не дапускаць Юндзіла, бо той прыяцель Сасноўскага і Пшаздзецкага, а ў крайнім выпадку раіла Міхалу Казіміру Радзівілу пакінуць канчатковае рашэнне для «гандля» пад час рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ.[56] Акрамя таго, Масальскі паведамляў, што ў Троках «незважаючы на пратэстацыі, намініравана дэпутатаў, супраць якіх і тут у Гародне шляхта занесла пратэстацыю і другія да Коўна накіраваліся».[57] Дэпутатамі з пратэстамі былі абраны прыхільнікі Радзівілаў троцкі падваявода і троцкі цівун Андрэй Уладзіслаў Укольскі і смаленскі войскі Павал Кашыц.[58] Не дапамог кааліцыянтам і шляхціц Канарскі. Наадварот Канарскі замест дапамогі аддаў ліст Міхала Чартарыйскага з просьбай сарваць троцкі соймік радзівілаўскаму саюзнік троцкаму ваяводзе Аляксандру Пацею.[59] У Ашмяне дэпутатамі былі абраны сапежынскія прыхільнікі ашмянскі войскі Караль Сулістроўскі і ашмянскі стражнік Францішак Ракіцкі, але Радзівілы сцвярджалі, што яны абраны нелегітымна, бо соймік адбыўся ў тры гадзіны ночы.[60] Лоўчы ВКЛ быў упэўнены, што выбарам дэпутатаў скончыцца і пінскі соймік, бо на ім збіраўся быць Міхал Вішнявецкі. Такжа меркаваў і Міхал Чартарыйскі, які лічыў, што там будзе абраны і кандыдат Радзівілаў на трыбунальскае маршалкоўства. У выніку сапраўды пінскі соймік скончыўся выбарам дэпутатаў пінскага войскага і пінскага гродскага пісара Антонія Арэшкі і пінскага падкаморыча Стэфана Кужэнецкага. Апошні быў прыхільнікам навагрудскага ваяводы Мікалая Фаўстына Радзівіла, а Арэшка, напэўна, з'яўляўся прыхільнікам Вішнявецкага.[61] У той жа час ніводны з іх не мог быць радзівілаўскім кандыдатам. Удалося правесці выбар радзівілаўскіх прыхільнікаў кашаньскага старосты Гераніма Жабы і смаленскага канюшага Тадэуша Эйдзіатовіча і на смаленскім сойміку, але супраць іх выбару былі занесены пратэстацыі.[62] На старадубскім сойміку без пратэстаў дэпутатамі былі абраны старадубскі войскі Антоні Андрэй Стравінскі і старадубскі земскі пісар Рыгор Антоні Гімбут.[63] Ваўкавыскі, мінскі, лідскі, слонімскі і віленскі былі сарваны.[64] На апошнім вялікую дапамогу Юзафу Станіславу Сапезе аказалі прыхільнікі Міхала Чартарыйскага.[65] Таксама быў сарваны і навагрудскі соймік. На ім удалося толькі абраць дырэктарам сойміка Хэлхоўскага, які «як хутка сеў, падзякаваўшы і развітаўся яшчэ хутчэй».[66]

Юзаф Станіслаў Сапега лічыў перамогу Сапег пераканаўчай. Сярод галоўных сваіх прыхільнікаў сярод дэпутатаў віленскі каад'ютар называў Буржыньскага з Коўна, Сулістроўскага з Ашмян, Сасноўскага з Брэста. Увогуле «з розных мест шмат сапежынскіх прыяцеляў».[67] Юры Феліцыян Сапега лічыў, што Міхал Антоні Сапега

дакладна стане трыбунальскім маршалкам, бо «саперніка, у другога бока ня бачу».[68] Быў вельмі задаволены як скончыліся грамнічыя соймікі і іншы лідэр кааліцыі Міхал Масальскі, бо дэпутатамі былі абраны Міхал Антоні Сапега з Мазыра і Станіслаў Буржыньскі з Коўна і «з іншых месц шмат абрана прыхільнікаў». На яго думку трэба было чакаць рэакцыі Міхала Вішнявецкага, што не ўдалося выбраць магната, які мог бы быць канкурэнтам на трыбунальскае маршалкоўства з Міхалам Антоніям Сапегам.[69] Міхал Чартарыйскі, таксама, не бачыў канкурэнтаў Сапеге на трыбунальскае маршалкоўства сярод абраных дэпутатаў. Падканцлер ВКЛ лічыў, што галоўная барацьба разгарнецца ў справе допуску ў лік трыбунальскіх суддзяў смаленскіх дэпутатаў, якія абраны з вялікай колькасцю пратэстаў. Адначасова Чартарыйскі лічыў магчымым допуск старадубскіх дэпутатаў супраць якіх былі з большага сфабракаваныя пратэстацыі. Разлічваў падканцлер ВКЛ і на прыхільнасць аднаго з іх – старадубскага войскага Антонія Стравінскага, якому дапамог атрымаць уладзіслаўскае войтаўства ў юрбарскім старостве.[70]

Зусім іншы настрой панаваў сярод Радзівілаў. Ганна Радзівіл атрымаўшы вынікі грамнічых соймікаў у лісце да сына Міхала Казіміра зрабіла выснову, што ў паразе на грамнічых соймiках вінаваты яе другі сын Геранім Фларыян Радзівіл. «Прышла пошта і прынесла мне рэестр дэпутатаў, паміж якімі найперш Ягомосць Пан лоўчы і цэлы будучы Трыбунал, усё крэатуры і слугі сапежынскія. Ужо тады мой дзяцёнак мала маеш што рабіць у Літве, бо непадобна будзе таму перашкодзіць. Так тое знаходжанне майго сына князя падчашага ў Слуцку зрабіла, што ніводны такі непрактыкаваўся Трыбунал, бо калі я часам там знаходзілася, то старалася і дзейнічала разам з вамі ўсімі; рабіла ўсё, што магла, меўшы па ўсім ваяводствах і паветах свае крэатуры, а зараз усіх прагнана з сваім прыгожым саветнікам, нават і жонку і мяне матку аддаліў, адкуль прывёў і Дом і сябе самога да апошняй пагібелі. А за тым мой дзяцёнак праз міласць Боскую нятрэба даць упасць і яму і інтарэсам цэлага Дома».[71] Вельмі незадаволена была і Барбара Радзівіл, якая яшчэ перад соймікамі папярэджвала аб небяспецы з боку мазырскага сойміка і прасіла, каб Геранім Фларыян Радзівіл даслаў для яго зрыву Збароўска, які павінен быў аб'яднацца для гэтага з радзівілаўскімі прыхільнікамі Яленскімі.[72] Францішка Уршуля Радзівіл наадварот абвінавачвала ва няўдачы наваградскую ваевадзянку Барбару Радзівіл, бо папярэдзіла яе аб небяспецы ў Мазыры, а тая ўпэўніла яе, што прадпрыняла усе магчымыя дзянні для перашкоды Сапегам.[73]

У склаўшайся сітуацыі, калі Сапегі мелі большасць сярод дэпутатаў і свайго кандыдата на трыбунальскае маршалкоўства, а Радзівілы не, то апошнім заставалася спадзявацца, што ўдасца не дапусціць Міхала Антонія Сапегу ў лік трыбунальскіх суддзяў. Барбара Радзівіл лічыла яго нелегітымна абраным дэпутатам, бо соймік адбыўся пад кіраўніцтвам Аскерак у тры гадзіны начы. Яна нават са складанасцю, але знайшла шляхту гатовую супраць гэтага пратэставаць, бо «вялікімі грашыма адрываюць».[74] У выніку супраць выбараў Міхала Антонія Сапегі на мазырскім сойміку было занесена шмат пратэстацый у іншых гродах.[75]

У такой сітуацыі ўсё залежыла наколькі кааліцыя адзіна і можа разлічваць на прыхільнае стаўленне каралеўскага двара. Вялікую падтрымку ў гэтым пытанні Міхал Антоні Сапега атрымаў з боку свайго саюзніка падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. Ужо 20 лютага 1743 г. падканцлер ВКЛ напісаў Міхалу Антонію Сапезе ліст з віншаваннямі з выбарам мазырскім дэпутатам. Рабіў выснову, што ніхто з абраных дэпутатаў не можа быць канкурэнтам на трыбунальскае маршалкоўства і заўважаў, што прыхільнікі кааліцыі маюць значную большасць сярод абраных дэпутатаў. Разумеў непакой Сапегі з-за магчымых перашкод з боку Радзівілаў і раіў самому Сапезе звярнуцца да гетманаў з просьбай падтрымаць яго кандыдатуру на трыбунальскае маршалкоўства. Са

свайго боку заявіў, што ўжо данёс каралю, што Сапега мае найбольшыя шанцы стаць трыбунальскім маршалкам, бо мае ў падтрымку галасы амаль усіх абраных дэпутатаў. Падсумоўваючы Чартарыйскі прасіў каралеўскай падтрымкі для Міхала Антонія Сапегі.[76] 2 сакавіка 1743 г. Міхал Чартарыйскі зноў напісаў з Варшавы ліст да Міхала Антонія Сапегі. У ім ён пераконваў лоўчага ВКЛ у сваёй падтрымцы. Заяўляў, што напісаў на каралеўскі двор ліст у падтрымку Міхала Антонія Сапегі і абвінавачваннямі Радзівілаў, што тыя спецыяльна распаўсюджваюць чуткі, як і ў 1741 г., аб антыкаралеўскіх планах Сапег па стварэнню канфедэрацый.[77] Лічыў, што не мае законнай моцы сфабрыкаваная пратэстацыя супраць мазырскага сойміка, якая была пададзена ў трыбуналтскія кнігі. Абяцаў, што на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ ад каралеўскага двара будзе прысутнічаць Юры Флемінг, які будзе дзейнічаць у інтарэсах свайго прыяцеля Міхала Чартарыйскага, а адпаведна і кааліцыянтаў. Чартарыйскі раіў Сапезе напісаць лісты з просьбай аб падтрымцы да караля, першага міністра Бруля, прымаса, кардынала, каронных канцлера і падканцлера. Таксама лісты да іх і ксёндза Гварыні, каб даслаў віленскі каад'ютар Юзаф Станіслаў Сапега.[78] Міхал Антоні хутка выканаў параду падканцлера ВКЛ і выслаў лісты да караля, першага міністра Бруля, прымаса, ксяндза Гварыні.[79]

Вялікае значэнне для далейшай перамогі магнацкай кааліцыі мела дзейнасць на каралеўскім двары падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. 23 сакавіка 1743 г. падканцлер ВКЛ напісаў Юзафу Станіславу Сапезе, што каралеўскі двор задумаўся падтрымліваць, ці не кандыдатуру лоўчага ВКЛ на трыбунальскае маршалкоўства пасля таго, як з'явіліся чуткі, што яго маршалкоўства шчыльна звязана з прэтэнзіямі прускага караля Фрыдрыха II на «нойбургскія ўладанні». Чартарыйскі пераконваў у памылковасці такіх чутак і ручаўся за лоўчага ВКЛ перад каралём.[80] 30 сакавіка 1743 г. Міхал Чартарыйскі напісаў да Міхала Антонія Сапегі Міхал, што атрымаў з каралеўскага двара навіны, што генерал артылерыі ВКЛ Юры Флемінг Аўгустам III вызначаны пасрэднікам у справе будучага Трыбунала ВКЛ.[81] Адначасова падканцлер ВКЛ заяўляў, што пісаў і будзе пісаць да сваіх прыхільнікаў, каб яны дапамаглі Сапезе стаць трыбунальскім маршалкам, а інстыгатару ВКЛ Буржыньскаму – пісарам віленскай кадэнцыі. Паўтараў ён і свае просьбы да лоўчага ВКЛ у справе падтрымкі інстыгатара ВКЛ да віленскага пяра.[82] Іншы ўдзельнік кааліцыі Юры Феліцыян Сапега лічыў, што асноўная барацьба разгарнецца за віленскае пяро і канкурэнтамі да яго будуць, апрача Буржыньскага, ашмянскія і троцкія дэпутаты. Сам мсціслаўскі ваявода, таксама, пісаў да сваіх прыхільнікаў у падтрымку за ковенскім дэпутатам і інстыгатарам ВКЛ Станіславам Буржыньскім.[83] Кандыдатура таго катэгарычна не задавальняла Радзівілаў і таму Вішнявецкі праз Агінскіх стараўся паўплываць на Сапег, каб пісарам віленскай кадэнцыі стаў іншы сапежынскі прыхільнік ашмянскі дэпутат і ашмянскі войскі Караль Сулістроўскі.[84] Апошні імкнуўся атрымаць такую падтрымку на віленскае пісарства і ад саміх Сапег.[85]

Зноў перамозе кааліцыі на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ мог перашкодзіць толькі вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода Міхал Вішнявецкі. Той, праўда, ужо ў канцы сакавіка 1743 г. сустрэўшы ў Слоніме стольніка ВКЛ Пятра Сапегу заявіў, што не будзе супраць кандыдатуры лоўчага ВКЛ да трыбунальскага маршалкоўства. Заяўляў, што не дась Міхалу Казіміру і Мікалаю Фаўстыну Радзівілам «кроў разліць».[86]

У той жа час уся радзівілаўская групоўка знаходзілася пад моцным уражаннем пратэста прускага рэзідэнта Карла Гофмана супраць дамовы Раддзівілаў і рэйнскага электара аб «нойбургскіх уладаннях», бо яна заключана была без уліку правоў прускага караля. Гэты пратэст 20 лютага 1743 г. быў накіраваны да прымаса Крыштафа Шэмбека і да іншых сенатараў. У выніку Радзівілы для выпрацавання крокаў супраць прускіх прэтэнзій у пачатку сакавіка 1743 г. сабраліся на родавую нараду ў Бялай. Прускі кароль

патрабаваў за свае правы на «нойбургскія ўладанні» выплаты ста дваццацці тысяч дукатаў, потым зменьшыў іх да ста тысяч. А 23 сакавіка 1743 г. праз свайго прадстаўніка Бекерса заявіў, што задаволіцца нават і пяцідзесяцці тысячамі фларэнаў. Ганна Радзівіл не хацела плаціць і такой суммы і сцвярджала, што такія фінансавыя патрабаванні Фрыдрыха II зроблены толькі з мэтай, каб прывесці да ўпадку Радзівілаў.[87]

Радзівілы, таксама, збіралі ўсе свае сілы.[88] Яны спрабавалі пераканаць караля, што перавага Сапегаў у Трыбунале дась магчымасць апазіцыі стварыць канфедэрацыю ў Княстве супраць Вецінаў. Міхал Чартарыйскі даказаў каралю, што распаўсюджаныя Радзівіламі чуткі не адпавядаюць рэчаіснасці. У выніку Радзівілы былі вымушаны пагадзіцца, што трыбунальскім маршалкам стане Міхал Антоні Сапега.[89] Каралеўскі двор уважліва сачыў у той момант за сітуацыяй у ВКЛ, бо баяўся, што апазіцыя кандыдатуры Міхала Антонія Сапегі пойдзе на стварэнне канфедэрацыі.[90]

Крыху супакоіў Радзівілаў ліст у канцы красавіка 1743 г. прадстаўніка рэйнскага электара, які заявіў, што прускі кароль згодны за сто тысяч рэйнскіх злотых скончыць справу з Радзівіламі і рэйнскім электарам.[91] Такім чынам, паменшылася пагроза, што Сапегі ад імя прускага караля і рэйнскага электара могуць распачаць справу ў Трыбунале ВКЛ 1743 г. Аднак заставаліся нявырашынымі справы Сапег з любашаньскімі і бускімі старостамі таму не было ніякай мовы пра прымірэнне Сапег і Радзівілаў.

Было зразумела, што ў такой сітуацыі перамовы Сапег з вялікім гетманам ВКЛ Міхалам Вішнявецкім аб будучым трыбунальскім маршалку будуць цяжкімі. У пачатку красавіка 1743 г. сам Міхал Антоні Сапега прыбыў у Мерач, каб асабіста пераканаць Міхала Вішнявецкага падтрымаць яго кандыдатуру на трыбунальскае маршалкоўства і таму не перашкаджаць прызнанню легітымным яго выбару на мазырскім сойміку. Спачатку лоўчы ВКЛ меў размову з прадстаўніком вялікага гетмана ВКЛ Даманскім. Ён паспрабаваў пераканаць яго, што несапраўдныя звесткі Вішнявецкага, што Сапега хоча стаць трыбунальскім маршалкам па просьбе прускага караля, каб распачаць справу аб «нойбургскіх уладаннях». Акрамя таго, Міхал Антоні Сапега папярэдзіў, што калі яго выбар не будзе прызнаны легітымным, то і іншыя дэпутаты не будуць дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў, бо амаль супраць усіх соймікаў былі занесены пратэсты. У такім выпадку не адбудзецца Трыбунал ВКЛ, што можа і пацягнуць за сабой шляхецкія выступленні. З усімі думкамі Сапегі Даманскі пагаджаўся і заяўляў, што Вішнявецкі падтрымае выбар трыбунальскім маршалкам лоўчага ВКЛ.[92] Пасля доўгіх перамоў Даманскага з Вішнявецкім і сам Міхал Антоні Сапега быў запрошаны на размову з вялікім гетманам ВКЛ. Той заявіў, што падтрымлівае кандыдатуру Сапегі, але супраць яе Радзівілы, якія лічаць, што лоўчы ВКЛ хоча стаць трыбунальскім маршалакам па просьбе прускага караля. І такая просьба была зроблена пад час побыту Міхала Антонія Сапегі ў Берліне. Міхал Антоні Сапега запярэчыў і лёгка даказаў, што не быў у Берліне. Больш таго заявіў, што калі нават прускі кароль думаў распачаць судовую справу аб «нойбургскіх уладаннях», то яна не магла распачацца так хутка, а, акрамя таго, яна павінна разглядацца на сойме Рэчы Паспалітай, а не на Трыбунале ВКЛ. З гэтай прычыны Сапега, калі буде трыбунальскім маршалкам, то адмовіцца разглядаць справу на Трыбунале ВКЛ. Вішнявецкі быў задаволены адказам, абяцаў перадаць яго Радзівілам і хацеў правесці яшчэ адну нараду перад самой рэасумпцыяй Трыбунала ВКЛ у Вільне.[93]

Міхалу Антонію Сапеге ўдалося праз сваёго шпіёна даведацца, што Міхал Вішнявецкі вельмі незадаволены падзелам спадчыны з Міхалам Казімірам Радзівілам пасля смерці свайго брата Януша Вішнявецкага (16 студзеня 1741 г.) і нават у размове са сваёй жонкай Тэкляй з Радзівілаў абяцаў «расправіцца» і хацеў паказаць, што «не іх [Радзівілаў – *А.М.*] думкамі, але сваёй павагай фарміруе Трыбуналы». Менавіта таму падтрымае кандыдатуру

Сапегі да трыбунальскага маршалкоўства.[94] Лоўчы ВКЛ падсумоўваючы свае думкі пасля побыту ў Вішнявецкага рабіў выснову, што той станоўча адносіцца да яго кандыдатуры на трыбунальскага маршалка. Тым больш ад свайго шпіёна Міхал Антоні Сапега даведаўся, што Міхал Казімір Радзівіл, таксама, лічыць, што вялікі гетман ВКЛ невельмі прыхільны Сапегам, але пагадзіцца, каб лоўчы ВКЛ быў трыбунальскім маршалкам.[95]

Жонка Міхала Вішнявецкага Тэкля разумела, што ніхто не перашкодзіць лоўчаму ВКЛ стаць трыбунальскім маршалкам і таму паспрабавала атрымаць яго згоду, каб маршалкам Скарбовага Трыбунала быў упіцкі дэпутат Томаш Страшэвіч. Аднак Міхал Антоні Сапега не даў адназначнага адказу на гэтую просьбу.[96] Ды і ў саміх Радзівілаў не было згоды наконт размеркавання трыбунальскіх урадаў. Так навагрудская ваевадзянка Барбара Радзівіл прапаноўвала сваім родзічам нясвіжскім Радзівілам, каб маршалкам Скарбовага Трыбунала быў абраны іншы радзівілаўскі прыхільнік кашаньскі староста Геранім Жаба.[97]

Перад рэасумпцыяй Трыбунала ВКЛ Міхал Чартарыйскі імкнучыся ўзмацніць пазіцыі кааліцыі праводзіў перамовы з падскарбіям ВКЛ Янам Салагубам. Падканцлер ВКЛ прапаноўваў Салагубу дзейнічаць на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ у саюзе з іншымі ўдзельнікамі кааліцыі.[98]

Нягледзячы на згоду вялікага і польгана гетманаў ВКЛ Міхал Антоні Сапега не давяраў Радзівілам і з дапамогай шляхты збіраўся даказваць правамоцнасць свайго выбару дэпутатам. Таму прасіў брата напісаць да шляхціца Путкамера, каб той прыехаў на рэасумпцыю са сваімі прыяцелямі. Акрамя таго, напісаць да інстыгатара ВКЛ Станіслава Буржыньскага, каб той прасіў шляхціца Дамброўскага прывесці прыяцеляў з Вількамірскага павета. Таксама разлічваў, што надворны падскарбі Юры Францішак Сапега прывядзе шляхту з Брэсцкага ваяводства.[99] Вялікае значэнне напярэдадні рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ Міхал Антоні Сапега надаваў прымірэнню з віленскім цівуном Тышкевічам, як першым ураднікам віленскага ваяводства. Аб пасрэдніцтве ў гэтай справе ён прасіў свайго брата Юзафа Станіслава Сапегу.[100] Напэўна, невыключаў лоўчы ВКЛ, што Вішнявецкі з-за хваробы зноў не будзе на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ і тады вялікую вартасць будзе мець галасы віленскіх ураднікаў.

Рэасумпцыя Трыбунала ВКЛ прайшла ў барацьбе паміж магнацкай кааліцыяй і Радзівіламі. На рэасумпцыю Трыбунала ВКЛ з'ехаліся з аднаго боку лоўчы ВКЛ Міхал Антоні, віленскі каад'ютар Юзаф Станіслаў, смаленскі ваявода Пётр, мсціслаўскі ваявода Юры Феліцыян Сапегі і троцкі кашталян Міхал Масальскі, а з другога боку вялікі гетман ВКЛ Міхал Вішнявецкі, польны гетман ВКЛ Міхал Казімір Радзівіл, падчашы ВКЛ Геранім Фларыян Радзівіл і іншыя Радзівілы. Радзівілы прыбылі ў суправаджэнні значнай колькасці войск. З найбольшым прыватным войскам прыбыў падчашы ВКЛ. Прычынай такой мабілізацыі войск было тое, што Геранім Фларыян быў перакананы, што Міхал Антоні Сапега, калі стане трыбунальскім маршалкам, то падтрымае прэтэнзіі прускага караля на «нойбургскія уладанні». Разам са справай любашаньскіх старостаў яна з'яўлялася прычынай, па якой Радзівілы не хацелі дапускаць Міхала Антонія Сапегі ў лік трыбунальскіх суддзяў.[101]

Магчымаму кравапраліццю на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ перашкодзіў прыбыўшы каралеўскі прадстаўнік генерал артылерыі ВКЛ Юры Флемінг, які меў каралеўскую экспедыцыю ў падтрымку кандыдатуры лоўчага ВКЛ да трыбунальскага маршалкоўства. Такая пазіцыя Аўгуста III фактычна вызначыла перамогу Сапег, бо Радзівілы не маглі супрацьдзейнічаць Міхалу Антонію Сапезе, каб не сапсаваць адносіны з каралеўскім дваром. Прычынай такога прыхільнага стаўлення караля да лоўчага ВКЛ, па словах Юзафа Станіслава Сапегі, было тое, што тая экспедыцыя была зроблена на каралеўскім

двары падканцлерам ВКЛ Міхалам Чартарыйскім.[102] У выніку трыбунальскім маршалкам стаў Міхал Антоні Сапега, а пісарам віленскай кадэнцыі Станіслаў Буржыньскі. Перамога Сапегаў у гэтых двух пытаннях была сапсавана тым, што Радзівілы не дапусцілі ў лік суддзяў сапежынскіх прыхільнікаў ашмянскіх і брэсцкіх дэпутатаў супраць выбару якіх існавалі сфальшаваныя пратэсты. Сапегі, аднак, не збіраліся пагаджацца на гэта. Масальскі напісаў ліст да Міхала Чартарыйскага ў якім інфарміраваў, што вялікая колькасць ураднікаў і шляхты Брэсцкага ваяводства выказала сваю незадаволенасць на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ з-за таго, што легітымна абраныя брэсцкія дэпутаты не былі дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў з-за сфальшаванай пратэстацыі. Брэсцкая шляхта заяўляла, што звернецца да караля, які заняты еўрапейскімі справамі і не звяртае ўвагі на парушэнні закона ў Рэчы Паспалітай.[103] Гэтым зваротам магнацкая кааліцыя фактычна абвінавачвала Радзівілаў перад каралём, што менавіта тыя імкнуцца да выступлення шляхты ў ВКЛ, а не Сапегі, якіх яны абвінавачвалі.

Напісаў Масальскі і да іншага ўплывовага на каралеўскім двары магната вялікага кароннага пісара Ўладзіслава Любеньскага аб паспяховай рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. Падаваў інфармацыю, што трыбунальскім маршалкам быў абраны лоўчы ВКЛ Міхал Антоні Сапега, маршалкам Духоўнага Трыбунала – Тадэвуш Юндзіл, маршалкам Скарбовага Трыбунала – упіцкі войскі Томаш Страшэвіч, пісарам літоўскай кадэнцыі – інстыгатар ВКЛ Станіслаў Буржыньскі, пісарам рускай кадэнцыі – старадубскі земскі пісар Рыгор Антоні Гімбут. Зноў асабліва звяртаў увагу Любеньскага, што, нягледзячы на раней распаўсюджаныя некаторымі чуткі рэасумпцыя Трыбунала ВКЛ скончылася спакойна і агульнай згодай.[104] Зразумела, што пад «некаторымі» разумеліся Радзівілы, што зноў выстаўляла тых у непрывабным выглядзе на каралеўскім двары.

У такой сітуацыі допуск брэсцкіх і ашмянскіх дэпутатаў выглядаў як спроба супакоіць настроі шляхты. Яшчэ 17 мая 1743 г. Міхал Антоні Сапега паведамляў Юзафу Францішку Сапезе, што ашмянскія і брэсцкія дэпутаты яшчэ не былі дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў, бо трэба было супакоіць непрыхільных гэтаму дэпутатаў. Міхал Антоні Сапега быў упэўнены, што хутка трыбунальскім рашэннем дапусцуць іх у лік трыбунальскіх суддзяў.[105] І сапраўды зрабіў гэта пасля ад'езда Міхала Вішнявецкага і Міхала Казіміра Радзівіла. Адзінае, што Сапегі апасаліся незадаволенасці Чартарыйскага. Масальскі пераконваў іх, што Міхал Чартарыйскі падтрымае рашэнне Сапегі, бо сам быў незадаволены, што не быў прызнаны легітымным выбар у Брэсце Юзафа Сасноўскага.[106] Пасля атрымання інфармацыі аб допуску ашмянскіх і брэсцкіх дэпутатаў Міхал Чартарыйскі павіншаваў Сапег з такімі дзеяннямі і абяцаў пераконваць на каралеўскім двары, што гэта не робіцца для стварэння канфедэрацыі. Адначасова падканцлер ВКЛ і мазавецкі ваявода Станіслаў Панятоўскі нават стараліся для ордэн для Міхала Антонія Сапегі. Адначасова раіў Сапегам самім звярнуцца з такой просьбай да караля, Бруля, кароннага канцлера Залускага і ксёндза Гварыні.[107] У адказ на допуск ашмянскіх і брэсцкіх дэпутатаў Радзівілы абвінавачвалі Сапег, што большасць у трыбунальскім коле патрэбна, каб прыпыніць паседжанні Трыбунала ВКЛ і стварыць антыкаралеўскую канфедэрацыю. Акрамя таго, Радзівілы пагражалі, што Сасноўскі страціць магчымасць быць трыбунальскім суддзёй, бо яго як вайскоўца гетман пакліча сваім ардынансам да харугвы.[108] Удзельнікі кааліцыі ўзняліся ў абарону Сасноўскага, а Міхал Антоні Сапега нават лічыў, што Сасноўскага трэба не толькі абараніць, але фінансава ўзнагародзіць яго віцэ-маршалкоўства і пастарацца для яго аб урадах.[109] У такой сітуацыі радзівілаўскія планы не мелі поспеху.

Такім чынам, толькі дапамога Фамілії прынесла перамогу Сапегам над Радзівіламі ў Трыбунале ВКЛ 1743 г. Прыхільнікі Фамілії падтрымлівалі «сапежынцаў» на грамнічных

соймiках і ў барацьбе вакол трыбунальскіх урадаў. Галоўнай была дапамога падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага на каралеўскім двары, што дало магчымасць атрымаца падтрымку Аўгуста III для кандыдатуры Міхала Антонія Сапегі на ўрад маршалка Трыбунала ВКЛ 1743 г. Каралеўская падтрымка прымусіла саступіць вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводу Міхала Вішнявецкага і ўрад трыбунальскага маршалка дастаўся Міхалу Антонію Сапезе, што азначала поўную перамогу ў барацьбе за кантроль над Трыбуналам ВКЛ 1743 г. кааліцыі Сапег, Чартарыйскіх і Масальскіх над магнацкай групоўкай Радзівілаў.

---

[1] Biblioteka Narodowa (BN), Biblioteka Ordynacji Zamojskich (BOZ) 941, k. 370; Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 15.09.1742, Дзятлава, k. 162.

[2] BN, BOZ 941, k. 370.

[3] Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka (LMAB) f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 03.11.1742, Наваградак, l. 27 v–28 v.

[4] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 15.09.1742, Дзятлава, k. 162.

[5] LMAB f. 139, op. 1, b. 4040, Ю.С. Сапега да М.А. Сапегі, 27.11.1742, Коўналішкі, l. 2–3.

[6] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 09.11.1742, Наваградак, l. 26.

[7] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 09.11.1742, Наваградак, l. 26.

[8] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 22.12.1742, Варшава, l. 5.

[9] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.12.1742, Боцкі, l. 2.

[10] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.12.1742, Боцкі, l. 2 v.

[11] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 15.09.1742, Дзятлава, k. 162.

[12] AGAD, AR, dz. IV, teka 50, koperta 663, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 31.01.1743, Нясвіж, k. 144.

[13] BN, BOZ 941, k. 370–371.

[14] BN, BOZ 941, k. 371.

[15] LMAB f. 139, op. 1, b. 4040, Ю.С. Сапега да М.А. Сапегі, 19.01.1743, Вільня, l. 4–5 v.

[16] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 05.12.1742, Дзятлава, k. 181.

[17] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 10.01.1743, Чарлёна, l.143 v.

[18] AGAD, AR, dz. IV, teka 50, koperta 663, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 12.02.1743, Нясвіж, k. 146.

[19] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Я.Ф. Сапега да Ю.С. Сапегі, 19.12.1742, Кодань, l. 13–13 v.

[20] AGAD, AR, dz. V, 13831, cz. 7, Я.Ф. Сапега да М.К. Радзівіла, 16.11.1742, Дарагастаі, k. 190.

[21] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Я.Ф. Сапега да Ю.С. Сапегі, 25.11.1742, Дарагастаі, l. 21.

[22] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Я.Ф. Сапега да Ю.С. Сапегі, 12.02.1743, Кодань, l. 125–125 v.

[23] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.12.1742, Боцкі, l. 3.

[24] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 22.12.1742, Варшава, l. 5.

[25] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 19.01.1743, Варшава, l. 42.

[26] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Юры Феліцыян Сапега да Ю.С. Сапегі, 26.01.1743, Ляхавічы, l. 133–133 v.

[27] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 15.01.1743, Чарлёна, l. 140.

[28] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 13.01.1743, Чарлёна, l. 134.

[29] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 10.01.1743, Чарлёна, l. 143 v.

[30] LMAB, f. 139, b. 2711, М. Масальскі да Ю.С. Сапегі, 22.01.1743, Вяйсеі, l. 73–73 v.

[31] LMAB f. 139, b. 3607, А. Пшаздзецкі да Ю.С. Сапегі, 21.01.1741, Чарлёна, l. 31.

[32] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 18.02.1743, Наваградак, k. 203.

[33] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 12.01.1743, Варшава, l. 41.

[34] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 19.01.1743, Варшава, l. 42.

[35] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 10.01.1743, Чарлёна, l. 143 v.
[36] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Тэрэза Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.01.1743, Янаў, l. 128.
[37] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.12.1742, Боцкі, l. 2 v–3.
[38] AGAD, AR, dz. IV, teka 50, koperta 663, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 12.02.1743, Нясвіж, k. 146.
[39] AGAD, AR, dz. IV, teka 45, koperta 630, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 22.11.1742, Бяла, k. 9.
[40] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 27.12.1742, Боцкі, l. 2.
[41] AGAD, AR, dz. IV, teka 30, koperta 421, М.К. Радзівіл да г. Радзівіл, 09.02.1743, Берцяны, k. 38.
[42] AGAD, AR, dz. IV, teka 45, koperta 630, г. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 17.01.1743, Бяла, k. 31.
[43] AGAD, AR, dz. IV, teka 50, koperta 663, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 31.01.1743, Нясвіж, k. 144.
[*] Маецца на ўвазе параза сапежынскіх атрадаў ад войск "рэспубліканцаў" пад Алькенікамі (18 лістапада 1700 г.).
[44] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 193; AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 18.02.1743, Навагрудак, k. 197.
[45] AGAD, AR, dz. IV, teka 30, koperta 421, М.К. Радзівіл да Я.Ф. Сапегі, 19.12.1742, Жолква, k. 22. AGAD, AR, dz. V, 13831, cz. 7, Я.Ф. Сапега да М.К. Радзівіла, 16.11.1742, Дарагастаі, k. 190.
[46] AGAD, AR, dz. IV, teka 30, koperta 421, М.К. Радзівіл да Я.Ф. Сапегі, 19.12.1742, Жолква, k. 22–23.
[47] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Т. Сапега да Ю.С. Сапегі, 19.01.1743, Янаў, l. 139.
[48] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 12.11.1742, Навагрудак, k. 178.
[49] *Zielińska T.* Więź rodowa domu Radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybieńki" // Miscellanea Historico-Archivistica. – 1989. – T. 3. – S. 189.
[50] BN, BOZ 941, k. 372.
[51] *Matuszewicz M.* Diariusz życia mego, 2 toma. – Warszawa, 1986. – T. 1, S. 202–204.
[52] *Matuszewicz M.* Diariusz życia mego, 2 toma. – Warszawa, 1986. – T. 1, S. 202–204, 206, 211.
[53] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 12.02.1743, Боцкі, l. 123.
[54] LMAB, f. 139, b. 2711, М. Масальскі да Ю.С. Сапегі, 11.02.1743, Вяйсеі, l. 71–71 v.
[55] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), фонд 1710, вопіс 1, справа 13, арк. 1079–1080.
[56] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, б. д., б. м., k. 188.
[57] LMAB, f. 139, b. 2711, М. Масальскі да Ю.С. Сапегі, 11.02.1743, Вяйсеі, l. 71–71 v.
[58] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192.
[59] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 16.02.1743, Варшава, l. 47.
[60] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 191.
[61] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192; LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 16.02.1743, Варшава, l. 47.
[62] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192.
[63] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192.
[64] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 12.02.1743, Боцкі, l. 123–123 v; LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Я.Ф. Сапега да Ю.С. Сапегі, 12.02.1743, Кодань, l. 125–125 v; LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Я.Ф. Сапега да Ю.С. Сапегі, 12.02.1743, Кодань, l. 127; НГАБ, фонд 1710, вопіс 1, справа 13, арк. 1062, 1065–1066, 1156; AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192.
[65] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 16.02.1743, Варшава, l. 46.

[66] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Юры Феліцыян Сапега да Ю.С. Сапегі, 05.02.1743, Чарлёна, l. 148. AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 192.
[67] BN, BOZ 941, k. 372.
[68] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Юры Феліцыян Сапега да Ю.С. Сапегі, б. д., б. м., l. 185.
[69] LMAB, f. 139, b. 2711, M. Масальскі да Ю.С. Сапегі, 18.02.1743, Вяйсеі, l. 70.
[70] LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 16.02.1743, Варшава, l. 46–47.
[71] AGAD, AR, dz. IV, teka 45, koperta 630, г. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 17.02.1743, Бяла, k. 42–43.
[72] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 23.01.1743, Навагрaдак, k. 189–190.
[73] AGAD, AR, dz. IV, teka 50, koperta 663, г. Ф. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 12.02.1743, Нясвіж, k. 145.
[74] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 10.02.1743, Дзятлава, k. 191.
[75] AGAD, AR, dz. II, 2624, k. 1–4; *Matuszewicz M.* Diariusz życia mego, 2 toma. – Warszawa, 1986. – T. 1. – S. 205.
[76] LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 20.02.1743, Варшава, l. 48–48 v.
[77] LMAB, f. 139, b. 2711, Копія ліста М. Чартарыйскага да М.А. Сапегі, 02.03.1743, Варшава, p. 91.
[78] LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 02.03.1743, Варшава, l. 50–51 v; LMAB, f. 139, b. 2711, Копія ліста М. Чартарыйскага да М.А. Сапегі, 02.03.1743, Варшава, p. 91.
[79] LMAB, f. 139, b. 2711, Копіі лістоў, l. 88, 89, 90.
[80] LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 23.03.1743, Варшава, l. 52–52 v.
[81] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Копія ліста М. Чартарыйскага да М.А. Сапегі, 30.03.1743, Варшава,, l. 181.
[82] LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 02.03.1743, Варшава, l. 51 v; LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Копія ліста М. Чартарыйскага да М.А. Сапегі, 30.03.1743, Варшава, l. 181; LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 06.04.1743, Варшава, l. 54; LMAB f. 139, b. 4982, M. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 20.04.1743, Варшава, l. 56.
[83] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, Юры Феліцыян Сапега да Ю.С. Сапегі, б. д., б. м., l. 185.
[84] LMAB, f. 139, b. 3091, M. Агінскі да Ю.С. Сапегі, 05.03.1743, Маладзечна, l. 47; LMAB, f. 139, b. 3091, M. Агінскі да Ю.С. Сапегі, 17.04.1743, Лукішкі, l. 52. Яшчэ адным канкурэнтам быў троцкі дэпутат, троцкі цівун і троцкі падваявода Андрэй Укольскі. – AGAD, AR, dz. V, nr 17503, cz. 10, M. Вішнявецкі да М.К. Радзівіла, 23.02.1743, Каролін, k. 70.
[85] LMAB f. 139, op. 1, b. 4473, К. Суліcтроўскі да Ю.С. Сапегі, 17.?.1743, б. м., l. 8; LMAB f. 139, op. 1, b. 4473, К. Суліcтроўскі да Ю.С. Сапегі, 28.11.1742, Вільня, l. 9.
[86] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 01.04.1743, Мыта, l. 180.
[87] *Skibiński M.* Europa a Polska w dobie wojny o suksecje austriacką, – T. 1. – Kraków, 1912. – S. 331–332.
[88] BN, BOZ 941, k. 375.
[89] AGAD, AR, dz. V, nr 17503, cz. 10, M. Wiśniowiecki do M.K. Radziwiłła, 23.02.1743, Karolin, k. 70; *Matuszewicz M.* Diariusz życia mego, 2 toma. – Warszawa, 1986. – T. 1. – S. 210; BN, BOZ 941, k. 375.
[90] *Zielińska Z.* Walka "Familii" o reforme Rzeczypospolitej, 1743–1752. – Warszawa, 1983. – S. 52–53.
[91] AGAD, AR, dz. IV, teka 45, koperta 630, г. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 24.06.1743, Бяла, k. 68.
[92] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 08.04.1743, Мерач, l. 172–172 v.
[93] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 08.04.1743, Мерач, l. 173–173 v.
[94] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 08.04.1743, Мерач, l. 174–174 v.
[95] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 08.04.1743, Мерач, l. 174 v.–175.
[96] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 08.04.1743, Мерач, l. 174 v.

[97] AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 19.02.1743, Наваградак, k. 204. Адначасова Барбара Радзівіл настойвала, каб абавязкова не былі дапушчаны ў лік суддзяў ашмянскія і гарадзенскія дэпутаты, якія былі абраны з пратэстамі. – AGAD, AR, dz. IV, teka 47, koperta 638, Б. Радзівіл да М.К. Радзівіла, 31.03.1743, Дзятлава, k. 221.
[98] LMAB f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 20.04.1743, Варшава, l. 56–56 v.
[99] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 01.04.1743, Мыта, l. 180–180 v.
[100] LMAB f. 139, op. 1, b. 4062, М.А. Сапега да Ю.С. Сапегі, 01.04.1743, Мыта, l. 180 v.
[101] BN, BOZ 941, k.375.
[102] BN, BOZ 941, k. 375.
[103] LMAB, f. 139, b. 2711, Копія ліста М. Чартарыйскага да М.А. Сапегі, 20.05.1743, Вяйсеі, l. 82.
[104] LMAB, f. 139, b. 2711, Копія ліста да ксёндза Уладзіслава Любеньскага, l. 82 v.
[105] AGAD, Archiwum Roskie LVI/7, М.А. Сапега да Юзафа Францішка Сапегі, 17.05.1743, Вільня, k. 230.
[106] LMAB, f. 139, b. 2711, М. Масальскі да Ю.С. Сапегі, 03.06.1743, Вяйсеі, l. 79.
[107] LMAB, f. 139, b. 4982, М. Чартарыйскі да Ю.С. Сапегі, 08.06.1743, Прыбыславіцы, l. 58–58 v.
[108] AGAD, Archiwum Roskie LVI/7, М.А. Сапега да Юзафа Францішка Сапегі, 28.05.1743, Вільня, k. 237.
[109] AGAD, Archiwum Roskie LVI/7, М.А. Сапега да Юзафа Францішка Сапегі, 24.10.1743, Вільня, k. 240.

Кононенко Василь
(Київ)

КОЗАЦЬКА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ МІЖ ВЕЛИКИМИ РЕФОРМАМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1725–1762 рр.)

Козацька еліта належала до ключової групи суспільства Гетьманщини, яка визначала внутрішнє життя української автономії і взаємовідносини між останньою та російською центральною владою. Закономірності центральноєвропейського суспільного розвитку та час «палацових» переворотів вплинув на трансформацію козацької еліти та зміну політичної свідомості її найбільш освічених представників – світських інтелектуалів Гетьманщини.

Метою розвідки є окреслення особливостей розвитку козацької еліти в період між Петровськими реформами та розбудовою «добре впорядкованої» держави Катерини II. Стаття є дослідженням одного з аспектів зацікавленості автора – багатовекторного розвитку козацької еліти, який включав поряд з інституційним занепадом Гетьманщини еволюцію політичної свідомості українських інтелектуалів раннього нового часу.

До методологічних підстав дослідження належать: міждисциплінарний підхід до побудови моделі світської інтелектуальної еліти Гетьманщини XVIII ст., історіософський погляд на історію козацької еліти на засадах поєднання стадіально-модернізаційної та цивілізаційних концепцій[1].

Свідомість козацьких інтелектуалів після війни маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавської битви набула нову ознаку у визнанні московського протектора в якості головного захисника «малоросійської вітчизни». Час після ліквідації Малоросійської колегії (1727 р.) дав можливість новому поколінню українських інтелектуалів позбутись страху захищати традиційні форми суспільного життя та по-новому збагнути своє становище в уже значно реформованій Російській імперії. Свідченням нових тенденцій в розвитку козацького автономізму з кінця 1720-х рр. є численні рукописні історико-літературні твори козацьких інтелектуалів. Серед них списки «Короткого опису Малоросії», близько 50 списків «Літопису Грабянки» 50– 60-х рр. XVIII ст., правнича робота «Комісії щодо зводу прав, за яким судиться малоросійський народ» (1728−1743 рр.), копії центральних інституцій, які для представників світської еліти Гетьманщини були доказами визнання української автономії центральною владою.

Нестача політичної, соціальної, правової легітимності української еліти належала до очевидних речей як для сусідніх держав, так і еліти та нижчих верств («поспільства») суспільства України раннього нового часу. Її брак позначився на політичній свідомості новоутвореної еліти, яка свої інтелектуальні сили витрачала на виправдання свого статусу (влади та багатства) через історичний легітимізм та закон. Саме на основі зусиль української козацької еліти, пов'язаних з легітимацією свого становища, утворилась політична свідомість ранньомодерного українського суспільства другої половини XVIII ст. У народницькій історіографії доба 1730–80-ті рр. XVIII ст. влучно визначалася як важливий час в історії Гетьманщини, протягом якого відбулася не стільки зовнішня, а швидше внутрішня зміна суспільного життя[2]. Народження модерної ідентичності в

наступному столітті завдячує уявленням минулого козацької автономії українською інтелігенцією XIX–XX ст. та державницькому історіографічному напрямку[3]. У радянській історичній науці на українську еліту не звертали особливої уваги, але в її межах були проведені значні емпіричні дослідження[4]. В сучасній українській історіографії вивченню козацькій еліті приділяється особлива увага[5].

Економіка Гетьманщини та свідомість її еліти. Ідея, що свідомість є наслідком відображення людської діяльності набула широкого поширення в філософії та гуманітарній науці[6]. Історія уявлень та ідей Гетьманщини 20–60-х рр. XVIII ст. з певними зауваженнями підтверджує це. Свідомість як наслідок сприймання матеріальних цінностей (багатства, влади, статусу) тодішнього суспільства ґрунтувалась на господарстві Гетьманщини[7]. Козацьке суспільство утворилось в межах центральноєвропейського регіону. Географічне розташування Гетьманщини сприяло найкращому становищу «поспільства» в економічному та юридичному відношеннях стосовно інших центральноєвропейських спільнот. Період з повстання Б. Хмельницького можна розглядати як намагання егалітарної козаччини протистояти централізації з боку Речі Посполитої й одночасно як спробу козацької еліти встановити контроль над Україною, подібно до сусідніх країн. Поступове входження української автономії в Московську державу/Російську імперію призводило до розвитку в центральноєвропейській Гетьманщині східноєвропейських соціально-економічних відносин[8]. Це насамперед стосувалося взаємин між козацькою елітою та поспільством. Безкоштовна праця кріпака була економічно вигідною, оскільки в ціну українських товарів на західноєвропейських ринках входили великі затрати на перевезення, екстенсивний характер економіки, прибуток власника землі. Капіталістична економіка раннього нового часу породжувала в центрі (Західна Європа) виробничі відносини засновані на вільнонайманій робочій силі (інтенсивна модель економіки), однак на її периферії виробничі відносини еволюціонували до позаекономічних спонук до праці (екстенсивна модель). Кріпосницькі відносини, як економічно вигідні для екстенсивної моделі економіки, розповсюджувалися з Росії в Україну[9]. Так однією з причин встановлення шлюбів козацької еліти з білоруським шляхетством належав посаг смоленських шляхтянок: кріпаки, яких ще було мало в Гетьманщині[10].

З кінця 40-х рр. XVIII ст. в господарському житті ранньомодерної України сталися знакові події для тодішньої економіки. Причиною пожвавлення економічного життя центральних полків Гетьманщини став указ імператриці Єлизавети від 1748 р., згідно з яким мали відбудовуватися Батурин, Ніжин та Глухів[11]. Новий український гетьман, як представник освіченого покоління, поставив за мету в процесі відбудови міст організувати сучасне на той час виробництво. Для цього він закликав іноземних фахівців – німців, італійців, французів. З 50-х рр. XVIII ст. було відкрито парусний завод, суконні фабрики, завод для виготовлення білого воску, свічну фабрику, сирний завод, «пильну мельницю», машинну кузню, цегельню, фабрику з виготовлення дзеркал, гарбарню, водяні млини[12]. Наступного десятиліття український гетьман продовжує будувати промислові підприємства[13]. Однак, деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва[14].

До іншої знакової риси суспільного життя козацької еліти належав конфлікт інтересів багатства та влади: господарство українського нобілітету вимагало приведення козацтва до становища «підданства», а збереження традиційного суспільно-політичного устрою змушувало захищати козацький стан. Український гетьман «домовой экономической канцеляріи» писав: «Прошлого іюля 31 по поданной Малороссійского Нежинского полку сотни поповской отъ жителей подлипенскихъ Петра Мелника, Максима Гробовского,

Леська Тхаренка… Ея императорскому величеству челобитной, которою они показуя, что они зъ предковъ своихъ казаки, и на козачьихъ грунтахъ живутъ; и по чиненному де въ 737 годъ по указу генеральной канцеляріи следствію, явилися казаками; но приказчики де наши будто къ службе казачой недопускаютъ, и забрали въ нихъ скотъ и протчое, прошли о непривлеканіи ихъ въ подданство… Помянутые приказчики привлекаютъ ныне ихъ въ подданство»[15]. З зазначеного слідує, що, за уявленнями еліти, поспільство мало бути в стані «підданства». Однак, з іншого боку, «указами генеральной канцеляріи, определены они въ казаки», тобто канцелярія – прокозацький інститут що відстоював інтереси козацького прошарку[16]. Це підтверджується практичною діяльністю цієї канцелярії: «Того ради нашей экономической канцеляріи приказывается… кои изъ вышепрописанныхъ челобитниковъ, Петра Мелника съ товарищи является по вернымъ съ генеральною войсковою канцеляріею справкамъ отределенными тою генеральною канцеляріею по следствіи въ казачое званіе, техъ во ономъ поставить, токмоимеючіеся за ними посполитскіе грунта, кои такожде по верному следствію явятся, отобрать у нихъ къ Економіи Нашей. А о которыхъ еще решеніи отъ генеральной войсковой канцеляріи не воспоследовало чтоб имъ въ казачьемъ званіи быть, темъ объявить, что они могут того доходить; а покуда действительно въ казачое званіе неприговорены будутъ»[17]. Подібний конфлікт прослідковується в роботі «Комісії по зведенню Прав за якими судиться малоросійський народ», в приведенні до стану «підданства» українського селянства та козацтва та відстоюванні автономістських ідей козацькими інтелектуалами, що передбачали певні права козацтва та поспільства.

Еволюція соціального статусу козацької еліти. Маючи багатство, яке давало реальну владу, козацька старшина прагнула легітимізувати свій статус. Нова українська еліта ще за часів Івана Мазепи отримала офіційну назву «Значне військове товариство». Усіх значних військових товаришів було внесено до реєстру. Представники значного військового товариства долучалися до влади наступним чином: товариш виконував різні обов'язки (кур'єрська служба, судові розслідування тощо), коли займав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з списку. Таким чином існувала верства долучених до влади людей[18]. У 1710–1720-ті рр. Значне (Знатне) військове товариство[19], що складалася з значкових, військових та бунчукових товаришів починає перетворюватися на ієрархічну трирівневу структуру.

За представниками найзаможніших та найвпливовіших родин Гетьманщини закріпилася назва «бунчукові товариші». Після смерті Івана Скоропадського, коли «під бунчук» почала брати Генеральна військова канцелярія, статус бунчукових товаришів став найвищим у Значному військовому товаристві. Вони підпорядковувалися безпосередньо гетьману і не підлягали місцевій адміністрації. Переважна більшість найвищих службовців (генеральна старшина, полковники, полкова старшина) діставали дані посади з лав бунчукових товаришів. Бунчукові товариші були потенційними претендентами на посаду полковника та були звільненими від виконання військових повинностей[20].

На середньому щаблі ієрархії перебували військові товариші, які підкорялися Генеральній військовій канцелярії. Військові товариші – ті, хто побував на урядах полкових старшин, сотників, сотенної старшини. Вони займали другу позицію в Значному військовому товаристві після бунчукових товаришів. До іншого шляху здобуття рангу військового товариша належали зв'язки в козацькій адміністрації, освіта та особисті якості кандидата. Саме цим шляхом вихідці з низів досягали чинів сотника та службовців Генеральної військової канцелярії, яких набирали з середовища військових товаришів[21].

Найчисельніший щабель становили значкові товариші, які підлягали владі полковника і займали посади нижчої полкової старшини та канцеляристів. Значкові товариші з

диференціацією Значного військового товариства зайняли найнижчий ранг в структурі останнього. Значковими товаришами ставали через успадкування цього рангу Значного військового товариства. Але суспільство Гетьманщини до набуття українською елітою статусу російського дворянства було відкритим. Тому гарні відносини з вищими представниками козацької старшини, високий освітній рівень, тривала та сумлінна служба давали можливість здобути цей ранг представникам низів козацького суспільства. Значкові товариші відігравали помітну, а інколи виключну роль на сотенному рівні.

Кожен з перелічених рангів надавав права та обов'язки. В обмін за різні види державних служб Знатне військове товариство мало певні привілеї. Найбільшим з них було право володіти маєтками на яких селяни несли «тяглость», «послушенство». Ця еліта мала судові прерогативи. Справи бунчукових та військових товаришів розглядалися у найвищому судовому органу – Генеральному Військовому Суді. Всі представники еліти мали імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рангу. Крім того бунчукові та військові товариші могли впливати на політичні рішення через Раду старшин[22].

Характерно, що будь-яка група, яка виконувала певну функцію в управління Гетьманщиною набувала пільг стосовно оподаткування та певний судовий імунітет. У період гетьманства Д. Апостола (1727–1734 рр.) набула поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції, що піднімало цю освічену групу в соціальній ієрархії на вищий щабель[23].

Гетьманська бюрократія як носій державності. Політичне життя породжує інтерес до влади, яка в свою чергу дає багатство та статус. Ця закономірність надзвичайно цікаво матеріалізовувалася в житті людей Гетьманщини. Люди долучені до влади від верхніх до нижніх рівнів, намагалися зосередити її в руках своєї родини та передати в спадок у межах своєї династії. Саме це явище «клановості» влади, яке витікало з часів Великого князівства Литовського, став одним з рушіїв її розвитку. Ще з Литовських часів «функції адміністративні лучаться з судовими й фінансовими в одних руках. Панують приватно правні погляди на уряд, як на просте джерело доходу»[24].

Військові канцеляристи, які мали непогану за тодішніми мірками освіту прикладали максимум зусиль для збереження та розширення традиційних козацьких інституцій, оскільки це одночасно було їхнім підвищенням по соціальній драбині. Час від Д. Апостола до К. Розумовського був яскравим прикладом відстоювання української автономії як реалізації інтересу українських родин. Наприклад, владу у Миргородському полку і частково у Лубенському впродовж багатьох років мала родина Апостолів, вихідців з Правобережної України. Отримавши уряд в полку, рід утримував його майже століття: Григорій Апостол (1666–1668 рр.), Павло Апостол – брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683 рр.), Данило Апостол – син полковника Павла Апостола (1683–17[25]27 рр.), Павло Апостол – син гетьмана Данила Апостола (1727–1736 рр.), Петро Апостол (1728–1757 рр.). Подібно до Апостолів, у стародубському полку за історичними свідченнями простежується домінування династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизонубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураківських, у Прилуцькому – Горленків та Галаганів, у Полтавському – Герциків та Левенців[26].

З кінця XVII–XVIII ст. фактор родинних зв'язків відігравав ключову роль у формуванні гетьманської бюрократії. Наприклад, Іван Скоропадський – полковник Стародубський (1706–1708 рр.) та гетьман (1708–1722 рр.) був сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради Петру Толстому. Його брат Василь Скоропадський посідав уряд Чернігівського полковника, швагро І. Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727 рр.), генеральний підскарбій (1727–1740 рр.), зять І. Скоропадського граф

П. П. Толстой – полковник ніженський (1719–1727 рр.), небіж гетьмана Скоропадського – Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш Не меншим був і родиний клан Апостолів. Крім загальновідомих Апостолів, зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураківський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм, Василь Васильович Кочубей – полтавський полковник (1726–1743 рр.) і т. д. Тобто сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураківський, генеральний осавул, потім генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Василь Кочубей та ін.[27] Важливо, що у 1730-х–50-х рр. важливі посади займають саме найосвіченіші представники з сімейних династій вже долучених до влади. Так, Михайло Васильович Скоропадський, Василь Васильович Кочубей, Андрій Маркович були високоосвіченими за тодішніми мірками[28].

Освіта відігравала ще важливішу роль на середніх щаблях гетьманської адміністрації, де вона поряд з сімейними зв'язками належала до головного чинника передачі влади в межах роду[29]. У межах усієї Гетьманщини з кінця XVII ст. сформувалися сотницькі династії, які утримували владу над адміністративними одиницями впродовж багатьох поколінь. У Борзнянській сотні впродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу мали представники династії Забіл, у Мглинській у 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, в Топальській (1669–1782 рр.) – Рубці, у Лохвицькій (1679–1727 рр.) – Гамалії і т. д.[30] Порівняння прізвищ представників козацької адміністрації зі списками студентів Києво-Могилянської академії підтверджує взаємозв'язок між освітою та владою. Як слідує з «Відомості в Київську генерал-губернаторську канцелярію», переважна більшість студентів Київської академії в 30–50-ті рр. XVIII ст. були дітьми козацької старшини[31].

У нижньому ешелоні гетьманської адміністрації освіта відігравала виключну роль. Так, до складу працівників Генеральної військової канцелярії входили тільки освічені люди: реєнт, який завідував організаторською роботою, старші військові канцеляристи, військові канцеляристи, перекладачі та переписувачі-копіїсти. Те ж саме стосувалося і полкових канцелярій. Канцеляристами могли стати вихідці з самих низів суспільства, які здобували освіту в Києво-Могилянській академії. За працю у Генеральній Військовій канцелярії службовцям надавали один з рангів Значного військового товариства (значного, військового, бунчукового товариша). Яскравим прикладом такого соціального зростання є кар'єра сина басанського протопопа В. Туманського, який після завершення освіти в Київській академії працював у Переяславській полковій канцелярії, далі перейшов до Генеральній Військовій канцелярії. У 1748 р. його підвищили до звання старшого військового канцеляриста, через два роки йому надають статус бунчукового товариша. Через кілька років Туманський займає одну з найвищих посад в гетьманській адміністрації – генерального писаря[32].

У період з кінця 20-х XVIII ст. до ліквідації гетьманства збільшується значення канцеляристів в козацькому суспільстві, що було пов'язано з їхнім кількісним збільшенням та зростанням важливості та обсягу канцелярської роботи. Це прослідковується з листування Генеральної канцелярії з седнівським намісником П. Ленницьким про прийняття його брата на службу до Канцелярії[33]. За універсалом гетьмана Д. Апостола від 26 червня 1731 р. військовому канцеляристу Л. Булавці слідує, що корпорація козацьких бюрократів здобували пільги не тільки для себе, але й для членів своїх родин[34]. Помітне місце військових канцеляристів слідує з інших справ[35]. Звичайно, що верхівки гетьманської адміністрації здобували тільки окремі козацькі інтелектуали, але таке прагнення мала переважна більшість представників інтелектуальної еліти Гетьманщини.

Важливо, що сфера соціальних інтересів козацької еліти з 20-х рр. XVIII ст. помітно розширюється. Це було взаємним процесом зближення української еліти з центральною владою імперії. У 1730-ті рр. царювання Анни Іоаннівни стало своєрідною квінтесенцією у розвитку Російської імперії як багатонаціональної спільноти. Це засвідчувалося від «багатонаціональних» костюмованих придворних карнавалів до участі «невеликоросів» в управлінні державою[36]. Українська еліта, поряд з іншими «невеликоросійськими» елітами, починає боротися за доступ до центральної влади. Німці та українці змагалися за долучення до влади та переваг, які вона надавала. Більше того, українці, як і нащадки лівонських баронів, свій вплив на рівні імперських структур намагалися трансформувати в корисні для їхніх «малих» батьківщин заходи. Наприклад, у 1731 р. Мініх розробив проект кадетського корпусу для російського та ліфляндського дворянства[37], а заснований Ізмайловський гвардійський полк формувався з українців. Так, за іменним указом імператриці від 29 липня 1731 р. в Санкт-Петербурзі засновувався Кадетський корпус «из 200 человек шляхетских детей, от тринадцати до осмнадцати лет, как Российских, так и Естляндских и Лифляндских провинций»[38]. Подібно до соціальної активності німців в Російській імперії, значна частина діяльності Данила Апостола також проходила як лобіювання інтересів Гетьманщини. Послаблення тиску центральної влади на українську автономію завдячувалося головним чином через посилення наприкінці 20-х рр. XVIII ст. децентралістських тенденцій в Російській імперії.

Отже, козацька еліта Гетьманщини намагалася закріпити та внормувати ті соціальні відносини, які усталились, і таким чином легітимізувати своє місце в суспільстві (свій статус, владу, багатство). Гетьманська адміністрація на різних рівнях неоднаково відстоювала права козацького стану. Генеральна старшина неодноразово через Генеральну військову канцелярію забороняла надавати у підданство представників поспільства, але на приватному намагалася їх закріпачити. Гетьманщина з часом в свідомості суспільства ставала легітимною автономною державою в межах Російської імперії.

Annotation

Recently much attention has been given to the study of Cossack's political consciences in early modern Ukraine. In the paper new facts of Cossack elite political development were presented and discussed. The Cossack elite was investigated as Central European nobility. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

---

[1] Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн., 1999. – С. 435–436.

[2] *Василенко Н.* Гетманщина // Энциклопедический словарь Т-ва «Б. А. и И. Гранат и К». – М., 1913 – С. 460–462.

[3] *Крупницький Б.* Гетьман П. Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1937. – 251 с; *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – 454 с.

[4] *Дядиченко В.* Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст. – К., 1959; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К., 1961; *Смолий В.А.* Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.). Дис. … доктора исторических наук: 07.00.02 / Смолий Валерий Андреевич. – К., 1985. – 442 с.

[5] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с; *Степанков В.С.* Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 71−110; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Політична система українського суспільства у

роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с; *Струкевич О.К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Кн. 1. – К.– Черкаси, 1997. – С. 142–145; *Сас П.М.* Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 187−208; *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) – К., 1995. – 210 с.

[6] Философский словар / Под. ред. И.Т. Флорова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – С. 436–437.

[7] *Лотман Ю.М.* Избранные статьи в 3-х т. – Т. 1. – Таллин, «Александра». – 1992. – С. 19.

[8] *Анисимов Е.В.* Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. – М.: Мысль, 1986 – С. 57.

[9] Купча правителя Канцелярії Івана Мануйловича від 12 листопада 1725 р. про купівлю в рильського поміщика І. Нікітіна двох дітей глухівської мешканки кріпачки за 12 крб. Оригінал: ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 1; Купча курського поміщика Йосипа Никифорова на продажу родини кріпосного-втікача Кіндрата Парфенова козаку м. Глухів Федору Котляру. 1725 р. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1722. – Арк. 1; Справа про закріпачення за борг і продаж дочок жительки с. Волокитина російським поміщиком. 1723–1724. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 936. – Арк. 1–20; Справа про припинення судочинства по скарзі капітана полку Балцера Михайла Семичова за переховування його кріпака. 22 лютого – 7 червня 1725 р. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1830. – Арк. 1–28.

[10] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. В.М. Горобця. – К.: Україна, 2004. – С. 18.

[11] *Нечипоренко П.* «Національні строєнія» 1748–1765 рр. на Посемї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. (Стаття). Рукопис. Машинопис. (1928–1930 рр.). – ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 4472. – Арк. 1.

[12] Там само. − Арк. 2.

[13] Там само. – Арк. 11.

[14] *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї. (Стаття). Машинопис. (20-ті рр. XX ст.). – ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 14812. – Арк. 18.

[15] Распоряжение украинского гетмана Кирилла Разумовского на основании указа Правительствующего Сената в Домовую экономическую канцелярию о восстановлении в казачьем звании подлипенских жителей по челобитной старшин поповской сотни Нежинского полка. 1762 г. – РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Ед. хр. 139. – Л. 1.

[16] Там само.

[17] Там само. – Л. 1 об.

[18] Див.: *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 47–48.

[19] У XVIII ст. поширилася назва «Знатне військове товариство», хоча вона не витиснула з вживання стару назву.

[20] *Панашенко В.* Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – №5. – С. 33.

[21] *Панашенко В.* Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – №3. – С. 166–174.

[22] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 33.

[23] *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 77.

[24] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1994. – Т. 5. – С. 344.

[25]

[26] Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 257.

[27] Там само. – С. 259.

[28] *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини... – С. 127.

[29] *Бужинський М.* Деякі сторінки з історії полтавського магістрату за перші 15 років його існування (1752–1767 рр.) (Стаття 20-х рр. XX ст.) Машинопис. – ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 16917. – Арк. 5–6.

[30] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С. 116.

[31] Ведомость в Киевскую генерал губернаторскую Канцелярію… с 1759 г. месяца маю… априля сего 1760 г. … кто оны имяны и прозванім. – ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 316. – Арк. 92–94 зв.

[32] *Пріцак О.* Доба військових канцеляристів // КС. – 1993. – №4. – С. 62.

[33] Листування канцелярії з седнівським намісником Петром Ленницьким про прийняття його брата Юстина на службу до Канцелярії. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3402. – Арк. 1–5.

[34] Унівесал Д. Апостола від 26 червня 1731 р. – ЦДІАУК . – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3782. – Арк. 9 зв.–10.

[35] Подтвердительные свидетельства о происхождении, образовании и службе лубенского полкового судьи Василия Стефановича. 1722–1762 рр. ЦДІАУК. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1–2; Супліка значкового товариша Івана Армашенка та указ гетьмана Прилуцькій полковій канцелярії про надання Армашенкові посади писаря полкового суду. 27 січня 1733 р. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4352. – Арк. 1–4; Справа про призначення сотника Кропивнянської сотні Петра Дарагана переяславським полковим суддею, а його брата військового канцеляриста кропивнянським сотником. 1764 р. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2695. – Арк. 1–6.

[36] *Plokhy S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodrn Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006 – P. 298.

[37] Анна Иоанновна. Время императора Петра II и императрицы Анны Иоанновны: Из записок князя П. В. Долгорукова; Манштейн Х. Г. Записки о России генерала Манштейна / Пер. с фр. М.: Мир книги, Литература, 2007. – С. 199.

[38] Россия в XVIII столетии. – Вып. 2. / Отв. Ред. Е.Е. Рычаловский. М.: Языки славянских культур, 2004. – С. 55.

IV. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ XIX-XX ст.

Асауленко Олена
(Полтава)

РОЛЬ ЕПІТИМІЇ У МОРАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ СУСПІЛЬСТВА (НА ДОСВІДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX СТОЛІТТЯ)

У наші дні актуальним є питання про роль монастиря як особливого інституту, орієнтованого на пропаганду релігійного світогляду, оскільки протягом століть основним його завданням було формування суспільних ідеалів у дусі християнської етики.

Монастир був найважливішим засобом релігійної пропаганди, який мав для цього особливу систему культурного впливу на людину. Вона спиралася на особливості людської психіки, враховувала і застосовувала різноманітні форми наочності та емоційного впливу на особистість, зважала на інтереси різних класів, верств і груп населення, була дієвою і активною[1]. У монашестві склалась особлива система контролю, що давала можливість спостерігати за зовнішньою поведінкою ченців, глибоко проникала у внутрішній світ людини, всебічно формуючи її особистість[2].

Монастирі завжди, а у XIX ст. особливо, були місцем, куди, за вироком судової влади чи розпорядженням єпархіальних архієреїв відправляли на епітимію або церковне покарання для «виправлення життя» викритих у «непорядних, осудливих вчинках»[3]. Роль монастиря як виправного форпосту для іноків і мирян мала важливе місце у взаємовідносинах ченців і населення. У науковій літературі ця проблема висвітлена недостатньо, фрагментарно, а тому потребує ґрунтовного дослідження.

Хронологічні рамки у межах XIX ст. – час відновлення монастирів Полтавської єпархії після секуляризаційної реформи XVIII ст.

Дослідження означеного періоду з історії полтавських монастирів висвітлено у праці І.Ф. Павловського «К истории Полтавской епархии». Поданий документальний матеріал характеризує діяльність окремих обителей, єпархії загалом, нарис життя ієрархів, державних діячів і благодійників Полтави.

Окремий сегмент історіографії займають праці і таких видатних науковців як: О.В. Романенко, Г.Г. Прошина, І. Ломачинської[4] та ін. Зокрема, О.В. Романенко у дослідженні «Повседневная жизнь русского средневекового монастыря» робить першу в історичній літературі спробу відтворити життя середньовічного монашества. Монографія Г.Г. Прошина «Черное воинство» присвячена аналізу соціальної ролі монастирів за багатовікову історію російського православ'я. І. Ломачинська в своїй статті «Монастирі між духом і світом» розглядає монастир як соціальний інститут, що є діяльною соціальною силою у складнх політичних колізіях вітчизняної історії.

Основним підґрунтям нашого дослідження стали опубліковані «Труды Полтавской ученой архивной комиссии»[5], а також джерела, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та в державному архіві Чернігівської області. Це в основному рапорти архімандритів та ігуменей, реєстри документів монастирів, укази Полтавської духовної консисторії та Священного Синоду, звіти до Полтавської казенної палати, справи про епітимійців, які відбували покарання при монастирях. Хоча деякі елементи документів втрачені, частина матеріалів, опрацьована

нами, дає можливість ґрунтовно вивчити історію діяльності монастирів Полтавської єпархії у XIX ст.

Мета статті – визначити роль монастирів та церковної епітимії у моральному вихованні суспільства. Ця мета реалізується у розв'язанні таких завдань: дати визначення церковної епітимії; з'ясувати причини накладання епітимії; проаналізувати види церковного покарання для ченців, священнослужителів та мирян за різні вчинки; визначити термін епітимії (від чого він залежав); проаналізувати матеріальне забезпечення утримуваних при монастирях; встановити роль чернечих обителей у виправленні арештантів.

Епітимія мовою церковних канонів означає добровільне виконання сповідником за призначенням духівника тих чи інших справ благочестя (довга молитва, милостиня, посилений піст, паломництво). Від епітимії, що накладає духівник, відрізняється кримінальне покарання, призначене судом громадянським, за віровідступництво, неправдиві свідчення, перелюб тощо. Ця епітимія має значення покарання. Способи її виконання і спостереження за її виконанням визначаються єпархіальним керівництвом, якому суд повідомляє про сам злочин засудженого до епітимії[6].

Монастирі були важливими осередками, що слугували притулком для всіх страждених та грішників. Світ зі своїми слабкостями, спокусами , гріхами створював умови для неправедних, осудливих учинків, тому люди тяжіли до стін обителей. Слово «мир» в російській мові багатозначне. «Мир» – це не тільки спільнота людей, що залишилися за стінами обителі, а й сукупність усіх гріхів і вад, притаманних людині. Можна залишити світське життя, але не полишити гріховної поведінки, поганих звичок і вчинків. Серед таких «мирських пороків», що порушують гармонію чернецького життя, марнотратство, користолюбність (схильність до накопичення грошей, майна), схильність до пиятики тощо. Згідно з текстами «житія святих» остання вада найбільш розповсюджена і найважче піддавалася викоріненню[7]. Гострі кепкування і гнівна сатира, спрямована на ченців, викривали такий спосіб життя, який не відповідав, а подекуди навіть суперечив чернечим обітницям. Контраст часом був досить різкий і повний сарказму : ті, хто публічно викривав пияцтво і розпусту, ненажерливість і дармоїдство, прагнення до власного збагачення різними способами та інші гріхи світу, − самі вдосталь грішили і потрапляли в ті ж самі чернечі обителі для каяття і виправлення на церковну епітимію[8]. Оселялися у монастирях на випробування і люди, які бажали присвятити себе іноческому служінню і, нарешті, священнослужителі, які за станом здоров'я чи за віком не могли займати ті чи інші посади і в монастирях проводили решту своїх днів[9].

Церковні покарання перебували у відомстві єпархіального суду, призначалися за різні провини як мирянам, так і священнослужителям та ченцям[10]. У XIX ст. в Полтавській єпархії було сім монастирів, із яких чотири жіночих і три чоловічих. Епітимії залежно від статі проходили в тих чи інших обителях. Найпоширенішими провинами, за які карали, були перелюб, розпуста, пияцтво, народження незаконної (позашлюбної) дитини.

У жіночі монастирі для виховання моральності засилалися жінки різного соціального стану. У Ладинському Покровському монастирі на 1861 рік знаходилося 17 «арештанток» (кількість їх постійно варіювалася, оскільки терміни і час перебування були в кожної різні) – це і селянки, і козачки, і міщанки, і солдатки[11]. Покарання за перелюбство та нарождення позашлюбної дитини призначене було козачці у Ладинській обителі під наглядом досвіченої черниці: «Страху Божому наставляти і приводити до істинного каяття і шкодування про здійснене». Рапортувати настоятелька мала єпархіальному керівництву кожні півроку, щоб, спостерігаючи виправлення, призначити згідно закону їй найшвидше помилування[12]. Поміщицька селянка за розпустне життя засуджена на епітимію в

Золотоніський Благовіщенський монастир. Під наглядом священика та ігумені вона повинна була намагатися вести благодійне та цнотливе життя, а у вільний від церковної молитви час виконувати монастирську брудну, найтяжчу роботу[13]. У Ладинський монастир потрапляли також за кровозмішання, розкольництво, спробу самогубства. У 1862 р. у цій обителі перебувало 4 особи, які поступили на виправлення, у 1863 р. – 14, а 1864 р. – 13 осіб[14]. У Козельщанському Різдва-Богородиці монастирі не зафіксовано випадків засилання на церковну епітимію, можливо через те, що він заснований лише наприкінці XIX ст.

Цивільні чоловіки відбували покарання відповідно в чоловічих монастирях. Згідно з документацією Полтавської духовної консисторії в Хрестовоздвиженській обителі багато бувало «епітимійців», засланих сектантів, хлистів, старообрядців, розкольників[15]. Єпархіальне керівництво згодом дійшло висновку, що вкрай небезпечно влаштовувати розкольників у першому ліпшому монастирі.

Указом Священного Синоду від грудня 1852 р. стосовно кількох випадків утечі з монастирського ув'язнення небезпечних поширювачів розколу, дане розпорядження щодо влаштування при деяких монастирях спеціальних особливих приміщень для утримання в них осіб, які втратили духовний сан, та людей суспільного відомства, яких відіслали до монастиря під особливий нагляд, що не дало жодного позитивного результату. І не одні лише випадки втечі свідчать про недостатність існуючого порядку утримання при монастирях різних епітимійців. Стосовно небезпечних розповсюджувачів розколу, з боку яких можна очікувати втечі зі звичайного монастирського ув'язнення, то вони могли бути відіслані у так звані арештанські відділення, які були при деяких монастирях[16].

Для «епітимійців» з духовних і світських осіб указом Священного Синоду від 16 червня 1860 р. за №488 у Полтавській єпархії найзручнішим для їх влаштування визнані серед чоловічих монастирів − Густинський Троїцький, Прилуцького повіту, серед жіночих – Великобудищанський Преображенський, Зіньківського повіту, через віддаленість їх від міст, ярмарків, базарів тобто якнайкращого розташування їх для усамітнення (указ Полтавської духовної консисторії від 23 липня 1860 року за №9649)[17]. Монастирі , що знаходилися в містах, як, наприклад, Полтавський Хрестовоздвиженський, і мали широку можливість спілкування із зовнішнім світом, безперечно не були корисні як для ченців, так і для тих, хто відбував покарання в таких обителях. Постійний наплив «мирської хтивості» повертав іноків до спокуси, згубних звичок, які чернецтво ніколи не схвалювало, а навпаки засуджувало і прагнуло викорінити[18].

У Лубенський Мгарський Преображенський монастир відправляли чоловіків на церковне покарання за перелюбство і розпусту[19]. У Густинському Троїцькому монастирі відбували виправний термін за пияцтво, бійки, підпал будинку поміщика, згвалтування[20]. Козак, звинувачений у хатніх крадіжках, п'ять разів перебував у в'язниці, а решту призначеного часу − при Густинському монастирі[21]. Малолітній поміщицький селянин досить довгий термін відбував покарання в Густинській обителі за підпал священицького майна[22]. Також під епітимію потрапив поміщицький селянин за жебракування. Він зізнався, що три роки не був на сповіді і не причащався[23].

У гуртожитніх і штатних монастирях спосіб покарання для іноків дещо відрізнявся. У перших чернець або черниця беззаперечно підкорялися монастирському керівництву. Винуватець ставився на поклони або позбавлявся трапези, або тимчасово призначався (заради каяття) на будь-яке нижче послушання (нижчий послух), наприклад, на кухню, до худоби, пральню. Це стосувалось і людей різного стану, що відбували термін при монастирях. Для тих, хто мав сан священства (диякони, ієреї, протоієреї), і вчинив серйозну провину покаранням заборонялося богослужіння, позбавлення сану; для ченців –

заборона носіння іноческого одягу. Поклони – це виправна міра, а не карна. Роблячи поклони, винуватець молився, разом з тим просячи у Бога пробачення за свої гріхи та провини, а також допомоги у майбутньому стати на праведний шлях, виправитися. Усі ці засоби застосовувалися ще раніше подвижниками з тим, щоб за допомогою покірливості очистити совість грішника перед Господом, а на майбутнє утримати його від тих самих гріховних учинків[24].

У штатних обителях моральному виправленню слугували інші способи покарання – «позбавлення того, хто провинився, певної частини кухликового подаяння». Однак це частіше сприяло роздратуванню винного, який обурювався отримавши меншу суму грошей, а тією, яку отримав, міг розпорядитися на шкоду собі і обителі. Треба було насамперед усувати причини спокуси, і тоді вже піклуватися про те, щоб іноки жили відповідно до вимог монашества[25].

Серед чернечих гріхів у документальних джерелах найчастіше згадується зловживання спиртними напоями. У настанові архімандрита Густинського монастиря за пияцтво і самовільне відлучення з монастиря сказано, що диякон переводиться у Полтавський Хрестовоздвиженський монастир під суворий нагляд настоятеля із забороною богослужіння[26]. Ієромонах Хрестовоздвиженського монастиря, схильний до сварок і безчинства, за зловживання алкоголем і непристойну поведінку був під забороною священнослужіння, носіння ряси, клобука та мантії. Указом Полтавської духовної консисторії іншому ієромонаху за постійні самовільні відлучення із монастиря, пияцтво, сварки, лихослів'я, згідно з архіпастирською резолюцією заборонилибогослужіння, носити рясу, клобук та мантію, благословляти рукою. За свідченням архімандрита його відіслано під пильний нагляд у послушники до Густинського монастиря під контроль настоятеля до повного покаяння і виправлення[27].

Чернець завжди був на виду, але цього мало. У чернецтві склалась ефективна система контролю. Вона давала можливість спостерігати не тільки за зовнішньою поведінкою, а й за внутрішнім старанням у молитвах і «правилах». Система контролю глибоко проникала всередину інока, всебічно впливала на нього, формуючи його особистість.

Архімандрит Лубенського Преображенського чоловічого монастиря негативно ставився до пияцтва, всіляких спокус і намагався якнайшвидше знищувати будь-які пороки братії. Настоятель обрав одного з кращих ієромонахів, якому звелів повсякденно після зачинення монастирської брами ходити в усі келії чернецькі і перевіряти чи немає в кого жінок або безробітних, п'яниць, а якщо є, то негайно відрапортувати настоятелю .Таких «гостей» відсилали в світське управління, а ченців, котрі приймали їх у власних келіях, штрафували. Сам же архімандрит у вісім годин опівдні в зимовий і літній час для випробування пильності благочинного сам ходив по всіх келіях і слідкував за порядком. Настоятель Мгарського монастиря стежив також, щоб братія була на кожному славослів'ї і відвідувала кожне богослужіння, слухала спів, читання, стояла з благоговінням по уставу, якщо ж хто з іноків не приходив на початок богослужіння, такого негайно шукали і, зважаючи на провину, штрафували: або примушували бити поклони в церкві, або тримали на ланцюгу, або позбавляли «кухликових грошей». Якщо хто з братії приходив у нетверезому стані, таких швидко відсилали з церкви і штрафували. Грубіяни-послушники, що не подавали надії на виправлення, взагалі могли полишити обитель. Ченців за огорожу монастиря не пускали, окрім прогулянок на невелику відстань під наглядом одного з охоронців або благочинного. За покупками відпускали по квитках із зазначенням часу повернення, у разі спізнення – штрафували[28].

За такі ж провини покарання черниць було не менш суворе. Так, черниця Ладинського Покровського монастиря переведена в Золотоніський Красногірський Богословський

монастир разом з рясофорною послушницею під суворий нагляд. Інокиня добровільно зізналася в розпусті та народженні незаконної дитини, за що її позбавили сану, чернечого імені, яке було дане при постризі, і виключено взагалі з духовного відомства. Згодом черниця була відправлена у батьківський дім до розпорядження громадянського уряду[29].

За нещирість у свідченнях, щоб очистити совість, іншій черниці Ладинської обителі у присутності монастирських сестер веліли покласти в церкві 25 земних поклонів і визнати при цьому, що всяка неправда і в слові, і в ділі не варта іноческого звання[30].

Термін покарання залежав від ступеня провини. Наведемо більш поширені приклади. Священик і диякон за здійснення ними вінчання неповнолітньої особи, засуджені на 1 місяць в Лубенський Преображенський монастир[31]. Священник Прилуцького повіту висланий у Лубенський монастир на проходження 2-місячного послушання за непристойну поведінку з дозволом проводити богослужіння[32]. Церковна епітимія за перелюбство призначалася на 7 років, 1 рік з яких проходив в монастирі, решта при приходській церкві. За кожною службою потрібно було класти 20 земних поклонів, в усі пости очищати совість сповіддю, але причащатися заборонялося під час усього 7-літнього терміну, окрім смертного випадку. Повсякденно в монастирі наставляли закону Божому, що сприяло щирому каяттю в гріхах. У вільний від молитви час надавалася найважча монастирська робота[33].

Диякону прилуцької соборної церкви за непристойні слова у храмі, появу в нетверезому стані на богослужіння, брутальну поведінку з прочанами призначили 3-місячну епітимію при Густинському Троїцькому монастирі[34]. Козак Хорольського повіту за жебракування, вештання та вступ до малоканської секти засуджений на побиття різками поліцейськими служителями та на церковну епітимію на 4 роки під суворим наглядом, з них 2 роки при Густинському монастирі, а решта 2 роки при приходській церкві за умови щирого каяття[35].

Полтавська духовна консисторія та казенна палата дали розпорядження всім монастирям Полтавської єпархії та управлінню архієрейського будинку, щоб ті надавали в консисторію рапорти-звіти про стягнення кормових(харчових) арештантських грошей, додаючи до них докладний кошторис про витрати[36].

Кошти для утримування засуджених на церковну епітимію відраховували також з їхньої платні і відсилалися монастирям у розпорядження залежно від присудженого терміну[37]. У Ладинському монастирі у 1856 р. зафіксовано витрат на одну людину 4 коп. на добу[38]. Засуджений на 5-річну епітимію за підпал малолітній поміщицький селянин не мав теплого одягу. Настоятель Густинського чоловічого монастиря переконливо просив надіслати арештанту теплий одяг, оскільки монастир не міг і не зобов'язаний забезпечувати засуджених потрібними їм речами[39].

В'язниць у повному розумінні цього слова в полтавських монастирях, як правило, не було, але застосовувалося насильницьке послушництво. За незначні за тогочасним законодавством провини як на жінок, так і на чоловіків накладалась епітимія у вигляді примусового послушництва в монастирі до 2 років. Це особливо часто застосовувалося до представників білого духовенства, які зловживали алкоголем. Після відбуття епітимії та розкаяння священики, як правило, поверталися до своїх парафій[40]. Траплялися випадки, коли священнослужителі, чи то ієреї, чи то диякони, виявляли добровільне бажання залишитися в монастирі, сподіваючись на чернечий постриг[41]. Доволі часто настоятелі чернечих обителей схиляли «епітимійців» залишитися в стінах монастиря після закінчення терміну і налаштовували прийняти постриг, у багатьох випадках це були вдовиці або ж вдові священнослужителі[42].

Прагнення якнайшвидше покинути стіни монастиря спонукало арештантів заслужити якнайкращу рекомендацію, адже настоятель чи ігуменя зобов'язані були звітувати єпархіальному начальству кожні півроку щодо поведінки покараних. Позитивний відгук про розкаяння в провинах і гріхах, гарнуу поведінку, сумлінне виконання послухів забезпечував зменшення строку епітимії[43]. Інколи засуджені не тільки не каялись, а й продовжували робити згубні вчинки: тікати з монастиря[44], продовжували пиячити і самовільно виходити за межі обителі без дозволу[45], відмовлялися виконувати послухи і марно проводили час[46].

Не всі люди, облишивши світське життя і прийшовши до монастиря, могли змиритися із суворим життям у злиднях та убогості, живучи за заповідями Євангелія. У чернечих обителях вони продовжували займатися своїми «мирськими» справами, не намагаючися виправитися. Випадки непокори траплялися не часто, бо сформований розпорядок дня, суворий нагляд настоятеля, регламентація поведінки і чітко окреслена сфера діяльності практично повністю виключала будь-які самостійні дії і прийняття власних рішень. Свідомість засуджених постійно перебувала під суворим контролем. Ув'язнені виконували призначену їм роботу та молилися. Суворий розпорядок дня створював середовище, в якому затухали і думки, і воля, і почуття. Отже, монастирський устав і чернечий спосіб життя були найсприятливішою атмосферою для боротьби проти згубних звичок та гріховних бажань обвинувачених.

Зроблено першопочатковий аналіз церковного покарання. Використовуючи першоджерела (архівні документи та «Труды Полтавской ученой архивной комиссии»), подано визначення епітимії та з'ясовано провини, за які її призначали при монастирях. Залежно від скоєного вчинку, встановлено види церковного покарання, дещо відмінні і для мирян, і для білого духовенства, і для ченців. Термін заслання інколи коригувався самими арештантами. Відповідно до того наскільки щирим було розкаяння та спокута гріхів на сповіді, за рекомендаціями настоятелів строк перебування в монастирі міг зменшуватися або навпаки збільшуватись. Визначено, що матеріальний благоустрій утримуваних забезпечувався не монастирями, а Полтавською казенною палатою. Чернечі обителі виконували душезцілювальну функцію. Мури монастирів зберігали спокій і максимально давали можливість мирянам усамітнитися та спробувати приборкати власну волю, жити за монастирським уставом, хоча існували випадки погіршення поведінки засуджених. Однак перебування в монастирі сприяло вихованню моралі та порядності. Реалії монастирського життя в Україні не дають підстави оцінити його цілком позитивно (особливо це стосується синодального періоду). Упродовж тисячоліття існування православного чернецтва в Україні монастирські обителі накопичили значний суспільний потенціал, який реалізується і в наш час.

Анотація

У статті розглядається роль церковного покарання в моральному вихованні суспільства на прикладі Полтавської єпархії XIX століття.

Annotation

The article deals with the role of the church punishment in moral upbringing of the society after the example of Poltava eparchy in the XIX century.

[1] *Прошин Г.Г.* Черное воинство. Русский православный монастырь. Легенда и быль. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1998. – С. 7.

[2] Там само. – С. 266.

[3] *Павловскій И.Ф.* Къ исторіи Полтавской епархіи /И.Ф. Павловскій. – Полтава: [б.и.], 1916. – С. 77.
[4] Див. наприклад: *Павловскій И.Ф.* Къ исторіи...; *Романенко Е.В.* Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. – М.: Мол. гвардия, 2002. – 329 с; *Прошин Г.Г.* Черное воинство...; *Лом ачинська І.* Монастирі між духом і світом // Людина і світ. − 1999. − №11–12. − С. 45–48.
[5] Наприклад: *Павловскій И.Ф.* Ссыльные сектанты въ Полтавскомъ Крестовоздвиженскомъ монастыре въ XIX столетіи // Труды Полтавскаго церковнаго историко-археологическаго комитета. – Полтава: [б. и.], 1908. – Вып. 2. – С. 33–37; *Епископъ Феодосій.* Раскольничій «патріархъ» въ Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: [б. и.], 1907. – Вып. 3. – С. 3–16.
[6] *Барсовъ Н.* Епитимия // Энциклопедический словарь / Брокгаузъ и Ефронъ. – Спб., 1894. – Т. 11 А, [кн.] 22. – С. 665–666.
[7] *Романенко Е.В.* Повседневная жизнь... – С. 300.
[8] *Прошин Г.Г.* Указ. соч. – С. 6.
[9] *Павловскій И.Ф.* Къ исторіи... – С. 77.
[10] Руководство къ производству дознаній и следствій по деламъ, подлежащимъ веденію епархиального суда / Полтавская Духовная Консисторія. – Полтава: [б. и.], 1912. – С. 3.
[11] Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 142: Ладанский Покровский девичий монастырь. – Оп. 2. – Спр. 42 . – Арк. 5–6 зв.
[12] Там само. – Спр. 1г. – Арк. 9–9зв.
[13] Там само. – Спр. 1д. – Арк. 29–30.
[14] Там само. – Спр. 45. – Арк. 20–24.
[15] *Павловскій И.Ф.* Ссыльные сектанты... – С. 33.
[16] ЦДІАУК. – Ф. 142. – Оп. 2 – Спр. 28. – Арк. 297–300.
[17] *Епископъ Феодосій.* Указ. соч. – С. 16.
[18] Монашество и современные о немъ толки. – М.: Университетская типографія, 1874. – С. 25.
[19] ЦДІАУК. – Ф. 142. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 97–98 .
[20]Там само. – Ф. 159: Густынский Свято-Троицкий мужской монастырь. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 4.
[21] Там само. – Спр. 45. – Арк. 11–12.
[22] Там само. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 68–68 зв.
[23] Там само. – Спр. 167. – Арк. 100–100зв.
[24] Монашество и современные о немъ толки... – С. 24.
[25] Там же. – С. 25.
[26] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1462: Прилукское духовное правление. – Оп. 1. – Спр. 14863. – Арк. 1–5 зв.
[27] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 27–27 зв.
[28] ЦДІАУК. – Ф. 142. – Оп. 2. – Спр. 1г. – Арк. 424–425.
[29] Там само. – Спр. 14. – Арк. 305–305 зв.
[30] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 81–81 зв.
[31] ДАЧО. – Ф. 1462. – Оп. 1. – Спр. 14456. – Арк. 1–1 зв.
[32] ДАЧО. – Ф. 1462. – Оп. 1. – Спр. 12750. – Арк. 10.
[33] ЦДІАУК. – Ф. 142. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 170–171 зв.
[34] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 28–28 зв.
[35] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 102–103.
[36] Там само. – Спр. 167. – Арк. 46.
[37] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 18.
[38] ЦДІАУК. – Ф. 142. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 390–390 зв.
[39] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 68–68 зв.
[40] *Ломачинська І.* Монастирі між духом і світом... − С. 45–48.
[41] Див. наприклад: ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арк. 2; Там само . – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 1–1 зв.
[42] ЦДІАУК. – Ф. 159. – Оп. 2. – Спр. 163. – Арк. 39–40.
[43] Там само. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 11–11 зв.
[44] Там само. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 43–43 зв.
[45] Там само. – Спр. 162. – Арк. 55–57 зв.
[46] Там само. – Спр. 154. – Арк. 3–3 зв.

Савчинський Володимир
(Севастополь)

ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА Й УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ

У політичному житті сучасної України, особливо під час чергових та позачергових виборчих кампаній, раз-у-раз виникають розмови про статус російської мови, ніби-то «насильницьку українізацію», радикалізм та непродуманість дій влади у державній мовній політиці. Мовне питання і на початку XXI ст., як і в другій половині XIX ст., полишається важливим чинником, що впливає на громадсько-політичне життя в Україні. Проблема утвердження української мови як державної продовжує бути в центрі політичної боротьби різних за своєю ідеологічною спрямованістю та зовнішньополітичною орієнтацією політичних сил. Протягом 17 років української незалежності влада так і не змогла вибудувати чіткого механізму реалізації концепції мовної політики, без якої неможливо говорити про розбудову громадянського суспільства в Україні.

Загальновідомо, що цензура завжди відігравала й відіграє важливу роль у відносинах між владою, пресою та суспільством. І в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. владна цензура була засобом формування громадської думки, нав'язування єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. Водночас зазначимо, що діяльність цензури російської влади відзначена її прагненням боротися за достовірність інформації, виваженість авторських оцінок та суджень, неупереджене висвітлення подій та фактів. Нині вітчизняні дослідники мають можливість неупереджено відтворювати історію та діяльність цензурних установ в українських губерніях Російської імперії, що дуже важливо, оскільки у радянській історіографії ці питання висвітлювались або виключно негативно, або просто ігнорувались.

У пропонованому нами аналізі спробуємо розкрити та окреслити деякі аспекти еволюції російської цензурної політики щодо українського книговидання у другій половині XIX ст.

Історіографія дослідження питання цензурної політики щодо української мови у другій половині XIX ст. представлена у працях та статтях таких українських учених, як М. Грушевський[1], Б. Грінченко[2], Д. Дорошенко[3], С. Єфремов[4], Ф. Савченко[5], В. Сарбей[6], О. Овсієнко[7], О. Міллер[8].

Заборона українського книговидання в Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. є однією з тих наукових проблем, що викликає інтерес не тільки сучасної української, а й російської історіографії. Тому, з нашого погляду, актуальним полишається аналіз обставин запровадження заборон української мови у 1863 р., 1876 р., 1881 р., 1889 р. та реалізації цензурної політики російським самодержавством щодо українського книговидання.

Державна російська імперська модель передбачала неодмінне превалювання загальноімперських стандартів над усіма національними ознаками у поліетнічному об'єднанні під скіпетром російського самодержця. Модерна доба в Європі привнесла

разом з новими соціально-економічними відносинами ще й суттєві зміни в усвідомленні та кристалізації національних ознак. Йдеться про формування політичних націй. Капіталістична модернізація в Російській імперії у 60-70-х роках XIX ст. під впливом загальноєвропейських тенденцій мала своїм наслідком те, що нещодавно організаційно оформлені національні рухи, посилюють свій вплив на соціально-етнічне середовище та суспільну свідомість українства.

Важливим виявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії наприкінці 50 – початку 60-х років XIX ст. стала поява громад, діяльність котрих набрала культурно-просвітницького спрямування, що передусім здійснювалася шляхом організації видавничої діяльності[9].

Саме цими суспільними викликами зумовлено проведення цензурної реформи 1865 р., яка мала забезпечити через систему створюваного цензурного апарату здійснення ефективної охоронно-поліційної політики російського самодержавства у книговиданні та журналістиці.

У другій половині XIX ст. російський уряд починав виробляти цензурні регулятори, які б забезпечили можливості здійснення ним контролю щодо дискусій, пов'язаних з мовним питанням національних меншин, що розгорталися на сторінках тогочасних періодичних видань.

Уже з 1850-х років спостерігаємо те, що цензурна політика російського уряду на підвладних українських землях була більш жорсткою щодо українського книговидання та україномовної періодики не тільки за змістом, а й за формою. Російські чиновники намагалися нівелювати відмінності між тогочасними українським та російським правописами, наблизивши їх один до одного. Так, один із перших дослідників цієї проблеми Ф. Савченко наводить приклад розпорядження, згідно з яким цензурні органи мали якнайсуворіше ставитися до всього українського книговидання та публікацій, в яких би якимось чином порушувалися питання української мови чи питання етнічної окремішності українців (або як говорилось на офіційному рівні – малоросів). Цензурні чиновники викреслювали з історичних пам'яток, що готувалися до друку, ті місця, в яких вбачали «пристрасть к малорусской народности». Так, наприклад, було викинуто деякі місця з видання 1853 р. Літопису Грабянки[10]. У 1859 р. до Київського цензурного комітету надійшов з імперської столиці циркуляр, в якому вказувалось, що твори українською мовою для народу мають друкуватися російськими літерами, а ввезення на територію Російської імперії подібної літератури українським шрифтом заборонялось[11].

Активізація українофільського руху, його активна видавнича діяльність та пов'язана з нею підготовка до видання Біблії українською мовою на початку 60-х років XIX ст. змушували російську владу жорстко реагувати щодо тієї періодики та тих книговидань, які б сприяли поширенню сепаратистських настроїв серед українства. Більшість дослідників схиляються до того, що саме розвиток українського національно-культурного руху в поєднанні з польським повстанням 1863 р. змусили імперську владу вдатись до запровадження Валуєвського циркуляру, котрий своїми положеннями практично позбавляв український рух можливостей легальної видавничої діяльності. Так, російський дослідник О. Міллер докладно проаналізувавши перебіг подій, пов'язаних з підготовкою Валуєвського циркуляру 1863 р., дійшов висновку, що передумовами прийняття згаданого циркуляру міністром внутрішніх справ О.П. Валуєва були доповідні записки вищого імперського чиновництва: військового міністра Д. Мілютіна, шефа жандармів В. Долгорукого, київського генерал-губернатора М. Аненкова про розмах українофільського руху та можливі перспективи еволюції його вимог: від дозволів на

видання літератури на «малоросійському наріччі» – до можливих у майбутньому вимог автономії для Малоросії[12].

Прийнятий 18 липня 1863 р. Валуєвський циркуляр забороняв цензурі допускати до видання «книги малоросійською мовою», орієнтовані на пересічного українського читача, як освітнього, так і духовного змісту. Дозволялося допускати до друку лише оригінальні літературні твори[13].

Сучасні дослідники послідовно доводять, що репресивні заходи, передбачені Валуєвським циркуляром, мали тимчасовий характер, не передбачаючи довготривалої перспективи. Про це засвідчує як і сам текст циркуляру, так і звернення міністра П. Валуєва до імператора Олександра ІІ, запити Петербурзького цензурного комітету з проханням пояснень про те, як надалі діяти його чиновникам стосовно малоросійських рукописів, що перебували на розгляді цензорів[14]. Про це свідчить статистичний аналіз даних Київського цензурного комітету, за яким після Валуєвського циркуляру 1864 р. випущено 12 книг; 1865 р. – 5 книг; 1866 р. – жодної, у наступні роки по 2, а вже у 1872 р. – їх знову було 14[15].

Активізація українського руху у першій половині 1870-х років, як наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років, знову співпала із загальноімперським суспільним пожвавленням і викликала відповідну реакцію охоронних органів влади Російської імперії. 27 серпня 1875 р. Начальник ІІІ відділення генерал-ад'ютант О. Потапов проінформував відповідні державні установи про резолюцію імператора Олександра ІІ: «Государь император в виду проявления украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, – Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра внутренних дел Совещание из министра народного просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника ІІІ-го Отделения собственной Его Величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса»[16]. На виконання цієї резолюції було сформовано Надзвичайну комісію у складі названих чиновників вищого рангу «для присечения украинофильской деятельности». На своїх засіданнях Надзвичайна Комісія 1876 р. розглянула дві доповідні записки складені Головним управлінням у справах друку та таємним радником М. Юзефовичем. Проект рішення комісії, підготовлений М. Юзефовичем, затверджено 24 квітня 1876 р. Він складався з 11 пунктів. Перші три із них передбачали обмежити розповсюдження україномовної літератури й заборону видавати літературу українською мовою в Російській імперії, за винятком історичних пам'яток і творів художнього письменства (і то лише з дозволу ГУД у кожному конкретному випадку). Особливо підкреслювалася заборона на «кулешівку» та наголошувалося на необхідності дотримуватися «загальноросійської орфографії», тобто не вживати літеру «і» замість «й» та «і» перед приголосною[17]. Ці пункти практично повторили Валуєвський циркуляр, ще виразніше продемонструвавши прагнення офіційної влади протидіяти ініційованій П. Кулішем реформи орфографії українського правопису, яка мала б посилити відмінності української літературної мови від російської. Пунктом третім заборона щодо української мови поширювалася і на сценічні вистави, тексти до нот і публічні виступи «как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций»[18].

Пункти 6, 7 і 8 пропонували не допускати викладання малоросійською мовою в школах, також пропонувалось «очистить библиотеки всех низших и средних учебных заведений» від «малоросійських» книг, а пунктом 9 рекомендувалося направляти на службу в Київський, Харківський та Одеський навчальні округи викладачів, котрі

закінчили курс у великоросійських губерніях, а випускників цих губерній, у свою чергу, – в округи поза межами українських губерній[19].

Нарешті, пункти 5, 10 і 11 проекту передбачали закриття «Киевского телеграфа», припинення на невизначений термін діяльності Київського географічного товариства, вислання із краю П. Чубинського та М.Драгоманова[20]. Тоді як пунктом четвертим рекомендувалося надавати фінансову допомогу львівським москвофілам, друкованим органом яких була газета «Слово»[21].

Проект рішення та журнал наради Надзвичайної комісії були передані міністром внутрішніх справ О. Тімашовим імператору Олександру ІІ до м. Емс для затвердження. Остаточна версія висновків наради Надзвичайної комісії після затвердження імператором 18 травня 1876 р. отримала назву в літературі «Емський указ»[22]. З моменту прийняття Емського указу всі українські видання мали розглядатися Головним управлінням у справах друку. З червня 1876 р. для розгляду українських рукописів у ГУД виокремлено окремий підрозділ. Посилаючися на матеріали російських архівів, О. Міллер наводить такі дані: з червня 1876 до квітня 1880 р. в ГУД подано 53 заявки (одна книга чи рукопис – одна заявка) на дозвіл до видання та ввезення з-за кордону книжок українською мовою, щодо яких цензурне відомство винесло негативне рішення лише по 16 заявках, т. б. під заборону підпадало до 30% українських книговидань[23].

Отже, сучасні російські дослідники вважають, що видання українських рукописів було ускладнене не стільки дією Емського указу, як самою бюрократичною процедурою розгляду рукописів цензурними органами, а ввезення україномовних книжок із-за кордону було просто невигідним і вкрай ризикованим.

Новий етап в еволюції цензурної політики російського уряду щодо українського книговидання пов'язаний з виданням циркуляру від 24 лютого 1881 р., за яким передова українська громадськість позбавлялася можливості порушувати питання, пов’язані з українською мовою у періодиці. Згаданий циркуляр ГУД містив такі настанови цензорам: «Не дозволять к напечатанию статей, пропагандирующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относится с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии» [24].Однак усупереч цьому, у періодичних виданнях все ж з’являлися статті про недоречність таких заборон щодо української мови. Чинне місце у цій справі належало професору Петербурзького університету, видатному дослідникуісторії України М. Костомарову.

Урядове чиновництво, пов’язане з реалізацією цензурних обмежень, також звертало увагу на деякі неузгодженості в тексті Ємського указу і собі порушувало питання про необхідність перегляду цензурних правил щодо рукописів на «малорусском наречии».

Приводом до скликання за ініціативою міністра внутрішніх справ М. Ігнатьєва Особливої наради для перегляду цензурних правил для українського слова у серпні 1881 р. став лист київського генерал-губернатора М. Черткова, пов'язаний з проханням М. Лисенка скасувати заборону київського окремого цензора щодо видання четвертого випуску упорядкованих ним народних пісень. Генерал-губернатор не знайшов нічого шкідливого у змісті цих пісень, тим більше, що україномфільство, за його оцінками, було слабким, а заборони за Ємським указом, який до того ж офіційно необнародуваний, розцінювалися громадськістю як свавілля місцевої влади. Київський генерал – губернатор М. Чертков пропонував запровадити єдині цензурні правила щодо літературних і музичних творів на «малоросийсском наречии» з «общерусским языком»[25]. На записку в МВС накладено таку резолюцію: «Заслуживает особого внимания и подлежит

безотлагательному рассмотрению и докладу по соображению с мерой 1876 г. и порядками, в которых она была принята»[26].

Ще одна така записка подана О. Дундуковим-Корсаковим (з 1869 до 1878 рр. генерал-губернатор Київський, Подільський, Волинський), в якій він дійшов таких висновків**:** «Ограничения и стеснения, не вызываемые и не предписываемые заботами о сохранении культурного и политического единства России способны внести лишь раздражение и неудовольствие даже в умы людей, искренно преданных идее полного слияния, должны быть или вовсе отменены, или же применяемы с значительными, постоянно усиливающими послаблениями»[27]. Отже, російський чиновник вищого рангу О. Дундуков-Корсаков пропонував скасувати заборону на постановку україномовних сценічних вистав, музичних п'єс, відновити видання українських книжок незалежно від їх змісту[28].

У серпні 1881 р. міністр внутрішніх справ М.Ігнатьєв прохав «височайшого дозволу» скликати «Особливу нараду». До її складу введені обер-прокурор Св. Синоду К. Побєдоносцев, міністр державних маєтків – М. Островський, міністраосвіти – Д. Сольський. 8 жовтня 1881 р. імператор Олександр III затвердив доповідь міністра внутрішніх справ М. Ігнатьєва, в якій «Особлива нарада» визнала за потрібне внести деякі доповнення до Емського указу[29]. Так, зокрема, до числа україномовних видань, допущених до друку, додавалися словники, якщо вони видавалися за загальноросійським правописом або правописом, що використовувався у Малоросії не пізніше XVIII ст.; допускалася постановка україномовних п'єс та виконання українських пісень, раніше дозволених цензурним відомством, але при цьому кожну нову театральну постановку необхідно було погоджувати з генерал-губернатором; знято заборону про друк україномовних текстів до нот при дотриманні правил загальноросійського правопису[30].

Постанова від 8 жовтня 1881 р. не вносила будь-яких кардинальних змін до цензурної процедури розгляду українських текстів, так як вона не розширила їх жанровий діапазон, окрім одного позитивного моменту - це дозволу театральних постановок україномовних п'єс. Тому цю постанову з обережністю можна розцінювати як послаблення цензури щодо україномовних видань.

Цензурні заборонні постанови щодо українського слова не обмежилися вищенаведеними. Із зростанням кількості видань українською мовою відбувалося посилення цензурних утисків, шляхом розширення вже існуючих цензурних норм, проголошених постановами 1876 р. та 1881 р. Зокрема, 21 грудня 1885 р. Київський окремий цензор по іноземній цензурі отримав рекомендації, в яких говорилося, що твори, написані «кулешівкою», не слід допускати до друку, доки рукопис не буде виправлено на російський правописний стандарт[31]. Посилення цієї рекомендації втілилося вже у циркулярі від 24 грудня 1889 р., за яким цензори мали відразу повертати, навіть, без змістового розгляду, авторам рукописи, написані малоросійським правописом до повного виправлення ними правопису; цензорам дозволялося повертати рукописи, навіть, при незначних відхиленнях від загальнозатверджених правописних норм. Так, наприклад у 1890-1891 рр. з розглянутих трьох творів: «Сбірник творів М.С. Жирнова», «Сборник малороссийских песен «Васильковский Соловей Киевской Украины»«, «Пісні, думки і шумки руського народу», – два останніх повернуто упорядникам для переписування, тому що були створені згідно з малоросійським правописом (так званою «кулешівкою»)[32].

Новий етап у посиленні прискіпливості цензорів при розгляді українських текстів пов'язаний з прийняттям постанови від 10 січня 1892 р. тодішнім начальником ГУД Є. Феоктистовим, який зважаючи на активність малоросійського письменства, взагалі, пропонував цензорам при будь-якому порушенні прийнятих цензурних норм забороняти,

«в целях чисто государственных» рукописні твори писані українською мовою, а не повертати їх на виправлення авторам[33].

Отже, еволюція в політиці російського уряду щодо українського друкованого слова, що розпочалася з Валуєвського циркуляру (1863 р.), відзначена встановленням жорстких цензурних норм, які практично повністю позбавили будь-якої видавничої можливості та торговельної реалізації україномовні видання, майже повністю ліквідувавши українське книговидання та легальний продаж українських книжок. Російський уряд своїми цензурними циркулярами протягом другої половини XIX ст. намагався не тільки обмежити українське книговидання, а й поступово реформувати сам український правопис, звівши до мінімуму відмінності між ним та російським. Незважаючи на те, що така асиміляційна політика російського самодержавства негативно впливала на формування української національної свідомості, вона посприяла подальшій активізації українського національно-визвольного руху, посилювала його антисамодержавну спрямованість, забезпечивши його подальшу політизацію.

Анотація

У статті на широкому архівному матеріалі проаналізовано еволюцію цензурної політики російського самодержавства в українському книговиданні у другій половині XIX ст. Зроблено спробу подолати стереотипи, що склались в історіографії у попередні десятиліття.

Annotation

The article consists analysis of the main stages of Russian Government's censorship policy about Ukrainian books publishing during the second half of the 19-th century.

---

[1] *Грушевський М.* Ганебній пам'яті // Україна. – Кн. 4. – К., 1926.
[2] *Грінченко Б.* Тяжким шляхом (про українську пресу). – К., 1912. – 74 с.
[3] *Дорошенко Д.* Культурно-просвітня діяльність українського громадянства // Україна 1907. – Т. 4. – С. 17–34.
[4] *Єфремов С.* З нашого життя (мова в українській пресі та вимоги читачів) // Рада. – 1907. – №87.
[5] *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – Х., 1930. – 415 с.
[6] «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Колективна монографія в трьох частинах. Ч. 1 // Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1999. – 208 с.
[7] Там само.
[8] *Миллер А.И.* «Український вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с.
[9] *Попович М.* Нарис історії культури України. – К.,1998. – С. 432.
[10] *Савченко Ф.* Заборона українства… – С. 191.
[11] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 1
[12] *Миллер А.И.* «Український вопрос»... – С. 98-99, 100-101.
[13] ЦДІАУК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 292.
[14] *Миллер А.И.* «Український вопрос»... – С. 115.
[15] ЦДІАУК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 36.
[16] *Савченко Ф.* Заборона українства... – С. 204.
[17] Там само. – С. 381.
[18] Там само. – С. 381.
[19] Там само. – С. 382.
[20] Там само. – С. 382.
[21] Там само. – С. 381.
[22] *Миллер А.И.* «Український вопрос»... – С. 181.

[23] Там же. – С. 184–185.
[24] ЦДІАУК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 292.
[25] *Савченко Ф.* Заборона українства... – С. 173–174.
[26] Там само. – С. 175.
[27] Там само. – С. 176–177.
[28] Там само. – С. 179.
[29] Там само. – С. 178.
[30] ЦДІАУК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 293.
[31] Там само. – Арк. 293.
[32] Там само. – Арк. 298–299.
[33] Там само. – Арк. 302–304.

Назарова Евгения
(Москва)

УКРАИНСКИЕ СКАЗКИ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (60-70-е гг. XIX в.)

Проблема взаимоотношения наций становится важной частью внутренней политики большинства государств современного мира, поскольку многонациональные страны теперь – скорее исключение, чем правило. Нерешенность этой проблемы в разных ее аспектах (языковом, конфессиональном и т. п.), обостряет социальные противоречия в обществе.

Необходимость выработки принципов национального консенсуса в государствах XXI в. побуждает историков к более тщательным исследованиям межнациональных отношений и национальной политики в империях прошлых веков.

Изучение национальной политики в Российской империи, в том числе тех ее вопросов, которые связаны со сферами применения титульного и местных языков в административных институтах, в образовании, в обществе, активизировалось в последнее десятилетие в разных странах постсоветского пространства. Особенное внимание историки уделяют западным регионам Российской империи, коренное население которых – эстонцы, латыши, литовцы, украинцы, белорусы – в XIX в. Находились в процессе национально-культурного возрождения; у них шло быстрое совершенствование национальной письменности, увеличивался словарный запас языков местных народов, развивалась письменная литература на родном языке. Формировался слой национальной интеллигенции/интеллектуалов, представители которого формулировали требования в области правового равенства народов империи. В этих этнических районах стремление имперского центра к языковой унификации – не только в административных структурах (что было вполне оправдано для общения и с Петербургом и с другими регионами государства), но и в сфере школьного образования – вызывало сопротивление (пассивное и активное), приводило к политической нестабильности[1]. Последствия подобных конфликтов могли быть весьма неприятны для империи, тем более, что постоянно во «взрывоопасном состоянии» находился «польский вопрос».

О том, каким образом власти пытались проводить национальную политику в области образования, видно из документов Министерства Народного просвещения. С середины XIX в. потребности научно-технического прогресса и развитие промышленности в мире потребовали и от Российской империи определенных шагов в преодолении отставания от развитых стран. Отмена крепостного права открыла возможности для создания системы народного (низшего) образования в масштабах всего государства. При этом встал вопрос о языке обучения в национальных районах. Было очевидно, что ввести обучение по-русски в Прибалтийских и литовских губерниях невозможно из-за незнания титульного языка детьми коренных народов. Тем не менее, учить по-русски начали в белорусских и украинских районах исходя из того, что данные языки – не самостоятельные, а наречия великорусского языка, использовавшиеся представителями низших сословий[2]. Однако на деле оказалось, что белорусские и украинские дети также не готовы учиться по-русски. На необходимость уточнения

требований языку обучения в народных школах повлияло и польско-литовского восстание 1863–1864 гг.

«Положение о народных училищах» было утверждено 14 июля 1864 г. В нем не только устанавливались основные принципы обучения в народных школах, но указывалось на необходимость корректировки уже применявшихся программ в учебных заведениях национальных окраин империи. В частности подчеркивалось, что «в губерниях, как например, Белорусских и Малороссийских, где русский, то есть, великорусский язык, не есть местный, учебный курс не удовлетворяет потребностям, потому что учение начинается и заканчивается на русском языке, непонятном для детей, а язык местных совсем исключается»[3].

Обратим внимание на текст документа, по форме изложения не характерный для государственного указа. Так, вместо обычного в таких случаях руководства к действию ставится вопрос и излагается ответ на него, будто бы разработчики «Положения» хотят обстоятельно довести до сведения общества предлагаемую ими программу: «Нужно ли везде ставить непременным условием обучение на русском языке или необходимо допускать местные языки?»[4]. Не исключено, что это было связано с популярными в русском обществе идеями объединения всех славян (кроме поляков Царства Польского) под эгидой Российской империи. Внимание к таким идеям усилилось после восстания 1863–1864 гг. В рамках славянских программ, помимо финансовой помощи славянским народам в борьбе за независимость от Австро-Венгерской империи, проводилась и пропаганда среди них идеи о переходе их с родных языков на русский во всех сферах жизни. Так что в конечном итоге в едином славянском государстве должен был быть один язык – русский[5].

Действия российских подданных в поддержку борьбы славян вызывали у царских властей негативную реакцию из-за нежелания вступать в конфронтацию с Австро-Венгерской империей. Однако создавались условия для привлечения представителей славянских народов на работу и учебу в России. Так, уже в декабре 1865 г. по представлению доклада священника церкви посольства Российской империи в Вене был утвержден указ о привлечении на работу в русские гимназии учителей из славян Австро-Венгрии для преподавания древних языков[6]. С конца 60-х гг. славянам с территории Австро-Венгерской империи предоставлялись специальные государственные стипендии для обучения в российских университетах с правом последующей постоянной работы в России. Большинство из таких стипендиатов принимали российское подданство и православие, если до того были католиками или униатами[7].

При подобных настроениях в стране отказ от обучения на русском языке «своих» славян – в украинских и белорусских школах – мог быть неадекватно воспринят русской общественностью, в том числе, такими влиятельными печатными органами как «Московские ведомости», а также другими газетами славянофильской ориентации.

Далее в «Положении о народных училищах» излагается мнение о том, как следует относиться к языку преподавания в разных регионах страны. Подчеркивается, что из соображения целесообразности необходимо постепенно переходить «с местных на русское наречие в объяснении предметов» в тех районах, где «языки близки к великорусскому». «Казалось бы естественно требовать, чтобы все жители империи знали господствующий язык – русский, но такое требование не возможно постановить в отношении ко всем инородцам, живущим в местностях, где русский язык вовсе не употребляется…»[8]. Здесь имелись в виду Остзейские империи, в которых русский язык в народных школах как предмет не преподавался до конца 60-начала 70-х гг. (исключение составляли школы при православных приходах)[9]. Так что постепенный перевод преподавания на русский язык

подразумевался в «Положении» именно для обучения в украинских и белорусских школах.

Сколько времени было необходимо на то, чтобы полностью подготовить украинских и белорусских детей к преподаванию им всех предметов по-русски, в «Положении» не говорится. Однако источники указывают на то, что уже в первой половине 70-х гг. органы народного образования ограничивали и даже запрещали деятельность народных учителей по приданию таким школам облика действительно национальных по содержанию программ. Характерен в этом отношении документ, присланный в Московский Учебный округ из Департамента Разряда общих дел Министерства Народного Просвещения от 11 января 1875 г. за № 379.

В циркуляре перечислены несколько случаев отстранения учителей от должности с запретом на дальнейшую работу в учебных заведениях. По одному случаю приводится следующая информация:

«Учитель Городищенского 2-х классного приходского училища при сахарном заводе Яхненко и Симиренко Черкассого уезда Киевской губернии Михаил Лободовский устранен от этой должности, так как при ревизии училища инспектором народных училищ обнаружено, что Лободовский заставлял учеников упражняться в письме песен и сказок на малороссийском языке и переводил с ними в классе на малороссийском языке из второй главы Евангелия от Матфея; кроме того ученики показали, что Лободовский говорил им в классе, что гораздо было бы лучше, если бы и самое богослужение в церкви совершалось на малороссийском языке, тогда бы оно было понятно для народа»[10].

Отметим, что данный документ не отвергает записанного в вышеупомянутом «Положении» разрешения разъяснять школьникам на родном языке непонятный для них материал. Но учитель Лободовский превысил полномочия и по собственному усмотрению учил детей украинской словесности и письменному литературному украинскому языку. Иначе говоря, он внушал своим ученикам, что украинский язык должен иметь более высокий статус, чем просто наречие для местного общения на бытовом уровне. К тому же он покушался на принятый официальной Православной церковью язык богослужения, предлагая заменить его на украинский.

Не ясно, были ли уже ранее в Киевском губернском Департаменте народных училищ сигналы о нарушениях, допускаемых Лободовским, случайно ли по наивности проговорились малолетние школьники при расспросах инспектора, чему учит их Лободовский, или же попались нерадивые ученики, недовольные лишней нагрузкой в училище, а потому нажаловались на учителя. Последнее предположение вполне вероятно, если предположить, что в письме из Министерства Народного просвещения были в точности повторены слова из отчета инспектора: учитель «*заставлял* учеников…».

Кроме Лободовского, в том же циркуляре из Министерства Народного просвещения упомянуты взятый под надзор полиции учитель из Телавского уездного училища (в Грузии), а также уволенный из-за «неблагонадежности» учитель воскресной школы из Иркутска. Таким образом, проступок Лободовского приравнивался к политическим преступлениям.

Интересен сам характер этого циркуляра. В конце его сообщалось, что он рассылается «на случай ходатайства означенных лиц о принятии их вновь на учебную службу по ведомству Московского учебного округа»[11]. При этом слово «Московский» в названии округа было вписано отдельно – другим почерком и другими чернилами. Кроме того, на документе сделана пометка: «разослать по округу».

То есть, это был своего рода «волчий билет» для уволенных учителей. Сведения об учителях из разных частей империи, которым запрещена преподавательская работа,

присылались в Министерство Народного просвещения. Там составлялся оригинал циркуляра за подписью министра (в данном случае – графа Д.А. Толстого), который затем в копиях рассылался по всем учебным округам страны, а оттуда в низшие инстанции каждого округа.

Некоторое недоумение вызывает, правда, то, что между временем написания документа (11 января) и указания о дальнейшей рассылке циркуляра по губернским департаментам просвещения Московского учебного округа (11 марта) прошло три месяца. Судя по другим документам из фонда Московского учебного округа, распоряжения из Министерства рассылались по низшим инстанциям в течение недели. Можно предположить, что специально выжидалось некоторое время, чтобы к моменту возможного появления изгнанных учителей в других регионах страны и попыток их устроиться там на работу, данный циркуляр не успел бы затеряться среди других бумаг.

Естественно, что подобный циркуляр-запрет на работу имел по форме универсальный характер, при этом не учитывалась национальность учителя. Тем не менее, вполне вероятно, что учитель Лободовский был достаточно образован и хорошо знал русский язык для того, чтобы работать и в русской школе. Иначе говоря, Лободовский – хорошо образованный представитель украинской интеллигенции, видящий свою задачу в воспитании детей в национальных традициях таким образом, чтобы уберечь их от воздействия официальной политики русификации.

---

[1] Политическим и культурным аспектам национальной политики Российской империи посвящены многочисленные работы последних лет. См., например, серию сборников статей «Ab Imperio» (ежеквартальник, выходит в Казани с 2000 г.), также: Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции. Вильнюс: ИЛЯ. 2005 и др.

[2] *Гончар О.* Проблема русификации украинских земель во второй половине XIX в. в переписке Н. Костомарова и В. Барвинского// Исторический путь литовской письменности. – С. 326.

[3] Министерство Народного просвещения Российской империи. Сборник постановлений. Т. 3. Царствование Александра II. 1855–1864. – СПб., 1865. – Стб. 1264.

[4] Там же. – Стб. 1265

[5] См. об этом, например, в переписке профессора Московского университета Н.А. Попова и вице-адмирала, журналиста и общественного деятеля А.В. Фрейганга. (Отдел Рукописей Российской Государственной библиотеки. – Фонд 20, Н.А. Попова. – Д. 41. – Л.л. 3 об.–7.

[6] Министерство Народного просвещения Российской империи... – Стб. 266–267.

[7] Центральный Исторический архив Москвы (далее – ЦИАМ). – Ф. 371. – Оп. 2 – Дд. 42, 163 и др.

[8] Министерство Народного просвещении я Российской империи... – Стб. 1265–1266.

[9] См.: *Назарова Е.Л.* Русский язык как инструмент русификации/обрусения Остзейского края в политике властей и представлениях общественности Российской империи: XIX век // Исторический путь литовской письменности. 272–274.

[10] ЦИАМ. – Ф. 459. – Оп. 2. – Д. 3684. – Л. 178–178 об.

[11] Там же. – Л. 178 об.

Бородій Андрій
(Кам'янець-Подільський)

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ЄВРЕЇВ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Юридичне та економічне становище національних груп, зокрема євреїв, які проживали на терені Правобережної України в XIX – на початку XX століття, визначалося насамперед політичною стратегією Російської імперії, до складу якої входила українська земля. Такий підхід до аналізу правового статусу єврейського населення дає змогу з'ясувати причини відомих національних конфліктів з об'єктивних наукових позицій.

Діючі в Росії до 1917 р. закони обмежували іудеїв у праві проживання і свободі пересування; у галузі освіти, науки і культури; заняття торгівлею, промисловістю, участі у сільськогосподарському виробництві; роботі на державних посадах й участі в органах місцевого самоврядування; порядку відбування військової повинності. І якщо питання юридичного обмеження прав євреїв у галузі культури, політиці, торгівлі, військовій сфері отримали певне висвітлення в історіографії, то аграрне законодавство в силу певних обставин обділене увагою. Саме тому через незначну розробку цієї теми в такому контексті приділимо увагу йому, а також безпосередньо пов'язаному з ним праві проживання та свободі пересування.

Мета статті – охарактеризувати юридичну основу участі іудейського населення в аграрних відносинах на території Правобережної України у XIX – на початку XX ст.

Окремі аспекти нашої теми отримали висвітлення у працях вчених-істориків, правознавців, зокрема, І.Г. Оршанського[1], В.Н. Нікітіна[2], Т.І. Осадчого[3], А.П. Субботіна[4], О.М. Іващенка та Ю.М. Поліщука[5], І.М. Погребінської[6], М.Г. Щербак та Н.О. Щербак[7], О.Т. Безарова[8], В. Рибінського[9], О. Мацюка[10].

Царський уряд свідомо обмежував територію розселення євреїв в імперії низкою законодавчих актів, зокрема, в Україні. У 1791 р., після скарг московського та смоленського купецтва і звинувачення єврейського населення у «підриві торгівлі», Катерина II визначила особливим списком місцевості, за межами яких представникам цієї національності не дозволялося селитися. Це поклало початок створенню «смуги єврейської осілості». Вона охоплювала Білорусію, Литву, Україну (усього 15 губерній), тобто ту територію, де євреї проживали ще до приєднання її до Російської імперії. «Смуга» (хоч сама ця назва спочатку ще не вживалась) стала основою подальшого законодавства щодо іудеїв. Її існування підтверджено Положеннями про євреїв 1804 і 1835 рр[11].

Своє перше законодавче оформлення «смуга осілості» отримала у виданому при Олександрі I «Положенні про євреїв 1804 року»[12]. Проіснувала ця «зона» аж до 1915 р. і була відмінена через військові події Першої світової війни. Згідно з «Положенням», єврейське населення на цих територіях позбавлялося права утримувати шинки, брати участь в орендних відносинах і протягом трьох років мало переселитись із сільської місцевості в міста і містечка, окрім тих, хто займався землеробством. Водночас останнім

надавалися значні пільги. Їм дозволяли купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), а також використовувати на них працю найманих робітників, поселятися на поміщицьких чи державних землях на правах орендарів у губерніях литовських, білоруських, Правобережної та Південної України і деяких російських. На ці потреби їм відводили до 30 тис. дес. землі. Усі поселенці на 10 років звільнялися від податків (окрім земельних повинностей) і при поселенні могли отримувати кредити[13]. Ці заходи дали можливість незначній частині єврейства на деякий час покращити своє матеріальне становище завдяки аграрній колонізації.

Російський уряд намагався взяти під контроль участь іудеїв в аграрних відносинах. Він прагнув не допустити єврейської ініціативи у тих напрямах, які заборонялися законом. Одним із методів контролю було покарання поміщиків, які сприяли правопорушенням євреїв, здаючи їм в оренду свої маєтки. На їх власників накладалися штрафи: уперше – 5 руб., вдруге – 10 руб., а після третього разу такий поміщицький маєток забирався на 10 років під опіку держави[14]. І все ж надалі, незважаючи на суворі заходи, євреї намагались, обходячи різними способами закон, орендувати земельні угіддя, а також володіти шинками і займатися торгівлею спиртних напоїв.

Євреям забороняли поселятися у західних прикордонних губерніях, в селах і хуторах, розташованих біля кордону на віддалі до 50 верств[15]. Основною метою цього заходу була боротьба проти контрабанди, якою іудеї часто займались. Єврейське населення, що проживало в межах цієї території, змушували продати майно і виїхати, або перейти в християнство[16].

Єврейському питанню в законодавстві приділяли найбільше уваги за часів Миколи І. З усіх законодавчих актів щодо іудеїв, виданих у Російській імперії з 1649 до 1881 р., половина з них, тобто близько 600, припадає на 1825–1855 рр[17]. Російський уряд у той період, намагаючися ліквідувати «ізольованість» євреїв та зробити їх «корисними» для суспільства, вживав різних заходів, спрямованих на їхню асиміляцію з іншим населенням. Така мета переслідувалась і при прийнятті «Положення про євреїв 1835 р.»[18], особлива увага якого була звернена на розвиток землеробства серед євреїв. Євреї отримали звільнення на 25 років від подушного податку і рекрутської повинності, на 10 років – від грошових земельних повинностей[19].Отже, «Положення 1835 р.» значно розширило попередні переваги євреїв, які займалися землеробством. Особливо важливе значення мало звільнення від рекрутської повинності, яка відігравала роль одного з методів асиміляції, хрещення представників іудейської релігії.

У грудні 1840 р.,створено Особливий комітет, який очолив міністр державних маєтків граф П. Кисельов. 26 грудня 1844 р. комітет опублікував «Положення про євреїв-землеробів»[20], яке складалось із 79 параграфів і повторювало більшість тез «Положення 1835 р.» Одночасно воно надавало євреям, які переходили у землеробський стан, нові пільги. Зокрема, їм було дозволено селитися на землях у будь-якій кількості, а не по 25 родин як раніше. Для запозичення землеробського досвіду їм дозволялося перші три роки наймати для роботи селян. Кількість землі для поселення збільшувалася з 5 до 8 дес., а допомога на переселення зростала до 175 крб. на родину. Сума ця мала братися з коштів коробкового збору. Іудеї, які ставали землеробами, звільнялися від сплати недоїмок, що мали на період переселення, 10 років не платили податків, не виконували натуральних повинностей, 25 років не виконували рекрутської повинності[21]. Законодавчу ініціативу російського уряду можна вважати наступним кроком у питанні облаштування, покращені матеріального становища російського єврейства. Одночасно намагаючись асимілювати останніх, влада надавала певній частині іудеїв більше шансів для розвитку, процвітання, збагачення. Українські селяни-кріпаки в той час не могли і мріяти

про такі блага. Подальша політика урядовців щодо євреїв-колоністів рухалась по висхідній.

Для успішного проведення єврейської колонізації 5 березня 1847 р. видано нові додаткові правила про поселення євреїв на державних землях, які мали за мету ще більше сприяти цій справі. Норма подушного наділу збільшувалася до 12–20 дес., скасовувався пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських поселень. Водночас посилювалася відповідальність тих, хто не поспішав займатися землеробською працею. Зокрема, осіб, які за 6 років після переселення не розвинули достатньо свого господарства, могли віддати у рекрути[22].

Положення від 22 вересня 1849 р. скасовувало недоїмки із землеробів-колоністів, якщо особи мешкали на поміщицьких землях і переходили в християнство[23]. Указом від 4 червня 1853 р. євреям дозволялося купувати землі за межами міст та містечок, але лише в разі переходу їх у землеробський стан, а також купцям для поселення єдиновірців, заведення господарства, промислового виробництва та скотарства. Для поселення одновірців купці могли придбати землю з розрахунку не менше ніж 12 дес. на сім'ю[24].

Після смерті Миколи I 1855 р. політика царського уряду щодо євреїв дещо змінилась. У 1859 р. колонізацію на державних землях припинено, 1866 р. – і на приватних. Колонії передано у відання міністерства внутрішніх справ[25].

Проводячи прогресивні реформи 60-70-х років XIX ст. в країні, уряд Олександра II безпосередньо зайнявся й вирішенням «єврейського питання», адже кількість підданих цієї категорії була досить чисельною. За даними ревізії 1847 р. в «смузі осілості» проживало понад мільйон євреїв, із них найбільше – у Волинській та Подільській губерніях (близько 200 тис. у кожній)[26].

На початку правління Олександра II політика щодо євреїв була суперечлива і не завжди чітко аргументована. Дозволи змінювалися заборонами і навпаки. Зокрема, в травні 1855 р. новий самодержець затвердив указ про заборону євреям придбання нерухомості в Полтавській і Чернігівській губерніях[27]. Трохи згодом закон від 14 січня 1857 р. значно розширив права євреїв у придбанні земельної власності в «смузі осілості». 26 квітня 1862 р. вони одержали право володіти землями й угіддями поміщицьких маєтків, де селяни були повністю звільнені від кріпосницької залежності й не залишилося ніяких спірних питань[28]. Але вже 5 березня та 10 липня 1864 року видано укази, за якими заборонялося всім без винятку іудеям придбання будь-якими способами землі поміщиків і селян в дев'яти західних губерніях, тобто в губерніях «смуги постійної осілості». Заборонялась також оренда маєтків, наданих у Південно-Західних губерніях особам російського походження на пільгових умовах. Іудеї в них могли бути лише орендарями шинків. Згідно із законом від 23 липня 1865 р. євреї могли стати орендаторами або управителями млинів, цукрових, скляних та інших заводів, завідування якими вимагало технічних знань і деякого наявного капіталу[29].

Аналіз законодавства 60-х років XIX ст. свідчить, що впродовж цього періоду відбулося певне покращення становища єврейського населення в аграрній галузі. Уряд скасовував деякі обмежувальні закони. Одночасно було зупинено процес створення нових колоній, оскільки переважна більшість іудеїв використовувала їх паразитично. Враховуючи наявні реалії життя, царський уряд змушений був піти на такі дії й переглянути політику щодо підданих цієї національності. Однак, ми змушені констатувати, що кардинальних змін у політиці щодо євреїв, їхньому правовому та громадянському статусі не було здійснено. Вбивство Олександра II 1 березня 1881 р. поклало край ліберальній політиці щодо євреїв. Хоча загальні межі «смуги осілості» залишалися незмінними, починаючи з 1880-х років стали запроваджуватися нові

обмеження для переселення євреїв у межах цієї території. Найважливішою із них була заборона знову селитись і купувати нерухомість у сільських місцевостях, введена «Тимчасовими правилами 3 травня 1882 року»[30]. Було вирішено: 1) заборонити надалі євреям селитися поза містами й містечками, за винятками тільки щодо існуючих на той час єврейських колоній, що займаються землеробством[31]; 2) тимчасово зупинялось укладення купчих, заставних, а також орендних договорів на ім'я євреїв. Перехід євреїв із населених пунктів, де вони проживали до 3 травня 1882 р., в інші поселення заборонявся; 3) єврейське населення, яке переселялося після 3 травня 1882 р. з однієї сільської місцевості в іншу, що знаходилося в «смузі осілості», мало залишатися на постійне проживання в тих станах, в яких застав його указ Державної Ради[32].

Мета цього закону – перегрупувати єврейське населення, перетворити містечка на села, щоб розірвати контакти із сільськими поміщиками. Указ встановлював, що оренда помешкань іудеям дозволялася лише в містах. Так було створено «смугу в середині смуги». Штучно посилювалася присутність євреїв у містах і фактично примусове залучення до «непотрібних» міських занять – торгівлі й посередництва.

Євреї, часто за сприяння польських і російських поміщиків, отримували дозвіл на проживання в сільській місцевості та прикордонній смузі. Цьому сприяли хиби обмежувальних законів. Губернатори, бачачи їх половинчастість, невизначеність і малоефективність, не тільки доповідали про це царю, а й часто брали ініціативу в свої руки. Так, волинський губернатор генерал Янковський у 1890 р. активно виселяв євреїв із сіл та 50-верстної смуги, посилаючись на Положення про посилену охорону. Іудеї почали скаржитися до Сенату. Останній скасував розпорядження губернатора, як такі, що не відповідали змісту закону. Однак це не зупинило губернатора і він продовжив виселення[33].

Отже, законодавство не завжди ставало перешкодою прагненню євреїв до здійснення тих чи інших дій. Одночасно політика влади була непослідовною і недосконалою, інколи неконсолідованою. Російські чиновники періодично зловживали своїми обов'язками, даючи можливість критикам державної політики цього періоду говорити про великоросійський шовінізм, антисемітизм, юдофобство.

10 травня 1903 р. царем Миколою II затверджені положення уряду про тимчасову заборону особам єврейської національності набувати прав власності, володіння й користування нерухомим майном поза «смугою їхньої осілості», а також запропонований комітетом список 101-го поселення у «смузі осілості» для вільного проживання євреїв. Наприклад, у Волинській губернії до таких поселень належали Сарни і Малі Сарни Рівненського повіту, Стара Гута Заславського, Фридрихівка Старокостянтинівського, Ярунь, Ємільчин, Соколів Новоград-Волинського повітів, поселення при станції Маціїв Ковельського повіту[34]. Тобто влада намагалася корегувати економічну діяльність і масштаби розселення іудеїв у межах території їхнього постійного проживання.

Революційні події в імперії змусили Миколу II видати низку юридичних актів, які покращували становище євреїв. Зокрема, Маніфест 17 жовтня 1905 р. розширював громадянські права та свободи, в тому числі євреїв. Указом від 5 жовтня 1906 р. скасовані деякі обмеження у правах «сільських обивателів і осіб інших податних станів», а євреям надана свобода у виборі місця постійного проживання[35]. Відповідно до основних положень Маніфесту, зі згоди Ради міністрів, міністр внутрішніх справ П. Столипін видав 22 травня 1907 р. циркуляр. Цей документ оголошував призупинення виселення тих осіб єврейської національності, які проживали у заборонених для них місцях, якщо вони оселилися там до 1 серпня 1906 р., мали сім'ю, будинок. Важливим також було ставлення місцевої адміністрації. Остання мала бути впевнена, що даний єврей, залишаючись для

проживання, не був шкідливий для суспільного порядку і не викликав невдоволення з боку православного населення[36].

Отже, на початку XX ст., бажаючи стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в державі, російський уряд здійснвав деякі пом'якшувальні заходи і щодо єврейства. Лише з падінням самодержавного режиму остаточно скасовувалися обмежувальні закони щодо євреїв.

Останнім у вирішенні питання проживання іудеїв став закон «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 20 березня 1917 р. Саме він ліквідував «смугу осілості». Єврейське населення отримало право проживати на всій території Росії[37]. Лише після Лютневої революції євреї отримали змогу вийти за кордони існуючих обмежень.

Отже, протягом XIX – початку XX ст. російський уряд постійно шукав шляхи вирішення єврейського питання. Законодавство Російської імперії щодо євреїв мало суперечливий характер.

Російська держава постійно удосконалювала, розширювала та поглиблювала законодавство щодо іудеїв з метою постійно контролювати і спрямовувати у відповідне русло розвиток єврейської національної меншини. Це стосувалось й аграрних відносин. Особлива увага приділялася створенню єврейських землеробських колоній. Влада таки чином намагалась асимілювати іудейське населення. З метою перешкодити євреям брати участь в орендних відносинах уряд накладав на останніх певні обмеження в праві розселення і проживання в сільській місцевості та за межами «смуги осілості». Через часті і швидкі зміни в економіці та політиці законодавство ставало заплутаним, суперечливим, а отже і недосконалим. Унаслідок такої політики російське єврейство мало досить незначні можливості брати участь в аграрних відносинах, в основному як колоністи та орендарі.

Анотація

У даній статті охарактеризовано питання юридичного статусу євреїв – суб'єктів аграрних відносин на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст.

Annotation

This article is devoted to the consideration of the question of juridical status of Jew who were the subjects of the agrarian relations on the territory of right bank in XIXth at the beginning of XXth century.

---

[1] *Оршанский И.Г.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев – СПб., 1877. – 439 с; *Його ж.* Русское законодательство о евреях. – СПб., 1877. – 456 с.

[2] *Никитин В.Н.* Еврейские поселения северо и юго-западных губерний (1835–1890). – СПб., 1894. – 200 с.

[3] Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистическо-экономического иследования Т.И. Осадчого. – К., 1899. – 126 с.+3 таб.

[4] *Субботин А.* Еврейский вопрос в его правильном освещении. – Б. м., Б. г. – 123 с; *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Вып. II. – СПб., 1890. – 240 с.

[5] *Іваненко О.М., Поліщук Ю.М.* Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). – Житомир, 1988. – 191 с.

[6] *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ. – 1996. – №4. – С. 124–132.

[7] *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX поч. XX ст.). – К., 1997. – 92 с; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.).: – К., 2005. – 616 с.

[8] *Безаров О.Т.* Особливості правового становища єврейського населення Росії останньої чверті XIX століття. // Наукові праці К-ПДПУ: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 328–338.
[9] *Рибінський В.П.* Єврейські хліборобські колони на Київщині, Волині та Поділлі в І пол. XIX ст. // Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. – К., 1929. – Т. 2. – С. 199–239.
[10] *Мацюк О.* Аграризація жидівства України. – Прага, 1932. – 178 с.
[11] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5. – С. 256–257.
[12] Высочайше утвержденное положение. – О устройстве евреев // ПСЗРИ. – СПб., 1804. – Собрание I. – Т. XXVIII. – № 21547. – С. 731–737.
[13] Там же.
[14] Там же.
[15] 13 апреля. Высочайше утвержденное положение о евреях опубликованное 31 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1836. – Собрание II. – Т. X. – №8054. – С. 308–323.
[16] *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. I. / Под ред. проф. Ф.Я. Горовского. – К., 1992. – С. 104.
[17] *Раскин Д.* «Еврейский вопрос" в документах высших государственных учреждений российской империи XIX – начала XX века // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сборник научных трудов / Отв. Ред. Д.А. Эльяшевич. – СПб., 1993. – С. 64.
[18] 13 апреля. Высочайше утвержденное положение о евреях опубликованное 31 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1836. – Собрание II. – Т. X. – №8054. – С. 308–323.
[19] Там же.
[20] 26 декабря 1844 г. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // ПСЗРИ. – СПб., 1844. – Собрание II. – Т. XIX. – №18562. – С. 910–917.
[21] Там же.
[22] 5 марта 1847 года. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, распубликованное 27 марта. – О дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях // ПСЗРИ. – СПб., 1847. – Собрание II. – Т. XXII. – №20977. – С. 177–181.
[23] *Криськов А.А.* Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст// Український селянин: Збірник наукових праць. / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 118.
[24] 4 июня. Сенатский, по мнению государственного совета, Высочайше утвержденный 4 мая 1853 г. О порядке приобретения евреями земель вне городов и местечек // ПСЗРИ. – СПб., 1854. – Собрание II. – Т. XXVIII. – №27322. – С. 280–282.
[25] *Криськов А.А.* Вказана праця. – С. 118.
[26] Еврейская энциклопедия. – Т. II. – С. 535.
[27] 15 ноября. Именной, объявленный Главным Воинским начальником Военным министром. – О предоставлении вольнопрактикующим врачам из евреев, поступающим в военно-медицинскую службу, пользоваться довольствием на денщиков // ПСЗРИ. – СПб., 1856. – Собрание II. – Т. XXX. – Отд. 1. – №29808 – С. 668.
[28] *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Вказана праця. – С. 89.
[29] *Щербак Н.О.* Вказана праця. – С. 378.
[30] 3 мая. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // ПСЗРИ. – СПб., 1882. – Собрание III. – Т. II. – №834. – С. 181.
[31] *Мацюк О.* Вказана праця. – С. 69.
[32] Сборник действующих законов о евреях (по своду законов по продолжению 1906 г.) / Сост. под руководством Г.Б. Слиозберга. – СПб., 1909. – С. 54.
[33] *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Вказана праця. – С. 70.
[34] *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) – Тернопіль, 1999. – С. 124.
[35] Там само. – С. 125.
[36] Там само. – С. 126.
[37] *Кабудзан В.М., Наулко В.І.* Євреї на Україні в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991.– № 6. – С. 60.

Дзагалов Анатолий
(Киев)

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ОТСТАВНЫХ СОЛДАТ – ВЫХОДЦЕВ ИЗ УКРАИНЫ НА ПЕРЕДОВЫЕ РУБЕЖИ КАВКАЗСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ ЛИНИИ В 1860–61 гг.

Крымская война 1853–1856 гг. и статьи заключённого Парижского мирного договора о нейтрализации Чёрного моря, запрещении держать там крупные военные корабли, строить на побережье укрепления, лишили возможности Россию эффективно защищать свои южные морские и сухопутные границы. Добившись своих первоначальных целей ослабления позиций России на Чёрном море, Англия совместно с Турцией попытались оттеснить её за реки Кубань и Терек и тем самым помешать окончательному утверждению российского владычества на Северном Кавказе. Заявив, что по Парижскому мирному договору европейские державы объявили кавказских горцев независимыми и приняли их под свою защиту, англо-турецкие эмиссары развернули на Северном Кавказе широкую антирусскую деятельность. К черкесским берегам Кавказа были направлены шхуны с вооружением, боеприпасами, инструкторами и отрядами легионеров. Русский посол А. Н. Мошнин сообщал, что только в 1857 г. к черкесским берегам подошло под видом торговли 800 баркасов с грузом пороха и оружия, вернувшихся в Турцию с живым товаром и продуктами сельского хозяйства. В этих условиях Россия усилила свой надзор в северной и южной части кавказского побережья судами, не входящими в состав военного флота и поэтому не подлежащими ограничениям – баркасами азовской флотилии. Было объявлено о том, что все суда независимо от их государственной принадлежности могут причаливать к этим берегам, только в определённых пунктах, имеющих карантинно-таможенные учреждения, т. е. в Анапе, Сухуми, Редут-Кале и Поти. Суда, застигнутые у какого-либо другого пункта или к нему направляющиеся, даже имеющие визы от русских консулов, должны были отвечать по всей строгости законов России, как нарушители карантинно-таможенных правил[1].

Ограничив, таким образом, активность Англии и Турции на Северо-Западном Кавказе, основные силы Кавказской армии Россия бросила на Терек – против горцев Кабарды, Чечни и Дагестана. Русскому командованию необходимо было, во что бы то не стало сохранить стратегические коммуникационные пути, соединяющие Россию с закавказскими территориями: побережье Каспийского моря и Военно-Грузинскую дорогу.

В 1857 г. было утверждено положение Кавказского комитета, объявленное Сенату министром юстиции – «О некоторых изменениях и управлении покорными племенами Кавказа». Согласно положению, на левом крыле Кавказской линии, было решено:

1. Разделить всё покорное население Левого крыла Линии по племенам на 4 округа: Кабардинский, Военно-Осетинский, Чеченский, Кумыкский.

2. Для управления каждым из округов назначить особого начальника, в чине полковника или Генерал-майора, подчинив его непосредственно Командующему войсками левого крыла.

3. Для судопроизводства, разбора жалоб и тяжб, обсуждения вопросов о нуждах и потребностях племени, в каждом округе учредить Народный суд из постоянных членов, по примеру уже существующего ныне Чеченского суда в крепости Грозной.

4. Народному суду в каждом округе состоять под председательством начальника округа, из главного кадия и нескольких депутатов, назначаемых от всех отдельных обществ, входящих в состав округа. Адъютант начальника округа вместе с тем и Делопроизводитель суда[2].

По мере продвижения России вглубь земель горских народов и расширением Кавказской войны возрастала нужда в увеличении военизированного казачьего населения. Командующий Кавказской армией князь А. И. Барятинский писал: «Единственным способом прочного утверждения нашего в Закубанском крае признано водворение казаков на передовых линиях, чтобы постепенно стеснять горцев и лишать их средств к жизни. Нет причины щадить те племена, которые упорно остаются враждебными. Государственная необходимость требует отнятия у них земель»[3]. Точно по таким же принципам происходило водворение казачьего населения на передовых линиях на Тереке.

Сосредоточение основных военных сил царского командования в Центральном и Восточном Предкавказье способствовало окончательному покорению горной Чечни и Дагестана. В августе 1859 г. имам Шамиль был взят в плен. Активные военные действия на Тереке были прекращены. Начался новый период заселения завоёванных территорий казачьими станицами и подселения к уже существующим населённым пунктам различных групп переселенцев из внутренних губерний Российской империи.

21 октября 1858 г. был утверждён указ, объявленный Военным министром департаменту военного министерства – «Об устройстве в 1859 г. семи новых станиц на передовых линиях Кавказского линейного казачьего полка»[4]. Увеличение численности населения станиц происходило по-прежнему за счёт казаков, государственных крестьян и отставных солдат. В 1860 г. вышел указ – «О порядке перевода женатых нижних чинов Кавказской армии в Кавказское линейное казачье войско, с зачислением в казачье сословие»[5]. Заселение терских станиц отставными солдатами, прослужившими 15 лет в Кавказской армии, происходили и раньше. Так, ст. Солдатская была основана в 1787 г. солдатами, в том числе и выходцами из Харьковской губернии[6]. В начале 40-х годов были образованы военные поселения: Александровское, Котляревское, Николаевское, Ларское, Нальчикское, Грозненское, Владикавказское[7]. Часть из них позже преобразовали в станицы. В 1844 г. станицы 1-го Владикавказского полка пополнили 510 отставных солдат со своими семьями[8] из Куринского, Кабардинского егерских полков и Кавказских линейных батальонов. В числе отставных солдат, поселённых в крепости Нальчик находились и уроженцы Полтавской губернии[9]. Однако наибольшее число отставных солдат и их семей предполагалось к поселению именно в новых, передовых станицах Кавказской линии.

Издержки на устройство станиц было решено отнести на счёт государственной казны, согласно интендантской смете расходов по Кавказскому краю на 1859 г. Увеличение численности населения станиц происходило за счёт переселения казаков, государственных крестьян, а также отставных солдат из состава войск, дислоцированных на Кавказе. Материалы о переселении отставных солдат на территорию Терского казачьего войска обнаружены в хранилищах Центрального государственного архива Республики Северная Осетия-Алания в г. Владикавказе.

Копия отзыва Военного министра Главнокомандующему Кавказской армии от 10 ноября 1860 г. за №1317 об утверждении императором станиц на Тереке содержит

информацию о создании новых станиц и поселении в них казаков, крестьян и отставных нижних чинов[10].

В частности, в 1861 г. в станицы Терской области – Бабуковскую, Лысогорскую, Воздвиженскую, Тарскую и Промежуточную[11], предполагалось доселить 17 офицерских и 1800 семейств низшего класса переселенцев. Полагавшиеся переселенцам ассигнования, необходимые для обустройства станиц, государь повелел внести в интендантскую смету Кавказской армии на 1861 г. Министерство финансов и Госимуществ, при изыскании источников финансирования льготы и пособий, должны были вызвать переселенцев из внутренних губерний империи. Для водворения в станицы на правом крыле Кавказской линии и р. Сунже были вызваны 500 малороссийских казаков с семьями. Они были уравнены в пособиях с донскими казаками, «в том смысле, что теперешние переселенцы водворяются на передовых линиях в новых местах и что подобные преимущества были дарованы малороссийским переселенцам в 1854–57 гг.». В документе отмечалось, что переселение 500 семей малороссийских казаков и крестьян не встречает препятствий. Кроме того, в копии отзыва содержится информация о вызове 700 семейств отставных нижних чинов[12]. Рапорт генерал-майора Кириллова командующему войсками Терской области сообщает о прибытии в г. Ставрополь, для заселения в новые станицы Терской области 200 семейств государственных крестьян из Харьковской и Полтавской губерний[13].

Дело о переселении нижних чинов войск в новые станицы Терской области за 1860–61 гг. содержит списки солдат и членов семей, изъявивших желание на причисление их к казачьему сословию с водворением в станицы: Лысогорскую, Тарскую, Промежуточную, Нестеровскую и Воздвиженскую. Нижние чины служили в полках, расквартированных на Кавказе[14]. Все солдаты были женаты. Подавляющее большинство из них имели детей. Отслужили они в своих подразделениях различные сроки, причём часть нижних чинов служило всего лишь несколько лет. Отставные солдаты имели возраст от 26 до 44 лет. Основную массу из них составляли солдаты от 30 до 40 лет. Соответственно это была деятельная, активная, достаточно молодая часть населения империи репродуктивного возраста, которая к тому же имела большой опыт военной службы и принимала участие в боевых действиях на Кавказе.

Согласно полученным документам, в **Тенгинском** (здесь и дальше выделено авт. – *А. Д.*) выделенопехотном полку из 186 солдат с семействами – кандидатов на поселение в новые станицы Терской области – 72 являлись выходцами различных украинских губерний. Число переводившихся в станицы Терской области украинцев – отставных нижних чинов Тенгинского полка вместе с семьями насчитывало 215 человек[15]. При выборе отставных солдат для водворения в новые станицы учитывалась их колонизационная пригодность, семейное и экономическое положение. Предпочтение отдавалось физически здоровым солдатам, имеющим уже работоспособных сыновей и дочерей, для которых переселение в новые места и получение земли, льгот и пособий, являлось экономически выгодным делом. Семейство отставного солдата Тенгинского полка 40-летнего Кирилла Чеботюка – выходца из Каменец-Подольской губернии, Брацлавского уезда, с. Степановки, состояло из его жены Марии – 39 лет, сыновей Григория и Максима 19 и 12 лет, а также дочерей Афросиньи и Аксиньи, которым было отроду 14 и 8 лет. Семейство Якова Выхреста, проживавшего в той же губернии, того же уезда, с. Рубовицы состояло из его жены Ефросиньи – 38 лет и дочерей Екатерины и Настасьи – 15 и 11 лет соответственно. Все семейства принадлежали на родине казённому ведомству, или различным помещикам. Семейство Никиты Иванца, проживавшего в той же губернии, Винницкого уезда, с. Вейнецкой принадлежала казённому ведомству, а

выходцы из Киевской губернии и того же уезда, с. Мотовиловки Евстафий и Стапанида Соломенко 29 и 27 лет – помещику Кудоярскому[16].

В **Навагинском** пехотном полку из 124 семейств, изъявивших желание на зачисление в казачье сословие с водворением в станицы, – 36 были выходцами из украинских губерний. Большинство из них составляли выходцы из Киевской – 12 семей и Харьковской губерний – 9 семей. Всего они составили 121 человек[17].

В списках нижних чинов **Куринского** пехотного Его Императорского Высочества Великого князя Павла Александровича полка, изъявивших желание поступить в казачье сословие, числилось 96 солдат, семейства которых находились на родине в украинских губерниях. Вместе с членами семей они составили – 293 чел.[18].

В **Кабардинском** пехотном генерал – фельдмаршала князя Барятинского полку желание поселиться в настоящем году в станицы Терской области изъявили 6 нижних чинов «малороссов», число которых вместе с членами семей составило 20 чел.

В списках нижних чинов **Нижегородского** драгунского полка, изъявивших желание поселиться в новых станицах, семейства которых находятся на родине, состояло 10 семей украинцев, в количестве 38 чел.[19].

В списках нижних чинов **Кавказских** линейных батальонов, желающих водвориться в станицу Бабуковскую Терской области, состояло 22 семьи, выходцев из украинских губерний. Их численность составляла 79 чел.[20]

Согласно рапорта Начальника кордона Кисловодской линии полковника Суходольского помощнику, командующему войсками Терской области генерал-майору Кемпферу близ Кисловодской крепости была поселена солдатская слободка, состоящая из семей отставных и служащих нижних чинов, в числе 611 душ женского и 599 мужского пола. Отведённой земли слобода имела 3911 десятин. В рапорте отмечалось, что кисловодские поселения, несмотря на многочисленность населения, не несут никакой повинности и не приносят никакой пользы в военном отношении. Кроме того, их приходиться охранять от мошенничеств соседних «азиатов» на полевых работах и в самой слободе. В связи с этим предлагалось отнести Кисловодскую слободку к казачьему ведомству с причислением поселян в казаки, что позволило бы уменьшить необходимость в строевых войсках, обеспечивающих охрану Минеральных вод[21].

В списках женатых нижних чинов **Кавказского линейного №5 батальона**, которые находились в гг. Пятигорске и Георгиевске, значилось 39 солдат – украинцев с семействами[22].

В списках нижних чинов **Кавказского линейного №13 батальона**, желающих водвориться в новые станицы Терской области состояло 11 солдат – выходцев из украинских губерний Российской империи. В **20-ой артиллерийской бригаде** облегчённой батарее Кавказской армии – 26 солдат.

В **Кавказской крепостной артиллерийской №9 роте** в станицы Сунженской линии пожелало переселиться 9 семей украинцев[23].

Таким образом в новые станицы Терской области в 1860–61 гг., изъявили желание поселиться 328 солдат – выходцев из украинских губерний, служивших в различных полках, дислоцировавшихся на Кавказе. Вместе с членами семей их общее количество составило – 1003 чел. 91 семейство из них были выходцами Богодуховского, Ахтырского, Старобельского, Изюмского, Сумского, Змиевского уездов Харьковской губернии. 50 семей – Киевской губернии Липовецкого, Радомышльского, Васильковского, Звенигородского, Бердичевского, Сквирского уездов. 53 семьи – Полтавской губернии Гадячского, Лубянского, Кременчукского, Пирятинского, Прилукского уездов. 46 – Винницкого, Каменец – Подольского, Брацлавского, Ямпольского, Гайсинского,

Балтского, Ольгеопольского, Проскуровского уездов Подольской губернии, 20 – Екатеринославской губерний, которые проживали в основном в Александровском, Славяносербском, Бахмутском уездах. Также в числе переселенцев было некоторое количество выходцев из Черниговской и Волынской губерний.

Материалы за 1861 г., об исключении из податного оклада **с. Неизвестного Волынской губернии** 16 семейств нижних чинов, свидетельствует о переселении новой партии украинцев в станицы Терской области. Документ является продолжением дела №13 за 1851 г. о поселении 201 семейства женатых нижних чинов – выходцев Волыни в станицы Сунженской линии Терского казачьего войска. Факт поселения отставных нижних чинов именно в станицы на Тереке подтверждают показания отставного казака 1-го Сунженского полка станицы Михайловской А. Васильева: «Первобытное жительство я имею в Житомирской губернии Овручанского уезда местечка Лугины. Первоначально поступил на службу в Нежинский пехотный полк. В 1846 г. в Тифлисе я женился на солдатской вдове Корольковой, при которой находились сын Андрей и дочь Аксинья с коими в 1850 г. зачислен в Сунженский полк Кавказского линейного казачьего войска в станицу Михайловскую, где теперь и нахожусь. Другого же семейства в Волынской губернии я не имел и не имею»[24].

Нижним чинам Линейного казачьего войска, которые водворялись в новые станицы, предоставлялась льгота от службы сроком на 3 года. Всё это время они должны были заниматься обустройством своего домашнего хозяйства. На единовременное пособие офицерским семействам и на жалованье им на первый год отпускалось 1571 руб. 42 коп. на две офицерские семьи. На общественные постройки и на другие расходы в станицах на 200 дворов – 1500 руб.[25].

Семейства нижних чинов находились на родине. Они все подлежали вызову и переселению, за счёт государства. Кроме этого, жёны нижних чинов, которые по каким-то причинам своевременно не сумели перебраться на Кавказ вместе с основными группами семейств, могли переехать из Украины на новое местожительство самостоятельно. Перевозка их осуществлялось на основании утвержденного положения Комитета министров от 6-го февраля 1832 г. – «О прогонах солдаткам, следующим к мужьям в Сибирские войска и Кавказский корпус». Согласно положению к мужьям отправлялись только те солдатки, возраст которых не превышал 45 лет. Солдаткам, имеющим малолетних детей, выдавались прогоны на одну лошадь без всякой задержки, а прочим солдаткам, следующим к мужьям поодиночке, назначали полгода для ожидания попутчицы. После чего обеим давали прогонные деньги на одну лошадь[26].

Поселенцам полагались следующие льготы и пособия: 1. Единовременное денежное пособие офицерским семьям в размере 285 руб. 2. Жалование офицерам по окладам армейской легкой кавалерии в течение 6 лет со дня прибытия на новое место[27].

Поселенцам из числа нижних чинов Кавказской армии полагалось: 1. Единовременное пособие – по 71 руб. 42 коп., на обустройство домов и обзаведение хозяйством. 2. На вооружение – по 15 руб. 3. На приобретение лошади и сбруи – по 35 руб. 71 коп. 4. Кормовые деньги в пути на улучшенную пищу всем переселенцам с жёнами и детьми обоего пола. 5. Прогонные деньги для каждых двух семейств на одну подводу. 6. Участки земли и леса на новом месте от 15 до 30 десятин на ревизскую душу[28].

Кроме этих льгот и пособий министерство Государственных имуществ обеспечивало переселенцев хлебом из наличных запасов сельских магазинов, а также гарантировала сложение всех недоимок по податям, земским повинностям и хлебному сбору, состоящих лично на переселенцах. Земства осуществляли безденежный отвод квартир и пастбищ, предоставляли подводы для заболевших и прочих нуждающихся в них переселенцев.

Министерство финансов выделяло ассигнования и на различные, непредвиденные расходы. Все льготы и пособия осуществлялись за счёт государственной казны, земств, местных казачьих войсковых и станичных сумм. Войсковые казначейства платили переселенцам по 25 руб. серебром на каждое семейство. От станичных сумм полагалось выплачивать по 50 руб. тем будущим казакам, которые переселялись по жребию. Добровольно переселявшиеся получали по 60 руб. [29].

Отставные солдаты – выходцы из украинских губерний, причисленные к казачьему сословию на Тереке, и поселённые вместе со своими семьями в станицы Кавказской казачьей линии, послужили для русского царизма не только военной силой в борьбе против беспокойных горцев во время длительной Кавказской войны, но и надёжным колонизационным элементом при освоении здесь новых земель. Отставные солдаты, вынужденно, либо по жребию, или же добровольно, переселившиеся на Терек, пополнив ряды казачества, получили здесь достаточное количество плодородной земли и приобрели права, льготы и преимущества. Переселившись на Северный Кавказ, они с семействами были причислены в новое особое казачье сословие, значительно улучшили своё благосостояние и повысили общественно-экономический статус.

---

[1] *Касумов А. Х., Касумов Х. А*. Геноцид адыгов. – Нальчик, 1992. – С. 134.

[2] Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Собр. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отд. I. – № 32541. – С. 995.

[3] *Касумов А. Х., Касумов Х. А*. Геноцид адыгов… – С. 147.

[4] ПСЗ. – Собр. II. – СПб., 1860. – Т. XXXIII. – Отд. II. – № 33641. – С. 282.

[5] ПСЗ. – Собр. II. – СПб., 1862. – Т. XXXV. – № 35348. – С. 180.

[6] Центральный государственный архив Республики Северная Осетия-Алания (далее – ЦГА РСО-А.) Ф-13. – Оп. 1. – Д. 580. Сведения о количестве и времени заселения станиц Терского казачьего войска в 1865–1866 гг. – Л. 38.

[7] *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: Военные поселения в политике Российского самодержавия / Черниговский госуд. пед. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – С. 361.

[8] *Березов Б. П.* Переселение осетин с гор на плоскость (XVIII–XX вв.). – Орджоникидзе: ИР, 1980. – С. 118.

[9] *Тхамокова И. Х.* Русское и украинское население Кабардино-Балкарии / Институт гуманитарных исследований правительства КБР и КБНЦ РАН; Научное издание. – Нальчик: Эль-Фа, 2000. – С. 29.

[10] ЦГА РСО-А. Ф-13. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 110.

[11] Все населённые пункты были расположены на территориях современных Кабардино-Балкарской республики и Республики Северная Осетия-Алания.

[12] ЦГА РСО-А. Ф-13. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 113.

[13] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. Дело о переселении нижних чинов войск в новые станицы Терской области. – Л. 98.

[14] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – 164 л.

[15] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 28–38 об.

[16] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 29.

[17] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 55–64.

[18] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 78–118 об.

[19] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 120–130.

[20] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 192. – Л. 138–162.

[21] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 475. Дело о зачислении жителей Кисловодской слободки в казачье сословие 1861–65 гг. – Л. 1.

[22] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 475. – Л. 12–22 об.

[23] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 194 – Ч. 2. – Л. 138–162.

[24] ЦГА РСО-А. – Ф-13. – Оп. 1. – Д. 86. Дело об исключении из податного списка с. Неизвестного Волынской губернии 16 семейств нижних чинов переселившихся на Кавказ. – Л. 7.
[25] ЦГА РСО-А. Ф-53. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 3–6.
[26] ПСЗ. – Собр. II. – СПб., 1833. – Т. VII. – Отд. I. – № 5135. – С. 57.
[27] *Дзагалов А. С.* Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 10 – С. 249.
[28] ЦГА РСО-А. – Ф-98. - Оп. 1. - Д. 1. Дело о выдаче денежного пособия переселенцам, заселяющим новые станицы Романовскую и Датыхскую. - Л. 8–10.
[29] ЦГА РСО-А. – Ф-98. - Оп. 1. - Д. 1. - Л. 11.

Котельницький Назар
(Чернігів)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА КІНЦЯ 70-х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ

Кінець 70-х років XIX ст. у громадському житті Російської імперії позначився розчаруванням політикою монархії, яка категорично відмовлялася лібералізувати політичну систему країни. Лакмусом ситуації стала російсько – турецька війна 1877–1878 рр.

Широкі кола російського суспільства чекали, що закінчення війни, визволення з-під турецького гніту Болгарії та перетворення її на конституційну монархію неодмінно призведе до аналогічних внутрішніх перетворень і в Росії[1]. Ліберали вірили у можливість політичних змін: або проголошення конституції, або розширення прав місцевого самоврядування.

І можна тільки уявити все те розчарування, яке охопило ліберальні кола, коли Болгарія отримала конституцію, а Росія продовжувала стогнати від безправ'я. Це гнітюче розчарування присутнє і в публіцистиці самого І. І. Петрункевича.

Так, у статті, присвяченій пам`яті В. А. Гольцева, діяч з гіркотою констатує: «*…ми пішли до Болгарії як визволителі, перетворили турецьку провінцію на вільну і конституційну державу, рабів зробили громадянами, обдарованими всіма конституційними правами і гарантіями, а самі повернулись додому тими ж самими рабами…* ». Війна, на думку діяча, продемонструвала духовне банкрутство і аморальність влади, громадянське рабство і колосальну розбещеність державної бюрократії[2].

Зрозумівши, нарешті, що війна не дасть суспільству свободи, чернігівські ліберали на чолі з І. І. Петрункевичем вирішили перейти до нелегальної агітації. Відразу після вбивства О. Мезенцева в родовому маєтку у с. Плиски, І. І. Петрункевич зустрівся з О. Ліндфорсом. Результатом зустрічі стало рішення про публічну пропаганду суспільства щодо відмови від силових дій. Мотивація цього рішення була відповідною політичним прагненням лібералів: діячі вважали, що терор «знизу» і терор «зверху» не врятує державу від проблем, а навпаки розвалить її. Вони вирішили обрати шлях консенсусу, оскільки вважали, що радикали не мають ані соціальної бази для свого руху, ані суспільної підтримки[3].

Вихід на легальну загальноросійську політичну сцену зумовлювався не тільки сприятливою кон'юнктурою у суспільстві, але й ідеологічними засадами.

Зокрема, сестра О. Ліндфорса – С. Русова, дружина О. Русова, у своїх спогадах зазначала, що для ліберальних земців Чернігівщини головним інструментом боротьби була легальність і гасло – «чиста справа вимагає чистих рук». Згадуючи про ліберальну опозицію у Чернігівському земстві, С. Русова зазначала, що земці гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тієї неволі, в якій тримала її адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. Вони засуджували конспіративність у політиці. Сам же будинок Русових, за визнанням відомої діячки, став своєрідною штаб – квартирою ліберальної партії[4]. Окрім того,

І. І. Петрункевич захопився ідеєю об'єднання діяльності революційних і земсько – ліберальних партій, що свідчить про лідерську і консолідуючу сутність особи діяча.

Є і суб'єктивний фактор – зауважує С. Русова. І. І. Петрункевич на момент 1878 р. вже перетворився на «одіозного» політика – оратора. Він був дуже популярним серед молоді, яка вважала його політичним «поводирем». Взагалі С. Русова особливо виділяє Петрункевича з когорти чернігівських ліберадів – «*…нервова особа, з гарячим поглядом очей, у пенсне, з темним волоссям, високої, трохи сутулуватої будови… блискучий промовець з палким почуттям і красою слова…*»[5]. До речі, С. Русова з вдячністю згадувала І. І. Петрункевича, який допоміг їй в організації учительської семінарії і громадської бібліотеки в Чернігові[6].

Загалом, потрібно наголосити, що перехід до публічної загально – російської діяльності був дуже небезпечний, оскільки внутрішня політика царизму в останній третині XIX ст., за влучним визначенням Н. Шип, акцентувалася на боротьбі проти «інакодумства»[7]. Ця обставина додає ще більшої поваги до подальших дій І. І. Петрункевича.

Після наради у Плисках І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс вирішили розширити коло прихильників своїх ідей і виїхали до Києва на зустріч з лідерами «україноφілів». Вибір контакту був невипадковим – «україноφіли» і «громадівці» були поміркованою силою, що цілком відповідало філософії ліберадів. Окрім того у І. І. Петрункевича був соратник, учасник як ліберального, так і національного руху – О. Русов. Як зауважує А. М. Катренко, самі «громадівці» та «україноφіли» шукали контактів з ліберальними земцями Чернігівщини, щоб поповнити коло своїх прихильників і знайти об`єкт для впливу в українському дусі. Контакти двух груп не припинялися й надалі, що дало позитивні перспективи для української справи[8].

Зустріч відбулася на квартирі Г. Цвятковського. Від національного руху були присутні: В. Антонович, брати Житецькі, О. Русов та інші[9]. І. І. Петрункевич виклав позицію ліберадів і запропонував організувати нараду земців з питань політичної ситуації у країні, а також аргументував необхідність переговорів з терористами – народниками[10].

Вирішили скористатись ювілеєм Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові для проведення зустрічей з прогресивною елітою суспільства. До того ж, професура і ректорат університету з оптимізмом сприйняли цю ідею[11].

Треба відзначити, що київська зустріч була не першою у послужному списку ліберадів. Зокрема на початку 1878 р., відбулася нелегальна нарада у Ніжині, де були присутні О. Русов, М. Константинович, О. Ліндфорс та інші. Предметом розмови стала перспектива введення конституційного ладу в країні[12].

Взагалі, досліджуючи земський конституційний рух, відомий історик І. Білоконський зауважував, що земська опозиція під адміністративним пресом у 70-х роках XIX ст. різко розширилася і тяжіла до загальної консолідації. Заборона монархією офіційних земських з`їздів стала причиною появи приватних, нелегальних земських зібрань[13].

Святкування ювілею Г. Квітки – Основ`яненка відбувалося 18 листопада 1878 р. у Харківському університеті. Після урочистого засідання і промови славетного О.Потебні, відбувся великий банкет на одній з харківських квартир. Крім наукової інтелігенції були присутні і представники земств, в тому числі і чернігівська делегація – І. І. Петрункевич, О. Ліндфорс, О. Русов, В. Савич[14]. На цьому банкеті відбувся перший публічний виступ І. І. Петрункевича як ідеолога лібералізму, щодо політичного життя.

Відомий дослідник земського руху І. Білоконський стверджував, що І. Петрункевича попередив професор Л. Соколовський на предмет того, щоб земець був обережний у висловлюваннях, оскільки на банкеті будуть присутні різні за політичними поглядами

особи[15]. Як ми побачимо далі, І. Петрункевич не сприйняв рекомендацій і свій виступ оформив дуже прозорим і однозначним лексиконом. Виступ політика зводився до наступних тез.

І. І. Петрункевич наголосив на тому, що суспільство однаково проти терору і проти свавілля влади. Терор, на думку діяча, є свідченням слабкості як держави, так і всього суспільства. Суспільство зобов'язане, вважав І. І. Петрункевич, засудити як терор, так і державну систему, яка не відповідає інтересам народу і штовхає його на революційні акти. Діяч закликав владу провести кардинальні реформи державного організму, тим самим нейтралізувавши терор мирним шляхом, а не шляхом катівень[16].

І. І. Петрункевич зазначив, що терористи бажають неможливого, а надії на вплив Заходу, через еміграційну діяльність того ж М. Драгоманова теж малоефективні. На думку оратора, треба працювати в Росії і добиватися свободи шляхом організації громадських сил[17].

Виступ І. І. Петрункевича, по суті, показав загальнодержавне мислення діяча і наявність політичної харизми. Промова на банкеті була сприйнята неоднозначно, оскільки було піддано різкий критиці існуючий в Росії політичний лад. Невелика частина делегатів сприйняла риторику як заклик до революції[18]. Однак абсолютна більшість присутніх привітала сміливі заяви діяча. Отримавши аванс довіри, І. І. Петрункевич розпочав консолідацію демократичних сил.

На цій же зустрічі І. І. Петрункевич установив контакти із земськими і громадськими діячами південних і східних губерній. Отримавши підтримку своїх ідей, діяч запропонував створити комісію, яка б виробила проект програми організації прогресивних діячів і об`єднала б всі опозиційні сили у країні[19]. Завершальним акордом харківської зустрічі стала домовленість І. І. Петрункевича і лідерів інших земств про направлення уряду земських адрес однорідного характеру з питань боротьби проти «революційного зла»[20].

Тим часом, відомий «українофіл» В. Беренштам, підгодував зустріч лібералів і терористів – народників. Як згадує І. І. Петрункевич, про зустріч серед лібералів знали лише він і О. Ліндфорс бо така інформація могла коштувати життя людей[21].

Переговори відбулись 3 грудня 1878 р., на квартирі В. Беренштама у Києві, що на Бібіковському бульварі. Від лібералів були присутні лише І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс. З боку народників – В. Осинський, М. Ковалевська, В. Дебогорій – Мокрієвич та ін. Від «українофілів» – В. Антонович, М. Старицький, О. Русов та ін.[22].

Першим слово взяв І. І. Петрункевич і порушив питання про можливість тимчасового припинення актів насилля з боку терористів. За цей час ліберали обіцяли об'єднати земський і громадський рухи у протест проти урядової політики і сформувати вимоги корінних перетворень[23]. Кінцевою метою І. І. Петрункевич уважав встановлення конституційного ладу.

Діяч наголосив, що необхідно спочатку використати всі легальні форми боротьби: петиції, мирні демонстрації, агітація через пресу. Брошури конституційного характеру І. І. Петрункевич планував видавати в еміграції і переправляти в Росію шляхом контрабанди. Однак, першочерговою умовою початку цієї діяльності, він уважав призупинення терору, який залякував не лише уряд, а й суспільство[24].

Терористи не сприйняли такого підходу, і зустріч закінчилася безрезультативно. Хоча київські переговори не дали позитивних результатів, ця зустріч мала доленосне значення для особистого життя І. І. Петрункевича.

Справа в тім, що з відома В.Беренштама, але без відома інших, на засіданні була присутня відома діячка російського визвольного руху, графиня Анастасія Паніна.

Будучи дворянкою і маючи великі корпоративні зв'язки, до того ж фінансово дуже забезпечена людина, вона вирішила допомагати громадським ініціативам. Для цього вона вислухала аргументи лібералів і народників, щоб визначитися з особами, яким вона допомагатиме[25]. На нараду її запросив І. Житецький, домашній учитель доньки графині. Паніна не брала участі в дискусіях, але, очевидно симпатизуючи лібералам, запросила деяких учасників зустрічі до себе на квартиру наступного дня. За свідченням самого І. І. Петрункевича, ця зустріч була вирішальною в особистій долі політика. З цього моменту графиня Паніна стала вірною супутницею і соратницею І. І. Петрункевича[26].

Оскільки, початок засідань Чернігівського губернського земського зібрання було перенесено на січень 1879 р., ліберали вирішили скористатися паузою і підготувати грунт для агітації в суспільстві від земств і преси. Окрім того, І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс вирішили провести перший земський з`їзд у Москві. Відтак, І. І. Петрункевич відправився у столичне турне[27].

Цікава деталь – Ф. Петров, опрацювавши архівну документацію Чернігівської губернії, дійшов висновку, що І. І. Петрункевич і його соратники мали на руках фальшовані дозволи на роз`їзди по імперії. Цей факт свідчить про наявність міцних зв`язків Петрункевича з вищими щаблями влади, які вдалося отримати завдяки знайомству з А. Паніною[28].

Спочатку І. І. Петрункевич з`їздив до Москви. Московське земство не виявило будь-яких позитивних емоцій на пропозиції І. І. Петрункевича. Лідер земства – О. Наумов, вважав, що його інституція повинна жорстко дотримуватися формальних прав, які були надані самодержавством, і не розширювати юрисдикцію нелегальними засобами[29].

Не отримавши підтримки в земських колах, І. І. Петрункевич звернувся до представників наукової громадськості, зокрема до професора Максима Ковалевського і відомого публіциста Віктора Гольцева. Звернення діяча до інтелігенції має своє пояснення: він уважав, що через зв'язки з нею можна знайти опору в народі, а головне завдання освічених людей – пропаганда прогресивних демократичних ідей. У своїх публіцистичних творах І. Петрункевич наголошував, що інтелігенція має цікавитися нагальними проблемами суспільного життя, бо ці питання – суть буття самого суспільства, його життя, в яких закладено джерело діяльності або зародок смерті його[30]. З цієї точки зору, І. І. Петрункевич постає перед нами як консолідатор, генератор демократичної інтелігенції того часу, в тому числі і народницької.

При розмові з ними І. І. Петрункевич указав на необхідність скликання з'їзду земських діячів, який би показав рівень згуртованості опозиції. Цей з'їзд, на думку діяча, нейтралізував би хибне самоусунення прогресивних діячів від проблем держави і об`єднав би їх навколо ідеї конституції. Результатом зустрічі стала домовленість про скликання першого земського з'їзду в Москві у березні-квітні 1879 р., а В. Гольцев мав стати його організатором[31]. Ця інформація ще раз підтверджує тезу про велику роль І. І. Петрункевича в об'єднанні прогресивної інтелігенції того часу.

Після Москви І. І. Петрункевич виїхав до Петербурга. Метою візиту було ознайомлення з позицією преси щодо ліберального питання. Спочатку відбулася розмова з редактором найліберальнішої газети «Молва» – В. Полетикою.

Аргументи і пропозиції І. І. Петрункевича редактор сприйняв зі співчуттям, однак, мотивуючи небезпеку підтримки газетою цього руху, натякав на бажане фінансування видавництво газети. Зрозумівши, що В. Полетика хоче отримати фінансову компенсацію за політичні збитки, І. І. Петрункевич не став продовжувати розмову[32].

Зустріч із редактором «Вестника Европы» – Е. Утіним, також не дала позитивних результатів, хоча І. І. Петрункевич познайомився з усіма суспільними течіями Росії[33].

Остання важлива зустріч відбулася з редактором «лівого» журналу «Отечественные записки» – М. Михайловським.

Після монологу І. І. Петрункевича про спасіння країни від революційного терору М. Михайловський поставив пряме питання – чи може І. І. Петрункевич взяти на себе зобов'язання передачі всієї землі селянам? І. І. Петрункевич, будучи дворянином – землевласником і лібералом одночасно, дав адекватну відповідь своїм поглядам, і сказав, що ці питання буде вирішувати всестанове конституційне зібрання. М. Михайловський зразу ж категорично відповів, що народу начхати на поміщицьку конституцію. Коли народ візьме владу у свої руки, він сам напише свою конституцію[34]. Продовжуючи бесіду, М. Михайловський однозначно додав: «*…народу потрібна не конституція, а земля, тим більше не конституція, здобута дворянством, і , відповідно, з дворянськими інтересами на першому місці, а дворянські інтереси завжди протилежні селянським; забезпечений землею народ, у свій час сам створить політичні форми, які відповідають його дійсним інтересам, і у всякому випадку такі форми, у яких привілеям не буде місця*…»[35]. Зрозумівши, що М. Михайловський є прихильником ідей народництва, і не сприймаючи його «класової» аргументації, І. І. Петрункевич завершив переговори.

Треба зауважити, що хоча столичні візити не дали очікуваних результатів, вони показали позитивні моменти для лібералів. І. І. Петрункевич став загальнодержавним лідером ліберальної ініціативи у державі. Діяч отримав можливість зв'язку з вищими ешелонами влади. Незважаючи на всі труднощі, загалом, ідеї І. І. Петрункевича були сприйняті громадськістю дуже позитивно.

Отже, вищевикладений матеріал дає нам підстави стверджувати про перехід І. І. Петрункевича до публічної опозиційної політичної діяльності: нелегальної за методологією, але легалізованою суспільством. За свідченнями джерел, І. І. Петрункевич наприкінці 70-х років XIX ст. став виразником загальнодержавної ліберальної ініціативи. Її змістом стали: координація і консолідація прогресивних опозиційних політичних течій; прагнення об'єднати демократичну інтелігенцію; спроба переговорів з революціонерами – радикалами щодо припинення терористичних акцій.

---

[1] *Волощенко А.В*. Нариси з історії суспільно – політичної думки на Україні (70 – початок 80 рр. XIX ст.) – К., 1974. – С. 139.

[2] *Петрункевич И.И.* Памяти В.А. Гольцева: странички из личных воспоминаний // Памяти В.А.Гольцева: статьи, воспоминания, письма. – М., 1910. – С. 99, 102–103.

[3] *Петрункевич И.И.* Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 80, 88.

[4] *Руссова С.* Мої спомини. – К., 1996. – С. 49.

[5] Там само. – С. 48.

[6] *Студьонова Л.В.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 88.

[7] *Шип Н.А.* Украинская интеллигенция XIX в. Историко – социологическое исследование. – К. 1993. – С. 132.

[8] *Катренко А., Катренко Я.* Національно – культурна та політична діяльність Київської громади (60–90 рр. X1X ст.). – К., 2003. – С.132.

[9] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 81.

[10] *Богучарський В.Я.* Из истории политической борьбы в 70–80 годах XIX века. – М., 1912. – С. 397 – 398.

[11] *Петрункевич И.И*. Из записок... – С. 81.

[12] *Шевченко В.М., Акименко І.М.* І.І. Петрункевич – український громадсько-політичний діяч кінця XIX – початку XX ст. // 350-річниця держави Б. Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 121.

[13] *Белоконский И.П.* Земство и Конституция . –М., 1910. – С. 8–9.

[14] *Катренко А.* Політична діяльність земців – лібералів в Україні (друга половина 70 – початок 80 рр. XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 119.
[15] *Белоконский И.П.* Земское движение. – М., 1914. – С. 11.
[16] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 82.
[17] *Пирумова Н.М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. – М., 1977. – С. 183.
[18] Історія УРСР. – К., 1978. – Т. 3. – С. 394.
[19] *Белоконский И.П.* Земское движение... – С. 12.
[20] *Петрункевич И.И.* Памяти В.А. Гольцева... – С. 104.
[21] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 83.
[22] *Петров Ф.А.* Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг. // История СССР. – 1981. – №1. – С. 151.
[23] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 84.
[24] *Петров Ф.А.* Из истории общественного движения... – С. 151.
[25] *Пирумова Н.М.* Земство и политика // Родина. – 1993. – №5–6. – С. 101.
[26] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 84.
[27] Там же. – С. 48.
[28] *Петров Ф.А.* Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70 – начало 80 гг. XIX в. // Вопросы истории. – 1974. – №9. – С. 41.
[29] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 85.
[30] *Петрункевич И.И.* Интеллигенция и «Вехи» // Вехи: Интеллигенция в России. – М., 1991. – С. 220.
[31] *Петрункевич И.И.* Памяти В.А. Гольцева... – С. 106.
[32] Там же. – С. 107.
[33] *Петрункевич И.И.* Из записок... – С. 86.
[34] Там же. – С. 87.
[35] *Петрункевич И.И.* Памяти В.А. Гольцева... – С. 107–108.

Стрикун Ірина
(Київ)

НАЦІОНАЛ-ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ПРОГРАМНИХ ПОЛОЖЕННЯХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ 1917 р.

Одним з базових принципів міжнародної політики, спрямованої на перебудову післявоєнного світу, було розв'язання національного питання – встановлення кордонів держав за національною ознакою. Дане питання обговорювалося на конференціях націй у Парижі (червень 1914 р.), Гаазі (квітень 1915 р.)[1] та Лозанні (червень 1916 р.). Обговоренню цього питання в Російській імперії було присвячено спеціальні конференції представників народів та етнічних груп монархії в Стокгольмі (1915 р.) та Лондоні (червень 1916 р.). Обидві конференції ухвалили рішення про визнання за всіма народами імперії права на національне самовизначення. У 1917 р. на території Росії розв'язання національного питання стає одним із головних критеріїв приходу до влади того чи іншого політичного угруповання. Кожна партія ліберального, монархічного, соціалістичного, демократичного та іншого політичного спрямування мала в своїй політичній програмі розділ, присвячений питанню самоорганізації націй. Загальноросійські партії, які мали понад десятилітню історію діяльності, виступали проти самодержавства та за встановлення народовладдя і ще з часу першої російської революції (1905–1907 рр.) мали в середині різних національностей та етнічних груп Росії значну кількість прихильників. Лютневі революційні події 1917 р., вироблена чітка програма дій з розв'язання політичного, соціально-економічного та національного питань дали можливість загальноросійським партіям заволодіти майже монопольним впливом у політичному просторі всієї колишньої Російської імперії. Значний вплив вони мали і з прифронтової Білорусії. На її території були організовані осередки загальноросійських партій ліберального (Конституційно-демократична партія народної свободи (кадети, ПНС) та соціалістичного (РСДРП(б), меншовики, Партія соціалістів-революціонерів (есери, ПС-Р) спрямування.

З Білорусії формування ПНС почалось одразу після падіння самодержавства. Протягом 4-ьох місяців (з травня до серпня 1917 р.) кількість організацій партії збільшилася майже втричі, а на кінець осені 1917 р. їх налічувалося близько 30[2]. Осередки ПНС формувалися переважно на північно-західній території Білорусії (Могильов, Вітебськ, Гомель, Орша, Бобруйськ тощо), що пояснюється як розташуванням у багатьох містах даного регіону великих військових та напіввійськових установ (Ставка, Штаб Західного фронту, союзи земств та міст, армійські штаби тощо), великих залізничних вузлів, так і близькістю даної території до Росії. З літа до осені 1917 р. північно-західний регіон Білорусії з політичними лекціями відвідали лідер та теоретик ПНС П. Мілюков (червень 1917 р.), проф., док. держави й права, член ЦК кадетів П. Новгородцев.

Соціальну базу ПНС становили вища та середня інтелігенції, чиновники, підприємці, заможні селяни. Серед місцевих партійних лідерів широко відомими в політичних колах

Білорусії були редактор газети «Минская жизнь» док. р. Янковський, мировий суддя С. Виноградов, Я. Сянковський, Ж. Кадзіс, С. Цітович, У. Самійло та ін.

Програмні положення ПНС з аграрного питання базувалися на принципі розширення селянських земель за рахунок відчуження монастирських, церковних, державних і частини приватних земель, з національного – формування Західної територіально-адміністративної області в межах Російської демократичної республіки[3]. Так, на VIII (травень 1917 р.) партійному з'їзді заслухано та прийнято доповідь ведучого теоретика ПНС Ф. Кокошкіна «Про автономії та права національностей». Її основою була теза про неприйнятність для Росії національно-територіальної автономії та федерації, оскільки міграційні процеси в середині колишньої Російської імперії призвели до невиразності етнічних меж[4]. Разом з цим, представник мінської партійної групи У. Самійло висловив думку, що розмова має йти не про формування на території Білорусії «області-губернії, як Ферганська (Узбекистан), Тургайська (Казахстан), а області-краю»[5], проте зауваження та заперечення представників неросійських народів на з'їзді з приводу ухвалення доповіді були проігноровані.

Резолюцію VIII з'їзду партії, що закріпила за неросійськими народностями право на культурно-національну автономію, доповнено рішенням IX (липень 1917 р.) з'їзду ПНС про позатериторіальне національне самовизначення, за яким держава могла передавати національним позатериторіальним союзам право керування соціально-культурним життям відповідним національним нетериторіальним союзам. Лідер партії П. Мілюков на IX з'їзді фактично визнав у принциповому плані національно-територіальну автономію України, а також натякнув на можливість у майбутньому надання такого статусу й іншим народам[6].

Таким чином, політична ситуація, що склалась у країні, поставила кадетів перед необхідністю перегляду програмних положень партії з національного питання. Проте до жовтня 1917 р. корекції в програмних і тактичних директивах ПНС не відбулося, з приходом до влади більшовиків, кадети опинилися у принципово новій для себе ситуації – ідеологами опозиційного, контрреволюційного «білого руху».

Після Лютневої революції до липня 1917 р. існували об'єднані соціал-демократичні організації, до яких входили більшовики, меншовики та бундівці. Дані організації діяли спільно з розбудови соціал-демократичного ладу в колишній Російській імперії, проте не мали єдиної позиції з розв'язання національного питання.

Більшовики після Лютневої революції, на VII Всеросійській партійній конференції конкретизували § 9 програми РСДРП, що викликав свого часу гостру дискусію серед її членів та критику з боку інших політичних партій. Резолюція VII партійної конференції закріпила за всіма націями, що входили до складу Російської імперії, право на вільне відокремлення та організацію власної держави[7]. Проте дане програмне положення мало досить декламаційний характер, оскільки національно-визвольний рух розглядався більшовиками як відповідь на насилля. Реалізація соціалістичної революції передбачала як зникнення насилля і отже намагання відокремитися, так й виникнення всезагального бажання «злиття».

І Всеросійський з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів 9 червня 1917 р. засвідчив зміну тактичного курсу партії. Замість організації обласних автономій в складі централізованої держави, було проголошено організацію окремих республік в складі федеративно-демократичної республіки Росії[8].

Федеративно-демократичний лад передбачав такий варіант розв'язання національного питання в Росії: «1) право на відокремлення для тих націй, які населяють відомі області Росії і не бажають залишатись в межах цілого; 2) політична автономія в межах єдиної держави з єдиними конституційними нормами для областей, що відрізняються відомим

національним складом, і які залишаються в межах цілого»[9]. Проте дана федеративна концепція залишалася теорією до жовтневих подій 1917 р.

Неоднозначним було ставлення до національного питання місцевих більшовицьких організацій, лідерами яких в Білорусії були М. Фрунзе, О. Мясніков, В. Кнорин, К. Ландер, С. Магілевський, І. Алібегов та ін. З одного боку, вони офіційно декларували право націй на самовизначення. Так, 30 березня 1917 р. на засіданні Мінського комітету Всеросійського селянського союзу (голова М. Фрунзе) присвяченому питанню розробки соціально-політичної платформи комітету, одним із завдань закріплення основ нового ладу та захисту класових інтересів селян було визнання «за кожною народністю Росії права на вільне самовизначення»[10]. Такої ж точки зору дотримувались Мінська Рада робітничих та солдатських депутатів, І Північно-Західна обласна конференція РСДРП(б) (15–18 вересня 1917 р.)[11]. З іншого боку, місцеві більшовицькі лідери не звертали уваги на білоруський національно-визвольний рух, що пояснювалося поширеною на той час концепцією «західнорусизму» або обласництва. Так, І селянський з'їзд Мінської та Віленської губерній (20–23 квітня 1917 р.), що проходив у Мінську під головуванням М. Фрунзе (Михайлів) як голови Мінського губернського селянського комітету, ухвалив резолюцію, що розглядала ідею політичної автономії Білорусії як таку, що «не відповідає інтересам трудового класу білоруського народу». Як альтернатива, пропонувалося введення на території Білорусії обласного самоуправління[12].

Як зазначалося раніше, меншовики входили до складу об'єднаних соціал-демократичних організацій. Скликані в Мінську з ініціативи меншовиків установчі збори (9 березня 1917 р.) прийняли меншовицькі резолюції з питань війни та миру, ставлення до Тимчасового уряду. Проте з національного питання меншовики не мали самостійного політичного курсу. Першу спробу виробити платформу партії в даному напрямі зроблено на Всеросійській конференції меншовиків (7–12 травня 1917 р.), яка проте не дала бажаного результату, однак засвідчила відхилення їхнього ідеологічно курсу від курсу РСДРП, а саме § 9 програми (визнання за всіма націями права на самовизначення[13]). На конференції меншовики заявляли, що даний параграф «занадто формальний», щоб на його основі «робити конкретні розробки»[14]. Тому до відання організаційного комітету було введено розроблення постанов з національного питання, а їх розгляд відкладено до чергової загальнопартійної конференції[15]. Невиразність програмного кусу партії з національного питання пояснюється її стратегічною лінією. Меншовики, виступаючи за самовизначення націй, в інтересах революції, першочерговим завданням проголошували зміцнення нового ладу[16].

У липні 1917 р. при обговоренні в організаційному комітеті виборчої платформи партії на вибори до Установчих зборів більшість учасників підтримали програму культурно-національної автономії, проте, як і раніше, не було розроблено партійного курсу з національного питання. У постанові наради було записано: «Внести в платформу в тій чи ін. формі негативне відношення до насильного утримання, вказати на необхідність оборони унітарної республіки»[17].Отже, меншовики, обстоюючи основну ідеологічну лінію партії, не могли не зважати на ті політичні процеси, що протікали в країни.

У серпні 1917 р. на Державній нараді меншовик Н. Чхеїдзе від імені «революційної демократії» оголосив декларацію, в якій заявлялося, що розв'язання національного питання входить до компетенції Установчих зборів. Уряду пропонувалося визнати рівність мов та організувати раду з національних справ з метою підготовки матеріалів для Установчих зборів[18].

Пізніше у проекті платформи з національного питання, надрукованого меншовиками 29 липня 1917 р. в «Рабочей газете», було записано, що партія добиватиметься введення

обласного самоврядування «аж до автономії». Разом з тим, підкреслювалося бажання зберегти цілісність та неподільність держави. Для неросійських народів виставлявся принцип національно-культурної автономії. Аналогічну за змістом резолюцію з національного питання прийняв об'єднаний з'їзд партії меншовиків у серпні 1917 р.

У проект виборчої платформи меншовиків, надрукованому 25 жовтня 1917 р. замість права націй на самовизначення пропонувалося право на самоврядування та автономію.

На відміну від меншовиків ПС-Р займала більш демократичну позицію у питанні майбутньої націонал-державної перебудови Росії. Есери намагаючися об'єднати робітників міста, села з близькою до народу інтелігенцією, отримали значну підтримку як серед селян, так і робітників (Вітебськ, Гомель, Мозирь) та військових (Бобруськ, Могильов, Мінськ, Орша, Полоцьк). Восени ПС-Р стала домінуючою партією в Радах, військових комітетах, думах, земельних комітетах та деяких профспілках Білорусії.

Національна програма партії есерів фактично являла собою суміш національно-персональної автономії для народів, які не мають власної компактної території й федерації. На III з'їзді партії есерів (25 травня – 4 липня 1917 р.) прийнято національну програму партії, що базувалася на двох основних принципах: право на самовизначення, форми якого визначать Установчі збори для великих націй, компактно розселених на окресленій території; національно-персональна автономія для екстериторіальних націй та національних меншин. Передбачалася також широка децентралізація Російської держави шляхом уведення широкого місцевого самоврядування[19].

У Білорусії, розділеною лінією фронту, формування національних партій відбувалося нерівномірно.

Захоплені 1915 р. землі Білорусії були включені до складу військово-адміністративної одиниці Обер-Ост. Східний кордон Обер-Осту відповідав межам територіальних посягань Німеччини щодо Росії. Частина окупованих білоруських земель входила до складу військово-оперативної смуги між кордоном Обер-Осту та смугою фронту. Ці землі розглядались як бартерні, тобто в разі можливого договору з Росією вони переходили до неї внаслідок дипломатичного торгу між обома сторонами (Росія – Німеччина), в іншому разі, підлягали включенню до складу Німеччини.

Німецький чинник сприяв активізації національних рухів у середині окупації. Так, головна комісія Рейхстагу ще під час війни вирішила ввести на окупованій території певні елементи самоврядування. У цей час брати Антон та Іван Луцкевічи, В. Ластовський, А. Пашкевич (Тітка) утворили на територіях західної Білорусії філію Громади – Білоруську соціал-демократичну групу (БСДРГ)[20]. Восени 1915 р. білоруські діячі у Вільно організовали Білоруський народний комітет (БНК) – координуючий орган білоруських національних, політичних та громадських організацій на окупованій території Білорусії.

Упродовж 1915–1916 рр. на окупованій території Білорусії переважали конфедералістські погляди: від пропагування ідеї державної незалежності в межах Конфедерації Великого Князівства Литовського[21] до ідеї Сполучених Штатів від Прибалтики до Чорного моря[22]. Конфедералістську позицію А. Луцкевіч пояснював, власне, економічною вигодою для Білорусії, яка обґрунтовувалася географічним становищем останньої – знаходячись у басейнах Балтійського та Чорного морів, Білорусія не мала виходу до моря.

З 1917 р. білоруські діячі в окупації перейшли на федералістсько-автономістські позиції. Дану конверсію, можна пояснити тим, що на початку березня А. Луцкевіч, перебуваючи разом з литовськими представниками у Берліні, де їх мав прийняти імперський канцлер, з початком революційних подій у Росії залишив столицю Німеччини.

Литовська делегація (Анастас Сьмятона, Юргіус Шавліс, Сцяпонас Кайрс) отримала аудієнцію у канцлера. Донині невідомий зміст переговорів між делегацією та канцлером у березні 1917 р., проте з подальших дій литовських політиків (липень 1917 р. – канцлеру пред'явлено меморандум з вимогою надати Литві статус незалежної держави; вересень – обрання представницького органу; грудень – проголошення незалежності Литви), можна припустити, що йшлося про організацію незалежної держави.

1 вересня 1917 р. в універсалі об'єднаної конференції БНК, БСДРГ, Віленського комітету БСГ обґрунтовувалась ідея формування Литовсько-Білоруської держави з двома автономними одиницями. Передбачалося також проведення Установчих зборів Литви та Білорусії.

Дослідники не виключають можливості, що в той самий день відбулася конференція білоруських соціалістів, оскільки «Основи програми (Віленської – *І. С.*) Білоруської Соціалістичної Громади» датовані вереснем 1917 р. й базуються на тій самій платформі, що й об'єднана вереснева конференція. Основним критерієм для поділу Білорусько-Литовської незалежної демократичної республіки на автономні частини виступала мова[23]. Рішення конференції та програма Віленської БСГ прийняті засіданням Білоруського клубу (об'єднував 66 осіб білоруських активістів) у Вільні (8 вересня). Разом з цим, на Віленщині та Ковенщині йшла інтенсивна підготовка до литовської конференції, делегати на яку обиралися литовським організаційним комітетом та затверджувались окупаційною владою. На знак протесту 16 вересня 1917 р. пройшов мітинг білоруських, литовських, єврейських та польських демократичних і соціалістичних організацій. Учасники мітингу заявили, що майбутнє державної організації та відносини із сусідніми державами правочинні вирішувати Установчі збори, обрані всім населенням Литовсько-Білоруських земель.

18–23 вересня литовська конференція обрала тимчасовий дорадчий орган – Тарибу, до складу якої мали ввійти по 2 представники від національних меншин. Тенденція до унітарної організації Литовської держави з приєднанням до неї етнографічних білоруських земель не знайшла підтримки серед білоруських, польських та єврейських політичних організацій. У цей час відбувається трансформація стратегічної політики національного білоруського руху в окупації в бік формування самостійної тактичної лінії поведінки, що офіційно було оформлено в резолюції з'їзду білоруських політичних організацій 30 вересня у Вільні [24]. Так, резолюція містила положення про демократичні перевибори Тариби з пропорційним представництвом у ній усіх народностей краю. Для вироблення узгодженої політики білорусів в організації нової крайової влади пропонувалося проведення на окупованій території Білорусії власних Установчих зборів. Умежах даної концепції А. Луцкевічем розроблено «Платформу Організаційного Комітету для скликання Білоруської Конференції у Вільні», в якій разом з основними засадами формування федеративної Білорусько-Литовської держави, містилося положення про організацію білоруської автономної одиниці на території «обох Білорусій». Антологічну за змістом телеграму в грудні 1917 р. направлено віленськими білоруськими організаціями на ім'я німецького канцлера[25].

23 листопада в газеті «Homan» (Гоман) опубліковано персональний склад президії Оргкомітету: брати Луцкевічи, В. Ластовский, Я. Соловей, К. Шафнагель, ксьондз В. Талочка, ієромонах Савацій, В. Святаполк-Мірскі, – час і місце його щоденних засідань. Склад комітету засвідчив спробу організаторів об'єднати у межах одного органу всі соціальні угруповання білоруської громадськості.

На межі 1917 та 1918 рр. Оргкомітет звернувся до «свідомих та активних білорусів на всій території окупації із закликом взяти участь у підготовці роботи по скликанню

Конференції». 25 січня 1918 р. Білоруська Конференція прийняла резолюції, що в основних питаннях дублювали рішення попередніх конференцій білоруських діячів в окупації. А. Луцкевіч, проголошуючи принцип формування автономії у межах незалежної Білорусько-Литовської держави, звернув увагу Конференції на те, що «шанси на незалежність окупованої Білорусії переважають», а «в Росії білорусів чекає гостра боротьба»[26].

Із східного боку фронту політична діяльність білоруського національного активу розгорталась в межах ліберально-демократичної та революційно-демократичної політичних ідеологій.

Білоруська партія народних соціалістів (БПНС) була єдиною національною партією ліберально-демократичного спрямування в Білорусії. Остаточно вона оформилася після Лютневої революції. До організаційного бюро БПНС входили: Я. Сушинський (голова), А. Левицький, С. Плавник (З. Бядуля), Ф. Стульба; значним впливом у партії користувався П. Алексюк. До складу БПНС входила також група великих поміщиків на чолі з Р. Скірмунтом.

У проекті програми партії, розробленому у травні 1917 р., висувалася вимога проголошення Росії федеративно-демократичною республікою, до складу якої Білорусія входила як національна автономія із законодавчим органом – Білоруською Крайовою радою, обраною на підставі всезагального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні[27]. Передбачалося також, що до розпорядження Ради перейде національний земельний фонд, сформований унаслідок націоналізації надільних, церковних, казенних та частини приватних земель. Партія виступала проти стихійного захоплення селянами приватних земель та за конституційне розв'язання аграрного питання в рамках Установчих зборів.

Якщо БПНС декларувала право Білорусії на національну автономію у межах Російської федеративно-демократичної республіки, то партії революційно-демократичної орієнтації (Білоруська партія автономістів, Білоруська соціалістична громада (БСГ) виступали за надання Білорусії статусу широкої територіальної автономії із власними законодавчими та виконавчими органами влади в децентралізованій федеративно-демократичній російській республіці, тобто стояли на позиціях політичної автономії краю. Програми революційно-демократичних партій містили характерні положення як РСДРП(б), так і ПР-С.

Послідовно та обґрунтовано розроблено ідею білоруської національної державності у вересневому проекті платформи Білоруської партії автономістів, організації якої виникли навесні 1917 р. в Москві, Петрограді, Мінську та інших містах. Проект програми містив вимогу надання Білорусії права на національне, культурне і політичне самовизначення в межах широкої крайової автономії Білорусії зі збереженням єдності та неподільності її з Росією[28]. Другий пункт розділу «Державний лад» окреслив географічні межі організації автономії, до яких входили території етнографічного розселення білорусів. Культурним та адміністративним центром білоруської автономії мало стати м. Вільно[29].

Вищим законодавчим органом у Білорусії мав стати Сейм (Рада), члени якого обиралися на підставі загального, рівного та таємного голосування та пропорційно представництвам національних меншин краю. Серед соціально-економічних завдань партія розглядала й аграрне питання. Вона виступала за перехід всієї землі до «громадсько-крайової власності» з правом користування тим, хто на ній працює[30].

У жовтні 1917 р. до проекту програми внесено поправки, значне місце в яких відводилося територіальній проблемі. Так, якщо в базовому програмному проекті партії лише окреслювалося, на яких територіях слід будувати білоруську автономію, то в

доповненому уже висувалося вимога видання Тимчасовим урядом акту про автономію Білорусії в межах Російської федеративної республіки з остаточним приєднанням до автономної Білорусії всіх земель і міст, що лежать в межах етнографічного розселення білоруського народу[31].

На автономістських засадах стояла БСГ, що відновила свою діяльність у березні 1917 р.[*] в Петрограді на з'їзді 30 колишніх членів партії. Організації БСГ діяли у Мінську, Петрограді, Москві, Бобруйську, Слуцьку, Вітебську, Гомелі та інших містах. На загальноросійському рівні у межах Ради національних соціалістичних партій Росії (Російського Інтернаціоналу[*]), БСГ взаємодіяла з аналогічними партіями вірменського, грузинського, латиського, українського та інших народів. Необхідність реформування форми державного ладу Росії на основах федеративної демократії з федеральними одиницями – автономіями, БСГ виводила із особливостей господарювання, торгівлі, побуту, звичаїв кожного народу та краю. Дана концепція пояснювала також неможливість проведення єдиної аграрної реформи, оскільки кожен регіон Росії відрізнявся традиційними формами обробки землі, ґрунтовим шаром тощо.

Перші післяреволюційні документи БСГ свідчать, що поняття «автономія» асоціювалося з поняттям «крайового земського самоврядування». Так, наприклад, один з ідеологів партії А. Смоліч зазначав: «Як кажуть вчені люди, нам потрібна автономія краю нашого, або широке місцеве самоуправління»[32]. Даної позиції БСГ дотримувалась і при розробленні та обговоренні проекту програми на Петроградській конференції партії у червні 1917 р.: «Широке самоуправління Білорусії з законодавчим органом, Крайовою радою, обраною на підставі загального, рівного, прямого, таємного та пропорційного виборчого права…»[33]. ІІІ партійна конференція БСГ (14–25 жовтня 1917 р.)[*] засвідчила конструктивну зміну в підході партії до розв'язання національного питання. Так, у прийнятій на конференції програмі партії поняття «повне самоуправління Білорусії» було доповнено поняттям «автономія»[34]. Послідовну політику партія проводила у визначенны кордонів Білоруської автономії в складі федеративної Російської республіки – від визначення меж автономії на І партійній конференції[35] до закріплення ІІІ конференцією програмного положення про «непотрібність митних кордонів» між Білорусією та іншими частинами Російської федерації.

Для поширення гасла автономії Білорусії члени БСГ використовували друковану агітацію, виступи на з'їздах та мітингах, організовували різноманітні культурно-освітні заходи[36].

У 1917 р. БСГ стає наймасовішою партією національно-визвольного руху в Білорусії. Вона мала свої осередки в армії та на флоті[37].

На відміну від Білоруської партії автономістів БСГ в передмові до програми ставила за кінцеву мету побудову соціалістичного ладу за рахунок міжнародної

---

[*]У 1902 р. організовано інтелігентську організацію Білоруську революційну громаду. Її організаторами стали А. Луцкевіч, В. Ластовський, К. Кастровицький, А. Бурбіс, А. Пашкевич, В. Зелезней та ін. У 1903 р. її було перейменовано в Білоруську соціалістичну партію, погляди якої формувались під впливом народників. У 1906 р. оголосила про свій саморозпуск.

[*] Рада націонал-соціалістичних партій, так званий Російський Інтернаціонал, об'єднував у 1917 р. приблизно 18 соціалістичних партій 12 національностей, зокрема БСГ, АЯСРП (Об'єднана єврейська соціалістична партія), Паолей-Ціон (Об'єднана єврейська соціал-демократична робітнича партія), Бунд (Всезагальна єврейська робітничий союз), ППС (Партія польських соціалістів) тощо.

[*] На І партійній конференції 25 березня було відновлено діяльність партії; ІІ партійна конференція (червень 1917 р.) пройшла в Петрограді.

класової боротьби та соціальної революції[38]. Визнаючи класову боротьбу, партія фактично відмовляла її розвитку в середині нації, оскільки основу соціальної структури Білорусії становили селяни, а не пролетаріат. У програмі БСГ відсутнім був поділ населення на класи, партія користувалася категорією «працюючий народ» і «в рівній мірі сподівалась спертись на робітничий клас, селянство та інтелігенцію»[39]; виступала за організацію коаліційного уряду. БСГ, проголошуючи принципи, характерні для партій соціалістичної орієнтації, не була соціалістичною партією в прямому сенсі слова, оскільки першочерговим завданням ставила розв'язання національних проблем, а не принципи інтернаціоналізму.

Отже, в громадсько-політичній думці, представленій білоруськими національно-демократичними партіями, переважала ідея національної державності у формі широкої крайової автономії в складі Російської федеративної демократичної республіки. На цый пыдставы відбувався процес консолідації білоруського національного руху. Так, 25 березня 1917 р. скликано з'їзд білоруських політичних партій та організацій, в якому взяло участь 150 осыб, зокрема, представники від БСГ, БПНС[40]. Головою з'їзду обрано К. Кастравицький (К. Каганець), згодом цю посаду обійняв р. Скірмунт; заступниками – помічника Мінського губернського комісара есера І. Метліна та юриста П. Алексюка. З'їзд надіслав привітальні телеграми Тимчасовому уряду, Петроградській Раді робітничих та солдатських депутатів ы національним організаціям Литви та України.

Основний зміст виступів членів з'їзду зводився до пропагування ідеї громадянського примирення всіх класів ы соціальних груп й розвитку культурно-освітньої сфери в межах автономії.

Програма практичних дій з'їзду розроблялася в фахових комісіях (етнографічній, шкільній, фінансовій тощо), що займались розглядом питань, висунутих на розгляд з'їзду. 26 березня пропозиції комісій були розглянуті й затверджені. До програми дій увійшли пункти про: поширення політичної освіти серед селянства за рахунок наставницької роботи; налагодження білоруської літературно-публіцистичної видавничої справи; організація освіти на білоруській основі; створення професійної комісії для визначення етнографічних меж Білорусії тощо. Після обговорення доповіді організаційної комісії, з якою виступив П. Алексюк, було прийнято постанову про створення найближчим часом Білоруської крайової ради в Мінську. До виборів до Білоруської крайової ради, вищою інстанцією мав бути з'їзд, що обирав зы свого складу Білоруський національний комітет (БНК) у складі 18 осіб, головою було обрано Р. Скірмунта. Більшість членів БНК були представниками БСГ (10 осыб)[41], проте головний напрямок в організації визначала група (Р. Скірмунт, П. Алексюк, В. Годлевський), яка стояла на позиціях ПНС. Формуючи представницький орган білоруських організацій на засадах лібералізму, організатори БНК намагалися залучитись підтримкою російських лібералів у питанні встановлення автономії Білорусії.

БНК мав підготувати вибори до Білоруської крайової ради, вести пропаганду виборів до Російських Установчих зборів на принципах федеративно-демократичної республіки, а також розпочати роботу з вироблення конституції Білоруського крайового уряду в контакті з національними меншинами краю.

З'їзд також надыслав декларацію Тимчасовому уряду, в якій пропонувалось передати виконавчу владу БНК та на основі обопільної праці розглянути питання автономного устрою Білорусіъ, виходячи з позицій перебудови Росії на засадах федеративно-демократичного республіканського ладу[42]. Проте Тимчасовий уряд, виходячи з економічних, геополітичних та військово-стратегічних інтересів Росії в Білорусії, не підтримав представленої йому усередині квітня делегацією БНК автономістської

програми. Разом з тим, уряд погодився на встановлення зв'язків з БНК, для чого комітетом призначено особливо вповноваженими Е. Будзька та А. Яреміча[43].

БНК не отримав підтримки від населення, що засвідчив скликаний на 4 квітня селянський з'їзд, й що було обумовлено відсутністю чіткої програми з аграрного питання, головування в БНК поміщика Р. Скірмунта, майже монопольним впливом у білоруському селі місцевих організацій загальноросійських соціалістичних партій, головним чином есерів та соціал-демократів.

8–10 липня 1917 р. в Мінську БСГ скликала новий з'їзд білоруських національних організацій. Його політичну лінію визначило праве крило БСГ. Воно наполягало на здійсненні національно-територіальної автономії Білорусії у складі Російської держави. Більшість делегатів підтримали резолюцію БСГ, проте конкретних заходів з її реалізації з'їзд не виробив[44]. На з'їзді було конкретизовано поняття автономії як політичної автономії краю в складі Російської федеративно-демократичної республіки. Було також розглянуто та висловлено протест з питання анексійних претензій Польщі на білоруські та українські землі. Замість БНК вирішено організувати новий координаційний орган – Центральну раду білоруських організацій (ЦРБО).

10 липня обрано Виконком ЦРБО: голова Я. Льосик, О. Смоліч, В. Фальский, В. Голубок, А. Лявицький та ін.[45]. На знак протесту проти порушення процедури порядку виборів (спочатку до складу Ради було обрано П. Алексюка) представники БПНС – Ф. Стульба та П. Алексюк залишили з'їзд. Делегати прийняли рішення, за яким всі організації, що визнавали право Білорусії на автономію, могли делегувати своїх представників на першу сесію Ради.

І сесія ЦРБО (5–6 серпня 1917 р., Мінськ), враховуючи помилки БНК, проголосила в межах політики повної демократії передачу всієї землі без викупу працюючому народу та захист інтересів робітників. До Виконавчого комітету організації сесія обрала 8 чол. з БСГ[46].

В умовах системної кризи Російської держави (страйки в містах, антивоєнні виступи на фронті тощо) ЦРБО активізувала свою діяльність з формування національно-білоруського фронту. Було організовано низку громадських, культурно-освітніх, літературних, театрально-мистецьких спілок та організацій. Найбільш активними прихильниками білоруського національного руху стали військові-білоруси та біженці. Так, на з'їзді воїнів-білорусів XII армії (2 серпня), що зібрав майже 600 осыб, прийнято резолюцію, яка підтверджувала автономістськы позиціъ. Оформлення осередку білоруського національного руху у війську – тимчасової Центральної білоруської військової ради (ЦБВР), засвідчив з'їзд воїнів-білорусів Західного фронту (18–24 жовтня 1917 р., Мінськ), в якому взяли участь представники білоруських організацій XII армії, Балтійського флоту та Румунського фронту. З'їзд висловився за встановлення паритетних відносин між Росією ы Білорусією та за організацію білоруського війська.

Представники ЦРБО взяли участь в розгляді національного питання на державних, громадсько-політичних нарадах та з'їздах.

У Державній нараді (12–15 серпня 1917 р.), скликаній Тимчасовим урядом Москві, взяло участь 58 делегатів від національних організацій, зокрема і від Білорусії. Основу білоруського представництва склали члени БСГ[47]. При обговоренні питання перебудови Росії на засадах федерації, голова уряду О. Керенський та консервативний блок наради стояли на нігілістичних позиціях у вирішенні національного питання, що однак не відповідало липневій програмній декларації О. Керенського[48].

Суперечлива позиція Тимчасового уряду в національному питанні критикувалася на з'їзді представників народів Росії (8–15 серпня 1917 р.), скликаного Українською

Центральною радою в Києві. Останній висловився за негайну перебудову Росії на федеративних засадах, не чекаючи Установчих зборів, вибори до яких відкладались, а також запропонував реалізацію права на самовизначення народів, шляхом проведення власних установчих зборів. Окремо прийнято спеціальну резолюцію «Про білорусів»[49], яка містила звернення до Тимчасового уряду про прийняття акту з надання Білорусії статусу автономії.

1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив Російську державу республікою, однак постанова не фіксувала федеративного статусу республіки й викликала негативну реакцію з боку національного руху.

14–22 вересня 1917 р. в Петрограді пройшла Всеросійська демократична нарада, скликана з ініціативи ЦВК Ради робітничих та солдатських депутатів та виконкому Ради селянських депутатів. З 1582 учасникыв наради 60 були представниками національних партій та установ Білорусії – Я. Варонко, К. Душ-Душевський, Д. Жилуновіч, З. Соболевський, І. Мамонько, В. Фальський та ін.[50]. Нарада засвідчила радикалізацію позицій ЦРБО, що підтримала ідею з реорганізації російської армії за національно-територіальною ознакою «тобто створення окремих армій окремих національностей»[51]. Мотивацією даної реформи було зміцнення загальнодержавної армії. Підтримка даного положення ЦРБО виходила за межі початкової автономістської програми. Про необхідність створення білоруської армії заявили III (жовтневий) з'їзд БСГ та II сесія ЦРБО.

З вересня до листопада спостерігалася тенденція до поляризації національного білоруського руху. Так, перший та другий всеросійські з'їзди біженців-білорусів (відповідно 24–26 вересня, 19–21 листопада) у Москві, виявили суттєві розходження в позиції політичної організації краю[52]. У вересні 1917 р. на основі Нарвенської організації БСГ організувало Білоруську соціал-демократичну робітничу партію (БСДРП), до якої згодом приєдналася Гельсингфорська організація БСГ. Організована партія дотримувалася більшовицької орієнтації[53].

За таких умов 15–25 жовтня у Мінську пройшли паралельно III з'їзд БСГ, з'їзд воїнів-білорусів Західного фронту та II сесія ЦРБО. Сесія провела реорганізацію координуючого органу білоруських національних партій та організацій в Велику Білоруську раду (ВБР); ЦБВР стала її автономною організацією. До складу виконавчого комітету ВБР увійшли: В. Адамовіч (голова), О. Пуршинський (О. Гарун), А. Смоліч, С. Рак-Міхайловський, В. Захарка, Я. Мамонько та ін. Жовтневий з'їзд БСГ, унаслідок відсутності єдності в партії, не виробив загальнопартійної лінії щодо Жовтневого перевороту. Однак, згідно з даними А. Сідаревича 4 грудня 1917 р. на ім'я Д. Жилуновіча виписано посвідчення з печаткою БСГ та підписами О. Червякова та Я. Варонко про те, що він «обраний до складу Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів від Білоруської Соціалістичної Громади»[54]. Про встановлення контактів з новою владою свідчить також діяльність Я. Варонко у створеному в Петрограді Генеральному Комісаріаті ВБР. На місцевому рівні таких контактів не було встановлено. До Мінської Ради робітничих та солдатських депутатів, Рад міст, повітів, виконкому з'їзду селянських депутатів Мінської та Віленської губерній, Могильовського губернського з'їзду селянських депутатів не було делеговано жодного представника від БСГ.

Діяльність білоруських партій та організацій була зорієнтована на розв'язання політичної сторони національного питання. Продекламоване на I сесії ЦРБО як один ыз пунктів платформи організації розв'язання соціального питання, не знайшло свого подальшого розвитку ані в діяльності, ані в документах координаційного центру

білоруських партій та організацій. Все це негативно позначилося на виборах до Установчих зборів.

На виборах до Установчих зборів у Білорусії й на Західному фронті понад половини (51,4%) виборців віддали свій голос кандидатам партії більшовиків, 43% – есерам, 5%. – іншим. За БСГ, що йшла за окремим політичним списком, проголосувало 0,3% виборців[55]. На результати виборів вплинула близькість фронту, який дотримувався більшовицької орієнтації і дав майже 52% голоси на користь РСДРП(б). Якщо розглядати дані виборів за трьома білоруськими округами (без Західного фронту), то абсолютної більшості більшовики не мали, лише 46% голосів. В окремих районах абсолютна більшість виборців голосувала за кандидатів національних партій, платформою яких була реалізація права націй на самовизначенні[56].

Отже, у 1917 р., в громадсько-політичній думці, представленій національно-демократичними партіями Білорусії, переважали автономістські ідеї. У Білорусії із східного боку фронту формування політичних програм національних білоруських партій відбувалося під впливом діяльності загальноросійських партій. Поєднання популярних серед населення політичних ідеологій з національною програмою створювало оптимальні умови для поширення та розвитку ідеї національної самоорганізації. Разом з тим, національні пріоритети відрізняли національні білоруські партії від споріднених загальноросійських, оскільки останні розв'язання національного питання розглядали з позиції черговості.

Аналіз програмних положень та діяльності національних білоруських партій засвідчив варіацію політичної думки білоруських національних діячів у межах теорії автономного устрою Білорусії. Використання найбільш ініціативною партією революційно-демократичної орієнтації БСГ соціалістичних гасел у поєднанні з національною платформою, дало можливість вивести ідею політичної автономії Білорусії на загальнонаціональний рівень, що організаційно закріпив І Всебілоруський конгрес.

Формування автономістської тенденції в середовищі білоруської політичної еліти в окупації набуло ознак прагматизму. Організація державно-територіальної автономії Білорусії в складі Литовсько-Білоруської держави під егідою Німеччини давала можливість уникнути анексійних посягань Польщі та центристської політики Росії.

---

[1] *Станкевіч А.* Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. – Вільня, 1935. – С. 77.

[2] *Шардыко И.В.* Методические рекомендации, предназначенные для студентов V курса исторического факультета, изучающих спецкурс «Политическая оппозиция в Белоруссии (1917 – начало 20-х гг.)» – Могилев, 1997. – С. 15.

[3] *Шардыко И.В.* Вказана праця. – С. 18.

[4] Непролетарские партии России: урок истории. / Под общ. ред. И.И. Минца / – М.: Мысль, 1984. – С. 269; *Ладисеў У.Ф., Брыгадзін П.І.* На пераломе эпох: Станауленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). – Мн.: БДУ, 1999. – С. 11.

[5] *Багдановіч А.Г.* Праблема нацыянальнай дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным руху Беларусі (сакавік 1917 – студзень 1919 р.). Дысер. на саіск. вуч. ступ. кандыд. гіст. навук. – Мн., 1995. – С. 27

[6] *Ладисеў У.Ф., Брыгадзін П.І.* Вказана праця. – С. 11

[7] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – К., 1978. – Т. 1. – С. 433.

[8] *Сташкевич Н.С.* Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). – Мн., 1985. – С. 94.

[9] *Ладисеў У.Ф., Брыгадзін П.І.* Паміж Усходом і Заходам: Станауленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльной цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) – Мн., 2003. – С. 30

[10] Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии: Док. и матер. – Мн., 1957. – Т. 1. – С. 159.
[11] НАРБ. – Ф. 60п. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 58; Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии: Док. и матер. – Мн., 1957. – Т. 1. – С. 709.
[12] *Круталевич В.А.* Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 – декабрь 1918 г.). – Мн., 1975. – С. 101–102.
[13] *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 32. – С. 4; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – К., 1978. – Т. 1. – С.62.
[14] *Рубан Н.В.* Октбрьская революция и крах меньшовизма (март 1917–1918 гг.). – М., 1968. – С. 194–195.
[15] *Ладисеў У.Ф, Брыгадзін П.І.* Паміж Усходом і Заходам... – С. 31
[16] *Макарова Г.П.* Крах национальной политики мелкобуржуазных партий России в 1917 г. // Банкротство мелкобуржуазных партий России 1917–1922 гг. – Сб. науч. тр. – Ч. 1. –М., 1977. – С. 80.
[17] *Мудрижи А.Н.* Антинародная сущность программ по национальному вопросу всероссийских мелкобуржуазных партий. // Сб. Великий Октябрь и национальный вопрос. – Ереван, 1977. – С. 72.
[18] *Макарова Г.П.* Вказана праця. – С. 85.
[19] Воля народа. 1917. 6 июня, 9 июня.
[20] *Луцкевіч А.І.* За 25 гадоў (1903–1928). – Мн., 1991. – С. 41.
[21] *Луцкевіч А.І.* Вказана праця. – С. 46.
[22] *Вішнеўская І.* Пытані нацыянальнай дзяржаўнасці ў дзейнасці беларускіх палітычных арганізацый напярэдадні і ў час рэвалюцыйных падзей. // Спадчына. – 1996. – №4. – С. 117.
[23] *Сідарэвіч А.* Антон Луцкевіч: ад краёвасьці да незалежніцтва (1916–1918). Агляд крыніцаў. // http://arche.bymedia.net/2006-1/siadarevic106.htm
[24] *Сідарэвіч А.* Вказана праця.
[25] *Станкевіч А.* Да гісторыі беларускага вызвалення. – Вільня, 1917. – С. 86.
[26] *Сідарэвіч А.* Вказана праця.
[27] НАРБ. – Ф. 62п. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 11.
[28] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25.
[29] Там само; Вольная Беларусь. 1917. 11 верэсьня. – №19.
[30] Вольная Беларусь. 1917. 17 верэсьня. – №20.
[31] Вольная Беларусь (Минск). 1917. 19 кастрычніка.
[32] *Рудовіч С.* Час выбару. Проблема самовызначэння Беларусі у 1917 годзе. –Мн., 2000. – С. 120.
[33] Чаго хоча Беларуская сацыялістычная грамада: Праект праграмы. – Мн., 1917. – С. 6; Резолюция конференции Белорусской социалистической громады (июнь 1917 г.). // Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XX в. – 1917 г.). Сб. док. / Ред. Коновалов В.С., Кривенький В.В. и др. / – М., 1996 – Вып. 2 – С. 154.
[34] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6–7; Программа Белорусской социалистической громады (принятая III партийным съездом 14–25 октября 1917 г. в Минске). // Программные документы национальных политических партий и организаций России... – С. 157; Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции / Ред. Энтина Э.М., Сташкевича Н.С., Касарова Г.Г. – Мн., 1993. – Ч. II. – С. 16.
[35] *Станкевіч А.* Да гісторыі беларускага вызвалення. – Вільня, 1917. – С. 87.
[36] *Жылуновіч З.* Уступамі да Акцябра (Матэрыялы да гісторыі Савецкай Беларусі) // Полымя. – 1923. – №5/6. – С. 142–143; Вольная Беларусь. 1917. 24 чэрвня. – №5.
[37] *Шчарбакоў В.К.* Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. – Мн., 1930. – С. 21.
[38] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6–7; Программа Белорусской социалистической громады (принятая III партийным съездом 14–25 октября 1917 г. в Минске). // Программные документы национальных политических партий и организаций России... – С. 154; Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции... – С. 14.
[39] Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции... – С. 8.

[40] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5.
[41] Пратакол з'язду беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінську 25–27 сакавіка 1917. // Спадчына. – 1990. – №4. – С. 29–33.
[42] *Станкевіч А.* Да гісторыі беларускага вызвалення. – Вільня, 1917. – С. 87; *Ладисеў У.Ф., Брыгадзін П.І.* Паміж Усходом і Заходам... – С. 25.
[43] Вольная Беларусь. 1917. 21 ліпеня. – №10.
[44] *Сташкевич М.С.* Вказана праця. – С. 97.
[45] *Ладисеў У.Ф., Брыгадзін П.І.* Паміж Усходом і Заходам... – С. 35.
[46] Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – Т. 1. – Кн. 1. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. – С. 8–13.
[47] *Сташкевіч М.С.* Кастрычнік у Беларусі. – Мн., 1977. – С. 105–106.
[48] *Рудовіч С.* Вказана праця. – С. 120.
[49] Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. (4 березня–9 грудня 1917 р.) / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, Ю.М. Гамрецький та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – (Пам'ятки історії. Джерела новітньої історії; V). – С. 310.
[50] *Рудовіч С.* Пошукі шляхоў да беларуской дзяржаўнасці (1917 р.). // Беларускі гістарычны часопіс. – №4(12). – 1995. – С. 35.
[51] Там само.
[52] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 2 – Арк. 34–35.
[53] Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. / Ред. кол. Шелохаев В.В., Булдаков В.П., Ерофеев Н.Д. и др. / – М., 1996. – С. 61–62.
[54] *Сидоревич А.* Антон Луцкевич: главы из книги. // Неман. – 1990. –№7. – С. 112.
[55] *Игнатенко И.М.* Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. – Мн., 1992.– С. 30.
[56] *Игнатенко И.М.* Вказана праця. – С. 32.

Огієнко Олена
(Київ)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗЕМСТВ ТА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1904–1914 рр.

Пошук на сучасному етапі оптимальної моделі місцевого самоврядування, яка повинна передбачати ефективну взаємодію різних його видів, актуалізує вивчення історичного досвіду взаємовідносин земських установ та органів міського громадського управління Правобережної України на початку XX ст.

Як зазначають сучасні історіографи земств, попри безперечно значний науковий доробок більш ніж за 140-літній період, недостатньо вивченим, особливо щодо Правобережної України, є аспект відносин земств та міст у довоєнний період[1]. У різний час це питання лише частково зачіпалося Б. Веселовським, Н. Страдомським, Г. Герасименко, М. Білоконем[2], тому потребує докладнішого розгляду. Відповідно, ця наукова розвідка має на меті проаналізувати на прикладі Київської губернії законодавчі та практичні аспекти взаємовідносин земських установ та органів міського самоврядування Правобережної України у 1904–1914 рр.

Самоврядування в містах Південно-Західного краю Російської імперії запроваджено у 1876–1883 рр. згідно з Положенням 1870 р. (окрім м. Києва – 1871 р.) та в подальшому реформовано згідно із законом 1892 р. Причому міське громадське управління функціонувало тут як у повному, так і в спрощеному вигляді. З літа 1904 р. в Київській, Волинській та Подільській губерніях діяли органи управління земським господарством із призначуваним державною владою складом та зосередженням владних повноважень у губернському комітеті в справах земського господарства. Виборне земство введено 1911 р. шляхом поширення Положення 1890 р. з доповненнями наступних років та змінами, щодо виборчих прав місцевого населення. Хронологічна та змістова корекція у Правобережній Україні земської та міської реформ зумовлювалася стратегічним прикордонним положенням краю, домінуванням у регіоні польських дворян, значною кількістю єврейського населення та, відповідно, політичними міркуваннями уряду[3].

Міста Правобережної України у 1904–1910 рр. входили до складу території, на якій утворювалися повітові та губернські земські органи. Міське самоврядування було представлене у розпорядчих органах «спрощеного» земства таким чином. До складу губернського та повітового комітетів у справах земського господарства входили, відповідно, голова губернського чи повітового міста (або міський староста). Також із міського населення могли бути призначені земські гласні, які брали участь у роботі повітової управи у справах земського господарства та повітового й губернського комітетів. Двох земських гласних від кожного повіту затверджував Міністр внутрішніх справ за поданням губернатора з осіб, які постійно проживали в повіті та володіли обкладеним земським збором нерухомим майном чи торгово-промисловими закладами[4].

Особливо гострим було питання про статус м. Києва. Відразу після створення органів «спрощеного» земства Київська міська Дума обрала спеціальну комісію із гласних для

з'ясування нового становища Києва через реформу управління земським господарством Південно-Західного краю. Передусім у своїх висновках Комісія підкреслила, що, згідно із затвердженим першим річним зібранням Губернського земського комітету бюджету, податки з нерухомого майна та торгових і промислових свідоцтв міста Києва на користь земства 1905 р. становитимуть 354 тис. рублів, а це – 1/10 всього прибутку управління земським господарством Київської губернії. При цьому із 60 осіб Губернського комітету лише одна була від міста Києва – це його міський голова. Також наголошувалося на слабкому поверненні земством отриманих від міста значних коштів. Так, населення Києва користувалося єдиною земською Кирилівською лікарнею, третина хворих якої проживала в місті менше року. Членів Комісії не задовольняв сам принцип складання прибуткової частини земського бюджету на 1905 р., адже перед її збільшенням не проводилася переоцінка об'єктів оподаткування, що, своєю чергою, спричинило значну нерівномірність у його розкладці. Як наслідок, на думку гласних Київської думи, міські домовласники виявилися більше обкладені земськими зборами та опинилися у гірших умовах, аніж сільські землевласники. Комісія зробила висновок про несправедливість становища Києва у складі управління земським господарством. При цьому незадовільним вважався навіть статус Санкт-Петербурга, Москви та Одеси, які були виділені законом в особливі земські одиниці та прирівняні до повітового земства у підпорядкування губернського. Відповідно, Комісія дійшла висновку, що Київ має прирівнюватися в правах до губернського земства з покладанням на Київське міське громадське управління обов'язків органів земського господарства та передачею відповідних податків і зборів. Для вирішення спільних із земством чи іншими містами завдань розвитку місцевого господарства необхідно надати законодавчий дозвіл вступати з ними у домовленість, утворюючи щоразу для цього особливі Комітети[5]. Київська міська дума, врахувавши висновки Комісії, в зібранні 16–23 вересня 1904 р. прийняла рішення про необхідність звернення до вищих органів влади з проханням виділити місто Київ зі складу управління земським господарством Київської губернії в самостійну територіальну позаземську одиницю. Відповідне клопотання надіслане міським головою Київському губернатору лише в травні 1905 р., яке той, своєю чергою, передав наступного місяця генерал-губернатору[6]. Генерал-губернатор М.В. Клейгельс, посилаючи питання на розгляд Міністра внутрішніх справ, висловив власні міркування. Начальник краю вважав правильним прирівняти Київ до повітового земства. Однак, враховуючи, що, згідно з Положенням 1903 р., повітові земства не були виділені в окрему самостійну одиницю, М.В. Клейгельс рекомендував із вирішенням питання про статус міста Києва зачекати до поширення на Південно-Західний край виборного земства[7].

Згодом Київське міське громадське управління, враховуючи, що Міністерство внутрішніх справ не поспішає із вирішенням питання, дещо пом'якшило свою позицію. Так, міська дума в засіданні 26–30 жовтня 1906 р. уповноважила київського голову І.М. Дьякова, який на той час знаходився у Санкт-Петербурзі, подати уряду клопотання про виділення Києва, в разі введення у губернії земського положення 1890 р., в окрему повітову земську одиницю, доки не буде задоволено попереднє прохання про виокремлення міста в позаземську[8]. Однак невдовзі Київська міська дума знову повернулася до своїх першопочаткових вимог. Це сталося через розгляд на вищому урядовому рівні Радою у справах місцевого господарства питання взаємовідносин земств та міст, для чого Міністерство внутрішніх справ звернулося в січні 1909 р. за статистичними даними до земських та міських органів. По місту Києву збір даних покладався на гласного думи М.Т. Волинського та чергову спеціальну Комісію з потреб міста. Уже наступного місяця Головне управління у справах місцевого господарства при

Міністерстві внутрішніх справ отримало затверджені Київською міською думою три доповіді. Перші дві підготував згаданий М.Т. Волинський і стосувалися вони зростання земських зборів із міського майна та їх нерівномірності. Третю доповідь склав інший гласний думи Н.Ф. Страдомський, виклавши в ній основні засади та умови виділення Києва в самостійну позаземську одиницю[9]. Одночасно Київський міський голова, повторивши звернення 1904 р., передав через губернатора у вищі органи влади аналогічне клопотання. Однак у відзиві Головного управління у справах місцевого господарства від 15 березня 1909 р. зазначалося, що окремо питання щодо статусу Києва вирішуватися не буде, адже на вищому урядовому рівні йде обговорення, з метою законодавчого закріплення у загальноімперському масштабі, взаємовідносин земств та міст[10].

Із введенням у 1911 р. виборного земства законодавчі засади територіально-представницького співвідношення земського та міського самоврядувань зазнали суттєвих змін. Указ 14 березня 1911 р. спеціальною статтею виділив м. Київ в окрему земську одиницю, прирівняну до повітового земства. Відповідно, завідування земськими справами у столиці покладалося на міське громадське управління: права та обов'язки повітового земського зібрання виконувала міська дума, а повітової земської управи – міська управа. При цьому в Київському повіті функціонували окремі від міста земські зібрання та управа. Губернські гласні від м. Києва обиралися міською думою зі свого складу[11]. Інші міста Правобережної України залишилися у складі повітових земств, однак значно розширилися можливості участі міських жителів у земських органах. Так, право брати участь в обранні повітових гласних на земських виборчих зібраннях чи уповноважених на з'їздах отримали особи, а також благодійні, навчальні заклади та торгові й промислові товариства, які володіли у повіті нерухомим майном, вартістю не менше, ніж 15 десятин чи 1,5 тис. рублів відповідно[12]. Представництво міських інтересів у губернському земському зібранні повністю залежало від повітових земських зібрань, адже саме вони обирали зі свого складу губернських гласних. Лише до Київського губернського земського зібрання Указ 14 березня 1911 р. вводив в обов'язковому порядку міського голову м. Києва[13].

Загалом законодавчо закріплювався дозвіл суміщати посади у міських, земських та станових громадських установах. Головам міських та земських розпорядчих органів надавалося право запрошувати на засідання всіх осіб, участь яких в обговоренні справи може виявитися корисною[14]. Також закон передбачав можливість скликати об'єднані засідання повітових чи губернських земських зібрань та міських дум, коли виникала потреба обговорити проект обов'язкових для всього місцевого населення постанов або обрати почесних попечителів навчальних закладів, що утримуються на спільні кошти[15]. За взаємною угодою міської думи та губернської земської управи на них покладалися обов'язки по ветеринарно-поліцейських заходах[16].

Затвердження вищими органами влади потребували питання адміністративно-територіальних змін, що узгоджувалися між земським та міським громадськими управліннями. Так клопотання Київської міської думи про приєднання до міста с. Святошина, с. Деміївки, с. Забайков'я з Байковою горою (1912–1913 рр.) перед переданням на розгляд губернської земської управи мали отримати схвалення губернатора, Губернського у земських та міських справах присутствія, генерал-губернатора і Міністра внутрішніх справ[17].

Предмети відання «спрощеного» управління земським господарством 1904-1910 рр. та виборних земських установ Правобережної України протягом усього аналізованого періоду значною мірою співпадали з напрямами діяльності органів міського самоврядування. Так, питання народної освіти, охорони здоров'я, санітарії, суспільної

опіки, утримання доріг та мостів відносилось як до компетенції міських управ, так і земств[18].

З одного боку, це відкривало певні можливості для взаємодії. При цьому законодавча підтримка співпраці органів земського та міського громадських управлінь була жорстко дозованою. Так Міністр внутрішніх справ неодноразово наказував губернатору не допускати попереднього узгодження між земствами та містами спільних дій для подання клопотань, що виходять за межі місцевих потреб та мають загальнодержавне значення[19]. З іншого боку, через відсутність чіткого законодавчого розмежування предметів відання, створювалося підґрунтя для можливих суперечок. Часто це виражалося в перекладанні один на одного тих чи інших обов'язків і призводило до необхідності роз'яснень від вищих державних органів[20]. Згідно із законоположеннями органи міського та земського самоврядування були зобов'язані сприяти виконанню законних вимог один одного. Для вирішення конфліктів потрібно було звернутися до губернатора або градоначальника, які, своєю чергою, передавали справу на розгляд Присутствія у земських та міських справах[21].

Основною слабкою ланкою законодавчої бази стали фінансові взаємовідносини. У Південно-Західному краї із введенням Положення про управління земським господарством 1903 р. було запроваджувався той же Статут про земські повинності, що й у губерніях, де діяло виборне земство за Положенням 1890 р. Відповідно, міські жителі платили податок з нерухомості місту та земству, причому останнє отримувало більшу його частину. При цьому міське самоврядування не могло перевищити норму оціночного збору більше 1% вартості нерухомості. Земство ж мало право збільшувати податки відповідно до своїх потреб, хоча, звичайно, було обмежене законом від 12 червня 1900 р., згідно з яким окладні земські збори мали зростати більш ніж на 3% порівняно з попереднім роком. До неокладних земських зборів відносився і збір із промислових та торгових свідоцтв в розмірі 10–15% (залежно від розряду) визначеної державою ціни цих документів. У 1904 р. Київське управління земським господарством користувалося бюджетом, складеним ще Губернським розпорядчим комітетом, прибуткова частина якого становила 1,5 млн. рублів. З них 14,9% становили збори з міського нерухомого майна та 11,27% – торгових та промислових свідоцтв. У 1905 р. затверджено вже 2,5 млн кошторис Київського земського управління, до якого увійшло майже 362 тис. (14,4%) податків з міського нерухомого майна та понад 170 тис. рублів (12,9%) зборів із промислових та торгових свідоцтв. У 1906 та 1907 рр. ці статті земських прибутківстановили, відповідно, 19,2% та 6%, 20,6% та 6%[22].

Із введенням виборного земства було створено краще законодавче підґрунтя для пошуку компромісів. Зокрема, органи земського та міського самоврядування обирали представників до міського присутствія по податках із нерухомого майна. Спірні питання, як уже зазначалося, вирішувалися у губернському із земських та міських справ присутствії. Приміром, саме воно зобов'язало в серпні 1914 р. виплатити із коштів губернського земського збору майже 700 рублів Південно-Західній залізниці за перевезення чинів повітової поліцейської охорони, відрядженої 1913 р. до м. Києва для підтримання порядку під час відкриття пам'ятника П. Столипіну та розгляду в суді справи про вбивство Андрія Ющинського. Адже губернське земство вважало, що виділення потрібних коштів є справою міста[23]. Однак найпроблемнішим залишалося питання розмірів земських зборів із міського нерухомого майна. Наприклад, на 1912 р. лише у м. Києві вони становили 402 тис. рублів при загальній прибутковій частині губернського земства Київської губернії 2 млн 700 тис. рублів[24].

При цьому земство не було зобов'язане звітуватися перед містом, на що витрачаються кошти. Тому зрозуміло, що найбільше нарікань з боку міських громадських управлінь

викликали зазначені фінансові аспекти взаємовідносин із земствами. Питання невідповідності земських зборів із міського населення обсягу отримуваного взамін у вигляді медичних, освітніх та інших послуг особливо гостро звучало на засіданнях міських дум під час функціонування «спрощеного» управління земським господарством. Окрім того, міські гласні наголошували, що також необхідно враховувати і ті витрати, яке несе місто перед усім повітовим населенням. Тут малося на увазі утримання поліції, тюрем, робітничих будинків тощо[25].

Показовим є питання взаємовідносин між земствами та містами в справі суспільної опіки над малозабезпеченими, невиліковно хворими, сиротами та ін. Турбота про соціально незахищені категорії населення була у віданні земських та міських установ, однак не належала до їх обов'язкових витрат. У законоположеннях практично були відсутні вказівки про розподіл обов'язків земств та міст у питаннях суспільної опіки. Правлячий Сенат у своїх роз'ясненнях констатував, що саме земські установи є правонаступниками колишніх Приказів громадської опіки, а міста, за винятком виділених в окремі земські одиниці, не обтяжені відповідними зобов'язаннями. При цьому підкреслювалося, що такий стан справ не можна вважати задовільним, і необхідно правильно розподілити обов'язки та фінансовий тягар у справі суспільної опіки між земствами, містами та казною. Приміром, зауважувалося у міркуваннях головного управління у справах місцевого господарства, міста у багатьох випадках взагалі не беруть участі в турботі над підкинутими дітьми[26]. Так, на Київщині загальногубернська організація опіки підкинутих дітей була представлена Сирітським будинком та притулком-яслями. Обидва заклади знаходилися в м. Києві. Притулок-яслі турбувався про немовлят, підкинутих чи позбавлених опіки батьків, до досягнення ними 12-літнього віку. Діти або перебували у самому притулку, або передавалися на годування в сільські родини. На 1 січня 1904 р. таких дітей налічувалося я приблизно 2500, а на початку 1907 р. – вже майже 4 тис. У Київському сирітському будинку виховувалися діти, старші 7 років. При досягненні 12-літнього віку, вони розподілялися, за рахунок земських стипендій, на навчання чи службу. На 1 січня 1904 р. в будинку утримувалася 51 сирота, а на початок 1907 р. – 49[27]. Міське громадське управління Києва, дотримуючись думки, що притулок-яслі та сирітський будинок були передані земським установам від Приказу громадської опіки, а також зважаючи на неможливість з'ясування того, яка кількість підкинутих дітей надходить від жителів міста, участі у фінансуванні цих закладів не брало[28]. На утримання немовлят у притулку та виплати годувальницям у селах земським управлінням Київської губернії асигновано у 1904 р. 73 тис. рублів, а в 1906 – вже більше 90 тис. рублів, а на виховання дітей у сирітському будинку та стипендії для них у навчальних закладах, відповідно, 16 та 34 тис. рублів[29]. Із введенням виборного земства та виділенням Києва у самостійно земську одиницю справу громадської опіки передали у відання повітових земств, однак останні й, в тому числі Київська міська управа, вирішили не відкривати власні заклади, а продовжувати користуватися загальногубернськими, сплачуючи губернському земству відповідну грошову компенсацію[30].

Одним із спільних завдань земств та міст було впровадження програми загального початкового навчання. Спроби охоплення навчанням усіх дітей молодшого шкільного віку розпочалися знизу з ініціативи органів місцевого самоврядування, передусім земств. Вони будували школи, забезпечували їх меблями та шкільним приладдям, здійснювали підготовку вчителів. Починаючи з 1908 р. уряд почав надавати допомогу земствам та містам у реалізації цієї програми. Казною систематично (згідно із законами від 3 травня 1908 р., 10 червня 1909 р., 14 червня 1910 р., 5 травня 1911 р., 13 червня 1912 р.) на цю справу асигнувалися кошти. Так, у 1908 р. вони призначалися для місцевостей, в яких, на

основі клопотань земських та міських органів, з'ясовувалася особлива в них потреба. Кошти виділялися Міністерством народної просвіти директорам та інспекторам шкіл, які, своєю чергою, надавали їх земствам та містам. Останні мали витрачати більшу їх частину на доведення заробітної плати вчителям до встановленого законом мінімуму, а меншу – на будівництво та обладнання шкільних приміщень[31].

Надалі обов'язковою умовою отримання допомоги від держави була попередня розробка плану шкільної сітки, тобто проекту побудови приміщень та заснування нових шкіл, з метою забезпечення протягом певного терміну (10–20 років) кожного повіту та губернії такою кількістю початкових навчальних закладів та вчителів, яка б дала можливість реалізувати програму загального навчання всіх дітей шкільного віку. Губернський комітет у справах земського господарства, а з 1911 р. повітові земства розробляли шкільні сітки без урахування населення міст[32]. Відповідно, міські громадські управління виробляли власні. Обидва проекти подавалися на розгляд урядових інстанцій, складаючи таким чином загальну картину розвитку народної освіти в губернії на найближчі десятиліття. У квітні 1909 р. попечитель Київського учбового округу на вимогу Міністерства народної просвіти надав уряду проект загальної шкільної мережі. Тут було визначено навчальні заклади, які мали відкритися на кошти держави, земств та міст у губерніях, що входили до складу округу. Цей процес мав відбуватися поетапно. Перша черга належала початковим школам. Після їх відкриття мали бути організовані нові заклади середньої, а далі – вищої освіти[33]. Зауважимо, що уряд суворо контролював, щоб заходи земських та міських установ у галузі освіти не виходили за рамки місцевих потреб. Зокрема, їм заборонялося обговорювати загальні питання реформування середньої школи[34].

Тісно стикалися інтереси земств та міст і в питанні підготовки педагогічного персоналу для початкових народних шкіл. Йдеться, передусім, про відкриття та утримання вчительських семінарій, які діяли у містах, однак готували кадри як для міських, так і для земських шкіл. У період діяльності управління земським господарством у Київській губернії діяла найстаріша Коростишівська вчительська семінарія, а також відкрито жіночу вчительську семінарію імені К. Ушинського в м. Києві (1911 р.). З 1912 р., вже за виборного земства, почала функціонувати Черкаська чоловіча вчительська семінарія. Однак, зрозуміло, їх кількість була недостатньою. Тому органами місцевого самоврядування неодноразово порушувалося питання про відкриття додаткових педагогічних закладів. Зокрема, у 1911–1913 рр. обговорювалася можливість влаштування в Умані чоловічої вчительської семінарії. За пропозицією Директора народних училищ Київської губернії в листопаді 1911 р. Особлива комісія міського самоврядування Умані з'ясувала, що для відкриття семінарії потрібно побудувати 3 корпуси приміщень (для класів, учнівського гуртожитку та квартир педагогічного персоналу), загальною вартістю 150-200 тис. рублів. Необхідну ділянку землі – 5 десятин – Уманська міська дума погодилася безкоштовно виділити із муніципального земельного фонду. Зі свого боку, Уманське повітове земство підтримало проект та звернулося до Київського губернського земського зібрання за грошовою допомогою. Однак питання про відкриття вчительської семінарії залишилося відкритим через нерозв'язаність між казною та губернським земством проблеми фінансування закладу[35].

Як для земських, так і міських органів, зі зростанням та ускладненням їх діяльності, гострим було питання спеціально підготовлених кадрів. Відповідно, робилися спроби, в тому числі спільні, його вирішення. Приміром, у 1913 р. за запрошенням директора Київського комерційного інституту М.В. Довнар-Запольського представники земського та міського самоврядування Київської губернії – гласний міської думи Н.Ф. Страдомський,

завідувач міським статистичним бюро А.В. Рубінштейн та губернський земський страховий інспектор А.Н. Черневич, губернський земський агроном І.Г. Черниш – брали участь у роботі Комісії по організації земсько-міського відділення та музею в інституті. Керівництвом інституту планувалося перейти від викладання розрізнених курсів на оціночно-податковому відділенні до створення, за грошової підтримки органів місцевого самоврядування, окремого земсько-міського. Комісія визначила кількість годин та предмети, які читатимуться на земсько-міському відділенні, перелік матеріалів, що міститимуться у музеї. Також передбачалося проходження слухачами відділення літнього стажування в земських та міських установах[36].

У галузі охорони здоров'я населення земські та міські органи мали тотожні завдання на підвідомчих їм територіях. Зафіксовані випадки дарування думами міських лікарень, як це сталося при створенні Липовецької та Сквирської повітових лікарень, та надання містом ділянки землі, як при влаштуванні Радомишльської повітової лікарні. Одиничними були випадки, приміром у м. Бердичеві, влаштування лікарні на спільні кошти міської громади та за земські збори. Завідування тією чи іншою лікарнею земством або містом не виключала можливості для населення користуватися закладами обох громадських управлінь. Так, у Києво-Кирилівській губернській земській лікарні розміщувала при потребі й жителів міста, адже тут були відділення (сифілітичне та для душевно хворих), яких не мали міські лікарні. З іншого боку, в Олександрівській міській лікарні кількість приїжджих та осіб, які проживали в м. Києві менше року, тривалий час становила третину загального числа хворих. У безкоштовній лікарні Цесаревича Миколи для робітників, які знаходилася у віданні міського громадського управління, відсоток хворих – жителів Києва складав 48,21%[37].

Найтіснішої співпраці вимагала санітарно-епідемічна справа. Об'єднання зусиль земств та міст потребували завдання профілактики заразних хвороб, а також локалізації та ліквідації епідемій. Важливу роль тут відігравали обов'язкові постанови по санітарній частині, які мали право видавати земські та міські установи. Значні зусилля по їх унормуванню та узгодженню здійснювалися як на місцях, так і урядовими інстанціями. Приміром, у 1907 р. Медична Рада при Міністерстві внутрішніх справ надіслала рекомендації по контролю за стічними водами та чистотою водойм, що могли бути використані при виданні земських та міських обов'язкових постанов[38]. На важливості співпраці земських та міських установ наголошувала також у 1912 р. урядова Комісія по заходах попередження та боротьби проти чуми, надаючи їм грошову допомогу на протихолерну та протичумну діяльність[39]. Об'єднанню зусиль на місцях сприяли спільні наради та з'їзди, присвячені санітарно-епідемічним питанням. Так, з 16 до 25 серпня 1913 р. в м. Києві проходив Обласний з'їзд Півдня Росії по боротьбі проти епідемій, скликаний з ініціативи Київської губернської земської управи. У ньому брали участь представники земств та міст 14 губерній, а також урядового медичного управління та залізничного, фабричного, гірського і водного відомств, делегати від наукових та навчальних закладів і громадських медичних товариств. Обговорювалися як науково-теоретичні аспекти бактеріології та епідеміології, так і практична участь різних установ та відомств у боротьбі проти епідемій, у тому числі досвід і перспективи взаємодії земств та міст краю[40].

У 1904–1907 рр. вирішувалося питання про замощення вулиць та майданів у містах та містечках Південно-Західного краю за рахунок коштів із коробочних зборів. Виділення кредитів у розмірі від 4 до 12 тис. рублів із залишків коробочних сум на дорожні потреби практикувалося у Київській, Волинській та Подільській губерніях ще до введення земських установ. Однак, як зазначав восени 1904 р. у своїй доповіді генерал-губернатор,

часто через недостатність контролю з боку спеціалістів роботи проводилися неналежним чином. Тому начальник краю порушив питання про передачу всіх дорожніх робіт, що здійснюються за рахунок коробочних зборів, у розпорядження земських управ та їх будівельних бюро, до складу яких входили спеціальні техніки на чолі з головним інженером. Оскільки за законом витрати коробочних зборів проводилися під контролем міських управ, останні, виділяючи земствам кредити, повинні отримувати від них звіти, які, своєю чергою, направлялися до Губернського правління. Київський губернський комітет у справах земського господарства зауважив, що нагляд за операціями інших відомств є достатньо складною справою. Однак, оскільки жителі міст та містечок є такими ж платниками податків, як і інше населення губернії, земські інженери можуть взяти під контроль зазначені роботи, якщо вони не вимагатимуть додаткових витрат з боку земства. Порядок передачі коштів із коробочних зборів затверджувався Губернським правлінням. Також були необхідні дозволи єврейських громад та офіційні запити земства[41].

Загалом же у питанні шляхових робіт діяльність земських та міських органів суттєво розмежовувалася. Адже кожне з громадських управлінь відповідало за утримання в належному стані існуючих і влаштування нових доріг та споруд на них, що знаходилися у їх віданні. Однак значна кількість закріплених за земством шляхів проходила через територію міст чи містечок. Відповідно, часто земські дорожні ремонтні чи будівельні роботи виконувалися в межах міських поселень. Це створювало підґрунтя для можливих суперечностей, особливо на початковому етапі діяльності управління земським господарством. Так, з переданих 1 липня 1904 р. Київській губернській управі у справах земського господарства верст доріг понад чверть знаходилися в незакінченому вигляді. Завершувати роботи довелося новоствореному земському управлінню, однак за допомогою проектів, технічного персоналу та підрядчиків, складених та підібраних ще Розпорядчим комітетом Київської губернії[42]. Приміром, закінчуючи восени 1904 р. під'їзний шлях в м. Ржищеві Київського повіту, управа отримала скарги від адміністрації та жителів містечка про підтоплення будинків та базарної площі, спричинене прокладанням дороги. Щоб усунути ці недоліки, земству довелося, виділивши додаткові кошти та персонал, врегулювати водостік, переробити мости та підняти мостову на майдані. Подібна ситуація склалася і в м. Фастові Васильківського повіту, де теж виникла потреба підняти мостову. У м. П'ятигори Таращанського повіту земському управлінню, закінчуючи дорожній проект Розпорядчого комітету, що тягнувся ще з 1897 р., довелося кілька разів зміцнювати та ремонтувати плотину, а також залагоджувати низку судових позовів, пов'язаних з цим будівництвом[43].

Із введенням виборного земства дорожню справу передали у повіти. Однак сумами дорожнього капіталу завідувало губернське земство і передавало їх в розпорядження повітових лише на точно визначені потреби, за умов надання технічних планів та кошторисів майбутніх робіт. Причому м. Київ, прирівняне, як уже зазначалося, згідно з Положенням 1911 р. до повітового земства, у 1912 р. цих коштів не отримало. Адже міською управою не було подано попередніх проектів та розрахунків. Загалом перше чергове губернське земське зібрання залишило відкритим питання про право міста брати участь в розподілі дорожнього капіталу на однакових з іншими повітами умовах. Тому у 1913 р. Київ отримав кошти із губернських земських зборів, що виділялися додатково до асигнувань із дорожнього капіталу, в розмірі 15 тис. рублів на повіт, та 20 тис. рублів із невикористаних на місцях асигнувань попередніх років. Окрім того, губернська управа внесла до операційного плану замощення в місті виїзду з Кирилівської земської лікарні до перетину з мостовою, визначивши вартість робіт у 10 тис. рублів. Таким чином, м. Київ у

1913 р. отримало допомоги на дорожні роботи майже на 10 тис. рублів більше, ніж в середньому по повітах губернії[44].

Також у 1911–1914 рр. затвердження губернським земством потребували заплановані у повітах роботи на дорогах губернського та міжповітового значення. Так, восени 1912 р. до губернської управи надійшло підтримане повітовим земством клопотання міської думи Василькова про дозвіл влаштувати трамвайну колію по обочині земського шосе між містом та однойменною станцією Південно-Західної залізниці. Відповідно, міське громадське управління Василькова укладало договір із Київським губернським земством про відведення додаткових 3 аршинів, необхідних для підсипки землі під колію, а також про порядок виконання робіт підрядчика[45].

Отже, земські установи та органи міського самоврядування Правобережної України у 1904–1914 рр. нерозривно пов'язані в багатьох аспектах: спільність території та кола питань, нерідко одні й ті самі люди у лавах гласних. Однак законоположеннями передбачалися не лише можливості співпраці, а й заклалося підґрунтя для виникнення конфліктів. Основними проблемними ділянками законодавчої бази та практичних взаємовідносин земств і міст стали відсутність чіткого розмежування повноважень, система оподаткування, співвідношення представництва та витрачених коштів.

---

[1] *Бакуменко О.О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): Автореф. дис. … канд.. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Харків, 1999. – С. 16; *Шаравара Т.О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія: Автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2005. – С. 19.

[2] *Веселовский Б.Б.* История земств за сорок лет: В 4 т. – Т. 3. – Спб., 1911. – 708 с; *Страдомский Н.Ф.* Города и Земство (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). – К., 1905. – 62 с; *Герасименко Г.А.* Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 250 с; *Білоконь М.В.* Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст.(на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2002. – 21 с.

[3] *Плаксій Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. … канд.. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – С. 10; *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Автореф. дис. … канд.. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004. – С. 12.

[4] Височайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской / Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел. – Офиц. изд. – СПб., 1903. – С. 5, 10–12.

[5] Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 100. – Арк. 39–40.

[6] Там само. – Арк. 1–3.

[7] Там само. – Арк. 41.

[8] Там само. – Арк. 43.

[9] Там само. – Арк. 44.

[10] Там само. – Арк. 47.

[11] Положение о губернских и уездных земских учреждениях / Главное управления по делам местного хозяйства Министерства Внутренних Дел. – Офиц. изд. – СПб., 1911 – С. II.

[12] Там само. – С. 10.

[13] Там само. – С. VII.

[14] Там само. – С. 10, 15.

[15] Там само. – С. 42–43.

[16] Там само. – С. 5.

[17] Доклады губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1913 года. – К., 1913. – С. 96–104.
[18] *Грасс В.* Справочная книга для городских общественных управлений. – Чернигов, 1900. – С. 7.
[19] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 654. – Спр. 2. – Арк. 34–35.
[20] *Габдрафикова Л.Р.* Взаимодействие городского управления и земства как двух хозяйствующих субъектов (на примере г. Уфы) // Земства России: история и современность: сб. ст. Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза, 2007. – С. 37.
[21] Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – С. 5–6.
[22] Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904–1907 гг. – К., 1907. – С. 14–17.
[23] Доклады губернской земской управы четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года (Январь 1915 г.). По общим отделам. Выпуск I. – К., 1915. – С. 20–21.
[24] Отчет Киевской губернской земской управы за 1912 год. – К., 1913. – С. 154–155.
[25] *Седляр А.* Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 84.
[26] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 35. – Арк. 52–55.
[27] Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904–1907 гг. – С. 398–404.
[28] *Страдомский В.* Вказ. праця. – С. 56.
[29] Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904–1907 гг. – С. 296, 404.
[30] Доклады губернской земской управы четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года (Январь 1915 г.). По врачебному и благотворительному отделам. Выпуск III. – К., 1915. – С. 4–6.
[31] ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229 (1911 г.). – Спр. 227. – Арк. 3–4.
[32] О введении всеобщего обучения в Уманском уезде. Доклады Управы, школьная сеть, финансовый план и приложения. – Б. м., б. г. – С. 3.
[33] *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К., 1914. – С. 76.
[34] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 654. – Спр. 2. – Арк. 61.
[35] ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229 (1913 р.). – Спр. 160. – Арк. 129.
[36] Доклад Комиссии по организации земско-городского подотдела и земско-городского музея учебному комитету Киевского коммерческого института. – К., 1913. – С. 5–8.
[37] *Страдомский В.* Вказ. праця. – С. 55–56.
[38] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 12. – Арк. 8–10.
[39] Там само. – Арк. 179–180.
[40] ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 125–128.
[41] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. – Ч. III. – Арк. 24–25, 45–49.
[42] Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904–1907 гг. – С. 90.
[43] Там само. – С. 92.
[44] Доклады губернской земской управы второму очередному губернскому земскому собранию 1912 года (Январь 1913 г.). По дорожно-строительному отделу. Выпуск II. – К., 1913. – С. 72–73.
[45] Там само. – С. 108–110.

Кирієнко Олександр
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ 1914–1917 рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Історія військової цензури в Російській імперії одна із малодосліджених проблем як у зарубіжній, зокрема, російській, так і у вітчизняній історіографії. Водночас дослідження діяльності органів військової цензури є надзвичайно актуальним, оскільки військова цензура у певні періоди воєнно-політичних конфліктів, учасником котрих була Російська імперія, впливала на розвиток журналістики та свободи слова, тримаючи під контролем та обмежуючи поширення інформації щодо воєнних справ та подій, вона тим самим впливала на суспільно-політичну ситуацію в країні.

На нинішньому етапі світового розвитку у більшості сучасних демократичних держав, у тому числі й в Україні, на законодавчому рівні закріплено свободу слова, що мало б виключити можливості будь-яких зловживань, спрямованих на обмеження вільного доступу громадян до інформації. Проте, висвітлюючи певні аспекти сучасних воєнних конфліктів, воєнних навчань у рамках міжнародної співпраці, внутрішні справи військового відомства представники мас-медіа зустрічаються з проявами військової цензури, адже питання меж свободи слова та військової таємниці разом з інтересами армії у сучасному законодавстві України чітко не виокремлено і полишаються дискусійним. Допомогти розібратись у правомірності і доцільності таких обмежень на нинішньому етапі розвитку свободи слова може звернення до вивчення нормативно-правового регулювання державної інформаційної політики в Російської імперії під час Першої світової війни. У цьому й полягає актуальність нашого дослідження.

Історія розвитку військової цензури в Російській імперії протягом XIX – початку XX ст. засвідчує, що її інституалізація відбувалася разом з розвитком журналістики та періодичної преси; етапи функціонування інституту військової цензури пов'язані з періодами загострення воєнно-політичних протистоянь та воєн, активним учасником яких була імперія Романових. Сама ж діяльність військово-цензурних органів розглядалась як тимчасовий надзвичайний захід, який давав можливість владі більш жорстко контролювати свободу преси, обмежувати поширення в суспільстві інформації щодо воєнних подій на фронтах та встановлювати практично дієвий контроль за всією загальнополітичною ситуацією в імперії.

Порівняно з іншими періодами військова цензура в Російській імперії під час Першої світової війни досягла найвищого ступеня свого розвитку з огляду на масштаби охопленої нею території та диверсифікації сфер контролю. З огляду на це, метою нашої статті є аналіз законодавства, зокрема, розпорядчих та інструктивних нормативно-правових актів, що регламентували функціонування інституту військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр.

Загалом проблема дослідження історії етапів формування правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії лише частково знайшла своє відображення у працях А. Бахтуріної[1], О. Воронєжцєва[2], Д. Іванова[3], Т. Полусмак[4], С. Чернопруда[5].

Наукова новизна нашої роботи полягає у спробі аналізу правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр. та нормативно-правового регулювання діяльності цієї інституції.

Законодавство щодо військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр. являло собою складну багатоступеневу систему, яка складалась із законів та підзаконних актів різної юридичної сили (Тимчасових положень, наказів головнокомандувачів армій, циркулярів Головної військово-цензурної комісії, обов'язкових постанов генерал-губернаторів та губернаторів окремих місцевостей тощо).

Проаналізуємо спочатку законодавчі акти, які у мирний час забезпечували непорушність авторитету армії, оберігали від публічного розголошення інформацію, що містила в собі військову та державну таємниці. Так, основний кодифікований документ, що регулював загальну цензуру в Російській імперії, Статут про цензуру та друк (частково змінений і доповнений двома імператорськими указами від 18 березня 1906 р. «Доповнення тимчасових правил щодо періодичних видань» та від 24 квітня 1906 р. «Тимчасові правила щодо неперіодичних видань»), у статті 133 якого містилось положення, згідно з якого цензори при розгляді статей та рукописів на військову тематику мали керуватися діючими на той час спеціально виданими настановами[6]. Таке формулювання давало змогу вищим цензурним органам, навіть, у мирний час, видавати різноманітні циркуляри, які забороняли публікувати ті чи інші відомості військового характеру, оцінювати діяльність командного складу армії.

Застереження щодо недопущення розголошення через періодичні видання військової та державної таємниці містило нове Кримінальне уложення, яке вступило в дію 22 березня 1903 р. Деякі статті цього законодавчого акта були доповнені законом від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час». Згідно з новим законом, шпигунство тепер розглядалося як самостійний злочин, а не як один із семи видів державної зради, охоплюючи не тільки сам процес шпигунства і сприяння йому, а й просте розголошення конфіденційної інформації. У Кримінальному уложенні 1903 р. розголошення таємниць з необережності або недбалості розглядалося як окремий посадовий злочин, не пов'язаний зі шпигунством. Окрім цього, було введено нове визначення інформації, яка мала характер державної таємниці у військовій галузі – це інформативні матеріали або інші інформаційні джерела, щодо зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил та оборонних укріплень. За оприлюднення або передачу таких відомостей передбачалося покарання каторжними роботами строком до восьми років[7].

Під час Першої світової війни на основі цього закону розроблено тимчасові нормативно-правові акти у царині військової цензури. 17 липня 1914 р. в Російській імперії Іменним Височайшим указом оголошено військовий стан[8]. Згідно з російським законодавством генерал-губернатор або губернатор у місцевості, що переведена на воєнний стан, мав право призупиняти вихід періодичних видань протягом терміну дії воєнного стану[9]. Такі надзвичайні повноваження давали владі підстави без жодних перешкод обмежити саму кількість періодичних видань, призупинивши діяльність найбільш опозиційно налаштованих щодо урядової політики.

Іменним Височайшим указом імператора Миколи II діючому Сенату від 20 липня 1914 р. також вводилося «Тимчасове положення про військову цензуру»[10]. Згідно з російським законодавством Іменний Імператорський указ – це форма волевиявлення самодержця, яка має силу закону. Іменні укази завжди видавались у письмовій формі й були звернені, як правило, до відповідних державних установ або посадових осіб – Сенату, міністерств, губернаторів, генерал-прокурорів тощо. З утворенням Державної ради (1810 р.) питома вага Іменної форми указного законодавства в Росії істотно

зменшилася і здебільшого Іменні укази видавалися з питань, які мали особливе політичне значення[11]. Саме такого значення мали Іменні імператорські укази у галузі військової цензури, введені в дію з початком Першої світової війни на території Російській імперії.

«Тимчасове положення про військову цензуру», введене Іменним імператорським указом, складалося з десяти глав (86 статей), які визначали порядок введення та припинення дії військової цензури, обов'язки військово-цензурних органів та воєнних цензорів, регулювали механізми організації та діяльності центральних та місцевих військово-цензурних органів, як на територіях, пов'язаних з театром воєнних дій, так і на решті територій імперії, встановлювали відповідальність за порушення постанов про військову цензуру та способи оскарження на дії військово-цензурних органів[12].

Згідно із вищезгаданим нормативно-правовим актом, завданням військової цензури було запобігати завчасному оприлюдненню планів воєнної мобілізації, оголошенню і поширенню у періодичних виданнях, поштово-телеграфними засобами, під час публічних виступів інформації, яка може зашкодити військовим інтересам держави. Уся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою, і якщо їх зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то вони заборонялись[13].

Відповідно до «Тимчасового положення…» військова цензура встановлюється у повному обсязі або частково. Військова цензура в повному обсязі запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений воєнний стан, підпорядковуючись Штабу Головнокомандуючого армій, її функціональними обов'язками визначалось: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції[14].

Часткова військова цензура запроваджувалася на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції й тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій покладалося на Головну військово-цензурну комісію, місцеві військово-цензурні комісії при штабах воєнних округів та воєнних цензорів на місцях[15].

У частині відповідальності за порушення норм військової цензури залежно від ступеня тяжкості порушення названим вище Іменним указом було розроблено систему адміністративних штрафів та відповідно до нього доповнено «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (за редакцією 1885 р.) в частині злочинів проти громадського устрою та добробуту доповнено статтею 275/2 (передбачала покарання від 2 до 8 місяців за публічне розголошення у промовах, через засоби масової інформації в період оголошення мобілізації або під час війни відомостей щодо зовнішньої безпеки Росії, або її озброєння, або воєнних укріплень) та статтею 1012/4 (в якій зазначалося, що для осіб, які не подали під час мобілізації або під час війни, встановленої кількості примірників періодичних та неперіодичних видань до органів військової цензури встановлюється штраф у розмірі від 50 до 500 рублів).[16]

«Тимчасове положення про військову цензуру», за Іменним указом, визначило механізми контролю військово-цензурними органами за періодичними виданнями, видавництвами, книжковими крамницями. Проте і в законодавчому акті не було подано конкретний список відомостей, заборонених для оприлюднення. Ситуація вимагала окремого інструктивно-нормативного акта у вигляді переліку забороненої до розголошення інформації через періодичні та неперіодичні видання, поштово-телеграфну кореспонденцію. Слід зазначити, що, намагаючися приховати підготовку держави до

війни, такий перелік у Російській імперії був розроблений і введений у дію ще 28 січня 1914 р. під назвою «Перелік відомостей по військовій і військово-морській частині, публікація яких є недопустимою в періодичних виданнях на основі статті 1 відділу II закону від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду шпигунством в мирний час»». Цей перелік складався з десяти пунктів, які мали не допустити поширення через пресу будь-якої інформації, пов'язаної з підготовкою мобілізації, передислокацією воєнних з'єднань та укомплектованість їх озброєннями, відомостей, пов'язаних з військово-морським флотом, військово-морськими навчаннями[17]. Контроль за виконання цих приписів покладався на органи загальної цензури, зокрема на Головне управління у справах друку та на його підрозділи.

З початком же Першої світової війни та запровадженням військової цензури, постала необхідність у розробці нового переліку забороненої до розголошення інформації, який би врахував норми і закону від 5 липня 1912 р., і «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Перший «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» вже воєнного часу запроваджений у дію 26 липня 1914р., і складався з 25 пунктів, пов'язаних з різними аспектами військового життя. Умовно цей перелік можна поділити на такі категорії: інформація щодо військ, шляхів сполучення, засобів зв'язку, інформація щодо грошових воєнних асигнувань та інформація загального характеру з фронтів[18].

Отже, під категорію державної таємниці потрапляла інформація, починаючи від кількості нейтралізованих шпигунів і закінчуючи описом відвідання представниками царської родини театру воєнних дій.

Протягом першого року війни цей перелік був доповнений пунктом «Про пропозиції, постанови та заходи для Ради Міністрів, які пов'язані з надзвичайними витратами у зв'язку з воєнним часом та військовими обставинами» (9 листопада 1914 р.) та ще трьома пунктами, які мали не допускати до публічного розголошення інформації про можливі суперечки та дискусії у Раді Міністрів (14 грудня 1914 р.)[19].

Через рік деякі пункти «Переліку...» 1914 р. втратили свою актуальність (наприклад, про результати мобілізації), решта потребувала доповнення, а сам перелік було розширено з огляду на посилення військового цензурного режиму в Російській імперії. Так, 29 липня 1915р. видано нову редакцію «Переліку відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно», який складався з 30 пунктів і відзначався від попереднього більш прискіпливими та точнішими формулюваннями пунктів щодо армії та воєнних подій, включав також недопустимість оприлюднення у пресі інформації про катастрофи, епідемії та про будь - які інші зміни у повсякденному житті територій, на яких оголошено воєнний стан[20].

Отже, у новому «Переліку» замість одного вилученого пункту розроблено шість нових. У наступні роки нових редакцій «Переліків» підготовлено не було. Однак з'являлися доповнення до нього. Так, 29 липня 1915 р. на основі підготовленої імператорові Доповіді Голови Ради Міністрів від 21 грудня 1915 р., «Перелік…» доповнено статтями, за якими військовим цензорам заборонялось оприлюднювати інформацію щодо пропозицій, постанов і заходів Ради Міністрів, пов'язаних з надзвичайними витратами у зв'язку з воєнним часом та військовими обставинами; про урядові пропозиції щодо законопроектів стосовно національних меншин імперії; про

взаємодію Ради Міністрів і законодавчих установ; про можливі кадрові ротації у Раді Міністрів[21].

На основі вище проаналізованих законів імперії вищими військово-цензурними органами видавалися підзаконні акти розпорядчо-інструктивного характеру. Серед них чільне місце належало наказам Головнокомандуючого групою армій Південно-Західного фронту, постановам та циркулярам Головної військово-цензурної комісії (знаходилася при Головному управлінні Генерального штабу), місцевих військово-цензурних комісій (створювалися при штабах воєнних округів), обов'язкових постанов генерал-губернаторів та губернаторів[22]. Такі розпорядчо-інструктивні підзаконні нормативно-правові акти мали скеровувати діяльність місцевих органів військової цензури в умовах воєнного стану, встановленого на цій території.

Окрім вищезгаданих підзаконних нормативно-правових актів, виходячи знову ж таки з місцевих умов, вищі військово-цензурні органи для керівництва військовим цензорам на місцях у повсякденній роботі розробляли та видавали інструктивно-методичні документи. Так, Штаб Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту розробив та видав «Правила по організації та виконанню військової цензури», якими тлумачилися деякі норми «Тимчасового положення про військову цензуру» за Іменним указом та роз'яснювалися завдання військовим цензорам по роботі з періодичною пресою, друкарнями та книжковими крамницями, поштово-телеграфною кореспонденцією, забезпечення взаємодії з місцевими органами влади[23].

На територіях імперії, де впроваджувалася лише часткова військова цензура, військово-цензурними комісіями при штабах військових округів було розроблено «Інструкції військовим цензорам для роботи з поштово-телеграфною кореспонденцією»[24].

Однак події Лютневої революції 1917 р. негативно вплинули на діяльність військової цензури, вніcши плутанину у діяльність її органів. Так, Тимчасовий уряд, декларуючи демократичні свободи, спочатку оголосив своїм розпорядження від 16 травня 1917 р. скасування загальної цензури,[25] а 26 червня 1917р. вже прийняв постанову «Про спеціальну військову цензуру друку» та запровадив у дію «Тимчасові правила про спеціальну військову цензуру друку». Нові правила (це було зазначено в постанові Тимчасового уряду) являли собою змінену і доповнену редакцію «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Повноваження органів військової цензури на територіях, пов'язаних з театром воєнних дій або оголошених на воєнному стані, за новим нормативно-правовим актом не зазнало істотних змін і продовжувало регулюватися нормами «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р.; натомість на решті територій регламентація діяльності органів військової цензури зазнало істотних змін. Так, було скасовано статті 1–7, 13–30, 48–53, 56, 57, 60, які регулювали військову цензуру в Росії, яка запроваджувалася частково, в частині перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції. Ключове місце у «Тимчасових правилах про спеціальну військову цензуру друку» від 26 червня посідала стаття 3, згідно з якою військова цензура полягала у попередньому розгляді друкованих творів органами військової цензури на наявність у них заборон, передбачених «Переліком відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури»[26]. Розроблений «Перелік відомостей…» практично повністю повторював «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» від 29 липня 1915 р. з вилученням з нього пунктів, що стосувались відвідування військ особами царської родини[27].

Новий етап у діяльності органів військової цензури пов'язаний з подіями 25 жовтня 1917р., коли до влади в Росії прийшли більшовики і проголосили радянську владу: розпочинався вже радянський період військової цензури, офіційне впровадження якої пов'язане із затвердженням 23 грудня 1918 р. «Положення про військову цензуру»[28].

Отже, розробка правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) відбувалася на основі законодавства, що діяло в Росії у довоєнний період і складалось з законів, підзаконних актів та інструктивно-методичних рекомендацій. Протягом 1914–1917 рр. у розвитку військово-цензурного законодавства можна виокремити два періоди: період функціонування військової цензури на основі «Тимчасового положення про військову цензуру» за Іменним указом Миколи II (20 липня 1914 р. – 26 червня 1917 р.) та період функціонування військової цензури на основі «Тимчасових правилах про спеціальну військову цензуру друку» (26 червня 1917 р. – 25 жовтня 1917 р.). Протягом першого періоду функціонування військової цензури відбувалося посилення цензурного законодавства, спрямоване не лише на захист від розголошення у пресі таємної військової інформації, а й на встановлення контролю за всією загальнополітичною ситуацією в імперії; протягом другого періоду функціонування органів військової цензури характеризується деяким послабленням суворості її норм, але при цьому незмінною полишалася структура військово-цензурних органів, яка склалась у Росії ще у дореволюційний період.

Анотація

У статті на основі широкого архівного матеріалу проаналізовано законодавство, яке регламентувало функціонування органів військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917рр.

Annotation

In the article on base of the broad archive material legislation, providing operation of military censorship organ in Russian empire during 1914–1917 is analysed.

---

[1] *Бахтурина А.* Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ассоциация исследователей российского общества XX века / В.В. Шелохаев (предисл.). – М., 2000. – 264 с.

[2] *Воронежцев А.* Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) // «Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. – Саратов, 2006.

[3] *Иванов Д.* Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2000. – 18 с.

[4] *Полусмак Т.* Цензурное законодательство дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Н. -Новгород, 2003. – 42 с.

[5] *Чернопруд С.* Законодательные акты по защите гостайны в Российской империи в начале XX века // Вопросы защиты информации. – М.,1996. – №4(35). – С. 25–29.

[6] Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского / Сост. А.А. Саатчиан. Книга 2. – Т. VIII–XVI. – СПб., 1911. – С. 3324.

[7] Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXXII. 1912 год. Отделение I – Пг.,1915. – С.110–111.

[8] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 279. – Арк. 1.

[9] Полный свод законов Российской империи... – С.704.

[10] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296 («Временное положение о военной цензуре» от 20 июля 1914 г. о введении его в действие. Утверждено Николаем II). – Арк.165.
[11] Юридична енциклопедія: В 6 т. // Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – Т. 5. – К., 1998. – С. 663.
[12]. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296 («Временное положение о военной цензуре» от 20 июля 1914г. о введении его в действие. Утверждено Николаем II). – Арк. 166–174.
[13] Там само. –Арк. 165.
[14] Там само. – Арк. 166.
[15] Там само. –Арк. 167.
[16] Там само. – Арк. 165.
[17] ЦДІАУК. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 311 (Перечень сведений по военной и военно-морской частям, оглашение которых в печати воспрещается, 1914 г.). – Арк. 15–18.
[18] ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 486 (Перечень сведений, не подлежащих оглашению в печати, почтовой и телеграфной корреспонденции без предварительного разрешения военной цензуры). – Арк. 1.
[19] ЦДІАУК. – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 1 (Дело о введении военной цензуры. Правила по организации и исполнению цензуры. 1 августа 1914 г. – 8 апреля 1917 г.). – Арк. 45.
[20] ЦДІАУК. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 263 (Переписка с унтер-офицерами дополнительного штаба управления в уездах об утверждении деятельности военного цензора в Волынской губернии. 9 сентября 1915 г. – 10 марта 1917 г.). – Арк. 4–5.
[21] ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485 (Дело о введении в г.Киеве военной цензуры 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г.). – Арк. 75.
[22] ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 237 (Приказ Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта от 6 августа 1914 г. о военной цензуре корреспонденции, запрещении допуска в армию корреспондентов и фотографов.). – Арк. 32, 90, 88.
[23] ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485 (Дело о введении в г.Киеве военной цензуры 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г.). – Арк. 7–8.
[24] ЦДІАУК. – Ф. 313. – Спр. 2. – Спр. 3118 (Инструкции военным цензорам, утверждённым на заседании Московской военно-цензурной комиссии 23 января 1915 г. и 10 февраля 1915 г.). – Арк. 3–7.
[25] *Жирков Г.* История цензуры в России XIX–XX вв. – М., 2001. – С. 223.
[26] Временные правила о специальной военной цензуре печати от 26 июня 1917 г. – http://www.frip.ru
[27] Перечень сведений, подлежащих предварительному просмотру военной цензурой. – http://www.frip.ru/
[28] *Жирков Г.* История цензуры... – С.235.

Скальський Віталій
(Київ)

ВЛАДА ТА СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)

1. Історіографія Української революції 1917–1921 рр. практично не розглядає Українську Народну Республіку (УНР) як цілісне явище. Фактично відсутні позитивістські праці про структуру (політичну, соціальну, економічну), органи влади, внутрішню, зовнішню політики УНР. Історики, як правило, звертають увагу на більшовицький заколот в Україні на початку грудня 1917 р., ультиматум Раднаркому Центральній Раді (ЦР), бій під Крутами та відновлення влади ЦР за допомогою австро-угорських та німецьких військ. Така ситуація є спадком радянської історіографії, яка вважала більш важливими Жовтеневе та Січневе збройні повстання, «тріумфальна хода радянської влади» та інтервенція австро-німецьких «окупантів». Тож перші посттоталітарні історичні праці були набором історичних фактів, більш відповідних національній історії, які вклали у дещо модернізовану (було перенесено акценти із соціальної боротьби на національну) радянську схему історії цього періоду. А УНР як державний та соціальний організм так і не стала окремим об'єктом дослідження. Науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» (К., 2001) відсилає до лише близько десятка праць, присвячених цій проблемі. Узагальнюючі роботи теж не надто охоче аналізують цей етап Української революції і описують його кількома абзацами.

2. УНР була проголошена 7 листопада 1917 р. III Універсалом у підсумку тривалої боротьби між ЦР та Тимчасовим урядом. Тим же документом було передбачено вибори (27 грудня) та скликання (9 січня) Українських Установчих Зборів. До того часу влада в УНР мала належати ЦР та Генеральному Секретаріату: «До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України»[1].

Структура органів влади на українських землях на листопад 1917 р. мала такий вигляд. Законодавчий орган – ЦР, виконавчий – Генеральний Секретаріат. Судову владу становили Генеральний, апеляційний, міські, повітові та дільничні суди. На чолі губерній стояли губернський комісар та губернська рада об'єднаних громадських організацій. Комісарів призначало Генеральне секретарство (після IV Універсалу – міністерство) внутрішніх справ. До складу губернських рад об'єднаних громадських організацій входили всі громадські організації губернії, які заявили про таке бажання. Із ради виділявся виконавчий комітет. У повітах схема дублювалася.

Місцеве самоврядування було представлене губернськими, повітовими та волосними земствами (з 19 грудня – народними радами та їх виконавчими органами – народними управами[2]), а також міськими думами. На час проголошення УНР у багатьох адміністративних одиницях вже були проведені демократичні вибори до земств, відбулися їх перші засідання. Так, у Київському повіті вибори до повітового земства відбулися

15–17 жовтня[3], до волосних земств Уманського повіту – 10 вересня, до Уманського повітового земства – 8 жовтня[4]. Тож потреба у радах об'єднаних громадських організацій поступово зникала. Щоправда, через складну політичну ситуацію та зовнішнє військове вторгнення в Україну виникла проблема виборів до губернських земств.

Через більшовицькі заколоти та більшовицько-українську війну робота державного апарату була дезорганізована. Так, станом на 13 березня 1918 р. Голова Ради Міністрів В. Голубович виконував обов'язки ще й міністра закордонних справ та міністра торгу і промисловості, П. Христюк займав посади міністра внутрішніх справ та міністра освіти, М. Ткаченко – міністра юстиції та міністра фінансів, місце знаходження кількох інших міністрів було невідоме[5]. Повноваження місцевого самоврядування значно обмежувалися радами робітничих, солдатських і селянських депутатів та більшовицькими комісарами і комендантами. Українському війську подекуди доводилося примушувати міські думи взяти владу у свої руки після відступу більшовиків. Так, у Хоролі «члени ради згодилися урядувати, тільки під загрозою зброї, під примусом, який їх, мовляв, позбавить відповідальности перед тими, що відійшли, і тими, що можуть ще прийти»[6]. Це відбувалося не тому, що люди не сприймали української влади, а тому що були залякані більшовицьким терором.

Іноді усю владу УНР у повіті могла представляти одна людина – повітовий комісар. Наприклад у Липовецькому повіті виконуючий обов'язки повітового комісара Т. К. Коцюбинський звільнився перед 19 квітня 1918 р., а на його місце нікого не було призначено. Залишалася вакантною і посада помічника комісара[7]. У Сквирському повіті протягом березня – квітня 1918 р. на посаді повітового комісара змінилося чотири особи[8].

Ця ситуація відобразилася і у спомині П. Скоропадського: «В центральних державних інституціях був повний хаос і не було жадної надії, щоби правильна робота могла залагодитись, бо це було швидче не державні інституції, а партійні «ячейки», зложені з людей здебільшого мало освічених і зовсім не досвідчених в тих справах, які їм були доручені»[9]. Про проблеми із кадрами для державної служби в УНР яскраво свідчить О. Станімір: «ми, звільнені полонені подались до Галицько-Буковинського Комітету, щоб там зголоситись. В комітеті було гамірно і повно народу. Нас привітав сам голова д-р Сабат словами: «Добре, панове, що ви приїхали, нам треба рук до праці, ми вас потребуємо», а звертаючись до мене додав: «Ви, пане товаришу, знаменитий організатор і промовець, ви підете на повітового комісара до Білої Церкви. Прийдіть завтра до комісаріату, там отримаєте дальші вказівки і 200 000 карбованців на потрібні видатки»… Я промовив: «Пане докторе, я щойно пізнав вас і ви мене, я не є ані організатор, ані промовець, я собі звичайний студент прав, і на такий пост, як повітовий староста (комісар) не надаюся»[10].

Як бачимо, проблеми із державним апаратом дійсно були, якщо на такі відповідальні посади брали перших-ліпших студентів. Радянська історіографія пов'язувала це з, начебто, спротивом українського населення владі ЦР та його підтримкою жовтневого перевороту. Проте, і радянська влада мала проблеми із визнанням: «в городе Ромны и Роменском уезде распряжения Роменского военно-революционного комитета некоторыми жителями игнорируются»[11]. Отже, селяни просто відмовили у підтримці будь-якій владі і захопилися анархічною самоорганізацією: «народ тем временем начинает уверять сам себя, что он сам для себя закон и движется по линии автономизирования каждой своей деревни»[12].

Водночас, селяни приймали сильну владу, якщо така з'являлася у селі чи повіті. Так сталося із військовою частиною під командуванням В. Петріва. Коли остання під час переходу із Західного фронту в Україну увійшла до Олевська «гайдамаки не мали хвилинки спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, реквірували

переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл, звідки вже зранку 15 (січня – *В. С.*) почали приходити делегації… Всі вони звертаються за вказівками до штабу полку, який сам не має жадних інструкцій, жадних розпорядків, жадних уповноважень про утворення громадського ладу; сам йде на помацки. Не можна було відмахуватись від життя, бо каламутні хвилі анархії та здемобілізованої сольдатески вже починали викидати своє шумовиння на поверхню»[13]. Мешканці цього поліського містечка, змучені дезорганізацією державного життя раптово дістали підтримку з боку українського війська. У результаті полк став центром громадського життя Олевська та околиць, а мешканці - прихильними до української ідеї, з етнографічних українців («селян», «мужиків», «тутешніх») перетворилися на українців за переконаннями.

Скрутною ситуацією у державному апараті скористалося чимало місцевих діячів. Вони встановлювали свою владу на невеличкій території, створювали збройні загони і забезпечували існування своєму селу, тероризуючи сусідні. Це призводило до справжніх боїв між сусідніми селами. Так, наприклад, Кондрацька волосна управа Ананьївського повіту Херсонської губернії повідомляла коменданта станції Бірзула, що «села Гандробури й Липецьке заключили між собою союз й об'явили війну Кондрацькому селу. З огляду на те, що населення озброєне мало, просимо негайно прислати підмогу себто одного кулемета та 100 самопалів»[14]. Березень та квітень 1918 р. в українському селі – це час збройних сутичок між самими селянами та між селянами і великими землевласниками. На Поділлі та деяких інших регіонах до цього додався ще й етнорелігійний компонент, коли основна лінія конфлікту пролягала між магнатами-поляками та селянами-українцями. У містах посилилися антиєврейські настрої.

Ситуація із станом державної влади в УНР навесні 1918 р. описана у доповіді К. Росса* начальнику оперативного відділу Східного фронту генералу Гофману: «У державі немає ніякої центральної влади, яка б охоплювала більш-менш значну територію. Вся держава розділена на цілий ряд окремих областей, повітів, міст, іноді навіть на окремі села та хутори. Влада у таких областях належить різноманітним політичним партіям, а також окремим політичним авантюристам, розбійникам і диктаторам. Можна зустріти села, оточені окопами, які ведуть між собою війну за поміщицьку землю»[15]. Проте, не слід піддаватися на тиск джерел і вважати весну 1918 р. періодом суцільної кризи в УНР. Бодай якийсь, але державний апарат був. Практично у кожному повіті, при бажанні можна було знайти представника влади УНР. В умовах війни, стихійної самодемобілізації, руйнівної більшовицької агітації, ЦР та Рада Народних Міністрів робили усе можливе, аби налагодити нормальне життя. І при цьому влада УНР намагалася залишитися вірною демократичним принципам, знайти компроміс між усіма українцями.

3. Українське суспільство кінця 1917 – початку 1918 рр. є умовним конструктом, під яким розуміється усе населення УНР, а також усі, що позиціонували себе як українців поза її межами. Це суспільство не було єдиним. Між різними його групами була дуже велика соціальна дистанція. Окрім того, відчуття єдності та спільна мета були слабко актуалізовані.

Основними етносами, що проживали в УНР були українці, євреї, росіяни та поляки. Меншими громадами, що з'явилися, як правило, унаслідок Першої світової війни в Україні проживали вірмени, грузини, «татари» (під ними розумілися усі мусульмани),

---

* Колін Росс – німецький публіцист, працівник військового відділу Міністерства закордонних справ Німеччини (Militerische Stelie des Auswertigen Amtes), постачав пресу інформацією про перебіг військових дій на Східному фронті.

молдавани (румуни), білоруси, литовці, латиші. Етнічна приналежність не була чинником розколу. Люди різних національностей співпрацювали на загальногромадянському рівні в економіці чи у побуті. Разом з тим етнічна ідентичність ревно оберігалася, а етнічні групи були самодостатніми та доволі замкненими, до яких не допускалися «чужі». Так, поляки мали свої клуби, театри, ресторани і підприємства. В окремих губерніях та повітах були власні комісари, міліція, з осіб польської національності збиралися податки на утримання польських же шкіл. Аналогічна ситуація була і серед євреїв. Серед росіян справи виглядали інакше. Вони не почувалися меншиною, вважаючи себе частиною Росії, а тому не поспішали із прийняттям громадянства, створенням органів національно-персональної автономії, а очікували відновлення Великої Росії.

Ставлення до УНР у національних громад було неоднорідним – від повного несприйняття до цілком прихильного. Поляками проголошення УНР було сприйнято неоднозначно. З одного боку – незалежна УНР була для них вигідною, адже вона протистояла Росії і віддаляла останню від польських кордонів, що зменшувало російські впливи у самій Польщі. Крім того, польська громадськість мала більше шансів стати політичною, економічною та культурною елітою у незалежній Україні, аніж у демократичній Росії чи українській автономії у її складі. З другого боку, проголошена ІІІ Універсалом земельна реформа зачіпала майнові інтереси великих землевласників, значну частку серед яких становили саме поляки. Через це у ЦР навіть сталася словесна сутичка між двома польськими депутатами – В. Рудницьким та Б. Івінським, а віце-секретар з польських справ Генерального Секретаріату М. Міцкевич подав у відставку[16]. Тож, великим землевласникам польського походження та культури вважалося доцільнішим оголошувати себе підданими Польщі, проголошення незалежності якої активно готувалося. Цим вони забезпечували своє майно від здійснюваної державою соціалізації. Разом з тим, поляки солідаризувалися із українцями у боротьбі проти більшовиків.

Для великоросів український рух та більшовизм були абсолютно неприйнятними. Вони намагалися стояти осторонь більшовицько-українського конфлікту. В їх уяві ця війна виглядала як боротьба між двома ворожими ідеї Великої Росії силами. Проте, навесні 1918 р. таке сприйняття України зазнало змін. Цікавий запис з цього приводу залишила у своєму щоденнику студентка одного із київських вищих навчальних закладів: «Яким приємним був український фарс у порівнянні із комуністичною трагедією»[17]. Після більшовицького владарювання для великороса національно-визвольний рух українців продовжував виглядати фарсом, але прихильники гасла «єдиної та неділимої» Росії вже готові були йти на співпрацю з українцями, аби лиш вони протистояли більшовикам. УНР на той час видавалася острівцем стабільності на теренах колишньої Російської імперії. Однак, твердження, що великороси у першій половині 1918 р. стали українофілами буде помилковим. Занадто боляче для великоросійського менталітету було би визнати повну окремішність української нації.

Позиція євреїв щодо УНР була влучно описана В. Петрівим: «Осібно нервувалось жидівство, яке намагалося догодити всім і балакало мовами тих, хто до них звертався, калічучи ці мови до непізнання»[18]. Серед єврейського населення превалювало прагнення вижити у реальних політико-економічних умовах. При цьому вони не були адептами українського державотворення, але приймали українську владу, якщо остання могла забезпечити стабільність. Придушення повстань більшовиків та відбиття агресії їх російських однопартійців ознаменувалося між іншим поширенням погромних настроїв: «тепер неприхильний і навіть небезпечний для єврейства настрій єсть, що цей настрій росте і набуває иноді певних і виразних формул»[19]. Власне, до єврейських погромів справа не дійшла, але випадків самосуду було чимало. За декілька тижнів більшовицької окупації

України у населення склався стійкий образ більшовика-єврея: «всі красногвардійці були євреї»[20]. До певної міри це була правда. У більшовицьких загонах та органах влади дійсно була велика кількість осіб єврейської національності, проте це жодним чином не перекладає відповідальність із більшовиків на весь єврейський народ. Публіцист А. Яринович (А. Ніковський) писав: «З того, що Шапіро був отаманом, Рахштейн – комісаром преси, Крицберг – фінансів, Ізраїль Кулик – писарем, Чудновський городським комісаром, ще не слідує, що винні взагалі євреї»[21]. Зрештою, було багато євреїв, що не підтримували більшовиків.

Під час більшовицьких реквізицій майна буржуазії багато що потрапило до єврейських дрібних підприємців. Погромники приносили викрадені речі перекупникам чи у невеличкі магазини, які заробляли гроші у тому числі скупкою та перепродажем краму. Їх власниками у більшості випадків були, в силу різних історичних обставин, євреї. Після визволення від більшовиків колишні власники намагалися відшукати своє майно, і знаходили його у єврейських магазинах та складах. Спір за майно легко перетворювався на бійку, а згодом і на розправу із євреями.

Євреї у масовій свідомості дуже легко асоціювалися із більшовиками. А їх кількатижневе панування викликало прагнення помсти. Таким чином, унаслідок розправ над більшовиками, що виглядали актами відновлення порушеної «справедливості», збитків зазнавали єврейські громади.

Не все було гаразд і в українському таборі. Ліві соціал-демократи стали на сторону більшовиків. У ЦР за підозрою у підготовці державного перевороту заарештовано кількох есерів. Кілька військових частин оголосили про свій нейтралітет, хоча донедавна були вірними владі УНР. Новоприбулі частини, як-от полк ім. К. Гордієнка, були розгублені оголошеною військовим міністром М. Поршем загальною демобілізацією. Вже неодноразово згадуваний тут В. Петрів згодом писав: «Я слідив те враження, яке ця промова* робила на гайдамаків і бачив здивовані погляди, бо так не підходила дійсність: ця безперервна стрілянина у самій столиці, ця невпинна загроза зі всіх боків, до цих паціфістично плаксивих слів. Зокрема, це було дивне нам, тим, що не залишили зброї в переконанню, що в революційні часи тільки вона може бути рішучим аргументом. І ставав зрозумілим той «нейтралітет», якого трималися сердюки Центральної Ради»[22]. Отже, загалом корисна для українського державотворення демобілізація решток старої російської армії, яка вже перетворилася на неконтрольовані натовпи озброєних людей, які шукають «справедливості», не отримала підтримки та розуміння в українського громадянства. Зрештою В. Петрів відмітив, що «авторитет Центральної Ради значно більший в Олевську, на селах і провінції, як у Києві»[23].

Разом з тим, попри досить негативне ставлення етнічних громад до самої ідеї України, в УНР існували окремі міністерства польських, єврейських та російських справ. Щоправда із цими міністерствами прагнули співпрацювати лише окремі політичні сили національних меншин. Більшість вважала за краще ігнорувати українську владу. Тож не дивно, що уряд, не підтримуваний меншинами, не міг забезпечити їм охорону від погромів (у випадку євреїв) чи червоного терору (у випадку росіян та поляків).

Поділ українського суспільства за релігійним критерієм корелював із етнічним: українці та росіяни були православними, поляки – католиками, а євреї – іудеями. Звісно, були українці-католики, євреї-православні («вихрести») та росіяни-іудеї, але вони є

* Промова М. Порша перед делегацією від полка В. Петріва у приміщенні ЦР, куди вона прибула з метою вияснити ситуацію і отримати вказівки про захист УНР.

наслідком природньої міжкультурної дифузії, а їхнє ставлення до УНР визначалося домінуючою ідентичністю.

Суспільство на той час було поділене і за лінією «місто-село». Село в цілому було прихильне до українського війська та ЦР, яка виглядала для селян своєю, рідною, українською владою. Інша ситуація складалася у великих містах, що були значною мірою мультиетнічними: там українці почувалися чужими.

Навесні 1918 р. селянство найчастіше було політично нейтральним, і, як правило, не підтримувало жодного угрупування, що боролося за владу. Від надзвичайної активності 1917 р. не залишилося й сліду. Традиціоналістське та консервативне селянське населення замкнулося у власному світі, стало індиферентним до зовнішніх чинників, у тому числі до дій влади.

На початку 1918 р., до приходу більшовиків, на ЦР покладалися певні сподівання. Тоді на її адресу ще надходили листи із словами: «Україна стала Народною Самостійною Республікою і було б не смішно, ні, а в дивовижу, щоб помилки царського, львівського, Керенського та ленінського режимів утворювались і тепер. І гірко, і соромно було б, щоб і тепер влада не звернулась з щирим серцем на слізне проханнє Дахнівських селян»[24].

Невдовзі такі листи змінилися розпачливими проханнями повітових комісарів про негайну допомогу та констатаціями фактів повної дезорганізації села: «Уже крестьяне начинают грабить друг друга… В грабежах конкурируют с профессиональными грабителями простые, рядовые селяне…»[25], «Починаються заколоти між окремими селянами, між окремими селами та селами і хуторами. Позаяк села всі озброєні, то готовляться бої, а між Петрушками й Горбовинами бійка вже йде»[26].

Більшовизм в українське село прийшов разом із солдатами, що поверталися із фронту. Саме вони несли ідеї тотального і негайного перерозподілу землі. Проте, ЦР все ж таки мала більший авторитет, який «стримував селян від цілковитого знищення і розграбування маєтків протягом багатьох місяців, сей авторитет не був підкріплений жадною силою… А щоб стримати інстинкти грабунку і наживи треба більше авторитету чим, щоб їх підбурити… лише московські війська, що прибули з Московщини побороли той авторитет»[27]. Власне, з приходом більшовицької влади в Україні на селі значно активізуються погромні процеси. Взимку та весною 1918 р. погроми були вже звичним явищем, яке стримувати було нікому, а радянська влада лише заохочувала їх. Характерною стає картина: «Хатина небагата і в її убогому умеблюванню різко кидається в вічі роскішна канапка та люстра: дар революції зі сусіднього панського двора»[28].

Більшовикам вдалося поставити під сумнів владу ЦР через безпечність значної частини населення України, яка сприймала більшовиків як черговий режим, що не несе особливих загроз. Національно орієнтовані росіяни та євреї воліли бути сторонніми спостерігачами за перебігом подій, і отримувати власні дивіденти від ситуації. Тодішній командир бронеавтомобіля «Полуботок» П. Шандрук писав: «Офіцери-росіяни надзвичайно вороже ставилися до ідеї української незалежності, незважаючи на те, що всі вони шукали притулку в Україні від більшовиків. Вони не вважали своїм обов'язком захищати Україну, мали за краще працювати офіціантами в ресторанах, показово вдягаючи свою військову форму і медалі»[29].

Більшість населення міста байдуже ставилася до спроб більшовиків захопити владу, як зрештою, і до намагань ЦР цю влади втримати. Про становище у Києві у січні 1918 р. є чимало свідчень: «На вулицях звичайне повсякчасне життя, тільки не ходять трамваї та якось брудно, неохайно»[30], «в перерві бойових сутичок по тих вулицях, по яких не літали кулі, "обиватели" пересувалися цілком свобідно, ніким не запитувані і не ревідовані»[31]. Тобто, у повсякденному житті відчувався деструктив унаслідок дій більшовиків, а проте

міщани не вчиняли активних дій щодо його подолання. За чотири роки війни та майже рік революції обиватель звик до екстремальних ситуацій. Тож чергова стрілянина на міських вулицях вже не було чимось надзвичайним.

А от після кількох тижнів більшовицького терору, українські війська зустрічалися із прихильним ставленням населення. Водночас спостерігалася деяка настороженість щодо приходу німецьких чи австрійських солдат. Крім того, російські шовіністи вбачали в українцях таку саму деструктивну силу, як і більшовики. Серед українського селянства поширеним було побоювання правих реформ, повернення розібраної землі попереднім власникам. Тож найочікуванішими визволителями від більшовиків були місцеві самооборонні загони із яскраво вираженим національним характером. Війська УНР теж могли претендувати на таке ставлення.

Російські групи сприймали німців як ворогів і пов'язували себе із Антантою. На останню покладалися надії на допомогу у боротьбі з більшовизмом та «мазепинством», що були для них поняттями одного смислового ряду. Щоправда, тепер Україна для них ставала осередком антибільшовицького спротиву, хоча на український рух продовжували сипатися звинувачення у зраді, розвалі Росії.

Землевласники, промисловці, фінансисти побачили у німцях силу, здатну встановити чіткий і граничний порядок, чого так не вистачало ані ЦР, ані Тимчасовому Урядові. Про більшовиків у даному випадку можна навіть не говорити – вони забезпечували тільки анархію та хаос.

Переважна більшість незаможних городян та селян, а також солдати спочатку зайняли очікувальну позицію[32]. Це було зумовлено невпевненістю у подальшій політиці інтервентів. Водночас, очуківальна позиція не означала готовності сприйняти новий лад і підпорядковуватися йому.

Таким чином, підтверджується опис ситуації В. Петрівим: «російські інтелігентські круги різко до українців ворожі, хоч частина виправдує прихід німців, міщанство, жидівське, українське та російське – байдуже, навіть вдоволене. Селяни не проти Центральної Ради і за Україною, тільки бояться соціяльних утисків і правих реформ з боку німців, ліві ж чинники Центральної Ради запевняють, що таких реформ не буде; робітництво мовчить, але українська частина його нам не ворожа». У цілому, прихід німецького та австро-угорського військ сприймався населенням неоднозначно. З одного боку, вони були ворогами, на боротьбу з якими було покладено чимало зусиль. З іншого – саме німці могли врятувати від більшовицького терору, усунути загрозу життю та майну. Для великоруських шовіністів вступ в Україну німців був тяжким ударом по національній свідомості.

4. Отже, влада УНР протягом листопада 1917 – квітня 1918 рр. перебувала у стані трансформації у складних умовах світової війни та потужного революційного піднесення (хоча, у порівнянні із періодом березня – листопада 1917 р. це піднесення може видатися нікчемно малим, суспільна активність українців виявлялася у стихійній синергетиці та максимальному антиетатизмі). Державний апарат був успадкований УНР від попереднього ладу і мусив перебудуватися на функціонування в новій державі. Проте, в силу інерції цей процес не міг відбутися швидко. Тому усі органи влади ставали "українськими" поступово. Альтернативою ситуації могла бути ліквідація усієї старої структури органів влади і створення на їх місці нових. Але, у такому випадку, УНР стикнулася би із браком досвідчених чиновників. Зрештою, навіть на посади повітових комісарів не знаходилося достатньо достойних кандидатур.

Значної дезорганізації апарату влади УНР завдали більшовики. Діючи як ззовні так і усередині держави, вони були деструктивним чинником українського державного

будівництва. Вступ червоногвардійців в межі УНР виглядає агресією, інспіровані більшовиками повстання – антидержавними заколотами, а їх учасники – ворогами УНР. А втім, для консолідації української нації (щоби збільшовизовані мешканці України не були виключені з кола її членів) доцільніше останніх означити як осіб з радикальними поглядами, які програли політичну боротьбу, але переможці забезпечили їм усі демократичні права та свободи.

Українське суспільство навесні 1918 р. перебувало у стані політичної апатії. Соціально-політичні настрої населення характеризуються пасивним спогляданням за політичною ситуацією, намаганням не стати учасником політичної боротьби, роздробленістю та спробами локальної самоорганізації. Майже повна дезорганізація транспорту, зв'язку та державного апарату лише поглиблювало цю ситуацію. Основними ідентичностями серед населення українських земель були селянська («я - селянин»), українська національна (прихильники ЦР), великоросійська, єврейська, польська національні (як сторонні спостерігачі, але не активні учасники політичного життя), малоросійська (етнічні українці, що є лояльними до Росії), більшовицька (поширена серед зденаціоналізованого робітничого класу). Фактичний нейтралітет жителів України під час гетьманського перевороту був зумовлений саме таким станом українського суспільства.

У суспільстві наприкінці 1917 – навесні 1918 рр. йшла боротьба за ідентичність, за внутрішню мобілізацію суспільних груп. Можемо вважати успішними приклади польської та єврейської громад, які досягнули високого рівня своєї національної самосвідомості. Щоправда, для УНР була би більш корисною їх відданість українській державності, а не внутрішньокорпоративним інтересам. Разом з тим, українське селянство теж було достатньо монолітним і дуже гостро реагувало на будь-які спроби обмеження свободи, яка розглядалася як здобута революцією цінність. Конфлікти між селянами зникали, якщо виникала загроза з боку міста або ворожих угруповань (більшовики, великі землевласники, організовані групи дезертирів). Селяни мусили обирати між українською та російською ідентичностями, яку їм нав'язували інтелігенти. Хоча соціальна ідентичність залишалася прервинною, а аграрне питання – пріорітетним. Селяни зробили свій вибір на користь України, стали на захист ЦР, але водночас прагнули радикальних перетворень щодо землеволодіння.

Українському суспільству навесні 1918 р. не вистачало внутрішніх зв'язків. Окремі суспільні групи були достатньо сильними, мали чіткі інтереси та пріорітети, і були хорошою базою для успішного українського державотворення. На посилення зв'язків між цими групами потрібен тривалий час та сприятливі умови. Цього в УНР не було. Тож перша у XX ст. українська незалежність попри значний потенціал протривала недовго.

---

[1] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. / Упор.: В. Верстюк та ін. – Т. 1. – С. 400.

[2] Київські губерніальні вісти. – №25. – 16 квітня 1918 р. – С. 1.

[3] Там само. – №25. – 4 листопада 1917 р. – С. 2.

[4] Вільна Україна. – № 19. – 10 вересня 1917 р. – С. 4.

[5] Нова рада. – №32. – 13 березня 1918 р. – С. 2.

[6] *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921) // *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – С. 428.

[7] Державний архів Київської області. – Ф. Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 27–28.

[8] *Карпенко Г.* Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // Літопис революції. – 1931. – №1–2. – С. 75.

[9] Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скоропадського // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1924 – 1925. – С. 57.

[10] *Станімір О.* Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. – Торонто, 1966. – С. 15.
[11] ЦДАВО. – Ф. 2988. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2.
[12] Там само. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 145.
[13] *Петрів В.* Вказ. праця. – С. 287.
[14] Нова рада. – №21. – 13 лютого 1918 р. – С. 2.
[15] Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции. – Т. I. – Берлин, 1922. – С. 288.
[16] Детальніше: *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 185–202.
[17] Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. – Т. XV. – Берлин, 1923. – С. 211.
[18] *Петрів В.* Вказ. праця. – С. 338.
[19] Нова рада. – №29. – 8 березня 1918 р. – С. 1.
[20] Там само. – №28. – 7 березня 1918 р. – С. 1–2.
[21] Там само.
[22] *Петрів В.* Вказ. праця. – С. 296.
[23] Там само. – С. 297.
[24] Державний архів Черкаської області. – Ф. 2478. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 37.
[25] ЦДАВО. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 144.
[26] *Карпенко Г.* Селянський рух на Київщині... – С. 75.
[27] ЦДАВО. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 16.
[28] *Петрів В.* Вказ. праця. – С. 425.
[29] *Шандрук П.* Сила доблесті. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 35.
[30] *Петрів В.* Вказ. праця. – С. 294.
[31] *Там само*. – С. 298.
[32] *Mędrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – W-wa, 2000. – C. 78.

Щавлинский Николай
(Минск)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ БЕЛОРУССКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В КИЕВЕ И ОДЕССЕ В 1917—1918 ГОДАХ

Деятельность белорусских организаций в Киеве и Одессе в 1917–18 гг. относится к числу наименее изученных проблем в современной исторической науке. Обусловлено это не только недостаточностью разработки данной тематики, но и противоречивостью позиций, мнений по данной проблеме. Долгое время исследователи при изучении общественно-политической жизни Беларуси в рассматриваемый период основное внимание уделяли крестьянскому, рабочему и солдатскому движению. На современном этапе, с появлением возможности более широкого доступа в архивы, ученые начинают изучать новые темы, не являвшиеся традиционными для советского периода. Актуальность исследования обусловлена географическим соседством, проживанием большого количества белорусов на территории Украины (на 2001 г. – 275.8 тыс. человек) и украинцев в Беларуси (на 1999 г. – 237 тыс. человек), а также межгосударственными отношениями, которые способствуют сохранению традиционных и налаживанию новых отношений в духовной, культурной, экономической и других сферах.

Первая мировая война принесла народам Беларуси и Украины не только неисчислимые бедствия и разруху, но и породила такую проблему как беженство. Практически с первых дней войны из прифронтовых районов началось беженство мирного населения. Основная масса беженцев направлялась вглубь России и на территорию Украины. Согласно данным Татьянинского комитета только из Гродненской губернии количество беженцев в Харьковской губернии достигло 25 тыс. 512 человек, а в Херсонской губернии — 3 тыс. 528 человек[1]. После оккупации германскими войсками Гродненской, Брестской и Минской губерний беженство из Беларуси приняло массовый характер. По сведениям белорусского историка Н. Сташкевича, количество беженцев из Беларуси на 1 января 1917 г. составило свыше 1,3 млн. человек[2].

Первоначально беженство носило стихийный характер. Никто и нигде беженцев не встречал, нередко жили они под отрытым небом, а некоторые из них – в сёлах и домах. Ситуация стала меняться в лучшую сторону после того, как при министре внутренних дел М. Маклакове был создан особый «отдел по устройству беженцев и оказанию помощи потерпевшим от военных бедствий»[3]. Во многих российских городах – Петербурге, Саратове, Казани, Ярославле, Самаре и др., – начали создаваться белорусские беженские комитеты. Такие же комитеты были созданы в городах Украины – Киеве, Харькове, Херсоне, Елисаветграде (ныне Кировоград), Екатеринославе (ныне Днепропетровск) и других городах.

После Февральской революции 1917 г. широкую деятельность развернули воины-белорусы в воинских частях Юго-Западного и Румынского фронтов, зона действий которых охватывала территорию Украины. С целью консолидации национальных сил и направления их в русло борьбы за национальную идею с 10-го по 20-е декабря 1917 г. в Киеве состоялся съезд воинов-белорусов Юго-Западного фронта, на котором была избрана Белорусская войсковая рада. Перед избранной Радой были поставлены задачи развития

набиравшего силу белорусского движения в войсках, упрочения организаций белорусов там, где они имелись, формирование белорусских воинских подразделений. Однако установление в январе 1918 г. советской власти на территории Украины, не способствовало решению поставленных перед Белорусской войсковой радой задач. 10 марта 1918 г. в Киеве вместо Белорусской войсковой рады была создана новая организация «Белорусская национальная организация на территории Украины»[4]. Кроме воинов-белорусов в организацию входило множество белорусских беженцев.

Для проведения текущей и организационной работы «Белорусская национальная организация» избрала из своей среды руководящий орган – правление, в состав которого вошли: А. Головинский, Н. Разумовский, М. Довнар-Запольский. Основной своей целью «Белорусская национальная организация на территории Украины» считала «объединение белорусов, повышение их национального самосознания, развитие белорусской культуры, повышение экономического благосостояния народа»[5]. В воззвании, с которым руководители организации обратились 20 апреля 1918 г. ко всем белорусским организациям в Украине, отмечалось: «Приняв на себя тяжёлый, но светлый и высокий труд проведения в жизнь целой организации, правление зовёт земляков к единению и совместной работе на пользу своего народа и считает, что в этом благом народном деле встретит поддержку и благорасположение дружественного ему народа украинского и других национальных организаций на территории Украинской Народной Республики»[6].

Одновременно с Белорусской национальной организацией в Киеве был создан общественно-культурный клуб «Зорька»[7], руководителями которого были избраны А. Левченко, А. Форботко, И. Красковский. С момента своего создания белорусские организации в Киеве устраивали для белорусов – демобилизованных воинов, рабочих и беженцев еженедельные собрания (по воскресеньям), где собиралось много самой разной белорусской публики (белорусские общественные деятели, специалисты, рабочие), на которых обсуждалась политика Беларуси, читались лекции.

1 апреля 1918 г. «Белорусская организация на Украине» начала издавать в Киеве еженедельную газету «Белорусское слово». Среди постоянных разделов газеты были: передовицы, художественные произведения, статьи на актуальные темы. В связи с тем, что большая часть материалов печаталась на русском языке, редакция приняла решение о переименовании газеты. В результате 30 мая 1918 г. в Киеве начала выходить новая белорусская газета под названием «Белорусское эхо»[8]. Среди наиболее её активных сотрудников можно назвать: А. Цвикевича, Я. Воронко, А. Смолича, М. Довнар-Запольского, Я. Карского, Я. Хлебцевича, Я. Дыло, А. Бурбиса и др. Корреспонденты газета работали в крупнейших городах России, Украины и Беларуси. Основной своей задачей она считала объединение белорусов, которые проживали в Украине, обеспечение их связи с родиной. «Белорусское эхо» выступала за возрождение, усиление и независимость белорусского государства, его свободное национальное экономическое развитие, национальное возрождение, объединение всех общественных сил белорусского народа с целью реализации национальных интересов[9].

Своё отношение к посланной 25 апреля 1918 г. германскому кайзеру Вильгельму II лидерами БНР телеграммы со словами благодарности за «освобождение Беларуси», выразила в следующей форме: «И когда перед Радой стала дилемма: что защищать теперь – социальные ли завоевания Российской революции с сумасшедшими декретами Ленина и кампаниями, или сохранить в целостности и неприкосновенности белорусский народ и его территорию. Рада стала на последний путь… со спокойной совестью и сознанием своей ответственности, какую она берёт на себя перед народом, Рада подписала эту телеграмму. Что бы ни готовила нам судьба – плаху по суду народа, или розы, устилающие нам путь к

достижению единой неделимой Белоруссии – мы примем одинаково, но идём к этому с открытыми глазами – ибо только в этом, в данный момент видим спасение Белоруссии»[10]. На страницах газеты также помещались сочинения Я.Купалы, Я. Коласа, М. Богдановича, В. Голубка, Т. Гартного, К. Каганца, Я. Форботки и др.

После провозглашения на территории Беларуси БНР в середине апреля 1918 г. в Киев – столицу Украины, прибыла с рабочим визитом Чрезвычайная дипломатическая миссия Белорусской Народной Республики в составе: А. Цвикевича, С. Рак-Михайловского, М.В. Довнар-Запольского и М. Тремповича. В сферу деятельности Киевской миссии входила как Украина, так и другие государства Юго-Восточной Европы. 19 апреля 1918 г. состоялось первое официальное заседание правительства Украинской Народной Республики и делегации БНР. Затем дипломатическая миссия встретилась с министром иностранных дел Украины Василенко, с которым обсудила ряд таких важных вопросов как установление белорусско-украинских границ, торгово-экономические отношения между двумя государствами и другими[11]. В результате деятельности дипломатической миссии Белорусской Народной Республики в Киеве была учреждена «Белорусская торговая палата». Лидеры украинского движения активно участвовали в «Белорусско-Украинском обществе сближения», в состав которого вошли такие известные деятели как профессор М. Грушевский, С. Ефремов, Д. Дорошенко и др.[12].

31 июля 1918 г. в Киеве на Подоле, на улице Набережно-Луговая, была учреждена «Белорусская техническая организация», насчитывающая в своём составе около 150 человек. 1 августа организацией были открыты столярная и слесарная мастерские, кузнечный цех[13]. Открытие мастерских, как и создание других белорусских учреждений, позволило многим белорусам предоставить работу, дать приют беженцам. Всё вышеуказанное позволяет утверждать, что белорусские организации в Киеве в период 1917–1918 гг. достигли больших результатов в деле объединения белорусов, проведения среди них культурно-национальной работы.

Наряду с белорусскими организациями в Киеве большую общественно-политическую и национально-культурную работу среди белорусского населения проводили белорусские организации в период 1917–1918 гг. в городе Одессе. Уже на состоявшемся 1–7 декабря 1917 г. съезде воинов-белорусов Румынского фронта в Одессе была избрана во главе с С. Некрашевичем Белорусская войсковая рада. Кроме председателя в состав Рады входили: А. Балицкий, Г. Козелл, П. Ильючёнок, И. Волчек, А. Адамович и др. Перед избранной Радой были поставлены задачи достижения автономии Беларуси, восстановления её территории в этнографических границах и формирование национальных воинских частей.

С самого начала своего существования Рада Румынского фронта достаточно успешно проводила работу в воинских частях: к солдатам посылались агитаторы, интенсивно проходила работа по комплектованию белорусских рот и полков. В результате проведенной работы были объявлены белорусскими: 14 января 1918 г. – 6-й Таурогенский пограничный конный полк; 21 января – 4-й армейский корпус в составе 30-й и 40-й пехотных дивизий с их артиллерией, штаб корпуса и все приданные корпусу вспомогательные части и учреждения, 43-я пехотная дивизия с её артиллерией и приданными учреждениями и 26-е броневое отделение; 23 января – 357-я Витебская и 401-я Минская дружины государственного ополчения[14]. Для пополнения этих частей и сосредоточения солдат в городе Одессе приказом по Одесскому военному округу №42 от 27 января 1918 г. на улице Дальницкой был учреждён Белорусский этапно-концентрационный пункт[15].

Одновременно с белорусскими военными организациями широкую деятельность в Одессе развернуло созданное в декабре 1917 г. общество «Белорусский гай»[16]. Эта организация, сгруппировавшая в начале деятельности в основном белорусскую интеллигенцию, поставила перед собой задачу проводить культурно-просветительную и агитационную работу, заботиться о беженцах и беднейших слоях белорусского населения в Одессе. Количество членов «Белорусского гая» на первоначальном этапе его деятельности было незначительным, но по мере того как в общество стали записываться солдаты и рабочие, к весне 1918 г. оно уже насчитывало около 500 человек[17]. Основные средства общества, с помощью которых оно осуществляло свою деятельность, составлялись из членских взносов, добровольных пожертвований, доходов от концертов, публичных лекций, чтения рефератов, а также кружечных сборов[18].

На первоначальном этапе своей деятельности «Белорусский гай» устраивал еженедельные собрания белорусов, чтение рассказов и лекций на белорусском языке. Но уже весной 1918 г. в городе на «Казарменном переулке» организацией был открыт «Белорусский клуб». В клубе имелась библиотека с книгами Я. Купалы, Я. Коласа, А. Гаруна, Ядвигина Ш. (А. Левицкий) и других белорусских поэтов и писателей. При клубе также были организованы кружки: литературный, театральный и хоровой. Наиболее активными членами литературного кружка в то время являлись: М. Громыко – написавший в Одессе своё первое драматическое произведение, пьесу под названием «Змитрок з Высокой Буды», которая была опубликована в газете «Вольная Беларусь» (№ № 33–35), М. Петухович, впоследствии профессор белорусской литературы Белорусского государственного университета. Широкую деятельность в клубе развернул театральный кружок, организатором которого являлся актёр и драматург А. Лежневич[19]. Спектакли и концерты на белорусскую тематику устраивались не только в клубе на «Казарменном переулке», но и в клубе железнодорожных мастерских, в котором собиралась широкая аудитория белорусов, проживавших в районе «Ближних Млынов» и «Молдаванки». Большой популярностью у зрителей пользовались такие спектакли как «Павалинка», «Модный шляхтюк» и др.

Между тем сложившаяся ситуация в Украине не способствовала решению задач, стоявших перед белорусскими организациями. Вопрос заключался в том, что созданный после Октябрьской революции в Киеве Совет рабочих и солдатских депутатов как орган советской власти в Украине, некоторое время не вмешивался в работу Украинской Центральной Рады, возглавляемой М. Грушевским[20], и тем самым не оказывал никакого влияния на деятельность белорусских организаций в Одессе. Переломный момент наступил после того, как Центральная рада Украины совместно с Генеральным секретариатом стали принимать меры, направленные на проведение выборов «в Украинское Учредительное собрание, призванное повести государственное и социальное строительство уже не в революционных, а в конституционных формах»[21]. Советское правительство обвинило Украинскую раду и Генеральный секретариат в «контрреволюционной политике». В сложившейся ситуации Рада вынуждена была отозвать в Украину все национальные воинские формирования и отдала приказ о роспуске всех солдат не украинцев, в том числе и белорусов, которые покидали свои части и разъезжались по домам[22].

После высказанных претензий Советское правительство направило в Украину свои войска. 26 января (8 феврале) 1918 г. Украинская Центральная рада вынуждена была оставить Киев и перенести свое пребывание в Житомир[23]. Но пришедшее в Украине к власти Советское правительство практически дезорганизовало работу белорусских организаций, в особенности военных, так как стало посылать белорусские части на войну

с Румынией, вследствие чего Белорусская войсковая рада потеряла с ними связь. Между тем Украинская Центральная рада 12 февраля 1918 г. обратилась за помощью к кайзеру Германии. Вскоре австрийско-германские армии совместно с военными силами Центральной рады во главе с бывшим министром по военным делам С. Петлюрой стали занимать территорию Украины, а 2-го марта 1918 г. большевики вынуждены были оставить Киев. В течение марта 1918 г. Центральная рада установила свою власть в Одессе, Николаеве, Херсоне и других городах[24].

С восстановлением в Украине власти Центральной Рады деятельность белорусских организаций в Одессе стала заметно оживляться. 6 марта 1918 г. на совместном заседании Белорусской войсковой рады и общества «Гай» было принято решение создать более мощную и объединённую организацию, которая могла бы постоянно поддерживать связи с государственными органами Беларуси и встать на защиту белорусского населения, проживавшего не только в Одессе, но и в Одесском округе. В резолюции собрания подчёркивалось: «Принимая во внимание запутанность международных отношений и провозглашение Украины самостоятельной державой, и считая, что воля белорусского народа на самоопределение ясно была выявлена на Всебелорусском съезде, проходившем в Минске с 15-го по 17-е декабря 1917 г…, объединённое заседание Белорусской войсковой рады Румынского фронта и организации «Белорусский гай» постановило создать Белорусский национальный комиссариат, который должен быть выделен из Одесских белорусских организаций»[25]. Комиссаром организации собрание избрало Е. Трофимова. В состав Комиссариата также вошли: С. Янушкевич, А. Балицкий, П. Гудень, Г. Козелл, И. Матюкевич, А. Дежневич и другие белорусские деятели. Одновременно с комиссариатом, являвшимся исполнительным органом, была создана как законодательный орган, во главе с профессором Сапожко, Белорусская национальная рада[26].

Чтобы комиссариат и национальная рада стали правомочными органами, необходимо было добиться официального признания от украинских властей и белорусского правительства. Для решения этих задач Белорусский национальный комиссариат 20 марта 1918 г. провёл заседание с участием П. Ильючёнка, А. Дежневича, Е. Трофимова, С. Янушкевича, А. Балицкго, Г. Козелла, П. Гуденя, И. Волчека и И. Матюкевича[27]. Заседание постановило известить белорусские организации в Киеве и в других городах Украины об образовании в Одессе Белорусского национального комиссариата и Белорусской национальной рады. В то же время было принято решение направить делегацию в составе Е. Трофимова, А. Балицкого и Г. Козелла к комиссару Одесского округа Комарному с просьбой о признании организаций правомочными органами БНР. Аналогичная просьба от комиссариата и белорусской национальной рады была направлена Народному секретариату БНР. После заседания Белорусского национального комиссариата 25 марта 1918 г. состоялось заседание национальной рады, которая своим постановлением утвердила создание в Одессе Белорусского национального комиссариата[28].

С момента своего создания Белорусская национальная рада и комиссариат большое внимание в своей деятельности уделяли культурно-национальной работе среди беженцев и местного белорусского населения. Каждое воскресение в помещении рады проходили собрания, на которых читались на белорусскую тематику лекции, обсуждались вопросы национальной жизни. Нередко число присутствующих на собраниях достигало до 1000 человек[29]. Белорусы, в особенности беженцы, мечтавшие о скорейшем возвращении на родину, ловили с жадностью каждую весточку, каждое слово из Беларуси.

Важное место в деятельности белорусских организаций занимал вопрос достижения национально-персональной автономии для белорусов, проживавших на Украине. Резолюция Белорусской национальной рады от 28 апреля 1918 г. гласила: «Законом 2-го декабря 1917 г. Украинская Центральная рада признала за некоторыми народностями национально-персональную автономию. Однако национально-персональная автономия не признана за белорусами, хотя на территории Украины их насчитывается около миллиона». Поэтому мы «категорически протестуем против непризнания за белорусами, проживающими на территории Украины, национально-персональной автономии и требуем признания таковой подобно тому, как она признана за евреями, поляками и великороссами»[30].

Тем не менее, решение этой проблемы для белорусов завершилось неудачно. По законам, изданным Центральной радой, каждая национальность, находившаяся на территории Украины, могла получить своё самоуправление, если об этом будет заявлено не менее чем 10 тысячами подписей. Белорусы смогли собрать только около 7 тыс. подписей. А пришедшее в конце апреля 1918 г. к власти правительство во главе с гетманом П. Скоропадским отменило закон о национально-персональной автономии. Не меньшее значение в своей деятельности Белорусская национальная рада и комиссариат придавали решению вопросов, связанных с изданным в апреле 1918 г. украинскими властями законом «О подданстве». В соответствии с законом, «все лица, не подавшие к 10 августа 1918 г. заявление местным властям о том, что они не желали принять украинское подданство, автоматическими становились подданными Украины»[31]. В сложившейся ситуации белорусские организации вынуждены были провести большую и необходимую работу по разъяснению в печати вышеуказанного закона белорусскому населению города Одессы.

Одновременно с этим Белорусская национальная рада и комиссариат проводили регистрацию белорусов, проживавших в Одессе и Одесском округе, выдавали им на белорусском, русском и украинском языках удостоверения. Владельцы подобных удостоверений считались уже гражданами БНР. Кроме того, всем прошедшим регистрацию и желавшим вернуться в Беларусь, выдавалось дополнительное удостоверение. Помимо регистрации белорусов, выдачи им соответствующих удостоверений и отправки на родину, белорусские организации в Одессе постоянно регистрировали заявления, поступавшие от граждан с просьбой предоставления им различного рода справок, ходатайствовали перед германскими и австро-венгерскими властями об освобождении арестованных лиц белорусской национальности.

Среди первостепенных вопросов, которые стремились решить в то время белорусские организации в Одессе, являлся вопрос открытия в городе белорусских национальных школ. Например, Белорусская национальная рада и комиссариат достигли в июле 1918 г. с украинскими властями соглашения об открытии с начала учебного года в Одессе 30-ти низших национальных училищ, содержание которых должна была взять на себя Одесская городская управа[32]. В то же время в городе планировалось открыть Белорусскую частную гимназию с преподаванием на русском языке, но с включением в процесс обучения предметов по белорусоведению. Однако эти планы белорусских организаций в условиях германской и австро-венгерской оккупации Украины, затем начавшейся гражданской войны и отсутствия денежных средств остались не реализованными.

Таким образом, белорусские организации в Киеве и Одессе в период 1917–1918 г. достигли значительных успехов в проведении среди белорусского населения общественно-политической и национально-культурной работы. Основным направлением

деятельности организаций являлось: объединение белорусов, проживавших в Украине, обеспечение их связи с родиной и поддержка национальной государственности.

Аннотация

Статья посвящена исследованию общественно-политической и национально-культурной деятельности белорусских организаций в Киеве и в Одессе в период с 1917 по 1918 гг. Показаны поддержка и расположение, которые встречали в своей деятельности белорусские организации со стороны государственных органов Украины.

Annotation

The political and social as well as national and cultural activity of Belarusian organizations in Kiev and Odessa within the period of 1917–1918 has been studied. There is shown the support and sympathy provided by state bodis of Ukraine to Belarusian organizations.

---

[1] Нацыональный архив Республики Беларусь (lальше – НАРБ). – Ф. 325. – Оп. 1. – Д.10. – Л. 2.
[2] *Сташкевич Н.С.* Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии: 1917–1925. – Мн., 1985. – С. 57.
[3] *Шчаўлінскі М.Б.* Бежанцы і беларускі нацыянальны рух у гады першай сусветнай вайны // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – №3. – С. 25.
[4] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 21. – Л. 145.
[5] Там же.
[6] Там же.
[7] *Калубовіч Я.* Крокі гісторыі: Дасьледаванні, артыкулы, успаміны. – Беласток, Вільня, Менск, 1993. – С. 75.
[8] Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Мн., 1994. – Т. 2. – С. 8.
[9] Перадавіца // Белорусское эхо. 1918. 3 чэрвеня.
[10] *Кричевский П.* Три акта// Белорусское эхо. 1918. – №7. – С. 7.
[11] Беларускія дэлегаты у украінскага міністра // Гоман. – 1918. – №42.
[12] *Калубовіч Я.* Крокі гісторыі… – С. 89.
[13] Белорусская техническая организация на Украине // Белорусское эхо. – 1918. – №7. – С. 7.
[14] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 10. – Лл. 164–166.
[15] Там же. – Д. 32. – Л. 21.
[16] *Шумейка М.Ф.* Беларускі Гай у Адэсе // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Мн.,1993. – Т. 1. – С. 425.
[17] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 21. – Лл. 4–7.
[18] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 10. – Лл. 69–72.
[19] *Калубовіч Я.* Крокі гісторыі… – С. 75.
[20] *Карр Э.* История Советской России. Книга1. – М., 1922. – С. 239.
[21] Жизнь национальностей. – 1920. – №6. – 15 февраля.
[22] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 140.
[23] *Vinnichenko V.* Vidrodsheniya Nattsii. – Vienna, 1920. – PP. 299–302.
[24] *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. – Донецк, 2006. – С. 601.
[25] НАРБ, ф.1440. – Оп. 3. – Д. 193, Л. 142.
[26] НАРБ. – Ф. 325. – Оп.1, – д.21, – Л. 9.
[27] НАРБ. – Ф. 1440. – Оп. 3. – Д. 210. – Л. 10.
[28] Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Д. 62. – Л. 24.
[29] НАРБ. – Ф. 1440. – Оп. 3. – Д. 210. – Лл. 43–44.
[30] НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 187.
[31] НАРБ. – Ф. 1440. – Оп. 3. – Д. 210. – Л. 55.
[32] Там же. – Л. 43.

Тимченко Роман
(Київ)

АКТ ЗЛУКИ 22 СІЧНЯ 1919 РОКУ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ (січень-листопад 1919 р.)

Завершення Світової війни надали галицьким українцям шанс на створення власної держави. У результаті складного процесу 1 листопада 1918 р. було проголошено незалежність Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР). Водночас поразка у війні країн Четвертного союзу позбавила підтримки гетьманат П. Скоропадського, що, своєю чергою, полегшило прихід до влади демократичних сил на чолі з Директорією і відродженню Української Народної Республіки (далі – УНР). Ці події надали поштовх до посилення віковічних прагнень українців – жити в соборній Україні.

Складання та розвиток союзу УНР і ЗУНР, вершинною подією якого став Акт злуки 22 січня 1919 р., значною мірою визначилися політичними, світоглядними позиціями, уявленнями про стратегію й тактику тогочасного державного будівництва, особистісними відносинами лідерів обох держав – С. Петлюри і Є. Петрушевича, а також відмінностями в розвитку двох українських республік.

В українській історіографії ця важлива наукова проблема спеціально не досліджувалась. Окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях учених української діаспори М. Стахова, В. Вериги, а також сучасних істориків М. Литвина, К. Науменка, І. Кураса, В. Солдатенка, В. Сергійчука та ін.[1].

Для розкриття цієї теми автор ставить такі дослідницькі завдання:

- висвітлити бачення Головного Отамана і Диктатора ЗУНР тактики боротьби за незалежність;

- проаналізувати характер міждержавних відносин між УНР і ЗУНР у січні-листопаді 1919 р.;

- показати проблеми втілення в життя Акта злуки.

Відносини УНР і ЗУНР слід розглядати з часу проголошення останньої. Початок їм було покладено міждержавними переговорами. ЗУНР необхідна була допомога для боротьби проти поляків. З цією метою Українська Національна Рада (УНРада) направила наприкінці листопада 1918 р. до Києва двох своїх представників Л. Цегельського і Д. Левицького до гетьмана П. Скоропадського. Посланці ЗУНР однак не могли добратися до Києва, оточеного протигетьманськими повстанцями і виїхали до Фастова. Тут вони зустрілися з членами Директорії В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Андрієвським, Ф. Швецем і А. Макаренком, виклавши мету свого прибуття. У результаті обговорення політичної ситуації обидві сторони заключили й підписали у Фастові 1 грудня 1918 р. уклали перед вступний договір про майбутнє об'єднання обох держав[2]. За його умовами ЗУНР отримувала територіальну автономію.

Тим часом, під тиском польських військ, УНРада змушена була переїхати до Тернополя, а згодом до Станіслава, де 2 січня відбулося засідання її членів. Є. Петрушевич у своїй промові відзначив складне становище Галичини, згадав полеглих борців і

наголосив, що «кров най буде тим першим звеном, що лучить нас в одну соборну Україну… Нас ждуть важні завдання, найперше – злука з Наддніпрянською Україною».[3] Його виступ неодноразово переривався оплесками.

Соціал-демократ С. Вітик висловив своє бачення шляхів об'єднання з великою Україною: «Треба установити переходову комісію, а ціле правління передати в руки укр. власти в Києві. По злуці буде наш край найбагатший. Злука конечна й з економічного боку. Мусимо проголосити її з огляду на мирову конференцію вже сьогодні. Як народи хочуть, так і Антанта мусить поступити».[4] Отже, він вірив, що Антанта визнає українську державу і з самого початку виступав за повне об'єднання з Наддніпрянщиною.

Секретар військових справ Д. Вітовський висловився проти ліквідації кордонів між Галичиною й Великою Україною до часу, поки не буде укладений договір про товарообмін. До того ж Наддністрянщина, за його словами, мала зберігати автономію до скликання Національних Зборів у Києві. А посол Т. Старух запропонував ввести до Директорії двох членів з Галичини.[5]

Наступного дня у Станіславові – тодішній столиці ЗУНР відбулася ратифікація Фастівської угоди: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу проголошує торжественно зєдиненє з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки»[6]. У той же час затверджувалися положення, які обговорювалися у Фастові щодо законодавчої і виконавчої влади в краї: «До часу, коли зберуться установчі збори зєдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада»[7], а цивільна і військова адміністрацію мала належати Державному Секретаріатові.

16 січня 1919 р. до Києва виїхала делегація на чолі з Л. Бачинським для вручення Директорії ухвали УНРади. 19 січня відбулася нарада Директорії, Ради Народних Міністрів з представниками ЗУНР щодо об'єднання двох республік, на якій було схвалено всі акти соборності.

22 січня 1919 р. відбулася історична подія в житті українців – століттями роз'єднані Галичина і Наддніпрянщина об'єдналися в одну державу. «На балконах домів повішені коври і полотна з рисунками. Тріумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софіївську площу прибрано старовинними гербами України і Галичини»[8],– так описувала газета «Република» святковий вигляд Києва в цей день.

Урочисті заходи розпочалися з промови голови делегації ЗУНР Л. Бачинського: «Ми, законні і вільними голосами нашого народу обрані представники Західної України…власною нашою волею хочемо й бажаємо одновити національну державну єдність нашого народу»[9]. Потім Л. Цегельський зачитав грамоту УНРади, ухвалену в Станіславі і передав її В. Винниченку. Своєю чергою Ф. Швець виголосив Універсал Директорії про злуку УНР та ЗУНР: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська велика Україна… Однині є незалежна Українська Народна Республіка»[10].

За умовами цього акта ЗУНР стала частиною УНР і отримала назву Західна Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), а державний секретар закордонних справ ЗОУНР Л. Цегельський ставав першим віце-міністром закордонних справ українського уряду. З ним мали погоджуватися всі рішення щодо взаємовідносин України з Польщею, Румунією та Чехословаччиною[11].

Для визначення форми центральної так і місцевої влади був скликаний Трудовий Конгрес[12]. Цей представницький орган ратифікував Акт соборності й, зважаючи на

загрозливе міжнародне становище, вирішив надати всю повноту влади Директорії до скликання Установчих Зборів[13]. Вона мала поповнитись представником від Західної України. На цій підставі 12 березня 1919 р. президента УНРади Є. Петрушевича включено до складу Директорії[14].

Хоча формально обидві частини й об'єдналися в одне ціле, але кожна проводила власний політичний курс. Наддніпрянці продовжували виснажливу боротьбу проти більшовиків, а галичани чинили опір полякам. В умовах повоєнного врегулювання міжнародних відносин для Антанти розв'язання галицько-польського конфлікту стало одним із пріоритетних. Це давало змогу зупинити наступ більшовизму на Європу, а також створити на східних кордонах Німеччини сильну державу для запобігання нової війни.

Тому для врегулювання відносин між поляками й галичанами була направлена місія на чолі з генералом Ж. Бартелемі. Для створення безпечної діяльності місії між воюючими сторонами уклали перемир'я. Переговори відбувалися в м. Ходорові. 28 лютого генерал Ж. Бартелемі запропонував демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини мала відійти до поляків, включаючи Львів і дрогобицько-бориславський нафтовий басейн. Місія запевняла, що це буде тимчасовий кордон між державами, а остаточне розв'язання даного питання відбудеться в Парижі. Однак галичани відмовили, посилаючися на положення Акта Злуки, де йшлося про об'єднану державу, а місія обіцяла визнання тільки галицької державності[15]. У відповідь на це Бартелемі відзначав, якщо галичани не приймуть цю лінію, то будуть відповідати за свій крок перед усією Антантою.

Головний Отаман С. Петлюра радив членам галицької делегації прийняти пропозиції генерала Бартелемі, вказуючи, що це відкриє шлях до визнання України в Європі та дасть змогу отримати допомогу амуніцією і військовими товарами для продовження боротьби за незалежність України. Цю позицію він виклав й у листі до генерал-хорунжого М. Удовиченка: «Ознайомившись із ситуацією, я прийшов до висновку, що фронт заломиться, бо Галичина заблокована з усіх боків. Довідавшись, що я прибув в Галичину, антантська комісія у Варшаві приїхала, щоб побачитись зо мною. На чолі з генералом Бартелемі вона приїхала. Комісія пропонувала певну роз'ємчу лінію. Хоч вона й не відповідала інтересам галичан, але я настоював на прийнятті її, бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості створити бази для підвозу амуніції з Європи; в) оперлися б фактично на Європу в нашій боротьбі з большевиками – себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах відкинули ці умовини…»[16].

Однак Є. Петрушевич керувався власними мотивами. Адже населення Галичини могло не зрозуміти таких дій: маючи досить велику армію, майже на рівних тримаючись у боротьбі проти поляків, віддавати столицю і найбагатший басейн. Тому він вирішив йти іншим шляхом.

Проте після від'їзду з Галичини у листах до лідерів ЗУНР С. Петлюра дипломатично подякував за теплий прийом Президенту Є. Петрушевичу й командувачу УГА М. Омеляновичу-Павленку. Окрім того, він підкреслював мужність галичан, які в такий складний час знаходили в собі сили для захисту батьківщини, дякував за відвагу воїнам галицької армії і обіцяв, що «Директорія зробить все, аби допомогти населенню З.У.Н.Р. хлібом і иньшими харчами»[17]. До того ж він висловлював сподівання, що «спільними зусиллями виборемо її (незалежність – *Р. Т.*), захистимо право нашому народові на волю й землю, а Республіці її тверде світове становище»[18].

У відповідь 4 березня 1919 р. Є. Петрушевич також подякував за теплі слова Головного Отамана і наголошував, що той є прикладом для воїнів УГА, готових іти в бій за будь-яким наказом.[19] Однак це були риторичні люб'язності, в реальному житті

виходило інакше. Галицька армія ніколи не виконувала наказів С. Петлюри, навіть після переходу до Наддніпрянщини у липні 1919 р. вона мала своє власне командування, оскільки Є. Петрушевич був проти повного об'єднання армій. 11 березня 1919 р. до Наддніпрянщини виїхала делегація на чолі з Є. Петрушевичем з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних та фінансових справ[20].

Отже, на початковому етапі після Акта Злуки між обома державами ще підтримувалися тісні стосунки, незважаючи на розбіжності у цільових завданнях. С. Петлюра армію направив проти більшовиків і виступав за порозуміння з поляками, в той час як для наддністрянців це було зовсім неприйнятним. До того ж вони не отримували від Великої України такої необхідної допомоги, яка передбачалася умовами Злуки. Про це, зокрема, свідчить С. Голубович: «Коли Українська Державність находиться в незвичайно скрутнім положеню, а з трьох боків наступає ворог, придніпрянські братя відмовляють єственної помочи грошової, до якої первісно зобов'язали ся без дальших застережень та умов»[21].

Хоча ще взимку для того, щоб налагодити товарообмін між Галичиною і Надніпрянщиною було призначено «головноуповноваженого для постачання». Цю посаду обійняв Р. Трохименко[22].

За повідомленням газети «Нове життя» від 5 березня станом на 1 березня 1919 р. до Галичини прибуло 123 вагона борошна, 14 збіжжя, 123 цукру і 10 інших продуктів[23]. Окрім того, цей же орган масової інформації за 16 число цього ж місяця вказує, що лише за тиждень від 1 по 8 березня надійшло 262 вагони збіжжя, муки та цукру, які 76 вагонів вже частково розділені між повітовими управами, а 168 стоять на залізницях.[24] Наступного тижня з Наддніпрянщини передано 193 вагона харчів, а на залізницях стояло всього 280[25].

З 16 по 23 «передано населенню збіжя, муки і цукру 114 вагонів; в магазинах зложено – 84 ваг., спеціальних військових транспортів пройшло по 23 марта – 181 вагонів. Позаяк до 16 березня населенню передано – 490 ваг., то загальна кількість ввезених до Галичини харчів ріжного рода досягне – 1168 вагонів або – 11.685.000 клг.»[26], – повідомляє «Нове життя» від 3 квітня 1919 р.

А газети «Республика» зазначила, що до Галичини з Наддніпрянщини на початок квітня надійшло 1243 вагони продукції. Серед них 730 цукру, 213 борошна, 223 збіжжя.[27] До того ж щомісячно уряд УНР надавав грошову допомогу в розмірі одного мільйона гривень.

У свою чергу й Галичина направляла економічну допомогу братній Наддніпрянщині. Станом на 1 березня 115 цистерн оливи, сматри, нафти вивезено з Галичини[28].

Навесні 1919 р. під тиском більшовицьких військ С. Петлюра вирішив сконцентрувати сили проти одного ворога – Радянської Росії. Тому він просив М. Омеляновича-Павленка ліквідувати протипольський фронт або надати кілька галицьких частин для армії УНР. 11 квітня на військовій нараді командувач УГА відмовив Головному Отаманові. Зважаючи на це, С. Петлюра вирішив йти на контакт з Польщею в односторонньому порядку. Тому 1 червня направлено військову делегацію до польського командування на чолі з генерал-поручиком С. Дельвігом з метою добитися нейтралітету Польщі, визначення демаркаційної лінії і вироблення плану операцій проти більшовиків. Уже 16 червня за активної участі С. Дельвіга укладено договір між Польщею і УНР без відома керівництва ЗУНР. У ньому зазначалося, що між поляками і українцями налагоджуються стосунки, яким заважають галичани. За умовами цього договору встановлювалася демаркаційна лінія, так звана лінія Дельвіга, Заложці–Серет–Чистилів–

Тернопіль–Острів–Лозятин–Золота Липа–Дністер–Незвиска. Є. Петрушевич цього договору не визнав, оскільки він був укладений без його відома. Угода мала вступити в силу 21 червня 1919 р. Коли ж розпочався наступ УГА, польська сторона апелювала до умов цього договору, але Є. Петрушевич на це не зважав.

9 червня 1919 р. сталася ще одна важлива подія, яка вплинула на подальший розвиток взаємовідносин УНР і ЗУНР. Перебуваючи у Заліщиках, Є. Петрушевич отримав важливий документ, у якому зазначалося: «Перебуваючи у Заліщиках Є. Петрушевич отримав важливий документ, в якому зазначалося: «з огляду на вагу хвилі й на небезпеку, яка грозить Вітчизні, для скріплення й одностайності державної влади Президія Виділу Укр. Національної Ради Західної Области Української Народної Республіки і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат д-рови Евгенови Петрушевичу як уповновласненому диктаторові»[29]. Він створив уряд Головноуповноваженого Диктатора, який фактично виконував функції міністрів.

«Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участи в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого… викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення», - емоційно згадував І. Мазепа і продовжував, – «тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний»[30].

Виходячи з цього, 27 червня 1919 року С. Петлюра направив телеграму Є. Петрушевичу, щоб той прибув на нараду всіх членів Директорії до Камянця-Подільського у зв'язку з проголошенням диктатури[31], але той відповів, що «з причини положення на фронті і заповідженого приїзду місії Антанти не можу зараз приїхати до Кам'янця. Якщо лиш мій виїзд стане можливим радо приїду, щоби положити конець без основним і для обох сторін шкідним непорозумінням»[32]

У відповідь на прийняття диктатури, на початку липня 1919 р. уряд УНР ухвалив утворити у своєму складі «Міністерство Західної Области (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною»[33] На чолі міністерства став галичанин С. Вітика. Водночас диктатора Є. Петрушевича було позбавлено членства у Директорії.

Проте розвиток військово-політичної ситуації вніс свої корективи у відносини двох державних утворень України. У червні-липні 1919 р. внаслідок наступу більшовиків з одного боку і поляків з іншого українські війська були притиснуті до Збруча. До переходу Збруча Отаман неодноразово просив допомоги від Є. Петрушевича. Проте Диктатор не поспішав з прийняттям рішення, відповівши: «Панове, ви кличете нас на Велику Україну, а чи не представники вашої влади весь час ведуть демагогічну агітацію для розкладу ЗОУНР, чи не вони офіціально нацьковують на мою особу, чи не ваші агенти силкуються розкласти нашу армію, відібрати в неї довір'я до своїх вождів і внести політику в нашу армію; чи не ви дали притулок ворогам мого уряду? Скажем, а що буде з нами на Великій Україні? Як поставиться до нас нарід. Випадок з п'ятою бригадою – це не пересторога (вона була роззброєна на Чорному Острові – авт.). А як складеться співпраця наших урядів і наші взаємовідносини? Чи забезпечите нашу армію?»[34]. Ці питання були актуальними. Адже відомо було про негативне ставлення урядів один до одного, та й вступати Є. Петрушевичу в боротьбу з більшовиками не дуже хотілося. До того ж уряд Радянської України обіцяв допомогу галичанам у відповідь на співпрацю.

Становище УГА було тяжким. Переломним моментом у боротьбі поляків і галичан став вступ у військові дії армії Ю. Галлера. Це були польські війська, сформовані у Франції для боротьби проти більшовиків. Однак поляки використали їх у власних цілях і направили проти УГА. Хоча цього слід було очікувати. Франція виступала за утворення

великої Польщі, до складу якої мала ввійти вся Галичина. Уряд ЗОУНР звертався до Антанти з проханням заборонити полякам використовувати армію Ю. Галлера у боротьбі проти українців та надати технічної підтримки в боротьбі з більшовиками[35]. Однак це не дало жодного результату. Окрім того, 25 червня 1919 р. Рада чотирьох «з огляду на охорону людей і майна мирного населення Східної Галичини зі сторони більшовицьких банд… рішила уповноважити збройні сили Польської Республіки продовжити свої операції аж до річки Збруч»[36]. Таким чином УГА була притиснута до Збруча.

Із ситуації, що склалася, галичани мали кілька виходів. Два з них зазнали краху. Порозуміння з Польщею відпало остаточно, а Румунія відмовила в переході УГА на її територію. Тому залишався єдиний вихід – перейти р. Збруч. Командування Галицької Армії направило телеграму С. Петлюрі: «Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріялів, Галицька Армія змушена перейти річку Збруч й шукати опори й охорони на широких ланах Великої України». Своєю чергою командування Наддніпрянської армії відповіло, що «приймає Галицьку Армію і, як братню, і всіма силами їй допоможе»[37].

Урешті-решт 9 липня 1919 р. сам Є. Петрушевич ніби погодився приєднатися до уряду і армії Наддніпрянщини. У цей час ще існував варіант союзу з більшовиками. За умовами договору з Радянською Росією Галичина мала розірвати всі зв'язки з УНР, а УГА стати частиною Червоної Армії. Однак в цьому випадку диктатор мав порушити січневий Акт про об'єднання України.

У результаті переговорів з С. Петлюрою 14 липня 1919 р. Є. Петрушевич остаточно вирішив перевести за Збруч війська та уряд. Його рішення було надіслане в Штаб Наддніпрянської Армії: «З огляду на несприятливі обставини вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східний беріг Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з большевиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну»[38].

Своєю чергою, С. Петлюра пообіцяв диктаторові змінити кабінет міністрів, яким той був незадоволений. До того ж Головний Отаман запевняв, що стане «ціла Україна проти більшовиків»[39], вказуючи ніби на повне об'єднання і спільну мету.

До того ж диктатор видав наказ старшинам, яким спонукав галицьку армію до нової боротьби і вказував на причини, що змушували залишати свій край: «Наша армія відпочивши… поможе східній Україні в поширенні її території. Долі обох областей тісно зв'язані між собою. До того ж, не вільно забувати, що від часу проголошення злуки обох областей ми Галичани стали горожанами Соборної України, а тим самим маємо обов'язок помагати в потребі і її Східної Области»[40]. Цей крок був необхідний, оскільки не всі галичани розуміли, чому вони йдуть боротися проти незнайомого ворога, коли їхня батьківщина захоплена поляками. Це мало підняти моральний дух та боєздатність Галицької Армії.

16 липня 1919 р. розпочався перехід галицької армії на територію Великої України, який тривав три дні. Обидві армії зберігали свою самостійність. УГА підпорядковувалася Начальній Команді Галицької Армії, на чолі якої стояв генерал-четар М. Тарнавський. Придніпрянська – Штабу Придніпрянської Дієвої Армії під командою отамана В. Сальського. Для координації дій обох армій утворено Штаб Головного Отамана. Шефом штабу призначено генерала М. Юнаківа[41]. Проте у політичному плані об'єднання було проблематичним. Міністерство у справах Галичини хоч і було офіційно ліквідоване 29 вересня 1919 р., фактично існувало й надалі.

Після переходу УГА р. Збруч загострилася боротьба між обома урядами. С. Вітик і О. Безпалко видавали у Кам'янці газети, де засуджували диктатора, його політику та

вимагали усунення від влади. С. Петлюра ж не бажав давати коштів і обмундирування для галицької армії[42]. Директорія взагалі не хотіла бачити у своєму складі Є. Петрушевича.

Слід зауважити, що з переходом УГА р. Збруч почастішали випадки переходів воїнів з Галицької армії до Дієвої. Головною причиною переманювання був брак кадрів у наддніпрянській армії. Краще фінансування було головним чинником зміни служби, бо «многі стрільці твердять, що не виплачується належностей не задля браку грошей, а…тому, що уряд не хоче нам Галичанам дати грошей, бо мовляв ми і без вас дамо собі раду»[43]. Це негативно впливало на УГА. Тому 28 липня наказом Головного Отамана переходи стали заборонені під загрозою трибуналу[44].

Після переходу УГА Збруча постало питання визначення напряму спільного удару українських армій. Галичани висловлювалися за похід на Одесу, де можна було перепочити армії, дістати необхідні боєприпаси і одяг морем. Однак С. Петлюра цього не прийняв, вибравши головну ціль для удару столицю – м. Київ. «Більшість політиків і військових як наддніпрянців так і галичан була проти цього походу»[45].

30 серпня 1919 р. українські війська вступили до Києва. Головним завданням було втримати його у своїх руках і не допустити денікінських військ до столиці. Однак уночі через міст, який залишився без охорони, пройшли білогвардійці. Коли полковник В. Сальський запропонував генералу А. Кравсу, керуючому київською операцією, вибити силою війська генерала М. Бредова, той відмовився. Можна сказати, що А. Кравс діяв нерішуче. Однак від Головного Отамана була отримана команда не вступати у бойові дії проти білогвардійських військ[46]. У результаті договору А. Кравса з М. редовим українські війська залишили Київ.

Для обговорення подальшого плану дій 11 вересня 1919 р. скликано спільну нараду наддніпрянського і галицького урядів, де С. Петлюра наполягав негайно розпочати наступ проти денікінських військ. Він був упевнений, що населення повсюди підніме повстання проти білогвардійців і це значно полегшить їхню боротьбу. Однак іншої думки був Є. Петрушевич. Він вважав, що ця війна недоцільна й небезпечна. Диктатор наголошував на утворенні нового уряду, з яким буде вести розмову А. Денікін.[47]

У результаті цих суперечностей загострилася проблема пошуку зовнішніх союзників у боротьбі за незалежність України. С. Петлюра та Є. Петрушевич мали зовсім протилежні зовнішні орієнтації, до того ж кожен намагався використати іншого для втілення у життя власних цілей. Галичани йшли на війну проти більшовиків з лозунгом «На Львів через Київ», а Головний Отаман на Київ коштом Галичини. Адже УГА була потужнішою в порівняні з Дієвою Армією, та й за рахунок Галичини Головний Отаман хотів помиритися з Польщею і отримати визнання від Антанти. Для цього ще в серпні до Варшави відправлено місію П. Пилипчука. Однак ці події тільки загострили відносини УНР із Галичиною. 11 вересня 1919 р. у пресі з'явилося інтерв'ю П. Пилипчука під промовистим заголовком «Союз з Польщею за ціну Галичини» в якій посланець УНР на запитання про стосунки між галицьким і українським урядом відповів: «Ніякі, бо уряд і військо галицьке перестали існувати. Петрушевич і Павленко (Омельянович – *Р. Т.*) уже віддавна не беруть участи в політичним життю». Про ставлення українського уряду до галичан він відповів ухильно, оскільки «в сій справі ведуться власне переговори». Польський телеграф відсилав депеші, що українці зреклися Східної Галичини. Згодом П. Пилипчук виправдовувався, що військо знаходиться під одним командуванням. Уряд ЗОУНР перебуває в Кам'янці, але в наддніпрянські справи не втручається, а справи Східної Галичини має вирішити Антанта[48].

Отже, складна міжнародна ситуація негайно вимагала єдності в діяльності обох урядів. 22 вересня 1919 р. перехоплено наказ Денікіна про наступ Добрармії на українські

війська, а 24 вересня оголошено маніфест, який закликав українців до боротьби проти білогвардійців[49]. Підпис під маніфестом поставили і С. Петлюра, і Є. Петрушевич.

Проте, зважаючи на загрозливе становище армії (виснаженість, хвороби, нестачу боєприпасів) Начальна Команда Галицької Армії (НКГА) все більше схилявся до союзу з А. Денікіним. Тому 18жовтня просила Є. Петрушевича вислати О. Назарука і В. Давидяка для переговорів з Денікіним. Однак отримали відповідь, що немає потреби у цьому[50]. А на другу телеграму М. Тарнавського, де вказувалося, що «по думці Начальної команди сей час попробувати як-небудь порозумітися»[51] з Денікіним диктатор взагалі не відповів.

Щоб сконсолідувати українські сили для боротьби проти ворога 25 жовтня 1919 р. у Кам'янці скликана державна нарада. С. Петлюра і Є. Петрушевич у своїх виступах говорили про єдність думок обох урядів, спільну мету, звинувачували тих, хто пише наклепи про непорозуміння між ними, запевняли, що їхнім ідеалом є Соборна Україна. Загалом нарада більше нагадувала зібрання представників політичних партій і на подальший хід подій суттєвого впливу не справила.

Для обговорення важкої військової ситуації, що склалася, була 29 жовтня була скликана нарада у Вінниці за участю провідних політичних діячів УНР та командування армії, де один молодий поручик запропонував змінити кабінет і до його складу ввести військових, а Б. Мартоса, С. Вітика і О. Безпалка звільнити. У відповідь С. Петлюра зауважив, що армія не вправі ставити політичні вимоги. Є. Петрушевич додав: «Де ж ви бачили, що якась дисциплінована, європейська армія ставила своєму урядові такі вимоги? Всі болі устануть і ми вийдемо побідниками»[52]. Прикметно, що командувач УГА М. Тарнавський промовчав. Очевидно він не очікував такої демонстративної єдності в думках політичних лідерів.

На пропозицію В. Сальського 4 листопада 1919 р. в Жмеринці скликана ще одна нарада політичних і військових лідерів. Керівників УГА М. Тарнавського і А. Шаманека не було. М. Омелянович-Павленко не прибув через скрутне становище на фронті.

Галичани знову вихід із кризи бачили в союзі з А. Денікіним. Наддніпрянці вважали, що краще порозумітися з Антантою, але до компромісу так і не дійшли. В. Сальський наголошував, що населення одних називає «петлюрівцями», а других «австріяками», і тому насамперед треба налагодити відносини з народом. С. Петлюра був не проти союзу з білогвардійцями, але вважав, що населення повстане проти А. Денікіна і він довго не втримається при владі. Тому слід ще деякий час почекати подальшого розвитку подій.

У ході наради Є. Петрушевич отримав телеграму, в якій йшлося про те, що у разі неприйняття чіткого рішення НКГА сама вестиме переговори. Він заявив: «Вже з огляду на такий хід справ, я щодо генерала Тарнавського і шефа штабу полковника Шаманека витягну якнайдальші консеквенції»[53]. Для нього самого такий перебіг справ був неприємним. Зважаючи на вказані події, уряд УНР дав згоду на переговори з А. Денікіним. Вирішили відправити дві делегації – від ЗОУНР і УНР. В. Сальський же був проти двох делегацій, вважаючи, що достатньо й однієї. Проте незабаром прийшло повідомлення про сепаратний договір генерала М. Тарнавського з А. Денікіним.

Коли С. Петлюра дізнався про «зраду» генерала Тарнавського, він зажадав від Є. Петрушевича розстрілу генерала без суду і слідства. Однак лідер ЗОУНР відмовив у цьому, посилаючися на європейські закони і правила війни, за яким лише суд, має вирішувати подальшу долю генерала.

Суд над М. Тарнавським і А. Шаманеком розпочався 10 листопада і тривав три дні. Вони були понижені в посадах, але реабілітовані. З часом А. Шаманек став комендантом 1 корпусу УГА, а М. Тарнавський після хвороби О. Микитки 16 грудня знову очолив армію[54].

Зважаючи на ситуацію, 12 листопада 1919 р. Рада Міністрів запропонувала диктатору передати управління УГА Головному Отаману. М. Шаповал так змальовує тогочасну ситуацію: «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т.п., бо він боявся арешту. Довгі розмови не довели ні дочого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т.п. Скінчилось нічим»[55].

Цього ж дня відбувся останній виступ Є. Петрушевича перед старшинами, у якому повністю схвалив союз з Добровольчою Армією. Згодом він виїхав за кордон і продовжував свою діяльність вже в еміграції[56].

Отже, на взаємовідносини С. Петлюри і Є. Петрушевича помітний вплив справляли різне бачення перспектив державного будівництва та провідні політичні діячі обох республік. Диктатор Галичини весь час хотів зберегти свою частину не тільки автономною, а й незалежною. Впливала на розвиток подій і низка зовнішньополітичних факторів: польсько-українська війна за Східну Галичину, наступ російських армій на Україну. Тому політичні лідери намагалися знайти собі союзників у складному вузлі міжнародних відносин. Для Є. Петрушевича пріоритетним залишалася боротьба проти Польщі, у той час як для С. Петлюри проти Росії – більшовицької і білогвардійської.

Акт злуки УНР і ЗУНР мав лише декларативний характер, до того ж він надавав широкої автономії Галичині до скликання Установчих Зборів. Однак військові дії на Україні не сприяли скликанню цього представницького органу. Більш реальне об'єднання відбулося лише з переходом УГА Збруча. Проте навіть армія не підлягала єдиному проводу. Неузгоджена політика Є. Петрушевича і С. Петлюри, протиріччя у діях військового командування призвели до втрати Києва і до катастрофічного стану української армії. Ціла низка нарад восени 1919 р. мала на меті підняти бойовий дух населення вирішити питання подальшої політики українських урядів. Однак в умовах складної політичної ситуації НКГА уклала сепаратний договір з А. Денікіним, який перекреслив усі соборницькі змагання українців.

Анотація

У статті розкривається проблема взаємовідносин ЗУНР і УНР від проголошення Акта соборності України до укладення договору між Галицькою армією і А. Денікіним. Аналізується роль та вплив політичних лідерів С. Петлюри і Є. Петрушевича на міждержавну політику та робиться характеристика прорахунків і помилок у процесі державотворення.

Annotation

This article discloses interrelation between Western Ukrainian National Republic and Ukrainian National Republic from proclaiming Statement of Ukrainian sovereignty till signing the agreement Halytska army and Denikin. Making analysis of role and influence Petlura and Petrushevych upon international policy, characterizing mistakes and failure at the given process.

---

[1] *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: В 2т. – Львів, 2005; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995; *Сергійчук В.* Українська соборність. – Львів, 1999; *Курас І., Солдатенков В.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні(1917–1920 рр.). – К., 2001; *Стахів М.* Україна в добі Директорії У.Н.Р.: В 7т. – Скрентон, 1962–1966.

[2] *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 3. – К.; Відень,1920. – С. 154.

[3] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: В 5 т. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 147.
[4] Там само. – С. 149.
[5] Там само. – С. 149–150.
[6] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
[7] Там само. – Арк. 1
[8] Тпм само. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1 зв.
[9] *Стахів М.* Україна в добі Директорії У.Н.Р. – Т. 2. – Скрентон, 1963. – С. 53–54.
[10] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61–61 зв.
[11] *Цегельський Л.* Від легенд до правди. – Львів, 2005. – С. 251
[12] Центральний державний історичний архів м. Львова (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 4 зв.
[13] ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 1–1 зв.
[14] Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3.
[15] *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 36.
[16] *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – С. 520.
[17] *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Т. 4. – К., 2006. – С. 241.
[18] Там само. – С. 242.
[19] ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 52 зв.
[20] Там само. – Арк. 64.
[21] Там само. – Спр. 14. – Арк. 260.
[22] *Андрієвський В.* З минулого: в 2 т. – Т. 2. – Ч. 2. Директорія. – Берлін, 1923. – С. 129.
[23] Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Т. 3. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 79.
[24] Там само. – С. 81
[25] Нове життя. – 1919. – 21 березня.
[26] Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Івано-Франківськ,2005. – Т. 3. – С. 89.
[27] ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 113.
[28] Нове життя. – 1919. – 5 березня.
[29] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
[30] *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революцій. – К., 2003. – С. 225.
[31] ЦДАВО України. – Ф. 1065. –Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27.
[32] Там само. – Ф. 2192. –Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 132.
[33] Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Ч. 28. – 1919. – 1 серпня
[34] *Ярославин С.* Назв. праця. – С. 45–46.
[35] ЦДІАЛ. – Ф.368. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.3.
[36] *Нагаєвський І.* Історія української держави XX століття. – К., 1993. – С. 247.
[37] *Мазепа І.* Назв. праця – С. 224.
[38] Там само. – С. 225.
[39] *Назарук О.* Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – С. 180.
[40] ЦДАВО України. – Ф. 2192. –Оп. 1 . – Спр. 3. – Арк. 148.
[41] Там само. –Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 211.
[42] *Шевчук В.* Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької Землі 1918–1938. – Торонто, 1965. – С. 61.
[43] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2 . – Спр. 123. – Арк. 53.
[44] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 311.
[45] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 455. – Арк. 54.
[46] ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 103
[47] *Мазепа І.* Назв. праця – С. 268.
[48] *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції.: в 2 т. – Т. 2. – Кн. 4. – К.; Львів,1923. – С. 72–73.

[49] Український козак. – 1919. – 27 вересня.
[50] *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970 – С. 189.
[51] ЦДАВО України. –Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 20.
[52] *Доценко О.* Назв. праця. – С. 269.
[53] *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 305.
[54] *Кох Г.* Договір з Денікіном. – Львів, 1930. – С. 49.
[55] *Шаповал М*. Велика Революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 161.
[56] ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 6. – Спр. 14. – Арк. 35 зв.

Кондратенко Олег
(Київ)

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПІДГОТОВКА «КОРОТКОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УРСР»

Не дивлячись на те, що сьогодні питання розвитку української академічної історичної науки стало об'єктом ряду спеціальних досліджень, втім цілий ряд аспектів досі залишається поза увагою наукової громадськості. Яскравим прикладом останнього є такий важливий момент, як підготовка Інститутом історії АН УРСР систематичних курсів з історії України. У низці відомих тепер наукових праць фактично відсутнє бодай оглядове розкриття питання роботи науковців провідної вітчизняної історичної установи над підготовкою «Короткого курсу історії УРСР», яка здійснювалась упродовж всього першого повоєнного десятиліття. Водночас не будемо надто критичними і не применшуватимемо заслуг вітчизняних істориків у вивченні нашого питання. Переважна більшість синтетичних розробок, які стосуються розвитку української історичної науки мають доволі широкий об'єкт дослідження, а тому зрозуміло, що за такої постановки проблеми, автоматично унеможливлюється висвітлення підготовки наукових курсів.

Серед праць, які стосуються питання розвитку академічної історичної науки варто назвати роботу українського історіографа А.В. Санцевича[1], присвячена розвитку української історіографії післявоєнного періоду, яка побачила світ у 1967 р. У 1970 р. та 1973 р. за участю В.А. Дядиченка, Ф.Є. Лося[2], П.М. Калениченка, А.В. Санцевича та В.Г. Сарбея[3] було підготовлено низку колективних монографій щодо розвитку історичної науки в Україні за роки радянської влади. У зазначених працях акцентується увага здебільшого на висвітленні науково-дослідної роботи Інституту історії шляхом ідеологізації окремих наукових праць, присвячених історії КПРС та КПУ, а також історії робітничого класу, тоді як питання підготовки Інститутом «Короткого курсу» майже зовсім не згадується. Подібне можна сказати і про колективну монографію А.В. Санцевича та Н.В. Комаренко[4], яка вийшла у 1986 р. та присвячена розвитку історичної науки в АН УРСР у 1936–1986 рр. Загалом дослідники не відходять від традиційних норм радянської історіографії та вкотре наголошують на позитиві визначальній ролі Компартії у вирішенні ряду наукових завдань даної установи. У 1987 р. згаданий А.В. Санцевич підготував книгу «Українська радянська історіографія: 1945–1982»(К., 1987)[5], яка також не претендує на хоча б часткове розкриття досліджуваного нами питання. Значно різняться у плані об'єктивності роботи щодо розвитку академічної історичної науки праці, які вийшли з під пера вчених у період української незалежності. Передусім варто назвати колективні роботи, приурочені до 60-ти та 70-річного ювілею Інституту історії України, які побачили світ відповідно у 1996 р. та 2006 р.[6] Все ж масштабність об'єкту наукового дослідження не дала змоги науковцям бодай коротко зупинитись на питанні підготовки наукових курсів з вітчизняної історії.

Не зайвим буде згадати й окремі статті М.В. Коваля[7], О.С. Рубльова, О.В. Юркової[8] та В.М. Матях[9], присвячені питанню розвитку академічної історичної науки. Утім, питання

підготовки синтетичних курсів з історії не знайшло свого висвітлення з тих причин, що у більшості своїх статей автори концентрують увагу саме на висвітлення політичного аспекту в розвитку історичної науки.

Таким чином, за умов фактичної відсутності спеціальних розвідок щодо підготовки синтетичних курсів з історії України, дане питання відзначається високою актуальністю.

Приступаючи до безпосереднього аналізу та розкриття нашого питання, передусім варто коротко окреслити умови в яких розвивалась українська історіографія в перше повоєнне десятиріччя. З'ясовувано, що вже перші повоєнні роки відбулось різке згортання тимчасово відроджених у часи Другої світової війни досліджень з історії українського героїчного минулого. Задля цього Комуністична партія та уряд СРСР продовжували відводити історичній науці одну з провідних ролей у зміцненні засад сталінізму та формування серед широких верств населення соціалістичного світогляду.

З метою остаточного підпорядкування своєму авторитетові історичної науки вищі партійно-радянські органи вдались до звинувачень української наукової інтелігенції (здебільшого представників суспільних та гуманітарних наук. – *О. К.*) в українському буржуазному націоналізмі. Передумовою до відкритих звинувачень стали нападки з боку владних структур на вчених-суспільствознавців, які носили виключно політичний характер (мовляв їх праці не відзначаються високою науковістю, а деякі з них навіть є шкідливими для громадськості. – *О. К.*). Також у 1945–1947 рр. представників історичної науки активно викликали на спеціальні наради при ЦК КП(б)У на правах «хлопчиків для побиття».

Як відомо, своєрідним підсумком у розгортанні ідеологічного наступу на українську історичну науку стало видання постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України», котра стала логічним завершенням попередніх нарад істориків при ЦК КП(б)У[10]. Цією постановою піддавались гострій і необґрунтованій критиці наукові праці співробітників Інституту, створені протягом всіх попередніх років як такі, що містять грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру. Водночас наголошувалось на тому, що за 13 років свого існування Інститут не підготував і не видав марксистсько-ленінського курсу історії України, а також: «…не створив жодної монографії з основних питань історії України, не підготував і навіть не робив спроб підготувати наукову марксистсько-ленінську історіографію України»[11]. В результаті цього, у постанові були розкритиковані такі праці співробітників Інституту як: «Історія України» за редакцією С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого, М.Н. Петровського (К., 1940), «Нарис історії України» за редакцією К.Г. Гуслистого, Л.М. Славіна та Ф.О. Ястребова (Уфа, 1943), 1-й том «Історії України» під редакцією М.Н. Петровського (Уфа, 1943) та ін.[12] Авторів вказаних розвідок звинуватили у відродженні «реакційних вигадок» В.Б. Антоновича та М.С. Грушевського, мовляв науковці розглядають історію України ізольовано від розвитку інших братніх народів, тим самим відхрещуючись від акценту на боротьбу класів і внаслідок цього ідуть шляхом українських націоналістів[13].

Така постанова вищого партійного органу республіки зумовила розгортання підготовки Інститутом історії України ідеологічно-витриманих наукових праць. Як вище зазначалось, що після патріотизму в часи війни, котрий сприяв дослідженню героїчного минулого України, саме в 1947 р. почалось остаточне згортання дослідження національної історії як такої. В результаті цього, поняття «Україна» у всіх подальших роботах мав бути замінений терміном «УРСР». Також співробітники Інституту зобов'язувались виконувати вказівки партії та розгортати науково-дослідну роботу спираючись виключно на марксистсько-ленінську методологію історичної науки. З цього часу Інститут історії

України остаточно перетворився на своєрідний «рупор» марксистсько-ленінського тлумачення української історії.

Після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Інститут історії України змушений був підготувати план заходів на виконання цієї директиви з подальшим його направленням до вищого партійного органу республіки. В контексті цих заходів колектив установи зобов'язувавсь ліквідувати помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру у висвітленні української історії та створити марксистсько-ленінські роботи по історії України. З цього документу перш за все видно те, що при написані своїх робіт науковці виразили згоду суворо дотримуватись положень викладених у сталінському підручнику з історії ВКП(б), зауважень Й.В. Сталіна, С.М. Кірова, А.О. Жданова з питань історії, а також власне постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Також серед основних позицій, які змушені були висловити науковці провідної історичної установи республіки в зазначеному плані були слідуючі: по-перше, через ряд наукових робіт, які готував Інститут, червоною ниткою мала проходити ідея безперервного історичного зв'язку історії українського, білоруського, російського та інших радянських народів; по-друге, одним з першочергових завдань колективу установи була підготовка праць з питань виникнення робітничого класу в Україні, як складової частини всеросійського робітничого класу, а також національно-визвольної боротьби в Україні в період імперіалізму; по-третє, особлива увага науковців повинна була зосереджуватись на дослідженні проблем всесвітнього значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і об'єднання українських земель в єдиній УРСР; по-четверте, надзвичайною «популярністю» при складанні вітчизняної історії мала користуватись ідея суверенності України виключно в складі СРСР[14].

Задля остаточного розгрому так званого буржуазного націоналізму в історичній науці, тодішній заступник голови РМ УРСР М.П. Бажан ініціював скликання спеціальної наради з питань плану науково-дослідних робіт ВСН. Під час проведення наради вкотре піднімались питання про підвищення ідейно-політичного рівня вчених-суспільствознавців, продовження боротьби з проявами ворожої ідеології та низькопоклонства перед західною культурою[15]. Водночас голова ВСН М.В. Птуха в одному зі своїх виступів наголосив на створенні узагальнюючих курсів у галузі суспільних наук, які б, за його словами «…виступали своєрідним знаряддям боротьби проти засилля ворожої ідеології»[16].

Відтоді всі установи ВСН мали приступити до підготовки синтетичних курсів з археології, історії української літератури, фольклору, української мови та народного господарства.

Перед колективом Інституту історії України було поставлено завдання у найкоротші терміни створити «марксистський» курс історії України, котрий мав стати своєрідним стандартом для всіх подальших досліджень в галузі української історичної науки. Як наголошувалось у згаданій постанові ЦК КП(б)У від 29 вересня 1947 р.: «…Вважати найважливішим бойовим завданням комуністів-істориків АН УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України»[17]. Відмітимо, що саме в цей час перед всіма істориками республік СРСР постало завдання по написанню національних історій, не була виключенням і Україна. Всі наукові сили Інституту історії України були сконцентровані на підготовці так званої «справжньої» історії України – нерозривно пов'язаної з історією народів СРСР. Водночас окрім науковців Інституту історії України під час роботи над «Курсом» залучались і провідні історики вузів України, а також фахівці з Москви та Ленінграду[18]. Згідно з планом роботи Інституту історії України на 1947 р.: «…Курс повинен стати дійсно методологічно витриманою науковою працею, яка послугує відправним пунктом для подальшої поглибленої розробки всіх головних питань по історії

України і одночасно буде посібником для самоосвіти трудящих»[19]. Методологічною основою для майбутньої роботи стали напрацювання класиків марксизму-ленінізму, а також сталінський еталон трактування радянської історичної науки – «История ВКП(б). Краткий курс». Одне з головних завдань авторів «Курсу» полягало у чіткому ідеологічно витриманому висвітленні віковічних зв'язків трьох братніх слов'янських народів: російського, українського та білоруського. Згідно плану-схеми «Короткого курсу», майбутня узагальнююча праця мала включати 24 розділи, котрі б висвітлювали основні питання розвитку українського соціалістичного суспільства від найдавніших часів до початку відбудови народного господарства у повоєнний період[20]. Водночас діяльність українських академічних історичних установ активно координувалась та узгоджувалась з Інститутом історії АН СРСР. Так, в НА ІПУ НАН України відклалась стенограма спільного засідання колективів Інституту історії АН СРСР та Інституту історії України АН УРСР, яке проходило від 2 грудня 1947 р. до 17 лютого 1948 р. за участю таких відомих радянських істориків, як: Б.Д. Греков, І.І. Мінц, Г.М. Панкратова, М.М. Тихоміров, М.В. Нечкіна та М.М. Дружинін[21]. На цьому засіданні було узгоджено єдину методологію майбутнього «Короткого курсу історії України», в основу якої покладались марксистське вчення про соціально-економічні формації та «нерозривний зв'язок» історії України з історією інших народів СРСР, насамперед російського[22].

Вже у 1947 р. після тривалого обговорення в різних наукових та освітніх установах України, а також союзних республік було видано 1-й макет «Курсу» обсягом 59 друк. арк. За документами архіву Інституту історії України встановлено, що в рецензуванні та експертизі макету «Курсу» прийняло безпосередню участь 68 науковців з різних установ, в результаті чого було надано понад 80 відгуків. На засіданні Президії АН УРСР від 18 квітня 1947 р. неодноразово наголошувалось на необхідності скорочення терміну написання і редагування[23]. Водночас, у доповідній записці Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У від 23 червня 1948 р., адресованій М.С. Хрущову, наголошувалось на тому, що: «…текст «Короткого курсу» ще необхідно винести на розгляд істориків України, після чого ще раз доопрацювати з урахуванням всіх тих зауважень, що можуть бути зроблені. Тільки після цього «Короткий курс» може бути зданий в друк»[24]. Наступного року було видано 2-й макет «Курсу» та планувалось видання 3-го макету, в якому мали враховуватись всі зауваження спеціально створеної для цього комісії при ЦК КП(б)У[25]. Про тогочасну важливість даної праці досить чітко свідчить звіт Інституту історії України за 1949 р., в якому зазначено, що: «…Доопрацювання і підготовка видання масовим тиражем курсу історії України займала найбільш важливе і першочергове місце в роботі Інституту. На реалізацію зауважень і побажань був мобілізований весь науковий колектив Інституту»[26]. Під час чергових обговорень вкотре було зроблено низку зауважень, на зразок: «…рецензенти вимагали більш чіткого висвітлення національного питання, питань суспільно-політичних рухів 2-ї половини XIX ст., висвітлення історії культури, а також збільшення фактичного матеріалу історії і особливо в розділах, котрі відносяться до радянського періоду»[27]. В зв'язку з цим, Президія АН УРСР на своєму засіданні від 13 травня 1949 р. постановила: «Зважаючи на те, що обсяг курсу має 60 друк. арк. тексту і 8 друк. арк. ілюстрацій, вважати за доцільне випустити цю роботу під назвою «Історія України в 2-х частинах»[28]. Після доопрацювання «Курсу» із урахуванням всіх зауважень, 16 червня 1949 р. було видано 3-й макет під назвою «Історія України» у 2-х ч. Під час рецензування 3-го макету виникли зауваження методологічного характеру, які пов'язувались з висвітленням формування та утворення української нації[29].

У ході боротьби з так званими націоналістичними ухилами в 1951 р. науковці установ ВСН у своїй роботі мали керуватись ключовими положеннями, викладеними у таких

працях Й.В. Сталіна, як: «Марксизм і питання мовознавства», «Ленінізм і національне питання», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» тощо[30]. Саме тому «зростання актуальності» сталінських робіт стало причиною чергового перегляду двотомного макету «Історії УРСР». Останньому також послугувала поява відповідної статті у газеті «Радянська Україна» від 25 листопада 1951 р. з гострою критикою змісту «Короткого курсу», оскільки, як було зазначено, «…історія України в «Курсі» викладається без належного зв'язку з історією СРСР»[31].

Впродовж 1953 р. відбувалось активне доопрацювання тексту 1-го тому «Курсу», який зрештою побачив світ вже наприкінці цього року та був перевиданий у 1955 р.[32] Паралельно тривала робота з підготовки 2-го тому «Курсу». У зв'язку з напруженою роботою над підготовкою «Курсу» та підготовкою до відзначення 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією, на засіданні Бюро ВСН від 22 червня 1953 р. з річного плану Інституту історії було знято 9 наукових тем[33].

Надмірний контроль з боку державної влади та численні зауваження призвели до того, що розгляд вітчизняної історії в 2-му томі було підмінено висвітленням історії СРСР. Останнє визнали навіть московські історики. Так, згідно передової статті журналу «Вопросы истории»: «Автори макету 2-го тому «Історії УРСР» настільки скоротили матеріал по власне історії України, що конкретна своєрідність розвитку українського народу зовсім зникла»[34]. Таким чином, під шаленим ідеологічним тиском українські історики змушені були розглядати історію УРСР як частину російської історії, а український історичний процес як свого роду добудову до російського історичного процесу.

Чергова зміна завдань щодо підготовки «Курсу» відбулась після заяв, зроблених на XX з'їзді КПРС, зокрема: «З метою забезпечення успішного виконання історичних рішень XX з'їзду КПРС, інститути і установи суспільних наук зосередили основну свою увагу на перебудові всієї науково-дослідної роботи в світлі рішень з'їзду і подальших пленумів ЦК КПРС, переглянуто і уточнено плани науково-дослідної роботи»[35]. У зв'язку з цим, була змінена періодизація історії УРСР, а також структура 2-го тому, який вийшов у 1956 р. українською та російською мовами. Наступного року 2-й том «Курсу» був перевиданий зі значними доповненнями, що зумовило збільшення обсягу тексту[36]. Можна погодитись з думкою М.В. Коваля, який в одній із своїх статей відмітив, що: «Вихід двотомника був певним досягненням колективу Інституту, який став етапною подією у розвитку національної історіографії»[37]. Не заперечуємо й того, що зазначений двотомник написаний на досить багатому джерельному матеріалі, завдяки чому відрізняється цінністю фактажу, втім з іншого боку робота була спотворена ідеологічними принципами марксистсько-ленінської методології. Двотомник ряснів синтезами про спільне походження трьох братніх східнослов'янських народів, про спільну їх участь у боротьбі з царизмом, буржуазією, іноземними загарбниками тощо. Також російський народ розглядався не інакше як рятівником інших народів СРСР від німецького поневолення, з іншого ж боку в роботі замовчувалось багато сторінок національної історії України[38].

По завершенню роботи над «Курсом» постало завдання щодо підготовки багатотомного видання з історії України. Так, у пояснювальній записці до тематичного плану на 1949 р. ставилось питання щодо створення багатотомної історії України[39]. Учасники цьогорічних засідань Президії АН УРСР неодноразово «закликали» директора Інституту історії більше зосереджувати увагу колективу над підготовкою монографій з найбільш важливих питань української історії. Всі попередні напрацювання з підготовки монографій у подальшому мали скласти основу для створення багатотомної історії України[40]. Втім, виконання даного завдання було відкладено на невизначений час,

оскільки протягом 1955–1956 рр. Інститут обмежився лише складанням плану-проспекту до багатотомної історії УРСР.

Таким чином, у перші повоєнні роки підготовка першого синтетичного «Короткого курсу історії УРСР» проходила в руслі вказівок вищих владних структур, для яких ідеологічно-необхідним було якнайшвидше написання вітчизняної історії у марксистсько-ленінському ракурсі. Підготовка «Курсу», яка затягнулась на цілих 12 років супроводжувалась значними труднощами, викликаними здебільшого надмірним втручанням ЦК КП(б)У та урядових органів у роботу Інституту історії АН УРСР. Втім, не дивлячись на те, що «Курс» хоч і був надто заідеологізованим, все ж таки його можна вважати першим найбільш повним систематичним викладом історії України в радянській історіографії. Більше того, ця робота була написана на основі значного архівного матеріалу та слугувала протягом 2-х десятиліть незмінним посібником для науковців, викладачів, студентів тощо.

Анотація

У запропонованій широкій громадськості статті розкрито передумови та хід підготовки колективом Інституту історії України АН УРСР першого в радянській історіографії академічного курсу вітчизняної історії. Тут зокрема розкрито причини затримки виходу цієї праці, які здебільшого були зумовлені надмірним втручанням вищих партійно-радянських органів у наукову діяльність Інституту, а також показано наслідки ідеологічного впливу останніх на зміст «Курсу історії УРСР».

---

[1] *Санцевич А.В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – 254 с.

[2] *Дядиченко В.А.* Развитие исторической науки в УССР. – К., 1970. – 80 с.

[3] Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Редкол.: П.М. Калениченко, А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей. – К., 1973. – 254 с.

[4] *Санцевич А.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – 208 с.

[5] *Санцевич А.В.* Українська радянська історіографія: 1945–1982: [навчальний посібник]. – К., 1987. – 142 с.

[6] *Санцевич А.В.* Інститут історії України Національної академії наук України: [історіографічний нарис до 60-річчя установи]. – К., 1998. – 130 с; Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – 818 с.

[7] *Коваль М.В.* Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 4–26.

[8] *Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 4–35.

[9] *Матях В.М.* Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 17–64.

[10] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 1073. – Арк. 16–24.

[11] У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956) / НАН України. Інститут історії України / відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1996. – (Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч.). – Ч. 2: 1944–1956 рр. – 1996. – С. 84.

[12] Програма дальшого піднесення історичної науки // Вісті АН УРСР. – 1947. – № 7. – С. 3–10; До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 3–10.

[13] *Кульчицький С.В.* Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 / [Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Храмов Ю.О., Руда С.П.]. – К., 2000. – С. 284.

[14] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1095. – Арк. 13–15.
[15] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 6509. – Арк. 149–150.
[16] Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІА НБУВ). – Ф. 22. – Оп. 2. – Од. зб. 81. – Арк. 2–3.
[17] У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України... – С. 87.
[18] *Коваль М.В.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 63.
[19] Архів Президії НАН України (далі АП НАН України). – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 259. – Арк. 51.
[20] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1494. – 13–32.
[21] Науковий архів інституту історії України (далі НА ІІУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 1–56.
[22] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 1–56.
[23] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Од. зб. 249. – Арк. 166–167.
[24] У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України. – С. 123.
[25] Там само. – С. 127.
[26] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од .зб. 355. – Арк. 103.
[27] Там само. – Арк. 103.
[28] Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 311. – Арк. 267.
[29] Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 355. – Арк. 103–106.
[30] *Сталин И.В.* Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1950. – 54 с; *Сталін Й.В.* Економічні проблеми соціалізму в СРСР. – К., 1952. – 93 с.
[31] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 69. – Арк. 202; *Калиновська О.* Проти самозаспокоєності і самовдоволеності (На звітно-виборних зборах парторганізації Інституту історії України АН УРСР) // Радянська Україна. – 1951, 25 листопада.
[32] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 394. – Арк. 5–7.
[33] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. 8. – Од. зб. 394. – Арк. 22.
[34] За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – № 7. – С. 8.
[35] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од .зб. 17. – Арк. 1.
[36] Там само. – Од. зб. 87-а. – Арк. 161.
[37] *Коваль М.В.* Інститут історії України НАН України... – С. 64.
[38] Історія Української РСР: В 2 т. / редкол.: О.К. Касимено (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1955. – Т. 1. – 906 с; Історія Української РСР: В 2 т. / редкол.: М.І. Супруненко (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1957. – Т. 2. – 779 с.
[39] АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 376-а. – Арк. 169.
[40] Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 348. – Арк. 95.

Завалко Наталія
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ В 1947 р. В КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ ТОТАЛІТАРНОЇ СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Дослідженню розвитку історичної науки в Інституті історії Академії наук Української РСР у довоєнні та повоєнні роки присвячено багато праць відомих істориків.

Із спеціальних досліджень, присвячених боротьбі партії проти буржуазних націоналістів слід звернути увагу на праці К. Дубини, А. Кленового, Б. Запорізького. Серед ґрунтовних досліджень слід відзначити напрацювання А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, М. Петровського, Л. Славіна, В. Дядиченко, Ф. Лося, В. Сарбея, В. Смолія, М. Коваля, О. Рубльова, С. Кульчицького, Ю. Павленка, які зосередили увагу на висвітленні проблем розвитку історичної науки та діяльності Інституту історії Академії наук Української РСР протягом XX−XXI ст.[1].

Перші післявоєнні роки були тяжкими. Репресії, що затихли на час війни, відновилися у розмірах, співставних з довоєнними[2].

Боротьба проти буржуазно налаштованої інтелігенції була однією з провідних ланок і характерних рис діяльності центральних органів радянської влади.

Під «чистки» потрапила ціла когорта видатних діячів науки і техніки, і от прийшла черга за «видаленням залишків буржуазно-націоналістичних поглядів» серед істориків. Під жерла радянської владної машини потрапила не тільки сама історична наука та її дослідження, а й видатні представники-вчені Інституту історії Академії Наук Української РСР.

Так, ще однією відправною точкою у встановленні «нового порядку» в історичній науці став 1947 рік. Центральний комітет КП(б)У направив свої постанови на розв'язання двох завдань − висвітлення історичного процесу у встановлених партією ідеологічних рамках та усунення неблагонадійних виконавців рішень влади. Остання, намагалася вирішити питання «неправильності висвітлення історії» через визначення кадрового складу Академії наук УРСР, а саме через часткові довибори академіків ы членів-кореспондентів. Зважаючи на важливість питання про поповнення АН УРСР новими науковими співробітниками, нагляд за списком кандидатів у академіки та члени-кореспонденти АН УРСР було покладено на комісію Політбюро з питань науки, а потім вже на саме Політбюро. Вирішення кадрового питання було дуже делікатною справою, тому вже 28 травня 1947 р. ЦК ВКП(б) ухвалив питання про можливість уведення до складу АН УСРС і переведення на роботу до Києва, наукових працівників − українців»[3].

Партійні органи з приводу розв'язання питань «виховання» науковців і кадрового підбору у ВНЗ та науково-дослідні інститути Української РСР, керувалися сумнозвісною постановою «О ходе обсуждения закрытого письма ЦК ВКП(б) по делу профессоров Клюевой и Роскина в парторганизациях вузов и научно-исследовательских институтов

Украинской ССР». Зокрема, визначався курс по вихованню основної маси комуністів-науковців, мобілізації їх на боротьбу проти підлабузництва та догідництва буржуазній культурі та особливо, проти проявів українського націоналізму.

На партійні організації покладалося ознайомлення кадрів щодо готовності в будь-яких умовах і за всяку ціну «захищати інтереси і честь Радянської Держави, виховати їх у дусі радянського патріотизму і здатності протистояти будь-якому прийому іноземних розвідок» [4]. Тому, вже 9 жовтня 1947 р. ЦК КП(б)У запропонував обкомам, міськкомам і райкомам, обговоривши вище зазначені рішення, розробити конкретні заходи щодо посилення політичної роботи серед науковців, інтелігенції та студентства.

Проблема нестачі кадрів 1947 р. доповнилася ще прорахунками у роботі Інституту історії України та самої Академії наук УРСР, які неодмінно треба було усунути. Так, 16 квітня 1947 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, було видано постанову, де вказувалися помилки в роботі сесії Академії наук УРСР і йшлося про незадовільну роботу Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б) У з приводу невиявлення «серйозних помилок» при перевірці проекту плану Академії наук УРСР на 1947 р.[5]. Було встановлено, що неприпустимим фактом у плані роботи інституту історії Академії наук УРСР стало призначення співавтором праці «Критика буржуазно-националистической концепции Грушевского и его школы» учня і послідовника Грушевського − І.П. Крип'якевича − «автора злобной антисоветской, фашистской книги «История Украины», изданной им при немецкой оккупации в Львове». Наслідки цієї постанови були очевидними. Комісією Політбюро ЦК КП(б)У з питань науки (Мануїльський) було схвалено: організацію критики на засіданні сесії Академії наук УРСР Крип'якевича, його концепції та внесення пропозиції про виключення Крип'якевича зі списку авторів плану Академії Наук УРСР[6].

15 липня 1947 р. надішла наступна постанова Політбюро «О работе Академии Наук УССР», де зазначалося: «зважаючи на збільшення й ускладнення завдань Академії наук, які постають на сучасному періоді життя країни та відставанням інститутів Академії Ннук від встановлених раніше вимог, Політбюро ЦК КП(б)У постановляє:

« … Доручити Управлінню пропаганди ЦК КП(б)У провести серйозну підготовку… Разом з галузевими відділами ЦК КП(б)У виділити групи товаришів, яким доручити ретельно вивчити роботу окремих інститутів і матеріали представити на розгляд секретаріату ЦК КП(б)У[7].

Секретаріату ЦК наперед визначити учасників наради та підготовки останніх так, щоб була розгорнута серйозна критика недоліків роботи Академії Наук УРСР. Обговорити конкретні пропозиції щодо надання допомоги та визначити подальший напрям роботи Академії Наук УРСР»[8].

Схвалюючи постанови, щодо роботи самої Академії наук УРСР, влада готувалася перейти до наступу з привод критики науково-дослідної роботи Інституту історії України.

У конкретній постанові прослідковується чіткий курс дій партії, який конче мав втілитися у життя. Так, заздалегідь вже було накреслено «три вектори допомоги» Інституту історії України, а саме: обов'язково виявити прорахунки в роботі як інституту, так і всієї Академії наук Української РСР, неодмінно сприяти усуненню помилок та правильно визначити напрям подальшої роботи АН УРСР.

Усі «три вектори допомоги» Інституту історії АН УРСР та історичній науці товариші Л.М. Каганович, Д.С. Коротченко та М.С. Хрущев чітко визначили у постанові протоколу №142 від 29 серпня 1947 р. засідання Політбюро «О политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины Академии наук УССР».

Так, два вектори щодо виявлення помилок та шляху їх усунення в роботі як інституту, так і всієї Академії наук Української РСР, зазначалися в наступному обґрунтуванні.

Зокрема, Центральний Комітет КП(б)У відзначав, що незважаючи на 13 років існування Інституту історії, він не розібрався і не видав науково витриманої, марксистсько-ленінської «Історії України»[9].

Праці Інституту історії, випущені як у передвоєнні, так і у воєнні роки, зокрема: «Короткий курс історії України» під редакцією Білоусова, Гуслистого, Петровського, Супруненка, Яструбова, «Нарис історії України» під редакцією Гуслистого, Славіна, Ястребова, 1 том «Історії України» під редакцією Петровського, написані в антимарксистському дусі, містять у собі грубі політичні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Основна помилка авторів праць з історії полягала в тому, що вони не розглядали історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, а йшли шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, слідуючи курсом М. Грушевського «Історії України-Руси». Відомо, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів, але М. Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що нібито Київська Русь була лише українською державою[10].

Радянські історики з Інституту історії не викрили ще одну фальсифікацію історії. Так, автори праць з історії України мали б висвітлити Визвольну війну українського народу 1648−1654 рр. як боротьбу передусім селянських мас проти польських загарбників і феодального гнітузагалом. Вони зобов'язані були показати видатну роль Богдана Хмельницького, якого пригнічувала заможна українська феодальна знать, що орієнтувалася на Польщу. Гетьман очолив боротьбу народних мас за знищення політичного гніту і завдяки Визвольній війні забезпечив об'єднання українського народу зі своїми братами − російським і білоруським народами, що врятувало, своєю чергою, український народ від польського, німецького і турецького поневолення.

... Історики Інституту історії України, під розв'язання низки найважливіших проблем, не зуміли по-справжньому показати, що український народ в своєму історичному розвитку, в основному, пройшов ті ж етапи та періоди, які пройшли російський, білоруський та інші народи Радянського Союзу.

Автори не змогли показати, як з розкладанням общинно-родового ладу та становленням феодалізму, виникають класи і держава, і що історія України є насамперед історія боротьби класів, боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії.

Найяскравішим фактом прояву націоналізму у висвітленні історії України є відсутність доказів взаємозв'язку і взаємозалежності українського народу з іншими народами Радянського Союзу, ігнорування впливу найважливіших революційних центрів: Москви, Ленінграда, Тбілісі на революційну боротьбу українського народу за соціальне і національне звільнення[11].

Автори праць не дали наукового і політично правильного обґрунтування процесам виникнення і розвитку робітничого класу, революційного робітничого руху, поширення ідей марксизму-ленінізму на Україні, зародження і піднесення більшовицьких організацій України та їх ролі в соціальному та національному визволенні українського народу.

У працях не проводилася послідовно та думка, що Україна як вільна суверенна держава, можлива лише у складі СРСР.

Працівники Інституту історії, не звільнившися від впливу українського націоналізму, виявилися поширювачами давно розгромленою нашою партією ідеології українського націоналізму.

Інститут історії України АН УРСР за тривалий час свого існування не розробив і не опублікував найважливіших історичних архівних документів, не створив жодної

монографії з основних проблем історії України, не підготував і, навіть, не робив спроб підготувати наукову марксистсько-ленінську історіографію України[12].

Перекручення у працях з історії України стали результатом не лише слабкості марксистсько-ленінської підготовки, а й наявності залишків буржуазно-націоналістичних поглядів низки науковців Інституту історії АН УРСР і зокрема, директора інституту проф. М. Петровського, який у минулому мав серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру з питань класової боротьби, національного руху, Визвольної війни 1648−1654 рр., не забезпечив боротьби проти проявів українського буржуазного націоналізму в історичній науці і керівництва науково-дослідною роботою із створення марксистсько-ленінського курсу історії України.

Історики України не вжили необхідних заходів щодо своєчасної ліквідації допущених помилок і зміцнення інституту кваліфікованими кадрами. ЦК КП(б)У відзначав, що вкрай неблагополучний стан справ в Інституті історії України АН УРСР негативно відбився на викладанні історії України у ВНЗ і середніх школах республіки. Під час викладання історії України у значної частини викладачів, в основному, повторюються ті ж помилки і перекручення, які мають місце у працях з історії України, виданих інститутом[13].

На кафедрах історії України у ВНЗ недостатньо проводилася науково-дослідна робота, не було політичної гострої боротьби проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології в історичній науці[14].

Такий стан пояснювався, значною мірою, відсутністю марксистсько-ленінського підручника з історії України.

Стосовно останнього, третього, вектора допомоги у подальшій роботі АН УРСР та Інституту історії зокрема, зазначалося: «в цілях ліквідації серйозних недоліків і помилок на історичному фронті, ЦК КП(б) У ухвалює:

1. Зобов'язати т. Палладіна А.В., ліквідувати недоліки в керівництві, з боку президії АН УРСР, стосовно відділення суспільних наук й особливо інститутом історії, усилити контроль та допомогу в роботі інституту з боку президії АН УРСР, укріпити керівництво інституту історії АН УРСР.

2. Вважати найважливішою, бойовою задачею комуністів-істориків Академії Наук УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України».

3. Зобов'язати інститут історії розробити і представити на затвердження ЦК КП(б)У схеми і тези «Короткого курсу історії України» до 15 жовтня цього року, керуючись сталінським підручником по історії ВКП(б), зауваженнями товаришів Сталіна, Кирова та Жданова з питань історії, а також вказівками цієї постанови»[15].

Завдання партійних організацій Академії наук і вищих навчальних закладів, а також усіх комуністів-істориків полягало в тому, щоб швидше виправити допущені помилки та перекручення, підняти питання історії України на високий рівень марксистсько-ленінсько-сталінського навчання, твердо поставити справу вивчення історії українського народу на більшовицькі рейки та остаточно викорчовувати націоналістичну фальсифікацію історії українського народу[16].

Упровадження ухвали постанови ЦК КП(б)У розпочалося досить швидко. Так, уже 7 жовтня 1947 р. була готова доповідна записка Міністра освіти П. Тичини Л. Кагановичу, де зазначалося, що Міністерство освіти УРСР негайно розпочало відповідну роботу в справі поліпшення викладання історії СРСР та історії України у педвузах та середніх школах республіки. Зокрема, на розширеному засіданні Комісії Міністерства освіти УРСР було затверджено низку заходів, яких необхідно вжити для виправлення помилок, припущених керівництвом Міністерства освіти УРСР, окремими викладачами педвузів і вчителями середніх шкіл у викладанні історії СРСР та історії України. Було затверджено

також комісію для розробки до грудня 1947 р. проектів програми з історії України та інструктивно-методичних вказівок до неї[17].

Між 17 і 22 вересня 1947 р. проводилася нарада директорів педагогічних і вчительських інститутів УРСР, на якій розглядалися Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня та план заходів Міністерства освіти на виконання цього рішення по лінії педвузів. Встановлювався систематичний контроль та надавалася допомога школам і вчителям історії у викладанні історії СРСР та історії України в курсі історії СРСР на високому ідейно-політичному та науковому рівнях. Було вирішено провести обласні 5-денні семінари всіх викладачів історії СРСР середніх шкіл. Міністерство освіти ґрунтовно перевіряло всі підручники з історії для шкіл, а також усі лекції та методичні вказівки з цього предмету для вчителів-заочників[18].

Колегія Міністерства освіти УРСР передбачила щомісяця заслуховувати доповідь працівників Міністерства і практичних працівників шкіл і педвузів про хід виконання Постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та про стан викладання історичних дисциплін, літератури, мови а також про стан ідеологічної роботи в усіх навчальних закладах Міністерства освіти УРСР[19].

Стан виконання постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР можемо проаналізувати також з тексту наступної доповідної записки тов. Кагановичу.

«В Інституті історії України створена група наукових співробітників у складі кандидатів історичних наук тт. Лось, Дядиченко, Лаврова, Бойко та Королівського, яка вже підготувала проект схеми «Короткого курсу історії України» та передала його на обговорення у відділи інституту. Проект схеми також розглядається в Управлінні пропаганди і агітації. Група істориків працює і над складанням тез «Короткого курсу історії України».

16−19 вересня проведено нараду істориків-працівників Інституту історії України АН УРСР, держуніверситету і педінституту м. Києва. Були присутн 45 осіб. В обговоренні постанови ЦК КП(б)У взяло участь 19 осіб.

22−27 вересня у парторганізаціях інститутів та установ АН УРСР відбулися закриті партійні збори по обговоренню постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України Академії Наук УРСР», на яких були присутні 165 осіб. В обговоренні постанови ЦК КП(б)У взяло участь 96 осіб.

У більшості міст проведені наради директорів, завідуючих навчальними частинами, завідуючих кафедрами суспільних наук, викладачів історії СРСР і УРСР та літератури, а також секретарів первинних парторганізацій ВНЗ і технікумів.

Багато міськкомів і райкомів КП(б)У проводили перевірку постанови ЦК КП(б)У з приводу викладання історії СРСР і УРСР у вищих і середніх школах[20].

Однак, в організації ідеологічної роботи згідно з рішенням ЦК КП(б)У були серйозні помилки. Так, за вересень у більшості газет не було опубліковано жодної статті з питань історії України, а також викриття буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії минулого українського народу[21].

Подекуди партійні збори по обговоренню рішення ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» проводилися без достатньої підготовки. На зборах в Інституті історії України АН УРСР з доповіддю щодо рішенню ЦК КП(б)У виступив секретар партійного комітету АН УРСР тов. Ісакович. Виступ за змістом був політично негострий, доповідач досить неглибоко розкривав політичні помилки та буржуазно-націоналістичні перекручення, допущені

у висвітленні історії України науковими співробітниками цього інституту. Комуністи Інституту історії абсолютно правильно піддали критиці виступ тов. Ісаковича.

Є також факти, що на зборах у вищих навчальних закладах критикували лише професора М. Петровського, залишаючи осторонь викладачів історії власного ВНЗ, які також помилялися. У Київському державному університеті історію викладали, окрім М. Петровського, також Рубач та Дядиченко, які мали у минулому і мають нині серйозні помилки у науково-дослідній і викладацькій роботі. Проте, останні слабо критикувалися комуністами на партійному зібранні. Неглибоке і поверхневе обговорення у ряді місць постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України Академії Наук УРСР» пояснюється також і тим, що партійному зібранні не передує перевірка стану викладання історичних наук.

Відділи пропаганди та агітації обкомів і міськкомів КП(б)У як і раніше мало надають увагу організації лекційної пропаганди з питань історії України[22].

Такий стан історичної науки та власне Інституту історії України АН УРСР, зрозуміло не міг тривати довго, тому «неблагополучне» становища вирішеного було виправити шляхом обрання нового директора Інституту історії. У такий нелегкий для Інституту час, кермо правління було передано Олександру Карповичу Касименку[23], якого призначали, передусім, для вирішення і запровадження «трьох векторів допомоги» як в Інституті історії України, так і в напрямі розвитку історичної науки загалом.

---

[1] Інститутут історії України Національної Академії України. 1936−2006. / Відпов. ред. В.А. Смолій. − К. : Інституту історії України НАН України, 2006. − С. 783−787.

[2] Академія Наук України Інститут історії України. Історія Академії Наук України (1918−1993) / Ред. колегія: Б.Є. Патон (гол.), В.Г. Бар'яхтар, Ю.Ю. Кондуфор. − К., 1994. − С. 129.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі − ЦДАГО України). − Ф. 1. − Оп. 6. − Спр. 1047. − Арк. 3.

[4] Там само. – Спр. 1083. − Арк. 61.

[5] Там само. − Спр. 1036. − Арк. 16.

[6] Там само. – Арк. 17.

[7] Там само. – Спр. 1059. − Арк. 54.

[8] Там само. – Арк. 55.

[9] Там само. – Спр. 1134. − Арк. 5.

[10] Там само. – Арк. 6.

[11] Там само. – Арк. 8.

[12] Там само. – Арк. 10.

[13] Там само. – Спр. 4525. − Арк. 9.

[14] Там само. – Спр. 1083. − Арк. 57.

[15] Там само. – Спр. 1134. − Арк. 13.

[16] Там само. – Арк. 15.

[17] Там само. – Ф. 1. − Оп. 23. − Спр. 4525. − Арк. 10.

[18] Там само. – Арк. 12.

[19] Там само. – Арк. 13.

[20] Там само. – Ф. 1. − Оп. 6. − Спр. 1146. − Арк. 16.

[21] Там само. – Арк. 18.

[22] Там само. – Арк. 19.

[23] Там само. – Спр. 1223. − Арк. 19.

Крупина Віктор
(Київ)

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)

Поряд зі змістом впроваджуваної політики кадрове питання є важливим для правильного утілення державної політики. Саме партійні та державні функціонери на місцях мали забезпечувати реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, усувати недоліки й надихати населення на виконання поставлених завдань. Чільні представники КП(б)У на місцях були репрезентантами центральної влади, її обличчям. Від здібностей керівника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади у цілому.

Втрати у роки війни багатьох досвідчених функціонерів обумовили заповнення деяких посад людьми з низьким освітнім та/або культурним рівнем. По закінченні війни кадрова проблема далася взнаки. Нова генерація, що приходила до влади, не завжди мала достатній практичний досвід та політико-агітаційну підготовку. Остання обставина була особливо важливою з огляду на актуалізацію політичного суперництва капіталістичної і соціалістичної систем, а отже, перетворення питання дієвості адміністративного апарату на важливе знаряддя боротьби.

Однією з найважливіших проблем для республіки було кадрове забезпечення відновлених партійних, державних і господарських органів, номенклатура посад яких нараховувала бл. 300 тисяч місць, з яких бл. 50 тисяч – керівні обласні та районні посади.

Укомплектованість штатів номенклатурних посад певний час по війні залишалася проблемою. Зокрема, на 1 січня 1946 р. посади керівних працівників номенклатури ЦК КП(б)У були заповнені на 96 %, апарат ЦК – лише на 88 %. Майже аналогічні показники були на рівні номенклатури посад обкомів – щодо керівних працівників радянських, партійних і господарських органів цей показник становив 95,8 %, тоді як апарати обкомів були укомплектовані лише на 90,8 %[1]. На 1 січня 1952 р. номенклатура посад ЦК КП(б)У в областях України була заповнена на 98,3 %.

Для підвищення рівня партійної освіти радянської, партійної, господарської номенклатури, а також інтелігенції після закінчення війни було створено 21 вечірній університет марксизму-ленінізму, у яких станом на середину 1946 р. навчалося 4443 особи. У містах Білій Церкві, Умані та Ізмаїлі такі університети були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи, оскільки існував брак кваліфікованих викладачів[2]. Чимало осіб займалися «самостійним» вивченням праць класиків марксизму-ленінізму, творів Й. Сталіна, що подеколи перетворювало таке «навчання» на формальність, статистичну необхідність.

2 серпня 1946 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», якою визнавав зазначений у назві процес «незадовільним». Серед причин низької ефективності закладів політичної освіти були названі гонитва за кількістю слухачів, яка оберталася падінням якості, непринциповістю у

питанні відбору осіб до партійних шкіл, перевантаженістю планів, що перешкоджало слухачам самостійно вивчати «марксистсько-ленінську теорію»[3].

Для упорядкування системи підготовки керівних кадрів ЦК ВКП(б) створював Вищі партійні школи (далі – ВПШ), Академію суспільних наук, республіканські, крайові та обласні партійні школи. В Україні обласні партійні школи відкрились у Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Сталіно. Уніфіковувались навчальні плани та критерії відбору до цих закладів освіти. У Києві було створено Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У.

Головними навчальними дисциплінами у цих школах були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Напрацьований за майже 10 років досвід діяльності випускників цих шкіл показав відірваність такої політичної освіти від життя, повсякденної роботи партійців вищого рангу. Цей недолік констатувала постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів»: «... дуже мало приділяється часу на вивчення конкретної економіки та організацію промислового і сільськогосподарського виробництва, що є серйозним недоліком у підготовці кадрів і негативно позначається на рівні їх роботи по керівництву господарством»[4]. Слухачі ВПШ отримували диплом про вищу освіту, а республіканські та крайові партійні школи видавали дипломи про освіту, які відповідали статусу учительських інститутів.

Влітку 1948 р. відбувся перший випуск слухачів партійних шкіл. ВПШ при ЦК КП(б)У закінчили 627 осіб. Офіційні дані свідчать про високу успішність слухачів партійних шкіл. Так, 84% випускників української республіканської партійної школи мали відмінні та добрі оцінки, 114 отримали дипломи з відзнакою[5]. На кінець 1952 р. з 14866 посад номенклатури ЦК КПУ кожен п'ятий був випускником Вищої партійної школи, Академії суспільних наук, республіканських або обласних партійних шкіл.

Очевидно, не досить популярним було читання художньої літератури в середовищі районного партійного керівництва. У характеристиці першого секретаря Ситковецького райкому партії Вінницької області Павла Козиря у 1948 р. серед позитивних рис свого підлеглого перший секретар обкому М.Стахурський викоремлював «читання художньої літератури», зокрема «Молодої гвардії» О.Фадєєва, низки оповідань і повістей В. Короленка. Як припускає український дослідник Роман Подкур, П. Козир був одним з небагатьох секретарів райкомів Вінницької області, котрі взагалі читали художню літературу[6]. Можна не сумніватись у тому, що районні та обласні номенклатурники були так чи інакше обізнані з працями класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна (після війни їхні праці перевидавалися великими тиражами), а от твори високого письменства ними ігнорувалися.

Про пріоритет політичної освіти над усебічною професіональною свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 березня 1952 р. «Про заходи з усунення недоліків у роботі Міністерства іноземних справ УРСР». Відзначаючи певну неорганізованість, відсутність самовідданості співробітників, недостатню роботу з підготовки кадрів тощо, особливої критики міністерство зазнало через низький рівень освіченості його співробітників. Хоча обов'язкові курси іноземних мов було введено тут ще 1945 р., «до цього часу переважна більшість працівників не володіє жодною іноземною мовою». Як приклад наводилися досвідчені Стаднік, Щербатюк, Шавлак, проте які за 7 років дипломатичної роботи так і не вивчили жодної іноземної мови[7].

Торкаючись інших освітньо-професійних показників будемо спиратися на статистичні звіти про склад номенклатури ЦК КП(б)У–КПУ на 1 січня кожного року. За 1947–1952 рр. на 2 % збільшилась кількість осіб з вищою освітою, складаючи на 1 січня 1953 р. 30 %.

Одночасно на 6% (до 43 %) зменшилась кількість чиновників з незакінченою середньою, середньою або середньою спеціальною освітою. Більше ніж удвічі (до 5 %) упав показник кількості функціонерів з початковою освітою. Щодо професій, представники яких найчастіше поповнювали партійну еліту УРСР, то даний звіт був недосконалим, проте він демонструє стабільне поповнення номенклатури ЦК інженерами (бл.10 %), випускниками педагогічних ВНЗ або університетів (бл.7 %), незначне збільшення кооптації до республіканської партійної еліти агрономів та інших фахівців з сільського господарства (майже до 5%). Близько 1–1,5 % осіб змінили економічний, юридичний чи медичний фах на партійну діяльність. За даний період середній вік партійної номенклатури ЦК впав з 41 до 40 років, а кількість жінок зросла удвічі – до 744 осіб[8]; за національним складом домінували українці.

Тобто спостерігалось покращення якості партійної еліти. Певне домінування інженерів та фахівців з сільського господарства, на нашу думку, можна пояснити тим, що саме до цих галузей у повоєнній Україні була прикута найбільша увага. Відповідно, саме тут можна було проявити себе, свої здібності, всупереч господарській руїні виконуючи силові плани Москви або Києва. На думку російського дослідника Миколи Романовського, «загальне відставання владної еліти від рівня освіти у країні, не кажучи вже від очікувань суспільства, було, мабуть, найнаочнішою характеристикою групи, яка служила Сталіну і якій судилося стати його колективним спадкоємцем»[9].

Спираючись на аналіз основних статистичних даних, професійно-освітньо-віковий портрет секретаря обкому КП(б)У станом на 1 червня 1946 р. виглядав наступним чином: це українець (72 % осіб зі 123 секретарів обкому), здебільшого з вищою (52 %) або незакінченою вищою чи середньою освітою (39 %), який має в основному 5–10-річний стаж партійної роботи (56 %), або ж понад 10 років (29 %)[10]. Порівняно з довоєнним періодом спостерігалася тенденція до збільшення осіб з вищою освітою та стажем партійної роботи.

Дещо відрізнялась аналогічна характеристика голови облвиконкому: як правило він був українцем (88 % з 25 осіб), переважно з середньою або незакінченою середньою освітою (56 %), іноді з вищою чи незакінченою вищою (44 %), досвід роботи якого складав понад 10 років (44 %), або ж від 5 до 10 років (40 %). Порівняно з довоєнним періодом збільшилась кількість людей з вищою освітою[11].

Станом на 1 листопада 1948 р. досить схожим був портрет І-го секретаря міськкому і райкому: майже виключно особа чоловічої статі (з 893 осіб було лише 4 жінки або 0,45 %), українець (74 %), має 41–45 років (45,5%), середню освіту (45%), вступив до партії у 1930–1940-х рр. (51,6%) або раніше (45,5 %). Більшість перших секретарів мала значний досвід партійної роботи: від 2 до 5-ти років (40 %) або від 5 і більше (45 %). На посаді секретаря райкому працював від 1 до 3-х років (38%), або від 3-х і більше (27 %)[12].

Професіоналізм та високі моральні якості або ж навпаки, їх відсутність, досить часто визначали кар'єрний шлях чиновника. Не відкидаючи суб'єктивні фактори, що впливали на долю високопосадовця (особиста симпатія чи антипатія з боку вищого керівництва, родинні стосунки тощо), зазначимо, що саме ділові якості визначали стан професійних справ посадовця, наслідки його керівництва на визначеній ділянці роботи, а отже, сприяли його підвищенню або спричиняли звільнення.

Опосередковано про культурно-професійний рівень номенклатури свідчать показники просування угору кар'єрними сходами, кількість звільнень та їх причини. З січня до листопаду 1948 р. із 2705 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У було звільнено 444 (або 16 %), тоді як на вищу посаду рекомендовано 79 осіб (бл. 3 %), 207 осіб (7,6 %) було відправлено на навчання. 56 осіб (2 %) позбулися посади як такі, що «скомпрометували

себе», причому такі чиновники були виявлені у всіх областях, окрім Станіславської та Миколаївської. Кількість звільнених «як такі, що скомпрометували себе» в областях була різною – від 1 особи у Дніпропетровській, Херсонській, Чернігівській до 5 у Вінницькій та Тернопільській областях, та 6 осіб у Львівській.

За «порушення соціалістичної законності» за цей час в Україні було звільнено 24 особи (1 %). Найбільше – 5 осіб – у Одеській області, по 4 – у Сумській та Тернопільській областях[13]. Не будемо абсолютизувати дані радянської статистики з її недосконалістю критеріїв обліку та схильністю до «покращення показників». Отже, з негативним формулюванням «скомпрометували себе» або «за порушення соціалістичної законності» разом було звільнено 80 осіб з 2705 (або 3 %). Проте, на нашу думку, це були особи, які здійснили відверто антипартійні або аморальні учинки, приховати які було неможливо, тоді як насправді цей показник був дещо вищим. Принаймні, до таких висновків підштовхує аналіз листів трудящих. Частину партфункціонерів керівної ланки переміщали на інші посади, на аналогічні посади в сусідніх областях чи районах, а таке звільнення кваліфікувалося як «переміщення для укріплення відстаючих ділянок роботи», «переміщені для укомплектування новостворених посад» тощо.

Робота з підбору кадрів залишалася складною і на початку 1950 р. Як зазначалося у рішеннях пленуму Сумського обкому КП(б)У від 28–29 квітня 1950 р. міськкоми і обком у кадровій політиці іноді виявляли зайвий поспіх, не вивчаючи у достатній мірі «політичні і ділові» якості кандидатів на отримання посади, призначаючи на керівну роботу людей, які не справлялися з обов'язками раніше або скомпрометували себе. Тому не дивно, що існував великий відсоток звільнень. Наприклад, за 1949 р. з 257 осіб номенклатури обкому майже кожен п'ятий був звільнений, у т.ч. 96 осіб (або 37%) як такі, що не виправдали себе на роботі[14].

У міру віддалення від війни, налагодження дієздатного адміністративного апарату у центрі та на місцях кількість ротацій номенклатури ЦК КП(б)У змінювалась неоднаково. Із загальної кількості 13–15 тисяч посад цієї категорії щороку відбувалося від 16 до 30% ротацій: бл. 25% у 1945 і 1952 рр., бл.17% у 1947 і 1952 рр., бл.30% у 1946 і 1950 рр. З 11–13 % до 18–25 % щороку зростала кількість осіб, які отримували підвищення. Від 10 до 15 % кадрів щороку відправляли за спеціальним набором на навчання до республіканських і загальносоюзних партійних шкіл.

Залишилися без змін показники «негативних ротацій». Так, кожен четвертий-п'ятий чиновник номенклатури ЦК КП(б)У звільнявся як такий, що «не справився з роботою», кожен десятий постраждав через власну компрометацію. Від 2-х до 4-х % номенклатурників найвищого республіканського рівня позбувалися посад за «порушення директив вищих органів». Серед інших причин ротацій, згідно офіційної статистики відділів кадрів, слід назвати також проблеми зі здоров'ям або сімейні причини (бл. 10 %). Високим був показник звільнень за графою «з інших причин» (бл. 10–17 %), справжній зміст якої був прихованим.

Інформаційна сфера Радянського Союзу, особливо доби сталінщини, була жорстко контрольованою. Періодичні видання та література підлягали цензурі. На фоні досить широкої присутності на сторінках періодичної преси влади (як інституції так і промов, виступів керівників) особистісно-побутовий вимір влади залишався загадкою. Громадяни не знали про смаки, звички, уподобання, здібності чи захоплення вищого керівництва, часто навіть склад сім'ї. Нестача (відсутність) інформації про повсякденне життя «лідерів у Москві чи Києві» не ставала однак причиною появи чуток, пліток, міфів чи анекдотів про них – це загрожувало обвинуваченнями у розповсюдженні «антирадянських висловлювань» з відповідними негативними наслідками. Лідери країни та республіки

поставали сміливими, справедливими, відданими справі «Леніна-Сталіна» борцями за світле майбутнє.

Дещо інакше ситуація складалася з номенклатурою обласного чи районного рівня. Інформації про побутовий бік їхнього життя було більше, адже, по-перше, службові обов'язки вони здійснювали у безпосередньому контакті зі значною кількістю підлеглих. По-друге, інформаційний простір області/району або міста/містечка характеризується швидким і широким обміном новинами. На місцях чиновники перебували «на виду», де приховати якусь очевидну річ було складно.

Манери поведінки керівників вищої ланки були традиційними для їхнього середовища. У силу виконання службових обов'язків партійне та державне керівництво підприємств, установ, вищих органів влади на місцях майже щодня перебувало в контакті з вищим керівництвом та підлеглими. Регулярно стикаючись із директивами, законами і розпорядженнями, вони були змушені демонструвати активність при їх виконанні. Добре знаючи долю незгодних і відчуваючи матеріальні переваги службового становища, політична поведінка більшості представників влади цього рівня була показовою і лояльною до режиму.

Значні втрати в ході війни досвідчених, сміливих та ініціативних кадрів і неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах достойними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без належної кваліфікації та низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіоні. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волюнтаристичний стиль керівництва на місцях. Така поведінка ставала надбанням громадськості. Хоча про неї не повідомляли ЗМІ, населення знало про це. Викликані здебільшого особистими причинами, ці огріхи, однак, накладали негативний відбиток на позитивний, у цілому, імідж влади та партії.

Подібні негативні явища не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були складовою єдиного процесу корозії влади, яка пронизувала окремі ланки керівництва на місцях.

Тенденції до поширення подібних манер досить часто йшли «з гори». У січні 1947 р. м. Нікополь відвідав міністр будівництва підприємств важкої індустрії СРСР. Під час перебування у одному з цехів тресту «Нікопольбуд» до нього звернувся робітник тресту Д. Гриньов, який просив у міністра надати йому матеріальну допомогу. За свідченням очевидців, відповідь міністра звучала так: «Коли робив дітей, то мене не запитував, а коли потрібно годувати, то звертаєшся до мене. Вмів робити, вмій і годувати»[15]. Обізнаність Кремля з такими висловлюваннями урядовця не завадили йому займати посади міністра до 1956 року.

На західноукраїнських землях коріння негативних проявів полягало в особливостях кадрової політики, здійснюваної тут. Короткочасна довоєнна радянізація краю насильницькими методами не викликала симпатії місцевого населення. Визволення Західної України від загарбників поставило перед правлячою партією кадрову проблему: населення вперто ігнорувало «нові органи влади». Кооптовані до системи місцеві функціонери проявляли невисоку старанність.

Наприклад, у листопаді 1947 р. відвідування партійних шкіл для підвищення освітнього і теоретичного рівня комуністами Львівської області становило 40–60 %, зокрема, у Щирицькому районі з 22 осіб школу відвідували 9–10, у Куликівському – 18–20 із 35 осіб, тоді як у республіці загалом цей показник становив 92,7 %[16]. Силові спроби насадити радянський режим наштовхувалися на опір. Збільшення кількості місцевих

кадрів у Комуністичній партії спостерігалось тут з кінця 1940-х рр. Украй низькою була кількість жінок на керівних посадах партійних органів.

Зважаючи на нестачу управлінців і політичну недовіру до місцевих фахівців, на захід республіки направлялися чиновники зі сходу України і всього СРСР. Вони мали стати опорою центральної влади та взірцем для наслідування з боку місцевих. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У в західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6 %). В об'єднанні «Укрнафта» у м. Дрогобичі серед керівного складу не було жодного місцевого працівника. За 1948 р. і три місяці 1949 р. Коршевський райком КП(б)У Станіславської та Новострадищанський райком Дрогобицької областей прийняли в партію лише по 2 особи[17]. Хоча серед прибулих з інших регіонів СРСР та сходу України були фахівці, які сприяли відбудові краю, необізнаність з місцевими умовами і незнання мови викликали певні ускладнення у стосунках з корінними жителями.

Працівники партапарату областей підштовхувалися до підлабузницької поведінки. «Потрібно виховувати апарат так, щоб заходячи до завідуючого за одним лише викликом [він] вже тремтів», – повчав у липні 1948 р. завідуючих відділами призначений другим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У Пінчук. – «Я коли був рядовим членом і мене викликали в обком, то стаючи на першу сходинку східців вже тремтіли в мене ноги»[18]. Впровадження таких вимог до підлеглих мало наслідком відповідний спосіб їх поводження і характер взаємовідносин. Як характеризував у листі до Й. Сталіна звичаї у Закарпатському обкомі його співробітник Захаров, «в апараті запанувала боязнь обмінюватися думками і про що не будь говорити. Бо підлабузники і «кляузники» все це передавали вислужуючись, після чого влаштовувалися гоніння і виживання непокірних людей»[19]. Результатом подібних повчань і запровадження традицій стали зневажання принциповості, безініціативність, консерватизм і пасивність чиновників.

Як скаржились секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову працівники Чернівецького облвиконкому, голова останнього А. Колінов вчив своїх підлеглих такому правилу: «Якщо хочете благополуччя собі, то робіть так – якщо вас критикують, то ви говоріть, що вас підміняють і не дають розвернутись, якщо ж Облвиконком за щось хвалять, добийтесь всіма силами довести, що це наша робота. Цим, запевняю вас, що завжди будете живі і здорові»[20]. Таке виховання підлеглих проходило безкарно для «законодавців стилю» в особі секретарів обкомів, райкомів, керівників інших установ та підприємств. Перевірки щодо стану дисципліни, якщо й проводилися, то здебільшого не підтверджували факти «волюнтаризму» або «антипартійного стилю керівництва» в роботі адміністрацій або ж обмежувалися «пропозиціями» щодо окремих недоліків. Така поведінка вищого керівництва ставала взірцем для управлінців середньої ланки та районних, сільських начальників.

Грубість і нетактовність зустрічалася не лише у відносинах керівних і відповідальних працівників апарату ЦК з підлеглими по відділу, сектору тощо, але і щодо допоміжних служб. Про це 15 грудня 1946 р. скаржився заступнику управляючого справами ЦК КП(б)У Л. Морозову начальник побутової групи А. Беленко. Він звертав увагу керівництва на той факт, що за останній час збільшилася кількість заяв відповідальних і керівних працівників апарату на отримання матеріальної допомоги (одяг, взуття тощо). Отримавши відмову з причин об'єктивного характеру (відсутність матеріалу або безпідставна вимога отримати товари понад норму), останні намагалися тиснути на працівників побутової групи, удаючись до грубощів та образ на адресу останніх[21].

Нетактовність щодо підлеглих простежувалася і на обласному рівні. У 1946 р. зав. особливим сектором Київського обкому КП(б)У Раїса Фоміна вимагала у підлеглих, аби з

нею розмовляли стоячи. Вона ж робила і зауваження щодо блузок і косинок інструкторці обкому Доценко, закидала «невірний» спосіб показуваня посвідчення при виході з будівлі обкому[22]. Як свідчать секретні інформаційні зведення для ЦК ВКП(б), украй некультурно поводив себе на обласному пленумі у грудні 1949 р. перший секретар Херсонського обкому КП(б)У. Згідно стенограми, він висловив 38 грубих реплік на адресу 8 учасників дискусії[23]. Некоректні репліки на адресу доповідачів на різних зібраннях і засіданнях допускав у березні 1950 р. і секретар Запорізького обкому КП(б)У.

Таким чином, закінчення війни поставило перед партійним керівництвом України завдання укомплектувати органи партійної влади у центрі та на місцях достойними людьми. Освітній рівень партійної номенклатури був невисоким, проте на загальному фоні «кадрового голоду» видавався досить непоганим. Партійна номенклатура ЦК КП(б)У–КПУ мала у своєму середовищі людей як з початковою, так і вищою освітою. Особи з початковою або середньою освітою повільно витіснялися функціонерами з вищою освітою. Підвищити свій партійно-освітній рівень номенклатура могла у Вищій партійній школі, вечірніх університетах марксизму-ленінізму при міськкомах партії, курсах тощо, проте це була вузькоспеціальна освіта, де давали переважно політичні знання, а не розширювали і поглиблювали загальноосвітній кругозір, не формували практичні навички управління соціальними інституціями.

Втрати у ході війни освічених і культурних людей призводили до заповнення відповідальних посад людьми недостойними, з невідповідними морально-діловими якостями. Культурний рівень багатьох партійних функціонерів залишався невисоким. Повоєнні труднощі та прагнення отримати першорядні матеріальні блага спонукали людей, які мали владу, на аморальні учинки, грубощі у поводженні з підлеглими тощо. Якщо формально освітній рівень можна було покращити і він формально поліпшувався за допомогою партійних шкіл, то рівень культури зростав повільно.

Анотація

Об’єктом дослідження стали освітня, професійна, вікова та ін. характеристики партійної номенклатури УРСР, її культурно-етичний рівень та поведінка.

---

[1] Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 29–33.

[2] Там само. – Арк. 58.

[3] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1954. Переклад з сьомого російського видання. – Частина ІІІ. 1930–1954. – К., 1977. – С. 448–449.

[4] В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. – К., 1977. – С. 307.

[5] *Агафоненков Е.Ф.* Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров (1946–1950 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 11. – С. 107.

[6] *Подкур Р.* Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 399.

[7] Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. *В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер.* – М., 2006. – С. 167.

[8] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 53. – Арк. 1–1 зв.; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 67. – Спр. 392 – Арк. 1–1 зв.

[9] *Романовский М.В.* Лики сталинизма. – М.,1995. – С. 68.

[10] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3915. – Арк. 33.
[11] Там само. – Арк. 34.
[12] Там само. – Спр. 5077. – Арк. 246.
[13] Там само. – Арк. 249.
[14] Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 952. – Арк. 126.
[15] РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 121. – Спр. 575. – Арк. 45.
[16] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4479. – Арк.2 – 3.
[17] *Баран В*. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 499 – 502.
[18] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.35. – Арк.143.
[19] Там само.
[20] Там само. – Спр.29. – Арк.11.
[21] Там само. – Оп.64. – Спр. 1051. – Арк.25-25 зв.
[22] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2484. – Арк.1–15 зв.
[23] РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.88. – Спр.952. – Арк.21.

Демиденко Тамара
(Київ)

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: СПРОБА ВІДРОДЖЕННЯ ПРОЕКТУ УРЕ У 1944–1947 рр.

У процесі розвитку будь-якої дисципліни виключно важлива роль відводиться розробленню наукового інструментарію, за допомогою якого примножується фахове знання. З цією метою твориться і система довідкових, зокрема енциклопедичних видань. Глибокого смислу сповнене саме поняття «енциклопедія», – у перекладі з грецької це означає *безперервне, систематичне навчання*. Загальноприйнятим є тлумачення енциклопедії як довідкового видання з тієї чи іншої галузі знання, систематизованого в алфавітному чи тематичному порядку[1]. Як загальні енциклопедії, що охоплюють увесь комплекс відомих на даний час наук, так і галузеві й тематичні енциклопедичні видання набувають все більшого значення для розвитку й примноження інтелектуального потенціалу кожної нації. Саме так у середині 1950-х рр. оцінював своє дітище головний редактор Української радянської енциклопедії (далі – УРЕ), академік Микола Бажан: «…це не просто довідкове видання. Це – конденсоване відбиття історії культури того або іншого народу, його портрет, змальований найголовнішими рисами, його узагальнений впорядкований підсумок»[2]. Процес формування цього національного «енциклопедичного підсумку», або ж «енциклопедичного портрету» України у XX ст. виявився непростим і болісним.

Починаючи від 1927 року[3] – часу офіційного заснування на державному рівні першої в Україні видавничо-енциклопедичної структури – універсальні енциклопедичні проекти практично не зникали з порядку денного. Проте перша спроба створити у 30 – х роках XX ст. Українську радянську енциклопедію «як пролетарську зброю»[4], за висловом наркома освіти та головного редактора УРЕ Миколи Скрипника, виявилася невдалою.

Тим часом у 1930–1935 роках на Галичині за редакцією І. Раковського вийшла тритомна «Українська загальна енциклопедія», яка, за оцінками сучасних дослідників, хибувала на певний суб'єктивізм[5], недостатню достовірність і здебільшого охоплювала західноукраїнські землі.

Як вияв пошуку нової історичної синтези[6], відображення самоідентифікації Радянського Союзу єдиною теоретично та ідеологічно «правильною» довгий час залишалась московська «Большая Советская Энциклопедия» (БСЕ), перше видання якої вийшло у 1926–1947 рр. у 65 томах.

Одним із перших масштабних гуманітарних проектів української влади після визволення Києва від німецьких окупантів знову стає УРЕ: 1944 р., створюється Головна редакційна колегія УРЕ. Водночас поза межами України, фактично паралельно з відновленням діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка, розпочалася підготовка Енциклопедії Українознавства (далі – ЕУ) під редакцією Володимира Кубійовича. Перші томи були недосяжними для радянського читача. Тому посилаючись на ряд думок та фактів з приводу причин відновлення української енциклопедистики на теренах УРСР[7],

можна стверджувати, що ЕУ та попередні, так звані, «націоналістичні» енциклопедичні проекти, відіграли ключову роль «каталізатора» у подальшій долі української енциклопедистики.

За характеристикою самого В. Кубійовича, еміграційна ЕУ є «здобутком вільних українців і сумлінням вільної науки». Невдовзі видана УРЕ стала «висловом сучасної політики партії і керівництва супроти невільної України»[8]. Але детальний аналіз висвітлених нижче постанов дозволяє припустити, що це був чи не єдиний етап, за якого могла б бути написана ще не «канонізована» радянською владою давня історія українського народу.

Сторінки історичної енциклопедистики 40-х років залишаються досі маловідомими. Період від середини 1944 до 1947 рр. зазвичай залишається поза увагою дослідників, адже тоді так і не вдалося реалізувати амбітні видавничі плани щодо УРЕ. Проте, на нашу думку, ці роки були надзвичайно важливими з огляду на відновлення фактично втрачених навичків формування масштабної редакційної колегії, збирання довідкової бібліотеки, згуртування потужного наукового осередку, врешті – спроби осмислення концепції суспільно-культурних надбань українського народу (зрозуміло, – радянського). А, головне, що все це відбувалось на руїнах щойно визволеного міста Києва. Масив документів, що зберігся до сьогодні в фондах ЦДАВО та ЦДАГО України, засвідчує можливість та реальність видання фундаментальних праць на тлі відбудовчого повоєнного наукового процесу.

Отже, 30 жовтня 1944 р. Рада Народних комісарів УРСР та ЦК КП(б)У Постановою за № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії» зобов'язали Укрдержвидав, Відділ пропаганди та Агітації ЦК КП(б)У подати до 1 січня 1945 р. план видання, штатний розпис та кошторис УРЕ[9]. Цим було визначено основні завдання із створення енциклопедії. Водночас було затверджено Головну редакційну колегію УРЕ в такому складі: академіки О.О. Богомолець, М.П. Бажан, Д.З. Мануїльський, Є.О. Патон, П.Г. Тичина; професори А.А. Введенський, Г.С. Костюк, М.Д. Петровський, а також К.З. Литвин, В.Ф. Старченко та Ф.Ф. Єневич.

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 року № 1-р Головній редакційній колегії УРЕ було передано картотеку, бібліотеку літератури і всі справи створеної свого часу комісії зі складання УРЕ, що зберігалися у Книжковій палаті УРСР.

Підготовку видання Укрдержвидав і Головна редколегія УРЕ повинні були почати з 1 листопада 1944 р. Постановою РНК та ЦК КП(б)У № 212 від 9 лютого 1945 р. затверджено план, штати і кошторис видання УРЕ[10]. На збережених копіях зазначених документів відсутні засвідчувальні підписи та печатки, а також будь-які діловодні помітки. Невідомо, як розглядалися вищим партійним керівництвом республіки питання про створення у 1944 році редакційної колегії УРЕ, а у 1946 р. про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР. Це питання залишилось невирішеним і було забуте майже на 60 років. Лише у 2004 році, вже у незалежній Україні, було створено за постановою Президії Національної академії наук України Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Очевидно, як повідомляв один з членів редакційної Колегії УРЕ т. Ф.Ф. Єневич[11], занадто активне розгортання роботи над видавництвом УРЕ на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося[12].

Тим часом, загальний кошторис витрат на видання УРЕ було визначено в 15.1 млн. крб. при загальній сумі доходів від реалізації Енциклопедії – 11.9 млн крб., з покриттям дефіциту по виданню в сумі 3.0 крб. за рахунок дотації з республіканського бюджету УРСР[13].

Фактично за два роки клопіткої праці було проведено масштабну організаційно-наукову роботу з підготовки видання УРЕ: проведені засідання редакційної колегії Енциклопедії, на яких розглядались питання про створення словників УРЕ, до роботи залучено 203 наукових співробітники[14].

З усіх галузей народного господарства, науки і культури було підготовлено 24 словники Енциклопедії, придбано бібліотеку. Списки словників і літератури збережено, місцезнаходження самих словників УРЕ і бібліотеки 40 – х років не встановлено[15].

Загалом, на проведення робіт, пов'язаних з підготовкою до видання Енциклопедії, було виділено […] 1 млн крб., з яких за 1945–46 рр. витрачено на оплату авторського гонорару і придбання бібліотеки 344 тис крб.[16].

Основними здобутками початкового етапу відродження енциклопедистики в УРСР у 1944–1947 рр. можна вважати чітке поетапне планування роботи (док. № 1, 2), вирішення питань матеріального забезпечення (док. № 3), розроблення штатного розпису та раціонального розподілу обов'язків співробітників редакції (док. № 4, 5). Аналіз цих документів проливає світло на повоєнну історіографію давньої історії України. Проект цієї енциклопедії міг стати дійсно українським, з погляду на історію, «культурну спадщину», «відбудову народного господарства» українського народу[17]. Уже через десять років поступовий процес «канонізації» поглядів на давнє історичне минуле України буде викривлено і відображено на сторінках енциклопедії УРЕ за редакцією М. П. Бажана.

Таким чином, документи, що опубліковуються нижче, дозволяють відкрити ще одну, досі практично невідому сторінку в історії української радянської енциклопедистики.

Annotation

The article is based on the research of the most important stages of the of the Ukrainian Soviet Encyclopedia activity restoration. The period of 1944 – 1947 presented by significant archival materials, which show the magnitude of the humanitarian project at the state level. The author investigates stages of organization and creation, formation of academic researches, role of previoust encyclopedias, as important prerequisites for the implementation of universal edition YRE, the edition of historical, scientific and cultural weight in Soviet Ukraine.

Анотація

У статті висвітлено один із важливих етапів відновлення діяльності Головної редакції Української радянської енциклопедії. Період 1944 – 1947 рр., представлений значним архівним матеріалом, який свідчить про масштабність гуманітарного проекту на державному рівні. Досліджено етапи організації, створення, формування наукового академічного колективу, роль попередніх енциклопедій як важливих передумов для втілення універсального видання УРЕ історичної, науково-культурної ваги Радянської України.

---

[1] *Краснодемська І.* Енциклопедія українознавства у становленні та розвитку науки самопізнання // Українознавство. – 2005. – №3. – С. 107–112.

[2] *Кудрицький А., Сарана Ф.* Україна енциклопедична // Літературна Україна. – 1988. – 21 січ. – №3. – С. 4.

[3] *Зуц В.* Л. 50 років «Українській радянській енциклопедії» // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. - С. 201.

[4] *Кудрицький А., Сарана Ф.* Вказ. праця. – С. 4.

[5] *Зуц В.* Вказ. праця. – С. 201.

[6] *Єкельчик Сергій.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут Критики. Серія "Критичні студії" / Микола Климчук (авториз. пер. з англ.), Христина Чушак (авториз. пер. з англ.). – К.: Критика, 2008. – С. 154.

[7] *Кубійович В., Маркусь В.* Дві українські енциклопедії. – N.Y.: Prolog, 1961. – 145 с.; *Єкельчик Сергій*. – Вказана праця.; *Фельбаба М. М.* Історія проекту "Української радянської енциклопедії" у контексті політики "Українізації" (1927-1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 18с.; листування з Укрполітвидавом, Всесоюзним науковим інститутом «Советская энциклопедия», Всесоюзним об'єднанням «Международная книга», з постачальниками іноземної літератури про видання енциклопедичної літератури і про книгообмін (ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 68).

[8] *Кубійович В., Маркусь В*. – Вказ. праця. – С.4.

[9] *Постанова № 1441* Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 року м.Київ «Про видання Українсько Радянської Енциклопедії» (ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1011. – Арк. 1).

[10] *Постанова № 212* Ради Народних комісарів УРСР і Центрального Комітету КП/б/У 9 лютого 1945 року м.Київ "Про план видання, кошторис та штати Української радянської нциклопедії" (ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2096. – Арк. 68).

[11] Оригінали Президії ЦК КП України *Проект постанови П-72/6* від 18.12–1957 р. «Про видання Української радянської енциклопедії»//Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 27.

[12] Про це йдеться у довідці до Проекту постанови № П-72/6 від 18.12–1957 р. «Про видання Української радянської енциклопедії»// ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 25 – 27.

[13] Там само. – Арк. 27.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13-17.

[15] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 26.

[16] ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 20.

[17] Ці термінологічні «вольності» містяться у *Постанові № 1441* (Документ №1). Це був єдино можливий етап, на якому могла б бути написана без виправлень радянської цензури дореволюційна історія України. Після 50-х років наступ на українську історію ніс тотальний і жорсткий характер у боротьбі з «націоналістичними проявами».

ДОКУМЕНТИ

№1

Постанова № 1441 РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання Українсько Радянської Енциклопедії»

30 жовтня 1944 року

З метою посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції, в дусі більшовизму і радянського патріотизму, ліквідації наслідків фашистської ідеології німецьких загарбників і мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України, РНК УРСР і ЦК КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЮТЬ:

1. Приступити з 1 листопада 1944 року до підготовки видання Української радянської енциклопедії (УРЕ).

2. В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно грунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо, відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням віковічної мрії українського народу; величезні досягнення радянської України в області державного, економічного і культурного розвитку за роки радянської влади; німецьку окупацію України (зруйнування промисловості і залізниць, міст і сіл, знищення населення, вивіз населеня до Німеччини, намагання понімечити український народ); Вітчизняну війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників (Червона Армія, партизани, народне ополчення, підпільна робота, тощо), підкресливши вирішальне значення допомоги народів Радянського Союзу, в першу чергу, російського народу, у визволенні України; відбудову народного господарства і культури Радянської України; роль партії Леніна-Сталіна в керівництві боротьбою українського народу за встановлення радянської влади, мирним будівництвом соціалізму і визволеня України з-під гітлерівського гніту.

3. Затвердити головну редакційну колегію УРЕ в складі тов. М. П. Бажана, акад. О. І. Білецького, акад. О. О. Богомольця, проф. А. О. Введенського, акад. К. Г. Воблого, акад. М. С. Возняка, доц. Ф. Ф. Євневича, проф. Г. С. Костюка, акад. О. І. Лейпунського, тов. К. З. Литвина, т. Д. З. Мануїльського, акад. Є. О. Патона, проф. М. Н. Петровського, тов. В. Ф. Старченка, акад. П. Г. Тичини.

4. Доручити відділові пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, Укрдержвидаву і Головній редколегії УРЕ подати до 1 січня 1945 року план видання, штати і кошторис *[... апарату редколегії]* УРЕ.

5. Покласти друкування УРЕ на Укрдержвидав.

Голова Ради Народних
комісарів УРСР М. Хрущов

Секретар Центрального
Комітету КП(б)У Д. Коротченко

ЦДАВО України, ф. 2, оп.7, т.2, справа № 1011, арк.1. Незасвідчена копія. Машинопис.

№2

Постанова № 212 РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії»

9 лютого 1945 року

На додаток до Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про видання Української Радянської Енциклопедії від 30.X.1944 року за №1441 Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. Затвердити план видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) в обсязі 10 томів та одного тома настольної енциклопедії*, загальним тиражем 550 тисяч примірників, з терміном виходу протягом 5-ти років.

2. Загальний кошторис витрат на видання УРЕ та однотомника затвердити в розмірі 15.132 тис крб., при загальній сумі доходів від реалізації 11.944 тис. крб. (додаток №1).

3. Зобов'язати НКФ УРСР передбачити в республіканському бюджеті дотацію на покриття видатків по виданню УРЕ в сумі 3000 тис. крб., в тому числі на 1945 рік 1.600 тис крб. і на 1946 рік – 1.400 тис крб.

4. Передбачити на 1945 рік штати УРЕ в кількості 79 чол. з місячним фондом зарплати 75.150 тис. крб.

5. Просити РНК СРСР доручити Державній Штатній Комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ.

6. Виділити для Головного редактора УРЕ один грошово-продовольчий ліміт на 500 крб. і 4 грошово-продовольчі ліміти по 300 крб. для заступника Головного редактора УРЕ, відповідальних редакторів відділів: суспільних наук, природознавства, точних наук і техніки та літературної редакції, а також 10 літерних карток 1-ї категорії та 8 літерних карток 2 категорії.

Голова РНК УРСР М. Хрущов

Секретар ЦК КП/б/У Д. Коротченко

ЦДАВО України, ф. 2, оп.7, справа № 2096, арк.68. Незасвідчена копія. Машинопис.

Згідно поставлених завдань, планувалось щороку видавати по 2 енциклопедії, включно до 4 – го тому, потім 1 том настільної енциклопедії, а далі, решту томів. Тут, очевидно, йдеться про том енциклопедії, в якому буде вміщено короткий зміст усіх 10 енциклопедій.

№3

Додаток 1 до Постанови № 212 РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Кошторис витрат на видання УРЕ і настільної енциклопедії»

	1945	46	47	48	49	**разом**
кількість томів УРЕ	-	1	3	3	3	10
настільна енциклопедія	-	1	-	-	-	1
разом	-	2	3	3	3	11
тираж у тис. прим.	-	100	150	150	150	550
кількість друкарських аркушів	-	60	90	90	90	330
кількість авторських аркушів	-	150	225	225	225	325
витрати у тис. крб.						
авторський гонорар	-	450	675	675	675	2475.0
графіка, фото і худ. оформлення	-	120	180	180	180	660.0
ред. обробка	600	600	600	600	600	3000.0
нарахування на автор. гонорар	-	23	34.5	34.5	34.5	126.5
на графіку	-	3.6	5.4	5.4	5.4	19.8
на ред. обробку	30.6	30.6	30.6	30.6	30.6	158.0
поліграфічні витрати	-	573.6	860.4	860.4	860.4	3154.8

папір і матеріал	-	573.0	859.5	859.5	859.5	3151.5
разом	630.6	2373.8	3245.4	3245.4	3245.4	12740.6
ред.- видавничі та загально-видавничі витрати	478.3	478.3	478.3	478.3	478.3	2391.5
собівартість	1108.9	2852.1	3723.7	3723.7	3723.7	15132.2
номінал одного примірника	--	--	--	--	--	30 крб
вихід товарової продукції у тис. прим.	-	99.5	149.25	149.25	149.25	547.25
товарова продукція за номіналом	-	2985.0	4477.5	2277.5	4477.5	16417.5
знижка 25%		746.2	1119.4	1119.4	1119.4	4104.4
податок з обігу		67.2	100.7	100.7	100.7	369.3
валовий доход		2171.6	3257.4	3257.4	3257.4	11943.8
дефіцит		680.5	466.3	466.3	466.3	3188.3

ЦДАВО України, ф. 2, оп.7, справа № 2096, арк.69. Копія. Машинопис.

№4
Пояснювальна записка до штатного розкладу
інституту УРЕ на 1946 рік

Штатний розклад інституту УРЕ складено на таких засадах.

Інститут УРЕ передбачає видати 20 томів УРЕ (протягом ~~10~~ 7 років) та один том настільної енциклопедії протягом 1–2 років.

Для того, щоб розпочати роботу над першим томом потрібний повний штат і, так-би мовити, повний комплект редакційних відділів, ураховуючи, що рукописи і книги до другої верстки повинні бути опрацьовані цілком в стінах інституту.

Таких відділів, крім керівного апарату, що складатиметься з 15 осіб, в т.ч. 5 осіб редколегії за сумісництвом, і обслуговуючого апарату з 27 осіб – заплановано 24, в яких працюватиме 6 наукових та редакційних працівників.

Кожний відділ складається мінімум з 2 працівників – зав. відділом – редактор та старший науковий співробітник, причому на посади директора інституту та зав. відділів передбачається запрошувати вчених з ступінню доктора або званням професора, на посади заст. директора по наук частині, вченого секретаря та старших наукових співробітників, кандидатів наук, доцентів.

Такі відділи, як мовно-літературний, художньо-ілюстративного оформлення, картографічне бюро, відділ бібілографічно-бібліотечний та коректорський відділ будуть укомплектовані співробітниками вищої кваліфікації.

Відповідно до завдань, які покладаються на редакцію УРЕ, і відповідно до категорій співробітників, взято і ставки наукових робітників наукового інституту, ставки решти зав відділами і співробітників відділів в зв'язку з потребою високої кваліфікації прирівняно до максимальних ставок видавництв.

За штатним розкладом нараховується ІІІ штатних одиниць з місячним фондом зарплати 191800 крб.

Апарат для підписки і розповсюдження енциклопедії укомплектовано не повністю, в зв'язку з чим з виданням 1-го тому питання про розширення штату буде поставлено окремо.

Штати наукових відділів взято зі штату «Великої радянської енциклопедії» в значно скороченому вигляді.

Вчений секретар редакції Ф. Бабенко

ЦДАВО України, ф. 4750, оп.1, справа № 5, арк.9-10. Незасвідчена копія. Машинопис.

№5
План […]
Роботи вченого секретаря редакції УРЕ на травень місяць 1946 р.

1 травня 1946 р.

Зміст роботи	Хто виконує	Термін виконання	Примітка
1. Розпочати набір техапарату УРЕ		2-20.У. 1946 р.	[*виконан*]
2. Підготовити матеріали до засідання ЦК КП(б)У, в справі редакторів наукових відділів УРЕ з попереднім погодженням матеріалу з т.т. Мануільським, Літвін, Богомольцем, Бажаном.	Готують тт. Бабенко, Сарана	3-05 травня т. Бабенко	[*виконан*]
3. Разом з завідуючими наукових відділів, розробити схеми словників УРЕ, підшукати авторів і скласти умови по затвердженню головною редколегією УРЕ	т. Бабенко ✓ т.Петровський ✓ т. Воблий ✓ т. Єневич ✓ т. Белецький ✓ т.Боголюбов ✓ т. Кіпріянов ✓ т. Бондарчук ✓ т. Булахівський ✓ т.Швець ✓ т. Власюк ✓ т. Заболотний — т.Єфіменко ✓ т. Третьяков ✓ т. Чавдаров ✓ т.Корнійчук	3-30.У.1946 р.	

	— т.Савков ✓ т.Комісаренко		
4. Разом з зав. відділами підшукати наукових співробітників для наукових відділів УРЕ: а) історії, б) економічних наук, в)літератури, г)математичних наук, д)фізико-хімічних наук, е)геолого-географічних наук, ж)лінгвістичних наук, з)технічних наук,і)агрономічних наук, к)архітектури, л)педагогічних наук, м) медичних наук.	т. Бабенко *зав. відділами*		[виконано5-30.У.46 р.]
5. Підготовити розгорнутий кошторис, штати на 1946 рік та видавничий план УРЕ на 1946-1950 р. [*згідно вказівок ЦК КП(б)У*]	т. Бабенко т. Пархоменко	3-15.У.1946 р.	[*виконан]*
6. Здобути відомості для постановки питання перед Радою Міністрів про повернення літератури, словників ***та*** виданої продукції редакцією УРЕ – складу 1932–1934 років, задля чого: а) зібрати відомості від ліквідкому УРЕ при міністерстві освіти; б) звязатися листовно з українською книжковою палатою / м.Харків та бібліотекою Академії наук Відкомандирувати представника до Книжкової палати м.Харкова	т. Бабенко т. Васильєва ✓	До 5.У 1946 р. До 7.У. 1946 р. До 25.У. 1946 р.	[*II*] [*II*] [*II*]

7. Разом з зав.відділами провести інструктаж авторів про складання словника УРЕ	т. Бабенко та зав. відділами	З 5-31.У.1946 р.	[*II*]
8. Підготувати матеріали до наради при Раді Міністрів в справі видання УРЕ	т. Бабенко т. Єневич	До 15.У.1946 р.	[*II*]
9. Завести каталог та підготувати розрахунки з міжнародною книгою, на замовлену для УРЕ літературу 1945–1946 рр.	т. Васильєва т. Сарана	До 25.У.1946 р.	[*II*]
10. Добитись прискорення висилки Львівською філією української енциклопедії	*т. Бабенко*	*II* до 15.У.1946 р.	[*II*]

Вчений секретар УРЕ […підпис] (Бабенко)

ЦДАВО України, ф. 4750, оп.1, справа № 6, арк.3-4. Оригінал. Машинопис.

Мандрик Мария
(Санкт-Петербург)

К ВОПРОСУ О ПОСЛЕДСТВИЯХ БОРЬБЫ С КОСМОПОЛИТИЗМОМ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ конца 1940-х – начала 1950-х гг.

Борьба с космополитизмом до сих пор остается далеко неизученной страницей нашей недавней истории. Не определена мотивация борьбы с космополитизмом: выдвигаются версии от паранойи И.В. Сталина и борьбы между собой старых и новых функционеров от науки и искусства до начала холодной войны и, как следствия, отрицания всего «западного» [1]. Не названо имя главного идеолога гонений конца 40-гг. XX в. на творческую и научную интеллигенцию: одни основным организатором развязывания этой кампании считают И.В. Сталина, другие – М.А. Суслова, третьи – А.А. Жданова. Еще только предстоит изучить последствия борьбы с космополитизмом и их влияние на развитие советской исторической науки, какими путями она могла пойти, если бы миновала огульную критику западной историографии и философии.

В исторической науке среди главных «виновников» в насаждении космополитизма и объективизма был назван Николай Леонидович Рубинштейн, чье имя звучало почти на всех судилищах и было пропечатано во всех крупных исторических журналах и газетах. Его исследование – «Русская историография» – совершило в начале 40-х гг. настоящий переворот в советской исторической науке и несколько раз выдвигалось на Сталинскую премию, но после 1947 г. оказалось «рассадником космополитизма» и было полностью дискредитировано. И если до середины 1940-х годов историография находилась на положении элитной дисциплины, рассуждать о которой могли в основном маститые ученые, то в ходе кампании борьбы с космополитизмом в ее сторону бросали камни даже «ленивые».

После Приказа Министра Высшего образования СССР за номером 883 от 19 июня 1948 г. «О книге Н.Л. Рубинштейна «Русская историография»», монография официально была признана несоответствующей для использования в советских учебных заведениях. Поэтому, «в целях коренного улучшения качества научно-исследовательской работы в области историографии» в означенном документе приказывалось утвердить к изданию в 1950 г. учебник «Русская историография», объемом в 40 печатных листов, с авторским коллективом в составе М.Н. Тихомирова, Н.Л. Рубинштейна и С.С. Дмитриева (Московский университет), С.Б. Окуня (Ленинградский университет), В.Е. Иллерицкого (Историко-архивный институт). Историки должны были представить рукопись учебника в отредактированном виде в Госполитиздат уже к 1 июля 1949 г., в то время как кафедра истории СССР Московского Государственного университета должна была составить к 1 августа 1948 г. программу по курсу русской историографии[2].

После такого официального «разгрома» включение опального историка в список авторов будущего учебника кажется весьма нелогичным. Не совсем остается ясным какой учебник можно создать за 1,5 года, да еще такого же объема, как уже опубликованная «Русская историография», которую Н.Л. Рубинштейн писал более 10 лет. Не подразумевал

ли этот приказ доработку этой монографии в духе новых веяний партии? Утверждение учебника в 1950 г. не состоялось. Однако неофициальное участие Н.Л. Рубинштейна в написании последующих опубликованных программ для ВУЗов по курсу русской историографии прослеживается по архивным документам.

В фонде Н.Л. Рубинштейна в Научно-исследовательском Отделе рукописей Российской государственной библиотеки (далее – НИОР РГБ) хранятся несколько вариантов новых программ курсов по русской историографии. Две из них опубликованные – 1949 г. (под редакцией Н.С. Шевцова и А.П. Вотинова) и 1953 г. (составитель: кафедра истории СССР Московского государственного историко-архивного института, под редакцией В.Е. Иллерицкого), две – неавторизованные (машинописные), с правками двух или даже трех анонимов (в том числе, судя по почерку, и Н.Л. Рубинштейна) и 3 варианта более развернутых машинописных вариантов программ, принадлежащих Н.Л. Рубинштейну (1947–1953 гг.). Ни на одной опубликованной программе имя Н.Л. Рубинштейна не значилось, но наличие машинописных вариантов позволяет предположить, что: историограф принимал участие в их составлении или авторы обеих программ были знакомы с его наработками.

Примечательно, что «Программа» 1949 г. начинается не Введением, а «Объяснительной запиской», в которой значится: «Курс русской историографии… должен вооружить историка критическим отношением к историографическому наследству прошлого. Задачи курса не могут быть сведены только к характеристике последовательного роста исторических знаний, расширения проблематики и углубления понимания отдельных сторон исторического процесса. Они должны состоять, прежде всего, в выявлении классовой сущности, методологической прочности реакционных и ограниченности прогрессивных историографических направлений, школ и теорий в домарксистской историографии. Курс должен показать, что история превратилась в подлинную науку только в марксистско-ленинской историографии, вооруженной теорией исторического материализма, впервые раскрывшей действительные законы исторического развития и осуществившее этим революцию в исторической науке»[3]. Сохранившейся в фонде машинописный вариант на 4 листах с оборотом (листы 28–31)), по всей видимости, являлся проспектом Н.Л. Рубинштейна, написанным для Программы 1949 г., так же как и вариант на листах 32–45. Они не датированы, но список литературы включает работы до 1948 г., и тексты во многом идентичны с «Программой» 1949 г. В них историограф так же вместо стандартного «Введения» использовал словосочетание – «Объяснительная записка», которое он по названию и содержанию заимствовал из своей же «Программы» 1947 г. Сравнение его «записок» с опубликованным вступлением позволяет говорить об изменении историографической тематики в сторону ужесточения общего курса: «Задачи курса – показать пути развития русской исторической науки в развитии: 1) теоретических основ 2) методологии научного их изучения 3) исторической проблематики и конкретного исторического знания. Курс историографии должен вооружить историка к критическому освоению историографического наследства – к освоению его позитивных достижений и в то же время к преодолению его теоретической и методологической порочности на основе исторического материализма. Курс историографии должен показать определяющее творческое значение марксистско-ленинской исторической науки»[4]. В этой «записке» Н.Л. Рубинштейн снова, несмотря на то, что за это на официальном уровне уже досталось философу Г.Ф. Александрову (в выступлении А.А. Жданова 24 июня 1947 г.), писал, что «рассмотрение историографии за каждый период ведется по крупнейшим историкам и историческим школам»[5]. В «Программе» 1949 г. эта фраза была уже предусмотрительно опущена. По сравнению с формулировками начала 40-х годов уже к концу десятилетия в

работах исчезает мягкость и обтекаемость формулировок, появляются чеканные фразы и тон, нетерпящий «примиренчества». Теперь будущих историков не «вводили в курс историографии», а «объясняли» что́ и ка́к писать.

Период летописания в «Программах» описан разными словами, но близко по смыслу. Значительная часть «Программы» 1949 г., касающаяся историков XVIII в., мало чем отличается от текстов Н.Л. Рубинштейна 1947 и 1949 гг. (что только подтверждает предположение о его участии в составлении). Текст передается почти слово в слово, изменен только конец, так как в свете новых веяний полностью игнорировалось наследие и значение А.-Л. Шлёцера[6]. Взглядам М.М. Щербатова придали более выраженный идеологический характер, если у Н.Л. Рубинштейна читаем: «Научная основа и эволюция исторических взглядов Щербатова», то в «Программе» 1949 г. – «Эволюция политических и исторических взглядов Щербатова в связи с углублением классовой борьбы в стране»[7]; В.Н. Татищеву отказали в авторстве «первой национальной истории России»[8]; из опубликованной «Программы» исчезло какое-либо упоминание об И.-Ф.-Г. Эверсе, не оставили даже скупые строки, которые посвятил ему Н.Л. Рубинштейн: «Эверс и критическое изучение "Русской Правды", "Древнейшее право руссов"»[9]. При изучении текста «Программы» 1949 г., Н.Л. Рубинштейн не отметил этих изменений, хотя и оставил несколько заметок на полях. В частности, в абзаце о М.В. Ломоносове, при упоминании его борьбы с немцами в Академии наук – «Байером, Шлецером, Миллером», Н.Л. Рубинштейн переставил последних историков местами, т. к. они были поставлены не в хронологическом порядке[10] (в «Программе» 1953 г. этот недочет был уже исправлен. Следует учитывать, что в обоих печатных вариантах «Программ» это было единственным упоминанием этой плеяды историков!). Для ученого, который считался до 1948 г. одним из лучших специалистов-историографов, эта часть историографического обзора написана несколько скомкано и неопределенно. Объясняется это, возможно, тем, что уже звучали антизападные высказывания, а в «Русской историографии» Н. Л. Рубинштейн особо выделил значение работ немецких представителей нарождающейся российской науки, что было даже указано среди ошибок в Приказе Министра Высшего образования. Историк не смог до конца решить возникшую дилемму – придерживаться исторической истины (как он ее понимал) или идти в ногу с изменяющейся идеологией. Он пошел по пути наименьшего сопротивления – значительно урезал материал.

При дальнейшем сравнении вариантов историографа и его коллег все более четко прослеживается привязка историографических концепций к «формационным процессам». Например, если у Н.Л. Рубинштейна «Раздел II» озаглавлен почти как в его «Русской историографии»[11] – «Превращение знания в науку: историческая мысль XVIII в.»[12], то в «Программе» 1949 г. он назван уже с явной привязкой к экономическим процессам – «Развитие дворянской историографии периода крепостничества и вызревания капиталистических отношений в России в XVIII в. Исторические взгляды русских просветителей»[13]. Эти изменения отмечались и Н.Л. Рубинштейном, который в тексте подчеркивал смущающие его формулировки: «Буржуазные революции в конце XVIII и первой половине XIX в. в Западной Европе и Россия» или «Возникновение революционного понимания истории»[14] – историк поставил знак вопроса напротив этого названия.

Касаясь персоналий XIX в. составители «Программы» 1949 г. также внесли изменения в текст Н.Л. Рубинштейна. Н.М. Карамзин охарактеризован как «представитель реакционной дворянской историографии», в исторических взглядах декабристов подмечен «интерес к революционным периодам во всеобщей истории»[15]. М.Т. Каченовский и скептическая школа тоже оказались под прицелом критики, так как давали «извращенную

оценку» древнего периода в истории России «как баснословного»[16] (это же перекочевало и в «Программу» 1953 г., с небольшим, но весьма примечательным добавлением: «Космополитические установки Качановского в истолковании древнерусских исторических памятников»[17]). В подразделе «Развитие буржуазной историографии в России» читаем: «Черты космополитизма в исторических воззрениях Соловьева»[18], «Борьба Белинского с антинародными теориями славянофилов и буржуазных космополитов»[19] или ««Западничество» 40–50-х годов, его либерально-буржуазная природа. Черты космополитизма и преклонение перед иностранщиной в идеологии «западничества»»[20]. Подчеркнул слово «космополитизм» Н.Л. Рубинштейн, для которого оно явно диссонировало с эпохой, о которой шла речь. Но введение идеологических мотивов оказалось недостаточным, и уже в «Программе» 1953 г. историку было нечего подчеркивать – абзац о славянофилах и западниках был полностью изъят, этим направлениям на тот момент отказали в праве на место в советской историографии. Об историке К.Д. Кавелине авторы данной «Программы» отзывались словами В.И. Ленина, как об «отвратительнейшем типе либерального хамства»[21]. С другой стороны, стоит отдать должное ее составителям – наследие С.М. Соловьева получило в ней более взвешенную оценку.

Наглядной иллюстрацией «изменения» взглядов служит и характеристика историографии конца XIX – начала XX в. «Программа» 1949 г. пишет о «кадетском направлении в буржуазной историографии, его политических и методологических позициях», выделяя А.С. Лаппо-Данилевского и А.А. Киззеветра. Далее отдельно выделяется П. Н. Милюков, хотя о нем и писали как о лидере кадетов и идеологе русской империалистической буржуазии[22]. Последнее определение вызвало недоумение Н.Л. Рубинштейна: на полях он поставил вопросительный знак. В трудах П.Н. Милюкова, которые являлись «завершением государственной схемы русской истории на основе позитивизма», отмечался «эклектизм (подчеркнуто Н.Л. Рубинштейном. – *М.М.*) исторической концепции», с чем Н.Л. Рубинштейн также был не согласен[23]. В воззрениях историка-эмигранта советские ученые конца 40-х гг. обнаружили «реакционную оценку петровских реформ», «извращение… истории русской культуры и общественной мысли. Космополитизм и преклонение перед иностранщиной в исторических воззрениях»[24]. Далее, напротив абзаца «Специальное историческое изучение в буржуазной историографии эпохи империализма. А) источниковедческое направление – Шахматов. Исследования Дьяконова, Преснякова, Платонова и Любавского, посвященные отдельным проблемам русской истории….» Н.Л. Рубинштейн карандашом написал: «а где вся школа Ключевского?»[25] У этих историков потомки отмечали «их частные достижения и порочность методологии» и в «Программе» 1953 г.[26]

К сожалению, Н.Л. Рубинштейну не удалось долго противостоять натиску идеологических постулатов. Их разрушительное действие заметно уже в курсе «Русской историографии», датированном самим историком 15 декабря 1952 г. И если в «Программе» 1949 г. историографа удивляли неоправданные оценки творчества того или иного историка, то уже в своем новом курсе он сам давал характеристики, которые ранее считал крамольными: «Кризис и теоретическое банкротство буржуазной исторической науки в эпоху империализма. Мистико-идеалистическая методология буржуазно-кадетской историографии... Милюков – типичный представитель реакционной буржуазной исторической науки… Извращение истории общественной мысли и общественного движения… Милюков – злейший враг марксизма-ленинизма…. Кадетская историография – центр сплочения антимарксистских сил в исторической науке»[27]. Не изменилась трактовка П.Н. Милюкова и в «Программе» 1953 г., где были повторены те же

характеристики его научного наследия: «… злейший враг Советского Союза. Работы Милюкова – источник фальсификации истории России представителями реакционной буржуазной историографии США, Англии и других капиталистических стран»[28].

Единственным положительным моментом новых «Программа по курсу Русская историография» (странно, что уже в то время определение «русская» не заменили на «советская») было введение в сферу изучения историков других специальностей – медиевистов, античников, византинистов и т. д.[29], которые специально не были включены Н.Л. Рубинштейном в его монографию, так как, по мнению ученого, выходили за понятие «русская» историография. Однако все упомянутые в «Программах» историки значились без инициалов и их творческие заслуги удостоились пары скупых фраз. Появились на страницах «Программ» и современные историки, которые хронологически остались за рамками «Русской историографии», изданной Н.Л. Рубинштейном в 1941 г. Правда, имена М.М. Богословского, Ю.В. Готье и других представителей школы В.О. Ключевского потерялись уже в варианте Н.Л. Рубинштейна 1947 г. и так и не появились в «Программах» 1949 и 1953 гг.

Появление имен современников также не прошло без критики. Так на 23 странице «Программы 1949 г.» значилось: «Разоблачение партийной и советской печатью не преодоленных влияний буржуазной историографии, буржуазного объективизма, преклонений перед иностранщиной и ошибок космополитического характера в работах отдельных историков СССР (Н.Л. Рубинштейна, С.Б. Веселовского, А.И. Андреева)… Ошибки космополитического характера и проявление национального нигилизма в работах И.И. Минца, И.М. Разгона и др.»[30] В 1953 г. список обвиняемых несколько сократился: «Разоблачение в партийной печати ошибок и извращений в работах отдельных советских историков: по вопросам истории советского общества (И.И. Минца, И.М. Разгона), по вопросам историографии (Н.Л. Рубинштейна)»[31]. Статус единственного непререкаемого историка за эти годы также претерпел принципиальные изменения: в «Программе» 1949 г. «Сталин – гениальный продолжатель дела Ленина»[32], в 1953 г. он уже «великий продолжатель»[33], в то время как Н.Л. Рубинштейн в программе в 1947 г. определял его всего лишь как «славного соратника Ленина»[34].

В рамках данной статьи нет возможности остановиться подробно на всех нововведениях, появившихся в курсах по историографии после кампании, направленной на искоренении космополитизма и объективизма. Без сомнения, принижение значения и достоинств монографии Н.Л. Рубинштейна «Русская историография» и ее нарочитая критика повлекли за собой плачевные последствия для советской (и, прежде всего, русской) историографии: вместо прорыва – регресс. Историк настолько высоко поднял планку, что ее и при благополучном стечении политической и научной (что в описываемый период было почти синонимично) жизни было нелегко удержать на должном уровне, а при сложившейся ситуации оказалось просто невозможно. На основании сравнения приведенных выше документов можно сделать вывод, что с конца 40-х гг. и до 1953 г. проводился курс на изменение формулировок, которые все больше приобретали «реакционный оттенок», а определения историографических периодов четко привязывались к политико-экономическим процессам в государстве с точки зрения классового подхода. На эти изменения, без сомнения, повлияла борьба с «пресловутым космополитизмом».

Об уровне исторической науки того времени ёмко высказался коллега Н.Л. Рубинштейна – В.В. Мавродин, и, несмотря на то, что эти слова прозвучали в годы войны, они полностью отражали положение конца 40-х – начала 50-х гг.: «…что касается затронутых Вами вопросов о состоянии нашей исторической науки, то… мне кажется, что

у нас наблюдается, я бы прямо сказал, измельчение. Некоторые проблемы ставятся как-то шиворот на выворот, все слишком конъюнктурно, преходяще. «Исторический журнал» страдает дистрофией III степени и скучен, как ожидание поезда»[35]. Академик С.О. Шмидт также считает, что преследование книги Н.Л. Рубинштейна нанесло значительный урон и привело к снижению научно-теоретического уровня. Оно пагубно отразилось и на «Очерках истории исторической науки в СССР», и на последующих учебных пособиях[36].

Для Н.Л. Рубинштейна гонения также не прошли без последствий: подорванное здоровье и вынужденное прекращение изучения историографических вопросов. Вынудили его изменить и место работы: уволенный из Московского университета историк был переведен в Московский библиотечный институт, где и проработал с 1949 по 1957 гг. в должности профессора кафедры истории СССР[37]. Однако моральный урон, нанесенный несправедливой и огульной критикой, ни с чем соизмерить нельзя. Читать письмо Н.Л. Рубинштейна, адресованное Министру Высшего образования СССР С.В. Кафтанову, невозможно без внутреннего содрогания: что должен был чувствовать Ученый, когда признавал за собой несуществующие ошибки и отступал от научной истины, поиску которой он посвятил всю свою жизнь?! Неизвестно, отправил ли Н.Л. Рубинштейн это письмо. Оно не датировано, но написано после его увольнения, возможно в апреле 1949 г.: «Ученый совет Исторического факультета Московского университета 28 марта вынес постановление об освобождении от работы ряда профессоров факультета и в их числе меня «за антипатриотическую деятельность враждебную развитию советской исторической науки». Я решительно отвожу о себя такое обвинение, так как я всегда ставил себе одну цель, одну задачу – отдать все свои силы и знания нашей Советской Родине, делу советской науки и воспитанию советской молодежи. Я допустил в своей научной работе грубейшие ошибки космополитического порядка. Я полностью сознаю серьезность этих ошибок и имею одно желание – приложить все силы к их исправлению, дать настоящие Марксистско-ленинские труды, нужные нашему народу, участвовать в общей борьбе с вражеской нам космополитической идеологией вместе со всем коллективом советских ученых.

Я знаю, что ошибки космополитического порядка очень резко сказались в моей книге «Русская историография» (1941 г.). Взяв на себя слишком большую задачу, посильную лишь целому научному коллективу, – создать советской курс русской историографии, я не сумел преодолеть в своей книге старые утверждения буржуазной историографии, о роли западно-европейских философско-исторических влияний в развитии русской науки и специально о роли немецких ученых в русской исторической науке XVIII и начале XIX в. Я не сумел показать передовое значение русской науки в развитии мировой науки, тем более, что я не дал в своей книге советского периода русской историографии. В результате, те отдельные положения, которые были направлены на раскрытие исторических классовых корней в развитии русской науки, попытки по-новому подойти к отдельным русским историкам не могли исправить порочность общей линии моей книги. Суровая критика, которой книга подверглась только в марте 1948 г. на Всесоюзном совещании историков, помогла мне понять всю серьезность моих ошибок. Последние события и последние партийные документы до конца раскрыли передо мной их политическое значение»[38].

К сожалению, вынужденное «понимание» Н.Л. Рубинштейном «серьезности ошибок» привело его к отказу от продолжения изучения историографической проблематики. Попытки идти «в ногу со временем» противоречили его научным принципам, и он решил не ломать себя, а перестать заниматься историографией. Он не успел создать свою историографическую школу, и это, без преувеличения, отбросило развитие советской

исторической науки на несколько десятилетий назад. Только в 90-е гг. интерес к историографии возрос, и стали появляться работы, написанные на высоком методологическом уровне, соответствующем «Русской историографии».

---

[1] Смотри об это подробнее: *Мандрик М.В.* Николай Леонидович Рубинштейн: очерк жизни и творчества // Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – СПб., 2008. – С. LXVIII–LXXI.

[2] НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1. – Д. 11. – Л. 2.

[3] Там же. – К. 7. – Д. 2. – Л. 16 (С. 3 – в типогр.экз.).

[4] Там же. – Л. 49. – Если же эту «Записку» историка сравнить с его введением к «Русской историографии», то разница в подаче материала и тоне, разительная: «Теория марксизма-ленинизма определяет и пути историографического изучения... Марксистская историография раскрывает, прежде всего, действительную историческую закономерность развития исторического познания в его внутреннем единстве и реальной обусловленности. Когда Ф. Энгельс говорит о связи исторической науки с философией и практикой, то это означает, что история является частью идеологии и как вся идеология определяется в своем развитии действительным развитием самой исторической жизни. Поэтому марксистская историография изучает развитие исторической науки в связи с развитием общественных отношений, в общем развитии исторического процесса…» (*Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. – М., 1941. – С.8).

[5] НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 7. – Д. 2. – Л. 49. – Подобное расположение считалось данью «академическому, профессорскому “направлению”» (*Жданов А.А.* Выступление на дискуссии по книге Г. Ф. Александрова… – С. 20).

[6] При этом историограф уделил немецкому специалисту всего несколько строк: «Шлёцер. Его националистический подход к изучению истории России. Изучение начальной русской летописи. Постановка задач “высшей критики”» (НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 7. – Д. 2. – Л. 33).

[7] Там же. – Л. 33; Л. 18 об. (с. 6).

[8] Там же. – Л. 33об.

[9] Там же. – Л. 35.

[10] Там же. – Л. 18 об. (С. 6).

[11] «Русская историческая наука в XVIII в. Превращение исторического знания в науку».

[12] НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 7. – Д. 2. – Л. 49.

[13] Там же. – Л. 18 (С. 5). – Однако историку под явным давлением внешним обстоятельств со временем тоже пришлось прибегнуть к более четкой формулировке. В машинописной «Программе», датированной Н.Л. Рубинштейном декабрем 1952 г. «Раздел II» назван уже «Русская историческая наука в период кризиса крепостнического строя и победы подымающегося капитализма (первая половина XIX в.)» (Там же. – Л. 92 об.).

[14] Там же. – Л. 19 (с. 7).

[15] Там же. – Л. 19 об. (с. 8).

[16] Там же. – Л. 20 (с. 9).

[17] Там же. – Л. 5 об. (с. 10).

[18] Там же. – Л. 20 об. (с. 10).

[19] Там же. – Л. 21 (с. 11).

[20] Там же. – Л. 20 об. (с. 10).

[21] Там же. – Л. 6 (с. 11).

[22] Там же. – Л. 24 (с. 17).

[23] Там же.

[24] Там же. – Л. 24 об. (с. 18).

[25] Там же.

[26] Там же. – Л. 9 об. (с. 18)

[27] Там же. – Л. 95.

[28] Там же. – Л. 9 об. (с. 18).

[29] Там же. – Л. 23 об., 25 (с. 16, 19).

[30] Там же. – Л. 27 (с. 23).

[31] Там же. – Л. 12 (с. 23).

[32] Там же. – Л. 25 (с. 19).
[33] Там же. – Л. 10 об. (с. 20).
[34] Там же. – Л. 52.
[35] Там же. – К. 26. – Д. 23. – Л. 12 об.
[36] *Шмидт С.О.* Судьба историка Н.Л. Рубинштейна // Археографический ежегодник за 1998 год. – М., 1999. – С. 227.
[37] НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1. – Д. 11. – Л. 4–5.
[38] Там же. – К. 1. – Д. 12. – Л. 9–9об.

Бондарчук Петро
(Київ)

РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ ХРЕЩЕННЯ, ВІНЧАННЯ ТА ПОХОВАННЯ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)

Одним з важливих питань дослідження релігійного життя України є проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу віруючими в УРСР. Вона є однією із складових соціорелігійної історії, а її вивчення дозволяє краще зрозуміти релігійність населення України, його духовні пріоритети та цінності. У даній статті, висвітлюючи це питання, автор обмежується періодом пізнього сталінізму та хрущовської доби.

У вітчизняній історичній науці проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу в період середини 1940-х – середини 1960-х рр. не була предметом спеціального дослідження. Праці істориків, присвячені релігійному життю, торкалися лише побіжно окремих моментів обрядової активності віруючих. Серед таких досліджень були монографії: "Православ'я в новітній історії України", "Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1990-х років", "Греко-католики в Україні" В. Пащенка[1], "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс" В. Войналовича[2], "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз" І. Андрухіва[3], "Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30 – 50-х роках XX ст. " І. Андрухіва й П. Кам'янського[4], "Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)" С. Яремчука[5], "Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) Я. Стоцького[6] та ін. Проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу населенням УРСР в досліджуваний період також піднімалася радянськими філософами-релігієзнавцями, зокрема в працях: "Современное православие: тенденции эволюции" В. Бондаренка[7], "Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления" В. Москальця[8], колективній монографії "Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки"[9] та ін.

Упродовж 1930-х рр. у зв'язку з жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконання обрядів православними віруючими значно зменшилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів, спостерігається пожвавлення у цій сфері релігійної діяльності. У післявоєнний період ця тенденція часів війни продовжується зберігатися. Так, у 1946 р. на Волині за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних) православними священиками було охрещено 70,7% новонароджених дітей, здійснено 52% вінчань від загальної кількості зареєстрованих шлюбів і поховано за релігійним обрядом 78% померлих[10]. В Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)[11]. Навіть у 1957 р. на Полтавщині за офіційними даними із 24800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих[12]. Вагомий рівень обрядової активності також спостерігався в промислових регіонах, де релігійність

населення була найнижчою. Зокрема, у м.Ново-Московську Дніпропетровської області у 1949 р. з 633 народжених дітей було охрещено в церкві 569 чол., у 1951 р. з 639 – 545[13]. У Синельниківському районі м.Кривого Рогу в 1946 р. було охрещено 45% новонароджених, вінчано – 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено і поховано, відповідно: 45,4% і 73%[14]. В ряді регіонів, особливо західноукраїнських областях, були ще вищі показники виконання релігійних обрядів.

Зупинимося детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради в справах РПЦ (РС РПЦ) Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: "В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. – *Б. П.*) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священика не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб не вінчались у церкві. У 1946 р. хрещень було 63, вінчань – 43, похорон – 27"[15]. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії. Так, комуніст Ковтун (39 р.) вінчався в церкві, комуніст Дудник – хрестив дитину, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві[16]. Уповноважений Ради в справах релігійних культів (РСРК) по Волинській області М. Діденко у звіті за січень 1949 р., характеризуючи релігійне життя с.Пожарки Рожищенського району, писав: "У селі до цих пір немає ні одного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням..., навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо – засміють"[17].

Розповсюдження виконання цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Обряди хрещення та поховання за церковним обрядом були значно поширенішими, ніж вінчання. У відсотковому відношенні щодо виконаних обрядів над віруючими домінували західні області УРСР, тоді як ряд південних, східних та центральних займали місце позаду. Жителі сільської місцевості загалом були більш ревними у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання ніж мешканці міст.

У досліджуваний період, як відзначалося раніше, також спостерігається виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за участю останніх. Лише в Жмеринському районі Вінницької області в 1947 р. 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів[18]. В доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова в Україні вказується, що у 1948 р. порівняно з 1947 р. значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання в церкві, хрещення дітей і дорослих, похорон за участю священика і відвідування церкви в якості молільників. За 1947–1948 рр. обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали відношення до здійснення релігійних обрядів, з них 349 припадає на 1947 р., тоді як на 1948 р. – 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до виконання обрядів у Житомирській області (191), Кам'янець–Подільській (129) та Чернігівській (144)[19]. Так, Ф. Доманський, член ВКП(б) з 1944 р., пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе на квартиру священика, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися[20]. І. Гурін, 1919 р. народження, член ВКП(б) з 1944 р., працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області, одночасно був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання в церкві в кінці 1947 р. пояснював тим, що в іншому випадку його дружина вийшла б заміж за іншого[21]. Інший комуніст, 1919 р. народження, який з 1943 р., працював ланковим у колгоспі Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи тим, що від нехрещеної може народитися виродок[22].

У березні 1947 р. Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав хрещення дітей комуністів Захарченка і Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався в церкві, а другого – вдома із священиком). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період[23]. Як бачимо, членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Незважаючи на велику кількість людей причетних до виконання цих обрядів, частину православного духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що релігійні обряди виконувалися без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів віруючими. Ряд прикладів наведено у звіті (за січень – травень) 1949 р. уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченка. Так, наприклад, священик Пашков з Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди в силу звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх з почуттям віри. Священик Слєсарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину знання напам'ять "Символа віри", якщо ж вони не знали його, то він відмовлявся здійснювати обряд[24]. Слід відзначити, що традиція неналежного усвідомлення обрядів не була лише наслідком антирелігійної боротьби, вона сягала корінням глибше, корінилася традиціями в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, а більше поширеною була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священиків не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які знали церемонії цього обряду. За церковними правилами повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо остання була слабка і могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом[25]. Хоча в їх середовищі було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися[26].

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів в цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли в православ'я. Священик І. Нагаєвський писав: "Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священики почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священик похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань"[27]. Дана характеристика була притаманна як для Галичини, так і Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священики. У 1948 р. священик Погорецький з Тернопільської області заявляв: "...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священика. Хрестити новонароджених дітей, чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священики не признаються, що вони визнали православ'я..."[28]. Таким чином, на долю греко-католицького духовенства припадала чимала частка виконаних обрядів в Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними у виконанні обрядів в післявоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством над

віруючими можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу в м.Львові. У 1950 р. там було охрещено 134 особи, в 1951 р. – 145, 1952 р. – 126, 1953 р. – 125. Кількість вінчань в ці роки становила відповідно: 47, 51, 63, 61[29], тобто у 2–3 рази менше. Дані цифри можуть сказати дуже мало, якщо не врахувати той факт, що більшість римо-католиків польського походження було переселено після війни в Польщу, а число римо-католиків, що залишилися, було незначним. Можна також говорити, що ситуація щодо виконання обрядів в ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень в 1953 р. у кафедральному костьолі м. Львова було здійснено дещо менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. В даному випадку ми можемо говорити не про зменшення релігійності, а лише про вплив природних факторів – народжуваності тощо.

Достатньо активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували ряд обрядів, які здійснювали православні та католики й самі обряди мали дещо інше значення. Так, баптисти крім хрещення здійснювали обряди вінчань та похорон, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів[30]. Вищезгадані обряди в них не є таїнством. Виконання обрядів членами протестантських релігійних організацій закритого типу в досліджуваний період часто відбувалося таємно.

Ось як відбувалося хрещення в післявоєнний період в громаді АСД в с. Пожарки Рожищенського району Волинської області за словами очевидця подій: "Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб – ті, хто приймав хрещення, і ще 5 осіб, які його обслуговували". Інший член громади АСД повідомляв наступне: "Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду"[31]. Наведені вище приклади були типовими для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю післявоєнного релігійного життя був сильний зв'язок з воєнними лихоліттями. Відгомони їх у цей період були досить сильними. Зокрема, це стосувалося релігійних вшанувань загиблих у роки війни. Одним з проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціаторами подібних актів були представники духовенства та віруючі люди, хоча здійснення таких актів владою переважно заборонялося. Так, у листі Ради в справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 р. до уповноваженого Ради в справах РПЦ по Миколаївській області Плахотного вказувалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Вказувалося, щоб священику тактовно пояснили, що в братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), і можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культів[32].

Як свідчать факти, у період середини 1940-х – середини 1950-х рр. спостерігалася тенденція до здійснення значної кількості обрядів в УРСР загалом. Це притаманно для всіх великих та середніх конфесій, що діяли в Україні. Проте були відмінності в регіональному зрізі: в західноукраїнських областях у відсотковому відношенні виконувалося більше обрядів, ніж в південних, східних та центральних. Серед православних і католиків найбільш поширеними було виконання обрядів хрещення та поховання.

Частка здійснених обрядів особливо зменшується впродовж кінця 50-х – початку 60-х років, коли здійснювалася активна антирелігійна політика. Так, у 1961 р. у православних храмах в УРСР за офіційними даними похрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а в 1962 р. – 41,2% (340 963 дитини)[33]. У 1961 р. поховано за релігійним обрядом 35,7%

померлих (103 347), а в 1962 р. – 33,9% (110 940). У 1961 р. в православних храмах вінчалося 28014 пар із 433 501, що брали шлюб, а в 1962 р. вінчання по республіці складало 5,4% від числа усіх укладених шлюбів[34]. Очевидно, що ці цифри не відповідають істині, оскільки саме в цей період набирала сили практика до заниження числа виконаних обрядів з боку місцевих органів влади, щоб успішно відрапортувати про досягнення на ниві антирелігійної боротьби. В той же час чимало священиків приховували інформацію про частину здійснених ними обрядів.

До того ж на початку 1960-х рр. фігурують суттєво відмінні дані. Так, у 1963 р. в Україні за офіційними даними у православних храмах було охрещено 387603 осіб (48,8%) із загального числа зареєстрованих новонароджених[35], тоді як в 1961 р. – 41%. Загалом західні області у відсотковому відношенні щодо хрещень домінували над центральними та східними. Подібна ситуація мала місце і щодо виконання інших обрядів. Якщо у 1962 р. за релігійним обрядом за офіційними даними було поховано 33,9% померлих, то у 1963 р. – 49,6%[36]. Однак число вінчань за цей період зменшилося. Так, у 1963 р. вінчалось у православних храмах 21601 пари з 407388 зареєстрованих шлюбів, що було на 2024 пари менше, ніж у 1962 р.[37] Не варто також забувати, що певна частка виконаних обрядів в Галичині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство, а ці обряди не фігурували в статистиці. Незважаючи на цифрові неточності, ми все ж таки можемо простежити (враховуючи зазначені вище моменти) динаміку виявів обрядової активності з боку віруючих, а вона свідчить, що порівняно з повоєнним періодом частка виконаних обрядів у цей період значно зменшилася.

Детальніше кількість виконаних обрядів хрещень, вінчань та поховань православними священиками по окремих регіонах відображає нижчеподана інформація (див. таблиця 1)[38].

Таблиця 1

Дані про кількість релігійних обрядів по УРСР на 1961 р. і 1962 р.

Область	Хрещень у % до загального числа новонароджених		Вінчань у % до загального числа шлюбів		Поховань за релігійним обрядом до загального числа похорон	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4

Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Всього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Як видно з таблиці 1, найбільша частка охрещених в 1962 р. припадає на західноукраїнські області – Волинську і Закарпатську, найменша – на центральні, східні і південні, особливо, Луганську і Дніпропетровську. За виконанням обряду вінчання домінували у 1962 р. Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Що стосується Галичини, то тут, як ми відзначали раніше, певна частина виконаних обрядів припадала на греко-католицьких священнослужителів, що діяли підпільно. Ці дані у звітах уповноважених не фігурували. Подібна ситуація стосувалася й поховань за релігійним обрядом: найбільша їх частка характерна для західноукраїнських регіонів, найменша – для ряду центральних, східних і південних. До того ж в областях, що межували ситуація була неоднозначною. Так, в Донецькій області, що знаходилася по сусідству з Луганською, частка осіб, що здійснили хрещення у 1962 р., була майже удвічі більшою, ніж в останній. Очевидно, що статистика по окремих областях далека від істини в т.ч. і внаслідок бажання місцевих уповноважених успішно відзвітуватися за успіхи в боротьбі з релігією. Занижені цифри були обумовлені й тим, що частина обрядів не обліковувалася духовенством. Цю думку підтверджує дуже низька частка хрещень новонароджених за офіційною статистикою для переважно сільського населення Вінниччини, де цей обряд виконувався над більшістю сільських дітей.

Незважаючи на посилення боротьби з релігією в цей період продовжували виконуватися релігійні обряди, зокрема хрещення, над членами сімей комуністів і навіть керівників державних установ та компартійних організацій. Лише у Новомосковську Дніпропетровської області, як повідомляється у доповідній записці старшого інспектора уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР С. Голубаня від 29 липня 1963 р., зафіксовані випадки хрещень дітей заступника секретаря парткому М. Ільїна, заступника прокурора М. Уткіна, завідувача райвідділу культури В. Огурцова, директора вечірньої школи А. Криворучка, секретаря партійної організації листопрокатного цеху металургійного заводу І. Головатого, секретаря партійного бюро СУ–2 Я. Деркача, секретаря партійної організації металургійного заводу І.Шинкаренка, секретаря

парторганізації механічного заводу Ф. Журавльова та ін. Всього згадується кілька десятків керівників компартійних організацій та посадових осіб[39]. У Миколаївській області була не лише охрещена дитина секретаря комсомольської організації колгоспу "Росія" селища Криве Озеро Л. Ларцева, але й він сам був хрещеним батьком одного з комсомольців[40]. Як ми бачимо, тенденція післявоєнного періоду, коли діти частини комуністів і ще більше комсомольців, були охрещені, продовжувалася.

Часто обряди здійснювалися не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищетарасівка Томаківського району Дніпропетровської області в бесіді з уповноваженим Ради зазначив: "Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, оскільки немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали як собак. Забили в ящик, кинули в яму і в тих, що залишились живими на серці залишились і гіркота, і думи: так же й мене поховають, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали як належить: проводжали з почестями"[41]. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не піднімав питання про відкриття церкви, однак він був невдоволений тим, що людей ховають без будь-яких почестей. Тому такі люди бажали виконання релігійних обрядів, щоб акцентувати увагу на важливості події.

Даючи оцінку ситуації щодо проведення релігійних обрядів православними, один з працівників Ради в справах РПЦ по УРСР старший інспектор уповноваженого Ради С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 р.) відзначав: "Безумовно, що у багатьох випадках ці обряди здійснюються в силу традиції. Безсумнівно, значну роль при цьому відігравала та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом"[42]. Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і духовенства, факт.

Намагалися у цей період зберегти вірність релігійним обрядам й старообрядці, що належали до Руської православної старообрядницької церкви (Білокриницької згоди). Так, у 1963 р. у с. Грубні Кельменецького (тепер Сокиринського) району Чернівецької області із 36 новонароджених дітей 32 було охрещено в старообрядницькій церкві[43]. Хоча слід відзначити, що загальна статистика по УРСР по виконанню релігійних обрядів хрещення, вінчання і похорон серед старообрядців була значно нижчою.

Дослідник старообрядництва О. Катунський відзначав, що однією з суттєвих особливостей віри старообрядців є прихильність до релігійного обряду. Релігійна догматика притягує увагу рядових віруючих дуже рідко. Обряд виступає в ролі певного "інструменту, який забезпечує вічне блаженство на тім світі і вирішує земні проблеми, за допомогою нього можна вирішити будь-яку роботу"[44]. "Все це виробило у старообрядців практицизм в їх ставленні до життя, віру в успіх своїх дій, пронизаних релігійною обрядністю", – зазначає О. Катунський. – "Іншими словами, більшість глибоко віруючих старообрядців сприймають все своє життя в якості неперервного обряду. При цьому вони рідко звертаються до бога з будь-якими практичними проханнями. Посильне намагаються робити самі, про непосильне просто не думають"[45].

У релігійних організаціях старообрядців-безпопівців виконувався, головним чином, обряд похорон. Обряди хрещень новонароджених та вінчання здійснювались ними рідко. Слід відзначити, що на 1 січня 1962 р. із 63 старообрядницьких релігійних організацій безпопівських було лише 12[46]. Малочисельність безпопівських громад сприяла занепаду релігійного життя, місіонерських дій подібно протестантам, спрямованих на збільшення числа членів громад вони не вели.

Активно виконувалися релігійні обряди життєвого циклу в греко-католицькому середовищі. Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священиків Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідування православної церкви в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архиєпископу Львівсько-Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: "В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків"[47]. Нелегально виконували релігійні обряди і ряд греко-католицьких священиків на Закарпатті. Зокрема, уповноважений в справах РПЦ по УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та ін.[48] Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний релігійний обряд.

Не нижчою від православних у відсотковому відношенні обрядова активність спостерігалася і в римо-католиків. Так, в житомирському костьолі в 1960 р. було охрещено 774 дітей, в 1961 – 755, 1962 р. – 740; в костьолах Закарпаття в 1960 р. було охрещено 1416, в 1961 р. – 1284; в Хмельницькій області в 1960 р. – 536 дітей, в 1961 р. – 551[49]. У костьолі м. Житомира у 1963 р. було охрещено 1994 чол., а в костьолах Львівської області – 454[50]. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів[51]. Значно менше осіб вінчалися в церкві. В костьолах Тернопільської області в 1961 р. було вінчано 37 пар, 1961 р. – 39, 1962 р. – 21; в Хмельницькій області в 1961 р. – 139, в 1961 р. – 103[52]. В римо-католиків спостерігалася така ж сама тенденція, як в православних: досить велика частка виконаних хрещень і порівняно мала – вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції Римо-католицької церкви були в Закарпатті. На початок 1960-х рр. навіть працівники державних установ вінчались у костьолах. В ряді випадків їх до цього спонукали священики. Так, в Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителеві, який виступав з лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися; обіцяв зробити цей обряд таємно[53]. В регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки були набагато рідшими.

Високою залишалася частка виконання релігійних обрядів в Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. Так, у с.Велика Добронь Ужгородського району у 1961 р. було охрещено 93% новонароджених дітей, повінчано 83% осіб, які вступили в шлюб; за релігійним обрядом поховано 100% померлих. У 1960 р. ці цифри становили відповідно – 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району у 1960 р. в храмі вінчалося 52% осіб, що вступили у шлюб, а в 1961 р. – 100%[54]. Слід відзначити, що в населених пунктах, де разом з реформатами проживала вагома кількість представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою.

У досліджуваний період серед реформатів, як і прибічників інших конфесій мали місце прагнення здійснити релігійні обряди й над невіруючими. Як приклад, можна навести випадок, що стався у с. Струмківка Закарпатської області у 1962 р., який наочно демонструє прагнення окремих рідних віруючих здійснити релігійний обряд над невіруючою, однак рідною людиною. "... Ховали померлого молодого робітника-атеїста... Але батьки померлого настояли, щоб був і реформатський єпископ Генчі, який в церкві цього села був пастором. Останній відмовився, мотивуючи тим, що померлий був атеїстом. Тоді не тільки батьки, але і багато віруючих зажадали, щоб Генчі обов'язково був на похоронах. Генчі пішов, але без чорного плаща (подібного ризі) і виступив з

промовою, в якій не згадував бога і наприкінці сказав: "покійник був хорошою людиною, але атеїст. Я його ще в дорадянський час ніяк не міг заставити молитись богу в школі, де я в той час викладав богослів'є"[55]. Слід відзначити, що інші священики, особливо православні, були менш вимогливішими і часто виконували релігійні обряди при похованні невіруючих людей за наполяганням їх рідних.

Під тиском влади загальна кількість обрядів, які здійснювалися в середовищі реформатів, скорочувалася. Якщо в 1959 р. було здійснено 1702 хрещень, то в 1960 р. – 1500; вінчань за церковним обрядом було здійснено відповідно 597 і 482[56]. Проте у відсотковому відношенні реформати щодо кількості виконаних обрядів хрещення, вінчання і похорон стосовно віруючих своєї конфесії домінували над православними і римо-католиками.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1940 – 60-х рр. частка виконаних релігійних обрядів хрещень, вінчань та поховань невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань. Більш живучим виявився релігійний обряд поховання. Мали неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, в т. ч. комуністів, керівників радянських установ та організацій, не говорячи вже про комсомольців. Фактично в свідомості окремих осіб поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу притаманна для західних областей України, найменша для південних та східних. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на Півдні та Сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На Півдні були населені пункти, від яких, щоб добратися до храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих щодо виконання певних обрядів й конфесійна приналежність. В ряді конфесій окремі обряди не виконувалися. Все частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не в силу релігійної віри, а внаслідок впливу суспільної думки, традиції. Незважаючи на зменшення загального числа їх виконання, вони порівняно з іншими релігійними обрядами відрізнялися відносною стійкістю, оскільки Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найбільш важливі моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

---

[1] *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч.1. – 1997. – 354 с.; Ч.2. – 2001. – 736 с; *Його ж*. Православна церква в тоталітарній держав: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с; *Його ж* Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

[2] *Войналович В.* партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.

[3] *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

[4] *Андрухів І., Кам'янський П.* (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

[5] *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.

[6] *Стоцький Я.В.* Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989). – Тернопіль, 2003. – 432 с.

[7] *Бондаренко В.Д.* Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь, 1989. – 176 с.

[8] *Москалец В.П.* Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987. – 120 с.

[9] Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки // Межреспубл. филиал Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г.Киеве; Под общ. ред. А.С. Онищенко. – К., 1988. – 272 с.
[10] *Милусь В.І.* Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки XX ст. Дис... канд. іст. наук / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – Арк.146.
[11] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
[12] *Войналович В.А.* Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Редкол. П.Г. Шемет (голова) та ін. Упоряд. В.А. Войналович, О.О. Нестуля. – Полтава, 2002. – С.98.
[13] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77.
[14] ЦДАГО України. – Ф. . – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 104.
[15] Там само. – Арк. 68.
[16] Там само.
[17] *Гаврилюк О.* Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі України. – Філософські науки. – 1998. – №10. – С.103.
[18] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
[19] Там само. – Оп. 23. – Спр. 5668. – Арк. 1.
[20] Там само. – Арк. 2.
[21] Там само. – Арк. 3.
[22] Там само.
[23] *Милусь В.І.* Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки XX ст. – Арк. 137.
[24] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 11.
[25] *Демьянов А.И.* Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – С. 116.
[26] Там само. – С. 118.
[27] Цит. за: *Войналович В.А.* Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. – Вип.19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 348.
[28] *Стоцький Я.В.* Назв. праця. – С. 121.
[29] *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні. – К., 2001. – С. 93.
[30] *Митрохин Л.Н.* Баптизм. – Изд. 2-е. – М., 1974. – С. 241.
[31] *Гаврилюк О., Григоренко С.* Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Мін-во освіти України. Волин. держ. ун-т ім.Лесі України. – Вип.4. – Луцьк, 1999. – С. 80.
[32] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 8.
[33] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 35–39.
[34] Там само. – Арк. 35.
[35] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 26.
[36] Там само. – Арк. 27.
[37] Там само. – Арк. 28.
[38] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 52.
[39] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77–79.
[40] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 35.
[41] Там само. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 12
[42] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 141.
[43] Там само. – Спр. 422. – Арк. 26.
[44] *Катунский А.Е.* Старообрядчество. – М., 1972. – С. 87–88.

[45] Там само. – С.88.
[46] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5488. – Арк. 39.
[47] *Стоцький Я.* Назв. праця. – С. 252.
[48] *Волошин Ю.* "Самоліквідація" Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. – 1999. – №1. – С. 38.
[49] *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру... – С. 200.
[50] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 26.
[51] *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру... – С. 200.
[52] Там само.
[53] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24.– Спр. 5488. – Арк. 31.
[54] Там само. – Арк. 41.
[55] ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 27.
[56] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5297. – Арк. 80–81.

Тєвікова Ольга
(Полтава)

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1953–1964 рр.)

Останнім часом у пострадянській історіографії увагою користується такий науковий напрям як історія повсякденності, головним об'єктом дослідження якого виступає людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів. Причинами акцентування уваги на звичайному повсякденному житті окремих осіб, соціальних груп чи суспільства у цілому є неспроможність застарілої методології повноцінно відтворити історію минулого на основі державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-мистецьких параметрів. Тільки з відтворенням способу життя людей – їх праці і побуту, радощів і негараздів – можна повною мірою переосмислити чимало важливих культурно-історичних явищ, у нашому випадку процесів, що відбувалися в УРСР в умовах десталінізації.

Отже, важливість окресленого дослідження зумовлена недостатньою науковою розробкою означеної проблеми з огляду на нові підходи в історіографії, відсутністю у багатьох роботах саме повсякденного виміру історії життя суспільства і держави. У науковому плані політичне, матеріальне й духовне життя України на побутовому рівні досліджене фрагментарно або досить узагальнено. Повсякденності радянської людини повоєнного часу присвячена монографія Л.В. Ковпака, але окреслена робота охоплює досить великий історичний проміжок часу, тому період 1953–1964 рр. досліджується побіжно[1]. Інші наукові розвідки, що стосуються хрущовського періоду, розкривають лише окремі аспекти цього явища, наприклад, умови життя студентства[2], стан соціально-побутової сфери на селі[3], бродяжництво й жебрацтво[4], релігійну поведінку населення[5] тощо.

Окрім недостатнього вивчення окресленої проблеми в історіографічному плані, цікавість запропонованої теми зумовлена неоднозначністю оцінок та суперечливістю процесів, що відбувалися у період перебування при владі М.С. Хрущова. Смерть Й. Сталіна у 1953 р. та прихід до влади М.С. Хрущова ознаменували певні зміни у житті населення та країни, що засвідчили політику лібералізації та послаблення тиску держави на всі сфери життя суспільства. У науковій літературі суспільно-політичні процеси середини 50-х – початку 60-х років називають десталінізацією. Також досить вживаним є термін «відлига», бо за аналогією з потеплінням посеред зими, період після смерті Сталіна породив у суспільстві сподівання на певні зміни, спрямовані на покращення їхнього життя. Як історіографічна категорія це поняття походить від назви вірша Н. Заболоцького «Оттепель», який надрукував журнал «Новый мир» у 1953 р., та однойменної повісті І. Еренбурга, опублікованої у журналі «Знамя» навесні 1954 р., співзвучної духу того часу[6].

У широкому розумінні десталінізація означала відхід від крайніх виявів «класичного сталінізму», процес звільнення радянського суспільства від деяких найбільш одіозних,

реакційних рис тоталітарного режиму Сталіна в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній та духовній – при збереженні самої суті системи та її основ, що проявився у відмові від режиму особистої влади та культу вождя, застосування масового терору й потужного репресивного апарату, гіпертрофованого ідеологічного контролю. У своїй роботі ми будемо розглядати десталінізацію як процес, що розпочався одразу після смерті Й. Сталіна навесні 1953 р. та закінчився восени 1964 р., коли М. Хрущова замінив на посаді першого секретаря Л. Брежнєв, змінивши і його курс у державі. Саме 1953–1964 рр. стали переломною епохою в історії України, у яку дослідження повсякденності набуває особливого значення, бо можливим є перехід до нових норм і стандартів життя, створення нових параметрів існування, зміни умов проживання, роботи, освіти тощо.

Визначення самої дефініції повсякденності викликало широку дискусію серед науковців. О. Удод, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності[7]. За визначенням Ю. Лотмана, повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка»[8]. Соціологи повсякденність ототожнюють із «життєвим середовищем людей» і усвідомлюють як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах побуту, праці, суспільно-політичної діяльності, дозвілля[9].

Узагальнюючи думки з цього приводу філософів, істориків, соціологів, психологів, культурологів та антропологів, наведемо власне пояснення «повсякденності». Ця категорія включає у себе матеріальну сферу (світ твердих предметів), духовне життя (світ чуттєвих відчуттів) і простір соціокультурних комунікацій. Як емпірична категорія, повсякденність проявляється через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, що власне й становить предмет нашого дослідження. Таким чином, розкрити матеріально-побутові умови життя радянських людей за хрущовської доби можливо, досліджуючи рівень життя та побутові умови, розмір заробітної платні й матеріальні можливості, доступ до освіти і пріоритети у виборі професії, працевлаштування та умови праці, можливості кар'єрного просування тощо Цей перелік не є вичерпним у силу розмаїття повсякденного життя людини.

На середину 50-х років в УРСР проживало 39271 тис. осіб, з них сільське населення становило 23539 тис. або 60%. У подальші роки спостерігається тенденція зростання міського населення та зменшення відповідно кількості сільських жителів. Зокрема, у 1960 р. із загальної кількості 42469 тис. осіб 22618 тис. чоловік (53%) мешкало на селі[10]. В окремих регіонах (Східна Україна) абсолютно переважало міське населення, а найбільш урбанізованою в УРСР вважалася Донецька область (86% громадян проживало у містах на 1959 р.)[11]. Відповідно, найменш урбанізованими були такі західні області УРСР, як Чернівецька, Хмельницька, Закарпатська та ін. Статева структура населення характеризувалася такими даними: жінки становили 56,4%, чоловіки – 43,6%[12]. Показники засвідчили про гострий дисбаланс статей, значне переважання чисельності жінок над чоловіками, що значною мірою пояснюється наслідками війни й зумовлювало дефіцит робочих рук, працевлаштування жінок на переважно чоловічі професії та зростання їх ролі у суспільстві.

Не все гаразд було й у місті. Переважна більшість населення мала невідповідні умови проживання через зруйнування під час війни інфраструктури. За даними обстеження,

проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, у перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9%, дві – 20,3% , три і більше – 3,2%. Під житло було використано 2% дворових будівель, 32% підвалів, 28,9% кухонь, велика кількість дахів і землянок[13]. За десять післявоєнних років ситуація значно не покращилася і в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми[14]. Як зазначалося в одній із публікацій того часу, мати окреме житло було так важливо для громадян, що вони були раді обміняти комунальну квартиру зі всіма зручностями на ізольовану квартиру без зручностей[15].

Враховуючи гостроту окресленої проблеми та нагальні потреби людей, у 1957 р. вищим партійним керівництвом було прийнято рішення ліквідувати потребу у житлі у найближчі 10–12 років, що спричинило розгорнуте житлове будівництво з метою забезпечення населення власним житлом. Цитата із статті журналу «Знамя» за 1959 р. зазначала: «Новосел – это пожалуй самая распространенная в наши дни специальность»[16]. Отримавши власне житло і переселившись у так звану «хрущовку» із підвалу, напівпідвалу або комуналки, сім'я мабуть згодна була пробачити владі такі прорахунки як: невеликий розмір хрущовських квартир, суміжність кімнат, крихітні кухня та ванна кімната, низькі стелі тощо.

Гостро стояло питання відсутності достатньої кількості приміщень для навчання та культурних потреб. Значна кількість шкіл, наприклад, у містах і переважна їх більшість у селах містилися у невідповідних, пристосованих до цього приміщеннях (така ж ситуація склалася із бібліотеками, музеями, клубами тощо). У селах як правило, школа займала звичайні сільські хати, розташовані одна від одної на певній відстані. Наприклад, учбовий корпус Мелітопольського технікуму складався з 3-х поганих сільських хат. Учбовий корпус Ніжинського технікуму також складався з 3-х будиночків, які знаходяться на великій відстані один від одного. Сталінський технікум був розміщений у будиночку, який вже не підлягав ремонту, санітарна комісія щорічно ставила питання про його закриття, але альтернативи не було[17]. У Чернігівській області на 1963 р. 1144 загальноосвітніх масових шкіл розташовувалися у 3989 будинках, з яких 60% були пристосованими. З усіх шкільних приміщень понад 80% потребували капітального ремонту, 6,4% знаходилися в аварійному стані і взагалі потребували зносу[18]. Навіть у Києві гостро стояла проблема відсутності достатньої кількості приміщень для навчання[19].

За матеріалами Головного державного санітарного інспектора Міністерства охорони здоров'я УРСР по санітарно-гігієнічному режиму, навчальному навантаженню та медичному обслуговуванню учнів у школах Української РСР Міністерство освіти у 1955 р. відмічало, що умови роботи багатьох міських і сільських шкіл республіки все ще залишаються незадовільними. Так, не відповідало санітарно-гігієнічним вимогам освітлення класів у переважній більшості шкіл. Наприклад, на початок 1953–1954 навчального року з 1077 шкіл Чернігівської області електричне освітлення мали лише 161 приміщення[20]. Незадовільним було прибирання приміщень тих шкіл, де у третю зміну працювали школи робітничої й сільської молоді; не створювалися умови для забезпечення особистої гігієни учнів (відсутність окремих гардеробних, умивальників, мила для миття рук, не налагоджений питний режим тощо)[21]. Нерідко у школах не було організоване гаряче харчування дітей: у Чернігівській області буфетами забезпечено 31% шкіл, Ворошиловградській – 23%, Станіславській – усього 14%[22]. Лише у 24 школах Чернігівської області були їдальні, що становило 2%[23]. Часто використовувалися нестандартні парти різні за розміром, а в ряді шкіл Кримської, Чернігівської, Полтавської та інших областей стандартних парт зовсім не було. Через це іноді учнів розміщували за

партами по три чоловіка без урахування їх росту[24]. Скрутним було становище з забезпеченням шкіл підручниками, зошитами, наочними матеріалами тощо[25]. Як встановила дослідниця Т. Галайчак, у 1960 р. у республіці на одного учня загальноосвітньої школи видавалося всього 6 підручників[26]. Відсутність площі, розташування у пристосованих приміщення, невідповідність санітарно-гігієнічним вимогам та потреба у капітальному ремонті породжувало значну скупченість дітей у школах та ускладнювали їх навчання. Ситуація значно покращилася лише на початок 1960-х років, зокрема, станом на 1 жовтня 1962 р. 81,5% учнів УРСР навчалися вже в одну зміну у відповідних приміщеннях. Деякою мірою вирішенню питання про перенавантаження шкіл посприяло будівництво і налагодження роботи з 1956 р. шкіл-інтернатів, а з 1960 р. – шкіл подовженого дня.

Значним був вплив війни на здоров'я населення України. Значно скоротилася мережа медичних установ, не вистачало досвідчених спеціалістів, ліків та необхідного медичного обладнання. Через обмеженість відповідних закладів та значне збільшення хворих після війни, лікарі змушені були обмежувати тривалість обстеження. Разом з тим, дещо більше уваги органи влади почали приділяти захисту материнства й дитинства, охороні праці, удосконаленню техніки безпеки. Створювалися дитячі поліклініки, молочні кухні, з 1953 р. на підприємствах України були введені щорічні медичні огляди робітників, розвивався профілактичний напрямок, що сприяло певному покращенню медичного обслуговування міських жителів.

Певні кроки були зроблені у напрямку досягнення відповідності між існуючим рівнем побутового обслуговування та всезростаючим потребам населення. Так, у березні 1959 р. ЦК КПРС та РМ СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо покращення побутового обслуговування населення»[27]. Постанова наголошувала на тому, що у багатьох містах та робітничих поселеннях мережа підприємств побутового обслуговування недостатня; виробництво погано забезпечено обладнанням та сировиною. Натомість пропонувалося протягом 1959–1961 рр. створити близько 77 тис. підприємств, ательє, майстерень, що здатні надавати найрізноманітніші побутові послуги. Окрему увагу було присвячено питанню подальшого покращення громадського харчування, у зв'язку з чим намічалося за семилітку відкрити 64 300 столових, ресторанів, кафе, розрахованих на одночасне обслуговування 3100 чоловік[28].

Для кожного радянського громадянина на другому місці після оселі стояла робота, якій він віддавав більшість свого життя та щоденного часу. Але включенню громадян у виробничі відносини передує отримання освіти та оволодіння певною спеціальністю. Із питанням працевлаштування тісно пов'язане питання отримання освіти населення та взагалі рівня освіченості громадян. За даними перепису 1959 р. 183 795 осіб віком до 49 років, що проживали у сільській місцевості, були неписьменними[29]. Загалом по республіці серед дорослого населення нараховувалося близько 250 тис. безграмотних, які не вміли не читати, не писати[30]. Найбільшу кількість таких фіксували у Станіславській, Київській, Житомирській, Волинській та Вінницькій областях. За дослідженням Центрального статистичного управління УРСР навчанням не було охоплено 63 тис. дітей та підлітків віком 7–15 років. Отже, відсутність відповідної, а подекуди будь-якої освіти було поширеним явищем серед населення. Неосвіченою та без належної освіти були не тільки молодь, але й особи зрілого віку, що працювали у різних сферах господарства країни і навіть займали керівні та відповідальні посади.

У таких умовах держава усіляко намагалась залучити громадян до навчання: дітей шкільного віку через закон про обов'язкову середню загальну 8-річну освіту, а доросле населення та працюючу молодь – через створення мережі вечірніх шкіл, шкіл працюючої

молоді, розширення заочного навчання. З метою створення сприятливих умов та зацікавленості громадян у продовженні навчання у вищих закладах, була прийнята постанова Ради Міністрів «Про пільги для студентів вечірніх і заочних вузів та учнів вечірніх і заочних спеціальних закладів» від 2 липня 1959 р.[31] Так, студенти вечірніх і заочних вузів, що успішно навчалися, з 1959–60 навчального року мали: встановлені додаткові відпустки із збереженням заробітної плати; право на вільні від роботи дні для підготовки до занять, виконання дипломного проекту чи складання державного іспиту тощо. А ті, хто подавав документи для вступу у вуз за направленням, зараховувалися до нього практично автоматично або мали значні переваги при складанні вступних іспитів. Усі ці пільги значно полегшували навчання в системі вечірньої та заочної освіти, розширювали контингент студентів та сприяли підвищенню ефективності всього навчального процесу. Наприклад, впродовж 1959–1964 рр. кількість учнів у школах працюючої молоді зросла більш, ніж у 3 рази[32]. Протягом досліджуваного періоду більше ніж удвічі зросла кількість випускників вузів та середніх спеціальних закладів УРСР різних спеціальностей[33].

Особливою популярністю користувалися такі вузи, як Київський державний університет, Львівський державний університет, Київський та Харківський політехнічні інститути. У цей час великого значення надавалося економічній, технічній і сільськогосподарській освіті кадрів через інтенсивний розвиток промисловості, будівництво електростанцій та здійснення електрифікації у державі, розвиток машинобудування та хімічної галузі, здійснення механізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на основі наукових досягнень[34]. Особливим попитом користувалися такі спеціальності, як агрономи, інженери, електротехніки, енергетики, хіміки, машинобудівники. Дефіцитними окрім технічних та сільськогосподарських спеціальностей вважалися також такі високотехнологічні напрямки, як автоматизація виробництва, створення нових засобів зв'язку, освоєння космосу, створення штучних матеріалів, оволодіння новими джерелами енергії, розвиток біотехнологій[35].

Зростання контингенту студентів мало велике значення, але відновлення та розширення освітньої мережі та забезпечення необхідних умов навчання не відповідали зростаючим потребам суспільства та науково-технічній революції. Складнощі починалися вже з житловлаштування іногородніх студентів: гуртожитків не вистачало, що спричинило їх перевантаження. Наприклад, у 1959 р. житлова площа у гуртожитках 21 ВНЗ на одного іногороднього студента становила менше 3 кв. м. при нормі 10 кв. м. Невирішеною була потреба в їдальнях та буфетах. Так, у Харківському сільськогосподарському інституті, де навчалось більше 2300 чоловік, їдальня працювала на 64 посадочні місця; в Одеському державному університеті навчалося більше 2 тис. чол., а в їдальні – 104 посадочні місця[36]. До цього слід додати дефіцит навчального приладдя, відсутність підручників, необхідної науково-методичної та навчальної літератури, потрібного обладнання для лабораторних та навчальних кабінетів.

Слід зазначити, що посилаючи кадри на освоєння цілини або на новий завод, держава намагалась забезпечити їх відповідними умовами проживання: житлом і навіть побутовими речами. Але за розподілом можна було потрапити як в обласний центр, так і у віддалене щойно створене промислове поселення. Про свої умови життя розповідає інженер, якого направили у робітниче поселення промислового району: «Вы почувствуйте это, – нарікає інженер, – у меня ванная комната, пылесос, холодильник, но выглянуть из окна – голая степь»[37]. Він мав на увазі, що поселення відірвали від міста з його театрами, кіно, музеями та соціокультурною інфраструктурою.

Важко сьогодні охарактеризувати виробничі відносини того часу та трудову

дисципліну на підприємствах, але в архівах збереглася доповідна записка про деякий аналіз скарг і заяв трудящих, які надійшли до Львівського обкому компартії України у 1957 р. У 4588 зверненнях громадян, трудящі найчастіше зверталися в обком КПУ з причин «неподобства, безгосподарності, порушення трудового законодавства, зловживання, грубості та неправильності дій керівників підприємств, установ, торгівельних організацій, учбових закладів та шкіл – 1110»[38]. Непоодинокими називалися випадки, коли колгоспникам на довгий час затримують виплату грошей за зроблену роботу тощо.[39] Значну роль на підприємстві або в організації відігравали профспілкові комітети, що опікувалися великим колом питань: від надання трудящим пільгових путівок до санаторіїв до розгляду навіть особистих, сімейних проблем.

За досить широкої соціальної політики матеріальні можливості працюючого українця були невеликими: інтер'єр квартири, особистий одяг, взуття, харчовий раціон були досить скромними. Наприклад, купити спальний гарнітур за 14 тис. руб. громадянин аж ніяк не міг собі дозволити. Сама влада визнавали наявність проблеми низькооплачуванності серед населення. Суму, нижчу за середню заробітну плату, отримували в основному особи некваліфікованої праці – підсобники, сторожа, прибиральниці, санітарки і тому подібне. До них також слід віднести й тих, хто отримував середню заробітну платню, але мав велику сім'ю. Підвищення мінімуму заробітної плати було здійснено після XX з'їзду КПРС. За семилітнім планом середня заробітна плата збільшувалася по країні на 26%, а мінімальний розмір зарплати підвищувався на 70–80 процентів[40]. Зокрема, постанова ЦК КПРС від 8 вересня 1956 р. №1252 «Про підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам та службовцям» наказувала з 1 січня 1957 р. підвищити зарплату: робітникам та службовцям, зайнятим безпосередньо на промислових підприємствах, будівництві, підприємствах транспорту та зв'язку – у розмірі не менше 300–350 руб./місяць; іншим робітникам та службовцям, а також молодшому обслуговуючому персоналу та працівникам охорони промислових підприємствах, будівництва, транспорту і зв'язку – не менше 270 руб.[41]

При цьому прибутковий податок становив 13%, трудящі мали змову отримати за значно нижчим цінами путівки у санаторії, будинки відпочинку, літні табори, усі громадяни користувалися безкоштовною освітою, у тому числі й вищою, медициною, а квартплата у бюджеті робочої сім'ї складала не більше 5% (і це найнижчий показник у всьому світі)[42]. З приходом до влади М. Хрущова було скасовано багато різних платежів, що їх мало сплачувати населення, як то натуральні податки з селян (повинні були здавати 120 л молока, 40 кг м'яса, певну кількість яєць тощо), податок на бездітність, підписка на облігації.

Навіть маючи достатньо коштів, придбати у магазинах необхідні або потрібні побутові товари, посуду, інвентар, мебельну продукцію, техніку або товари легкої промисловості (одяг та взуття) було досить важко. Наприклад, люди отримували квартири та переселялися у нові будинки, але купити необхідні для ремонту та облаштування квартири товари не мали змоги, бо у магазинах практично не було мебельної продукції, будматеріалів для ремонту: «Вы приходите в магазин, чтобы купить мебель в новую квартиру. Но…вам говорят: «Стульев нет. Столов тоже. Складных рижских радостей тоже нет».[43] Більшість людей змушені були стояти у черзі за такими покупками: «Слесарь Чурилов стоял в очереди за гардеробом с мая прошлого года (1958) (майже рік, а то і більше. – *Т. О.)*. Токарь Симонов записался «на шкаф», но комнату получил скорее шкафа»[44]. Не дивлячись на еру машинобудування та автомобільний бум у світі, для радянського громадянина машина залишалася лише мрією. «Москвич» або «Победа» були доступними лише для партійних діячів або директорів великих підприємств і аж ніяк не

були «неотъемлемой частью быта» звичайних громадян[45].

Іншою проблемою була одноманітність, сірість та непривабливість більшості тогочасних товарів: «Мы с женой решили оклеить нашу квартиру новыми обоями и вот мы в магазине. На стенде выставлена масса различных обоев, разных рисунков и раскраски. Но их объединяет одно – непривлекательность, вернее сказать – безвкусица. На наши возмущенные возгласы продавец ответил с удивлением: «Нормальные обои. Что вы волнуетесь, граждане?» Мы ушли ни с чем. В другом магазине те же обои. Мы так и не оклеили свою квартиру»[46]. У магазинах не пропонували варіантних меблів, шпалер тощо. У книзі відгуків на виставці прикладного мистецтва РСФСР був досить цікавий запис: «Двадцать лет я (архітектор. *–Т. О.*) хожу по подобным выставкам. Двадцать лет я любуюсь прекрасными изделиями, выставленными на этих картинах. Двадцать лет я задаю себе вопрос, почему столь прекрасных и удобных вещей нет в наших магазинах»[47].

Виписка із журнальної статті того часу зазначає: «Уровень жизни трудящихся при социализме устойчив. Рабочему не грозит безработица, так как этот страшный бич пролетариата ликвидирован. Семье рабочего не грозит катастрофа в случае болезни кормильца, так как социалистическое государство придет на помощь через систему социального страхования. Нищета и пауперизм не грозят рабочему при наступлении старости, так как в стране социализма существует система социального обеспечения»[48]. Дійсно, держава гарантувала і робила доступними для громадян отримання освіти, працевлаштування, житло, заробітну платню, пенсію, грошові виплати та матеріальну допомогу у разі необхідності. Соціальні суперечності, пов'язані із диференціацією суспільства більшою мірою були пом'якшені: у своїх доходах та можливостях переважна більшість населення були рівними, хоча подекуди це нагадувало зрівнялівку.

Поряд із цим доводиться констатувати за даними управління міліції МВС УРСР, що бродяжництво і жебракування мали місце в Україні того часу. Лише у першому півріччі 1953 р. за цією обставиною було затримано 10 тис. 662 особи, а у другому кварталі 1953 р. порушників було 6 тис. 331 чол.[49]. Найбільшу кількість відповідних осіб було затримано у Києві, Сталіно, Харкові, Дніпропетровській області та м. Дніпропетровську, а також у Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших областях[50].

Отже, реформаторська діяльність М. Хрущова та обережна й неповна відмова від жорстких політичних схем та ідеологічного тиску мали безперечно позитивний вплив на рівень життя населення та моральну атмосферу у суспільстві, хоча тоталітарна система давалася взнаки зі всіма своїми негативними проявами. Зростання чисельності громадян у державі говорить про суспільну стабілізацію та підвищення рівня життя громадян у порівняні з попереднім десятиліттям. Одночасно існувала проблема неможливості задовольнити у повній мірі зростаючі потреби населення, хоча швидкими темпами розбудовувалася соціальна інфраструктура міст (менш повільно – сіл), розширювалася мережа підприємств побутових послуг, культурних та освітніх установ тощо. Помітно покращилися умови проживання громадян у силу отримання багатьма з них окремих квартир, проведення газифікації, електрифікації, налагодження водопостачання та каналізації.

Протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція зростання міського населення та зменшення відповідно кількості сільських жителів з причини значного розриву матеріального й духовного рівня села і міста, більших можливостей для здобуття освіти та працевлаштування у місті, нерозвиненості сільської інфраструктури та занедбаності соціальної та духовної сфери. Ці причини зумовлювало відтік населення із села та процеси урбанізації.

Анотація

Стаття є дослідження побутових умов та рівня життя, матеріальних можливостей та духовних потреб, моральних цінностей та установок українських громадян упродовж 1953–1964 рр.

Annotation

The article is studding of living conditions and level of life, financial possibilities and spiritual needs, moral values and mental sets of Ukrainian citizens within 1953–1964.

---

[1] *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 2003. – 250 с.

[2] *Хоменко Н.* Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950–60-ті рр.) // Український історичний збірник. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 214–228.

[3] *Рибак І.В.* Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955) // УІЖ. – 1994. – №1.

[4] *Швидкий В.П.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х років // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 149–168.

[5] *Бондарчук П.М.* Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // УІЖ. – 2007. – №3. – С. 138–152.

[6] *Єрінбург І.* Оттепель, повесть // Знамя. – 1954. – № 5. – С. 14–87.

[7] *Удод О.А.* Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – №3. – С. 6–15.

[8] *Лотман Ю.М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПБ, 1996. – С. 10.

[9] *Козьякова М.И.* Эстетика повседневности. Материальный быт и культура Западной Европы 15–19 вв. — М., 1996 – 173 с.

[10] Населення СССР. 1987. Статистический ежегодник. – М., 1988. – С. 9.

[11] *Пенькова О.Б.* Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 12.

[12] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 1802. – Арк. 1–2.

[13] *Ісайкіна О.* Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – С. 12.

[14] Там само. – С. 17.

[15] *Борисовский Г.* Архитектура и быт // Новый мир. – 1957. – №5. – С. 227.

[16] *Лиходеев Л.* Сундуки со звоном. Фельетон // Знамя. – 1959. – №4. – С. 163.

[17] Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 7055. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 7.

[18] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 5065. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 51.

[19] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3675. – Арк. 15–17.

[20] ДАЧО. – Ф. Р-5065. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 2.

[21] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1783. – Арк. 171.

[22] Там само. – Арк. 172.

[23] ДАЧО. – Ф. Р-5065. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 2.

[24] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1783. – Арк. 171–172.

[25] ДАПО. – Ф. 4085. – Оп. 3. – Спр. 1500. – Арк. 214.

[26] *Галайчак Т.* Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50-80-ті рр. XX ст.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість. Збірник наук праць. – Львів, 1997. – Вип. 3–4.

[27] *Писарев И.* Проблеммы народного потребления // Новый мир. – 1959. – №6. – С. 216.

[28] Там само.

[29] *Брехунець Н.С.* Навчальні заклади освіти України 50–80-х років XX ст.: історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 68.
[30] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – №5–8.
[31] Вчені та педагоги. – Харков: Вища шк., 2000. – 175 с.
[32] *Брехунець Н.С.* Навчальні заклади освіти України… – С. 67.
[33] Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике. – К., 1983. – С. 101?.
[34] ДАПО. – Ф. Р-6829. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 65.
[35] *Опенкин Л.А.* Были ли повороты в развитии советского общества в 50-е и 60-е годы? // Вопросы истории КПСС. – 1998. – №8. – С. 61.
[36] ЦДАВО України. – Ф. 4849. – Оп. 1. – Спр. 2548. – Арк. 39.
[37] *Скорино Л.* «Разговор на чистоту. (По поводу статьи В. Померанцева «Об искренности в искусстве»)» // Знамя. – 1954. – № 2. – С. 168.
[38] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 54.
[39] Там само. – Арк. 54, 56.
[40] *Иоффе Я.* Решающий этап // Новый мир. – 1959. – №2. – С. 193.
[41] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1783. – Арк. 37.
[42] *Писарев И.* Проблемы народного потребления… – С. 209.
[43] *Лиходеев Л.* Сундуки со звоном… – С. 164.
[44] Там само. – С. 165.
[45] *Ровинский Г.* Мысли об автомобиле // Новый мир. – 1957. – №8. – С. 202–211.
[46] *Борисовский Г.* Архитектура и быт… – С. 232.
[47] Там само. – С. 233.
[48] *Писарев И.* Проблемы народного потребления… – С. 210.
[49] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3111. – Арк. 85–87.
[50] Там само.

Бобровнік Юрій
(Переяслав-Хмельницький)

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЬВІВСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО БРАТСТВА В УКРАЇНІ (1989–1994 рр.)

Стрімкий розвиток національно-визвольного руху в Україні у другій половині 1980-х років, стимульований «Перебудовою» та «Гласністю», сприяв активізації студентського руху. Стали створюватися регіональні молодіжні організації, члени яких від культурницької діяльності переходили на позиції боротьби за права та свободу свого народу. Серед них помітну громадсько-політичну позицію відігравало «Студентське Братство» (СБ).

Мета статті з'ясувати стан наукового вивчення діяльності СБ та встановити джерельну базу; розглянути суспільно-політичну діяльність Студентського Братства у 1989–1994 рр.

Окремі напрями з історії СБ знаходимо у дослідженнях Д. Мельникова[1]. Більше інформації про його діяльність подав О. Бойко, віднісши членів Братства до студентської молоді, котра врятувала від «політичного нокауту опозицію» восени 1990 р.[2] Автор вважає, що в акції голодування на майдані Жовтневої революції переважно брали участь студенти зі Львова[3]. Деякі згадки про Братство знаходимо у довідниках, де йдеться мова про студентські об'єднання[4]. У цьому ж руслі проведено дослідження А. Білоуса, автор відзначає, що СБ було в числі організацій, які утворили Спілку українських студентів (СУС)[5]. Розглядаючи молодіжний рух, В. Кулик, О. Голубоцький зосередили свою увагу на діяльності студентської організації лише в 1989–1990 рр., піком якої стала участь у голодуванні молоді в жовтні 1990 р. Унікальність досліджень авторів полягає лише в тому, що вони єдині, хто розкрив суть організаційної побудови Студентського Братства, вказуючи на його певну аморфність[6].

Досить цінними є матеріали самвидаву того часу, особливо газет студентського об'єднання «Братство»[7]. Завдяки їм можемо відновити хронологію подій, ініційованих СБ. Однак матеріали газет потребують критичного підходу та більш ґрунтовної перевірки. Про діяльність СБ коротко йдеться у дослідженнях О. Голубоцького, Ю. Докуніна, В. Кулика. Зокрема, дослідники відзначили приєднання СБ 1994 р. до Першої студентської Профспілки (ПоСтУП)[8]. Деякі факти з історії регіональної діяльності СБ містяться у матеріалах, що знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України)[9].

25 травня 1989 р. за ініціативою студентів факультету журналістики Львівського університету відбулася установча конференція на якій були прийняті статут, програма, звернення до студентів України, обрана керівна Рада Братства[10]. Після утворення організації члени Братства розпочали активну свою діяльність. З червня до серпня 1989 р. активісти організації взяли участь у другій екологічній експедиції «Дністер-Львів-89», організованій Товариством Лева для визначення екологічного стану басейну Дністра[11].

Ще в час становлення організації її активісти відновлювали пам'ятники, проводили культурно-концертну діяльність[12]. Уже у вересні 1989 р. члени Братства заявили про необхідність добиватися «повної демократизації» університетського навчального процесу, поширення серед молоді знань про українську культуру та історію. Тоді ж було й заявлено про необхідність студентам посилено взяти участь у виборчих кампаніях осені 1989 р.: виборах до Верховної Ради України, комсомольських і профспілкових органів, студентських конференцій, а також делегатів на студентський всесоюзний форум, представивши максимум своїх кандидатів у депутати та делегатів усіх рівнів[13].

Перший чисельний студентський мітинг в Україні відбувся у Львові 31 серпня 1989 р. з ініціативи осередку «СБ» Львівського політехнічного інституту та львівської організації Народного Руху України (НРУ). Студенти протестували проти «чистоти рядів», «батьківської турботи» з боку ректора львівського Політехнічного інституту та виступили на захист прав студентства[14]. Проте, як оцінювали самі учасники мітингу, час для його проведення обрано не досить вдало, оскільки студенти ще не з'їхалися до навчальних закладів Львова, та вказували на відсутність досвіду проведення в них такого типу заходів. Мітингувальники прийняли резолюцію, яку члени СБ намагалися втілити в життя протягом часу існування організації.

Наступною акцією СБ став протест проти проведення адміністраціями ВНЗ «патріотичних» заходів із примусовим залученням студентів, як це відбулося 9 вересня 1989 р., коли були зняті дві групи лісогосподарського факультету ЛДТІ, споряджені червоними прапорами і відправлені інститутськими автобусами на стадіон «Дружба», де мав відбутися мітинг, організований Радою ветеранів, який члени СБ перетворили на мітинг-протест під синьо-жовтими прапорами[15]. СБ виступило співорганізатором фестивалю «Червона Рута» і після його закінчення звинуватило владу у втручані та перешкоджанні його проведення[16].

Спершу СБ прагнуло в рамках існуючих законів покращити становище студентів, про що свідчить зустріч представників СБ із головою облпрофради 29 вересня 1989 р. На ній обговорили питання захисту студентів, можливості створення студентської асоціації, студентської сторінки у «Профспілковому віснику»[17]. 18 жовтня 1989 р. активісти СБ прагнули легалізувати студентську організацію і зареєструвати її на пленумі міськвиконкому Львова, проте влада міста відмовила студентам у їх намаганні[18].

1 жовтня 1989 р. у Львові на вулиці Коперника міліція силою розігнала мітинг. СБ засудило дії органів правопорядку і вимагало розслідування інциденту та покарання міліцейських чиновників[19]. 2 жовтня на розширеному засіданні координаційної ради СБ, прийнято рішення організувати загальноміський страйк-протест, і висунути вимоги, у разі невиконання яких 4 жовтня оголошувався би цілодобовий страйк. 3 жовтня у 2-годинному попереджувальному страйку взяли участь студенти 5 вузів – університету, політехнічного, поліграфічного, лісотехнічного інституту та інституту прикладного та декоративного мистецтва. 5 жовтня, прагнучи консолідувати молодіжні організації, СБ взяло участь у зустрічі представників молодіжних організацій Львова, що відбулася у приміщенні львівського міського комсомолу. У ній взяли участь члени ОК і МК комсомолу, Товариства Лева, Спілки Незалежної Української Молоді. На зустрічі обговорювалися можливіості подальшого діалогу різних організацій[20].

Виникнення осередків СБ у львівських вузах відбувалося практично водночас. Проте їх спрямованість на певних етапах була різною в силу тих проблем, які стояли першочерговими у розв'язанні в тому чи іншому конкретному навчальному закладі. Структура Братства була децентралізована. Його осередки мали право приймати свій статут і були майже повністю автономними. Міське керівництво «братчиків» виконувало

тільки координаційні дії. Така децентралізація все ж не ототожнювалася з аморфністю структури. Студентське Братство являло собою єдине молодіжне середовище. Саме тому допускалася автономія вузівських осередків. Лідер СБ М. Іванчишин пояснював причини такої побудови організації наявністю специфіки у кожному окремому вузі Львова. Так, у Сільськогосподарському інституті адміністрація прихильно ставилася до «Братчиків», а в Політехнічному – члени Братства постійно переслідувалися. Відповідно і діяльність осередків у цих навчальних закладах будувалася за різними принципами[21].

Одним із перших утворився осередок СБ у львівський політехніці. Його становлення відбувалося завдяки активній участі студентів у діяльності Товариства Лева, потім створенні Молодіжного Товариства Української Культури.

Улітку 1989 р. в Києві виникла ідея створення міжвузівської організації, яка б стала центром студентської політичної ініціативи. 5 вересня того ж року утворився ініціативний комітет, який провів нараду за участю членів Братства, присутні домовилися про створення Української Студентської Спілки (УСС)[22].

7–8 жовтня 1989 р. відбулася зустріч студентських неформальних організацій Львова, Києва, Чернівців, Одеси та Тернополя, на якій було вирішено провести у того ж року в Києві з'їзд студентів України, який би об'єднав зусилля студентів для захисту їх прав та інтересів.

Визнаючи головними завданнями вищої освіти здобуття високої кваліфікації, виховання демократичної свідомості, громадсько-політичної активності, підготовки справді народної інтелігенції УСС братиме участь у національному відродженні і громадському житті України. Пролунав заклик до студентів України створювати осередки УСС у своїх навчальних закладах. Було також утворено осередки оргкомітету УСС в Києві (О. Доній, М. Кошманенко), Львові (А. Дещиця, Л. Петренко), Чернівцях (О. Хавич), Одесі (І. Сьомик)[23].

Розбудовуючи свою організаційну структуру, СБ формувало власну бібліотеку, що вже у жовтні 1989 р. налічувала 50 найменувань періодичних незалежних видань з 7 республік СРСР, а також Польщі та Канади. Передусім, налагоджувалося постачання такого роду літературою львівських осередків[24]. Восени 1989 р. структури СБ виникли у Чернівцях[25], Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку[26]. 15 жовтня у м. Чернівці відбувся мітинг, за результатами якого 16 та 17 жовтня міліцією заарештовано двох студентів історичного факультету Чернівецького Державного Університету. СБ опротестувало дії міліції. 20 жовтня з ініціативи осередку на порядку денному звітно-виборчої комсомольської конференції Чернівецького університету першим стояло питання про політичну ситуацію в місті. Конференція вирішила вимагати відміни покарання студентам та іншим учасникам мітингу, а також визнати його санкціонованим. Вимоги студентів підтримав ректорат і партком. У випадку не виконання вимог студенти залишали за собою право діяти у рамках Конституції, для чого створили комітет уповноважених. Того ж вечора студентів було випущено[27].

16–23 жовтня пройшли вибори делегатів на Студентський Всесоюзний форум, що мав відбутися в Москві. Були обрані делегати із 7 вузів Львова (університет, політехнічний, поліграфічний, лісотехнічний, медичний, торгово-економічний інститути та інститут декоративного мистецтва), перемогли на виборах кандидати від СБ. 22 жовтня 1989 р. відбулося перше засідання оргкомітету з'їзду студентських організацій України, на якому було вирішено провести з'їзд 7–9 грудня 1989 . в Києві; опрацьовано програмову декларацію і проект статуту УСС, підготовлені М. Томенком. Керівництво СБ намагалося бути в курсі подій всесоюзного молодіжного опозиційного руху й тому 28–29 жовтня 1989 р. відрядило до Ленінграда на міжрегіональну зустріч делегатів студентського

форуму, на якій Братство репрезентував студент-політехнік О. Гаркот. 29 жовтня – на горі Ключ біля могили січових стрільців братчики урочисто відзначили 71 роковини утворення Західно-Української Народної Республіки[28].

Студентська організація завжди виступала проти незлагоджених дій опозиції і тому піддала критиці непідготовлений страйк, проведений 25 жовтня 1989 р. у Львові «дорослими опозиційними силами», вважаючи, що проти комуністичного режиму потрібно діяти продумано та організовано[29].

1 листопада 1989 р. відбулася установча конференція СБ Політехнічного інституту, на якій студентами вироблено структуру осередку, обрано правління (3 особи) та раду представників. 2 листопада у с. Збоша на місці поховання 40 стрільців УГА, впорядкованому СБ Львівського медичного інституту, пройшов мітинг і молебен за участю православного священика, 3 священиків УКЦ, народного депутата СРСР Р. Братуня, 50 студентів мединституту, близько тисячі місцевих жителів. 3 листопада 1989 р. відбулася конференція СБ Львівського університету, на якій створено Раду з 9 осіб та обрано її голову – студента-фізика А. Винничука[30].

18 листопада у студклубі ЛДУ відбулося свято стрілецької пісні «Гей там на горі Січ іде», організатори якого виступили осередки СБ фізичного та механіко-математичного факультетів. Під час свята вперше в університеті було піднято блакитно-жовтий прапор[31].

29 листопада у приміщенні конференц-залу готелю «Супутник» відбулася друга загальноміська конференція СБ Львова. На ній заслухано звіти про діяльність осередків, обговорено і в основному затверджено новий Статут Братства та обрано новий склад Ради, головою якої став М. Іванчишин[32].

8–9 грудня 1989 р. в Київському університеті відбулися Всеукраїнські установчі збори УСС, в роботі яких взяли участь і представники СБ[33]. З першого дня роботи установчого з'їзду розгорнулася дискусія щодо того, якою бути новій організації – асоціацією об'єднань чи спілкою. Після бурхливих дебатів проголошено Конфедерацію студентів України (КСУ), до складу якої відійшло СБ та новоутворена централізована УСС.

У грудні 1989 р. за участі СБ у Львові відбувся форум, на якому прийнято резолюцію «Про Засоби масової інформації». Зокрема в ній ішлося про те, що учасники форуму засуджують позицію Центральних ЗМІ, передусім, – програми «Час» і газети «Правда»; висловлюють підтримку громадській позиції таких видань, як «Московские новости», «XX век и мир», «Аргументы и факты», і таких програм, як «Взгляд»; вимагають відмінити контроль КПРС над непартійними виданнями і програмами; вимагати ідеологічної цензури та якнайшвидшого прийняття демократичного закону про ЗМІ[34].

1990 р. відбулася ціла низка заходів, ініційованих СБ. 20–21 лютого 1990 р. в Київському університеті відбувся страйк студентів, після якого влада заарештувала студентських лідерів «за спробу організації мітингу». 23 лютого на знак протесту проти ув'язнення студентів, відбулося пікетування київського міськвиконкому, під час якого влада арештувала 17 осіб. 11 було засуджено на різні терміни ув'язнення. 27 лютого 1990 р. група студентів зі Львова, Дрогобича, Чернівців, Києва пікетувала київський міськвиконком із приводу незаконності арештів студентів 21–23 лютого 1990 р. Невдовзі із пікетувальників арештовано 12 осіб, серед них 9 студентів із Львова і Дрогобича: І. Коцюруба, А. Гуск, І. Сліпецький, А. Гасанов, А. Лупах, А. Ануфрієв, М. Походжай, О. Садовий, Д. Стеблах[35].

23–25 лютого 1990 р. відбувся 2-й з'їзд КСУ. До Львова з'їхалися лідери студентських організацій Дніпропетровська, Одеси, Києва, Ужгорода, Чернівців. Очевидці стверджують, що тон з'їзду задали слова М. Іванчишина, який сказав: «Боротьба за студентські права – це політична боротьба, боротьба за владу»[36]. Делегати визнавали, що

активізація студентського руху «не всім до душі»[37], бо якщо у Львові діяльність СБ підтримано громадськістю і воно було офіційно зареєстровано, то у Києві влада заарештувала студентів, які прагнули своїх прав, а умови діяльності студентів на Сході та Півдні України були ще гіршими. У перший день делегати вимагали вивести з навчальних закладів партійні комітети, військові кафедри з підпорядкування Міністерства оборони СРСР, порушити питання про створення національних військових формувань. Робота з'їзду проходила по секціях: «Студентство і політика», «Студентство і національне відродження», «Студентське самоврядування, статути вузів та незалежних студентських профспілок», «Студентство і соціологія». На з'їзді також було обговорено і прийнято Статут Конфедерації Студентів України. Після завершення роботи з'їзду проведено мітинг, на якому було зібрано пожертвування на меморіальну дошку А. Коцко[38]. З'їзд КСУ прийняв рішення розпочати 1 березня 1990 р. загальноукраїнський страйк на знак протесту проти арештів студентів у Києві. Також делегати прийняли цілу низку радикальних резолюцій та декларацій, зокрема: «Політичну декларацію», в преамбулі якої йшлося, що молодь усвідомлювати, що «проблеми студентства, як і всієї молоді, є результатом підневільного становища України та тоталітарної, соціалістичної системи господарства. І далі вважаємо, що політичні проблеми можуть бути вирішені лише демократичними методами парламентським шляхом»[39].

У декларації «Студентство і національне відродження»» йшлося, про те що, кризовий стан радянського суспільства вимагав якнайшвидшого перегляду його основних принципів, зокрема у питанні забезпечення національної рівності, оскільки внаслідок проведення КПРС і ВЛКСМ імперської політики денаціоналізації, русифікації, геноциду проти народів України знищено значну частину передової інтелігенції, національний генофонд – селянство, цілеспрямовано занедбано і зруйновано пам'ятки історії і культури, у результаті антинародних дій уряду і влади різко знизився рівень національної свідомості, особливо молоді. Виходячи з принципів міжнародного права, учасники з'їзду КСУ, вимагали ліквідувати диктатуру партійних і комсомольських органів: у галузі культури, освіти, науки, а саме ліквідувати парткоми та комітети комсомолу у школах, ПТУ, технікумах та ВНЗ; у ЗМІ (пресі, радіо, телебаченні): вимагалося відмінити цензуру, визнати й надання юридичного статусу незалежній неформальній пресі, прийняти якнайшвидше закон про ЗМІ, оскільки, як вважали делегати з'їзду, «життєздатність народу безпосередньо залежить від його самосвідомості. А відродження національної гідності – справа всіх і кожного»[40].

Приймаючи «Екологічну декларацію», студенти вважали екологічне становище на Україні критичним. Й тому радикальними заходами порятунку України вважали: поетапне закриття об'єктів АЕС на Україні, оскільки вони розміщенні в екологічно небезпечних районах, на них установлені реактори, аналогічні чорнобильським; мала бути повна гласність в області екології; проекти, реалізація яких загрожує навколишньому середовищу впроваджувати шляхом всенародного референдуму; оголосити курортними зонами Прикарпаття, Закарпаття, Карпати, узбережжя Чорного та Азовського морів. Негайно припинити в цих районах дію всіх джерел екологічної небезпеки; заборонити використовування в сільському господарстві гербіцидів, а також відходів фармацепевтичної промисловості та інших небезпечних біологічних речовин; зменшити вирубку лісів шляхом ефективнішого використання деревини. Молодь вважала, що підвищення коефіцієнту використання деревини лише на 10% дасть можливість вирубування лісів на 50%; Створити громадські комітети екологічного захисту; припинити будівництво РАС біля села Пістрялово Закарпатської обл. як екологічно

небезпечне; порушити питання про кримінальну відповідальність за Чорнобильську аварію тодішнім партапратом республіки[41].

У резолюціях також йшлося про вимоги офіційного визнання державного святкування релігійних свят та встановлення вихідних днів на великі релігійні свята; перенесення екзаменаційних сесій, днів навчання із цих днів; вважати державним святом України 22 січня – День Соборності України; вважати чорнобильську трагедію, розстріл студентів під Крутами 29 січня днями національної жалоби; запровадити вивчення на факультативній основі у вузах України богослов'я, теології, історії України. В документах також пропонувалося з метою підвищення національної свідомості організовувати щорічне свято студентської пісні, проводити щорічні студентські експедиції з вивчення рідного краю, особливу увагу приділити територіям Закарпаття, Східної та Південної України; створити літні дитячо-юнацькі просвітницько-спортивні збори; проводити просвітницьку роботу в дошкільних закладах; створити координаційний центр для обміну інформацією та проведення спільних акцій[42].

У наступній резолюції з'їзду КСУ з питань студентського самоврядування, статуту вузів та незалежних студентських профспілок вимагалось: автономія та екстериторіальність вузів; визнати навчання у вузі суспільно-корисною працею, з обов'язковим урахуванням часу навчання в загальний трудовий стаж та вважати студентів членами трудового колективу; кожен вуз, виходячи зі своїх умов, сам мав визначати форми керівництва, виборчу систему та основні принципи проведення навчального процесу. Беручи до уваги реально існуюче становище студентської молоді, з'їзд КСУ вважав за необхідність створити в республіці незалежну студентську профспілку з повними юридичними повноваженнями, які б надали можливість реально вирішувати проблеми студентства, ставити вимоги перед керівництвом України, області, міста, маючи при цьому правові гарантії їх вирішення[43]. Також було прийнято резолюцію про ЗМІ, в якій вимагалося надавати можливість усім організаціям, що діють згідно з нормами міжнародного права, видавати свої друковані органи у державних друкарнях, передавши їм частину технічних потужностей. Вважати неможливими будь-які утиски і переслідування з ідеологічних міркувань[44]. Також виступили проти висування газети «Радянська Україна» на здобуття премії ім. Т. Шевченка, надіславши Телеграму Комітету по Шевченківських преміях[45].

27–28 лютого 1990 р. в Київському державному університеті на факультеті журналістики працювала перша підготовча конференція редакторів і членів редколегій неформальних видань України, на яку прибули представники 16 редакцій. Неформальні видання м. Львова були представлені газетами «Братство» та «Молода Україна». У перший день роботи відбулося обговорення правових, політичних і професійних проблем, пов'язаних з неформальною пресою. По закінченню офіційних бесід, конференція працювала над обговоренням резолюції та проектом статуту і програми новоствореної профспілки незалежних журналістів України. Домовилися, що запропонований проект основних документів новоствореної профспілки незалежних журналістів України буде допрацьований орггрупою. Враховуючи виправлення та доповнення, що будуть внесені на майбутніх організаційних зустрічах, вирішили подати проект на наступну конференцію для затвердження. Закінчилася перша підготовча конференція прийняттям резолюції, а також визначенням термінів організаційних зустрічей[46]. У квітні – травні 1990 р. СБ долучилося до створення Української Молодіжної спілки у Москві для сприяння українській молоді, що перебуває за межами України[47].

Досить помітну роль СБ відіграло восени 1990 р., коли спільно з УСС розпочало 2 жовтня, політичне голодування на столичній площі Жовтневої революції. Основний план

дій та принципові позиції були розроблені у ході переговорів між представниками УСС (О. Доній, Ю. Зубко) та СБ (О. Кузан, Т. Давидяк), що відбулася у рамках зустрічі молодіжних і студентських організацій СРСР у Вільнюсі. Київська УСС у листівці висунула три вимоги: достроково припинити повноваження ВР України та призначити нові вибори на багатопартійній основі 1991 р.; прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; не допустити підписання Союзного договору. Львівські студенти доповнили цей перелік ще двома вимогами: прийняти рішення про проходження військової служби громадянами України виключно в межах республіки та відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола[48].

26 жовтня 1990 р., в умовах активізації національно-визвольного руху за незалежність України та супротиву з боку комуністичної влади проходила установча конференція Львівського політехнічного інституту, на якій мали затвердити більш демократичний статут, з чим особливо не погоджувалася партійна організація у навчальному закладі, проте, під тиском СБ зміни до статуту були прийняті. Тоді ж представники СБ заявили, що «у них ніколи не було примирення з КПРС, що вони з дня заснування переслідували і будуть переслідувати комуністів»[49]. Також під тиском НРУ і СБ делегати Конференції прийняли ухвалу про національний прапор у ВНЗ, винесення портретів, бюстів В.І. Леніна, зміни назви навчального закладу (виключивши з неї ордена Леніна та імені Ленінського комсомолу), виведення парткому за межі інституту, викладання всіх суспільних наук у формі факультативів: про заборону І-го та ІІ-го відділів та ін. Вирішено, що протягом 2-х місяців буде переобрано весь керівний склад інституту з позицій платформи Руху та Братства[50]. Навесні 1991 р. відбулася спроба організаційного оформлення студентського руху в єдину республіканську організацію. УСС та Львівське Студентське Братсво утворили Спілку (Союз) українських студентів (СУС)[51]. У Києві протягом 20–24 серпня 1991 р. СУС розповсюдила листівки, в яких студенти закликали українців виступити проти дій ДКНС, створюючи осередки громадського опору[52]. Після проголошення незалежності України розпочалася підготовка до Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України (1 грудня 1991 р.). СБ розпочало проведення активної агітаційно-пропагандистської кампанії, заходи якої мали посприяти визнанню незалежності країни. Зокрема, агітатори-активісти СБ масово від'їжджали у східні та південні області, де проводили концерти, мітинги та зустрічі тощо[53].

Проте в умовах поглиблення економічної кризи в Україні в 1991–1993 рр. та припартизації молодіжних структур, діяльність у форматі СУС не відбулася. Спробою реанімації масової молодіжної ініціативи стало ініційоване Союзом українського студентства друге голодування студентів у Києві в жовтні 1992 р. Проте ця акція не стала знаковою подією в молодіжному середовищі. 26 листопада 1994 р. Студентське Братство м. Львова ухвалило заяву про переорієнтацію своєї діяльності на профспілкову роботу і приєдналося до ПоСтУПу[54].

Таким чином, суспільно-політична діяльність Львівського Студентського Братства, з нашого погляду, не знайшла належного висвітлення в сучасній українській історичній науці й потребує більш докладноговивчення. Загалом діяльність СБ можна умовно поділити на кілька періодів: І-й – травень–серпень 1989 р. – період інституційного становлення та еколого-культурницька діяльність; ІІ-й – 31 серпня 1989 р. – грудень 1989 р. – виникнення цілої низки осередків Братства у львівських ВНЗ та інших містах Західної України, загострення протистояння із владою, участь у мітингах; ІІІ-й – 1990 р.– 1991 р. – період боротьби за незалежність України, піком якої стало голодування у жовтні 1990 р.; ІV-й – 1991 р. – 1994 р. – період пошуку СБ свого місця серед студентських організацій України. Найактивнішим студентське Братство було в 1989–1991 рр., коли

перед українським національно-визвольним рухом повстало найголовніше завдання – проголошення незалежності України. Загалом робота Братства спрямовувалася на захист прав студентів через посилення політичної боротьби за суверенітет України. Піком діяльності організації можна вважати участь її представників у студентському голодуванні 1990 р. Зменшення активності організації після 1991 р. пояснюємо тим, що, як і більшість молодіжних організацій того часу, СБ не зуміло швидко переорієнтуватися на нові умови роботи й тому в умовах спаду мітингової активності та відходу частини молоді від політичної боротьби після того, як Верховна Рада не виконала однієї з головних вимог – розпуску.

Загалом, з нашого погляду, діяльність СБ була багатогранною. Організація прагнула розв'язати проблеми різного спектру: від екологічних, студентських до політичних та економічних. Про це свідчать відозви КСУ. Таким чином, студентське львівське Братство можна віднести до прогресивних молодіжних організацій, що цілеспрямовано та енергійно протистояли комуністичному режиму в питанні проголошення незалежності України.

Анотація

У статті розглядається процес виникнення та суспільно-політична діяльність львівського Студентського Братства.

Annotation

The process of origin and social and political activity of Lvov Student Fraternity is examined in the article.

---

[1] *Мельников Д.* Участь студентської молоді в управлінні справами вузів: Історія та сучасність. Науковий вісник. Історія. Чернівецький університет: Збірник наукових праць. Вип. 96–97. Історія. – Чернівці, 2000. – С. 198.

[2] *Бойко О.* Феномен жовтневої революції 1990 року або чому альтернатива не стала реальністю // Нова політика і час. – 2001.– №4. – С. 40–44.

[3] Там само. – С. 41.

[4] Молодіжний рух України. Довідник. Частина І. – К., 1996. – С. 84.

[5] *Білоус А.О.* Політичні об'єднання України. – К., 1993. – С. 49.

[6] *Кулик В., Голобуцька Г., Голобуцький О.* Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження.: http://golob.narod.ru/kniga.html.

[7] Братство – Львів. 1989, вересень – №1.

[8] *Голобуцький О., Докунін Ю., Кулик В.* Сучасний профспілковий рух в Україні: Серія «Ексклюзив». – Вип. 5. – К., 1996. – 60 с.

[9] Про установчу конференцію Львівського політехнічного інституту. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. І. – Оп. 32. – Спр. 2768. – 218 арк.

[10] *Пашиніна Т.С.* Молодіжний рух в Україні в другій половині 50-х–80-х рр. XX ст.: дисертація канд. іст. наук 07.00.01/ Пашаніна Тетяна Семенівна – К., 2004. – С. 93.

[11] *Кулик В., Голобуцька Г., Голобуцький О.* Молода Україна...

[12] Братство. – Львів. 1989, вересень – №1.

[13] Там само. – С. 1.

[14] Там само. – С. 2.

[15] Братство. – Львів, 1989, жовтень – №2.

[16] Там само. – С. 4.

[17] Там само. – С. 2.

[18] Братство. – Львів, 1989, жовтень – № 3.

[19] Братство. – Львів, 1989, жовтень – №2.

[20] Там само. – С.2.

[21] *Кулик В., Голобуцька Г., Голобуцький О.* Молода Україна...

[22] *Пашиніна Т.С.* Молодіжний рух в Україні.... – С. 19.

[23] Братство. – Львів, 1989, жовтень – №2. – С. 4.
[24] Братство. – Львів, 1989, жовтень – № 3. – С. 4.
[25] Там само. – С. 3.
[26] *Кулик В., Голобуцька Г., Голобуцький О.* Молода Україна...
[27] Братство. – Львів, 1989, жовтень – № 3. – С.3.
[28] Там само. – С.3.
[29] Братсво.– Львів, 1989, листопад – №4. – С. 1, 4.
[30] Там само. – С.3
[31] Братство. – Львів, 1989, листопад – №5. – С. 1.
[32] Там само. – С. 1.
[33] *Доній О., Синельников О.* Історія УСС мовою документів і фактів (1989–1999). – К., 1999. – С. 17.
[34] Братство. – Львів, 1989, грудень – №6. – С. 3.
[35] Братсво. – Львів, 1990, березень №2 (8). – С. 1.
[36] Там само. – С. 1.
[37] Там само. – С. 1.
[38] Там само. – С. 1.
[39] Братство. – Львів, 1990, березень – №3. – С. 1
[40] Там само. – С. 4.
[41] Братство. – Львів, 1990, березень – №4 (10). – С. 3.
[42] Братство. – Львів, 1990, березень – №3. – С. 4
[43] Братство. – Львів, 1990, березень – №4 (10). – С. 3.
[44] Там само. – С. 3.
[45] Там само. – С. 3.
[46] Братство. – Львів, 1990, березень – №3. – С. 1.
[47] Братство. – Львів, квітень – №5 (11). – С. 3–4.
[48] *Бойко О.* Феномен жовтневої революції 1990 року... – С. 40.
[49] Про установчу конференцію Львівського політехнічного інституту. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.І. – Оп. 32. – Спр. 2768. – Арк. 59–60.
[50] Там само. – Арк. 59–60.
[51] *Білоус А.О.* Політичні об'єднання України... – С. 49.
[52] *Шаповал В.В.* Роль молоді у серпневих подіях 1991 р. та розвиток українського молодіжного руху після розпаду Радянського Союзу // Наукові записки вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С. 155.
[53] Там само. – С. 155.
[54] *Голобуцький О., Докунін Ю., Кулик В.* Сучасний профспілковий рух в Україні... – С. 56.

Дуднік Олександр
(Київ)

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У КОНТЕКСТІ ТЮРКСЬКОЇ ЄДНОСТІ ТА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ

«*Радість Азербайджану – це радість Туреччини,*
а його горе – наше горе».
М. Кемаль-Ататюрк

Розпад СРСР і заснування нових незалежних держав у Центральній Азії та Закавказзі (Південний Кавказ) сприяли виникненню на міжнародній арені низки країн тюркського етносу, що докорінно змінило геополітичну ситуацію у цих регіонах. Будучи слаборозвинутими в економічному плані й не маючи досвіду державного будівництва, нові країни шукали підтримки, насамперед, в етнічно близької Туреччини. Водночас, наявність у них великих запасів енергоносіїв, міжнаціональні (Нагірний-Карабах) й соціальні (громадянська війна в Таджикистані, Андіжанська трагедія в Узбекистані) конфлікти, а також діяльність на їх територіях міжнародних терористичних угруповань викликали зацікавленість ними з боку великих держав світу. За таких обставин, необхідність захисту національних інтересів, розв'язання спільних регіональних проблем і прагнення не стати об'єктами міжнародної політики, все це вимагало не лише узгодження зовнішньополітичних курсів, а й формування міждержавного об'єднання тюркських держав. Показовими у цьому плані є азербайджансько-турецькі взаємовідносини.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що Азербайджан і Туреччина є важливими для України державами-партнерами у рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та Організації за демократію та економічний розвиток (ОДЕР) – ГУАМ. Завдяки підтримці кримських татар, членству в НАТО і прагненню стати повноправним членом ЄС Туреччина зберігає дієвий механізм впливу на Україну, зокрема на політичну ситуації в Криму. Адже орієнтація кримських татар на Анкару може в будь-який момент спричинити на півострові соціально-політичний вибух. Окрім того, Україна і Туреччина є взаємодоповнюючими складовими транспортно-комунікаційного коридору, котрий зв'язує Європу з Азією в одну єдину магістральну систему.

Вагоме значення для України, в плані диверсифікації джерел постачання енергоносіїв, шляхів їх транспортування, а також щодо виходу на ринки Близького і Середнього Сходу має співробітництво з Азербайджаном. Баку є стратегічним партнером Києва у межах ОДЕР–ГУАМ.

Історично Азербайджан одночасно перебував під релігійним, культурним і політичним впливом Ірану й Туреччини. Впливовість першого зумовлювалася тим, що більшість жителів республіки, подібно іранському населенню, сповідує іслам шиїтського толку. Окрім того, в Азербайджані чимало вихідців з Курдистану, Ірану та Дагестану, які, як і іранці, нетюркського походження. На північно-азербайджанських

землях, до включення їх на початку XIX ст. до складу Росії, було прийнято знати перську мову.

Впливовість Анкари зумовлена, передусім, етнічними, культурними, історичними і політичними чинниками. Переважна більшість населення Азербайджану, як і Туреччини, – тюркомовна, зі спільною багатовіковою історією, а політичне керівництво республіки виховане в атеїстичному радянському дусі.

Турецька модель економічного і політичного розвитку довела свою ефективність. За десять років (1983–1993) країна перейшла до вільного ринку, а завдяки розвинутій економіці й контролю над важливими шляхами і протоками з Азії в Європу та Африку зміцнила свої позиції й отримала можливість впливати на економічний розвиток країн Близького Сходу. Вона стала претендувати на роль фінансового регіонального центру[1].

У своїх зовнішньополітичних устремліннях щодо поширення впливу на тюркомовні держави колишнього СРСР, Туреччина користувалася підтримкою Заходу, який, своєю чергою, розглядав її як «*щит»* проти ісламського фундаменталізму і – механізму урівноваження Росії на Кавказі та в регіоні Чорного моря. Москва вважала, що турецьке керівництво сприйняло крах і розпад Радянського Союзу як сприятливий момент для «історичного реваншу», тому наприкінці 1992 р. офіційно заявила, що терени колишньої радянської держави є сферою її життєвих інтересів. Туреччина, подібно російській ідеї СНД, розробляла плани створення під своєю егідою міжнародного об'єднання держав, населених тюркськими етносами, яке представляло б не лише культурний наднаціональний тюркський простір, а й економічний, включаючи формування спільного ринку, єдиної регіональної енергосистеми і системи транспортування енергоресурсів, заснування регіонального банку розвитку, безвізовий рух громадян і капіталів, а також запровадження спільної мови для тюркських держав. Усе це нагадувало ідею формування тюркської конфедерації. Однак глави центральноазіатських держав стримано поставилися до цієї ідеї. У 1992 р. Президент Туреччини Тургут Озал ініціював проведення самітів глав тюркомовних держав. У березні 1993 р. на такому саміті у Туреччині в плані культурного пантюркізму створено нову Міжнародну Організацію зі спільного розвитку тюркської культури і мистецтва так звану ТЮРКСОЙ і започатковано проведення міжнародних тюркських курултаїв дружби і братерства. Ініціатива проведення останніх належить лідеру Партії націоналістичного руху (ПНР) А. Тюркешу. Курултаї задумані як міжнародні з'їзди представників передусім громадських організацій тюркських держав і громад усього світу. Вони проводилися паралельно із саммітами глав тюркських держав.

У 1992 р. заради об'єднання тюрків, зміцнення єдності тюркських держав і координації на державному рівні всіх видів діяльності в Анкарі створено Агентство з тюркського співробітництва і розвитку (ТІКА*)*. До своєї роботи Агентство залучало вчених – вихідців із колишніх радянських республік, істориків, філологів. ТІКА організувало конференцію «Євразія у наші дні», на якій президент С. Демірель підкреслив, що Туреччина не прагне ні до пантюркізму, ні до панславізму, але водночас говорив «про велике тюркське суспільство від Адріатики до Китайського моря», яке в жоден період своєї історії не існувало як єдина держава.

У перші роки незалежності протурецька орієнтація Баку мала не лише історичні корені, а й зумовлювалася пошуком нових союзників у боротьбі проти Вірменії за Нагірний Карабах. Вірменсько-азербайджанський конфлікт вимагав негайного залучення турецьких військових спеціалістів для підготовки військових кадрів республіки, адже Росія неофіційно підтримувала Єреван. В азербайджанському суспільстві поширювалася думка, що Туреччина повинна не тільки надавати підтримку Баку, а й вирішувати за нього наявні проблеми. Туреччина не відмовляла у такій допомозі, але виявляла обережність.

Так, під час першої фази нагірно-карабаського конфлікту Анкара всебічно підтримувала Баку і погрожувала агресією Вірменії, але не надавала Азербайджану безкорисної допомоги, а прагнула перетворити його на свій *геополітичний буфер на Сході*. Доки йшли воєнні дії на карабаському фронті, Анкара не пов'язувала себе з Баку союзницькими відносинами, хоча він, у політичному плані, чекав від неї значно більшого. За президента А. Ельчибея Азербайджан відверто орієнтувався на Туреччину й готовий був стати її молодшим партнером у Закавказзі. Наприклад, у червні 1992 р. напередодні президентських виборів Ельчибей заявив: «В Азербайджану з Туреччиною особливі родинні відносини. Наші народи близькі за мовою, культурою, менталітетом, і, звичайно, Туреччина буде займати головне місце у зовнішній політиці республіки. Економічні відносини з Росією будуть підтримуватися, але ми проти вступу до СНД». Г. Алієв, який у 1993 р. з'явився в блокованому з боку Вірменії та Ірану Нахічевані звернувся за допомогою до Анкари. Для встановлення зв'язку між державами через ріку Араз було збудовано міст, який став єдиним елементом, що з'єднував дві сусідні держави[2].

Однак намагання копіювати політику Анкари у створенні держави-нації, загрожувало Азербайджану втратою державно-національної ідентичності, витісненням груп тюркського походження з адміністрації й провідних галузей економіки, а також зростанням самосвідомості іранських і дагестанських етносів. Проблема полягала не в тому створювати чи не створювати державу-націю, а у виборі – Азербайджан це держава азербайджанців чи держава турків. Азербайджанська еліта, що мала і має, переважно курдські, іранські та дагестанські корені розуміла це, а тому противилася таким тенденціям.

У лютому 1994 р. відбувся перший візит до Туреччини Г. Алієва як глави держави. Виступаючи у Великому національному зібранні (парламенті) Турецької Республіки (ТР), він заявив, що двосторонні відносини з Туреччиною завжди будуть пріоритетними у зовнішній політиці Азербайджану, який готовий розвиватися за турецькою політичною та соціально-економічною моделлю, але потрібний час для розв'язання завдань, що стоять перед республікою[3]. Тоді між двома державами були укладені договір «Про дружбу і співробітництво», угода про створення змішаних робочих груп з урегулювання прикордонних питань, а також угоди про захист інвестицій, про уникнення подвійного оподаткування та про співпрацю у сільському господарстві [4].

Анкара відстоювала інтереси Азербайджану на міжнародній арені, а взаємна зацікавленість держав дозволила їм протягом 1997-1998 рр. визначити головні контури, напрямки і стиль співробітництва. У травні 1997 р. під час офіційного візиту Г. Алієва до Туреччини було підписано дев'ять документів, найважливіший з них – Декларація проб поглиблення стратегічної співпраці між Азербайджанською й Турецькою Республіками.

Окрім єдиних етнічних коренів, релігії та культури Азербайджан і Туреччина мали і мають багато інших чинників, які стимулюють розвиток між ними стратегічних відносин. Це, зокрема, подібні геополітичні інтереси, образ єдиного «ворога», спільні партнери на міжнародній арені та аналогічні вектори зовнішньої політики, а також потенційно єдина ідеологія [5].

Як головні, так і другорядні напрями зовнішньої політики Азербайджан здійснював з урахуванням інтересів та за згоди Туреччини. У турецькому істеблішменті теж не існує розбіжностей щодо пріоритетності співпраці з Баку. Військові кола Туреччини постійно виступають за розширення військово-політичного співробітництва. Так, під час перебування при владі в ТР ісламської партії «*Благоденство*» зроблено спробу посилити безпосереднє втручання у процеси на Південному Кавказі[6].

У результаті у 1998 р. президенти Г. Алієв і С. Демірель досягли домовленості щодо стратегічної співпраці між двома державами у зовнішній політиці, зокрема, у формуванні й здійсненні геоекономічних проектів, військовому плануванні та виробництві. Немаловажну роль у зміцненні стратегічного співробітництва між Баку і Анкарою зіграли дружні особисті стосунки Г. Алієва і С. Демірeля. Глави двох держав використовували навіть незвичну протокольну форму, називаючи один одного «дорогий друг і брат». За розвиток дружніх і братерських взаємовідносин між двома народами і державами у 1999 р. Г. Алієв був нагороджений «Міжнародною Ататюркською Премією Миру», а С. Демірель орденом «Істіглал» – вищою нагородою Азербайджану. Правда, песимісти стверджували, що дружба між Азербайджаном і Туреччиною – це всього лише дружба президентів.

Восени 1999 р. в Анкарі й Стамбулі за участі президентів Азербайджану й Туреччини були підписані дві важливі декларації. Перша стосувалася регламенту транспортування енергоресурсів Каспію на міжнародні ринки за маршрутом Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), а друга – будівництва трубопроводу БТД.

За даними МЗС Туреччини, протягом 1991–1999 рр. було підписано понад 100 турецько-азербайджанських угод про співпрацю в економічній, культурній та інших галузях[7]. Як наслідок, Баку став головним союзником Анкари у регіоні. За словами Г. Алієва, «Туреччина – братська країна, ми дві країни одного народу»[8].

У плані недопущення військово-політичного альянсу Туреччини й Азербайджану Москва мала союзників – Іран, Грецію й Вірменію. Так, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Греція у Вірменії Панайотис Зографос з цього приводу заявив, що реалізації ідеї про створення військово-стратегічного пакту між Туреччиною, Грузією та Азербайджаном (з перспективою його поширення на Центральну Азію) може призвести до формування в регіоні контрвісі за участі Москви, Тегерана, Єревана й, можливо, Афін[9].

Водночас серед турецьких політиків, у тому числі й офіційних діячів, існувала ідея більш тісного об'єднання тюркомовних народів**.** Чимало високопосадових осіб цієї країни робили спроби форсувати ідеї пантюркізму. Найяскравішою фігурою щодо цього був державний міністр Туреччини, відповідальний за зв'язки з тюркомовними державами СНД, Абдулхаллюк Чей, який на початку 2000 **р.** запропонував створити так звану Тюркську співдружність. Це викликало негативну реакцію Росії, яка розцінила пропозицію як заклик до реабілітації "Великої Османської імперії". МЗС РФ критикувало ідею турецького міністра щодо створення замкнутого співтовариства на етнічній основі, стверджуючи, що воно «не сприятиме зміцненню співпраці і взаємопорозумінню у Центральній Азії та Закавказзі». Разом з тим, Москва висловила сподівання, що «подібний образ мислення не відображає позицій турецького керівництв».

Однак, незважаючи на заяви Кремля, 29 січня 2000 р. А.Чей представив перші конкретні пропозиції, спрямовані на реалізацію проекту Тюркської співдружності. Він наголошував на тому, що тюркомовним республікам СНД, передусім, потрібно змінити свої економічні законодавства, які, за його словами, базуються на російських стандартах. Чей також запропонував створити арбітражну комісію між Туреччиною, Азербайджаном, Казахстаном, Киргизією, Туркменистаном та Узбекистаном і розробити спільну стратегію залучення іноземних інвестицій. Отже, Анкара бралася за економічну сторону реалізації своєї ідеї [10].

Президент Азербайджану Г.Алієв був прихильником такої Тюркської співдружності, в якій кожна держава зберігала б повну незалежність. Об'єднання тюркомовних держав, з його погляду, необхідно для спільного обстоювання їх інтересів на світовій арені.

У 2000 р. поява нових президентів у США, Росії та Туреччині дещо змінила взаємовідносини Азербайджану з цими державами. Зокрема, загальмувала реалізацію ідеї

«Тюркської співдружності», але посилила серед частини азербайджанського населення прагнення об'єднатися з Туреччиною в єдину державу. В офіційних азербайджансько-турецьких відносинах настав період похолодання або так званий «постдемірелівський синдром». Однією з його причин стала підтримка екс-президента Азербайджану А. Ельчибея представниками трьох політичних партій Туреччини, що входили тоді до правлячої урядової коаліції країни – правої Партії національного руху (МНР), консервативної «Партії Вітчизни» та «Партії вірного шляху». Вони вбачали у ньому наступника Г.Алієва і політика здатного реалізувати ідею об'єднання двох держав. Навесні 2000 р. майже після семи років перебування під домашнім арештом в Нахічевані Ельчибей вийшов з політичної ізоляції й відразу прибув до Анкари на особистому літаку заступника МНР Мехмета Джейлана. В аеропорту його зустрічав міністр транспорту Туреччини Еніс Оксюз, теж член цієї партії. З екс-президентом Азербайджану зустрічались віце-прем'єр уряду Туреччини, голова МНР Девлет Бахчели та інші члени турецького уряду й націоналістичної партії: міністр оборони Сабахаттін Чакмакоглу, міністр охорони здоров'я - Осман Дурмус і держміністр А.Чей – автор і активний пропагандист ідеї створення Тюркської співдружності [11].

Зацікавленість Ельчибеєм з боку турецької еліти пояснюється тим, що він виступав не лише за формування Тюркської співдружності, а й з створення азербайджансько-турецького міждержавного об'єднання. Перебуваючи в Анкарі напередодні VI саміту глав тюркомовних держав (квітень 2000 р.), Ельчибей не лише закликав турків допомогти Баку звільнити Нагірний Карабах від вірменської агресії, а Південний Азербайджан від іранської окупації, а й, вкотре, заявив про «звичайне право усіх турків» створити єдину державу у складі сучасних – Туреччини, Азербайджану й Південного (іранського) Азербайджану. «40 мільйонів азербайджанських турків і 70 мільйонів анатолійських повинні об'єднатися і створити 110-млн. державу – могутній регіональний гігант, з яким мав би рахуватися весь світ»[12]. Однак цю ідею не підтримував діючий президент Г.Алієв, а підтримка опозиційного екс-президента Азербайджану офіційними представниками влади Туреччини стала чинником погіршення міждержавних азербайджансько-турецьких відносин.

Офіційно в Анкарі А. Ельчибей проходив лікувальний курс, а на переконання турецьких і азербайджанських експертів, керівництво партії МНР запросило його для «реабілітації» політичного потенціалу екс-президента та з метою підкреслити бажання турецьких націоналістів бачити Ельчибея майбутнім президентом Азербайджану після завершення правління Г. Алієва в 2003 р. Ще одним доказом цього були приватні обіди Ельчибея з двома ключовими фігурами турецького політичного олімпу – головою партії «Вірний шлях» Тансу Чіллером і керівником «Партії Вітчизни» Месутом Йилмазом. Прийом, який влаштували турецькі офіційні особи екс-президенту РА, викликав невдоволення правлячого в Азербайджані режиму і, зокрема президента Г.Алієва. Усвідомлюючи загрозу можливого міждержавного скандалу, офіційні представники Анкари заявили, що турецькі керівники зустрічалися з Ельчибеєм як «старі друзі», а не державні особи. Але, незважаючи на це, відбулось помітне охолодження відносин між Баку і Анкарою. Адже Ельчибей очолював Демократичний конгрес Азербайджану, який об'єднав усі головні опозиційні партії країни, а також керував загальнонаціональним рухом «За виборчу реформу і демократичні вибори». Місцеві експерти вважали, що сили, які підтримували А. Ельчибея, могли розраховувати на відносний успіх на парламентських виборах 2000 р.[13].

Разом з тим, через кілька днів після заяви Ельчибея на VI саміті тюркомовних країн у Баку депутат Міллі меджлісу Азербайджану Нізамі Джафаров, який очолював

азербайджансько-турецьку групу з міжпарламентської співпраці, запропонував главам законодавчих органів країн учасниць створити *єдиний парламент тюркських держав*. Автор ініціативи підкреслив, що ідея належить азербайджанській стороні, що свідчило про бажання Баку грати роль одного з лідерів «тюркського братства», яке мало підготувати ґрунт для створення Співдружності тюркомовних держав (так званого «Великого Турану»), а не об'єднання Азербайджану з Туреччиною. Пропозиція Н. Джафарова, члена правління правлячої в Азербайджані партії, підтверджувала думку про актуальність пантюркізму. Адже він пропонував створити не «міжпарламентську асамблею» представників парламентів тюркських країн, а єдиний тюркський меджліс. Карта Тюркської співдружності охоплює території від Балкан до Тихого океану, від Уралу до Близького Сходу. У просторі своїх інтересів пантюркісти бачать Албанію, Косово, Боснію і Герцеговину, Крим, Поволжя, республіки Північного Кавказу, всю Центральну Азію, Схід Закавказзя, включаючи частини Вірменії і Грузії, північ Іраку та Ірану, частину Афганістану, північно-західний Китай з Уйгурським округом. За словами депутата, єдиний законодавчий орган має об'єднувати депутатів від усіх тюркомовних народів, які проживають у різних країнах світу. Проміжною стадією на шляху формування тюркського парламенту мало стати створення «консультативної ради тюркських народів». Йшлося про народи, а не про держави. Тобто майбутній парламент повинен стати реальним чинником *законодавчої влади* не лише в Туреччині, Азербайджані, Казахстані, Киргизії, Туркменистані й Узбекистані, а й на територіях, населених тюркськими меншинами цілої низки слов'янських і арабських держав, а також Грузії, Ірану, Китаю та Афганістану. Проте багато країн були незацікавлені в реалізації цієї ініціативи. Тому Джафаров зазначав, що втілення його планів у життя може затягнутися на десятиліття, але у будь-якому випадку необхідно досягти їх реалізації, оскільки цього вимагають інтереси тюркомовних держав і процеси, що відбуваються у світі[14].

Ініціатива Баку щодо створення тюркського парламенту підтверджувала єдність поглядів частини політиків Анкари й Баку на подальший розвиток тюркомовного співтовариства.

Однак, ідея єдиної азербайджансько-турецької держави мала багато прихильників і серед значної частини населення РА. Цьому також сприяли зміни в азербайджансько-російських взаємовідносинах, зумовлені приходом до влади в Росії В.Путіна. Відомо, що особисті стосунки між Б. Єльциним і Г. Алієвим не склалися і мали неприязний характер, адже політика першого російського президента базувалася більше на експромтах, а також – на особистих симпатіях і антипатіях. Тому з появою прагматичного В. Путіна в Азербайджані сподівалися, що новий російський керівник проводитиме стосовно Азербайджану більш реалістичну політику. До того ж у нього з Алієвим спільне професійне минуле, обидва колишні високопоставлені співробітники КДБ СРСР, що вважалося немаловажним.

Як наслідок, 2000 р. не вдалося реалізувати проект Кавказької стратегічної вісі, під питанням знаходився проект будівництва нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, а Г. Алієв схилявся до більш тісної співпраці з Росією. 20 червня 2000 р. він брав участь у Московській зустрічі глав кавказьких держав, яка започаткувала міждержавну організацію «Кавказька четвірка» (Росія, Азербайджан, Грузія, Вірменія). Офіційний Баку наголошував на готовності зблизитися з Москвою за умови отримання від неї певних дивідендів. Зокрема, розглядалася можливість імпорту до республіки російського газу й відмова від аналогічних пропозицій з боку Ірану й Туркменистану.

Улітку 2000 р. в азербайджанській столиці схвалили налагодження контактів між адміністрацією Г.Алієва і Радою безпеки Росії. У зближенні з Кремлем була також

зацікавлена значна частина азербайджанців, передусім заробітчани, які працювали в Росії, та їхні близькі.

Восени 2000 р. розчарування частини азербайджанської громадськості у можливостях і бажаннях Заходу реально допомогти республіці зростали пропорційно поширенню проросійських настроїв і зацікавленості розвитком азербайджансько-російських відносин. Моніторинг преси, проведений фондом стратегічних досліджень у період від 1 листопада 2000 р. до 9 січня 2001 р. показав, що азербайджанська преса стала набагато лояльнішою до Росії. Це стосувалося навіть тих друкованих видань, що традиційно займали антиросійські позиції. Водночас проросійські настрої викликали невдоволення у прихильників об'єднання з ТР, які вбачали небезпеку для країни у посиленні російського впливу в регіоні. Усе це сприяло розколу в азербайджанському суспільстві.

Окрім поліпшення взаємовідносин з Москвою ще одним чинником, що посилив неофіційне прагнення частини жителів Азербайджану до об'єднання з ТР, була заява новообраного у 2000 р. президента США Дж.Буша-молодшого про доцільність транспортування каспійської нафти на світовий ринок територією Росії та Ірану і про можливість участі Вірменії у реалізації цих проектів. В Азербайджані це спричинило шок. Чимало політиків стали звинувачувати владу у бездумній орієнтації на Вашингтон. А дані соціологічного опитування, проведені у грудні 2000 р., засвідчили, що майже 82% населення Азербайджану вважали Туреччину головною дружньою державою, понад 30% назвали США (через місяць уже 18%), Грузію і Росію – 16%, Іран – 11%, Україну – 10% , Німеччину – 4%, Великобританію – 3,5%; і Францію – 2,5%.

Отже, поліпшення стосунків з Росією також сприяло активізації прихильників ідеї об'єднання двох тюркських держав. Окрім А. Ельчибея її активно пропагував колишній державний радник президента з питань зовнішньої політики, а тоді відомий у республіці політолог Вафа Гулузаде. Він прямо заявляв про необхідність вступу Азербайджану до складу Туреччини, що буде повністю відповідати інтересам обох країн. На його думку, об'єднання сприятиме розв'язанню всіх азербайджанських проблем, серед них й карабаської. Гулузаде вважав, що Азербайджан жертва геополітичних інтересів Росії, яка нині прагне, передусім відділити Азербайджан від Туреччини. Росія свого часу відторгла регіон Зангезура, тим самим відірвала Нахічевань від основної території держави, а весь Азербайджан від Туреччини. Тепер руками Вірменії Москва хоче окупувати Нахічевань, яку блокують Єреван і Тегеран. Це дало б можливість їй географічно відірвати Азербайджан від Туреччини, знищити між ними всі сухопутні шляхи. Щоб не допустити розвитку такої ситуації, необхідно об'єднати дві держави. Тоді турецькі й натовські війська змогли б забезпечити безпеку і територіальну цілісність Азербайджану та Нахічевані зокрема. Поки цього не станеться Азербайджан не буде повноцінною суверенною державою. Адже навіть чотири резолюції РБ ООН з карабаського конфлікту з вимогою виведення збройних сил Вірменії з усіх окупованих азербайджанських територій залишаються нереалізованими[15].

В адміністрації президента Азербайджану відхрещувалися від заяв Гулузаде та інших членів його команди (у тому числі колишнього глави азербайджанського МЗС Тофіга Зульфугарова), зазначаючи, що з моменту відставки вони ніколи не з'являлися в президентському палаці й не мали можливості спілкуватися з Г.Алієвим. Останній, як уже зазначалося, зберігаючи і зміцнюючи співробітництво з Туреччиною, не розглядав всерйоз ідеї об'єднання двох держав [16]. Гаслом, яке відображало його бачення азербайджансько-турецьких стосунків було «Один народ – дві держави».

Своєю чергою, в Туреччині також чимало політиків та експертів заговорили про можливе посилення позицій Росії у регіоні Каспійського басейну, одним із наслідків якого

могло стати витіснення ТР з каспійських транспортно-енергетичних проектів. Тому новий президент республіки А. Сезер, якого на відміну від С. Деміреля більше цікавила проблема входження Туреччини до складу Європейського союзу і демократизація країни, аніж політичні та економічні процеси на Кавказі і, який мав чимало особистих рис (строгість, замкнутість характеру, прихильність законності й демократії тощо), що помітно відрізняли його від С.Деміреля, свій перший офіційний візит у липні 2000 р. здійснив до Баку. Тим самим він підкреслив пріоритетність Азербайджану і всього Каспійського регіону у зовнішній політиці Анкари. Головною метою візиту було намагання закріпити домінантну роль Туреччини у цій республіці, яку Анкара завжди розглядала як "першу ланку" у системі тюркського світу. Окрім того, А. Сезер хотів довести, що стратегічне партнерство двох країн не залежить лише від характеру взаємовідносин між главами держав. Виступаючи в азербайджанському парламенті він зазначив, що розглядає Азербайджан як свого союзника в Кавказькому регіоні і, що співробітництво Азербайджану з державою, яка займає 16 місце у світі за розмірами економіки, вигідно обом країнам[17]. Основною темою переговорів був проект будівництва експортного трубопроводу Баку-Джейхан.

Візит проходив у період посилення серед частини населення Азербайджану протурецьких настроїв, які супроводжувалися відкритими закликами до об'єднання з Туреччиною[18].

У березні 2001 р. президент Азербайджану Г. Алієв відвідав Туреччину, щоб покласти край взаємним звинуваченням і неприхованій напрузі та започаткувати новий, більш якісний, етап у взаємовідносинах між двома державами. Під час переговорів узгоджували карабаську проблему і питання турецько-вірменських взаємовідносин. Г. Алієв виступив у парламенті ТР, де висловив невдоволення пасивністю Анкари у складі Мінської групи (МГ) ОБСЄ, яка займається врегулюванням карабаського питання, і виразив сподівання на більше зближення позицій Анкари й Баку в протистоянні претензіям Єревана. Своєю чергою, А. Сезер підтвердив офіційну позицію своєї країни і заявив, що дипломатичні відносини з Вірменією можливі тільки за умови повернення нею окупованих територій Азербайджану. Загалом візит вважався успішним. Уже в перший день було підписано дев'ять угод, зокрема, домовленість про продаж азербайджанських енергоносіїв Туреччині[19]. Отже, Г. Алієв і А. Сезер прийняли й примирилися з новими правилами гри кожної зі сторін, тим самим подолали так званий «постдемірелівський синдром».

Того ж року укладено договір про розширення співпраці між оборонними відомствами двох країн, який Єреван оцінив як дипломатичні маневри перед переговорами в Кі-Уесте.

Разом з тим, Анкара дала Алієву зрозуміти, що ідилічний період турецько-азербайджанських відносинвичерпався. Виступаючи з позицій сильного і впливового партнера, Туреччина нагадала Азербайджану про необхідність дотримуватися принципу поваги старших, нехай навіть братів. А.Сезер заявив, що нині, коли Єреван намагається провести обговорення питання про геноцид вірмен у парламентах низки держав, політичні курси Туреччини та Азербайджану повинні як ніколи взаємно доповнювати й підтримувати один одного. Анкара була занепокоєна майже нейтральним ставленням Баку до офіційного визнання і засудження Францією геноциду вірмен. Правда, частина турецької політичної еліти загалом визнала таку політику Г. Алієва доцільною в інтересах Азербайджану, зазначивши, що Анкарі є чому повчитися у Баку. Прихильники привнесення елементів жорсткого прагматизму в турецьку зовнішню політику вважали, що Туреччина не може бути більш проазербайджанською, ніж Азербайджан протурецьким. Вони підкреслювали, що реалізація цього принципу допоможе Анкарі

більш ефективно захищати власні державні інтереси. Зміна підходів у зовнішній політиці Туреччини зумовлювалася тодішньою економічною кризою в країні, яка змушувала її реально оцінювати свої можливості.

Туреччина подібно Росії стала надавати пріоритет економічній складовій у регіональній політиці й формувала свою зовнішню політику за принципом жорсткого прагматизму. Характерним щодо цього став відхід тодішнього президента Туреччини від установленої його попередником традиції «особливо теплого прийому» Г. Алієва. Зустрічати свого азербайджанського колегу А.Сезер не поїхав, а відправив до аеропорту Анкари одного із своїх держміністрів – ідеолога та ініціатора формування Тюркської співдружності – А. Чея.

Та, незважаючи на перехід від братських до прагматичних відносин, Анкара продовжувала активно підтримувати правлячий нахічеванський клан, особливо після смерті в серпні 2000 р. А. Ельчибея й розколу НФА. Так, вона схвально поставилася до кандидатури Ільхама Алієва (сина президента) на вищу державну посаду. У 2003 р., коли тяжко захворів Г. Алієв, турецьке керівництво схвалило ідею «династичної передачі влади», а сам Алієв-старший після екстреної госпіталізації від 8 липня 2003 р. протягом трьох тижнів проходив лікування у військовому шпиталі Туреччини «Гюльхані». Тодішній міністр закордонних справ Туреччини Гюль підкреслив, що «Баку має достатньо багатий досвід плюралізму, щоб провести зміну влади найбільш доцільним і безпечним способом»[20]. Анкара виходила з того, що збереження політичної стабільності в Азербайджані завжди було для неї значимішим за підтримку політичного плюралізму. Правда, єдності поглядів серед правлячої турецької еліти все ж не було. В її середовищі підтримку знаходив не лише клан Алієвих, а й чимало опозиційних азербайджанських політиків. Зокрема, партія «Ені Мусават» і її лідер Іса Гамбар, якого в Туреччині підтримував націоналістичний рух. Тоді на турецькому телеканалі «Star» було заявлено, що Анкара не хотіла б мати у майбутньому проблеми у співпраці з Азербайджаном і вірить у політичний потенціал партії «Ені Мусават». Окрім того, турецька преса, загалом, оцінювала І. Алієва як людину далеку від ідеалів тюркського світу[21].

У турецьких ЗМІ дуже часто замість слів «узбек», «киргиз», «татарин», «азербайджанець» вживається словосполучення узбецький, киргизький, кримський та азербайджанський турок. У турецькій мові навіть з'явилось нове поняття – «зовнішні турки»[22].

Під час X міжнародного тюркського курултаю (з'їзду) і менш представницького, але більш високого за рівнем 8-го саміту глав тюркських держав (у листопаді 2006 р. в турецькій Анталії) голова турецького уряду Ердоган знову закликав учасників створити Співдружність тюркомовних країн для їх економічної інтеграції й виступів на міжнародній арені з єдиною позицією. Він зазначив: «Історія представляє нам унікальний шанс для об'єднання зусиль наших країн, які мають спільні культури та історичні корені. Населення регіону не може дозволити собі такої розкоші – просто сидіти і чекати, спостерігаючи за подіями на світовій арені. Або ми станемо суб'єктом світової політики, або її об'єктом"[23]. Турецький прем'єр, передбачаючи можливі звинувачення Анкари у пантюркізмі й панісламізмі, заявив: «Є співдружності франкомовних, англомовних та іспаномовних країн. Чому б і нам не створити свою Співдружність. Нам потрібно заново переписати нашу спільну історію і викладати її в наших школах»[24]. Він також закликав тюркські держави, передусім Азербайджан і Казахстан, й общини діяти «єдиним фронтом» в енергетичній галузі. Такі транснаціональні проекти транспортування

енергоресурсів, як Баку–Тбілісі–Джейхан і Баку–Тбілісі–Ерзурум уже створили, з його погляду, добру основу для спільних дій тюркських держав і общин.

Водночас Президент Казахстану Н. Назарбаєв ініціював створення Міжпарламентської асамблеї тюркомовних держав, підтвердивши свою зацікавленість у повномасштабній співпраці тюркських країн. Він зазначив, що раніше на подібних зустрічах було висловлено чимало пропозицій, приймалися важливі рішення, але вони, на жаль, у багатьох випадках не були реалізовані і відкладалися на майбутнє. Нова структура стала б конкретним механізмом розв'язання цих проблем і подальшого розвитку взаємовигідної співпраці[25]. Президент Назарбаєв підкреслив необхідність розширення політичних, економічних і культурних зв'язків тюркомовних країн. Він відзначив готовність Казахстану до проведення спільних з тюркомовними державами досліджень у космічній галузі[26].

На засіданні курултаю виступила дочка А. Тюркеша – професор Умай Тюркеш-Гюнай. Вона представила делегатам форуму свою книгу «Історія турок. З минулого у майбутнє».

Рішення X курултаю були конкретизовані, закріплені, а також отримали розвиток у підсумкових документах XI тюркського курултаю (вагфу) Дружби, Братства і Співробітництва, який уперше за всю свою історію відбувся в Баку у листопаді 2007 р.

На церемонію відкриття було запрошено 550 представників від 30 країн, а також члени Координаційної ради азербайджанців світу, які проживають за кордоном. Учасники з'їзду відвідали могилу Г. Алієва, Алею шахідів і пам'ятник, споруджений на честь турецьких солдат[27].

Головна мета з'їзду – через партнерство і взаємодію у різних сферах об'єднати і перетворити народи і країни тюркського світу в єдину спільноту, щоб набути гідне місце у світі й спрямувати спільні зусилля на розв'язання проблем кожного члена цієї спільноти. На з'їзді екс-президент Туреччини С.Демірель закликав пострадянські тюркомовні країни швидше переходити до демократичних систем, а Туреччину – усунути проблеми у сфері демократизації. На його думку, на цьому шляху тюркські народи не повинні втрачати терпіння, віри, єдності, а мають гордитися своєю приналежністю до тюркського світу».

Його підтримав Президент Азербайджану І. Алієв, який наголосив, що тюркські народи і держави завдяки об'єднанню своїх можливостей і зусиль можуть стати сильнішими. Зокрема, в інтересах тюркського світу вони повинні ефективно використовувати наявні великі нафтогазові запаси. За словами голови комісії з економічної політики Міллі меджлісу Азербайджану З. Самедзаде, об'єднання тюркомовних країн прискорить їхній економічний розвиток й розв'язання проблем. Як доказ він навів приклади реалізації спільних проектів світового значення, такі як нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан, газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум, залізниця Баку–Тбілісі–Карс, а також успішну економічну співпрацю між Азербайджаном й Туреччиною та розвиток дружби й братерства між двома країнами.

Хоча на з'їзді не знайшла належної підтримки ідея створення спільної мови для полегшення спілкування тюркських народів, його учасники все ж домовилися створити спільний алфавіт для тюркомовних країн, а також надавати допомогу навчальними посібниками тюркомовним народам, які проживають у Росії, Україні, Молдові, Македонії, Болгарії, Іраку й Грузії, запобігти перейменуванню тюркських топонімів, здійснювати популяризацію тюркських мов в Інтернеті тощо. Голова об'єднання письменників Азербайджану Анар зазначив, що кожен тюркомовний народ має зберегти свою мову, вивчаючи при цьому турецьку як мову міжнародного спілкування[28].

З'їзд запропонував виробити *принципи* співпраці тюркських діаспор європейських країн, формування *об'єднання тюркських держав* і створення координаційного органу. Було визначено першочергові завдання – створити Парламентську асамблею тюркомовних країн за участі Грузії, економічний союз за аналогом ОПЕК, Академію наук тюркського світу, біографічну та історичну енциклопедії, тюркську електронну бібліотеку, форум НПО тюркомовних країн, єдину арбітражну систему правосуддя[29].

Разом з тим, з'їзд у Баку мав важливе морально-політичне значення для тюркського світу. Його учасники підійшли до практичної реалізації ідеї про формування постійно діючих органів, які зможуть не тільки готувати і проводити саміти і курултаї тюркомовних держав і громад, а й практично реалізовувати їх рішення із залученням ресурсів державних відомств. XI курултай мав вагоме значення й для Азербайджану, який, зміцнивши свої позиції на Південному Кавказі та на світовому енергетичному ринку, прагне не тільки інтегруватися у тюркський світ, а й відігравати у ньому одну з провідних ролей.

Незважаючи на те, що спільна заява, схвалена на Бакинському з'їзді, і положення резолюції, винесені на його порядок денний з ініціативи Туреччини й Азербайджану, мали рекомендаційний характер, 22 лютого 2008 р. у Туреччині відбулося перше засідання Міжпарламентської Ради тюркомовних держав, на якому віце-спікери чотирьох держав – Азербайджану, Туреччини, Казахстану і Киргизстану підписали протокол про намір створити Парламентську асамблею тюркомовних держав (ПАТД або ТЮРКПАМ). Туркменистан й Узбекистан не прислали своїх представників через розбіжності з Туреччиною у робочій групі по створенню ПАТД, яка засідала в Астані. Анкара мала також розбіжності з Казахстаном і Азербайджаном стосовно створення Секретаріату асамблеї. Останні дві держави виступають проти розміщення Секретаріату у Туреччині, натомість пропонують місцем його перебування свої столиці, намагаючись таким способом обмежити домінування ТР в Асамблеї[30].

У підписаному чотирма державами документі визначено підготовчі заходи зі створення ПАТД[31]. На зібранні обговорювалася Президія Ради, склад, умови членства, робочі мови та інші організаційні питання. Для формування Парламентського об'єднання тюркомовних країн, посилення між ними взаємовідносин, узгодження політичних поглядів, розширення обміну досвідом і здійснення спільних проектів було створено Міжпарламентську Раду. На її засіданні вироблено проект Статута Міжпарламентського меджлісу тюркомовних держав. Стаття 10 документа передбачає участь у роботі ТЮРКПАМ якспостерігачів депутатів парламентів країн, які розмовляють тюркськими мовами, але не є членами ТЮРКПАМ. Домовленість про створення ПАТД є відкритою для участі тюркомовних держав, які не були представлені в Анталії. Згідно зі ст. 12 статуту ПАТД угода відкрита для підписання законодавчими органами усіх тюркомовних держав і набирає чинності за умови її ратифікації хоча б трьома парламентами країн-учасниць.

Таким чином, в Анталії зроблено ще один практичний крок на шляху створення політичного союзу тюркських держав. При цьому, на думку експертів, за зразок братимуться відповідні структури Євросоюзу. Оскільки відсутність Туркменистану й Узбекистану ускладнює реалізацію цих планів, Анкара вдаватиметься до різних дипломатичних заходів для залучення цих держав до роботи в ПАТД.

Паралельно ведеться робота над створенням Ради аксакалів (старійшин) і секретаріату. Роботу по формуванню ПАТД заплановано продовжити на Бакинському саміті голів держав тюркомовних країн у 2009 р.[32].

Отже, після здобуття незалежності Азербайджан не перетворився у зону суперництва між Тегераном і Анкарою. Незважаючи на те, що 70% населення РА належить до мусульман-шиїтів, мовний, етнічний, культурний, а також соціально-економічний і політичний чинники сприяли односторонній орієнтації політичних лідерів Азербайджану на Анкару. Уже в період здобуття незалежності програма НФА базувалася на засадах культурного пантюркізму, сформований керівництвом Туреччини, а деякі з них навіть виступали за об'єднання з нею в єдину державу. Однак, більшість азербайджанської еліти обстоювала ідею створення незалежної Азербайджанської республіки, яка включала б до свого складу всі землі, населені азербайджанцями, з-поміж них й північного Ірану. Такі ідеї покладені в основу ідеології «паназербайджанізму» або «паназеризму», популярної у республіці на початку 1990-х років. Разом з тим, *паназербайджанізм*, будучи складовою частиною *агресивного пантюркізму,* заважав не лише розвитку азербайджансько-іранських, а й азербайджансько-турецьких взаємовідносин. Та, незважаючи на це, ворожі відносини Баку з Іраном, недобросусідські з Росією, а також війна проти Вірменії за Нагірний Карабах посилювали не лише протурецьку орієнтацію Баку, а й ідею об'єднання Азербайджану з Туреччиною.

Зі свого боку Анкара, на початку 90-х років минулого століття, розглядала Азербайджан як другу турецьку державу, так звану міні-Туреччину, що рухалася аналогічним шляхом суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Однак президент Г.Алієв й азербайджанська еліта, переважно курдського, дагестанського й іранського походження, були проти об'єднання.

За правління Г. Алієва і С. Демірeля міждержавні азербайджансько-турецькі взаємовідносини набули характеру стратегічного партнерства. Обидві держави, маючи одна для одної важливе геополітичне й геоекономічне значення, здійснювали взаємну підтримку на міжнародній арені, зокрема у протистоянні з Вірменією. Однак, для реалізації спільних транснаціональних транспортних та енергетичних проектів і обстоювання національних інтересів, зусиль двох державах виявлялося недостатньо. Виходячи з цього, вони прагнули реалізувати ідею регіонального військово-стратегічного союзу або так званої «Кавказької стратегічної вісі», але під тиском Москви, Тегерана й інших держав змушені були відмовитися. Тоді набула поширення більш реалістична ідея – створення, на зразок СНД, Співдружності тюркських суверенних держав. Однак, на початку 2000 р., частина азербайджанського населення на чолі з опозиційним екс-президентом А. Ельчибеєм, не відкидаючи загалом ідеї Тюркської співдружності, першочерговим завданням знову вважала об'єднання Азербайджану й Туреччини в єдину державу для захисту спільних національних інтересів на міжнародній арені, зокрема у протистоянні з Вірменією, Іраном і Росією. Цей чинник, а також залишення посади президента С. Демірелем і підтримка правими турецькими політиками екс-президента А. Ельчибея, як наступника Г. Алієва, спричинили недовіру в азербайджансько-турецьких взаємовідносинах або так званий «постдемірелівський» синдром. Його посилювало покращення взаємовідносин Баку з Москвою після приходу до влади Путіна, розчарування азербайджанців у підтримці США та більш прагматична й проєвропейська політика нового президента Туреччини А.Сезара. «Постдемірелівський» синдром характеризувався взаємними звинуваченнями Баку й Анкари, зокрема щодо недостатньої підтримки на міжнародній арені, відповідно у Нагірно-Карабаському конфлікті та питанні стосовно визнання геноциду вірмен. Наслідком синдрому стало формування азербайджансько-турецьких взаємовідносин на більш прагматичній основі.

Тоді офіційний Баку як противник об'єднання двох держав, став активно підтримувати плани Анкари щодо створення Тюркської співдружності, запропонувавши

для початку сформувати єдиний парламент (меджліс) тюркських держав. Смерть А.Ельчибея в середині 2000 р. позначилася на розкладі сил і внутрішньополітичній ситуації Азербайджану загалом. Вона дещо заспокоїла прихильників об'єднання й, певною мірою, сприяла нормалізації взаємовідносин з Туреччиною. Доказом цього стала підтримка офіційною Анкарою кандидатури І.Алієва на посаду президента Азербайджану в 2003 р., незважаючи на те, що в Туреччині його вважали далеким від ідеалів тюркського світу.

Разом з тим, озвучені у 2000 р. ідеї формування Співдружності тюркських держав і тюркського парламенту через внутрішньополітичні проблеми розвитку Азербайджану й Туреччини, а також слабку зацікавленість центральноазіатських держав залишалися незатребуваними впродовж п'яти наступних років. У 2006 р. їх реанімував турецький прем'єр-міністр Ердоган, а президент Казахстану трансформував азербайджанську ідею тюркського парламенту у Міжпарламентську асамблею тюркомовних держав.

Азербайджан активно підтримував ідеї формування Співдружності й Міжпарламентської асамблеї. Як наслідок, уперше за всю історію проведення тюркських курултаїв останній, одинадцятий, відбувся не в Туреччині, а в Баку. Це також свідчило як про зацікавленість цієї країни у формуванні такого об'єднання, так і про зростання її впливу та авторитету на міжнародній арені й зокрема серед країн тюркського світу. У новому об'єднанні Баку, як і Астана, не збирається грати роль молодшого брата Анкари, а тому виступає проти розміщення Секретаріату Асамблеї в Анкарі чи Стамбулі. Все це є доказом того, що І. Алієв продовжує втілювати в життя політику свого батька щодо характеру й принципів взаємовідносин з Туреччиною та іншими тюркськими державами.

Разом з тим, на шляху реалізації тюркських проектів є внутрішні і зовнішні перешкоди. До перших належать непорозуміння між окремими тюркськими державами, наслідком яких стало не підписання Узбекистаном і Туркменистаном документа про створення парламентського Об'єднання тюркомовних держав, який усе ж став першим кроком на шляху формування тюркської єдності. До других – негативна позиція сусідніх держав – Росії, Китаю та Ірану. Для них така Співдружність нестиме загрозу сепаратизму.

Отже, на початку 1990-х і 2000-х років. в азербайджансько-турецьких взаємовідносинах поширеною була ідею об'єднання двох держав. Якщо у першому випадку її актуальність зумовлювалися війною Азербайджану проти Вірменії, то у другому – небажанням Туреччини допустити посилення впливу й ролі Росії в регіоні Південного Кавказу, який Анкара відносить до сфери своїх життєво важливих інтересів. Однак офіційний Баку, не бажаючи такого об'єднання, став активно підтримувати і пропагувати ідею створення Співдружності тюркських держав.

Нині, подібно Німеччині й Франції в Європейському Союзі, Анкара й Баку виступають двигунами формування Тюркської співдружності держав. Їх найбільша зацікавленість у формуванні такого об'єднання пояснюється необхідністю подолання актуальних і водночас спільних для двох держав економічних і політичних проблем. Тобто складна геополітична ситуація на Південному Кавказі після закінчення «холодної війни» стала одним з головних чинників, що викликали потребу в створенні Тюркської співдружності. Виникнення останньої ознаменує появу нового центру сили в сучасному багатополярному світі.

---

[1] *Надеин-Раевский В.* Турция, Россия и тюркоязычные народы после распада СССР // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – №4. – С.46.

[2] Г. Алиев – зодчий нового Азербайджана // Губернатор. – 2003. – №18. – С. 9–10.

[3] *Гаджиев К.С.* Геополитика Кавказа. – М., 2001. – С. 351.
[4] История азербайджанко-турецких отношений. – 2006. – 04.03. http://www.mediaforum.az/print.php?lang=rus&article_id=20060403052419647&page=02.
[5] Мустафаев Кенан Ислам оглы Отношения между Азербайджаном и Турцией. Современное состояние и прогнозы http://mustafayevk.boom.ru/az-turk.htm. – Баку-2000.
[6] *Мурадян И.М.* Геоэкономические факторы развития политических процессов в Кавказско-Каспийском регионе (ситуационный анализ) / Ассоциация политологов Республики Армения. – Ереван, 2001. – С. 83.
[7] *Семедов С.А.* Основные аспекты современной политики Турции на Кавказе // Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2008. – №2.
[8] Эхо. – 2004. – 26 апреля.
[9] *Джилавян А.* Ось и контрось на Кавказе // Независимая газета. – 2000. – 2 февраля.
[10] Там же.
[11] *Джилавян Ар.* Тюркское единство под угрозой // Независимая газета. – 2000. – 8 апреля.
[12] Там же.
[13] Эльчибей, Абульфаз http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/4619.
[14] *Ерканян Ар.* «Великий Туран» – угроза цивилизации // «Ноев ковчег" http://tajforum.tj/index.php?showtopic=456.
[15] *Гаджизаде А.* Слияние с Турцией как пане // Независимая газета. – 2000. – 14 липня.
[16] *Джилавян А.* Сумеет ли Калюжный нейтрализовать Сезера? // Независимая газета.– 2000. – 13 июля.
[17] *Юнусов А.* Азербайджан. Внешнеполитический фактор http://www.eawarn.ru/pub/AnnualReport/AnnualReportWebHome2000/2000anrep28.htm.
[18] Азербайджан СНГ: НЕГА сообщает http://www.ng.ru/cis/2000-07-11/5_nega.html.
[19] Семедов С.А. Основные аспекты...
[20] *Крилов А.* Азербайджан в очереди на демократизацию // Новая политика. – 2005. – 12 апреля (novopol.ru): http://www.novopol.ru/article2124.html.
[21] *Усейнов А.* Вашингтон поможет Баку провести президентские выборы // Независимая газета. – 2003. – 22 мая.
[22] *Перун М.* Єднання навколо "труби" // Поступ. – 2000. – 12 квітня http://postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
[23] Там само: http://postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
[24] *Гурьев А.А.* Анкара укрепляет тюркский фактор своей внешней политики http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/22-03-08.htm.
[25] *Молдобаев А.* ИСАП КРСУ. Саммит глав тюркоязычных государств http://neonomad.kz/sobytiya/kaz/index.php?ELEMENT_ID=4519**.**
[26] VIII саміт глав тюркомовних держав відбувся в Анталії http: //postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
[27] У Баку начал свою работу XI съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и обществ 17.11. 2007: http://atc.az/forum/index.php?showtopic=4146.
[28] «Идея объединения тюркского мира в средней Азии серьезно не воспринимается» http://www.azg.am/RU/2007120501.
[29] *Абаскулиева Е.* Гордиться причастностью к тюркскому миру Саммит тюркоязычных стран пройдет в следующем году в Баку Азербайджанские Известия. – 2008. – №598. – 28.03.http://www.azerizv.az/article.php?id=11723&print=).
[30] Туркменистан и Узбекистан отказались от присоединения к Парламентской ассамблеи тюркоязычных стран ttp://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http%3A%2F%2Fmuslimuzbekistan.net. – 2008. – 2 апреля.
[31] Тюрский парламент. В Турции подписан протокол намерений по созданию Парламентской ассамблеи тюркоязычных стран: 24.02.2008 http://www.turtsia.ru/rus/index/news?id=4862; Принято соглашение о создании Парламентской Ассамблеи тюркоязычных стран http://news.trend.az/index.shtml?show=news&newsid=1141949&lang=RU**.**
[32] Туреччина. Створена Парламентська Асамблея тюркомовних країн http://www.kavkazcenter.com/ukr/content/2008/11/21/7452.shtml.

Лозовицький Олександр
(Київ)

ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ ЯК НАЙГОЛОВНІША ПОХІДНА РОЗВИТКУ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Актуальність теми обумовлена тим, що сучасні політичні відносини характеризуються загостренням боротьби різних центрів сили, блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу. Геополітичні інтереси провідних держав світу стали основною рушійною силою сучасних політичних процесів і тому теоретичне осмислення змісту, прояснення їх ролі й характеристик лежить в основі сучасного інтеграційного процесу у євроатлантичній спільноті.

Теоретичну й методологічну основу дослідження становить системний підхід, що дає можливість цілісного розгляду геополітичних інтересів у сучасному загальноєвропейському інтеграційному процесі. Питання євроатлантичної інтеграції та участь України в цьому процесі досить популярні у вітчизняних і закордонних дослідників. Однак, робіт, що стосуються аналізу підходу нашої держави до даного питання, а особливо з погляду геополітики, досить небагато. В попередніх дослідженнях головну увагу було приділено лише певному спектру проблем та питань даної проблематики, які розглядалися, насамперед, в конкретно-історичному аспекті. Принципово новим у представленому дослідженні є спроба встановити загальний характер і параметри впливів у взаємодії держав євроатлантичного простору, які втілювались у виробленні й формуванні інтеграційної стратегії України та її геополітичних інтересів.

Серед наукових публікацій, насамперед, привертають увагу наступні роботи: Lacoste Y. Questions de géopolitique. – Paris, 1988; Вебер М. Политика как призвание и профессия – Москва, 1990; Гурне Б. Державне управління / Перекл. з француз. В. Шовкуна. – Київ: Основи, 1993; Глен Р. Державне управління / Перекл. з англ. – Київ: Основи, 1994; Друкер П.Ф. Управление, нацеленное на результаты / Пер. с англ. – Москва: Технологическая школа бизнеса, 1994; Oxford Paperback Encyclopedia. – Oxford: Oxford University Press, 1998; Gallois P.-M. Geopolitique; les voles de la puissance. – Paris. Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000; Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: Заснування і етапи становлення: Навч. посіб. для вузів. – Київ: Інфоре, 2001; Michel B. Un monde en mouvement. – Paris: Nathan, 2001; Wallerstein I.M. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World–System. – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001; Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлер, Г. Форд. – Москва: Республика, 2002; O'Tuathail G. Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space – Minneapolis, 2002; Eatson D. The Political Systems – New-York; 2003; Freund J. L'essence du Politique. – Paris, 2003; Girardet R. Problemes contemporains de defense nationale. – Paris: Dalloz, 2004; Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. – Київ, 2004; Розширення ЄС і можливі наслідки для України // Уряд. кур'єр. – 2004; Manning D.-J.,

Robinson T.-J. The Place of ideology in Political Lafe. – London, 2005; Stutz F.P., de Souza A.R. The World Economy. – Upper Saddle River, – New Jersey: Prentice Hall, 2005.

Проте всі вони лише побіжно торкаються зазначеної проблеми. Тому дослідження і висвітлення геополітичних інтересів в контексті розвитку процесу євроатлантичної інтеграції України викличе значну зацікавленість як професійних науковців, так і громадськості й може становити суспільну користь за нинішніх складних умов перехідного періоду українського державотворення.

Мета дослідження включає:

- визначення особливостей, напрямків і параметрів еволюції геополітичних інтересів та інтеграційної стратегії в контексті аналізу їх динаміки;
- вивчення досвіду формування та реалізації інтеграційної стратегії Україною;
- на основі вже накопиченого багажу в таких науках, як політологія та глобалістика, проаналізувати відповідний процес в геополітичній перспективі.

Зазначена мета конкретизувалася через постановку й вирішення завдань:

- на основі аналізу політологічних концепцій уточнити природу й зміст геополітичних інтересів в процесі євроатлантичної інтеграції;
- показати сутність і розкрити основний зміст геополітичних інтересів як рушійної сили двох основних тенденцій сучасного політичного процесу – глобалізації та регіоналізації;
- визначити шляхи формування геополітичного курсу України в контексті розвитку євроатлантичного інтеграційного процесу;

Головне завдання дослідження полягає у визначенні витоків і чинників комплексу євроатлантичних інтеграційних взаємовідносин в їх проекції на геополітичну стратегію України. Відповідно поставлені мета й завдання досягаються за допомогою порівняльного, структурно-функціонального й іншого наукового методів з опорою на загальні й спеціальні політологічні, соціологічні, соціально-філософські методи дослідження.

Методологічний підхід має три рівні – філософський (гносеологічний), теоретичний (парадигмальний) та прикладний. Їх поєднання складає схему: принцип аналізу – форма аналізу – інструмент аналізу.

Науковою новизною роботи є вивчення геополітичних інтересів у євроатлантичному інтеграційному процесі. Аналіз наукової розробки теми дослідження показує, що в сучасному вітчизняному науковому співтоваристві точки зору на дану проблему тільки починають складатися, і тому проблема геополітичних інтересів має потребу в поглибленому дослідженні, предметом якого виступає система євроатлантичних геополітичних стратегічних взаємовідносин, а об'єктом – процес формування та еволюції геополітичної стратегії України в сучасному загальноєвропейському інтеграційному процесі.

Сучасна Україна переживає один з найдраматичніших періодів своєї історії. Перебуваючи в стані громадсько-політичної кризи, вона болісно прагне перебороти внутрішню смуту й визначити власний шлях розвитку як великої демократичної держави. Вирішення цих завдань нерозривно пов'язане з тим, яке місце держава займає в новій системі світової політики і, насамперед, унікальним геополітичним положенням України. В умовах нової геополітичної картини світу, інтересам України відповідає політика добросусідських відносин як із ближнім, так і з далеким зарубіжжям. Проводячи виважену далекоглядну політику, Україна у стані забезпечити собі гідне місце шляхом інтеграції в міжнародні механізми прийняття рішень.

Розглядаючи взаємозв'язок геополітичних ідей з конкретними подіями й роллю України у світі, з еволюцією нового світового геополітичного ладу, контури якого

проступили після розпаду «соціалістичної системи», можна виявити співвідношення між вітчизняною й закордонною, «високою» і «низькою» геополітикою[1]. До «високої» геополітики ставляться офіційні зовнішньополітичні документи й праці експертів, до «низької» – набір символів і соціальних подань про місце країни в світі, розповсюджуваний ЗМІ, системою утворення, офіційної пропагандою[2]. Можна стверджувати, що й в Україні відтепер зовнішня політика усе більше залежить від громадської думки та міфів суспільної свідомості.

Новизна ситуації полягає й у тім, що значно активніше починає застосовуватися геополітична аргументація та й самі інтереси провідних країн світу стали основною рушійною силою сучасних політичних процесів[3]. Докорінна зміна сучасного світоустрою й геополітичної ситуації на планеті після припинення ідеологічного протистояння двох соціальних систем відбувається на тлі повсюдного посилення погроз безпеки й проявів міжнародного тероризму, що актуалізує необхідність відновлення ідейно-теоретичних і методологічних основ дослідження геополітичних інтересів як важливого фактора сучасного політичного процесу. Політичний процес вибудовується відповідно до геополітичних інтересів, які в сучасних умовах стають важливими факторами, що детермінують характер відносин між державами, пов'язаних з вирішенням територіальних і ресурсних проблем.

Актуальним залишається теоретичне осмислення змісту самих геополітичних інтересів, що лежать в основі сучасного політичного процесу, прояснення їх ролі, змісту й характеристики: відбувається укрупнення суб'єктів політичного процесу, що виражається у створенні союзів, альянсів, блоків, що охоплюють цілі групи країн у рамках різних регіонів планети. Особливої актуальності набуває питання артикуляції геополітичних інтересів, які в сучасних умовах виявляються, насамперед, у забезпеченні державної безпеки, збереженні його місця й ролі на міжнародній арені, досягненні стійкого розвитку на шляху демократизації й загального цивілізаційного підйому. У сформованій геополітичній ситуації стає необхідним усвідомлення докорінних інтересів української держави, що може стати важливим фактором у зміцненні національно-державної ідеї.

Розглядаючи євроатлантичний простір, необхідно наголосити, що геополітичні інтереси є головним фактором, який закріплює або ж, навпаки, підриває й руйнує специфічну й конкретну спільність. Вони також є рушійною силою двох основних тенденцій сучасного світового політичного процесу – глобалізації й регіоналізації, що характеризуються діалектичним взаємозв'язком і єдністю, які втілюються у виокремленні геополітичних інтересів країн з різною ментальністю, рівнем розвитку й роллю в сучасному світі. Регіон стає одним із провідних суб'єктів сучасного світоустрою, нейтралізуючи негативні наслідки глобалізації.

Зрозуміло, що сучасне міжнародне становище змушує й Україну виробляти в політиці правила поведінки, які будуть адекватними ситуації в світі й у той же час відповідатимуть її власним національним інтересам, сприяючи завоюванню й закріпленню стійкого міжнародного авторитету нашої держави, її впливу на міжнародні події. Тому вироблення та формування власної геополітики спирається на виважене розуміння національного інтересу й того місця, яке він повинен займати в розбудові відносин з іншими країнами. Очевидно, що в умовах державотворення національні інтереси мають відігравати підвищену роль, оскільки вони згуртовують навколо певної центральної ідеї широкі народні маси. Ідеєю, яка консолідує ці інтереси й робить їх національними, є ідея України як вітчизни всіх громадян, котрі пов'язали свою долю з українською землею й причетні до утворення на цій землі суспільства, що відповідає за продовження глибокої традиції й водночас узгоджує її зі стратегією світового розвитку.

Це питання дуже тісно пов'язане з розробкою й послідовною реалізацією концепції національної безпеки. Національна безпека України полягає не тільки в умовах виживання нації, а й у її саморозвитку та творчості, зміцненні її авторитету й набутті широкої міжнародної поваги як суверенної держави й, нарешті, в можливості широкої участі у вирішенні загальнолюдських інтересів.

Відповідно до вірного розуміння національного інтересу визначаються й пріоритети геополітичної діяльності. Необхідно підкреслити, що ефективна геополітична стратегія можлива лише за об'ємного бачення світу, постійної аналітичної роботи, відмови від імпульсивних рішень. Життєво важливі національні геополітичні інтереси пов'язані зі збереженням, збільшенням і захистом національних цінностей, девальвація й втрата яких ставлять під питання безпеку або навіть саме існування народу. До таких геополітичних інтересів можуть бути віднесені: суверенітет, державна й територіальна цілісність, ефективна система оборони й безпеки, відбиття агресії, запобігання війн. Геополітичні відносини виступають фактором, що задає, тематику сучасного політичного процесу.

Якщо не вважати окремих і не занадто послідовних спроб більш ґрунтовно переглянути устояні поняття, традиційна західна геополітика так і не відповіла на кинутий їй новою реальністю виклик, не змогла визначити, що геополітичні інтереси стали одним з рушійних факторів сучасного політичного процесу. Збереження геополітики чи ледве не в первісному вигляді неминуче веде до обмеження її рефлексивної й практичної корисності, маргиналізації як «приватної» галузі знання, хоча в ній закладений величезний потенціал свідомого впливу на дійсність. Перешкодити цілком реальному знеціненню традиційної геополітики здатне розширення предмета її досліджень для того, щоб визначити геополітичні інтереси як детермінанти сучасної й перспективної та багаторівневої глобальної політики в багатомірному й багатополярному світі, інтегрувавши слабко пов'язані сьогодні між собою міркування про різні їх аспекти. Виходячи з такого визначення, нова фундаментальна геополітика зможе аналізувати розвиток подій з урахуванням геополітичних інтересів не тільки на глобальному, але й на регіональному, субрегіональному і навіть внутрішньодержавному рівнях. Геополітика сучасності – це сукупність десятків, навіть сотень паралельних і пересічних процесів з властивостями, що відбивають взаємодію інтересів різних держав. Первісне звертання до геополітичних інтересів надавало можливість політикам, експертам і журналістам доводити свою деідеологізованість і реалізм, на противагу емоційно-ідеологічним настановам своїх опонентів. При цьому проголошені «реалізм» і «геополітика» знаходили найрізноманітніше змістовне навантаження у залежності від того, якій саме ідеології вони протиставлялися.

Звичайно, розуміння геополітика у сучасному політичному процесі має потребу в якісному реформуванні, перегляді наукових підстав для наближення її до реальності світової ситуації початку XXI ст. Але при дотриманні цих двох умов геополітика здатна стати "системним забезпеченням"[4] зовнішньо- і внутрішньополітичної стратегій, додати їм ту гнучкість, що дозволить оперувати при необхідності відразу декількома продуманими варіантами. Геополітичні інтереси являють собою складне багаторівневе утворення, що формується в руслі об'єктивних процесів як під прямим, так і опосередкованим впливом безлічі факторів[5].

Один з найістотніших моментів геополітичного розуміння Світу полягає у виявленні взаємозалежності між інтересом та ідеологією. Сучасна дійсність світового розвитку настійно вимагає уточнення й відновлення поняття національно-державного інтересу[6]. Раніше мова в основному йшла про національні, пізніше – державні інтереси, і лише в

окремих випадках – про наднаціональні[7], але зараз вперше з'являється завдання цілеспрямованого зміцнення сукупної (геополітичної) могутності держави[8].

Не менш актуальним є й розгляд способу реалізації геополітичних інтересів, відповідно до якого *"країна повинна просувати свої інтереси, якщо необхідно, то силоміць, без обліку вимог моралі й врахування інтересів інших країн"*[9]. У майбутньому вони, вочевидь, будуть реалізовуватися через зміцнення сукупної геополітичної сили держави, створення нових коаліцій, суперництво усередині них за лідерство і конкуренцією за додаткові переваги як безпосередньо у відносинах між провідними країнами й коаліціями держав, так і в ключових регіонах світу.

Геополітичні інтереси держав, як правило, прагматичні, якщо не сказати егоїстичні. У боротьбі інтересів за виживання, за безпеку нації, цілей досягають удосконалюванням засобів захисту своєї безпеки. Безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом, одним з елементів національного інтересу держави, що забезпечує йому поряд з іншими елементами оптимальне існування.

Зворотнім боком проблеми виявлення й класифікації методів реалізації національних інтересів як прояву геополітичних інтересів завжди було питання про мотивацію поведінки держав, яким довго займалася західна політологія. Склалися дві школи підходів до вирішення цього питання. Перша – ліберальна, що затверджувала примат суб'єктивної «волі людини». Представники даної школи вважають, що якщо існує першооснова людських конфліктів і поводження держав, те це не економічні сподівання, сили історії або результат балансу сил, а буденні надії й тривоги людського розуму.

Друга школа, школа реалістів, до якої, у цьому випадку, можна віднести традиційну західну геополітику, бачила рушійні мотиви в роботі матеріальних факторів – факторів економіки, географічних умов, збройної сили[10]. Здається, що ні та, а ні інша школа самостійно не можуть претендувати на вірне трактування геополітичних мотивацій, особливо сьогодні, в умовах багатомірної світової політики і тому доречним є розумний синтез виділюваних обома школами мотиваційних факторів – як об'єктивних, так і суб'єктивних[11]. Всі інші – природні, демографічні й відтворені – ресурси держави розглядалися насамперед в плані нарощування військової сили, максимізації можливостей компенсації недоліків місця розташування держав або їх коаліцій. Пояснювалося це тим, що в минулому геополітичні конфлікти виникали навколо фізичного й військово-політичного розподілу й перерозподілу світу, окремих його регіонів і, відповідно, приймали форму збройної, військово-політичної або ідеологічної конфронтації. Оскільки в нинішніх умовах основна боротьба за сфери впливу, що досягає розмаху боротьби за перерозподіл світу, ведеться в першу чергу економічними засобами, то економічна міць і комплекс умов, що її забезпечують[12], стають одними з найважливіших, але аж ніяк не єдиними показниками геополітичного впливу держави. Тому зараз геополітична могутність країни – це комплексний показник взаємодіючих у системі факторів, одним із яких є структура й спрямованість геополітичних інтересів держави.

У рамках багаторівневої динамічної системи геополітичних інтересів можуть бути виділено два рівні. Перший – група фундаментальних, довгострокових інтересів, які практично не змінюються або надзвичайно повільно[13].

Інша група – інтереси ситуативного характеру. Їх предметом є цілі, які формуються в результаті досягнутої згоди або компромісу у вирішенні протистояння, протиборства. У реальній політиці місце цих двох груп інтересів визначається конкретними умовами й залежить від співвідношення сил, наявності можливостей для проведення власних фундаментальних інтересів[14].

Являючись елементами цілісної структури геополітичних інтересів, всі перераховані системи можуть бути класифіковані як внутрішні. Поряд з ними існує цілий ряд систем більш високого ґатунку, які є стосовно системи геополітичних інтересів зовнішніми, насамперед, геополітичний регіон – система, що включає увесь спектр взаємин народів і держав району земної кулі; світове співтовариство – система, об'єднуюча всі держави, всі народи нашої планети; природа – система, що охоплює середовище перебування людства[15].

Вирішальну роль у формуванні, функціонуванні, забезпеченні ефективності системи геополітичних інтересів відіграє, з одного боку, адекватне матеріальному й духовному потенціалу народу усвідомлення національних цінностей, ідей і цілей, з іншого боку – їх закріплення в політичній, соціально-економічній організації суспільства, державному й культурному будівництві, у практичній політиці. Національні цінності, інтереси й цілі – тріада першоджерел, основних рушійних сил системи геополітичних інтересів, визначальний її зміст, характер, конфігурацію, спрямованість[16].

Геополітичні інтереси різних суб'єктів можуть як розрізнятися, так і в чомусь збігатися, що спричиняється розходженням двох видів дій суб'єктів: у напрямку протидії та в напрямку співробітництва. Співвідношення цих двох векторів діяльності й визначає конкретну геополітичну ситуацію, а в застосуванні до усього світу – його геополітичну картину. З інтересами як зовнішнім фактором пов'язаний інший чинник детермінації геополітичної ситуації – наявність численних погроз безпеки різноманітних суб'єктів геополітичних відносин, погроз дійсних, реальних, потенційних і навіть уявних. Новизна ситуації полягає в тому, що значно активніше в політичній сфері починає застосовуватися геополітична аргументація. По суті, геополітика стає новою ідеологією, тим «наріжним каменем», що заважає затвердити безконфліктний світ, структуруючи геополітичні інтереси на три компоненти: геополітичну практику, геополітичну ідеологію й геополітичну науку. Саме вони є невід'ємною частиною суспільної свідомості, у якій одержують теоретичне вираження різноманітні інтереси й цінності різних суб'єктів соціального життя. Особливістю нашого часу стало те, що з'явилися нові форми ідеології, що відбивають інтереси союзів держав, блоків, альянсів, створюваних для досягнення фундаментальних цілей викликаних до життя процесами глобалізації, інтеграції, регіоналізації. Основне протиріччя епохи переміщується в сферу відносин між державами, що розрізняються рівнем розвитку і географічним положенням.

Таким чином, у рамках сучасного євроатлантичного інтеграційного процесу відбувається пошук різних структур і форм розвитку, що враховують безліч геополітичних інтересів. В умовах нової геополітичної ситуації сучасна Україна має об'єктивні можливості для створення механізму реалізації своїх геополітичних інтересів на основі зваженої далекоглядної політики.

Анотація

Формування власної геополітики спирається на виважене розуміння змін характеру геополітичних інтересів з перетворенням геополітичної картини світу: відбувається укрупнення суб'єктів політичного процесу, яке актуалізує необхідність розгляду трансформації значення геополітичних інтересів у ході глобалізації, розгляд регіоналізації як чиннику глобального процесу для виходу на вирішення найголовнішого питання – усвідомлення докорінних інтересів української держави, що повинно стати важливим фактором у розвитку процесу євроатлантичної інтеграції України.

Annotation

The generation own geopolitic depends on the understanding of changes the character of geopolitical interests with transformation of a geopolitical view of the world: there is an integration of subjects of political process which update necessity of consideration the transformation of value the geopolitical interests during globalisation. The review regionalisation is the factor of global process for an exit to the decision of the major question – comprehension of radical interests of the Ukrainian state which should become the important factor in development of process of the Euroatlantic integration of Ukraine.

---

[1] *Freund J.* L'essence du Politique. – Paris, 2003. – P. 65.
[2] *Гурне Б.* Державне управління / Перекл. з француз. В. Шовкуна. – К., 1993. – С. 15.
[3] *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. – М.,1990. – С. 53.
[4] *Глен Р.* Державне управління / Перекл. з англ. – К.: Основи, 1994. – С. 17.
[5] *Друкер П.Ф.* Управление, нацеленное на результаты / Пер. с англ. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1994. – С. 33.
[6] *Girardet R.* Problemes contemporains de defense nationale. – P.: Dalloz, 2004. – P. 12.
[7] *Eatson D.* The Political Systems. N. Y.; 2003. – P. 22.
[8] *Gallois P.-M.* Geopolitique; les voles de la puissance. Paris. Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000. – P. 46.
[9] Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлер, Г. Форд. – М.: Республика, 2002. – С. 167.
[10] *Lacoste Y.* Questions de géopolitique. – P., 1988. – P. 66–69.
[11] *O'Tuathail G.* Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. Minneapolis, 2002. – P. 167.
[12] *Manning D.-J., Robinson T.-J.* The Place of ideology in Political Lafe. – L. 2005. – P. 101.
[13] *Stutz F.P., de Souza A.R.* The World Economy. – Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 2005. – P. 81.
[14] *Michel B.* Un monde en mouvement. – P.: Nathan, 2001. – P. 214.
[15] *Oxford Paperback Encyclopedia.* – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 74.
[16] *Wallerstein I. M.* Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World - System. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001. – P. 21.

V. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Конча Сергій
(Київ)

СІМ АРГУМЕНТІВ НА КОРИСТЬ ДОСТОВІРНОСТІ «ІОАКИМОВА ЛІТОПИСУ»

Серед, текстів, належність яких до літописної спадщини Давньої Русі, тривалий час була і лишається предметом дискусії, найбільш знаменитим може бути названий Іоакимів літопис (далі ІЛ)[1]. Приписуваний авторству першого новгородського єпископа Іоакима і визнаний першим дослідником цього документу В. Н. Татищевим зразком майже цілковито втраченої «донесторової» літописної традиції, літопис викликав навколо себе суперечки, що не вщухають вже більше двох століть[2]. Описана В. Н. Татищевим майже детективна історія здобуття і послідуючого таємничого зникнення рукопису, надзвичайна оригінальність структури та змісту викладу, відсутність паралельних або близьких текстів, які могли би підтвердити аутентичність бодай окремих фрагментів ІЛ, закономірно викликають у дослідників обережно-скептичне ставлення до цього твору. Нерідко вважається, що ІЛ є ретельно продуманою підробкою першої половини XVIII ст. Окремі автори (серед них відмітимо Н. Карамзіна) приходили до висновку, що творцем фальшивки навряд чи міг бути хтось інший, ніж сам В. Н. Татищев.

Проте, з іншого боку, авторитет В. Н. Татищева як серйозного й обережного дослідника, вкупі з підкупаючою правдоподібністю окремих вказань ІЛ, продовжують викликати у багатьох довірливе ставлення до ІЛ. Ряд вказань загадкового літопису і навіть цитати з нього (достатньо згадати **«Путята крести [Новгород] мечем, а Добриня огнем»**[3]) стали хрестоматійними і увійшли до підручників з історії. Унікальність тексту і «детективні» обставини його віднайдення самі по собі не можуть бути доказом його підробного характеру – згадаємо, що ті ж особливості притаманні й «Слову про Ігорів похід», на користь достовірності якого (як давньоруського тексту) останнім часом наведені вагомі аргументи[4]. Що стосується оригінальності повідомлень ІЛ, які часом вступають у пряму суперечність з викладом «канонічної» версії давньоруської історії за «Повістю минулих літ», то чимало подібного роду оригінальних, часом просто дивовижних вказань та епізодів знаходимо, наприклад, також в Никонівському літописному своді, в Новгородському Першому літописі, інших творах новгородської традиції тощо. Отже, погляд на ІЛ, як на джерело заздалегідь недостовірне, не є однозначним, а довірливе ставлення до цього твору ряду дослідників зовсім не обов'язково відносити на рахунок недосвідченості або наївності останніх.

Попри те, що неодноразово вже наводилися аргументи на користь слушності та історичної значущості інформації ІЛ, в цілому ситуацію з оцінкою твору, як можливого історичного джерела, можна назвати «патовою»: при наявності діаметрально протилежних думок щодо походження тексту, більшість фахівців, навіть визнаючи «небезнадійність» певних повідомлень ІЛ, вважають за краще уникати використання його інформації в конкретних побудовах і взагалі обходити цей твір стороною.

Немає сумніву, що рукопис, в якому за визначенням В. Н. Татищева містився Іоакимів літопис, належав руці переписника (або ж автора) XVII – першої половини XVIII ст. Про це зазначив сам В. Н. Татищев в своїй стислій характеристиці рукопису: «*письмо новое, но*

худое, склад старой, смешенной с новым, но самой простой и наречие новгородское»[5]. Напочатку викладу ІЛ дається нарис легендарної передісторії слов'ян (або, точніше, словен новгородських), який явно видає «освіченого» автора, назагал знайомого з античними уявленнями про народи Причорномор'я і відповідає стилістиці, прийнятій у хроністів та істориків XVI–XVII ст. Ці ознаки пізнього походження (пізньої редакції) тексту наводять на думку, що сам «літопис» може бути нічим іншим як своєрідним стислим «парафразом» давньоруської історії, виконаним якимсь начитаним монахом одного з новгородських монастирів, що був знайомий як з літописами, так і з новітніми польськими або литовськими історичними працями, можливо також стародавніми мапами, на кшталт популярного в XV–XVI ст. атласу Птолемея[6]. Свій «конспект з історії» освічений монах доповнив власними різноманітними здогадками, а деякі місця прикрасив напівфантастичними легендами.

Подібне пояснення феномену ІЛ є досить поширеним[7]. Проте, неможливо повністю ігнорувати ту обставину, що досвідчений знавець літописів В. Н. Татищев у відхиленнях ІЛ від «норми» - себто канонічного «Несторового» викладу розвитку подій – побачив ознаки того, що зміст ІЛ дійсно сягає незалежного від «Нестора» літописного викладу початку XI століття. Справді – для компіляторів XVI–XVII ст. зовсім нехарактерним є вигадування невідомих з писемних текстів подробиць і виправлення історичних подій за власним бажанням. На користь позиції В. Н. Татищева свідчить, начебто, й те, що унікальні подробиці тексту ІЛ виглядають надивовижу правдоподібними[8]. Але з іншого боку, категоризм В. Н. Татищева щодо стастусу ІЛ у поєднанні з тією обставиною, що, крім нього, більш немає свідків існування таємничого рукопису, дає підстави підозрювати його самого в авторстві.

Останній погляд в найбільш рішучій формі висловив нещодавно О. П. Толочко, який дійшов висновку, що «Іоакимівський літопис не існує поза працею самого В. Н. Татищева»[9]. На думку дослідника, усі повідомлення ІЛ тією чи іншою мірою слугують для підтвердження ідей і припущень В. Н. Татищева, висловлюваних ним в його «Історії Російській», що і дозволяє безпомилково визначити його як автора «літопису». Прикметним і, як побачимо далі, особливо вагомим для нас є висновок О. П. Толочка про те, що ніхто, крім В. Н. Татищева, не зміг би написати такий досить непростий текст, яким постає перед нами Іоакимів літопис (тим самим зникає гіпотетичний освічений монах-літописець з Новгорода)[10].

Уважний розгляд аргументації О. П. Толочка перекнує, однак, в тому, що його «викриття» В. Н. Татищева засновано більше на логіко-апріорному підході, ніж на конкретному встановленні фактів відповідностей між гіпотезами В. Н. Татищева та повідомленнями ІЛ[11]. Подібного роду фактів виявляється зовсім небагато, а там де вони є, віднаходяться паралелі і в інших літописних версіях, які, вочевидь, були основою для побудов В. Н. Татищева і, звичайно, могли послугувати джерелом повідомлень ІЛ. Останнє може вказувати на пізній (і вторинний) характер ІЛ, але доказом авторства В. Н. Татищева означені відповідності й паралелі не можуть слугувати.

Що стосується другого висновку О. П. Толочка, згідно якого тільки В. Н. Татищев з його науковим багажем міг у XVIII ст. скласти текст ІЛ, то він видається справедливим лише в контексті погляду на ІЛ як на завідомий фальсифікат тієї доби (іншої можливості О. П. Толочко просто не допускає). Якщо ж, спираючись на цілий ряд міркувань, ми виключимо авторство В. Н. Татищева[12], то другий висновок О. П. Толочка може обернутися у «позитивному» (щодо претензії ІЛ на достовірність) ключі, адже виявиться, що ніхто з істориків і письменників XVIII ст. (і більш ранніх часів відповідно) не міг *штучно* створити текст ІЛ. Лишається, отже, виходити з того, що ІЛ розвивався за

звичайними законами формування літописних текстів, переживши низку редакцій, і містить «нашарування» як зламу XVII–XVIII ст., так і, скажімо, XV століття[13] і, вочевидь, більш давніх часів.

Що могло би бути доказом того, що ІЛ може доносити до нас якісь крихти достовірної інформації, які не були донесені іншими відомими нам літописами? Сподівання віднайти рукопис, яким користувався В. Н. Татищев, на сьогодні можуть вважатися абсолютно нереальними. Вкрай сумнівно, що буде знайдений якійсь давній текст, паралельний ІЛ, який би підтвердив існування останнього «поза В. Н. Татищевим». Та навіть якби щось таке і пощастило би знайти серед рукописної спадщини XVIII–XIX ст., це все одно не розвіяло би сумнівів і не припинило би дискусій щодо достовірності і реальної цінності тексту ІЛ.

Справжнім доказом достовірності ІЛ (як і інших подібних текстів) могло би бути вивірення його інформації на основі даних, фактологічна основа яких не підлягає сумніву і які не могли бути відомі в XVII–XVIII ст., у тому числі такому знавцеві як В. Н. Татищев.

Як вже говорилося вище, такі дані є і відповідні верифікації проводилися[14]. Нижче ми спробуємо узагальнити найбільш переконливі аргументи, які висувалися на користь слушності інформації ІЛ, і доповнити їх новими даними і спостереженнями.

1. Археологічними розкопками в Новгороді в районі, примикаючому до узбережжя р. Волхов були виявлені сліди досить значної пожежі кінця X ст.: дендрохронологічні дати вказують на те, що пожежа сталася безпосередньо перед 989–991 рр. Провідний дослідник історії Новгорода В. Л. Янін зіставив ці дані з вказаннями ІЛ, де описується повстання невдоволених насильницьким охрещенням новгородців проти посланих Володимиром воєвод. Воєводи Путята і легендарний вихователь Володимира Добриня карають новгородців: «**...на разсвитании Добрыня ... повеле у брега некие домы зажесчи, чим люди паче устрашени бывше, бежаху огнь тушити**» (очевидно пожежа мала бути значною, адже недаремно Добриня запам'ятався як «хреститель вогнем»). Як вважає В. Л. Янін, археологічно виявлена пожежа сталася саме в тому місці, на яке вказав Іокимів літопис і саме в тому (989) році, коли (згідно з іншими літописами) мало відбуватися охрещення новгородців[15]. Є підстави вважати, що мешканці деяких згорілих садиб загинули, оскільки на місці будівель знайдені два монетних скарби, датовних кінцем X ст. Останнє корелюється з вказанням ІЛ, що в Новгороді була тоді «січа зла»[16] - Володимир запалив доми новгородців саме для того, аби відволікти їхніх власників від участі у збройному протистоянні.

Ці дані дозволили В. Л. Яніну зробити наступний висновок щодо ІЛ: «Думаю, что эти наблюдения подтверждают реалистическое существо повести о крещении новгородцев [...] Наличие в повести отдельных реалистических деталей, находящих археологическое подтверждение, позволяет считать, что её возникновение [...] опиралось на какую-то достаточно устойчивую древнюю традицию»[17].

2. На відміну від інших літописних версій, що вказують на отримання Руссю при Володимирі християнських вчителів і церковних ієрархів безпосередньо з Візантії, в ІЛ відзначено значну посередницьку роль Болгарії: «**Царь же болгорский Симион присла иерей учены и книги довольны**», «...**и прислаша митрополита Михаила, мужа велми ученаго, *болгарина* сусча, с ним 4 епископы и многи иереи, диакони и демественники *от славян***»[18]. Ці, здавалося б, мало забезпечені фактами вказання на щільні контакти з Болгарією в період християнізації знаходять усе більшу підримку в світлі досліджень останнього століття.

Ще у 1913 р. М. Д. Присьолков, звернувши увагу на ряд суперечностей в літописних розповідях про Володимирове хрещення і спершись на різноманітні непрямі вказання з

літописів, візантійських і східних джерел, дійшов висновку, що церковна ієрархія була отримана наприкінці 980-х років саме з Болгарії і певний час підкорялася не константинопольській патріархії, а болгарський митрополії в Охриді[19].

Вивчення болгарських культурних впливів на розвиток християнських традицій Русі засвідчує їх, без перебільшення, виняткове значення. Болгарське посередництво виразно прослідковується в літературі, архітектурі, живописі, музиці тощо[20]. Ці впливи виразно постають вже на самих ранніх етапах розвитку християнства. В літописанні, на думку ряду дослідників, певний час домінувала система літочислення прийнята винятково в Болгарії[21].

На непересічне значення болгарських культурних впливів на Русь у перші роки після прийняття нею християнства яскраво вказують результати археологічного дослідження головної руської церкви того періоду – церкви Богородиці (Десятинної), збудованої в Києві у 990–995 рр. Ще в 1960-х роках було вказано на певні аналогії між Десятинною церквою і принципами болгарської церковної архітектури X ст.[22] Останнім часом, завдяки новому етапу дослідження пам'ятки, з'явилися нові незаперечні підвердження цьому. Сучасні дослідники зазначають: «Найбільш близькі до Десятинної церкви пам'ятки І болгарського царства (Пліска, Преслав, Охрід), що будувалися не набагато раніше її. [...] Про вірогідний болгарський слід в історії будівництва Десятинної церкви може свідчити і напис «**ЩЦ**» на плінфі. Навряд чи серед перших київських плінфоробів були письменні, що вільно писали на плінфі. Але це міг зробити майстер з Болгарії. На болгарські витоки деяких майстрів, що будували Десятинну церкву, вказують і полив'яні плитки підлоги. На той час полив'яна кераміка для прикраси споруд у християнському світі використовувалась лише в Болгарії – преславська школа»[23].

Враховуючи, що Десятинна церква Богородиці будувалася саме як центральний, соборний храм Русі, виразний «болгарський слід» в ній є вельми красномовним.

На думку М. Д. Присьолкова, в 1030-х роках на зміну болгарським чільникам церковної організації Русі приходять представники Константинополя. У зв'язку з цим, історія Володимирова хрещення піддається певному «цензоруванню», а «болгарський період» в історії руської церкви цілеспрямовано піддається забуттю, практично не знайшовши висвітлення в літописанні[24]. Отже, виходить, що тільки Іоакимів літопис зберіг правдивий, хоча і дуже лаконічний відгомін тих подій.

3. Згідно з ПМЛ та іншими літописами, першою в списку дружин Володимира І фігурує донька полоцького князя Рогнідь, «здобута» Володимиром близько 978 – 979 рр. Але ІЛ називає перед Рогніддю Олову, «княжну варязьку»[25], з інших літописних версій взагалі невідому. Згідно з ІЛ, Олова була матір'ю старшого сина Володимира Вишеслава, який згадується в ПМЛ під 988 р. теж як старший син, що був посаджений у Новгороді, але помер ще за життя батька.

Ісландські джерела («Сага про Олава Трюгвасона») повідомляють про дружину Володимира на ім'я Аллогія, яка згадується в подіях, що мали відбуватися близько 977–978 рр., імовірно в Новгороді[26]. В. Н. Татищев, мимохідь згадавши скандинавську традицію про гардського конунга Вальдемара (= Володимира) і Аллогію, ототожнив останню з Ольгою, Володимировою бабусею[27]. Сучасні автори також не сумніваються в тому, що на образ Аллогії дуже вплинули давньоруські спогади про «наймудрішу з людей» княгиню Ольгу[28]. Однак Аллогія не просто згадується сагою як дружина Вальдемара і мудра жінка, але й відіграє активну участь в сюжеті, при цьому нічим не нагадуючи своїми діями відому з літописів діяльність Ольги. Отже, вельми ймовірно, що в Аллогії мав бути ще один прототип, ближчий у часі до описуваних сагою подій, а у

творців саги мали бути якісь підстави для зближення постатей бабці Володимира та однієї з його дружин.

Імовірною основою для такого зближення могла послугувати близькість імен в разі, якщо серед дружин Володимира була жінка, ім'я якої могло асоціюватися з іменем Ольги. Згадана в ІЛ Олова, яка, будучи «попередницею» Рогніді, фактично збігається з легендарною Аллогією в часі, найкраще підходить на цю роль. Те, що Володимир повинен був мати законну дружину ще до того, як одружився (також і) на Рогніді, підтверджується старшинством Вишеслава, який не був сином Рогніді, і про матір якого в ПМЛ не сказано нічого певного. Те, що першою дружиною Володимира, з якою він одружився між 972 і 977 роками, найімовірніше, мала бути саме варяжка, випливає з вказання літописів на перебування у ці роки князя «за морем», звідки він прибув на Русь з варягами.

Думка про тотожність Олови ІЛ з Аллогією, звичайно, не є новою[29]. Т. Н. Джаксон приписує авторство цієї ідеї В. Н. Татищеву, що знову ж кидає підозру на останнього як на автора ІЛ. Але в дійсності справа обстоїть дещо інакше. На вказаних Т. Н. Джаксон сторінках «Истории Российской» зовсім не йдеться про підтвердження сагою даних ІЛ або навпаки. Натомість ми знаходимо там досить дивну фразу: «*Владимир, по сказанию Иоакима, будучи в Варягах женился, но на чьей дочери и как звали не показано, токмо от нея сына старшего Вышеслава сказал, а Нестор оного от Рогнеды полоцкой рожденного*»[30]. Насправді, в тексті ІЛ не приведено вказань на одруження Володимира за морем, тоді як ім'я і походження його старшої дружини, матері Вишеслава, якраз зазначені. ПМЛ, в усякому разі кращі списки, не називають Вишеслава сином Рогніді; про очевидну суперечність подібної можливості зазначає тут же і сам В. Н. Татищев[31].

Попри всі ці дивовижні накладки, В. Н. Татищев: а) не говорить про тотожність Олови і Аллогії, б) не відмовляється від заявленого в 1-му томі припущення про тотожність Аллогії з Ольгою.

Можна, звичайно, припустити, що В. Н. Татищев навмисно видає з себе «незацікавлену особу», водночас незгарбно підштовхуючи читача до думки про підтвердження вказань «зконструйованого» ним псевдо-літопису незалежним джерелом. Але виникає питання: для чого поважному історику потрібна була ця заплутана «гра у піжмурки» з читачем, якщо можна було просто внести до «псевдо-літопису» потрібні вказання, а в належному місці удати своє нейтральне до них ставлення?

А головне, слід мати на увазі, що В. Н. Татищев був досить поверхньо (звичайно, з точки зору наших сучасних знань) знайомий зі скандинавськими джерелами[32], він не міг достеменно знати, що імені *Аллогія* зовсім немає в скандинавському іменослові, натомість *Олова* (або *Алов*) було дуже поширеним жіночим іменем в епоху вікінгів. Напрочуд вдала трансформація унікального книжного імені в бік реальної форми мала би свідчити про гідну подиву інтуіцію автора. В контексті ж інших наведених тут обставин «аргумент Олови» перетворюється на ще один аргумент на користь ІЛ.

4. ІЛ розповідає про війну Володимира з «князем ляхов и ленчан» *Месчем* (= Мещем ?)[33], який явно відповідає першому історичному польському князю Мешку I, відомому також як Мечислав I. В. Н. Татищев не сумнівається, що саме «Мечислав» є повною формою відносно ширше вживаного «Мешко» і використовує у своєму історичному викладі саме її[34]. Проте, на сьогодні можна вважати встановленим, що ім'я «Мечислав» є штучним конструктом, який увійшов до загального вжитку у XV ст. з подачі Яна Длугоша. Відомий, переважно, з німецьких джерел X – XI ст., Мешко I виступає там як Mesico, Mesco, Misico, Mysco і под.[35] На думку ряду дослідників, найбільш імовірною повною формою зменшувального «Мешко» (пол. «Mieszko») є прасл. *Mьstislavъ = польське Msćislaw, що відбито в джерелах також як Misćezlaus тощо[36]. Первинно

зменшувальна форма імені мала би виглядати в такому разі як *Мьść-ьko. За умови відсікання суфіксу (що могло бути зумовлено нормами вульгати), ця форма буде фактично збігатися з тією формою імені, що дає ІЛ[37].

Отже, якщо Мешко насправді був *Мьstislavъ'ом, ІЛ виявлявся би у відображенні цього імені точнішим за інші джерела.

5. В розповіді ІЛ про війну Святослава на Балканах читаємо: «**По смерти Ольги Святослав пребываше в Переяславцы за Дунаем [...] не единою побеждая, последи у стены долгия все войско погуби**»[38]. Вказання на якусь «довгу стіну», про яку немає мови ані в літописах, ані у візантійських істриків, неодноразово привертало увагу. В. Н. Татищев не втримався від зауваження: «*Какая сия стена и где, описания я не нахожу*». В. І. Вишегородцев вказував на збудовані напочатку VI ст. у 50 кілометрах від Константинополя оборонні споруди, що так і звалися Довгі стіни, вони відокремлювали півострів, на якому розташовано місто, від континенту. Те, що війська Святослава доходили сюди підтверджується вказанням ПМЛ: «**За малом бе не дошел Царяграда**». Унікальність повідомлення ІЛ про довгі стіни на Балканах, на думку автора, має свідчити на самобутність і слушність вказань цього документу і, відповідно, засвідчувати вагомість його як історичного джерела[39].

Натомість О. П. Толочко перетворює це повідомлення на аргумент contra. Згадки Довгих стін поблизу Константинополя так часто трапляються у візантійських авторів, зазначає він, що не знати про них В. Н. Татищев просто не міг. Підкреслено розгублена фраза історика: «Какая сия стена и где...» – видає бажання заплутати читача і відвести від себе підозри[40].

Цінність обох спостережень нівелюється, однак, тим, що про «погублення» Святославом війська в околицях Константинополя не говорить жодне джерело. Якщо вірити Леву Диякону, основні поразки і справді важкі втрати руси понесли на Нижньому Дунаї, в районі Преслава і Доростола, де вони оборонялись від військ імператора Іоанна Цимісхія[41]. Інформація літописів також вказує на те, що перелам у війні стався під час дій в районі Переяславця і Доростола на Дунаї.

У зв'язку з цим, варто звернути увагу на опис арабського автора Аль-Масуді (перша половина X ст.) країни Бурджан (Дунайської Булгарії): «*Країна Бурджан має 20 днів у довжину і 30 днів у ширину. Область Бурджан оточена терновим забором, в якому містяться дірки, на кшталт дерев'яних вікон, забор цей нагадує стіну при каналі*»[42]. Йдеться явно про дерев'яно-земляні укріплення на кордонах, подібні до тих, які були збудовані при Володимирі на південному порубіжжі Русі. «Область Бурджан», очевидно, має відповідати первинному осередку тюрків-протоболгар по обидві сторони Нижнього Дуная. Наявність в цьому регіоні (зокрема, в Добруджі) довгих земляних укріплень-валів відмічається сучасними дослідниками[43]. Частково ці укріплення сягають захисних споруджень римського часу («Траянових валів»), але, разом з тим, археологічно встановлена співвіднесеність частини цих захисних ліній з періодом розквіту Болгарського царства у IX – X ст., коли вони могли бути збудовані болгарами у зв'язку зі зростанням загрози з боку степів[44].

Судячи з географії останніх битв «росів» Святослава з візантійцями, вони відбувалися десь неподалік згаданих укріплень-валів. Вали, вочевидь, доповнювалися дерев'яними заборолами і цілом могли бути охарактерізовані очевидцями як «довгі стіни» (про що, власне, говорить і Масуді).

В. Н. Татищев не знав праці Аль-Масуді і, відповідно, не міг знати про те, що на кордонах Болгарії у IX–X ст. існували потужні засічні лінії. Тим більше здогад про

«довгі стіни» на місці загибелі Святославого війська не міг би прийти в голову компілятору монаху.

6. Згідно з Іоакимовим літописом, до того як столицею північних словен став Новгород (що відбулося з приходом Рюрика), головним їхнім осередком був «град» Славенськ: «**Славен князь... иде к полуночи и град великий созда, во свое имя Славенск нарече**»[45]. У подальшому викладі це місто фігурує як «Великий град». При всій очевидній легендарності цієї інформації, невідомий з «авторитетних» джерел Великий град Славенськ, знаходить дивовижну паралель в знаменитій східній темі про «три центри русів» – Славію, Куявію і Артанію. Країна Славія арабських джерел, що одностайно ідентифікується дослідниками з областю ільменських словен, має своє головне місто, яке зветься Сла.а, Салау, Салав[46]. Враховуючи, що основа популярного у східних авторів переказу про «три центри», може сягати другої половини IX ст.[47], не можна не відмітити фактичного збігу легендарної інформації ІЛ з цілком заслуговуючим на довіру східним джерелом.

Щоправда, місто Славенськ (Словенеск) в якості найдавнішого центру словен (словенів і русів) і попередника Новгорода зустрічається також в легендарно-літературному «Сказании о начале земли русской» - відомій у багатьох списках пам'ятці XVII ст. новгородського походження[48]. Відтак, не можна виключати, що укладач ІЛ запозичив свій образ давньої північної столиці саме звідти. Але навіть якщо інформація ІЛ в цьому разі є вторинною, збіг легендарної новгородської традиції про Славенськ зі східними згадками про столицю Славії Салав все одно лишається. Відповідно, ми можемо зробити висновок, що представлена в «Сказанні...» традиція має в собі певне історичне зерно, що сягає вельми глибокого коріння. Останнє, у свою чергу, підвищує шанси на достовірність Іоакимова літопису, як вірогідного прояву тієї ж таки традиції.

7. Неодноразово зверталася увага на використанні в ІЛ давньоскандинавських географічних найменувань: Городорик (= Garðarikki, Русь), Гунигар (= ? Kaenugarðr, Київ), Бярмия (= Bjarmaland), Колмогард (= Holmgarðr, Новгород). На думку норвезького науковця Б. Клейбера, яку підтримав також С. Н. Азбелев[49], вживання цих назв вказує на те, що серед джерел компілятивного твору, відомого нам як ІЛ, були усні перекази скандинавів, багато яких постійно мешкалили в Новгороді, Пскові тощо.

Теоретично, звичайно, назви ці міг включити до вигаданого псевдолітопису і автор XVIII ст., зокрема В. Н. Татищев, який був знайомий зі згаданими назвами завдяки працям скандинавських істориків. Але слід враховувати, що будучи досвідченим знавцем літописання, В. Н. Татищев не міг не розуміти, що фігурування в давньоруському тексті не знаних руським книжникам скандинавських назв відразу ж викличе величезні підозри щодо «давньоруськості» такого тексту.

Привертає увагу, що назву «Колмогард» в ІЛ вжито зовсім не в тому значенні, в якому скандинавські джерела знають Holmgarðr[50]. В ІЛ ця назва означає якесь священне місце, де мешкають віщуни і куди прибуває словенський старійшина Гостомисл для отримання пророцтв і принесення жертви богам[51]. Це несподіване і, здавалося б, зовсім фантастичне трактування Колмогарда-Гольмгарда знаходить задовільне пояснення в світлі археологічних даних. Сучасні розкопки виявили поблизу північного узбережжя озера Ільмень гніздо поселень з шарами першої половини – середини IX ст. (часом, на який мали би припадати описані в ІЛ події)[52]. На думку одного з авторів розкопок Є. Н. Носова, саме за цими поселеннями, околиці яких навесні регулярно заливала повінь, первинно закріпився термін Holmgarðr, який в перекладі означає «острівний двір (двори)»[53]. На думку Т. Н. Джаксон, назва Holmgarðr є переосмисленням незасвідченої слов'янської назви *Хълмъ-городъ, яка відносилася до Рюрикова городища при витоці р. Волхов

з Ільменя[54]. В обох випадках «первинний Гольмгард» опиняється в безпосередній близькості до Перині – згаданого в новгородських джерелах і засвідченого нині археологічно язичницького святилища на оз. Ільмень[55]. Археологічні дослідження виявили на місці Перині, як і на навколишніх поселеннях, шари IX ст.[56]

Зі сказаним чудово корелюється згадки «Сказания о начале русской земли» про «*волховный городок*», що був збудований «*полуночных мечтаний ради*» в місці «*зовомом Перыня*»[57]. Імовірно, саме район Перині і був тим пристанищем віщунів, куди прибув Гостомисл для моління і тут же сучасні дослідники розміщують «первинний Гольмгард».

Навряд чи, слід наголошувати наскільки маловірогідною є імовірність інтуітивної здогадки книжника XVIII ст. про те, що «Гольмгард» у IX ст. був ще не Великим Новгородом (яким він виступає у сагах), а саме язичницьким капищем, або ж розташованим поряд «городком».

* * *

Наведені вище спостереження свідчать про перспективність подальшого вивчення Іоакимова літопису, як імовірного історичного джерела епохи Давньої Русі.

---

[1] *Татищев В. Н.* История российская. – Т. 1. – М. – Л., 1962. – С. 107–114.

[2] Про їхню історію: *Лавровский П. А.* Исследование о летописи Якимовской // Учёные записки второго отделения Императорской Академии наук. – СПб., 1856. – Кн. 2. – Вып. 1. – С. 75–93; *Линниченко Н. А.* Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1883. – Октябрь. – С. 247–257; *Толочко А.* "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. – М. – К., 2005. – С. 196–205; *Азбелев С. Н.* Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли. – СПб., 2007. – С. 6–34.

[3] *Татищев В. Н.* История... – С. 113.

[4] Зокрема: *Зализняк А. А.* «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. – М., 2004.

[5] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 107.

[6] Звідси взятий, вочевидь, «Бастарн на Дунаї»: *Татищев В. Н.* Вказ. праця. – С. 108.

[7] *Gorlin M.* La Chronique de Joachim // Revue des études slaves. – Paris, 1939. – T. 19. – P. 40–51; *Шамбинаго С. К.* Иоакимовская летопись // Исторические записки. – 1947. – Т. 21. – С. 254–270; *Гольдберг А Л.* Легендарная повесть XVII века о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1982. – Вып. XIII. – С. 62; *Алексеев В.* Фольклорный первоисточник Новгородской традиции XVII века // Проблемы источниковедения и политической истории. – М., 1995.

[8] Пор., зокрема: *Лавровский П. А.* Указ. соч. – С. 123–157; *Азбелев С. Н.* Указ. соч. – С. 24–28; *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. – М., 2001. – С. 345.

[9] *Толочко А.* Указ. соч. – С. 245 і вище.

[10] *Толочко А.* Указ. соч. – С. 241.

[11] *Азбелев С. Н.* Указ. соч. – С. 30–31; *Конча С. В.* Чи існує Іоакимів літопис? // Український історичний журнал. – № 2. – 2007. – С. 178–181.

[12] *Линниченко Н. А.* Указ. соч. – С. 257; *Конча С. В.* Вказ. праця. – С. 182.

[13] Пор.: *Янин В. Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. Исследования и материалы. – М., 1984. – Вып. 7. – С. 56.

[14] *Янин В. Л.* Указ. соч. – С. 49–56; *Вышегородцев В. И.* Иоакимовская летопись как историко-культурное явление. Автореф. дисс... канд. ист. н. – М., 1986 (див. також: *Азбелев С. Н.* Вказ. праця. – С. 24–28).

[15] *Янин В. Л.* Указ. соч. – С. 54–55.

[16] Там само. – С. 55.

[17] Там само. – С. 56.

[18] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 112.

[19] *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Кивкской Руси X–XII вв. – СПб., 1913. Див. також: Введение христианства на Руси. Сборник научных трудов. – М., 1988. – С. 154–169; Пор.: *Азбелев С. Н.* Вказ. праця. – С. 26.

[20] Див. зокрема: *Рогов А. И.* Культурные связи Киевской Руси с другими славянскими странами в период её христианизации // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М., 1988. – С. 209–220.

[21] *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания – М., 1977. – С. 277–292.

[22] *Холостенко М. В.* З історії зодчества Давньої Русі X ст. // Археологія. – Т. XIX. – Київ, 1965. – С. 76–77, 82.

[23] *Івакін Г. Ю., Іоаннісян О. М.* Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 роках // Дьнєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка. – К., 2008. – С. 210–211.

[24] Введение христианства... – С. 163–164.

[25] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 113.

[26] *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. – М., 1993. – С. 133–136 и далее. *Её же.* Четыре норвежских конунга на Руси. – М., 2000. – С. 17, 27.

[27] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 306.

[28] *Джаксон Т. Н.* Исландские... – С. 186–187.

[29] *Джаксон Т. Н.* Указ. соч. – С. 187. Пор. також *Махновець Є. Л.* Літопис руський за Іпатським списком. – К., 1990. – С. 48, прим. 9.

[30] *Татищев В. Н.* История российская. – Т. 2. – М. – Л., 1963. – С. 225–226.

[31] Там само. – С. 226.

[32] Пор. *Татищев В. Н.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 292–309.

[33] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 112.

[34] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 64.

[35] Зокрема: *Urbanczyk S.* Mieszko // Slownik starożytnośći slowianskich. – Wroclaw, etc. – T. 3, cz 1. – S. 248.

[36] *Куник А., Розен В.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – С. 96–97; *Urbanczyk S.* Idem.

[37] Крім того, щодо співвідношення *Мьsti(-slavъ) із очікуваним *Мещ* можна вказати **вѣсть** - **вѣщий** тощо.

[38] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 111.

[39] Див. про це: *Азбелев С. Н.* Указ. соч. – С. 25.

[40] *Толочко А.* Указ. соч. – С. 221.

[41] *Диакон Лев.* История. – М., 1988. – С. 68–82.

[42] *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – С. 126.

[43] *Gajewska H.* Trajana waly // Slownik starożytnośći slowianskich. – Wroclaw, etc. – T. 6. – S. 125; *Чорній В.* Історія Болгарії. – Львів, 2007. – С. 43.

[44] Припускається навіть, що деякі вали були побудовані саме у зв'язку з болгаро-візантійськими війнами у другій пол. X ст.: *Gajewska H.* Idem.

[45] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 108.

[46] *Новосельцев А. П.* Восточные источники о славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 416–417.

[47] *Новосельцев А. П.* Там же. – С. 408; *Коновалова И. Г.* Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. – М., 2006. – С. 232.

[48] *Гольдберг А. Л.* Легендарная повесть... – С. 50–62; *Алексеев В.* Фольклорный первоисточник...

[49] *Kleiber B.* Nordiske spor i en gammel russiske kronike // Maal og Minne. Oslo, 1960. Heft. 1–2. – S. 70; *Азбелев С. Н.* Указ. соч. – С. 19 – 20.

[50] Див. щодо цього: *Джакон Т. Н.* Austr I Görđum. Древнерусские топонимы в древне-скандинавских источниках. – М., 2001. – С. 83–103.

[51] *Татищев В. Н.* Указ. соч. – С. 110.

[52] *Носов Е. Н.* Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // Новгородский исторический сборник. –

Вып. 2 (12). – 1984. – С. 31–33; *Носов Е. Н. Плохов А. В.* Новые исследования в Ильменском Поозерье // Ладога и её соседи в эпоху Средневековья. – СПб., 2002. – С. 159–180.

[53] *Носов Е. Н.* Новгород... – С. 33.

[54] *Джакон Т. Н.* Austr... – С. 90–92.

[55] *Седов В. В.* Древнерусское языческое святилище в Перыни // Краткие сообщения института материальной культуры. – М., 1953. Вып. L. – С. 92–93.

[56] *Носов Е. Н. Плохов А. В.* Новые исследования... – С. 170 – 177.

[57] Полное собрание русских летописей. – Т. XXVII. – М.–Л., 1962. – С. 138; Т. XXXI. – М., 1968. – С. 12.

Майоров Александр
(Санкт-Петербург)

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ
начала XIII века: текст, перевод, комментарий

В канун падения Константинополя в 1204 г. Византийская империя погрузилась в тяжелый политический кризис. Одним из его проявлений стали беспрерывные нападения на земли ромеев внешних врагов, в том числе придунайских половцев, действовавших на стороне восставших болгар.

Помощь галицко-волынского князя Романа Мстиславича, оказанная империи перед лицом постигшей ее смертельной опасности, надолго осталась в памяти византийцев. Об этой помощи известно главным образом по сообщению Никиты Хониата[1]. Однако его свидетельствами не исчерпывается круг сохранившихся до нашего времени источников о русской помощи Византии в борьбе с внешними врагами.

Вслед за Хониатом восторженные строки посвящают правителю Галича другие византийские писатели и поэты XIII–XIV вв. Можно сказать, что ни один из русских князей никогда не удостаивался столь высокой оценки византийцев за всю историю империи.

Живейший интерес к подвигам галицкого князя, верного союзника империи и самоотверженного защитника христианской веры, пробудился в Византии в связи с патриотическим подъемом, начавшимся после отвоевания у латинян Константинополя и возрождения Византийской империи в эпоху Палеологов, когда были созданы новые монументальные исторические произведения, заново переосмысливавшие мировую историю и историю Византии.

Создатель одной из таких исторических хроник – всемирной истории от Адама до возвращения Константинополя в 1261 г., иногда называемой в литературе Хроники Анонима Сафы (Ἀνωνύμου Σύνοφις χρονική), посвящает Роману Мстиславичу такие строки[2]:

Τῷ δ΄ ἑξῆς ἔτει μετὰ Κομάνων οἱ Βλάχοι ἐξιόντες, ἀπαθεῖς ὑπέστρεψαν εἰς τὰ ἴδια. Τάχ΄ ἂν οὐ διέλιπον καθ΄ ἡμῶν ἐξιόντες, εἰ μὴ τὸ χριστιανικώτατον ἔθνος, οἱ Ρῶσοι, τοῦ βασιλέως εἰσηγήσεσι, γενναίως κατὰ τούτων παρεκινήθησαν΄ ὁ γὰρ τῆς Γαλίτζας ἡγεμὼν Ρωμανὸς, πολλὴν καὶ ἀξιόλογον στρατιὰν ἠθροικὼς, τὴν γῆν τῶν Κομάνων εὐπετῶς ἐπιὼν ἔφθειρε καὶ ἠφάνισε, καὶ τοῦτο πλειστάκις διαπραξάμενος εἰς καύχημα τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως, οὕτω τὰς τῶν Κομάνων ἐφόδους ἔστησεν.

А в следующем году после Куманов, Влахи, выйдя в поход, без ущерба вернулись восвояси. И они не переставали бы выходить против нас в поход, если бы христианнейший народ, Росы, не выступили мужественно против них по приглашению царя. Ведь правитель Галиции Роман, собрав многочисленное и достославное войско, внезапно напав на землю Куманов, разорил и уничтожил ее, и много раз он это делал во славу христианской веры. И так он остановил набеги Куманов.

Согласно новейшим данным, автором этого произведения с большой вероятностью мог быть известный византийский историк и церковный деятель второй половины XIII в. Феодор Скутариот (ок. 1230 – после 1283). Скутариот принадлежал к окружению никейского императора Феодора II Ласкаря (1254–1258) и состоял в дружеских отношениях с патриархом Арсением Авторианом (1254–1260, 1261–1265), в 1260-е годы был сакелларием Собора Св. Софии в Константинополе и поддерживал церковную политику императора Михаила VIII (1259–1282) в вопросе заключения унии с Римом и объединения церквей. Вершины своей карьеры Феодор Скутариот достиг после 1274 г., когда он был избран митрополитом Кизика[3].

Феодор Скутариот принимал активное участие в политической жизни империи. Как сообщает Георгий Пахимер, в 1275 г. по его настоянию был смещен константинопольский патриарх Иосиф I (1267–1275, 1282–1283), противник сближения с папством[4]. Это произошло вскоре после того, как на Лионском соборе 1274 г. византийская делегация, возглавляемая еще одним видным историографом и царедворцем, великим логофетом Георгием Акрополитом, заключила унию с католической церковью, признав верховенство римского папы[5].

В 1277 г. Феодор Скутариот вместе с Георгием Метохитом и Константином Мелитениотом ездили в качестве делегатов греческой церкви в Рим к папе Иоанну XXI (1276–1277). Положение изменилось с приходом к власти нового императора Андроника II (1282–1328), решительного противника унии. Константинопольским патриархом вновь был избран Иосиф I, созвавший новый церковный собор, на котором уния с Римом была признана недействительной[6]. Опале подверглись многие ее сторонники, в том числе и Феодор Скутариот: в начале 1283 г. он был лишен митрополичьей кафедры[7]. Дальнейшая его судьба неизвестна.

Перу Скутариота (известного также под именем Феодора Кизикского), очевидно, принадлежат также историографические дополнения к хроникам Иоанна Скилицы и Георгия Акрополита[8].

Сведения Скутариота о Романе Мстиславиче основываются на сообщении Никиты Хониата. Как и Хониат Скутариот говорит о беспрепятственных набегах болгар и половцев на земли империи, подчеркивает особую приверженность росов и их правителя христианской вере и долгу помощи единоверному народу, отмечает, что удары росов по половцам совершались неоднократно, и только благодаря этому были остановлены нападения кочевников на Византию.

Вместе с тем, отступая от известия Хониата, подчеркивавшего особую роль церкви в организации похода русских князей против половцев (по Хониату, Роман и другие князья принимают решение встать на защиту Византии, «уступая мольбам своего архипастыря»), Феодор Скутариот говорит, что росы действовали «по приглашению царя», т. е. по прямой просьбе византийского императора. Кроме того, Скутариот пренебрегает упоминанием о других русских князьях, участвовавших в походах на половцев, отдавая всю заслугу победы над ними «правителю Галиции Роману».

Военные подвиги Романа Мстиславича, совершенные во благо империи, воспеты греческим поэтом первой трети XIV в. Ефремом Энийским, автором грандиозной стихотворной хроники (Χρονικη ιστορια δια στιχον ιαμβικων) – уникальной в своем роде всемирной истории, состоявшей почти из десяти тысяч двенадцатисложных стихов и отмечающей наиболее славные эпизоды тысячелетней истории Римской и Византийской империй[9].

Начало хроники утрачено, и в сохранившемся виде она описывает события от времен Калигулы до утверждения в Константинополе Михаила VIII Палеолога (1261 г.). Хронику

Ефрема, называемую также императорской, дополняет созданная им же стихотворная патриаршая хроника, перечисляющая патриархов, начиная от апостола Андрея и до интронизации Исайи в 1332 г. Этот год, вероятно, следует считать временем составления хроник[10].

Об их авторе известно немного. Он происходил из фракийского города Эния и, по некоторым сведениям, был монахом. Его произведения сохранились в единственном списке XIV в., ныне хранящемся в собрании греческих рукописей Библиотеки Ватикана (Vatic. Gr. 1003), с которого в XVII в. была снята рукописная копия (Vatic. Barber. 146). В изложении материала Ефрем следует за своими предшественниками, главными из которых являются Иоанн Зонара, Никита Хониат и Георгий Акрополит. К их сочинениям преимущественно восходят и сведения Ефрема о Руси[11].

Помощи, которую «правитель Галиции» оказал Византии в борьбе с «Мисийцами» (болгарами) и «Куманами» (половцами), Евфем посвящает четыре четверостишья (Verl. 6565–6580, по нумерации О. Лампсидиса; Verl. 6541–6556, по нумерации А. Маио)[12]:

Μυσῶν γένος κάκιστον,
εἰς συμμαχίαν
στῖφος Κομάνων προσλαβὸν
παριστρίων,
χώρας ἐπῄει Ῥωμαΐκὰς ἐκτρῖβον,
καὶ λείαν ἀμύδητον αἰχμαλωσίαν
καὶ σκῦλα πλεῖστα κερδᾶναν
ὑποστρέφει.
καὶ τοῦτ᾽ ἂν εἶχεν εἰσαεὶ
δρᾶν ἐξ ἔδους,
εἰ μὴ τὸ χριστώνυμον εὐσεβές φῦλον
τῶν Ῥὼς ἀπεῖρξε σφᾶς κακῆς
προδυμίας.
ὁ γὰρ Γαλίτζης ἡγεμών, παραινέσει
τοῦ ποιμενάρχου Ῥωσικῆς ἐκκλησίας,
στῖφος στρατιᾶς ἡλικὼς ὡς μυρίον
ἐπῆλθε τῇ γῇ τῶν Κομάνων ἀθρόον
καὶ χώραν ἠφάνισεν αὐτῶν ἐσχάτως·
καὶ τοῦτο δράσυς πλειστάκις
φιλοφρόνως
εἰς εὐσεβῶν καύχημα τῶν
χριστωνύμων,
σφᾶς συμμαχεῖν ἔπαυσε Μυσοῖς
βαρβάροις.

Сквернейший народ Мисийцев,
привлекши
к союзу полчище задунайских Куманов,
устроил набег на ромейские земли,
взявши полон невероятный
и обогатившись богатой добычей.
И это они по обычаю
стали бы совершать постоянно,
если бы христоименитое
благочестивое племя
Росов не воспрепятствовало
дурным замыслам их.
Ибо правитель Галиции
по убеждению
архипастыря Русской Церкви,
взяв множество войска,
числом около десяти тысяч,
внезапно напал на область Куманов
и разорил их землю в конец.
И, дерзая совершать это многократно,
во славу своих благочестивых
христоименитых [подданных],
разрушил союз Мисийцев и варваров.

В поэме Ефрема нет упоминания имени Романа Мстиславича, названного здесь «правителем Галиции». В остальном автор строго следует за сообщением Никиты Хониата о военной помощи росов Византии, остановившей нападения врагов. Ефрем не жалеет красок в описании бедствий, постигших империю в виду начавшегося вторжения варваров, отмечает христианское благочестие росов и их правителя, вставших на защиту греков, подчеркивает, что только благодаря многократным походам на половцев русских воинов был разрушен губительный для Византии союз их с болгарами.

Так же как и Скутариот Ефрем пренебрегает сведениями об участии в походах на задунайских половцев других русских князей и всю заслугу спасителя империи отдает исключительно «правителю Галиции». Вслед за Хониатом Ефрем подчеркивает особую роль церкви в организации походов русского князя против врагов Византии. При этом Ефрем уточняет, что галицкий князь действовал «по убеждению архипастыря Русской Церкви», т. е., надо полагать, киевского митрополита.

В рассказе Ефрема появляется новая оригинальная подробность: он находит возможным дать точное определение численности войска галицкого князя, пришедшего на помощь грекам. Если Хониат и Скутариот ограничивались лишь самыми общими указаниями на «храбрую и многочисленную дружину» или «многочисленное и достославное войско» Романа, то Ефрем сообщает, что галицкий князь взял с собой «множество войска, числом около десяти тысяч». Источник этих сведений Ефрема остается неясным.

---

[1] Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Dieten. Berolini; Novi Eboraci, 1975. P. 522–523. – Русский перевод см.: *Никита Хониат*. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. II / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. СПб., 1862. С. 245–246.

[2] Цитата и перевод выполнены по изданию: Ἀνωνύμου Σύνοφις χρονική // ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ. Bibliotheca Graeca medii aevi / Ed. K. N. Sathas. Athen, 1972. Vol. VII. P. 428.4–12.

[3] См.: *Hunger H.* Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiener. München, 1978. Bd. I. S. 477–478; *Завражин В. Н.* К вопросу о толковании одного фракмента из «Приложений» Феодора Скутариота // ВВ. М., 1980. Т. 41. С. 252–255; *Бибиков М. В.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. М., 2004. С. 470–471.

[4] *Georges Pachymérès*. Relations historiques / Éd., intr. et notes par A. Failler. Paris, 1984. Vol. I–II. P. 509. – См. также: *Власов А. В.* Иосиф Исповедник, патриарх Константинопольский (1267–1275, 1282–1283) // Власть, общество и церковь в Византии. Сб. научн. ст. / Отв. ред. С. Н. Малахов. Армавир, 2007.

[5] О роли Георгия Акрополита на соборе в Лионе см.: *Richter G.* Des Georgios Akropolites Gedanken über Theologie, Kirche und Kirchenheit // Byzantion. Revue internationale des études Byzantines. Bruxelles, 1984. T. 44. S. 294–299.

[6] Подр. см.: *Roberg B.* Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II Konzil von Lyon (1274). Bonn, 1964; *Gill J.* Byzantium and the Papacy. 1198–1400. New Brunswick, 1979. P. 132 sqq.

[7] *Georges Pachymérès.* Relations historiques. Paris, 1999–2000. Vol. III–IV. P. 65.

[8] См., например: Theodori Scutariotae Additamenta // Geirgii Akropolitae Opera / Rec. A. Heisenberg. Stuttgart, 1979. T. I.

[9] Ephraemii monachi imperatorum et patriarcharum recensus / Interpr. A. Maio // Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae, 1840. Vol. XLIII. – Новейшее критическое издание Хроники см.: Ἐφραΐμ τοϋ Αἰνίου Χρονογραφία / Ἐκδ. Ὀδ. Λαμψίδης. Athens, 1990. Τ. 1–2.

[10] См.: *Lampsidēs O.* Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik. Athen, 1971; *Hunger H.* Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiener. Bd. I. S. 478–480; *Бибиков М. В.* Byzantinorossica. С. 251.

[11] См.: *Lampsidēs O.* Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem…

[12] Цитата и перевод выполнены по изданию: Ἐφραΐμ τοϋ Αἰνίου Χρονογραφία. Τ. 2. Σ. 234.

Паўлоўская Ганна
(Гродно)

«ШТО Ж ЗАСТАЕЦЦА?» КЛЯШТАРНЫЯ ХРОНІКІ ЯК ПРАСТОРА ДЛЯ ВЯДЗЕННЯ ГРАМАДСКІХ ДЫСКУСІЙ

Канфлікты паміж рознымі грамадскімі групамі а priori маюць публічны характар і іх вынік часта залежыць ад пераканаўчых якасцей тэкстаў, у межах якіх разгортваецца палеміка. Адметная сітуацыя прадстаўлена на старонках адной з бернардзінскіх хронік [1], калі Храналогія, створаная для ўнутранага кляштарнага ўжытку, падрабязна апісвае канфліктную сітуацыю і будуе альтэрнатыўнае, «віртуальнае» поле існавання гэтага ж канфлікту. Гэтая альтэрнатыва не мае ніякага ўплыву на разгортванне ўласна спрэчкі, яна пазастаецца тэкстам, які існуе ў прасторы адной з задзейсненых груп. Прычына ўзнікнення такой сітуацыі ў немагчымасці поўнавартаснага ўдзелу гэтай групы ў публічным (у дадзеным выпадку – судовым) працэсе. Бяссілле аднаго з бакоў, які адчувае сябе несправядліва пакрыўджаным, прыводзіць да з'яўлення падобнага тэксту.

Аналізуемы тэкст – «Храналогія Ордэна братоў меншых абсервантаў правінцыі Малапольскі і Вялікага Княства Літоўскага», складзеная ў 1656 г. манахам-бернардзінцам Томашам Дыганем. Храналогія павінна была служыць адмысловым архівам правінцыі. Яна была напісана з загаду вышэйшых уладаў (як сцвярджае яе поўны тытул) і дае асобныя апісанні для ўсіх канвентаў. У хроніцы змяшчаюцца выпіскі з фундацыйных дакументаў кляштараў, апісваюцца пачаткі фундацыі і сучасны стан рэчаў. Храналогія з'яўляецца важнай дакументальнай крыніцай, бо была складзена напярэдадні вайны з Маскоўскай дзяржавай і змяшчае часта ўнікальную інфармацыю (напрыклад, апісанне касцёлаў, якія былі знішчаныя ў маскоўскую вайну, ці звесткі аб асобах, якія займалі важную ролю ў кляштары ў даваенны перыяд, памяць пра якіх, часта, была зацёртая падзеямі вайны)[2].

Хроніка напісаная на лацінскай мове. Арыгінал твора знаходзіцца ў Архіве айцоў бернардзінцаў у Кракаве.

Аўтар тэксту – айцец Томаш Дыгань (1588 – каля 1681), быў прапаведнікам, кусташам, гвардыянам у розных кляштарах у Вялікім Княстве[3]. У 1653 г. ён быў абраны хранографам правінцыі і на працягу 1653–1656 гадоў складаў дадзеную хроніку. Напэўна, Т. Дыгань карыстаўся дапамогай братоў з розных мясцовых кляштараў, якія дасылалі яму матэрыял для апрацоўкі. Немагчыма дакладна акрэсліць ступень рэдакцыі тэкстаў Томашам Дыганем: у якой ступені ён з'яўляўся аўтарам, а ў якой -- складальнікам розных часткаў твора. Можна меркаваць, што яго роля павялічваецца пры апісанні кляштараў, дзе ён служыў непасрэдна.

Канфлікт, які з'яўляецца прадметам нашага аналізу, адбываўся ў Гародні ў канцы 40-х – пачатку 50-х гадоў XVII ст. Дакладную дату пачатку канфлікту сцвярджаць складана. Вядома, што пастанова па яго вырашэнню была прынята на Варшаўскім сейме ў 1654 г.[4] Аўтар хронікі кажа, што канфлікт доўжыўся «per septem annos»[5] (на працягу сямі гадоў), аднак наколькі літаральна мы можам разумець гэты выраз?

У іншым месцы той жа хронікі кажацца, што сітуацыя была бесканфліктнай на працягу сарака год ад 1614 г.:

...plusquam quadraginta annis, regnante feliciter piae memoriae Sigismundo III rege Poloniae, et post fata eius regnante feliciter Vladislao IV rege Poloniae...[6]

...больш за сорак год, за часоў шчаслівага панавання, святой памяці, Жыгімонта III, караля Польшчы, і пасля яго смерці за часоў шчаслівага панавання Ўладыслава IV, караля Польшчы...

Лічбы і 7, і 40 нясуць на сабе дадатковую сімвалічную нагрузку, значэнне «поўні». Таму, відавочна, аўтар акругляў прыблізныя даты да такіх тэрмінаў. З агульнага апісання справы вынікае, што яна доўжылася прынамсі некалькі гадоў. Уладыслаў IV Ваза памёр у 1648 г., а наступны кароль ужо не згадваецца, значыць праблемы пачаліся да гэтага года.

Такім чынам, можна меркаваць, што канфлікт распачаўся недзе каля 1647 года і сапраўды доўжыўся прыблізна сем гадоў.

Сам Томаш Дыгань служыў гвардыянам гарадзенскага кляштару ў 1651 годзе. Такім парадкам, ён быў непасрэдным удзельнікам канфлікту на працягу некаторага часу і меў уласны стасунак да паўсталай сітуацыі. Значыць, тэкст апісання канфлікту можа быць атрыбутаваны і самаму Т. Дыганю.

Прадметам канфлікту з'яўляецца права на валоданне цагельняй, якая знаходзілася ў Панямуні – прыгарадзе Гародні, побач з Гарадніцкім дваром[7].

Бакамі спрэчкі з'яўляюцца два гарадзенскія каталіцкія мужчынскія кляштары – бернардзінскі і езуіцкі.

Бернардзінцы заснавалі рэзідэнцыю ў Гародні ў 1595 г. і выбудавалі мураваны касцёл і кляштар у 1617 г.[8] Езуіты прыбылі ў горад у 1622 г., будову мураванага касцёла пачалі перад вайной (каля 1654 г.), працягнулі ў 1658, потым каля 1664 г., 1677 г.[9]

Паводле Храналогіі Т. Дыганя гэтая цагельня была ўласнасцю бернардзінскага кляштару. У доказ чаго ў хроніку ўклеены ліст з копіяй дарчага запісу, адпаведна якому цагельня была падараваная бернардзінскаму кляштару Андрэем Казімірам Эйсмантам у 1614 г. Пры дапамозе цагельні былі збудаваныя царква і кляштар гэтага ордэна. І яна знаходзілася «ў супакойным валаданні» ордэна на працягу «больш за 40 год»[10].

Пасля з'яўлення ў горадзе ордэна езуітаў, гэтыя айцы «emerunt contigua nostrae laterficinae bona» (выкуплялі добры, суседнія з нашай цагельняй), што выклікала сталыя спрэчкі.

Прычына з'яўлення самога канфлікту, паводле ўскосных сведчанняў Храналогіі, у тым, што бернардзінцы як жабрацкі ордэн не мелі права валодаць зямлёй і прадстаўляць свае інтарэсы перад судом[11] (такія паўнамоцтвы перадаваліся сіндзіку).

Пры апісанні ходу развіцця сітуацыі ў хроніцы падкрэсліваецца, што бернардзінцы ўвесь час імкнуліся да вырашэння сітуацыі мірным шляхам. Яны вялі шматлікія перамовы пры падтрымцы віленскага біскупа Юрыя Тышкевіча і свайго сіндзіка, віленскага ваеводы, Крыштафа Хадкевіча. Прадстаўнікі бернардзінцаў адкрыта просяць езуітаў, каб тыя не перадавалі справу ў суды[12]. Дзеля злагоджання справы яны прапаноўваюць грошы (250 злотых), якія езуіты прыймаюць і пацвярджаюць пісьмова «не апускацца да судовых разбіральніцтваў».

Па просьбе апошніх у Гародню ў 1653 г. прыязджае правінцыял бернардзінцаў, айцец Фларыян Градэцкі, склікаўшы дэфінітараў правінцыі[13]. Яны вядуць перамовы з езуітамі, прапаноўваюць тым «вялікую частку цагельні», але не прыходзяць да пагаднення.

Нягледзечы на заклікі манахаў-францісканцаў езуіты перадаюць справы ў суды розных інстанцый:

...exorta sunt ab ipsis iurgia, variaeque oppressiones, protestationes innumerae, per septem annos ad diversa iudicia citationes, controversiae, veritatis, et iustitiae obumbrationes, variorum hominum subordinationes, testimonia, et iuramenta falsissima[14].

...з'явіліся з іх боку сваркі і розныя ўціскі, нязлічоныя пратэсты аб парушэнні правоў, позывы ў розныя суды на працягу сямі год, спрэчкі, зацямненні праўды і справядлівасці, падпарадкаванні розным асобам, фальшывыя сведчанні і прысягі.

У выніку судовых разбіральніцтваў, пастановай Варшаўскага сейму 1654 г., паводле сведчання хронікі, цагельня была перададзена езуітам.

Храналогія апісвае ход канфлікту ўжо пасля яго заканчэння. У першым абзацы апісання прыводзіцца вынік справы. Аднак аўтар лічыць патрэбным падрабязна апісаць сам канфлікт, прывесці копію дарчага запісу, пералічыць даты і ўдзельнікаў канкрэтных перамоваў.

Такім парадкам, аўтар імкнецца давесці правату свайго кляштару і робіць адрасатам і суддзёй гэтага прадстаўлення будучых чытачоў (у прынцыпе, манахаў-бернардзінцаў, таму што хроніка пісалася для ўнутраных патрэбаў).

Важна тое, што гэтым тэкстам аўтар не вучыць наступныя пакаленні, не пакідае ім інфармацыю, якая можа ім быць нейкім чынам карыснай. Мэта менавіта ў знаходжанні суддзі, перад якім можна б было прадставіць свае аргументы і атрымаць станоўчы вердыкт, і перад якім францісканцы мелі б права выступіць.

Само апісанне канфлікту нагадвае праходжанне працэсу ў судзе.

Аўтар пачынае ад агульнага прадстаўлення справы, адразу выказваючы тэзіс аб сваёй праваце. Потым апісвае ход развіцця канфлікту, падаючы даты некаторых этапаў і імёны найбольш уплывовых заступнікаў. Прычым называюцца імёны прадстаўнікоў абодвух бакоў, не пакідаючы ніводзін з іх ананімным.

Унутр апісання працэсу ўклеены аркуш, на якім выпісана копія дарчага запісу на землю цагельні[15] – дакументальнае пацверджанне праваты, матэрыяльны доказ, прадстаўлены ў судзе.

Пасля гэтага аўтар «дае слова» іншаму боку. Ён цытуе друк, выдадзены езуітамі, з іх апісаннем бачання сітуацыі: «Media (Sex) seu modi propositi sunt a Patribus S(ocietatis) Jesu Residentiae Grodnensis pro sancienda concordia cum R(everendis) P(atribus) Bernardinis Conventus Grodnensis ratione cuiusdam fundi suburbani, dicti Poniemonie» (Шэсць рашэнняў або спосабы, якія былі прапанаваныя айцамі Таварыства Ісуса Гарадзенскай рэзідэнцыі дзеля дасягнення згоды з вялебнымі айцамі бернардзінцамі гарадзенскага канвенту адносна пэўнага грунта ў прыгарадзе, званым Панямонь)[16]. Аўтар прыводзіць выбраныя фрагменты твора, з якімі не згаджаецца, і выказвае свае контраргументы[17]. Ён падкрэслівае, што перадае словы друку «даслоўна» («de verbo ad verbum»), піша словы супраціўнікаў з новага абзацу, яўна выдзяляючы іх з апавядання.

Нажаль, ніводзін экземпляр гэтага друку не вядомы сучасным вучоным (сустракаюцца толькі згадкі пра выданні ў А. Йохера і К. Эстрайхера, як ужо адзначалася). Гэта не дае мажлівасці параўнаць друкі і даведацца пра змест апушчаных фрагментаў. Аднак таму, тым большае значэнне маюць даслоўныя цытаты ўнутры тэксту Храналогіі.

Такім чынам, на старонках рукапісу прысутнічае адлюстраванне двухбаковай палемікі. Дыскусія мае фармальна-прававы характар, абодва бакі дзеля доказаў сваёй праваты надаюць вялікую вагу фармуліроўкам супраціўніка.

Першы аргумент езуітаў тычыцца «адсутнасці ўладальніка» земляў цагельні, што звязана з немагчымасцю жабрацкім ордэнам быць непасрэдным уладальнікам маёмасці, як казалася вышэй. Аднак езуіты не агучваюць сваё разуменне статутнай абмежаванасці францісканцаў, яны выкарыстоўваюць гэты факт на сваю карысць, прадстаўляючы яго як

прававую хібу бернардзінцаў:

Quandoquidem praecipua remora nostrae compositionis, et concordiae est, quod ignoremus personam principalem, cum qua nobis transigendum, et componendum sit, Paternitatibus vestris asserentibus esse Summum Pontificem, nobis autem id agnoscere non valentibus imo asserentibus, quod Summus Pontifex in nostro isto casu non recipiat dominium fundi immobilis[18].

Асаблівай перашкодай для нашай дамовы і згоды ёсць тое, што мы не ведаем галоўнай асобы, з кім нам трэба дамаўляцца і весці перамовы. Калі вашыя айцы даводзілі, што гэта Папа, мы не былі ў стане гэта прызнаць, даводзячы, што Папа ў гэтай нашай справе не атрымае валоданне нерухомасцю.

Як бачна, езуіты не называюць сваім імем саму перашкоду, але маніпулююць ёю.

Адказ аўтара тэксту мае падобны характар. Ён таксама не агучвае ўласна праблему, а засноўваючыся на фармуліроўках езуітаў, абвінавачвае іх у жаданні выйсці па-за маёмасныя кампетэнцыі манаскага ордэна:

Primum, quod non agnoscunt summum pontificem esse dominum nostri fundi, quod est luce meridiana clarius illum habere dominium, nos autem simplicem usum[19].

Па-першае, яны не прызнаюць папу ўладальнікам нашай зямлі, таму ясней за дзень, што яны (шукаюць) панавання, мы ж простага ўжывання.

Контраргументы францісканца кароткія, сціслыя, тычацца азначэнняў прававых формаў уласнасці. Гэта сведчыць пра добрае веданне права і манастырскіх статутаў манахамі, іх падрыхтаванасць да працэсу, у якім яны не маглі прыняць непасрэдны ўдзел.

Далей аўтар прыводзіць адзін з шасці спосабаў, прапанаваных езуітамі для рашэння сітуацыі:

Parati sunt patres societatis residentiae Grodnensis Paternitatibus Vestris laterficinam (aeque bonam atque est moderna) exaedificare in fundo, qui proximior est civitati et ad quem paternitates vestrae se dicunt habere ius, non contradicentibus etiam patribus societatis[20].

Айцы таварыства Гарадзенскай рэзідэнцыі гатовыя выбудаваць для Вашых айцоў цагельню (настолькі ж добрую і сучасную) на зямлі, якая знаходзіцца бліжэй да горада, чым тая, на якую Вашыя Айцоўствы сцвярджаюць, што маюць права, без супрацьдзеяння таксама айцоў таварыства.

Цікава, якімі былі іншыя прапанаваныя езуітамі спосабы. Як відаць з цытаты, айцы Таварыства Ісуса гатовыя былі, прынамсі часткова, кампенсаваць страты бернардзінцам.

Аднак аўтар Храналогіі не згаджаецца з такой прапановай, што і зразумела ў сітуацыі, калі канфлікт ужо скончаны. Цяпер адзінай кампенсацыяй для бернардзінцаў можа быць іх апраўданне – менавіта гэтага спрабуе дасягнуць аўтар тэксту. Ён выкарыстоўвае прапанову езуітаў як доказ няўпэўненасці праціўнікаў ва ўласнай праваце:

Ex his ergo praemissis trutinandum et considerandum est, quandoquidem non contradicentibus illis, habuimus ius in fundo, qui proximior fuit civitati, quare ergo et hunc fundum, pro reparatione ecclesiae et monasterii nostri perpetuis temporibus inscriptum roboratum, privilegiis confirmatum, acceperunt sibi? Ex quibus iudicet unusquisque, quomodo ab illis iniurati, oppressi et aggravati sumus[21].

З гэтых паслання ў, трэба разважыць і звярнуць увагу на тое, што, калі яны не супрацьдзейнічаюць, значыць, мы мелі права на зямлю, якая была бліжэй да горада. Чаму ж яны тады і гэтую зямлю, запісаную нам на вечныя часы для адбудовы царквы і кляштара, пацверджаную, замацаваную прывілеямі, забралі сабе? З чаго вынікае толькі адно, што мы імі пакрыўджаныя, уцісканыя, караныя.

Тут, у адрозненні ад першага контраргумента, аўтар карыстаецца эмацыйнай лексікай, ён выказвае сваю роспач з-за прайгранай справы.

Трэба адзначыць, што ўсё апісанне канфлікту дастаткова эмацыйна-афарбаванае. Аўтар увесь час праводзіць свой пункт гледжання – ён не спрабуе займаць ролю суддзі ў працэсе, не хавае сваёй суб'ектыўнасці.

Дзякуючы гэтаму тэкст набывае дадатковыя рысы – ён з'яўляе свайго аўтара. Лексіка, якая выражае пачуцці, паказвае, якія каштоўнасці былі для аўтара тэксту першаснымі. Найчасцей паўтараныя паняткі ў гэтай прамове: «справядлівасць», «праўда», «ашуканства», «нявіннасць», «ганьба», «адзінства», «спрэчкі». Гэта яшчэ раз даводзіць наш тэзіс аб тым, што аўтар на старонках Храналогіі спрабуе стварыць альтэрнатыўны працэс, мэта якога – апраўданне бернардзінцаў у вачах будучых пакаленняў.

Апісанне справы скончваецца заклікам з яшчэ больш насычанай канатацыяй, у якой манах абгрунтоўвае змяшчэнне ўсяго аповеду на старонках Храналогіі як адзіную магчымасць «выразіць сваю нявіннасць»:

Quod reliquum est: si licuit patribus societatis Iesu omnem nostram transactionem Grodnensem in odium et opprobrium multorum typis imprimere, multis senatoribus et magnatibus tam spiritualis, quam saecularis status ad legendum porrigere. Liceat ergo et mihi in hac Chronologia iniuriam et innocentiam nostram calamo exprimere [*digon, c. 327].

Што ж застаецца? Калі дазволена было айцам таварыства Ісуса ўсю нашу гарадзенскую дамову выдаць друкам для нянавісці і ганьбы многіх і даваць да чытання многім сенатарам і можным панам, як духоўнага, так і свецкага стану, то павінна быць дазволена і мне ў гэтай Храналогіі нашую крыўду і нявіннасць выразіць пяром.

Такім чынам, аўтар экспліцытна выказвае, што адзіную магчымасць прадставіць свой пункт гледжання ён знаходзіць на старонках рукапісу. Ён сам прызнаецца, што разумее гэты тэкст як своеасаблівую судовую інстанцыю. Для аўтара важна магчымасць «выразіць» сваю нявіннасць і зрабіць гэта перад іншым чалавекам. Ён не пакідае справу на суд Божы, але і не ідзе супраць свайго статуту, умешваючыся ў рэальны судовы працэс. Такім парадкам, самое паняцце «праваты» для аўтара важнейшае, чым валоданне матэрыяльнай маёмасцю, і дзеля доказу гэтай праваты аўтар арганізуе ўяўны працэс на старонках свайго твора.

Гэты фрагмент Хроналогіі з'яўляецца сведчаннем не толькі спосабаў судаводства ў Рэчы Паспалітай, апісаннем этапаў канфлікту, прыкладам будовы судовых прамоваў з абодвух бакоў, але і адлюстроўвае маральныя пазіцыі яго ўдзельнікаў, праяўляе ўласнае стаўленне аўтара, паказвае яго эмацыйную рэакцыю на развіццё працэса.

Аўтар хронікі паўстае перад намі як жывая асоба, якая спрабуе ўплываць на эмацыйнае ўспрыняцце сітуацыі нават сучаснымі чытачамі Храналогіі.

У іншай, пазнейшай, хроніцы бернардзінцаў, паўсталай у 1677 г., апісанне ўсяго канфлікта выражана некалькімі сказамі:

Litigia exorta et finita sunt inter nos et AA RR PP Societatis Jesu ipsismet temporibus circa laterariam, ad littus Niemni, et nunc ad Poniemonium Collegii Grodnensis Praedium spectantem, quae est praefato collegio Soc. Jesu per decretum Serenissimi Joannis Casimiri, Regis Nostri Regni, protunc adjudicata. Sed huius litis series si plenior de illa capietur informatio, seorsim in omnem subjungetur casum[22].

Судовая спрэчка паўстала і скончылася ў гэтыя часы паміж намі і вельмі вялебнымі айцамі таварыства Ісуса адносна цагельні, (размешчанай) на беразе Нёмана, і звернутай цяпер да Панямунскіх добраў Гарадзенскай калегіі. Цагельня ў тыя часы была прысуджана названай калегіі Таварыства Ісуса дэкрэтам найяснейшага Яна Казіміра, караля нашага каралеўства. Але ход гэтай справы, калі будзе знойдзена аб ёй больш інфармацыі, павінен быць апісаны асобна.

Адразу бачна розніцу ў эмацыйным настроі і фактаграфічнай насычанасці хронік,

напісаных нават з невялікім часавым перапынкам. Ужо дваццаць год пасля заканчэння канфлікту кляштар не быў перакананы ў істоце самой справы, хоць памятаў факт прайгранага працэсу. Гэта яшчэ больш падкрэслівае важнасць Храналогіі як гістарычнай крыніцы.

Прадстаўляючы гэты канфлікт, мы не імкнуліся абараніць ці абвінаваціць нейкі з бакоў. На наш погляд, цікавая сама сітуацыя выкарыстання ўнутранай кляштарнай хронікі як тэкста з моцна выражанымі камунікацыйнымі функцыямі. Аўтар свядома будуе дыялог з чытачом, праектуе яго на старонках рукапісу. Дзякуючы гэтаму, тэкст захоўвае сваю перакананаўчую сілу і ў так далёкі ад яго напісання час.

Адзінае, што застаецца, гэта далучыцца да аўтара тэкста і прадставіць на суд чытача поўны тэкст фрагмента Храналогіі, які тычыцца судовай справы адносна цагельні. Тэкст перапісваем «de verbo ad verbum», расшыфроўваючы скароты і ўніфікуючы арфаграфію. Пасля прыводзіцца пераклад урыўка на беларускую мову, зроблены ўласнымі сіламі:

<...> [323] Ad cuius ecclesiae et monasterii structuram erigendam nobilis dominus Andreas Casimirus Eysmont anno Domini 1614 propriam laterficinam suam cum filiis suis conventui Grodnensi perpetuis temporibus praesentialiter comparens cum iisdem filiis suis in iudicio terrestri Grodnensi inscripsit, resignavit, donavitque. Quae laterficina in pacifica possessione nostra plusquam quadraginta annis, regnante feliciter piae memoriae Sigismundo III rege Poloniae, et post fata eius regnante feliciter Vladislao IV rege Poloniae, qui et diplomate suo eandem laterficinam approbavit nobis, firmavit et corroboravit, nulloque iurium turbine agitata fuit. Ex qua laterficina magnifico opere amplissima ecclesia et totum monasterium anno 1617 est constructum: atque caemeterium nostrarum monialium Grodnae degentium ex eadem laterficina muris est praecinctum. Tandem postquam introducti sunt Grodnam patres societatis Iesu et emerunt contigua nostrae laterficinae bona, statim exorta sunt ab ipsis iurgia, variaeque oppressiones, protestationes innumerae, per septem annos ad diversa iudicia citationes, controversiae, veritatis, et iustitiae obumbrationes, variorum hominum subordinationes, testimonia, et iuramenta falsissima. Quae denique laterficina post longas et maximas iniurias nostras, regnante rege Poloniae Ioanne Casimiro, per favorabilem decisionem omnibus protunc Varsaviae in Generalibus Comitiis reclamantibus senatoribus, exceptis sibi duobus faventibus anno 1654. || [324] est ipsis adiudicata.

Cum quibus multoties per varias personas tam spirituales quam saeculares praeserti(m) vero per ill(ustri)s(si)mum ac r(evere)nd(i)s(simu)m d(ominum) Georgium Tyszkiewicz, episcopum Vilnensem, et per ill(u)s(tre)m d(ominum) Christophorum Chodkiewicz, palatinum Vilnensem, syndicum nostrum generalem, compositionem amicabilem et fraternam quaerebamus, ut tandem inter nos concordia coalesceret; quibus etiam praenominatus Palatinus Vilnensis dedit florenos ducentos quinquaginta; quibus acceptis Pater Czernicki, residens Grodnensis, pollicitus fuit bona fide, et conscientia inire nobiscum pacem et concordiam, neque ad illos iurium strepitus descendere, quod et scripto suo confirmavit, et in iudicio tribunalicio recognoscere spopondit: et tamen et promissionis ipsius et compositionis inter nos fraternae delusores facti sumus. Ubique per Poloniam et Magnum Ducatum Lituaniae per ipsos traducebamur, ubique ad varia subsellia iudiciaria trahebamur. Insuper adm(odum) r(everendus) p(ater) noster provincialis, pater Florianus Grodecki, convocatis Grodnam pro termino assignato patribus deffinitoribus ad instantiam patrum societatis Iesu anno Domini 1653 die 14 septemb(ri) pro quo etiam termino, et pater illorum provincialis comparuit: tractabat omnimode de statuenda inter illos amicitia et concordia, quibus et magnam partem laterficinae conferebat, nihil tam efficere valuit, infectis rebus utraque pars discessit. Post discessum volentes nos inculpare innocentiam vero suam

omnibus manifestare; quidam illorum typis edidit: et in quatuor chartis cum scitu superioris sui impressit totam nostram Grodnensem (cum veritate obumbratione) transactionem; in quibus proponit sex media pro sancienda concordia et quasdam difficultates movet: inter quas omittendo alias, haec est de verbo ad verbum.

«Quandoquidem praecipua remora nostrae compositionis et concordiae est, quod ignoremus personam principalem, cum qua nobis transigendum et componendum sit, Paternitatibus Vestris asserentibus esse summum pontificem, nobis autem id agnoscere non valentibus imo asserentibus, quod summus pontifex in nostro isto casu non recipiat dominium fundi immobilis: quare restat, ut antequam transactionem nostram ultimate concludamus, ineamus viam, qua possimus certi reddi, quisnam sit dominus illius fundi. Et quidem non videtur alia superesse via, nisi ut quaestionem hanc proponamus sacrae Romanae congregationi quaestionum regularium tractandam, et inde resolutionem expectemus».

Ex quibus praemissis duo sunt consideranda. Primum, quod non agnoscunt summum pontificem esse dominum nostri fundi, quod est luce meridiana clarius illum habere dominium, nos autem simplicem usum. Secundum considerandum, debebant resolutionem super hoc dubium expectare ex sacra congregatione Romana quaestionum regularium, neque descendere ad strepitum iuris et decretum. Qua tamen non expectata, neque Romae in sacra congregatione trutinata, per subordinationes variarum personarum et malam informationem in Comitiis Varsaviensibus per decretum laterficinum sibi adiudicari curaverunt.

Inter etiam sex media pro sancienda concordia inter nos impresserunt et typis ediderunt hunc ultimum sextum modum de verbo ad verbum. ||

[327] «Parati sunt patres societatis residentiae Grodnensis Paternitatibus Vestris laterficinam (aeque bonam atque est moderna) exaedificare in fundo, qui proximior est civitati et ad quem paternitates vestrae se dicunt habere ius, non contradicentibus etiam patribus societatis».

Ex his ergo praemissis trutinandum et considerandum est, quandoquidem non contradicentibus illis, habuimus ius in fundo, qui proximior fuit civitati, quare ergo et hunc fundum, pro reparatione ecclesiae et monasterii nostri perpetuis temporibus inscriptum roboratum, privilegiis confirmatum, acceperunt sibi? Ex quibus iudicet unusquisque, quomodo ab illis iniurati, oppressi et aggravati sumus.

Quod reliquum est: si licuit patribus societatis Iesu omnem nostram transactionem Grodnensem in odium et opprobrium multorum typis imprimere, multis senatoribus et magnatibus tam spiritualis, quam saecularis status ad legendum porrigere. Liceat ergo et mihi in hac Chronologia iniuriam et innocentiam nostram calamo exprimere. Sed his finitis descendo ad Ecclesiam. <...>

[325]: Extractum inscriptionis Laterficinae Conventui Grodnesi.

Ego Andreas Jąnowicz Eysimunt, terrigena serenissimi regis districtus Grodnensis, recognosco hisce literis meis benevolis et inscriptione mea quibus interest pro nunc et post futuri saeculi hominibus, quia ego postquam agnovi et percepi ab antiquo tempore magnam gratiam et beneficia, ac in casibus magni infortunii mei a r(evere)ndis patribus bernardinis Grodnensis auxilium, et praesertim quia testudinem ex gratia illorum in eccl(esi)a eorundem habiturus sum eorum cura et aedificio propter sepeliendum corpus meum, filiorumque meorum, optando insuper maiorem eorundum patrum bernardinorum gratiam et favorem, ut pro me vivente et mortuo D(omi)num Deum exorent. Non coactus ab aliquo, neque persuasus sed mea propria voluntate do, dono et perpetuis temporibus inscribo r(evere)ndis p(at)ribus bernardinis pro conventu Grodnensi partem fundi posessionis propriae dictae Poniemonia, prope suburbium civitati Grodnensi contiguum in loco certo praesertim incipiendo a limite serenissimi regis aulae, dictae Horodnica, usque ad flumen Niemen, et supra fluvium Niemen, quousque fundus et solum meum ad domos suburbii usque protenditur, cum tota silva antiquorum arborum trans fossam usque

lapideam, ubi laterficina fornaces latericiae, et calcis p(at)rum bernardinorum conven(tus) Grodn(ensis) iacent, cum omnibus fructibus ex hoc fundo et silva provenientibus, liberum erit p(at)ribus bernardinis conven(tus) Grodn(ensis) praedictum fundum cum silva in integro pacifice possidere, in illo aedificare, fructus omnes percipere, et prout voluerint in seipsos convertere et cui voluerint hunc fundum, a me illis praescriptum, sub iurisdictione nobilium exstentem, vendere, dare, donare et iuxta beneplacitum suum disponere.

Ego vero amplius, nec filii mei, et nullus alius in totum istum fundum, silvam et in fructus sese intromittere et ex potestate ac dominio eorundem patrum bernardinorum conven(tus) Grodnen(sis), nec a quolibet nomine illorum possidente, adimere debemus, sed potius a quolibet intrudente se in istum fundum defendere in omni foro tueri tenebor. Post decursum vero meum filii et filiae, posteritas mea, in omnibus iuxta inscriptionem hanc meam taliter se gerere teneantur. In quod dedi p(at)ribus bernardinis conven(tus) Grodnen(sis) istas literas meas sub sigillo et inscriptione manus meae. Ad quas literas meas praesentialiter et oretenus a me rogati magni viri, sigilla sua apponere et manibus suis subscribere dignati sunt, hoc est g(e)n(er)osus Iacobus Karozewicz, vexillifer Grodnensis.

<...> Дзеля ўзвядзення будынка гэтай царквы і кляштара, шляхетны пан Андрэй Казімір Эйсмант у 1614 годзе перапісаў, адмовіўся ад уладання і падараваў на вечныя часы Гарадзенскаму кляштару ўласную цагельню, асабіста стаўшы разам з сваімі сынамі ў Гарадзенскім земскім судзе. Гэтая цагельня была ў нашым бяспечным уладанні больш за сорак год, за часоў шчаслівага панавання, святой памяці, Жыгімонта III, караля Польшчы, і пасля яго смерці за часоў шчаслівага панавання Ўладыслава IV, караля Польшчы, які і сваім лістом гэтую цагельню за намі прызнаў, зацвердзіў і ўзмацніў, і ніякіх праўных перашкод не было. [З цэглы] з той цагельні, знакамітай якасці, найцудоўнейшая царква і ўвесь кляштар быў збудаваны ў 1617 годзе, а таксама [з цэглы] з гэтай цагельні была агароджаная тэрыторыя нашых манашкаў, што жывуць у Гародні. Урэшце пасля таго як былі ўведзеныя ў Гародню айцы таварыства Ісуса, і набылі суседнія з нашай цагельняй землі, адразу з'явіліся з іх боку сваркі і розныя ўціскі, нязлічоныя пратэсты аб парушэнні правоў, позывы ў розныя суды на працягу сямі год, спрэчкі, зацямненні праўды і справядлівасці, падпарадкаванні розным асобам, фальшывыя сведчанні і прысягі. У выніку гэтая цагельня пасля доўгіх і вялізарных нашых стратаў, за часоў праўлення караля Польшчы Яна Казіміра, адпаведна рашэнню ўсіх пратэстуючых сенатараў, сабраных ў той час у Варшаве на Сойме ў 1654 годзе, акрамя двух прыхільных, была ім прысуджана.

Калі з імі шмат разоў праз розных асобаў, як духоўных, так свецкіх, асабліва праз найяснейшага і найвялебнейшага пана Юрыя Тышкевіча, біскупа віленскага, і праз знакамітага пана Крыштафа Хадкевіча, ваяводу віленскага, нашага галоўнага сіндзіка, мы шукалі братняй і палюбоўнай згоды, каб расло адзінства паміж намі; названы ваявода віленскі даў ім 250 злотых; прыняўшы якія айцец Чарніцкі, старэйшы ў Гарадзенскай рэзідэнцыі, паабяцаў у добрай веры і сумленні шукаць з намі міру і згоды, і не апускацца да судовых разбіральніцтваў, што і на пісьме пацвердзіў, і абяцаў прызнаць на Трыбунальскім судзе, але аднак мы пераўтварыліся ў ашуканцаў і адносна яго абяцання, і братняй дамовы паміж намі. Усюды і ў Польшчы, і ў Вялікім Княстве Літоўскім мы былі выстаўленыя імі на ганьбу, і ўсюды да розных судовых лаваў былі прыцягнутыя. Да таго ж вельмі вялебны айцец наш правінцыял, айцец Фларыян Градэцкі, склікаўшы ў Гародні ў назначаны тэрмін айцоў дэфінітараў на просьбы айцоў таварыства Ісуса, 14 верасня 1653 года Госпада, у які тэрмін і іх айцец правінцыял прыбыў. Размаўляў усялякім спосабам пра ўстанаўленне паміж імі сяброўства і згоды, і аддаваў ім большую частку цагельні, аднак нішто не прывяло да заканчэння, і, нічога не вырашыўшы, абодва бакі разышліся.

Пасля адыходу, жадаючы нас абвінаваціць і паказаць усім сваю нявіннасць, нехта з іх выдаў друкам і на чатырох лістах, са згоды сваіх вышэйшых уладаў, надрукаваў усю нашу гарадзенскую дамову (зацямніўшы праўду), у якіх прапанаваў шэсць спосабаў для узмацнення згоды, і выклікаў новыя складанасці. Прапусціўшы пэўныя часткі, наступнае цытую даслоўна.

«Асаблівай перашкодай для нашай дамовы і згоды ёсць тое, што мы не ведаем галоўнай асобы, з кім нам трэба дамаўляцца і весці перамовы. Калі Вашыя Айцоўствы даводзілі, што гэта папа, мы не былі ў стане гэта прызнаць, даводзячы, што папа ў гэтай нашай справе не атрымае валоданне нерухомасцю. Таму застаецца канчаткова закрыць папярэднюю нашу дамову і ўвайсці на шлях, у выніку якога мы зможам аддаць гэтую землю яго ўладальніку, кім бы ён ні быў. І здаецца, не засталося іншага шляху, толькі прадставіць гэтае пытанне Свяшчэннай рымскай кангрэгацыі па вырашэнні супярэчнасцяў паміж манаскімі таварыствамі, і адтуль развязу мы чакаем».

З гэтых пасланняў трэба звярнуць ўвагу на дзве рэчы. Па-першае, яны не прызнаюць папу ўладальнікам нашай зямлі, таму ясней за дзень, што яны (шукаюць) панавання, мы ж простага ўжывання. Па-другое, трэба заўважыць, што яны павінны былі чакаць вырашэння гэтай справы ад Свяшчэннай рымскай кангрэгацыі па вырашэнні пытанняў паміж таварыствамі, а не пераходзіць да прававых разглядаў і дэкрэтаў. Не дачакаўшыся ж яго і не вырашыўшы пытанне ў Рыме ў Свяшчэннай кангрэгацыі, праз падпарадкаванні рознам асобам і няправільную інфармацыю яны паклапаціліся, каб прысудзіць сабе цагельню дэкрэтам на Варшаўскім сойме.

З надрукаваных і выданых шасці спосабаў, як захаваць згоду паміж намі, вось апошні шосты слова ў слова.

«Айцы таварыства Гарадзенскай рэзідэнцыі гатовыя выбудаваць для Вашых айцоў цагельню (настолькі ж добрую і сучасную) на зямлі, якая знаходзіцца бліжэй да горада, чым тая, на якую Вашыя Айцоўствы сцвярджаюць, што маюць права, без супрацьдзеяння таксама айцоў таварыства».

З гэтых пасланняў, трэба разважыць і звярнуць увагу на тое, што, калі яны не супрацьдзейнічаюць, значыць, мы мелі права на зямлю, якая была бліжэй да горада. Чаму ж яны тады і гэтую зямлю, запісаную нам на вечныя часы для адбудовы царквы і кляштара, пацверджаную, замацаваную прывілеямі, забралі сабе? З чаго вынікае толькі адно, што мы імі пакрыўджаныя, уцісканыя, караныя.

Што ж застаецца? Калі дазволена айцам таварыства Ісуса ўсюду нашу гарадзенскую дамову для нянавісці і ганьбы многіх друкам выдаць і даваць да чытання многім сенатарам і можнымі панамі, як духоўнага, так і свецкага стану, то дазволена і мне ў гэтай ‘Храналогіі’ нашую крыўду і нявіннасць пяром выразіць. Але скончыўшы пра тое, пераходжу да царквы.

Выпіска з запісу перадачы цагельні Гарадзенскаму кляштару.

Я, Андрэй Янавіч Эйсімунт, зямянін найяснейшага Караля, павету Гарадзенскага. Вызнаю гэтымі маімі дабраахвотнымі лістамі і запісам [перадачы ўласнасці] таму, каму трэба ведаць, цяперашнім і будучым пакаленням, што я, пасля таго як спазнаў і атрымаў ад даўніх часоў вялікую ласку і дабрадзейства, і дапамогу ў момантах найвялікшага няшчасця майго ад вялебных айцоў бернардзінцаў гарадзенскіх, і асабліва таму, што з іх ласкі буду мець скляпенне ў іх царкве, аб чым яны паклапацяцца і падрыхтуюць месца для пахавання цела майго і маіх сыноў, да таго ж жадаючы яшчэ большай ласкі і міласці ад тых жа бернардзінцаў, каб за мяне жывога і памершага малілі Госпада Бога.

Не быўшы нікім прымушаны, ні пераканаы, але з маёй уласнай волі, даю, дару і на

вечныя часы запісваю вялебным айцам бернардзінцам, для Гарадзенскага канвента, частку грунту маёй уласнай маёмасці, званай Панямонь, блізка прадмесця, суседняга з горадам Гарадзенскім, у пэўным месцы, а менавіта, пачаўшы ад мяжы двара Найяснейшага Караля, званага Гарадніца, аж да ракі Нёман і ўверх па цячэнню Нёмана, наколькі цягнуцца мой грунт і зямля аж да дамоў прадмесця, з усім лесам старажытных дрэваў, аж да каменнага рову, дзе знаходзяцца цагельня, печы для цэглы і вапна айцоў бернардзінцаў Гарадзенскага кляштару, з усімі прыбыткамі, якія зыходзяць з гэтага грунту і лесу.

Няхай будзе вольна айцам бернардзінцам Гарадзенскага кляштару цалкам валодаць у міры названым грунтам з лесам, у ім будаваць, атрымліваць усялякія карысці і абарочваць для сваёй выгады паводле жадання, і каму захочуць гэтую землю, ад мяне ім запісаную, што знаходзіцца пад юрысдыкцыяй шляхты, прадаваць, даваць, дарыць і распараджацца паводле свайго жадання.

Я ж болей, ні сыны мае, ні ніхто іншы забавязваемся не ўмешвацца ва ўвесь гэты грунт, лес і плёны яго, і не адбіраць з улады і панавання названых айцоў бернардзінцаў Гарадзенскага канвента ці якога-небудзь іх паўнамоцніка. А наадварот я абяцаю бараніць іх у справе гэтага грунту перад кожным судом ад усялякага замінаючага. Пасля ж маёй смерці сыны і дачкі, патомныя мае, павінны будуць так весці сябе ўва ўсім паводле гэтага майго запісу.

На доказ чаго даю гэты мой ліст айцам бернардзінцам Гарадзенскага кляштару, з пячаткай і подпісам уласнай маёй рукі. Да гэтага ліста майго асабіста і вусна мной былі запрошаныя вялікія паны, каб захацелі паставіць сваю пячатку і ўласнаручна падпісацца, а менавіта шляхетны пан Якуб Каражэвіч, харужы гарадзенскі.

Анатацыя

На старонках аднаго з унутраных кляштарных рукапісаў – Храналогіі ордэна братоў меншых абсервантаў Т. Дыганя – з'яўляецца апісанне судовага працэсу, прайгранага кляштарам, да якога належаў аўтар, некалькі гадоў да напісання Храналогіі.

Тэзіс аўтара артыкула ў тым, што Т. Дыгань свядома выкарыстоўвае хроніку дзеля збудавання альтэрнатыўнага судовага працэсу. Мэта такога «працэсу» – апраўдацца перад патомкамі і захаваць добрае імя. Прычына ўзнікнення самой сітуацыі – немагчымасць адкрыта ўдзельнічаць у судовых расправах баратамі жабрацкага ордэна.

У артыкулы аналізуецца тэкст «працэсу», выказваюцца меркаванні аб матывах яго стварэння, прадстаўляюцца бакі спрэчкі, будуецца фігура аўтара тэкста.

Annotation

One of the internal cloister manuscripts – Chronologia Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provinciae Minoris Poloniae et Magni Ducatis Lithuaniae, composed by Thomas Digon – contents a description of a law proceeding, which was failed by this cloister a few years prior.

Thesis under consideration is that T. Digon uses this chronic on purpose, to transform it into an alternative virtual law proceeding. The aim of such an imitation is to justify own cloister and to prove its innocence to the descendants. The cause of occurrence of such a situation is that one of the litigants (Fratres Minores) couldn't participate in a public trial because of its own statute limitations.

The article analyzes the text of the «proceeding», supposes motives of its creation, introduces litigants, reconstructs character of the author.

[1] *Digon, Th*. Conventus et guardianatus Grodnensis sub titulo s. Crucis inventionis // Chronologia Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provinciae Minoris Poloniae et Magni Ducatis Lithuaniae // Архіў правінцыі бернардзінцаў у Кракаве (APBKr). – Фонд M. – Спр. 25. – С. 315–332.

[2] Больш падрабязнае апісанне крыніцы гл. у *Паўлоўская Г. Г.* Новая наратыўная крыніца па гісторыі кляштара бернардзінцаў у Гародні // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Выпуск 9. – Мінск, 2008. – С. 247–286.

[3] *Kantak K.* Dygoń Tomasz // Polski słownik biograficzny. – T. 6. – Kraków, 1948. – S. 53; *Wyczawski H.* Eug. Dygoń Tomasz // Słownik polskich pisarzy franciszkańskich / pod red. Ks. Hieronima Eug. Wyczawskiego. – Warszawa, 1981. – S. 121; *Estreicher, K*. Bibliografia Polska. – T. XV. – Kraków, 1897. – S. 433–434.

[4] *Digon, Th*. Op. cit. – С. 323. Хоць у выданых сеймавых канстытуцыях за 1654 г. няма згадкі пра гэтую справу.

[5] *Digon, Th*. Op. cit. – С. 323.

[6] Ibid.

[7] *Digon, Th*. Op. cit. – С. 323–327. Пра іншыя гарадзенскія цагельні гл.: *Гардзееў Ю.* Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16-18 ст.). – Гародня-Вроцлаў, 2008. – С. 283.

[8] Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych / red. ks. H. Eug. Wyczawskiego. – Kalwaria Zebrzydowska, 1985. – S. 79–82.

[9] *Paszenda J.*, Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie // Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku. / Pod red. J. Kowalczyka. – Warszawa, 1995. – S. 196–198; Grodno // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 / Opr. L. Grzebień. – Kraków, 1996. – S. 196.

[10] *Digon, Th.* Op. cit. -- С. 323.

[11] *Maciszewska M.* Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453–1530. – Warszawa, 2001. – S. 52; Kroniki poznanskie. – S. 426, Przyp. 1105.

[12] *Digon, Th.* Op. cit. – С. 324.

[13] У сувязі з тым, што Т, Дыгань у 1653 г. быў абраны дэфінітарам, ён яшчэ раз павінен быў сутыкнуцца з праблемай гэтага канфлікту.

[14] *Digon, Th*. Op. cit. – С. 323.

[15] *Digon, Th*. Op. cit. – С. 325.

[16] Media (Sex) seu modi propositi sunt a Patribus S. Jesu Residentiae Grodnensis pro sancienda concordia cum RR. PP. Bernardinis Conventus Grodnensis ratione cuiusdam fundi suburbani, dicti Poniemonie. (B.m. i r.). w 4ce, 1 ark. Паводле: *Estreicher K.* Bibliografia Polska. – T. 22 (ogólnego zbioru). – Kraków, 1908. – S. 259; Jocher A. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku. – T. III. – Wilno, 1857. – S. 542 (Nr 9348).

[17] *Digon, Th.* Op. cit. – С. 324, 327.

[18] *Digon, Th.* Op. cit. – С. 324.

[19] Ibid.

[20] *Digon, Th.* Op. cit. – С. 327.

[21] Ibid.

[22] Kronika zakonu Bernardynów grodzieńskich z lat 1677–1783 // Аддзел рукапісаў Навуковай бібліятэкі Польскай акадэміі ўменняў і Польскай акадэміі навук у Кракаве. – Спр. 369. – Л. 10.

Пилипенко Володимир
(Київ)

«ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ» КШИШТОФА ПАЛЬЧОВСЬКОГО

1610-ті роки для Речі Посполитої були сповнені напруженого чекання війни проти потужного і небезпечного сусіда – Османської імперієї. Уже більше ніж сто років загроза війни проти турків-османів не переставала турбувати польських королів і гетьманів. Захопивши 1453 р. Константинополь, османи, з метою закріпитись на європейському континенті, відразу почали наступати на землі, що займали південні слов'яни та угорці. А підкорення Кримського ханату 1475 р. відкрило Порті прямий шлях до Польського королівства, Великого Князівства Литовського та українських земель, що входили до складу цих монархій. Невдовзі султанські війська здобули важливу перемогу під Мохачем у 1526 р. і надовго закріпились у Європі. Самою ж Європою почали ширитись апокаліптичні настрої, поява турків у Старому світі розцінювалась як поява Антихриста, що передує другому пришестю Христа[1]. Наявність потужного ворога підштовхувала європейські держави до об'єднання у спільній боротьбі. На чолі цього руху стояли Габсбурги, Ватикан та італійські держави, зокрема Венеція та Генуя. Спільна боротьба європейських держав мала успіхи. Так, 1571 р. турецький флот був розбитий біля Лепанто, але Порта дуже швидко відновила сили а європейські монархи так і не змогли домовитись про продовження боротьби. В останні два десятиліття XVI ст. Габсбурги активно намагалися створити чергову Священну Лігу християнських держав та залучитися підтримкою Речі Посполитої. У таких умовах Польсько-Литовська держава розглядалась самими польськими дипломатами як передмур'я християнства, а українським землям, зокрема, Поділлю, відводилась важлива роль у вдалому функціонуванні цього передмур'я. Так, Бартош Папроцький в «Історії жалісній...» 1575 р. писав: «Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною // з котрих недавно мали мур, як мовлять, певний. // І вже чим оті звались // то сходить нанівець.// Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий // Керуй надалі обережніше, давай йому поради»[2].

За визначенням польського дослідника Кшиштофа Кохлера, починаючи з 1540-х років «з'явилась потреба на публічні виступи, які б підштовхнули шляхту до початку війни з турками і саме тоді починається мовна активність, яка мала за мету зміну настроїв читачів»[3]. Широкої популярності майже в усіх європейських країнах набула література антитурецького спрямування. Це явище в історії літератури отримало назву «турчики» *(пол. - turcyki)*.

У польській літературі одним з перших, хто звернувся до «турецького питання» у своїй творчості був відомий публіцист Станіслав Оріховський-Роксолан. У своїх «Промовах про турецьку небезпеку», адресованих і королю Сигізмунду Августу, і польській шляхті, Оріховський проаналізував міжнародну ситуація та запропонував королю можливих союзників у боротьбі з Портою. Потенційним союзниками автор вважав Німеччину, Священну Римську імперію, Іспанію та італійські морські держави. Важливим для подальшого розвитку турчиків як ідейно-тематичної єдності в польській літературі було визнання публіцистом слабкості обороноздатності Речі Посполитої через відсутність надійної системи оборони та неефективність кварцяного війська. Не можна стверджувати

однозначно, що всі ці спостереження були «інтелектуальною власністю» Оріховського, але безсумнівно, вони були ним популяризовані.

З-поміж польських публіцистів XVI ст., які писали про реформування війська не можливо оминути увагою Александра Фрича Моджевського. У ґрунтовному трактаті «O poprawie Rzeczypospolitej» (1551 р.) автор сформулював цілий ряд конкретних рекомендацій для шляхти та найвищих урядників як створити боєздатне військо, що слід зробити на коронах Корони, щоб татари не грабували українські землі, про дисципліну у війську тощо. На нашу думку, всі поради Моджевського можна розділити на кілька груп. Першою можна виділити групу порад щодо створення системи оборони на степовому кордоні з Кримським ханатом. Суть її зводилась до того, аби «були замки по всіх кордонах і в них було все, що необхідне для життя. А найкраще щоб були оснащені кордони від турків. Так як вони на кордоні ставлять замки, так і ми повинні робити»[4]. Наступний комплекс порад стосується проблем організації польського війська та покращенням його бойових характеристик. Тут автор пропонував комплекс військово-фізичних вправ за прикладом спартанців для того, аби військо завжди було у добрій формі. Останньою групою порад є фінансові рекомендації звідки отримати гроші на таке військо.

Майже четверть століття за створення антитурецької коаліції агітував Кшиштоф Варшевіцький. Його твори багато разів перевидавались в різних країнах Європи та набули значного поширення[5]. Письменник розвивав далі ідеї, запропоновані Моджевським про загальноєвропейську антитурецьку коаліцію та спільне християнське військо. Так Варшевіцький запропонував ввести загальноєвропейські податки для загально-європейського війська.

Автор, який отримав чи не найбільше уваги від істориків як польських, так і українських був київський біскуп Йосип Верещинський[6]. У своїх творах священик неодноразово звертався до проектів військово-господарської колонізації Дикого Поля, пропонував різні варіанти адміністративного устрою та створення війська на нових землях для боротьби з татарською агресією. У трактаті «Публіка» Й. Верещинський розвинув ідею створення на прикордонних територіях специфічного лицарського ордену для шляхти, який окрім захисних функцій цей орден мав виконувати роль вишкільного центру для молодих шляхтичів з усієї Речі Посполитої. Також Верещинський планував офіційно залучати до оборони Речі Посполитої запорожців. Зі схожою пропозицією створити окремий адміністративно-військовий регіон та повномасштабно використати козацтво для боротьби з татарами до короля звернувся і ватажок козацького повстання С. Наливайко.

Пропозиції щодо створення ефективної оборонної лінії на польсько-татарському кордоні знаходимо і у відомі «Хроніці європейської Сарматії» Олександра Гваньїні. Історик високо оцінював значення запорозького козацтва для оборони Речі Посполитої від татарської агресії. Гваньїні вважав безперспективним використання кварцяного війська у боротьбі проти татар, адже «кварти не вистачить для жовніра, бо його треба набирати більше, поки там (на Дніпрі) не постануть міста, як треба». Натомість, в «Хроніці» викладений інший проект оборонної системи, яка б мала в себе включати і території, що займають козаки. Передумовою створення такої системи стало збільшення кількості козаків: «Раніше їх було небагато, а тепер налічується до кількадесяти тисяч. Вони завдають найбільше шкоди татарам і туркам...». Опорними пунктами системи оборони кордону мали б стати фортеці. Автор відразу називає кілька зручних місць для будівництва: на дніпровських островах, у Кременчуку, на татарських шляхах. Основу прикордонного війська мали складати низові козаки. Слід відразу зазначити, що Гваньїні прямо про це не говорить, але кожного разу, коли пропонує побудувати фортецю на тому

чи іншому місці, зазначає, що там вже мешкають/несуть сторожову службу запорожці і фортеці допоможуть їм у боротьбі з татарами[7].

З фінансуванням – Ахіллесовою п'ятою всіх подібних починань, Гваньїні не передбачав жодних проблем, адже, на його думку, будівельного матеріалу вистачає на самих островах, де будуть зводитись фортеці, а козакам за службу можна платити татарськими упоминками.

Власний варіант прикордонної колонізації та створення ефективного війська 1613 р. опублікував під псевдонімом Задора польський поет і публіцист, перекладач хроніки Гваньїні Мартин Пашковський[8]. Автор, окрім вже популярних на той час закликів побудувати фортеці на польсько-татарському кордоні, запропонував посилити кварцяне військо виборницькою піхотою з воєводств. Пашковський пропонував розділити всі воєводства Речі Посполитої на чотири групи та почергово відправляти війська зібрані у цих групах воєводств на річну службу на польсько-татарське прикордоння. Завдання «мислити не про таку оборону, яка б тривала скількись років, а про таку, яка б тривала доки існує народ польський» поставив собі бувший турецький в'язень, а згодом автор двох військово-політичних брошур Миколай Хабєльський[9]. За цікаву інформацію про Османську імперію, яку письменник подає у своїх творах, відомий польський історик-орієнталіст Богдан Барановський назвав його найбільш обізнаним автором, з тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією[10]. Хабєльський пропонував реформувати польську армію, значно збільшивши в ній кількість та потужність артилерійських підрозділів та підсиливши її вибранецькою піхотою зі всієї держави. За його задумом, «аби турки не могли приступитись до берегів польських», Варшаві слід створити потужну лінію оборони що перекривала б Дністер та складалась з фортець та добре захищених міст. Пропонував Хабєльський і спеціальну систему оподаткування, щоб отримати гроші для таких масштабних робіт.

Спосіб оборони від татар за допомогою жовнірів набраних у повітах, а не кварцяного війська, пропонував Войцех Кіцький у брошурі «Dialog o obronie Ukrainy y pobudka z przestrogą dla zabieżenia incursiom tatarskim.», виданій у Добромилю 1615 р.[11]. Письменник пропонував замінити кварцяних жовнірів на військо, яке безпосередньо наймалось прикордонними воєводствами: руським, подільським, київським, брацлавським, волинським. Такий спосіб видавався авторові дешевшим і ефективнішим за кварцяне військо.

Перед сеймом 1618 р. у Кракові була видана брошура Кшиштофа Пальчовського під титулом «O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs». Автор намагався допомогти шляхті, яка зібралась на сейм, вирішити одне з актуальних питань внутрішньо і зовнішньополітичного життя Речі Посполитої: впорядкувати відносини з запорозьким козацтвом[12].

Кшиштоф Пальчовський походив з не дуже давньої, але дуже активної шляхетської родини. Виховувався у кальвінізмі, але пізніше перейшов до католицизму. За прикладом діда та батька отримав університетську освіту, навчався у Лейпцигу. В молоді роки подорожував Німеччиною, перебував при дворі Саського електора Крістіана I та вроцлавського біскупа А. Єріна. Служив у польського війську в гусарській роті. З 1615 р. обіймав уряд освенцимського та заторського земського писаря. Рід Пальчовських брав активну участь у політичному житті держави. Дід Кшиштофа – Ян Пальчовський був земським заторським суддею, дворянином Сигізмунда Августа. Уклав збірник сеймових конституцій «Устави польського права…», який кілька разів перевидавався. Молодший брат Кшиштофа – Павел Пальчовський, був активним учасником Димітріад. Набув слави політичного публіциста, активного пропагандиста війни з Московським царством. 1609 р.

видав дві брошури присвячені московським війнам: «Kolęda Moskiewska» та «Wyprawa wojenna Króla Jego Mości do Moskwy, da Bóg szczejśliwa, Rzyczepospolitej naszej pożyteczna»[13]. Як бачимо, про Пальчовських сьогодні б сказали, що вони займають «активну громадянську позицію». Тому нема нічого дивного, що і сам Кшиштоф, маючи вдалі приклади діда і брата, теж взявся за перо. До того ж, писав він про проблеми, дотичні польського війська, в якому сам колись служив.

Докладніше зупинимось на часі написання та видання брошури. Передмова датована автором 1 лютого 1618 р. Відомо, що звичайний сейм 1618 р. розпочався у Варшаві 13 лютого[14]. Звичайно, можна припустити, що передмова була написана раніше і датована не днем написання, а «наступним числом». Але нам здається, що в цьому не було особливої потреби і брошура справді була надрукована на початку лютого 1618 р. До того ж, слід пам'ятати, що «Дискурс» був виданий у Кракові, а сейм відбувався у Варшаві і дорога від старої столиці до нової теж повинна була зайняти кілька днів. Питання точної дати написання виглядає складнішим. На нашу думку, брошура була написана в період другої половини 1616 – першої половини 1617 рр. Причин, що змушують вибрати саме такі хронологічні межі дві. По-перше, і це не викликає сумнівів, твір був написаний спеціально для сеймуючої шляхти. Так як «Дискурс» не був оприлюднений ні перед, ні під час сейму 1616 р., то він був написаний після сейму 1616 р., який закінчився 7 червня. По-друге, у творі нема жодної згадки про останню перед 1618 р. польсько-турецьку війну та переговори після неї. Перераховуючи угоди між Варшавою, Портою та Бахчисараєм, Пальчовський словом не обмовився про Бушевську угоду 23 вересня 1617 р., що виглядає дивно, адже автор був людиною освіченою у польсько-турецько-татарських стосунках, а Бушевська угода була тогочасною «гарячою» новиною. Тому вірогідно твір був написаний в проміжку між червнем 1616 р. та вереснем 1617 р.

Було здійснено два видання в одній друкарні Мацей Єнджейовчика (Macieja Jędrzejowczyka). Екземпляри різняться між собою лише заглавними літерами вступу та основної частини «Дискурсу». Нам не вдалось встановити, яке з них було першим. Але на картці на титульній сторінці «Дискурсу» в Бібліотеці Варшавського університету зазначено, що відповідний екземпляр «Wyd. A», тож і ми умовно вважатимемо його першим виданням. Обидва варіанти зберігаються у фондах Народової Бібліотеки[15] (м. Варшава).

На сьогоднішній день у науковій літературі існує плутанина у визначенні авторства «Дискурсу». Так частина істориків називають автором брошури Павла Пальчовського – брата справжнього автора. На нашу думку, все почалось 1929 р. з виходом першого тому «Польської літератури від початків до світової війни» Станіслава Корбута, де автором «Дискурсу» названо Павла Пальчовського[16]. Ми схильні вбачати в цьому звичайну друкарську помилку, бо вже п'ятнадцятьма роками раніше Кароль Естрайхер у своєму каталозі записав брошуру на ім'я Кшиштофа Пальчовського[17]. Нажаль, свого часу Станіслава Корбута ніхто не виправив і «Дискурс» отримав «подвійне» авторство[18].

Брошура являє собою роздуми автора на тему запорозького козацтва та можливості його використання для оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. За твердженням автора, він створив брошуру не для власної слави, чи слави козаків, з якими ніколи не мав жодних контактів, а для вирішення важливої державної справи, яка потребує «не меча Александра Македонського чи Гекторової сили, а Соломонової мудрості» (S. – A2 V) – як впорядкувати стосунки Варшави та запорожців. Зазначимо, що наприкінці 1610-х років «козацьке питання» набуло надзвичайної ваги у політичному житті польсько-литовської держави. Непродумана політика польської шляхти щодо козацтва призвела до його неконтрольованого зростання. Варшава вже не могла дозволити

собі заплющувати очі на діяльність запорожців, адже козаки не лише захищали українські землі від татарських нападів, а й нападали у відповідь і тим самим створювали напругу у польсько-турецьких стосунках, встановлювали власну адміністрацію на прикордонних територіях і тим самим перебирали на себе функції держави в українських воєводствах Речі Посполитої. За спостереженнями польських дослідників, Варшава втратила можливість поставити козацтво під власний контроль ще у другій половині XVI ст., в часи його зародження[19], і тепер була змушена грати за новими правилами, які не завжди сама встановлювала.

То ж що пропонує шляхті, яка зібралась на черговий сейм Кшиштоф Пальчовський? Перш за все, покладатись на розум і логіку, а не на емоції. І слід відзначити, автор залишається вірним обраному способу мислення – у брошурі повністю відсутні емоційні заклики до війни з турками, знищення Османської імперії тощо. Для розв'язання «козацької» проблеми К. Пальчовський пропонує використовувати три категорії: почесне, корисне та можливе. Така постановка питання зумовлює і виклад матеріалу у брошурі. Умовно увесь текст можна розділити на три частини: роздуми автора про почесне, корисне та можливе у знищенні козаків.

Починає автор з почесного. З точки зору честі знищення козаків за вимогою неприятеля не є справою почесною. І Пальчовський вбачає кілька причин цього. По-перше, Україна (українські козаки) прославилася як оборонець Польщі від татар та турків. Саме так про неї говорять при дворах європейських монархів. До того ж, турки безпідставно вимагають ліквідації козаків, адже закони встановлює переможець, а Османська імперія жодних перемог над Короною не отримувала, а наказує «як володар своїм васалам». Насправді ж, такі люди, що чинять опір туркам, а останні нічого не можуть зробити їм є славою Польщі і те, що турки вимагають від поляків знищити таких людей є «зневагою нашою». Тож К. Пальчовський пропонує задуматись чи варто за вимогою турків знищувати запорожців, навіть, якщо турки обіцяють мир і спокій у такому випадку. З іншого боку, автор до кінця залишається шляхтичем і з двох зол (знищення козаків або війна Корони з Портою) пропонує обирати менше, а меншим злом є як раз знищення козаків, адже турки обіцяють мир, якщо король знищить козаків. Але, зрештою, Пальчовський апелює до Бога, «бо то його Канон» (вбивати чи не вбивати людей).

Автор звертається до історії, щоб обґрунтувати недоцільність знищення козаків і використовує наступні аргументи. Наприклад, Персія і Греція не мали козаків і втратили свою незалежність у боротьбі із не приятелем, а Венеція була змушена віддати османам Кіпр. Звісно, історичну достовірність прикладів, якими користується Пальчовський, можна поставити під сумнів, але, на нашу думку, вони виконували іншу роль в тексті, аніж просто історичне свідчення. Вони повинні були переконати читача у необхідності використання козаків для ефективної оборони від зовнішнього ворога, в конкретному випадку – від турків і татар.

Автор стверджує, що з часу, коли османи опанували Константинополь, ми (поляки), не маючи козаків, платили татарам жолд, аби вони не нападали на нас. Татари ж часто заключали мир із польськими королями, зокрема із Казимиром, Сигізмундом Старим, Сигізмундом Августом, але кожного разу самі ж і порушували його. «Турецькі і татарські обіцянки можна по вітру і воді писати», тож краще мати надійних козаків, ніж ненадійний мир із турками. У існуванні козаків автор бачить беззаперечну користь, адже вони звільняють невільників християн з турецького ярма, завдають великих збитків нападаючи на їх міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а, навіть, на кочують поряд із українськими землями. Слід зазначити, що це

твердження є явним перебільшенням, що виникло із симпатії Пальчовського до козаків. За підрахунками М. Хорн, в період з 1605 по 1644 рр. на Річ Посполиту нападали щонайменше 63 рази[20].

Корисне від козаків Пальчовський вбачає в тому, вони звільняють багатьох невільників із полону, нападають на неприятеля Святого Хреста та нищать їх фортеці. Зараз Річ Посполита не у найкращих стосунках з татарами, констатує автор, і було б погано, як би татари колонізували прикордонні землі, але козаки цього не допускають. Таких людей, котрі можуть неприятеля власними силами зустріти, автор називає найпершою обороною кожного королівства. Перераховуючи заслуги козаків перед Польською Короною, Пальчовський згадує з-поміж інших походи 1508, 1571 рр. і стверджує, що «хоча б від козаків жодної користі не було – то краще з ними ніж без них».

Розмірковуючи про можливість знищення козацтва, автор говорить, що це нерозумно братися за те, що виконати неможливо. Знищити козаків радили ще Стефану Баторію і ліквідувати козаків раніше було можливо, а тепер їх кількість значно зросла. У вимогах султана знищити козаків окрім очевидної, поверхневої мети – заспокоїти кордон, Пальчовський бачить ще й іншу, приховану – спровокувати громадянську війну у Речі Посполитій, щоб ослабити її і без опору захопити. «Якби ж поляки мали довгострокову війну, я б не лише не радив знищувати козаків, але й тих хто таке думав потрібно піддати остракізму» – пише автор. З відстані майже чотирьох століть, що віддаляють нас від початку XVII ст. ці слова здаються пророчими, адже всього за три роки після публікації брошури польсько-литовська держава вступила у війну з Османською імперією і за іронією долі саме козаки врятували Корону від поразки.

К. Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітких умовах: призначити запорожцям гетьмана і ротмістрів, прийняти від них присягу на вірність Короні, заборонити будь-які самостійні військові акції, за їх службу видавати плату з кварти та татарських упоминок (S. – ВЗ). Як бачимо, нічого нового у співпраці Варшави з козацтвом Пальчовський не запропонував. Все це було озвучено раніше шляхетськими послами та гетьманом на сеймах, повторювалось в угодах, що укладали козаки з гетьманом.

Чим же вирізняється Пальчовський з-поміж інших публіцистів? Фактично Пальчовський запропонував польській шляхті змінити своє ставлення до запорожців. Традиційно шляхта і магнати характеризували козаків як злочинців і злодіїв, які живуть з грабунку, нікому не підкоряються і визнають лише силу. А Пальчовський запропонував використовувати козаків на військовій службі і узаконити формально вже існуючий стан речей, адже козацтво і без дозволу короля несло прикордонну службу. Розмірковуючи над причинами виникнення, зростання козацтва та фатальними наслідками козацької діяльності для Польщі, польський історик Владислав Томкєвич писав, що в кінці XVI – на початку XVII ст. слід було створити такі умови, щоб козаки відчули себе обивателями держави, прив'язаними до неї і зацікавленими в її майбутньому, але шляхетський егоїзм та некомпетенція у питаннях державної політики не дозволили реалізувати ці проекти[21]

Важко стверджувати однозначно, що автор «Дискурсу» саме так розумів роль українського козацтва у польсько-литовський державі та передбачав майбутню національно-визвольну війну українського народу під проводом козацтва, але, безсумнівно, Пальчовський закликав шляхту не бути байдужим до нагальних питань державного життя пов'язаних із запорожцями і вирішити їх якнайшвидше.

Як бачимо, починаючи від середини XVI ст. ідея реформування війська була постійно присутня в польський політичній літературі. Але відразу ж виникає логічне питання: а чи читали всі ці брошури каштеляни, воєводи, біскупи та військові урядники, які реально могли впливати на прийняття важливих державних рішень? На нашу думку, така

література мала свого постійного читача та була досить популярною. Н жаль, на сьогоднішній день ми можемо лише приблизно відтворити коло обігу турчиків, але, зважаючи на те, що до наших часів дійшла значна кількість такої літератури, можна впевнено стверджувати, що турчики користувались значним попитом. Свідченнями цього можуть бути згадки про антитурецькі твори у інших політичних брошурах того часу. Наприклад, «Дискурс» К. Пальчовського позитивно оцінив відомий польський письменник Шимон Старовольський у своїй брошурі 1618 р. «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich», в який охарактеризував його як вірну річ і мудру думку (rzecz słuszną, zdanie mądre)[22]. А польський історик Даріуш Купіш, досліджуючи формування повітового війська в Речі Посполитій, виявив у архівах переписані брошури вище згадуваного Войцеха Кіцького та звернув увагу на схожість пропозицій Задори та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сандомирського, 1613 р. про створення повітового війська і відмови від використання кварцяних частин[23].

Тож маємо своєрідне замкнуте коло. З одного боку, антитурецька література, загалом, і література присвячена конкретній проблемі – реформуванню польського війська, зокрема, була «продуктом соціального замовлення», відображала певні точки зору польської політичної еліти на вирішення військових проблем держави, а з іншого – ці ж точки зору формувались під впливом політичної публіцистики.

O KOZAKACH,
Iesli ich zniesc czy nie :
DISCVRS
KRZYSZTOFA PALCZOWSKIEGO
z PALCZOWIC,
Pisárzá Ziemskiego, Zatorskiego,
y Oświęcimskiego.
28.20.3.1091.
W KRAKOWIE,
1618.

Титульна сторінка «Дискурсу» Пальчовського
(відділ стародруків Бібліотеки Варшавського університету)

[1] *Höfert A.* Den Fiend beschreiben. Türkische Gefart und Europäisch Wissen über das Osmanische Reich XV–XVI Jahrhundert. – Frankfurt, 2005. – P. 67. Нажаль нам не вдалось скористатись безпосередньо монографією, тому ми використовуємо рецензію Кірстен Хорн: *Kesten Horn*. That New-Time Religion: The Evolution of Religion as an Ethnographic Category in the Sixteenth Century // http://www.h-net.org/reviews/showrev php?id=10190

[2] *Paprocki B.* Historia żałowsna o przędkośći i okrutnośći tatarskiej []. – Kraków, 1575. – S. F2V. Український переклад вірша див.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 181–219.

[3] *Koehler K.* Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – S. 74.

[4] *Modrzewski A. F.* O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 305.

[5] Твір Варшевіцького «Paradoxa» був виданий 1578 р. та потім чотири рази перевидавався: у Вільно – 1579, у Празі – 1588, у Кракові – 1598 та у Римі – 1601 рр.

[6] *Стороженко А. В.* Иосиф Верещинский, киевский бискуп. – К., 1911.; *Лепявко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States, Societies, Cultures. East and West. Essayes in honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004.; *Лепявко С.* Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік.) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. –1999. – Вип. 7.; *Лепявко С.* Проект козацького князівства та його автор // Сіверянський літопис. – 1997. – №1–2.; *Сас П.* Проект Задніпровської козацької держави Йосифа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К. –Черкаси, 1992. – Вип. 2.; *Сас П.* Проект реформування козацького війська Северина Наливайка // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2.

[7] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упорядкування, та пер. з пол. о. Юрія Мицика. – К., 2007. – С. 428–430.

[8] *[Zadora]* Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wßech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężnośći w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.

[9] *Chabielski M.* Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjaciełiwi Krzyża świętego [] na po wtore przedrukowana []. – B. m. dr., 1675. – S. A2V; *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być []. – B. m. dr., 1675.

[10] *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. – Łodz. 1950. – S. 161.

[11] Український переклад брошури здійснив Валерій Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV - XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006. Між іншим, це чи не єдина з польських політичних брошур, яка була перекладена українською, або російською мовами.

[12] Практика написання і оприлюднення публіцистичних творів, газет та іншої друкованої продукції перед сеймами не нова. Такий спосіб впливу на суспільну думку використовували навіть королі Речі Посполитої. Так Стефан Баторій в часи війни з Московським царством, щоб зменшити опозицію в середині країни перед початком вального сейму 1579 р. надрукував брошуру «Rerum post captam Polociam narration» - опис своїх військових перемог над ворогом. Докл. про це див.: *Knot A.* Urywki z dziejow propagandy wojennej Stefana Batorego // Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickogo kola historykow Uniwesytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928. – Lwów, 1929. – S. 203–220.

[13] *Bibrzycki K.* Palczowski Jan. Palczowski Kszysztof // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. – S. 61–65.

[14] *Konopczyński Wł.* Chronologia sejmów polskich 1493–1793. – Kraków, 1948. – S. 21.

[15] Відділ рукописів та стародруків, шифри Видання А: BN XVII.3.4880 (мікрофільм 88414); Видання В: BN.XVI. Qu.6947adl (мікрофільм 92393).

[16] *Korbut St.* Literatura polska od początków do wojny światowej. – T. I. Od wieku X do końca XVII. – Warszawa, 1929. – S. 265.

[17] *Estreicher K.* Bibliografia polska. – T. XXIV. – Kraków, 1912. – S. 31.

[18] Останнім, хто помилково назвав Павла Пальчовського автором «Дискурсу», згідно наших відомостей, є Лех Вищельський (*Wyszczelski L.* Koncepcje obrony Kresów Wschodnich w polskiej myśli wojskowej XVI–XVII wieku // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. – Siedlce, 2004. – S. 99). Скоріше за все дослідник і мав на увазі Павла Пальчовського, адже називає автора «Дискурсу» прихильником експансії на територію Московії, а, як відомо, Павел Пальчовський активно агітував за посилення польської експансії на схід. На нашу думку, така плутанина і далі триває тому, що історики не завжди мають доступ до оригіналу, а користуються переказами та бібліографічними покажчиками.

[19] *Tomkiewicz Wł.* Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939. – S. 29–31; *Серчик В.* Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII. – М. – 1979. – С. 180.

[20] *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – S. 69.

[21] *Tomkiewicz Wł.* Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939. – S. 29–31.

[22] *Starowolski Sz.* Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // Wybor z pism. – Wroclaw - Warszawa - Kraków, 1991. – S. 158.

[23] *Kupisz D.* Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717. – Lublin, 2008. – S. 41, 37.

Григорук Оксана
(Київ)

«ПОДОЛЬСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

З ідеологічних причин упродовж десятиліть поза увагою вчених залишалася духовна спадщина українського духівництва. За радянських часів з наукового обігу були вилучені періодичні видання Православної Церкви, що виходили в Україні в XIX – початку XX ст. Нині до цієї категорії історичних джерел все частіше звертаються історики, особливо в контексті регіональних досліджень. Так, за матеріалами «Епархиальных відомостей», що виходили у Харкові, Києві, Полтаві, Черкасах, Чернігові, Херсоні та інших містах, написано низку статей та здійснено дисертаційні дослідження. «Подольские епархиальные ведомости» (далі – ПЕВ) ще не стали предметом окремого джерелознавчого вивчення, хоча окремі історики, етнографи та літературознавці час від часу брали з нього різноманітну інформацію. Таке дослідження щодо ПЕВ є вкрай необхідним на тлі широко розгорнутих краєзнавчих студій.

ПЕВ як офіційне видання Подільської єпископської кафедри почали виходити друком у Кам'янці-Подільському з січня 1862 р. До 1880 р. журнал публікувався двічі на місяць і мав обсяг до двох аркушів невеликого книжкового формату. У 1880–1905 рр. періодичність його виходу було збільшено вдвічі. Функціонування ПЕВ припало на один з найдраматичніших періодів в історії Поділля (скасування кріпацтва 1861 р., польське повстання 1863 р.). Тоді ж державний шовінізм панівних кіл Російської імперії вилився у політику «обрусения инородцев», реакційний характер якої особливо виявився у церковній сфері суспільного життя. РПЦ володіла тоді цілим арсеналом потужних адміністративно-правових важелів, а також засобами формування та маніпулювання громадською думкою. У своїй ідеологічній роботі вона одну з основних ролей відводила періодичним духовним виданням. Одним з різновидів місцевої церковної преси у 60-х рр. XIX ст. стають «Епархиальные ведомости». Їхню читацьку аудиторію сучасні науковці визначають по-різному. Так, А. Бойко, а з нею і ряд інших дослідників притримуються думки, що часопис призначався для широких народних мас, мав формувати їхню думку на засадах православ'я[1] Інакше окреслила адресатів «Епархиальных відомостей» І. Мілясевич. Посилаючись на зміст і структуру журналу, автор стверджує, що видання призначалося для духівництва і було покликане підвищувати його культурно-освітній рівень[2]. Проаналізувавши зміст публікацій ПЕВ, можемо цілком погодитися з І. Мілясевич, оскільки абсолютна більшість їхніх матеріалів призначалася для духівництва. Про те, що журнал призначався для місцевого кліру, неодноразово наголошувала і редколегія на сторінках ПЕВ[3]. Часопису відводилася функція посередника між кафедральним керівництвом та священнослужителями єпархії. Разом з тим ставилося завдання зробити публікації цікавими і для парафіян, добирати матеріали, котрі б ближче знайомили читачів з народним життям[4]. За змістом часопису пильно стежила духовна влада, тим більше, що він був покликаний насамперед впливати на світогляд рядового духівництва, перетворюючи його на слухняне знаряддя самодержавства та чинник ідеологічного впливу на маси. Саме парафіяльні священики мали безпосередній зв'язок з

найширшими верствами населення, користувалися у них довірою і були єдиними керівниками духовного життя на селі.

Вся друкована духовна продукція в Російській імперії проходила жорсткий цензурний контроль. У 1860 р. Синод запровадив особливе цензурування «Епархиальных відомостей». Його виконання покладалося на осіб місцевого духівництва за вибором єпархіальних преосвященних. Цензори керувалися статутом духовної цензури 1828 р., який з певними модернізаціями діяв до початку ХХ ст. особливо пильно слід було стежити за проявами національних почуттів українців і не допускати їх на шпальти періодичного видання. Нерідко часопис потрапляв під подвійний контроль, бо архієрей попередньо особисто переглядав кожну статтю, а цензор залишався в стороні. Тут діяв суб'єктивний фактор, часом доходило і до самодурства[5]. В архівах не збереглося документів, які б свідчили про механізм цензурування ПЕВ. Проте у фонді редакції «Киевских епархиальных ведомостей» ЦДІАУК виявлено «Перечень статей номеров журнала за 1882 г., критикующих порядки епархиального начальства и печатание которых по мнению цензуры, не следовало бы допускать в официальном издании». Цензори суворо забороняли ставити під сумнів або критикувати повноваження, дії й рішення кафедрального керівництва й благочинних. Не допускалися схвальні згадки й відгуки про духовних осіб, котрі завинили перед владою. Категоричного осуду зазнавали автори статей, які звинувачували священиків у змові з поміщиками й ксьондзами[6]. Можемо припустити, що згадані вище теми були неприйнятними для обговорення і на сторінках ПЕВ.

За затвердженою Синодом програмою часопис складався з офіційної та неофіційної частин, кожна з яких мала чітко визначене тематичне спрямування, рубрики, призначення[7]. Редакція дотримувалась встановленої структури видання упродовж усього його існування. Щоправда вносилися певні зміни, продиктовані духовним керівництвом та потребами життя єпархії. В частині «Правительственные распоряжения» офіційного відділу друкувалися царські маніфести, повеління, укази по духовному відомству, оприлюднювалися керівні настанови Синоду та інших вищих духовних установ – як загальні, так і ті, що стосувалися Подільської єпархії.

Значною інформативною наповненістю характеризується рубрика «Распоряжения епархиального начальства». В ній представлені директиви кафедрального керівництва – архієреїв, консисторії, Училищної ради, котрі безпосередньо регулювали життя єпархії. Тут же вміщувалися офіційні матеріали Семінарського та училищного правлінь, Управління товариства взаємодопомоги подільського духівництва, Єпархіального опікунства про бідних духовного сану, братств, Будівельного комітету, Подільського єпархіального історико-статистичного комітету тощо. На особливу увагу дослідників заслуговують протоколи засідань єпархіальних та окружних з'їздів духівництва, котрі оприлюднювалися на шпальтах видання з 1869 р. З 1866 р. в «Распоряжениях епархиального начальства» розпочато за вказівкою Синоду періодичну публікацію статистичних даних з церковних книг та актів, котрі збирав і опрацьовував губернський статистичний комітет[8]. Через два роки запроваджено систематичну публікацію документів Семінарського й училищного правлінь щодо проведення реформи духовної освіти на Поділлі відповідно до нових семінарських та училищних статутів, запроваджених 1867 р.[9]

Певних змін зміст офіційної частини журналу зазнав 1888 р. Тоді Синод заснував випуск «Церковного вісника» – центрального друкованого органу РПЦ. На його шпальтах оприлюднювалися всі імперські й урядові настанови стосовно духівництва імперії. Зникла необхідність дублювати їх у місцевих виданнях. Натомість ПЕВ більше наповнювалися офіційними паперами місцевого характеру[10].

Документи офіційної частини часопису можуть слугувати, в основному, для відтворення загального історичного фону, на якому відбувалися складні процеси в духовно-релігійному житті краю. Разом з тим, вони віддзеркалюють методи впровадження великодержавної політики царизму в церковній сфері суспільного життя на регіональному рівні.

Значний інтерес має неофіційний відділ або додаток до ПЕВ. Чільне місце у ньому займають історико-краєзнавчі праці, розвідки з етнографії, археології, іконографії, книгознавства, описи церковних старожитностей. Минуле краю оживає в життєписах отців Православної Церкви, в дослідженнях з історії освіти на Поділлі, в розповідях про діяльність православних братств тощо. В статтях богословського та морально-релігійного змісту інформації було обмаль і подавали її так, щоб у читачів не виникало зайвих питань. Все прочитане слід було сприймати на віру і не заглиблюватись в суть фактів та явищ. Однак і тут міститься важлива інформація. Зокрема, щорічні привітальні «Слова» редакції з нагоди початку Нового року містили узагальнюючі огляди життя єпархії за попередній період, порушували проблеми, які потребували якнайшвидшого розв'язання.

Публікації з питань пастирської практики, професійної етики, моралі, освіти подільського духівництва, його матеріального забезпечення в значній своїй більшості ґрунтувалися на спогадах і спостереженнях дописувачів. Особливу увагу неофіційна частина звертала на педагогічні теми, на питання освіти й виховання юного покоління, на проблеми поширення грамотності серед найширших верств населення. Висвітлювалися здобутки й труднощі в просвітницькій діяльності пастирів. Значна частина ПЕВ була присвячена поточним подіям в житті єпархії. Їх зміст зводився до інформування про ту чи іншу подію в житті села чи міста, а потім йшов дидактичний коментар з християнських позицій. Узагальнюючі дані про духовно-релігійну ситуацію на Поділлі знаходимо у витягах із звітів обер-прокурорів, статистичних зведеннях, повідомленнях про огляди парафій та церков православними ієрархами, інших аналітичних статтях.

Низку статей автори присвятили ідеологічній боротьбі проти неправославних конфесій та сект. Проте ці публікації позначені слабкою аргументацією. Концепції інших релігій залишалися поза увагою, об'єктами критики були переважно етичні настанови. Публікації про достойних, відданих ідеалам православ'я пастирів краю мали форму некрологів, спогадів, коротких нотаток у рубриці «Памяти священнослужителів Подольской епархии», в привітаннях з нагоди ювілеїв та пам'ятних дат. Найчастіше там подавалися сухі біографічні дані.

З відкриттям 1896 р. у неофіційній частині журналу відділів «єпархіальної» та «шкільної» хронічки на його шпальтах з'явилися цікаві матеріали про важливі події і факти з життя окремих парафій та єпархії в цілому. Попри тенденційність подання інформації через жорстокий цензурний контроль, чимало статей містили національну українську тематику – пробуджували пам'ять про славне минуле Поділля, про визначних історичних діячів, про патріотичні традиції церковних братств, про культурно-просвітницьку діяльність духівництва тощо.

На зміст видання певним чином впливала особиста позиція редакторів. Протягом всього періоду функціонування часопису змінилось вісім його керівників. До 1876 р. журнал залишався слухняним знаряддям ідеологічної обробки читачів. Зі вступом на посаду редактора О. Павловича – інспектора Подільської духовної семінарії – тематика й спрямування часопису значно урізноманітнилися, зріс інтерес духівництва до свого відомчого видання, пожвавилася співпраця з ним.

На справжнього виразника інтересів та потреб подільського духівництва часопис перетворився за часів, коли його редактором був викладач семінарії й наглядач

Кам'янецького кафедрального собору М. Яворовський (1883–1892 рр.), а потім ключар Кам'янецького кафедрального собору Ю. Сіцінський (1892–1905 рр.). Саме тоді з'являються численні публікації про значущі події в житті парафій, церковних шкіл тощо. Почастішали аналітичні підсумкові матеріали про життя єпархії в попередні роки, про діяльність місцевих установ духовного відомства. Обговорювалися насамперед проблеми благодійництва, поновлення тісних духовних зв'язків священиків з паствою, підвищення авторитету подільського духівництва серед народу. М. Яворовський увів у практику видання систематичну публікацію некрологів та спогадів про подільських пастирів. Скупа інформація з клірових відомостей доповнювалася свідченнями рідних та знайомих померлих.

Найхарактернішою ознакою журналу у 1883–1905 рр. стало значне зростання кількості статей історико – краєзнавчого та етнографічного спрямування. М. Яворовський та Ю. Сіцінський згуртували навколо редакції журналу цілу когорту досвідчених дослідників минулого краю та долучили до співпраці небайдужих аматорів з найвіддаленіших подільських парафій. Видатний діяч церковно-визвольного руху О. Лотоцький у своїх спогадах зазначав, що саме Ю. Сіцінський спонукав його до перших літературних спроб та до співпраці з «ПЕВ». За часів його редакторства, як свідчив мемуарист, «тижневик набув виразного місцевого характеру всупереч більшості інших таких видань, що трактували речі загально церковні, здебільшого богословського характеру»[11].

У 43-річній історії журналу помітну роль відіграли керівники, співробітники та викладачі Подільської духовної семінарії. Вони були редакторами, цензорами, авторами більшості статей. Але тривалий час переважно лише в семінарії можна було зустріти представників духовного сану з вищою богословською освітою. Публіцистична спадщина духовної еліти Поділля була різнобічною, торкалася усіх аспектів життя єпархії. Та найбільшу наукову цінність і нині мають праці з історії та етнографії краю. Сучасна подільська регіонал істика повернула з забуття цілу плеяду талановитих краєзнавців. Серед них – Ю. Сіцінський, М. Сімашкевич, М. Орловський, М. Яворовський, І. Шипорович та інші.

Високо цінуючи участь професійних авторів у підготовці часопису до друку, редакційний колектив прагнув розширити коло дописувачів з числа представників парафіяльного духівництва. На сторінках журналу натрапляємо на ряд звернень до читачів з проханням надсилати розповіді про помітні події в житті релігійних громад, ділитися думками, враженнями, спогадами. Однак така співпраця була налагоджена не одразу. 1863 р. редколегія навіть змушена була готувати матеріали до низки номерів самотужки, оскільки надіслані поодинокі кореспонденції не відповідали програмі видання[12]. Нерідко з місць надходили статті, котрі потрібно було докорінно переробляти. А частина з них взагалі була непридатна до друку[13]. Найбільше відгуків про життя глибинки краю надходило до тижневика за його останніх редакторів. Ю. Сіцінський в одній зі своїх статей підкреслював. Що вся багата інформація з місць становить великий інтерес, з чутливістю обговорюється й оцінюється, а з приводу порушених проблем по можливості, даються слушні поради[14].

За час виходу «ПЕВ» (1862–1905 рр.) на їхніх шпальтах нагромадилася різнобічна інформація. Попри імперський ідеологічний наліт, певні неточності, а той спотворення фактів, матеріали часопису подають загалом широку картину духовно-релігійного життя Поділля. В міру можливостей – адже видання було підцензурним – тогочасні й давноминулі події та процеси висвітлювалися здебільшого об'єктивно, хоч іноді й занадто

емоційно. Та це не велика вада. Крім того, вдумливий історик і «між рядками» знайде певну інформацію про тогочасне суспільно-політичне й духовне життя краю.

Анотація

У статті міститься джерелознавча характеристика «Подольських епархиальных відомостей» - офіційного друкованого органу Подільської єпископської кафедри 1862-1905 рр.: проаналізовано суспільно-політичні та цензурні умови функціонування видання, розкрито його структуру, ідеологічні засади, жанрове та тематичне розмаїття публікацій часопису.

Annotation

In this article we give the general description of the resources of «Eparchy notions of Podillya» – the official printed document of the Bishop Faculty of Podillya: social-political and censorial conditions of this document's functioning were characterized; its structure, ideological ambushes and genre picularities were analyzed; the variety of topics and the problems of the church and national-spiritual life of Podillya were represented.

---

[1] *Бойко А.* «Епархиальные ведомости» в системі церковної преси початку XX століття // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Літературознавство, журналістика. – Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 25–32; *Денисенко В.* Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.). Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – К., 2004. – 20 с; Мельник Н. Губернські єпархіальні відомості як джерело біобібліографічної інформації // Наукові праці Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Вип. 11. – К., 2003. – С. 376–382; Навчальний посібник для студентів історичного факультету зі спецкурсу «Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII – поч. XX ст.. як історичне джерело» (за редакцією І. Грєбцової). – Одеса, 2004. – 196 с.

[2] *Мілясевич І.* Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття. – Львів, 2004. – С. 66.

[3] Новый год // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н. о.). – 1871. – №1. – С. 1–17; *Павлович А.* К духовенству Подольской епархии // ПЕВ (н. о.). – 1886. – №19. – С. 235–237.

[4] Разные известия. Летописный листок «Духовного Вестника» за октябрь 1862 года // ПЕВ (н. о.). – 1863. – С. 123–124.

[5] История цензуры в России XIX–XX веков. – М., 2001. – С. 287.

[6] Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1038. – Оп. 1. – №46. – Арк. 1–3.

[7] ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 664. – №667. – Арк. 1–2.

[8] Распоряжения Святейшего Синода. О порядке составления статистических сведений из церковных книг и актов. От 20 января 1866 г. // ПЕВ (о. о.). – 1866. – №6. – С. 61–62.

[9] Распоряжение по духовно-учебному ведомству // ПЕВ (о. о.) – 1868. – №6. – С. 112–115.

[10] Постановление общего редакционного собрания по иданию ПЕВ, утвержденное Его Преосвященством, Преосвященнейшим Донатом 23 марта 1888 года // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о. о.). – 1888. – №16. – С. 224–230.

[11] *Лотоцький О.* Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Серія: Мемуари. – Т. VI. – Кн. 2. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – С. 153.

[12] *Троицкий П.* К духовенству Подольской епархии от редакции // ПЕВ (н. о.) – 1863. – №21. – С. 337–338.

[13] От редакции ПЕВ по поводу заявления против их издания отців депутатов Епархиального съезда 1871 года // ПЕВ (н. о.). – 1871. – №3. – С. 264.

[14] *Сицинский Е.* Нашим читателям // ПЕВ (н. о.). – 1899. – №1. – С. 5.

Гомоляко Андрій
(Ніжин)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ОЦІНЦІ В. Ю. ДАНИЛЕВИЧА

У яскравому сузір'ї істориків минулого постать Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936 рр.) посідає вельми помітне, однак досі належним чином непоціноване місце. В. Ю. Данилевич був людиною різнобічних професійних уподобань. Сфера його наукових інтересів охоплювала широке коло питань історії та археології Київської Русі, нумізматики та української археографії.

Питання суспільно-політичного устрою Київської Русі вчений студіював від 1896 р. Тоді опублікував свою першу монографію «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия» (К., 1896). Досвід створення подібних праць уже був. Учні «обласної/земельної школи» історії Русі В. Б. Антоновича на той час уже видали низку монографій[1]. Робота виконувалася під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, а також при зацікавленій участі професорів університету В. С. Іконникова, П. В. Голубовського, М. С. Грушевського. Суттєву допомогу надали і друзі – М. В. Довнар-Запольський, С. К. Линниченко та ін. Це полегшувало роботу молодого історика. Але були й труднощі і своя специфіка.

В. Ю. Данилевич прийняв від своїх попередників усталену для такого роду структуру монографії – огляд географічний, історичний, внутрішній устрій. У першому розділі автор визначив територіальні межі Полоцької землі та мережу поселенської структури. Політичну історію поділив на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібного князівства по смерті Ярослава, до повороту полоцьких князів з по візантійського заслання, до князювання литовських князів і – до кінця політичної окремішності Полоцького князівства.

У висвітленні внутрішнього устрою дотримувався принципу діархії і надавав вічу головну роль в управі. При цьому, автор не визнавав за вічем певного кола компетенцій, а лише право контролю справ в надзвичайних обставинах.

В утворенні відносно єдиної Давньоруської держави віддавав перевагу руському півдню, а не півночі. Ситуація була різною. В той час, як на півночі внутрішні усобиці розхитували союз тамтешніх племен середньодніпровські поляни близько середини IX ст. створили під владою київських князів доволі міцне політичне утворення[2]. Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно.

Ядро Давньоруської держави – історична Київщина, під якою розумів територію залюдненою у давнину древлянами і полянами. У своїй пізнішій праці «Археологічна минувшина Київщини» (1925) за головну підвалину, з якої повстала сучасна людність Київщини вважав літописні східнослов'янські племена древлян та полян. Він спробував виокремити полянський поховальний обряд від древлянського[3].

Проблеми історії давньоруських земель-князівств були в центрі уваги вченого і у його науково-педагогічній діяльності. У 1903 р. він підготував курс лекцій для студентів Харківського університету[4].

Політична організація Київської Русі XI–XII ст. по-різному уявлялася історикам минулого. Пануючою була теорія родових патріархальних відносин С. М. Соловйова і К. Д. Кавеліна. На початку 1860-х рр. проти таких пануючих уявлень в історіографії виступив М. І. Костомаров. Він висунув теорію федеративного укладу Київської Русі, основні положення якої були обнародувані у статті «*Мысли о федеративном начале Древней Руси*», вміщеній на сторінках журналу «Основа» (1861, Кн. 1). Історик, зокрема, стверджував: «Коренной зачин русского государственного строя шел двумя путями: с одной стороны, к сложению всей Русской Земли в единодержавное тело, а с другой – к образованию в нем политических обществ, которыя, сохраняя каждое свою самобытность, не теряли бы между собою связи и единства, выражаемого их совокупностью. ... начала, соединяющие земли между собою, хотя и были достаточны для того, чтобы не допустить эти земли распасться и каждой начать жить совершенно независимо от других, но не на столько были сильны, чтобы заглушить всякое местное проявление и слить все части в одно целое. И природа, и обстоятельства исторические – все вело жизнь Русского народа к самобытности земель, с тем, чтобы между всеми землями образовалась и поддерживалась всякая связь. Так Русь стремилась к федерации, и федерация была формою, в которую она начинала облекаться. Вся история Руси удельного уклада есть постепенное развитие федеративного начала, но вместе с тем и борьбы его с началом единодержавия»[5].

У погляді на причини настання удільного поділу на Русі В. Б. Антонович послідовно продовжував ідейну лінію ролі «обласництва» в давньоруській історії, відсутність етнічної гомогенності і як наслідок «тяготение племен врозь». Єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Прихильниками федеративної теорії були також учні Антоновича. Як доводить С. І. Михальченко, «*В рамках киевской школы история «начальной Руси» излагалась на основании федеративной теории Н. И. Костомарова. Основное содержание домонгольской истории восточного славянства виделось в борьбе княжеского и вечевого (земского) начал*» [6]. Н. П. Дашкевич – один із перших учнів Антоновича, зокрема, стверджував, що до другої половини XIII ст., в течение, двух почти веков, Россия представляла собой федерацию всех отдельных земель, и жизнь везде шла одинаково»[7]. На думку П. В. Голубовського, при федерації «государственное устройство в сильной степени напоминало собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья здесь были племенные, связанные с великим князем только договором»[8]. В. Г. Ляскоронський убачав федеративні звязки в організації племінних союзів племен. За правління Володимира Святославича на зміну федерації приходить підкорення[9].

Більш зваженою була позиція у цьому питанні Д. І. Багалія. У своїй лекції «Удельний период и его изучение», прочитаній в Харківському університеті 17 грудня 1883 р. з нагоди вступу на кафедру російської історії він висловив своє неприйняття терміну «федерація» до історії Київської Русі: «Несомненно, что основная мысль федеративной школы о сочетании в древней Руси единства и целосности земли с своеобразностью частей, – мысль верная и плодотворная. Верно также указаны условия, которые вели к единству и разнообразию частей. Не совсем удачным только представляется нам термин «федеративный» для обозначения тогдашнего политического строя России. Под федерацией обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса или

сейма). Ничего подобного мы не можем отыскать в древне-русской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быта, языка, православной веры), на которые ссылается Н. И. Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип преимущественно, если не исключительно, политический. Если уже определять каким-нибудь термином начала древне-русской жизни, то мы бы предпочли термин «областность», «областной», хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем первый. Он только указывает нам на автономию земель, степень которой не всегда будет одинакова... Нам кажется, что термин «областной» более удачен, чем принятый доселе «удельный», и потому период с половины XI века до половины XIV скорее может быть обозначен как «областно-вечевой», чем «удельно-вечевой»[10].

В. Ю. Данилевич також був стриманим в оцінці характерних явищ цього періоду. У підготовленому ним 1903 р. лекційному курсі для студентів Харківського університету, доводячи важливе значення цього періоду в історії Київської Русі, зауважував: «Родовая теория не объясняет не только общего смысла русской истории, но даже междукняжеских отношений. Прежде всего смена столов определялась вовсе не всегда родовым началом. Так, сплошь и рядом князья занимали столы по желанию веча, по договору, помощью оружия и т. д. Затем эта теория совершенно не может объяснить явлений внутренней жизни удельной Руси и прежде всего веча, с тем что древнерусские земли соответствуют его: народностям. – земель можно насчитать больше 6. Но даже и термин «федеративный» не подходит совершенно древней Руси. Лучше «областность», «областной». Идея областности, будучи применена к изучению русской истории, оказала ему громадную пользу и значительно продвинула его вперед»[11].

Не можна погодитися з твердженням А. Н. Шаханова, згідно якого вчені Київського університету св. Володимира, зосереджуючись на проблемах місцевої історії мало уваги приділяли теоретичним питанням науки і не претендували на створення самостійної концепції плину історичного процесу[12]. В. Ю. Данилевич усвідомлював штучність традиційних схем історії Росії. Він підтримав висловлену М. С. Грушевським в 1904 р. свою незгоду із звичайною схемою руської історії. Грушевський, як відомо, вважав «нераціональним» «сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV ст., так наче се останнє було його продовженням «. Натомість він стверджував, що «Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в. Володимиро-Московська держава не була, ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше порівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох періодів у політичнім і культурнім житті Франції»[13]. Так само й Данилевич у своїх лекціях обгрунтовував думку про необхідність вироблення нової концепції історичного розвитку східного слов'янства. Цій проблемі присвячено, зокрема його вступну лекцію до курсу історії староруських старожитностей 1907/1908 академічного року. Вчений досить детально розглядає схеми В. Ключевського, М. Рожкова та інших представників офіційної російської історіографії. Дійшов наступних висновків: «Жодна з існуючих схем російської історії не може бути прийнята. Так як одні занадто вузькі і не охоплюють навіть частини історичного процесу, а другі або випускають окремі процеси, або не співчувають розчленуванню в побуті окремих частин Русі. Тільки вивчення кожної окремої частини Руської землі, у всіх відношеннях, тобто підтримка традицій, що встановилися в школі проф. К. Бестужева-Рюміна, і особливо в Київській школі, дозволить вивчити у всіх дрібницях історичний процес і створити, якщо це буде потрібно для дальшого розвитку

історичної науки, нову схему, яка б відповідала всім вказаним раніше вимогам»[14] .Подібні судження вченим були висловлені й в обнародуваній Н. Юсовою[15] рецензії В. Ю. Данилевича на опубліковану 1918 р. книгу О. Є. Пресняков а «Образование Великоруського государства». Тим самим Данилевич долучився до розмежування східноєвропейських історіографічних шкіл, української та російської.

В. Ю. Данилевич не був прихильником раннього виникнення феодалізму. Саме поняття «феодалізм» виникло у XVIII ст., коли у тогочасній історіографії актуалізувались питання історичних устроїв. Ним, прагнули «охопити тисячу років історії західної цивілізації, що залишилися позаду, і після яких мала настати епоха демократії»[16]. На відсутність «феодального моменту» в Київській Русі вказував і В. Й. Ключевський[17]. Навіть М. П. Павлов-Сільванський (1869–1908), який першим в російській історіографії масштабно поставив проблему вивчення феодальних інститутів на Русі в XIII–XV ст. не намагався стверджувати їх розвиток у Київській Русі [18]. Пізніше з'ясувалося, що феодалізм як соціальна, економічна й політична система складається у ряді країн Західної і Центральної Європи (передусім у Франції та Германії) в XI–XII ст. М. С. Грушевський називав феодалізмом: «суспільний процес, який розвивається в різних примітивних громадських організаціях, старих і нових, а головною своєю прикметою має організацію на руїнах громадського, чи родово-племінного землеволодіння приватних великих маєтків, з різною півсвобідною робочою людністю, над котрою власник виконує й різні політичні права. Се в відносинах економічних. В відносинах особистих, громадських сьому відповідає звичайно перехід в залежність від таких економічно-сильних людей різної слабосилої людности, що стає під їх опіку, і таким чином ті економічно сильні люде стають між нею і більшою громадсько-політичною організацією – державою чи племенем»[19]. Одначе, історик не вбачав феодальних інститутів в давньоруських реаліях і не вживав термін «феодалізм» у своїй монументальній «Історії України- Руси».

В. Ю. Данилевич в одному із своїх лекційних курсів, зокрема, стверджував: «Сравнение явлений русской жизни показывает, что полного тождества между удельным периодом и западноевропейским феодализмом не было, как не было полного сходства в федеративном строе не только отдельных стран, но и отдельных частей одной и той же страны. Но одинаковые явления в древних условиях быта привели к тому, что многое в русской удельной системе представляет сходство с феодальными порядками Западной Европы или с аналогичными явлениями в Арабском халифате времен Омейядов и в Византии»[20]. Його студії над літописними текстами та нормами Руської Правди дозволили віднести його початки до XII ст. В одній із своїх праць, присвяченій з'ясуванню одного загадкового терміну «Руської Правди», він розбирає літописне повідомлення 947 р. про реформаторську діяльність княгині Ольги. «Иде Вольга Новугороду, и устави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и места и повосты, и сани ее стоять въ Плескове и до сего дне, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и доселе»[21]. Інформація староруського книжника про встановлені нею «*знамянья, места и повосты, становища и ловища*» не викликає у нього в довіру. Це свідоцтво не відбиває, на його погляд, суспільну практику середини X ст., а було новим, сучасним нашому літописцю явищем. «Из этого не следует вовсе, будто бы св. Ольга действительно установила права собственности на «ловища», «места» и т. д. Слова летописца свидетельствуют лишь о том, что установление прав собственности на указанные категории земли было сравнительно новым явлением. Конечно, летописец не знал и даже не мог знать, когда появилось впервые право собственности на ловища, перевесища и пр, а потому и он приписал все это определенному, конечно, крупному лицу, каким было на Руси св. Ольга[22] .Від середини X ст. термін «погост» виступає у писемних

джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)[23]. Ранні давньоруські погости були, як засвідчують археологічні матеріали, також і «гостьбою» – місцем торгівлі і обміну. Поселення X ст. з подібними функціями виявлені археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи (Гньоздово, Тімерево, Шестовиця). Впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях – погостів, виділення доменіальних князівських володінь було, як доводить В. М. Ричка, закріплено законодавчими нормами прецедентного права[24]. Пізніші уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як відносно єдину ранньофеодальну державу є наслідком багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів.

Таким чином історіографічна спадщина В. Ю. Данилевича актуалізує необхідність подальших наукових студій над проблемами суспільно-політичного устрою Київської Русі.

Анотація

У даній статті висвітлюються історичні погляди професора В. Ю. Данилевича (1872–1936 рр.) щодо суспільно-політичного устрою Київської Русі.

---

[1] *Андрияшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887.; *Голубовский П. В.* История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1880; *Багалей Д.* История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882; *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – 525 с.; *Голубовский П. В.* История Смоленской земли до начала XIV века. – К. 1895; *Дашкевич М. П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории //Труды III Археологического Съезда. – К., 1878. – Т. II. – С. 69–129.; *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885.

[2] *Данилевич В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1896. – С. 55.

[3] *Данилевич В.* Археологічна минувшина Київщини (Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. №35).– К., 1925. – С. 110–114.

[4] *Данилевич В. Е.* История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк. // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. №88.

[5] *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Кн. 1 (январь). – С. 121, 158.

[6] *Михальченко С. И.* Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994.

[7] *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1873. – С.1.

[8] *Голубовский П. В.* История Северской земли. – С. 38, 45.

[9] *Ляскоронский В. Г.* История Переяславской земли. – С. 227.

[10] *Багалей Д.* Удельный период и его изучение // Киевская Старина. – 1883 (февраль). – Т. V. – С. 316–317.

[11] *Данилевич В. Е.* История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. №88. – Арк. 24.

[12] *Шаханов А. Н.* К проблеме школ в российской исторической науке // Отечественная культура и историческая мысль XVIII–XX веков. / Сб. Статей и материалов. – Брянск, 2004. – Вып. 3. – С. 149.

[13] *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Слов'янства // Статьи по славяноведению /Под ред. акад. В. И. Ламанского. – СПб., 1904. – С. 299.

[14] *Данилевич В.* Курс истории русских древностей // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. № 218. – Арк. 20–21

[15] Див.: *Юсова Н.* Рецензія В. Данилевича на монографію О. Преснякова «Утворення великоруської держави (1918 р.) // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 399–407.

[16] *Козеллек Райнгарт.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. / Пер. з німецької. – К., 2006. – С. 321

[17] *Ключевський В. О.* Сочинения: В 9-ти т. – Т. I. Курс русской истории. – Ч. I. – М., 1987. – С. 359–361.

[18] *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в России. – М., 1988.

[19] *Грушевський М.* Середні віки Європи. – К., S.A. – С. 55.

[20] *Данилевич В. Е.* Вопрос о самобытности и сходстве русской истории с Западной // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. № 210. – Арк. 9.

[21] Полное собрание русских летописей // Лаврентьевская летопись. – Т. 1. – Стб. 60.

[22] *Данилевич В. Е.* Слово «перетес» в Русской Правде // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой (1885–1915). – М., 1916. – С. 121–122.

[23] *Срезневський И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895. – Т. 2. – Стб. 1017–1018.

[24] *Ричка В.* Княгиня Ольга. – К., 2004. – С. 138–140.

Каріков Сергій
(Харків)

ОБРАЗ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА В НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Всебічне дослідження історії Реформації в Німеччині передбачає висвітлення життя і діяльності людей, які відіграли ключову роль в становленні євангелізму. До найвидатніших діячів цього напряму належить Йоганн Бугенхаген – друг і соратник Мартіна Лютера, перший пастор євангелічної общини Віттенберга, автор численних теологічних праць і церковних статутів.

Спеціальних робіт з історіографії діяльності Йоганна Бугенхагена небагато. Серед них слід відзначити статтю Г.-Г. Ледера, в якій автор зосередився на вивченні праць, написаних наприкінці 50-х – у 70-х рр. XX ст.[1]. Проте з моменту виходу цієї статті до сьогодення було опубліковано ряд робіт, які істотно поглиблюють трактування особи реформатора. Тому актуальним є дослідження, в якому були б визначені основні тенденції віддзеркалення образу Бугенхагена в науковій літературі – від витоків до сучасності.

Історія Реформації стала об'єктом наукового вивчення в першій половині XIX ст. У цей період у німецькій медієвістиці панував т. зв. «політичний напрям», засновником якого став Л. фон Ранке[2]. Безперечним досягненням його представників було прагнення до того, щоб спиратися на критично осмислений матеріал оригінальних джерел. Проте при вивченні Реформації основний інтерес Л. фон Ранке та його учнів викликали лідери євангелічного і римсько-католицького таборів – Мартін Лютер, Карл V, римські папи. Інші діячі (у т. ч. і Бугенхаген) в працях істориків «політичного напряму» лише згадувалися – зокрема, при характеристиці євангелічного руху в територіях Німеччини[3].

Німецькі історики другої половини XIX ст. вивели дослідження Реформації на якісно новий рівень. Методологія праць більшості авторів цього періоду була пов'язана з новою науковою течією – позитивізмом. Його представники розширили круг досліджуваних проблем, звернувшись до джерел з економічної, аграрної і міської історії. При вивченні Реформації більшу увагу істориків-позитивістів привернули ті прибічники Лютера, які до того знаходилися в тіні його постаті, зокрема – Йоганн Бугенхаген.

Перші наукові біографії Бугенхагена були написані К.А.Т. Фогтом[4] і Г. Герінгом[5]. Вони задали тон подальшим роботам аж до Першої світової війни. К.А.Т. Фогт в своїй монографії опублікував ряд творів Бугенхагена, зокрема, «Про християнську віру і істинні добрі справи…» (1526), фрагменти церковних статутів та проповідей. Найбільшу увагу він приділив періоду 20-х – першої половини 40-х рр. XVI ст., меншою мірою торкнувшись подій після смерті Мартіна Лютера в 1546 р. Г. Герінг продовжив цю працю, звернувши особливу увагу на стосунки Бугенхагена з соратниками по євангелічному руху і на його організаторську діяльність у Віттенберзі та поза його межами.

Як К.А.Т. Фогт, так і Г. Герінг були лютеранами. Для їх робіт характерне стримане ставлення до інших напрямів протестантизму – зокрема, цвінгліянства та кальвінізму. Реформація для них являла інтерес перш за все з погляду перетворень церковного устрою, тоді як її культурні і соціальні аспекти детально не розглядалися. Успіхи Реформації в містах і князівствах Німеччини обидва автори розглядали перш за все у зв'язку з

діяльністю Бугенхагена як найближчого соратника Лютера, а не з позиціями бюргерства і князів.

Заслуга німецьких дослідників другої половини XIX – початку XX ст. полягає у тому, що вони вперше зробили життя і діяльність Йоганна Бугенхагена предметом наукового дослідження. Проте в цей період основна увага приділялася його діяльності теолога і пастора, тоді як інші сторони життя висвітлювалися у загальних рисах або лише згадувалися.

У період між двома світовими війнами німецькі історики виробили нові методологічні підходи до вивчення Реформації. З дослідженнями цього періоду пов'язане поняття «лютерівський Ренесанс», яке означало посилення уваги до спадщини вождя Реформації. Зокрема, берлінський теолог К. Голл вказав, що головним питанням для Лютера в ранній період його діяльності була можливість людини досягти виправдання перед Богом. Дослідник охарактеризував створене Лютером учення як «релігію совісті». Лютер дійшов висновку про те, що Бог пробуджує в людському серці любов до себе, і заснована на цій любові віра в Боже милосердя є джерелом порятунку людини. К. Голл відзначив логічність і послідовність реформаторської етики, заснованої на християнських заповідях, що розглядала весь світ як єдине ціле[6]. Послідовники К. Голла звернулися до проблеми сприйняття євангелічних ідей свідомістю окремої особи і реалізації цих ідей в індивідуальних діях віруючого[7]. Принципи «лютерівського Ренесансу» були застосовані і в нових дослідженнях діяльності Йоганна Бугенхагена, зокрема – в монографії Г. Бека[8], видання якої було приурочене до 400-річного ювілею ухвалення Брауншвейзького церковного статуту.

Після Другої світової війни учені продовжили вивчення Реформації, розширивши круг даних питань і багато в чому змінивши методологію. Провідним напрямом в другій половині XX ст. стала «соціальна історія». Її прибічники прагнули при аналізі історичних явищ виділити ряд соціальних структур, взаємодія яких визначала хід подій. Внаслідок застосування такого підходу дослідниками Федеративної Республіки Німеччини була розроблена теорія множинності чинників Реформації – релігійних, економічних, політичних, культурних[9].

Значний внесок в дослідження Реформації у другій половині XX – на початку XXI ст. внесли такі історики, як професор М. Брехт (Мюнстер), професор Г.-В. Крумвіде та професор Б. Меллер (обидва – Геттінген), єпископ Євангелічно-Лютеранської Церкви Г. Мюллер (Ерланген), редактор «Лютерівського щорічника» професор Г. Юнгханс (Лейпціг). Вони звернули увагу на ряд спірних або маловивчених питань: періодизація реформації і зміст кожного періоду[10], особливості розвитку євангелізму в окремих регіонах[11], становлення нової Церкви у Віттенберзі – центрі нового руху[12], відносини між Віттенбергом і іншими територіями[13]. Характерною рисою їх досліджень стала увага до конкретно-історичної обстановки, що впливала на творчість діячів Реформації.

Ці принципи перейняли і автори нових робіт, присвячених особистості Йоганна Бугенхагена. Так, К. Хармс у 1958 р. (до 400-річчя з дня смерті реформатора) випустив біографію реформатора, в якій прагнув охарактеризувати менш вивчені питання, в першу чергу – стосунки з Мартіном Лютером. Зокрема, третій розділ його праці повністю присвячений характеристиці Бугенхагена в листах Лютера[14]. Але такий підхід дещо звузив авторське бачення загальної ситуації в Німеччині 20-50-х рр. XVI ст.

У тому ж 1958 р. було видано збірку наукових статей «Йоганн Бугенхаген». Автори статей проаналізували ключові аспекти участі Бугенхагена в Реформації: головні напрями його візитаційної діяльності в євангелічних територіях[15], стосунки з Лютером[16], участь в реформуванні церковної організації Померанії[17]. Крім статей, велике значення для

дослідження творчості реформатора має складена Г.-Г. Ледером тематична бібліографія друкованих джерел до біографії Бугенхагена, а також наукових і популярних праць про нього, вміщена наприкінці збірки.

І. Бергсма проаналізував роль Йоганна Бугенхагена в створенні основ Євангелічної Церкви в містах і князівствах Німеччини. Автор дійшов висновку, що новий порядок євангелічного богослужіння був проголошений вже у Брауншвейзькому церковному статуті і зберігся в пізніших статутах інших територій[18]. Разом з тим автор, на наш погляд, надмірно акцентував увагу на близькості деяких рис культу католицизму і євангелізму. Такі позиції характерні для прихильників екуменізму, поширення принципів якого було пов'язане з рішеннями Другого Ватиканського Собору, що відбувся в 1965 р.[19]. Не випадково, що ці ідеї знайшли втілення в монографії І. Бергсми, опублікованій наступного року. Результатом стала певна модернізація подій Реформації.

Перебуванню Бугенхагена у Брауншвейзі в період укладання церковного статуту 1528 р. присвячена стаття Г. Ціммерманна. Автор справедливо відзначає, що зміст цього статуту спирався на знання реформатором вимог бюргерства[20]. В той же час оцінка Бугенхагена лише як надійного помічника Лютера не враховує всієї різнобічності і глибини його діяльності.

В.А. Юнке, розглядаючи євангелічний рух у Брауншвейзі в період 1528–1532 рр., приділив особливу увагу трьом візитам Бугенхагена до цього міста[21]. Він відзначив, що під час перебування у Брауншвейзі віттенберзький пастор головну увагу зосереджував не на другорядних питаннях (наприклад, швидкості зміни традиційних католицьких облачень духовенства), а на ключових проблемах утвердження нової догматики і культу, при вирішенні яких не дозволяв компромісів. Характерна риса статті В.А. Юнке – критичне ставлення до противників Лютера, як католиків, так і цвінгліянців. Симпатії та антипатії автора, вочевидь, пояснюються його конфесійною приналежністю (В.А. Юнке був вікарієм Євангелічно-Лютеранської Церкви у Брауншвейзі).

Г.-Г. Хольфельдер присвятив роботу вивченню теології Іоганна Бугенхагена як основи його реформаторської діяльності[22]. Автор дійшов висновку, що послання Бугенхагена «Про християнську віру і істинні добрі справи…» поєднало проблеми тлумачення Євангелія із завданням реформування церковної організації. Принципи цього твору були покладені в основу євангелічних статутів, першим з яких став Брауншвейзький.

Інтерес являє стаття Г.-Г. Ледера, присвячена стосункам Лютера з найближчими соратниками в євангелічному русі. До них, крім Юстуса Йонаса, Георга Спалатіна, автор справедливо відносить і Бугенхагена. Дослідник відзначив, що особиста дружба Лютера і Бугенхагена допомогла їх спільній діяльності з організації Євангелічної Церкви в Саксонії. У тих випадках, коли Бугенхаген працював за межами Віттенберга (в тому числі – і за межами Німеччини, коли був запрошений датським королем Крістіаном III для проведення Реформації), він утілював в життя ключові принципи вчення Лютера, а після смерті вождя Реформації допоміг їх збереженню і зміцненню[23].

Деякі сторони творчості Бугенхагена стали предметом вивчення істориків права. Так, А. Шпренглер-Руппенталь звернула увагу на провідну роль Бугенхагена в організаційному і правовому становленні Євангелічної Церкви[24]. Зіставлення написаних ним статутів з канонічними працями середньовічного церковного права дозволило авторці виявити деякі схожі моменти і зробити висновок про те, що ряд традицій був збережений і в епоху Реформації[25].

Оригінальне трактування підходу Бугенхагена до будівництва Євангельської Церкви запропонувала Л. Шорн-Шютте. На її думку, метою реформатора було створення

автономної церковної організації, яка захищала б общини від світських властей[26]. Проте цей висновок видається нам спірним, оскільки не повною мірою враховує зміст церковних статутів 30-40-х рр. XVI ст. (Померанського, Брауншвейзько-Вольфенбюттельського): у них йшлося саме про посилення впливу світських правителів на общини.

Збереження уваги до постаті реформатора засвідчили тези до 500-річчя його народження, підготовані спеціально створеним ювілейним комітетом на замовлення Союзу Євангелічних Церков Німецької Демократичної Республіки. У цих тезах визначено головні напрями діяльності Бугенхагена як проповідника, пастора, духівника і друга Мартіна Лютера, реформатора територіальних церковних організацій, перекладача, а також схарактеризовано передумови його участі в євангелічному русі і її значення. Автори тез справедливо зазначили: завдяки глибині і різнобічності творчості Бугенхаген посідає значно більш важливе місце, ніж звичайний учень і соратник Лютера[27]. Ці висновки вплинули на подальше дослідження істориками постаті реформатора.

Серед наукових праць, випущених до 500-річчя з дня народження Бугенхагена, привертають увагу збірки «Йоганн Бугенхаген: образ і діяльність» та «Реформа і порядок із Слова. Йоганн Бугенхаген і Реформація в Померанії». Перша з них включає статті, присвячені маловивченим питанням біографії реформатора. Так, Г.-Г. Ледер оспорює традиційні погляди, згідно з якими майбутній реформатор вже в студентські роки відчув сильний вплив гуманізму: як показує автор, в 1502–1504 рр. в Грейфсвальдському університеті переважали консервативно налаштовані викладачі[28]. А. Вольгаст приділив увагу участі Бугенхагена у суспільно-політичній боротьбі в німецькому суспільстві: відносинам із світськими правителями, позиції під час Шмалькальденської війни і після її завершення[29]. Е. Кох звернувся до візитаційної діяльності Бугенхагена у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві, використавши не тільки матеріали перевірок, але і листування реформатора[30]. Автори другої збірки Г.-Г. Ледер і Н. Буске проаналізували участь Бугенхагена в утвердженні євангелізму в Померанії. Вони дійшли обґрунтованого висновку щодо посилення в ході Реформації герцогського впливу – як завдяки прийняттю Померанського церковного статуту, так і шляхом візитацій. Останніми керував спочатку сам Бугенхаген, а згодом – суперінтенденти; в них також брали участь герцогські службовці[31].

Результатом багаторічного вивчення творчості реформатора з Померанії стала збірка статей професора теології Грейфсвальдського університету Г.-Г. Ледера, опублікована в 2002 р.[32]. Вісім з цих статей публікувалися раніше, чотири були підготовлені спеціально для цього видання. Ці статті присвячені важливим питанням реформаторської діяльності Йоганна Бугенхагена: від знайомства з гуманістичними трактатами до участі у перетворенні Церкви в різних територіях Німеччини і Данії. Розглядаючи Реформацію у Брауншвейзі і Гамбурзі, Г.-Г. Ледер відзначає: Бугенхаген під час перебування у цих містах постійно спілкувався з керівниками Рад, місцевими проповідниками, рядовими членами общини[33]. Завдяки цьому у змісті написаних ним євангелічних статутів було відбито прагнення широких верств міського населення. Новим словом стало дослідження повсякденної праці реформатора на посаді віттенберзького пастора у 1532–1534 рр., під час якої він, зокрема, узяв активну участь в укладанні міського церковного статуту та здобув звання професора теології[34]. Можна лише пошкодувати, що праця Г.-Г. Ледера не була продовжена розвідками щодо шляху Бугенхагена у 1540–1558 рр.

Творчість реформатора продовжує залишатися в полі зору дослідників. Про це свідчить, зокрема, початок видання в Німеччині зібрання творів Бугенхагена за редакцією А. Бібер-Валльман і В.-Д. Хаушільда. Вже опублікований перший том цього зібрання, до якого входять теологічні роботи періоду 1518-1524 рр. з паралельними текстами

латинською та німецькою мовами, що супроводжуються ґрунтовними науковими коментарями[35]. У передмові до видання укладачі відзначили необхідність вивчення творчості реформатора.

Т. Лоренцен у 2008 р. опублікував монографію, в якій розглядає соціально-економічні аспекти діяльності Бугенхагена[36]. Основну увагу автора привернула діяльність «спільних кас», що створювалися в епоху Реформації для допомоги збіднілим городянам та догляду за хворими людьми. Ці заклади були офіційно визнані завдяки запровадженню євангелічних церковних статутів; в них було розроблено модель дияконічного служіння. Т. Лоренцен відшукує перші звернення Бугенхагена до проблеми багатства і бідності ще в його ранніх теологічних працях, присвячених Євангеліям. Дослідник розглядає релігійні ідеї як підґрунтя соціальних перетворень – «екзегеза спричиняє організаційні та економічні наслідки». Такий підхід продовжує напрям, витоки якого можна вбачати у відомій книзі М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».

Отже, завдяки працям німецьких істориків середини XIX – початку XXI ст. ми можемо осягнути різносторонність особистості Йоганна Бугенхагена – викладача, теолога, проповідника, укладача церковних статутів і його плідної діяльності на боці євангелізму. Разом з тим не всі аспекти цієї діяльності висвітлені в історіографії однаково ґрунтовно. Помітні перспективи продовження цієї роботи. Так, на нашу думку, заслуговує на більшу увагу період 1547–1558 рр., коли реформатор пережив немало випробувань громадського і особистого порядку (поразка євангелічних сил у Шмалькальденській війні і вступ католицьких військ до Віттенберга, виступи проти лютеран представників інших конфесій, власна важка хвороба), але продовжував священнослужительську діяльність до самої смерті. Листи Бугенхагена також можуть бути розглянуті не тільки як допоміжний матеріал для вивчення окремих подій Реформації, але і як цінний комплекс джерел із суспільно-політичного руху в Німеччині раннього Нового часу. Дослідження цих та інших питань життя і творчості Йоганна Бугенхагена дозволить краще зрозуміти обстановку, в якій Реформація виникла, зміцнилася і була реалізована.

Анотація

У статті досліджено питання щодо головних тенденцій відображення постаті Бугенхагена в історіографії. Автор характеризує головні наукові школи та напрями XIX–XXI ст., до яких належать «політична школа», позитивізм, «соціальна історія». Визначено, що ряд напрямів різнобічної діяльності Бугенхагена потребує подальшого дослідження.

Annotation

In the article the question of main tendencies of the reflection of Bugenhagen's figure in the historiography is analyzed. The author characterized the main scientific schools and directions XIX-XXI centuries such as the «political direction», positivism, and «social history». It is defined that a number of directions of Bugenhagen's versatile activity should be investigated in future.

---

[1] *Leder H.-G.* Zum Stand und zur Kritik der Bugenhagensforschung // Herbergen der Christenheit. 1977/1978. Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte. – 1978. – S. 65–100.

[2] *Гут нова Е. В.* Историография истории средних веков. – М., 1985. – С. 57.

[3] *Ranke L.* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. – Berlin, 1840. – Bd. 3. – X, 603 S.

[4] *Vogt K.A.T.* Johannes Bugenhagen Pomeranus, Leben und ausgewählte Schriften. – Elberfeld, 1867. – 442 S.

[5] *Hering H.* Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation. – Halle, 1888. – 175 S.

[6] *Holl K.* Was verstand Luther unter Religion? // Holl K. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. – Tübingen, 1921. – Bd. 1. Luther. – S. 1-90.
[7] *Schorn-Schütte L.* Die Reformation: Vorgeschichte-Verlauf-Wirkung. – München, 2003. – S. 96–97.
[8] *Beck H.* Bugenhagens Person in seiner Kirchenordnung für die Stadt Braunschweig. – Braunschweig, 1928. – 68 S.
[9] *Каплюк В. З.* Некоторые вопросы Реформации в Германии в буржуазной науке ФРГ // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1980. – Вып. 14. – С. 47.
[10] *Moeller B.* Deutschland im Zeitalter der Reformation. – 4. Aufl. – Göttingen, 1999. – 224 S.
[11] *Krumwiede H.-W.* Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. – Göttingen, 1967. – 265 S.
[12] *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg. – München; Berlin, 1996. – 222 S.
[13] *Brecht M.* Martin Luther: Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521–1532. – Berlin, 1989. – 517 S.
[14] *Harms K. D.* Johann Bugenhagen. – Bielefeld, 1958. – S. 70–123.
[15] *Heyden H.* Bugenhagen als Reformator und Visitator // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 7–23.
[16] *Kähler E.* Bugenhagen und Luther // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 108-122.
[17] *Schmidt R.* Der Croy-Teppich der Universität Greifswald, ein Denkmal der Reformation in Pommern // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 89–107.
[18] *Bergsma J.* Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen. 1485–1558. – Kevelaer-Hildesheim, 1966. – S. 74–75.
[19] *Krumwiede H.-W.* Die Bedeutung und Verantwortung der Vertriebenen von der Charta 1950 über die "Ostdenkschrift" und die Synode "Vertreibung und Versöhnung" 1965/66 bis zur Gegenwart. – Bamberg, 1994. – S. 7.
[20] *Zimmermann G.* Johannes Bugenhagen, der Reformator Braunschweigs // Braunschweigisches Heimat. – 1978. – Bd. 64. – S. 33–40.
[21] *Jünke W.A.* Bugenhagens Einwirken auf die Festigung der Reformation in Braunschweig // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. – Braunschweig, 1978. – S. 71–82.
[22] *Holfelder H.H.* Solus Christus: die Ausbildungen von Bugenhagens Rechtfertigungslehre in der Paulusauslegung (1524/25) und ihre Bedeutung für die theologische Argumentation im Sendbrief "Von dem christlichen Glauben" (1526). – Tübingen, 1981. – 127 S.
[23] *Leder H.-G.* Luthers Beziehungen zu seinen Wittenberger Freunden // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 419–440.
[24] *Sprengler-Ruppenthal A.* Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.
[25] *Sprengler-Ruppenthal A.* Bugenhagen und das kanonische Recht // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1989. – Bd. 106. – S. 375–400.
[26] *Schorn-Schütte L.* "Papocaesarismus" der Theologen? Vom Amt des evangelischen Pfarrers in der frühneuzeitlichen Stadtgesellschaft bei Bugenhagen // Archiv für Reformationsgeschichte. – 1988. – 79. Jg. – S. 260–261.
[27] Thesen über Johannes Bugenhagen zu seinem 500. Geburtstag in 1985 // Ökumenisches Bugenhagen – Gedenken in Greifswald 1985. – Greifswald, 1985. – S. 74–82.
[28] *Leder H.-G.* Bugenhagen und die "aurora doctrinarum". Zum Studium Bugenhagens in Greifswald // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 59.
[29] *Wolgast E.* Bugenhagen in den politischen Krisen seiner Zeit // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 100–117.
[30] *Koch E.* Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig–Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 168–182.
[31] *Leder H.-G., Buske N.* Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 117.
[32] *Leder H.-G.* Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformer zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002.

[33] *Leder H.-G.* "Quackelprediger haben wir genug gehabt…". Bugenhagen in Braunschweig (Mai bis October 1528) // *Leder H.-G.* Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformer zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002. – S. 229.

[34] *Leder H.-G.* Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) // *Leder H.-G.* Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformer zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002. – S. 287–316.

[35] *Bugenhagen J.* Werke. – Göttingen, 2005. – Bd. 1. Reformatorische Schriften (1518-1524). – 900 S.

[36] *Lorentzen T.* Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge. – Tübingen, 2008. – 536 S.

Кривошея Ігор
(Умань)

ПОЛЬСЬКІ АРИСТОКРАТИ ПОТОЦЬКІ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») В РЕЦЕПЦІЇ ФІЛІПА ВІГЕЛЯ*

«Прошлое само по себе есть призведение искусства,
в нем нет ничего лишнего.
Настоящему никогда не достичь подобного совершенства.
Поэтому цепляться за воспоминаная необходимо».
(Маттеучи Ф. Праздник цвета берлинской лазури: Роман / Пер. с ит. А. Лентовской. – СПб., 2008. – С. 86.)

Важливість джерельної бази для історичного дослідження важко переоцінити. Саме джерела відіграють важливу, навіть першочергову, роль у спробі історика реконструювати минуле.

Серед всього загалу джерел особового походження виділяють групу «исторических источников, функцией которых является установление межличностной коммуникации в эволюционном и коэкзистенциальном целом и автокоммуникации. Они наиболее последовательно воплощают процесс самоосознания личности и становление межличностных отношений. К источникам личного происхождения относятся дневники, частная переписка (эпистолярные источники), мемуары-автобиографии, мемуары-«современные истории», эссеистика, исповеди»[1].

Щоденники та мемуари (спогади, записки тощо) – унікальні історичні джерела, які несуть на собі печатки епохи й індивідуальності, й водночас презентують нам факти, що з якихось – об'єктивних чи суб'єктивних – причин не знайшли відображення в офіційних документа конкретної історичної доби. Вони зберігають в собі «дух часу», коли історичні факти, образи чи особистості сприймаються на емоційно-психологічному рівні індивідууму – учасника чи свідка суспільних подій. Причини, які спонукали їх писати, були різними, але головне це те, що вони таким чином намагалися зафіксувати в написаному тексті свою ідентифікацію в цьому минулому, свою роль в історичному процесі, намагаючись тим самим у такій формі відобразити суспільне життя того часу, в якому вони жили. Варто пам'ятати, що мемуарна література містить дворівневу історичну інформацію про минуле (події описуваних у мемуарні текстах) та сьогодення (час написання цих текстів), яка творить історичний образ – «результат реконструкції в свідомості людини походження, основних внутрішніх і зовнішніх прикмет історичної персоналії, явища, процесу, цілої епохи формується на основі світовідчуття, світосприймання і світорозуміння»[2].

Залучення спогадів чи записок у загальний комплекс історичних джерел несе у собі серйозні переваги, адже порівняно «с другими источниками личного происхождения

* Автор висловлює щиру подяку Касі імені Йозефа Мяновського за надану стипендію для наукового стажування в Республіці Польщі (вересень 2008 р.), що дозволило завершити пропоновану статтю.

именно в мемуарах с наибольшей последовательностью и полнотой реализуется историческое самосознание личности – в этом и состоит специфическая социальная функция мемуаров как вида источников»[3].

Різні автори щоденників та спогадів дають різні оцінки одним й тим же подіям, особистостям: «По большей части исторические записки составляются государственными людьми, полководцами, любимцами царей, одним словом, действующими лицами, которые, описывая происшествия, на кои они имели влияние и в коих сами участвовали, открывают потомству важные тайны, едва угадываемые современниками: их записки – главнейшие источники для истории. Но если сим актерам ведомо все закулисное, то между зрителями разве не может быть таких, коих замечания пригодились бы также потомству? Им одним могут быть известны толки и суждения партера; прислушиваясь к ним внимательным ухом, они в то же время могут зорким оком проникать в самую глубину сцены, и если они хоть сколько-нибудь одарены умом наблюдательным и счастливою памятью, то сколько любопытного и неизвестного могут сообщить они своим потомкам!»[4]

Таким чином, спогади є цінним історичним джерелом, бо репрезентують прагнення «запечатлеть для современников и потомства опыт своего участия в историческом бытии, осмыслить себя и свое место в нем»[5].

Мемуари, спогади, щоденники привертають увагу зрозуміло в першу чергу істориків[6], філологів[7], а також психоісториків[8].

Проаналізувати абсолютно всі джерела, які досліджує мемуаристика, на предмет згадки або рецепції російською елітою польських аристократів Потоцьких (герб «Пилява»), досить складно, і, це напевне справа не однієї студії. Тому для пропонованої розвідки обрано дуже цікаві «Записки», що належать перу Філіпа Філіповіча Вігеля (1786–1856), які були опубліковані у 1891–1893 рр. на сторінках «Русской Старины». Вихідець з русифікованих шведів, автор цих мемуарів досягнув значних успіхів у сходженні кар'єрною драбиною. З 1800 по 1824 р. служив на різних посадах в міністерствах закордонних справ, внутрішніх справ та фінансів. У 1824–1826 рр. був віце-губернатором Бесарабії, а наступні два роки (1826–1828) – градоначальником міста Керч. З 1829 по 1840 р. як директор очолював Департамент духовних справ іноземних віросповідань. Вийшовши у відставку в чині таємного радника (1840 р.), Ф. Вігель, останні роки життя мешкав то у Санкт-Петербурзі, то у Москві.

Щоб зрозуміти загальну тональність ставлення Ф. Вігеля до аристократів Потоцьких варто звернути увагу на слова, що характеризують його особисте ставлення до поляків, для яких «отчизна им милее всего на свете. Я не думал быть защитником поляков, тем болем что имею много причин негодовать на них, но я люблю истину и вспомнил поляков. Вековая их вражда погасла в изумлении пред победившим их гением Екатерины; ее народ разделил с нею невольное их уважение; но когда потом увидели они свои завоевателей на коленях в грязи перед теми, коих почитали своими друзьями и наставниками, то удивление прошло, и прежде чем они стали нас вновь ненавидеть, уже научились они нас презирать»[9].

Серед польського аристократичного загалу і серед Потоцьких, особливо тульчинської гілки – цих «польских Атридов», що мали «гораздо более семи смертельных грехов» – автор «Записок» відзначає відомого вченого та письменника Яна Потоцького (1761–1815). Про якого пише, що «как же пропустить графа Ивана Потоцкого, просвещеннейшего и оригинальнейшего из поляков, который по случаю отправления нашего посольства был принят в русскую службу тайным советником? (…) В исторических и других изысканиях своих был он упорно трудолюбив, как немец, а в заключениях, кои выводил он из своих

открытий, легкомыслен, как поляк. Неутомимые его упражнения, беспрестанное напряжение умственных сил, вместе с игривостью самого живого воображения, кажется, были несколько вредны для его рассудка. Говорят, что жемчужины не что иное, как накипь в морских раковинах, их болезнь: так точно и легкое повреждение рассудка у Потоцкого произвело прекрасные перлы, два французские романа»[10].

Захоплюючись письменницьким талантом Яна Потоцького, Філіп Вігель, разом із тим, відзначає, що дивацтва його «заметны в самом наряде; он был в одно время и небрежен и чистоплотен, совсем не заботился о покрое платья своего, но всегда был изысканно опрятен. Иногда по недосугам не имел он времени дать обрезать себе волосы, и они почти до плеч у него развевались, как вдруг, в минуту нетерпения, хватал он ножницы и сам стриг их у себя на голове и вкривь и вкось, после чего, разумеется, смешил всех своею прической. В отношении к Головкину вел он себя отменно прилично, не подавал ему ни малейшего повода к неудовольствию, зато и не баловал излишнею почтительностью. Всегда углубленный в науку, он заслонял себя ею от наших сплетен, хотя и жил посреди них. Он был немного кривобок, и правое плечо было у него выше левого; имел лицо бледное, черты довольно приятные, глаза голубые и, нет в том сомнения, точно помешанные»[11].

Також він акцентує увагу на нещасливому шлюбі Яна Потоцького і звинувачує в цьому доньку Станіслава Щенсни Потоцького – Констанцію (1781–1852). Хоча згадуючи про неї, Філіп Вігель помиляється в кількості не те, що доньок, а й загальної кількості дітей графа: «Он уже несколько лет был женат на одной из двенадцати или пятнадцати дочерей графа Потоцкого же, Феликса, которого в переводе поляки называли Щенсным, то есть Счастливым, вероятно, потому, что он весьма счастливо изменил старому своему отечеству; сыновья же сего Феликса, чтобы загладить его преступление, изменяли новому, а дочери изменяли только мужьям. Ту, которая была за нашим Яном Потоцким, звали Констанция, хотя она была непостоянна, как все польки, ни более, ни менее, и муж любил ее без памяти, хотя она была хромая и хотя она его терпеть не могла, потому что почитала горбатым. Несколько лет спустя после нашего путешествия она бежала от него с каким-то родственником; но по крайней мере не хотела, подобно другим своим соотечественницам, вмешивать религию вдела распутства, не разводилась с ним и не выходила ни за кого замуж. В отчаянии о ее потере он зарезался бритвою»[12].

Про його брата – Северина Потоцького (1762–1829), одного з фундаторів університету в Харкові, Філіп Вігель, відзначаючи наукові здібності та поєднуючи з етнічною релігійну неприязнь, та порівнюючи їх, писав: «граф Северин Осипович, умел науке давать удивительную привлекательность и нас, невежд, заставлял приступать к ней не только без боязни, но и с особенным наслаждением»[13], але «наши сильные не больно уважали православие: Головкин был реформатор, Потоцкий католик, а Байков не пренадлежал ни к одной вере»[14]. «Старший брат Ивана Осиповича, сибирского нашего спутника, он гораздо любезнее его был в обществе, имел менее странностей, столько же познаний, воображение столь же живое и сверх того государственный ум, которого в том не было. Неподалеку от Одессы поселил он сотни две крестьян, сию колонию, деревню назвал Севериновкой и затеял в ней обширные виноградники. Сколь приятно было, говорили, посещать его там по его приглашениям, столь же ужасно было вкушать предлагаемое им и восхваляемое, на месте выделываемое вино. Сия отдаленная ветвь Потоцких ничего, кроме имени и происхождения, не имела общего с тульчинскими Потоцкими; к сожалению, однако же, посредством браков соединялась иногда с ними. Тогда я еще не был осчастливлен знакомством графа Северина; несколько времени спустя удостоивал он меня особою благосклонностию»[15].

Про господарську і політичну діяльність Станіслава Щенсни Потоцького (1751–1805) Філіп Філіпович пише так, щоб лише підкреслити негативні риси його особистості: «У богатых жидов он насильно занимал большие суммы; по соседству все имения, коих завладение представляло ему выгоды, отхватывал он посредством заводимых тяжб, и трепещущие судьи не смели иначе решить, как в его пользу. Таким образом, несметное богатство свое успел он удвоить. Грабительства его прекратились только с поступлением этого края под русское владение; но он заблаговременно передался России, и все им захваченное осталось за ним»[16].

Описуючи його приватне життя, більш-менш реально оцінюючи загальну ситуацію, автор помиляється в окремих, разом з тим дуже важливих нюансах, які суттєво спотворюють істинну ситуацію, але відображають ту інформаційну атмосферу, що тоді панувала в елітному суспільстві. Оцінки Ф. Вігелем доньок Станіслава Щенсни від шлюбів з Юзефіною Амалією Мнішек (1752–1798) та Софією Вітт (1760–1822) написані в тій же самій тональності, що й враження від батьків. Так, про Вікторію Потоцьку (1780–1826), він згадує як особу, що відома була своїм переїданням[17]: «В 1819 году властвовал (в Бесарабії – *І. К.*) еще Бахметев или, скорее, супруга его Виктория Станиславовна, разводная жена графа Шоазеля-Гуфье, урожденная графиня Потоцкая. Как всякая полька, любила она власть и оттого любила начальствовавшего мужа, безногого, пожилого и хворого. Как полька, любила она деньги и оттого любила дикую еще Бессарабию, в которой видела для себя золотой рудник. Как полька, любила она роскошную жизнь, всякий вечер принимала у себя гостей и часто делала балы. Она жила во вновь построенном каменном доме о двух этажах, в нижней части города. Общество при ней процветало, тешилось, а земля платила за его увеселения: ведь нельзя же забавлять людей все даром. Министром финансов ее был армянский архиепископ Григорий, столь же любезный, как глубоко и откровенно безнравственный человек; я бы его возненавидел, если б он принадлежал к православному духовенству, но до чуждой мне веры какое мне дело? и мы всегда жили с ним по-приятельски. Сей весельчак в архиерейском доме давал иногда и балы, присутствовал при танцах, но сам не принимал в них участия. Собирателями не совсем добровольных приношений были вызванные ею из Подольской губернии евреи»[18].

Враження, які передає нам Ф. Вігель про Розу Потоцьку (1775–1846), перекликаються з його загальною оцінкою польського народу: «О третьей, Розе, вечно враждебной России, на которой, против воли матери, женился граф Владислав Браницкий и которую почтенная свекровь не пускала на глаза, не говорил я ни слова. О добродетелях других сестер и братьев лучше умолчать»[19].

Описуючи шлюб впливового графа з Софією Вітт, Ф. Вігель помилково пише, що той «пленился графиней Витт в одно время с Феликсом, старшим сыном своим от первого брака. По условию с сыном, она предпочла отца и вышла за него, стыдодеяния свои соединив со злочестием Потоцких. (…) От сего кровосмешения родилось три сына и две дочери, из них Ольга меньшая. И безумный Феликс не подумал о том, что себя и братьев лишает большой части наследства. Какая была развязка в этой семейной драме? Старик, наконец, узнал всю истину; вскоре затем последовали две внезапные кончины, сперва сына, потом отца»[20]. Хоча одразу намагається відхреститися від висловленого: «Клевета в таких случаях до некоторой степени извинительна и весьма походит на правду. Польские дворяне говорили тогда о черной каве, о черном кофее, как о вещи весьма обыкновенной»[21].

Характеристику ж доньок Станіслава від Софії він «пересипає» розповіддю про матір: «Опять принужден сделать отступление; но как, назвав знаменитую у нас тогда Ольгу

Потоцкую, не рассказать чудную историю о ее матери и о ее семействе? В одном из константинопольских трактиров была служанкой гречаночка лет тринадцати или четырнадцати; секретарь польского посольства Боскамп сманил ее оттуда и через несколько месяцев уступил польскому же посланнику Деболи. С сим последним совсем распустившеюся розой приехала она в Варшаву, где всех изумила необычайной красотой своей. Она стала жить на свободе, и счастливым, щедрым обожателям ее не было числа; но, наконец, всем им предпочла она одного пожилого польского генерала графа Витта, ибо он один предложил ей свою руку. Не знаю, когда и где встретил ее князь Потемкин, только мужа переманил в русскую службу с генеральским чином и назначил обер-комендантом в Херсон, а жену увез с собою в Яссы. Там щеголял он ею, как великолепным трофеем, а она гордилась привязанностию человека, которого слушалась вся Россия, и который совершенно царствовал в двух княжествах. И великие души, видно, не чужды тщеславию; ибо Потемкин напоказ повез ее и в Петербург.

Сопровождаемый многочисленной свитой, верхом для выставки развозил он ее с собою в открытом кабриолете по улицам и гуляньям. После смерти Потемкина, чрез несколько лет, сделалась она знатной дамой»[22].

Філіп Вігель і далі продовжив переказувати враження санкт-петербурзького світу про Потоцьких, з такою тональністю нібито російська еліта була більш витончена й порядна: «Пасынки и падчерицы вдовы графини Потоцкой завели с нею ужасный процесс, оспаривая законность ее брака, следственно и законное рождение ее детей: ибо Витт был еще жив и не разведен с нею, когда она вступила во второй брак. Сие понудило ее, наконец, приехать в Петербург. Греческие хитрые уловки заменили ей увядшую красоту. Министрам и сенаторам рассыпала она лесть и ласки, для подчиненных не щадила золота. (…) Как ожидать было должно, дело кончилось в ее пользу. Она отправилась в доставшийся ей по разделу город Умань, где, в подражание добродетельной Браницкой, и она развела обширный сад под именем Софиевки. Ей оставалось спокойно доживать век и пользоваться плодами долголетних интриг, как вдруг явилась неумолимая. Ужасна была смерть грешницы: в совершенной памяти, при нестерпимых мучениях, смердящим трупом прожила она несколько месяцев. Весь дом был заражен зловонным воздухом, все бежало от него; одни дочери остались прикованными к ее одру. И как не похвалить их за сей геройский подвиг!»[23]

Сторінки «Записок» Ф. Вігеля красномовно передають загальне сприйняття жінок з роду Потоцьких у вищому світі, згадуючи Софіїну доньку Ольгу (1802–1861) і порівнюючи її з матір'ю: «Граф Милорадович, который влюбился в молоденькую дочь ее Ольгу. Сия последняя, с дозволения матери, нередко посещала его, просиживала с ним наедине по часу в его кабинете и принимала от него великолепные подарки. От яблони яблочко, говорят, не далеко падает. Говорили, что это польский обычай; но величественный и строгий в приличиях двор Александра смотрел на то не весьма благосклонно»[24]. Ольга Потоцька була дійсно світською дамою, яка «без памятства любила наряды и не только на себе, но и на других…»[25].

Далі Ф. Вігель описує не лише долю Софії (1801–1875) та вже згаданої вище Ольги після смерті матері, а й розкриває таємниці їх приватного життя: «После ее смерти сии девицы отнюдь не казались сиротами, меньшая еще менее, чем старшая София, которая в то же время [1821] вышла за скользящего у меня все под пером начальника штаба второй армии, Павла Дмитриевича Киселева. Он умел в Тульчине приобрести более власти, чем сам главнокомандующий Витгенштейн. Сие могущество пленило Ольгу, которая приехала погостить к сестре. Она недолго тут нагостила: Киселева застала ее в объятиях своего мужа, что наделало много шуму в главной квартире. Если сие скопление мерзостей дойдет

до потомства, не знаю, поверит ли оно ему. Пусть вспомнит историю семейства Борджиа; а католическая Польша, едва вышедшая из времен насилий и безначалия, право, стоила Италии Средних веков.

Еще летом в Одессе увидел я сию столь уже известную Ольгу Потоцкую. Красота ее была во всем своем блеске, но в ней не было ничего девственного, трогательного; я подивился, но не восхитился ею. Она была довольно молчалива, не горда, но и невнимательна с теми, к кому не имела нужды, не столько задумчива, как рассеянна и в самой первой молодости казалась уже вооруженною большою опытностию. Все было разочтено, и стрелы кокетства берегла она для поражения сильных. Как все это уладилось, как просватали ее за Л.А.Нарышкина, все это покрыто тайной и не могло доходить до меня в Кишиневе»[26].

Далі більше, Філіп Вігель красномовно описує закоханість у Ольгу Ф. Палена: «Ольга Нарышкина, безжалостная, бессердечная, как все Потоцкие, поступала с ним иногда хуже. Прогуливаясь пешком, она по-приятельски заходила навестить его в опрятной, с некоторым кокетством убранной его квартирке. Желая будто ближе посмотреть на картинки, в ней развешанные, она с грязными ногами лазила на канапэ, на кресла и как бы не нарочно раздирала материи, их покрывающие»[27].

Сімейне життя Ольги з чоловіком, теж на думку автора, було далеким від ідеалу: «Что касается до мужа Ольги, Льва Нарышкина, то он вел самую странную жизнь, то есть скучал ею, никуда не ездил и две трети дня проводил во сне. Она также мало показывалась, но, дабы не отстать от привычки властвовать над властями, в ожидании Воронцова, задумала пленить Палена и, к несчастию, в том успела. Из любви и уважения к нему никто не позволял себе говорить о сем маленьком его сумасбродстве. (…)

Шумных удовольствий не было, и потому новый, 1828 год начался весьма тихо, может быть, приятно для тех, кои встретили его в кругу семейств своих и друзей; я же всю эту ночь провел в глубоком сне. Одна Ольга Нарышкина умела начать его забавным образом. Она созвала к себе на вечер все общество свое, составленное из людей ей поклоняющихся или ее забавляющих. Все были костюмированы и замаскированы, и, между прочим, бедную Казначееву, толстую и кривобокую, нарядила она тирольским мальчиком. Муж, по обыкновению своему, в десять часов залег спать; но по условию между им и женою в полночь вся гурьба с шумом вошла в его спальню и заставила его встать с постели. Будто раздосадованный, будто спросонья, будто никого не узнавая, принялся он всех бранить; более всех досталось Казначеевой... На другой день рассказы об этой проделке занимали весь город»[28].

Оцінки, які дає Філіп Вігель жінкам з роду Потоцьких, що вийшли заміж за російських аристократів, стають зрозумілими, якщо прочитати наступне: «Зато были в Одессе другие графини ко мне весьма благосклонные»[29].

Конкретно-предметні висновки щодо рецепції Філіпом Вігелем графів Потоцьких можна сформулювати наступним чином. По-перше, відображення життя й діяльності представників роду Потоцьких формувалося під впливом загального сприйняття автором польської аристократії. По-друге, в мемуарах Вігеля поруч з висвітленням простої участі Потоцьких у суспільному житті зустрічаємо колоритні психологічні портрети, а інколи навіть описи, що характеризують фізичне здоров'я окремих осіб. По-третє, найбільш розлогі й детальні фрагменти присвячені жінкам роду Потоцьких. По-четверте, негативна чи позитивна оцінка окремих членів клану Потоцьких автором джерела залежала передусім від особистого контакту з особою, яка згадується.

Анотація

Аналізується рецепція приватного життя і діяльності графів Потоцьких в мемуарах Філіпа Вігеля.

Annotation

The description of Counts Potockis' private life and activities in diaries of Fillip Vigel is analyzed.

---

[1] Источники Российской истории: Учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 2000. – С. 466.

[2] *Світланко С.* Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної діалектики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 309.

[3] *Тартаковский А. Г.* 1812 год и русская мемуаристика: опыт источниковедческого изучения. – М., 1980. – С. 24.

[4] *Вигель Ф. Ф.* Записки: В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1 – С. 5

[5] *Тартаковский А. Г.* Указ. соч. – С. 23.

[6] *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика XVIII – первуй половины XIX в.: От рукописи к книге. – М., 1991; *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. – М., 1997; *Минц С. С.* Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования. СПб., 1998; *Минц С. С.* Русская мемуаристика последней трети XVIII – первой трети XIX вв. в контексте историко-психологического исследования: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. – Краснодар, 2000; *Ежова С. А.* Мемуары воспитанников Казанского университета как исторический источник, XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. – Казань, 1995.

[7] *Земледельцева Т. О.* Воспоминания А. А. Фета и мемуарная природа его прозы: Автореферат дис…. канд. филол. наук: 10.01.01. – Тверь, 2008.

[8] *Павелець Т.* Психоісторики в дебатах з історією // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 155–184.

[9] *Вигель Ф. Ф.* Записки: В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1 – С. 84.

[10] Там само. – С. 322.

[11] Там само. – С. 323.

[12] Там само. – С. 323.

[13] Там само. – С. 322.

[14] Там само. – С. 325.

[15] Там само. – Кн. 2. – С. 1089.

[16] Там само. – С. 1077.

[17] Там само.

[18] Там само. – С. 1067.

[19] Там само. – С. 1077–1078.

[20] Там само. – С. 1078.

[21] Там само.

[22] Там само. – С. 1076–1077.

[23] Там само. – С. 1078.

[24] Вигель. – Кн. 2 – С. 1078.

[25] Там само. – С. 1086.

[26] Там само. – С. 1079.

[27] Там само. – С. 1285.

[28] Там само. – С. 1286, 1289–1290.

[29] Там само. – С. 1079.

Муха Дар'я
(Київ)

БОРОТЬБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЗА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАВЛА ХРИСТЮКА

У сучасних умовах пошуку форм, методів і засобів побудови української державності найважливішою проблемою, що хвилює наше суспільство, є питання зміцнення, подальший розвиток політичних, соціальних надбань, забезпечення злагоди, миру, стабільності в країні. У цьому контексті політиків, державних діячів, вчених, широку громадськість цікавить історичний досвід вітчизняного державотворення. Особливо їх увагу привертає період української революції 1917–1920 рр. Не зважаючи на істотні відмінності двох епох, в них є чимало спільного. Про це ми дізнаємося з наукових досліджень, із спогадів безпосередніх учасників подій, в першу чергу провідних діячів революції. Серед них, на наш погляд, виокремлюються мемуарно-наукові праці П. Христюка, який перебував у вирі революційних буднів, разом з іншими радів досягненням в державотворчому процесі, та щиро переживав з невдач і поразок.

Виїхавши у вимушену еміграцію до Австрії, П. Христюк зайнявся підготовкою праці під назвою «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» у 4-х томах. Вони були видані у Відні впродовж 1920–1922-х років.

У своїх спогадах підкріплених офіційними документами і матеріалами, що виникли внаслідок колективної творчості провідників революції П. Христюк неупереджено висвітлює історію боротьби українського народу за власну державу. Цю боротьбу очолила Українська Центральна Рада, яка стала керівним центром революційних перетворень в Україні. Члени Центральної Ради під проводом її голови М. Грушевського опрацьовували теоретико-ідеологічні, світоглядні засади національної державності, здійснювали їх практичне впровадження в життя.

Необхідно наголосити, що з самого початку приходу до влади в Росії, Тимчасовий уряд виступив проти надання автономного статусу Україні. Російські владні кола взагалі засумнівались у здатності українського народу навіть до автономно-державного життя, у його праві на національне самовизначення.

Беручи активну участь в українському суспільно-політичному житті, уважно спостерігаючи за революційними процесами, що відбувалися на просторах колишньої монархічної Росії, П. Христюк не міг не помітити одного суттєвого моменту у відносинах між новою центральною петроградською владою – Тимчасовим урядом і демократичними силами недержавних народів колишньої Російської імперії. «Вирвавшись з тюрми народів, як влучно було прозвано бувшу Росію, на волю, – зауважує Павло Оникійович, – поневолені народи з надзвичайним завзяттям взялися до закріплення своїх національних здобутків, піднесли гасла національно-політичних революцій. На жаль, це жагуче поривання віками гноблених народів до повної національної волі явилось незрозумілим для широких верств московського народу і його провідників, вихованих в дусі московського великодержавного централізму або – рівновартісного йому – московського «соціалістичного інтернаціоналізму»[1].

Замість того, щоб визнати і підтримати національні домагання пролетарсько-селянських національних мас і тим самим згладити гостроту національної боротьби, всеросійська революційна демократія намагалася відмахнутися від національної проблеми, навісивши на національні рухи ярлик контрреволюційності[2], – пише П. Христюк.

Провідники української революції все ж сподівалися на чільну підтримку своїх законних домагань з боку російських демократичних сил і в першу чергу Тимчасового уряду. Однак, ці сподівання не справдилися. З Петрограда на адресу Центральної Ради лунали звинувачення у спробах відірвати Україну від Росії, що порушувало плани Тимчасового уряду зберегти останню централізованою унітарною державою.

П. Христюк з цього приводу писав, що ««ідилія» братерських відносин між московською і українською демократією швидко зникла... Пануюча демократія (а про буржуазію вже й говорити не доводиться) дуже швидко розвіяла чари революційної романтики і поставила питання руба, на шлунковий грунт, мало дбаючи про будь-яке «ідейне» обгрунтування своїх централістично-московських націоналістичних позицій»[3].

Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася внаслідок ускладнень у взаємовідносинах між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, П. Христюк пише про розгортання діяльності українськими політичними партіями. Переважна більшість на своїх зібраннях приймали резолюції на підтримку курсу Центральної Ради на запровадження автономного ладу в Україні. Зокрема, П. Христюк виділяє Українську соціал-демократичну робітничу партію, Українську партію соціалістів-революціонерів та «Союз автономістів-федералістів» (згодом Українська партія соціалістів-федералістів). Саме ці партії, як зазначає П. Христюк, «обхоплювали досить повно всі три суспільні верстви, з яких головним чином і складалась українська нація: селянство, робітництво і інтелігенція. Виступаючи в національно-визвольній боротьбі довший час спільно, названі три партії зуміли повести за собою весь український народ»[4].

Висновок, до якого прийшов П. Христюк, на наш погляд, був би не зовсім повним, якщо не сказати про те, що Центральна Рада у своїй діяльності спиралася на рішення, резолюції, постанови, прийняті на загальнонаціональних, селянських, робітничих, військових, кооперативних, професійних зібраннях. В даному контексті визначальне значення у боротьбі за автономний статус України мали рішення Всеукраїнського національного з'їзду (конгресу), що проходив у Києві 6–8 квітня 1917 р. П. Христюк оцінюючи результати роботи з'їзду та прийняті його делегатами постанови зазначив, що не могло бути двох думок про напрям і об'єм українського національного визвольного руху. Національно-територіальна автономія України, з забезпеченням національних меншостей, в федеративній демократичній російській республіці – от коротка формула, вислів національно-політичних домагань українського народу під ту хвилю.

Важливими віхами на шляху до виборення для українського народу права на самовизначення були Перший селянський та Перший і Другий військові з'їзди. Делегати цих зібрань прийняли відповідні резолюції, що зобов'язували Центральну Раду активізувати переговорний процес щодо надання Україні національно-територіальної автономії. До Петрограда була послана делегація, очолювана В. Винниченком, якій було доручено домагатися від Тимчасового уряду видання акту з принципіальною згодою на право України мати національно-територіальну автономію[5].

Однак, як наголошувалося у повідомленні Центральної Ради, комісія, створена Тимчасовим урядом, довго вела переговори з українською делегацією, але до остаточної згоди не прийшли, бо урядова комісія заявила, що задовольнити вимоги Української Центральної Ради неможливо[6].Українська делегація змушена була повернутися до Києва.

Делегати звітували перед Центральною Радою про наслідки переговорів з Тимчасовим урядом.

Як зазначає П. Христюк, Центральна Рада, обміркувавши відповідь Тимчасового уряду, врахувавши нові обставини, що виникли у зв'язку з відмовою надати автономію Україні, прийняла відповідну постанову. В постанові наголошувалося, що «Центральна рада вважає потрібним негайно видати до українського народу Універсал, в якому має вияснити суть домагань української демократії, представленої Центральною радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу на Україні разом з іншими національностями української землі»[7].

Коментуючи на сторінках своєї праці зміст Першого Універсалу П. Христюк наголошує, що він справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. «Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею ідеалам»[8], – писав П. Христюк.

Тимчасовий уряд, шовіністичні сили Росії засудили Перший Універсал Центральної Ради заявивши, що остання «допустилася великого злочину». Це мовляв «німецька інтрига», відвертий прояв українського «сепаратизму». Однак всупереч звинуваченням Центральна Рада почала втілювати в життя положення Універсалу про організацію нового політичного ладу – автономії. З цією метою 15 червня 1917 р. був створений орган виконавчої влади – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. Генеральним писарем призначили П. Христюка.

Сам факт утворення Генерального Секретаріату, як органу виконавчої влади, мав неабияке значення у справі розвитку української революції, активізації процесу державотворення. Разом з тим, ця подія викликала велике занепокоєння Тимчасового уряду, який побоювався, що після оголошення Універсалу та утворення Генерального Секретаріату від Центральної Ради можна було чекати будь-яких несподіванок, особливо на фронті, де в той час планувався наступ російської армії на Галичину[9].

У Петрограді добре розуміли, що Тимчасовий уряд може остаточно втратити свій вплив на Україну, тому слід було приймати якісь рішення для налагодження співпраці з Центральною Радою. Як цілком обґрунтовано зауважує П. Христюк, великого вибору у членів Тимчасового уряду не було. «Временне Правительство, – пише він, – мало два шляхи до розв'язання української справи: один, що його радили кадети – буржуазний, і другий – демократичний, що намітив всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів своєю постановою в українській справі. По першому способу, треба було просто розігнать Центральну Раду, заарештувати членів Малої Ради і Військового Генерального Комітету і кінець. По другому – треба було їхати до Києва і миритись з Центральною Радою, йти на поступки, признаватись в своїх помилках. Не без боротьби було вибрано другий спосіб. Наперекір представникам буржуазії у Временнім Правительстві, демократично-соціалістична частина його, виконуючи постанову всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, настояла на тому, щоб попробувати «помиритись з українською демократією», для чого і було послано міністрів Керенського, Церетелі та Терещенка до Києва»[10].

Видатною подією в діяльності Центральної Ради, Генерального Секретаріату і в цілому українського народу, П. Христюк вважав розробку «Статуту вищого управління Україною», який він ще назвав «конституцією автономної України». «Статут» був ухвалений Малою Радою 16 липня 1917 р. В цьому документі були викладені основні положення щодо керівництва розвитком державного життя автономної України. Для затвердження Статуту, а також складу Генерального Секретаріату тоді ж до Петрограда було направлено делегацію у складі голови Секретаріату В. Винниченка, секретаря

фінансових справ Х. Барановського і генерального контролера М. Рафеса. Члени делегації сподівалися на швидке затвердження Статуту та складу Генерального Секретаріату. Однак члени делегації були дуже розчаровані антиукраїнською позицією Тимчасового уряду.

На засіданнях Центральної Ради розгорнулися бурхливі дебати з питання: «Що ж робити далі? Як поставитись до Інструкції Временного Правительства, до цього останнього болючого удару? Яку лінію боротьби намітити далі?»[11]

Після довгих дискусій, суперечок депутати українського парламенту врешті прийняли до певної міри компромісну постанову, суть якої зводилась до наступного: прийняти «Інструкцію», використавши її для подальшого розвитку революції, поступового відвоювання у Тимчасового уряду задекларованих українських домагань у Другому Універсалі, «Статуті вищого управління Україною» та інших документах Центральної Ради. «Інструкцію, – зазначає П. Христюк, – приймалось до відома чи краще сказати, ухвалювалось попробувати використати її, не приймаючи»[12].

Варто зауважити, що в контексті неприязних стосунків між Тимчасовим урядом і Центральною Радою було рішення останньої не брати участі у Московській державній нараді, скликаній 12 серпня 1917 р. Деякі дослідники вважають, що цей крок Центральної Ради був відповіддю на Інструкцію Тимчасового уряду, на обмеження накладені на Генеральний Секретаріат. Торкаючись цього питання П. Христюк цілком слушно писав, що на нараді Тимчасовий уряд мав намір «заявити чесно і одверто представникам усіх верств народу, що Росія знаходиться в трагічнім, катастрофальнім положенню і дістати від них моральне підтримання»[13].

Крім того, Тимчасовий уряд сподівався отримати від учасників наради санкцію на жорстоке переслідування більшовиків, революційної демократії, введення смертної кари на фронті. За допомогою цих заходів Тимчасовий уряд сподівався подолати хаос, безладдя, що охопили країну. Уряд також мав намір вжити рішучих заходів проти «неспокійних націй» – українців і фінів, які вимагали права на самовизначення. П. Христюк зазначає, що у своєму виступі на нараді голова уряду О. Керенський «гостро висловився проти Фінляндців і Українців»[14].

Цілком очевидно, що О. Керенський мав всі підстави бути незадоволеним діями Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату маючи на руках резолюцію шостої сесії Центральної Ради (5–9 серпня 1917 р.) про відмову брати участь у Московській нараді.

Мотиви, що ними керувалися провідники українських урядових кіл мали собою реальне підгрунтя, вони почали підтверджуватися практикою. Під час корніловського заколоту всі реакційні сили стали на бік диктатора, до влади рвалася контрреволюція. П. Христюк наголошував, що «загальноросійський контрреволюційний рух набирав на Україні одночасно контрукраїнського погромницького напрямку»[15].

Прибувши до Петрограда українська делегація взяла участь у роботі Державної наради, що мала місце 14 вересня 1917 р. П. Христюк обмежився констатацією цього факту зауваживши, що лише ліва частина учасників наради та представники національних меншин підтримали українську делегацію, з розумінням поставились до програми оголошеної виступаючими українцями[16].

Переважна більшість делегатів від російських урядових кіл та політичних сил не підтримали вимог і пропозицій української делегації, а отже й Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Повернувшись до Києва учасники наради на засіданні Малої Ради 26 вересня 1917 р. звітували про свою поїздку. Виступаючі делегати були одностайні в тому, що нараду було скликано не для того щоб з'ясувати думку всієї демократичної Росії, а щоб нав'язати представникам національних делегацій погляди керівників

петроградського уряду та російських політичних сил. Цій кампанії байдуже, що думає революційна Росія, їй треба було через Демократичну нараду підтримати свій власний авторитет.

Загальні висновки, до яких дійшли члени Центральної Ради з роботи Демократичної наради наступні: «Демократична нарада не дала жодних добрих наслідків. Демократія опинилася коло розбитого корита. Передпарламент не контролює власті і вона перед ним не відповідає ні фактично, ні формально»[17].

Голова Центральної Ради М. Грушевський у своїх спогадах щодо відносин Центральної Ради з Тимчасовим урядом після Демократичної наради писав, що російська демократія, на яку покладалися надії про успішне вирішення національного питання не виправдала українських сподівань. Природно, що українські урядові кола прийшли до думки про розрив з нею усіх зв'язків, вирішивши йти своїм шляхом[18].

Обміркувавши суспільно-політичну ситуацію в Україні, члени Центральної Ради прийшли до висновку про необхідність скликання українських Установчих зборів. П. Христюк пише, що ідеологи великодержавної російської буржуазії – кадети на знак протесту проти скликання українських Установчих зборів вийшли із складу Центральної Ради.

Щоб погасити накал пристрастей і галасу, що їх підняли антиукраїнські сили в Петрограді і в Україні Мала Рада на своєму засіданні було схвалила спеціальну заяву Генерального Секретаріату, в якій наголошувалося, що український народ, як і всі народи Російської держави, має право на повне самовизначення і, який має також «вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих зборах». Разом з тим, українська демократія через Центральну Раду «виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправне державне тіло в Федеративній Республіці Росії, свою роботу буде вести в напрямі цієї позиції – «єдності Російської Федеративної Республіки»[19].

Для з'ясування питання та задоволення російських шовіністів щодо обговорюваного питання В. Винниченко видрукував у газетах свого листа. У ньому він виклав причини дискусії, що виникли між різними політичними силами щодо скликання українських Установчих зборів. Ще раз було підтверджено, що ідеалом української демократії є «федерація російської республіки і участь в ній України, як рівного з іншими державного тіла. Це заявили і Центральна Рада і Генеральний Секретаріат в найдокладніших і недвозначних словах. Нема потреби шукати в них якогось таємного змісту»[20].

Бажання рішучих змін пронизувало роботу військового з'їзду. П. Христюк наводить слова голови Центральної Ради М.Грушевського, який у своєму виступі запевнив делегатів з'їзду в тому, що боротьба українського трудового люду закінчиться переможно, що українське вояцтво спільно з Центральною Радою приступить до утворення української держави – Української Народної Республіки[21].

Пожвавлення делегатів викликав виступ Голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. Його запитали чи поїдуть генеральні секретарі до Петрограда. Він наголосив, що вони поїдуть тільки у «справі державного характеру. Входити ж в зносини з Временним Правительством з приводу скликання Українських Установчих Зборів Генеральний Секретаріат не буде»[22].

Полеміка, дискусії між учасниками військового з'їзду, особливо виступи провідних діячів Центральної Ради – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Ковалевського та багатьох інших свідчили, що відносини між Центральною Радою, Генеральним Секретаріатом та Тимчасовим урядом набирають все гострішого характеру. Спостерігаючи за подіями, що відбувалися на з'їзді, в Україні в цілому, П. Христюк приходив до переконання, що

«Українська революційна демократія готувалася на Військовому З'їзді до останнього бою з російською буржуазією за національно-політичне визволення українського народу»[23].

З метою з'ясування стосунків між Центральною Радою, Генеральним Секретаріатом та Тимчасовим урядом Генеральний Секретаріат прийняв рішення про поїздку до Петрограда делегації у складі трьох генеральних секретарів В. Винниченка, І. Стешенка і О. Зарубіна. В. Винниченко згадував, що їм стало відомо пізніше про те, що Тимчасовий уряд готувався заарештувати українську делегацію і увесь Генеральний Секретаріат. Але на час підготовки до поїздки українському уряду про це не було відомо, тому вони й поїхали. Прибувши до Петрограда делегація Генерального Секретаріату стала свідком бойових дій між більшовиками і військами Тимчасового уряду. В.Винниченко зазначав, що їм не було з ким обговорювати питання відносин між українцями і міністрами Тимчасового уряду, якого фактично вже не існувало. Делегація повернулася до Києва, включившись у революційну боротьбу в нових умовах[24].

П. Христюк писав, що події загальнореволюційного значення порушили нормальний розвиток революційного процесу в Україні. «На Московщині, в Петрограді, стався робітничо-селянський переворот, який захопив у свій вир і українську революцію»[25].

Підводячи підсумок діяльності Центральної Ради в цей період, період протистояння між українськими урядовими структурами і Тимчасовим урядом П. Христюк пробував зпрогнозувати події в Україні. За його спостереженнями, боротьба українських політичних сил з петроградським буржуазним коаліційним урядом «закінчилася б зламанням «єдиного національного фронту» в Центральній Раді і утворенням єдиного робітничо-селянського фронту. На його думку, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат не докладали достатньо зусиль для боротьби з Тимчасовим урядом з метою вирішення соціально-економічних і національно-політичних питань. "Кидалась у вічі, – зазначає П. Христюк, – деяка немовби спорідненість Генерального Секретаріату з коаліційним Временним Правительством, його дуже вже велика поміркованість, боязкість саме в тих справах, які найбільш обходили робітничі та селянські маси»[26].

Закид представників найбільш активної частини українських політичних сил Центральній Раді і Генеральному Секретаріату у нездатності вирішити назрілі питання, що їх висунула революція не меншою мірою відносився і до Тимчасового уряду. Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Росії після приходу до влади коаліційного уряду, П. Христюк зауважує: марно сподіватися, що це «правительство» здатне було вивести країну з кризи. «Ні швидкого мира, ні хліба, ні землі, ні, навіть політично-громадянських свобід не було чого сподіватись від нового Временного Правительства, від нового, а по суті старого, санкціонованого Нарадою (Демократичною нарадою – *Д. М.*) курсу його політики, від мертвородженої Ради Республіки. Все мало йти і дійсно пішло по старому, по схилій площині реакції»[27].

Тим часом, з приходом до влади в Росії більшовицького уряду утворилася кардинально нова суспільно-політична ситуація. Було покладено край усім відносинам українських урядових кіл з Тимчасовим урядом. У нових умовах, – як зауважує П. Христюк, – «намічалось здійснення на Україні того гасла, за яке йшла боротьба на петроградський Демократичній Нараді – утворення однородного соціалістично-революційного правительства на Україні»[28].Це питання окремого дослідження.

Анотація

У статті аналізуються погляди одного з провідних діячів української революції 1917–1920 рр. П. Христюка. Зосереджена увага на питанні відносин Української Центральної Ради з Тимчасовим урядом.

Annotation

The article analysed the opinions of leading figures of Ukrainian revolution 1917–1920 P. Khristyuka. Rapt attention is on the question of relations of Ukrainian Central Rada with the Provisional government.

---

[1] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. – Т. 1. – Відень, 1921– С. 12.
[2] Там само. – С. 13.
[3] Там само. – С. 29.
[4] Там само. – С.38.
[5] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 93.
[6] Там само.
[7] Там само. – С. 101.
[8] Там само. – С. 74.
[9] Там само. – С. 91.
[10] Там само.
[11] Там само. – С. 117.
[12] Там само. – С. 119.
[13] Там само. – Т. 2. – С. 5.
[14] Там само.
[15] Там само. – С. 6.
[16] Там само.
[17] Там само. – С. 320.
[18] *Грушевський М.* Спомини // Київ – 1989. – №11. – С. 147.
[19] *Христюк П.* Замітки і матеріали... – С. 190.
[20] Там само. – С. 20.
[21] Там само.
[22] Там само. – С. 41.
[23] *Винниченко В.* Відродження нації. У 3-х частинах. – Ч. 2. – Київ, Відень, 1920. – С. 60.
[24] *Христюк П.* Замітки і матеріали... – С. 36.
[25] Там само. – С. 36.
[26] Там само. – С. 34.
[27] Там само. – С. 37.
[28] Там само. – С. 43.

Юсов Святослав, Юсова Наталія
(Київ)

ДИСКУСІЯ В НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ УРСР З ПРОБЛЕМАТИКИ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН І ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (1951 р.): МІЖ НАУКОЮ ТА ІДЕОЛОГІЄЮ

Вивчення етногенетичної проблематики в СРСР (особливо в галузі походження східних слов'ян і російського народу) розпочалося в кінці 1930-х рр. і тривало протягом 1940-х рр., а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ, однак термінологічно-понятійний апарат залишався неусталеним, а поняття «народність» побоювалися застосовувати до етногонічних процесів, оскільки в працях головного радянського «авторитета» Й. Сталіна воно вживалося лише до періоду розвиненого феодалізму і переходу до централізованої держави. У другій половині 1940-х рр. радянські історики і етногенетики все більше кладуть в основу методології етногенетичних досліджень постулати Й. Сталіна з націології. Окрім цього, впритул до літа 1950 р., іншим методологічним підґрунтям слугувала глотогонічна теорія іншого «корифея» – покійного (на той час) академіка М. Марра[1].

З національними питаннями були пов'язані і нові міркування вождя, висловлені ним під час так званої лінгвістичної дискусії літа 1950 р. з приводу теорії М. Марра. Міркування стосувалися водночас й питань утворення народів і народностей, тобто – питань етногенезу[2]. Відтак постулати вождя надали поштовх новій актуалізації етногенетичних досліджень і визначили шляхи теоретичної перебудови етногенетики, що проводилася у зв'язку з викоріненням з цієї дисципліни марристських конструкцій[3].

Головна ж дискусія, котра має найперший стосунок до нашої теми, – лінгвістична, що відбулася на сторінках газети «Правда» 1950 р., а власне саме сталінські замітки позначилися на подальшому розвитку проблематики етногенезу східних слов'ян та долі концепції давньоруської народності. Передусім, ряд положень «корифея» остаточно надали легітимації поняттю «народність» в якості етнокатегорії, котру виправдано вживати при характеристиці етнічних спільностей ранніх періодів розвитку людського суспільства – рабовласницького і феодального. Оскільки в радянському історіописанні процеси переходу східних слов'ян від первіснообщинного суспільства до класового все більш відсувалися у давнину, то одночасно з цим етнічна їх консолідація в народність також відсувалася у глибину століть – в часи до виникнення Київської держави, яку вже стали визначати як ранньофеодальну. Таким чином, у деяких працях давня східнослов'янська народність в добу Київської Русі повставала як цілком сформована спільнота. Це не суперечило загальними постулатам Й. Сталіна щодо виникнення і розпаду народностей і їх мов, проте обґрунтувалося здебільшого на основі залучення нових археологічних матеріалів. Утім, тенденція до удавнення науковцями різних прогресивних процесів у розвитку східних слов'ян (= «руського народу») диктувалася тогочасними політичними чинниками, тобто, знову ж таки сталінськими доктринами, але

загальнополітичними, а не етномовознавчими. А, тому твердження І. Фроянова про те, що догматичне дотримання сталінським положенням про розвиток мови і складання націй «на деякий час паралізувало творче вивчення питання давньоруської народності»[4] є певним спрощенням тодішньої ситуації, вочевидь викликаним ригоризмом[5] антисталінської кампанії періоду горбачовської перебудови. Зазначимо, що одна з головних вказівок Й. Сталіна для мовознавців, що пролунала в його першій статті з циклу «Марксизм і питання мовознавства» («вивчення мовної спорідненості ... могло б принести велику користь у справі вивчення законів розвитку мови»), сприяло відновленню порівняльно-історичного мовознавства, яке третирувалося в часи панування марризму в гуманітаристиці. Вважаємо, що сталінська революція на мовознавчому фронті надала поштовх до зацікавлення науковцями проблемою давньоруської народності, призвела до наукової легітимації концепції, врешті – і до появи цілком фундованих наукових досліджень.

Теоретичні дискусії, спричинені зазначеними сталінськими працями продовжувалися впродовж двох з половиною років як під час різноманітних наукових форумів, так і на сторінках фахової періодики. Сталінський варіант «оздоровлення» мовознавства відкрив перед лінгвістами перспективу занять етногенічною проблематикою й, відповідно, до співробітництва їх із представниками інших гуманітарних наук у галузі етногенетики. Як результат, знову, подібно до ситуації 1930-х рр., на перший план висувалося питання координації й спільної комплексної роботи науковців різних дисциплін.

Важливими в сенсі ширшого впровадження в науковій обіг концепції і поняття «давньоруська народність» були низка академічних форумів, що відбувалися впродовж 1951 р. Утім, у поточній статті зупинимося лише на розгляді перебігу першої широкої дискусії з проблематики етногенезу східних слов'ян і давньоруської народності, що відбулася на початку цього року в УРСР.

Отже, в квітні 1951 р. наукові дебати з етногенетичної проблематики відбулися в середовищі українських вчених (переважно істориків, але в дискусіях приймали участь також археологи, мовознавці, літературознавці та ін.). 23-24 квітня 1951 р. на розширеному засіданні Вченої ради (були присутніми біля 200 людей – співробітники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, вузів Києва і регіонів) Інституту історії України АН УРСР (*далі* – ІІУ) відбулася наукова дискусія «Походження української народності в світлі творів Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», що була запланована ще у вересні 1950 р.[6] Головним доповідачем (доповідь «Проблема походження української народності в світлі творів тов. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства»») з проблемі був К. Гуслистий[7]. З доповідями щодо формування буржуазної і соціалістичної нації виступили Ф. Ястребов і С. Бєлоусов відповідно. Актуальність прояснення цих питань у виступі директора ІІУ О. Касименка, зокрема, пов'язувалась з проблемою періодизації історії СРСР, а також з підготовкою першого тому академічного видання «Історії Української РСР»[8].

У доповіді К. Гуслистого (яку, як і дві інші доповіді не стенографували, оскільки планувалося їх видати) були простежено основні етапи формування української народності[9], а також з'ясовано спільність історичного розвитку трьох східнослов'янських народів[10], зокрема, розкрита тема стосовно давньоруської народності. В різних звітах (К. Гуслистого, відділу історії феодалізму, ІІУ в цілому) стверджується, що зазначена доповідь вченого втілилася в публікацію – брошуру під аналогічною назвою[11]. Згадується, що брошура вийшла з друку після 1.X.1951, проте її не вдалося розшукати. Очевидно, що брошура насправді вийшла під іншою назвою, а саме: «Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки. Стенограма публічної лекції»[12].

Остання підписана до друку 25.X.1951, а її зміст вповні відповідає тому, що доповідав К. Гуслистий на квітневій дискусії – розкривається тема про давньоруську народність, походження і формування української народності. Окрім цього, до лекції очевидно увійшла частина матеріалу з доповіді К. Гуслистого «Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для історичної науки», що була виголошена ще восені 1950 р., а тому назва публічної лекції в принципі відповідала змісту. Окрім цього, доповідь 1950 р. у вигляді статті була опублікована в «Наукових записках» ІПУ, що вийшли з запізненням у 1952 р.[13]

Розглядаючи названу дискусію, обмежимося лише проблематикою давньоруської народності. Під час обговорення деякі науковці піддавали сумніву як саме поняття «древнєруський народ» (чи «древнєруська народність»), так і концепцію загалом, причому, іноді спираючись на ті ж самі положення Й. Сталіна[14], що і К. Гуслистий (та інші прихильники концепції). Останній, визнаючи існування давньоруської народності в період Київської Русі (в історика фігурує найменування – «древнєруська народність»[15]), разом з тим вважав, що народність була слабо консолідована і не далеко відійшла від племен[16].

Спростовуючи міркування К. Гуслистого з приводу існування давньоруської народності його колега по відділу І. Бойко (виступав першим на вечірньому засіданні дискусії; він, до речі, в 1947 р. визнавав існування єдиного «руського народу» в період Київської Русі) відштовхувався від праць класиків марксизму, з яких він взяв за основу засновок: процес формування всякої народності проходив у конкретних і своєрідних історичних обставинах. Подібна своєрідність була і в часи Київської Русі. Питання про «єдину народність» І. Бойко вважав найбільш складним і дискусійним. На його думку, останні сталінські праці спростовують існування такої народності у східних слов'ян в часи Київської Русі. Виходячи з положень Й. Сталіна науковець вважав, що «народності російська, українська, білоруська виникали не на базі єдиної руської народності, яка ніби існувала в період Київської Русі, а на базі консолідації окремих племінних груп в період зародження класових феодальних відносин і складання феодальної державності»[17]. У часи розпаду єдиної держави, як далі аргументує свою позицію історик, економічні зв'язки і апарат влади посилювалися, тому якби утворилася єдина народність, то зазначені фактори консолідували б її. Що саме мав на увазі І. Бойко в останньому зауваженні не зовсім зрозуміло зі стенограми. Напевно, він хотів сказати, що якби формувалася єдина народність, то вона при зростанні економічних зв'язків і апарату влади, не дивлячись на розпад держави консолідувалася б далі. Очевидно, що такий аргумент є досить слабким для спростування позицій прихильників існування давньоруської народності. Зауважимо, що подібних поглядів історик дотримувався ще до появи інформаційного звідомлення про конференцію 2 лютого 1951 р., де були піддані критиці відповідні погляди В. Мавродіна[18].

Діалектолог І. Жилко, який виступив слідом за І. Бойко, зачепив, поміж іншого, й питання «єдиної мови руської народності». Він закликав з обережністю ставитися до існування останньої (мови). На його думку, якщо східні слов'яни і мали таку єдину перехідну мову, то вона була діалектно дуже різноманітна. Саме ця обставина, зауважує І. Жилко, й обумовила виникнення згодом трьох східнослов'янських мов[19]. Наголосимо, що в принципі майже тотожньо висловлювався і В. Мавродін, що не перешкоджало йому сповідувати існування давньоруської народності.

Історик-медієвіст В. Голобуцький (наступний виступаючий) висловив судження, котрі на той час вже не відповідали політичній, а відтак і науковій кон'юктурі. По-перше, він виходив з того, що давньоруське суспільство в соціально-економічному відношенні було досить не однозначним. На його думку, зберігалися досить сильні елементи

патріархально-общинного ладу (велике значення общин, специфіка правових норм тощо), мали місце елементи рабовласництва і в той же час все це поєднувалося із зародженням феодальних відносин. Отже, В. Голобуцький дотримувався більш виваженої точки зору на складання класового суспільства і генезис феодалізму на Русі і публічно не боявся висловлювати свої погляди, які явно вступали в протиріччя з новими кон'юктурними концепціями археологів (Б. Рибакова, П. Третьякова, В. Довженка, М. Брайчевського та ін.) та Б. Грекова.

Виходячи з таких позицій В. Голобуцький (і це – по-друге) вважав більш доречним вживати стосовно східнослов'янської єдності в епоху Київської Русі терміну «народ», як це вживав В. Мавродін (на якого український історик посилається) у працях кінця 1940-х рр. У той же час, розуміння В. Голобуцьким цього «народу» наближалося до поглядів М. Державіна, А. Насонова (в працях орієнтовно до 1951 р.), В. Пічети та ін., які розуміли під народом («руським») конгломерат племен («слов'янських»). По-третє, за логікою В. Голобуцького, якщо і визнавати, що давньоруська народність (чи народ) формувалася, то слід мати на увазі «різницю в соціально-економічному розвитку окремих племен, котрі увійшли до складу Київської держави», а також той момент, що різні племена неодночасно входили до складу цієї держави. В останньому випадку деякі з них взагалі зовсім короткий час знаходилися в єдиній державі.

Проте, В. Голобуцький наводив і аргументи «pro»: консолідуючу роль держави, церкви, книжної культури, права, наявності загально-патріотичної свідомості тощо. Тому, вчений схилявся до висновку, що період Київської Русі був початковим для формування давньоруської народності, процеси її формування далеко не закінчилися. Останніх поглядів вчений дотримувався і раніше[20]. Зазначимо, що В. Голобуцький, згідно стенограмі, вживав термінологічний вираз «древне-русская народность» / «древнє-руська народність» (його виступ виголошувався російською мовою)[21].

Археолог з Інституту археології АН УРСР В. Довженок, який виступав услід за В. Голобуцьким, навпаки – категорично стверджував, що в часи Київської Русі «народність була вже монолітна, така, що вже сформувалася»[22]. Знову ж таки, це логічно виходило з його (разом з М. Брайчевським) концепції раннього складання класового суспільства і генезису феодалізму у східних слов'ян. Народність і народження класового суспільства – явища, за В. Довженком, синхронні. Формування народності тісно пов'язано з розпадом племінних зв'язків і народженням територіальних зв'язків, що можливо лише із зародженням класового суспільства: – це «явище класового суспільства... рабовласницького або феодального – явище розкладу первісно-общинного ладу»[23].

Питання полягає в тому, до якого часу слід відносити процес розкладу первісно-общинного ладу, що одночасно «складає, разом з тим і процес виникнення народності»[24]. Цей розклад (і одночасно формування народності) відбувався згідно археологічних джерел на території лісостепу в першій половині I тис. н.е. Дану тезу В. Довженок розкриває, характеризуючи культуру так званих «полів поховань». Суспільство, що було продуцентом цієї культури, мало не кровноспоріднені зв'язки , а територіальні. Воно було синхронним до суспільств примітивних державних об'єднань Західної і Середньої Європи. Далі В. Довженок аргументує свою тезу наявність у тогочасного суспільства високого рівню орного землеробства, ремесла і торгівлі, майнової і класової диференціації[25].

Таким чином, на думку В. Довженка, народність вже формувалася в названий період і вона вже була в антів, навіть якщо їх об'єднання називати союзом племен. Тому, він вважав, що в епоху Київської Русі, тогочасна народність пройшла довготривалий шлях розвитку, котрий нараховував пів-тисячоліття. А, отже в київські часи, це вже була

монолітна етноспільнота, така, що вже сформувалася і мала мову, котра склалася і сформувалася. Втім, як зазначає В. Довженок, це не виключало існування діалектів, оскільки вони характерні навіть для національних мов[26]. Згідно ж положень Й. Сталіна, в силу певних факторів ці діалекти «оживають», посилюються і перетворюються на окремі мови. Саме залишки племінних мов, на думку В. Довженка, стали основою для розвитку мов трьох східнослов'янських народностей, а головною причиною розпаду «древнерусского народа» було татарське нашестя.

Археолог, вживаючи термін «народність», заразом не додавав до нього хронологічного уточнення – «давньоруська». Рівночасно, він користувався термінологічним виразом «древне-русский народ» (його виступ також був російською мовою)[27], що свідчить про не усталеність терміну «давньоруська народність» (деякі інші учасники дискусії вживали термінологічний вираз «староруська народність»[28]).

Спираючись на твердження В. Леніна і Й. Сталіна, а також на праці мовознавців, відомий український історик і історіограф М. Марченко (що у свій час був підданий репресіям[29]) не погоджувався з тими виступаючими, які захищали позиції існування давньоруської народності. Свої спростування М. Марченко почав з того, що заперечив існування «виразно єдиної народності зі всіма повністю єдиними ознаками, психічним складом, територією і т.д.»[30]. Очевидно, що він опонував К. Гуслистому (стенограми виступу якого не велося, а тому, наразі не знаємо, що той саме говорив; в брошурі ж подібних речей К. Гуслистий не стверджував), оскільки інші виступаючі (навіть В. Довженок) нічого такого не говорили.

Визнаючи, що Київська Русь була ранньофеодальною державою, М. Марченко подібно до В. Голобуцького вважав, що все ж таки соціальний уклад у цій державі був досить складним. Посилаючись на В. Леніна, який вказував на 5 укладів в економіці Росії станом на 1918 р. і про збереження патріархального укладу в XX ст., М. Марченко стверджував щодо наявності «величезних залишків родоплемінних відносин» у Київській державі. Для підкріплення цього контраргументу вчений також посилався на відомі положення К. Маркса, в яких той порівнював державу Рюриковичей з імперією Карла, котрі не мали єдиної економічної основи, були «клаптиковими» державами, являли собою тимчасові і не сталі політичні об'єднання[31].

У Київській Русі, як зазначає далі М. Марченко, не було і єдиної мови, а були «племінні діалекти спорідненої давньої – слов'янської мовної основи». Взагалі, «формування трьох народностей відбувається ще в часи Київської Русі, тільки в такому плані можна говорити про Київську Русь, як колиску трьох братніх народів»[32]. Зазначимо, що першу частину останньої репліки історика не слід було б трактувати як таку, що заперечує існування давньоруської народності на стадії її формування. Проте, сутність другої частини репліки дає підстави думати, що М. Марченко все ж таки заперечує існування народності навіть як такої, що складалася. Про це свідчить і наступний його аргумент, коли він посилається на положення Й. Сталіна: «мова переходить від племінної до мови народності, і від мови народності до мови нації. Це не тільки процес формування мови, це і є процес формування народності». А. отже, «процес створення російської, української і білоруської народності починається з часів Київської Русі і далі продовжується розвиток і поповнення словникового складу мови і інших елементів, про які говорить товариш Сталін»[33]. М. Марченко, підкріпляючи свою позицію висловлюваннями вождя, вибудовує таку схему етногенезу: «плем'я»–«народність»–«нація», не вбачаючи місця у цьому «ланцюжку» для якоїсь перехідної народності.

У своєму виступові професор І. Крип'якевич засвідчив, що і у Львові розгорнулася робота, проведено теоретичні конференції стосовно питання сформування української

народності і нації. Адже: «Геніальні роботи т. Сталіна про мовознавство викликали посилене зацікавлення проблемами етногенезу»[34]. Немовби полемізуючи з М. Марченком (вслід за яким виступав львів'янин) І. Крип'якевич підкреслив сталінське визначення народності, згідно котрому вона має ті ж самі чотири елементи (економіка, територія, мова, культура), що і нація, лише в зародковому, потенціальному стані. Народність, наголошував вчений, не є закінченим явищем. Такі його вислови можна інтерпретувати на користь того, що професор не відкидав можливості формування єдиної народності в києво-руську добу (він її називає – «народністю Київської держави»). Утім, І. Крип'якевич висловив застереження щодо єдиної розмовної мови Київської Русі: посилаючись на мовознавців, він зазначив, що це питання ще достатньо не з'ясовано[35].

Оригінальні спостереження і аргументи у зв'язку з проблематикою давньоруської народності висловив кандидат історичних наук з Кіровоградського педінституту М. Беркович, який готував докторську дисертацію з проблематики східнослов'янського етногенезу[36] (вочевидь він її не захистив ще і на середину 1950-х рр., як це випливає з рецензій на неопубліковану статтю М. Берковича «До питання щодо економічної бази давньоруської народності»[37]). На розкритті аргументів кіровоградського науковця варто зупинитися більш детально, оскільки вони, як вважаємо, мають певне значення для вирішення проблеми «pro et contra» стосовно давньоруської народності взагалі, а також ілюструють цікаві нюанси полеміки на етапі легітимізації підставової концепції. Головним змістом його виступу була дискутування з положеннями академіка Б. Грекова, якому М. Беркович закидав наявність суттєвих протиріч у відповідних поглядах. Йдеться про все те ж відоме порівняння К. Марксом імперії Рюриковичів з імперією Карла Великого, а також про вислови Б. Грекова стосовно етногонічного процесу у давніх східних слов'ян.

У своїх аргументах М. Беркович виходив з постулатів Й. Сталіна, насамперед, викладених в книзі «Марксизм і питання мовознавства». Саме вони дають можливість «виявити і повністю подолати окремі помилкові погляди, котрі ще зустрічаються в нашій історичній літературі з питання Київської Русі як спільної колиски трьох братських народів...»[38]. У якості помилкових в даному разі М. Беркович розглядав погляди Б. Грекова. М. Беркович задався, по-перше, питанням: чи є науково правильною паралель, що її проводить Б. Греков між процесами народоутворення в Київській Русі і в імперії Карла Великого? Відповідь на це риторичне питання доцент дає, відштовхуючись від характеристики Каролінгської імперії, наданої Й. Сталіном у статті «Щодо марксизму в мовознавстві», тобто: «конгломерат племен і народностей, що жили своїм життям і мали свої мови». Ця характеристика вказаної імперії як тимчасового і неміцного воєнно-адміністративного об'єднання явно не стосується Київської держави, котра об'єднала передусім споріднені слов'янські племена і далеко пішла вперед від імперії Карла Великого[39]. Далі М. Беркович, з огляду на зазначену характеристику Й. Сталіна, «препарує» канву міркувань Б. Грекова з питання характеру етнічного розвитку на Русі і у франкській державі –

Б. Греков («Київська Русь», видання 1939, 1944, 1949 рр.; подана нижче та інші цитати зі стенограми виступу М. Берковича):

«*Ми знаємо, що Київська держава, не дивлячись на те, що вона сильно сприяла злиттю слов'янських племен у єдиний руський народ, усе ж не була монолітною ні в сенсі етнічному, ні в сенсі стадіальності культурного розвитку своїх частин, ні в сенсі організації влади, що здійснювалася з Києва. Це – держава клаптикова в справжньому розумінні цього слова, подібна до велетенської держави Карла Великого*»[40].

З однієї сторони, як відмічає М. Беркович, академік визнає «злиття слов'янських племен у єдиний руський народ» (в інших випадках нерідко підкреслює етнічну єдність

східного слов'янства), а з іншої сторони, Б. Греков не тільки не вважає «утворення єдиної руської народності основним, ведучим процесом етнічного розвитку Київської Русі IX–X ст.». але навіть схиляється прирівняти східне слов'янство до каролінгського конгломерату племен і народностей. Далі М. Беркович наводить цитати з монографії Б. Грекова, котрі підтверджують останню тезу. Серед них головна така:

«*Київ допоміг визріти цим новим організмам, але визрів у надрах Київської держави, ці організми розвалюють її як шкарлупку, в якій їм настає тісно.*

Це справедливо і стосовно інших європейських середньовічних країн. Чому Італія, Франція, Німеччина та ін. роз'єдналися, перестали <u>*жити спільним життям, яким вони жили при Карлі Великому*</u> *[*підкр. *– М. Б.]? Тому що в кожної з них з'явилися нові завдання, котрі вони стали виконувати незалежно одна від іншої. Неміцна спайка, що існувала при Карлі Великому, зробилася непотрібною і навіть заважала подальшому росту цих частин*»[41].

Кіровоградський науковець вважає, що Б. Греков при цьому зробив невірний висновок з відомого визначення К. Марксом значення Київської і Каролінгської держав –

К. Маркс (стаття – «Таємна дипломатія XVIII ст.»; або інакше – «Викриття дипломатичної історії вісімнадцятого століття»[42]):

«*Як імперія Карла Великого передує утворенню Франції, Німеччини і Італії, так імперія Рюриковичей передує утворенню Польщі, Литви, балтійських поселень, Туреччини і самої Московської держави*»[43].

На думку М. Берковича, Б. Греков ігнорує суттєву відмінність в характері етнічного розвитку названих імперій, перша з котрих була конгломератом племен і народностей, а друга була в цілому етнічно однорідною. Суттєві відмінності вбачає науковець і в характері впливу феодальної роздробленості на слов'янську (в своїй основі) Київську державу і на романо-німецьку імперію Карла. По першому питанню М. Беркович вважає науково не коректною аналогію між вказаними імперіями щодо етнічного розвитку. Уявлення Б. Грекова про те, що всі частини франкської держави жили «спільним життям» є необґрунтованим. Воно, власне, спростовуються Й. Сталіним: «конгломерат племен і народностей, що **жили своїм життям** і мали свої мови» (вид. – *Н.Ю.*). Далі М. Беркович детально на історичних фактах спростовує зазначене уявлення Б. Грекова (не будемо наводити ці спростування, оскільки вони відомі і цілком очевидні для неупереджених істориків, хоча рідко промовляються)[44].

З приводу іншого моменту – характеру впливу феодалізму, то М. Беркович слушно вказує, що і Франція і Італія рівнем свого соціально-економічного розвитку суттєво відрізнялися від територій, населених німецьким племенами і народами. Тут він, щоправда, додає відоме положення радянського історіописання, насамперед того ж Б. Грекова, про те, що німецькі народності, подібно до слов'янських і на відміну романських, переходили від первіснообщинного ладу до феодального, обминаючи рабовласницьку формацію.

Підводячи підсумок своїм спростуванням з означених аспектів М. Беркович зазначає, що на відміну від імперії Каролінгів, Київська держава жила спільним життям своїх частин, споріднених за походженням, мовою і культурою, що здавна були пов'язані економічно і політично. Східнослов'янська держава дійсно, за виразом Б. Грекова, «сильно сприяла злиттю слов'янських племен у єдиний руський народ», але подібне академік, як слушно зауважує М. Беркович, аж ніяк не скаже про імперію Карла. В останній, за висновками доцента, «етногонічний процес був <u>лише</u> місцевим, де тільки народжувалися місцеві (по відношенню до імперії) народності – французька, італійська,

німецька»[45] (підкр. – *М. Б.*). На підкріплення цієї тези М. Беркович посилається на характеристику результатів цих процесів Ф. Енгельсом[46].

Коректнішою паралеллю кіровоградський науковець вважає проводити аналогії між Київською Руссю і Францією IX–XI ст. Основні аргументи такі:

- приблизно одночасно почалися процеси формування французької і давньоруської народностей;
- до і того ж періоду належать давніший текст «Руської правди» і «Страсбурзької клятви» (давнішого пам'ятника французької мови);
- У X–XI ст. Франція розпалася на 10-12 феодальних князівств, що аналогічно ситуації на Русі в XII–XIII ст.;
- У X–XII ст. у Франції існувало безліч діалектів мови французької народності (навіть іноді можна константувати існування окремих мов). У цьому відношенні середньовічна Франція являла собою більшу етнічну різноманітність, ніж Русь;
- Процеси давньоруського етногенезу проходив більш інтенсивно, ніж етногенез романських і німецьких народностей, що розпочався приблизно одночасно.

Останню тезу М. Беркович доводить такими аргументами:

По-перше, процес давньоруського етногенезу (як у до-київський, так і київський період) не був ускладнений іноплемінним завоюванням, як це мало місце на території Західної Європи. В останньому випадку етнічно чужі завойовники (франки, вестготи, бургунди, лангобарди та ін.) значно ускладнювали етногонічний процес, створюючи загальну етнічну строкатість. Інша картина була на слов'янській території Київської держави. Посилаючись на праці істориків давньоруської мови (П. Черних, В. Виноградова та ін.) М. Беркович доводить важливу роль Києва в формуванні мовної спільності східних слов'ян, «руської літературної мови на народній спільнослов'янській основі» та «єдиної давньоруської мови з невеликими діалектними відмінностями»[47].

По-друге, М. Беркович вважає, що інша головна ознака етнічної єдності – «самосвідомість народності Русі» – була більш розвиненою, ніж в тогочасній Франції, що знайшло своє відображення в літературних пам'ятках. По-третє, процес складання давньоруської народності відбувався на базі більш інтенсивного економічного розвитку, ніж тогочасному Заході (високий рівень ремесла і торгівлі, з зв'язок ремесла з ринком, зростання кількості міст, тісні економічні та ін. зв'язки з передовими державами – Візантією і Багдадським халіфатом тощо)[48].

В подальшому викладі своїх аргументів М. Беркович звертає увагу на наступне протиріччя в положеннях, висловлених Б. Грековим. З однієї сторони академік стверджує, що в період Київської Русі почали складатися російський, український і білоруський народи, а з іншої – один раз зазначає, що русь як народ постала в результаті довготривалого етногонічного і історичного процесу, що ніколи не переривався, другий раз – що східні слов'яни складалися в «єдиний руський народ»[49]. На думку М. Берковича, академік Б. Греков говорить про два процеси, що виключають один інший. (Принагідно зауважимо, що з цього питання М. Беркович таким чином не погоджується і з К. Гуслистим і з опонентами В. Мавродіна – В. Пашуто, О. Зиминим, Г. Санжєєвим[50]). У той же час матеріал, що його наводить у своїх працях Б. Греков, якраз свідчить на користь виникнення єдиної народності Русі.

Проте, М. Беркович не згодний з останніми твердженнями В. Мавродіна, що той виклав у новій монографії «Утворення єдиної російської держави», зокрема про те, що руський народ київських часів вже склався[51]. Така теза, на думку викладача з Кіровограду, не є чіткою, оскільки це може означати, що в київський період в цілому завершився процес складання народності, однак «такого завершення не було і не могло бути на

ранньому ступеню розвитку феодального суспільства» (підкр. – *М. Б.*)[52]. Окрім цього, вказана теза ігнорує той «важливий історичний факт, що в нутрощах єдиного організму давньоруської народності розвивалися зачатки трьох братських слов'янських народностей»(підкр. – *М. Б.*). По-суті, останнє міркування М. Берковича відповідало поглядам В. Мавродіна, що той їх висловлював у працях і доповідях включно до останньої монографії 1951 р.

Отже, М. Беркович, критикуючи Б. Грекова в останньому питанні, все ж усвідомлював, як він сам зазначає, «суперечливість етногонічного процесу». Розкриваючи цю тезу кіровоградець зазначає далі, що в IX–XI ст. у період виникнення давньоруської народності нарівні з домінантною тоді тенденцією до розвитку «єдиної народності Русі» існувала і розвивалася інша – тенденція етнічного відособлення. Остання на початку Київської держави проявляла себе як устремління до племінного відособлення, а в часи занепаду єдиної держави – як устремління до етнічного відособлення «земель», котрі феодально розвинулись, тобто відособлення місцевого, територіального, феодального. В XII–XIII ст. домінантною тенденцію етногонезу було утворення «місцевих, територіальних етнічних груп, розвиток тих зачатків, на базі котрого стало можливим виникнення трьох слов'янських народностей. А тенденція до розвитку єдиної руської народності ставала все слабше і слабше». В результаті подальшого розвитку місцевих етнічних особливостей феодальних земель стала «все більш **реальною можливість** формування самостійних слов'янських народностей на базі спільної давньоруської культурної і мовної спадщини, як і зачатків етнічного розвитку окремих земель»[53] (вид. – *Н.Ю.*). Остаточний розпад давньоруської народності невід'ємно пов'язаний з татаро-монгольською навалою і відторгненням низки руських земель Литвою, Польщею, Угорщиною – тоді вказана реальна можливість стала вже **реальністю**, перетворилася на історичний факт – формування (в XIV–XV ст.) трьох східнослов'янських народностей.

Свої міркування М. Беркович закінчив парадоксальним висновком про те, що Київська Русь явилась колискою трьох народів «як їхній прямий спільний предок». На перший погляд така метафора є не коректною: держава не може бути предком етнічних спільнот, а «колиску» логічніше інтерпретувати як таку, що в ній разом лежали малюки, а не як «спільного предка». Проте, кіровоградський викладач наразі уточнює: «історія Київської Русі є історія появи і розвитку зачатків формування трьох братських народностей»[54] (підкр. – *М.Б.*), тобто йдеться не про малюків і навіть не про зачатки організмів, а про зачатки їхнього формування. Отже, Київська Русь, згідно трактуванню М. Берковича, була не зовнішньою колискою умовних малюків, які вже народилися і лежали поруч в пелюшках, а дійсно спільним предком – скоріше «дідусем», ніж «батьком» (у якості останнього слід вважати «землі-напівдержави» періоду феодальної роздробленості), тоді як давньоруська народність (що сама, власне, так і не вспіла «подорослішати») була отим материнським лоном, де лише зароджувалися майбутні етнічні організми (причому її «оплодотворяли» як «батько», так і «дідусь-снохач»). Втім, зізнаємося без іронії, що метафора М. Берковича потребує досить тонкого нюансування, втім унаочнює етногонічні процеси можливо краще, ніж різні теоретичні конструкції.

Полемічно загострено виступив і інший викладач з того ж Кіровоградського педінституту кандидат історичних наук дехто Бовляк[55], який, за свідченням професора А. Введенського досліджував етапи розвитку українського народу[56]. Об'єктом його критики в основному були деякі положення головного доповідача, себто – К. Гуслистого. Цікаво, що на початку свого виступу Бовляк заперечив можливість проведення аналогій щодо процесу обриву формування «єдиної руської народності» (принаймні, порівнюючи з

Європою) і подальшого формування трьох народностей східних слов'ян. Тим самим науковець з'акцентував увагу якщо не на унікальності вказаного етногонічного процесу, то на його особливій своєрідності. А своєрідність цьому процесу надало чужинське вторгнення і наслідки останнього.

У зв'язку з проблемою давньоруської народності кіровоградець поставив перед учасниками сесії ряд питань: які причини обриву формування «єдиної руської народності»; час, коли це сталося; причини сформування трьох народностей східних слов'ян, а не єдиної; чи була «єдина руська народність» і мова в часи Київської Русі; чи продовжувала вона формуватися надалі; тощо. Продовжуючи свій виступ науковець відмітив, що початок складання народності збігається з початками класового суспільства. Складніше з кінцем, але на думку Бовляка, кінець – це ліквідація феодальної роздробленості і виникнення централізованих держав.

Відповідаючи на своє ж запитання – чи була остаточно сформована «єдина руська народність» в часи Київської Русі? – Бовляк погоджувався з тією думкою, що цей процес був не завершений. У зв'язку з цим він приєднався до аргументів, висловлених професором В. Голобуцьким. Стосовно мови, то Бовляк виходив з того, що не дивлячись на племінні діалекти мова Києва стала пануючою і домінувала в розвитку інших племен.

Надалі науковець піддав сумніву положення К. Гуслистого про те, що розпад Київської Русі на окремі феодальні князівства перервав формування єдиної давньоруської народності і єдиної мови і поклав початок формуванню трьох нових народностей. Отже, початок феодальної роздробленості – це кінець формування єдиної народності і початок формування трьох народностей східних слов'ян, а відтак – початок формування української народності (К. Гуслистий в цьому місці виступу кіровоградця заперечив, що він таке казав, але ж це логічно виходило з названого положення). На думку ж Боляка, феодальна роздробленість не перериває формування єдиної народності, оскільки, по-перше, цьому не має аналогій, а по-друге, даний період – це підйом як економічного, так і культурного розвитку, що не може бути регресом. Коментуючи зазначені тези Боляка у своєму прикінцевому слові К. Гуслистий не погодився з ними, вказуючи, що в період феодальної роздробленості «ясно виявляються елементи української, російської і білоруської мови»[57].

Що стосується розвитку мови, то згідно Боляку, йде подальший процес розвитку єдиної мови на базі київського діалекту, котрий збагачується місцевими діалектами. Цьому сприяло, зокрема, пересування і змішування населення під час військових конфліктів і боротьби князів за різні руські землі.

До татарської навали, робив висновок Боляк, продовжувався процес розвитку «єдиної староруської народності і єдиної руської мови». В середині XIII ст. стався обрив цього розвитку, причиною чого було татаро-монгольське нашестя. При цьому Боляк покликався на думки дореволюційних авторів, зокрема – В. Ключевського. З цією тезою кіровоградського викладача знову не погодився К. Гуслистий, який вбачав основну причину гальмування процесу утворення єдиної народності у феодальній роздробленості[58].

Процес же формування трьох східнослов'янських народностей розпочався, за Боляком, пізніше, коли економічні і культурні зв'язки були розірвані. Це сталося і XIII–XIV ст. Отже, погляди Боляка на етногонічну процеси домонгольської доби наближалися до уявлень В. Мавродіна взірця 1951 р.

Після виступу філолога Плюща з КДУ (який торкнувся питань формування української мови), слова знову взяли співробітники Інституту археології. У короткому виступі В. Богусевича проводилася, зокрема, думка про те, що етнографічні відмінності

давньоруських племен згідно археологічних пам'яток були не значними, тобто – відмінності були місцевого етнографічного характеру, а тому ці племена важко назвати племенами[59]. На противагу В. Богусевичу і деякім іншим попереднім виступаючим, знаний археолог В. Даниленко вважав, що в Київській Русі існували племінні мови (а отже і окремі племена) і діалекти. З однієї з таких мов чи діалектів, на думку археолога, походить українська мова. Взагалі, простежуючи у своїй промові процеси етногенезу східних слов'ян, вчений мовчки обійшов питання щодо існування давньоруської народності, дотримуючись тези про виникнення трьох східнослов'янських народностей з етнічного ядра, що існувало в сивій давнині. Проте, прикметним є вживання В. Даниленком поняття «народність» стосовно до первісних періодів історії (до III тис. до н.е.)[60].

Фахівець з історії СРСР XX ст. професор М. Рубач у своєму виступі також торкнувся проблеми давньоруської народності. Він не погодився з думкою про те, що процес формування останньої перервало татаро-монгольське нашестя. На його думку, основна причина полягає в процесах внутрішнього розвитку і в його суперечностях. У принципі М. Рубач усе зводив до соціально-економічних факторів, хоча не розкрив своїх аргументів[61]. Подібним же чином висловився і професор А. Введенський. Проте, він запропонував розглядати процес зупинки формування єдиної народності не як процес обриву, а як процес розщеплення її на три складові, які далі розвиваються у три народності[62].

Кандидат історичних наук з Дніпропетровського педінституту Каплун, спираючись на положення Й. Сталіна доказував, що в часи Київської Русі проходив процес нівелювання племен в ході складання ранніх феодальних відносин і формувалася єдина мова. Літературні пам'ятки, на думку науковця, свідчать, що в ті часи була одна народність[63].

Отже, більшість виступаючих на розглянутій дискусії підтримали концепцію давньоруської народності, визнавши існування цієї народності. З них більшість, розглядаючи причини розпаду чи припинення формування давньоруської народності, вказували на явища, пов'язані з періодом феодальної роздробленості. Троє з учасників дискусії (В. Довженок, М. Беркович, Боляк) подібно до поглядів В. Мавродіна взірця 1951 р. вважали головною причиною розпаду «древне-русского народа» татарське нашестя, хоча перші двоє не відкидали значення внутрішніх факторів, пов'язаних з феодальною роздробленістю. Майже всі прихильники існування давньоруської народності вказували на те, що вона знаходилася у процесі формування і до кінця не склалася. Єдиним, хто висловив радикальну точку зору в зв'язку з останньою тезою був археолог В. Довженок. На його думку, в епоху Київської Русі, тогочасна народність пройшла довготривалий шлях розвитку, котрий нараховував пів-тисячоліття. А, отже в київські часи, це вже була монолітна етноспільнота, така, що вже сформувалася і мала мову, котра склалася і сформувалася.

Слід погодитися з К. Гуслистим в тому, що як він вказав у прикінцевому слові[64], противники концепції не спромоглися навести достатньо ґрунтовних аргументів, щоби заперечити існування давньоруської народності. Хоча з стенограми дискусії не відомо – чи вдалося переконати останніх, але вони повторно слово не брали і не вдавалися до реплік. Таким чином, під час поширеної вченої ради в ІПУ, в який приймали участь науковці-гуманітарії з академічних інститутів і вузів Києва й регіонів, проблема давньоруської народності викликала підвищену увагу і жваво обговорювалася. Конференція показала, що дана проблема вивчається не тільки в АН УРСР, але й у столичних і провінційних вузах. Дискусія засвідчила, що хоча існували різні точки зору на деякі аспекти етногонічного процесу, пов'язаного з утворенням, формуванням і розпадом зазначеної народності, в

цілому її існування у більшості учасників (у всякому разі тих, хто виступив у обговоренні проблеми) наради не викликало заперечень, а отже, можна припустити, що процес наукової легітимізації концепції (в науковому середовищі УРСР) вступив у фінальну стадію.

Таким чином, у контексті розв'язаної ідеологічної кампанії, пов'язаної з викоріненням залишків «хибної» теорії М. Марра, статті і замітки Й. Сталіна з питань мовознавства з невблаганністю визначили характер методологічної перебудови етногенетики. Деякі положення з творів Й. Сталіна, зокрема, легітимізували вживання етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів етногенезу. У застосуванні до східнослов'янського етногенезу це відкрило шлях до легітимації етнокатегорії «народність» («руська/давньоруська»). Термін «давньоруська» все ж таки викликав у науковців певні сумніви і вживався поряд з іншими почергово або ж взагалі не вживався. В етнокатегоріальному аспекті сталінська теорія і її творчий розвиток вирішувала і вирішила питання в площині можливості утворення чи / або існування народності (з певними ідентифікаційними ознаками) в період розкладу родоплемінного ладу і переходу до класового суспільства.

---

[1] Див., напр.: *Юсова Н.М*. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 145–159; Її ж. Ідейна та термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність" // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–129; Її ж. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць, вип. 15. – К., 2006. – С. 168–189; Ее же. «В поисках народности»: теоретические аспекты этногенетических исследований в СССР на этапе становления (конец 1930-х гг. – начало 1940-х гг // Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Мат-лы междунар. науч. конфер. (Пятигорск,25–27 апреля 2008 г.). Ставрополь-Пятигорск-Москва,2008. – С. 111–124 та ін. її індивідуальні праці.

[2] Утім у радянській науці сталінської доби поняття «етногенез» вживали у вузькому і широкому значенні. У першому випадку мався на увазі історичний процес зародження та формування етносу, починаючи від роду й закінчуючи постанням народності, а в другому – етногенез включав у себе і процеси націогенезу.

[3] Див., напр.: *Юсова Н*. Підготовчі засідання до міждисциплінарної дискусії з методології етногенетичних досліджень «у світлі сталінського вчення про мову і націю» // Український історичний збірник (2006). – Вип. 10. – К., 2007. – С. 338–345; Її ж. У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних досліджень в СРСР на початку 1950-х рр." // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 113–138; Її ж. "У святле Сталінскага вучэння пра мову і нацыю" // Беларускё Гестарычны Агляд. Т. 14. – Вильнюс, 2007. – С. 221–237; Ее же. Коллективный поиск этногенеза: подготовительные заседания к междисциплинароной дискуссии по методологии этногенетических исследований «в свете Сталинского учения об языке и нации» // Проблемы славяноведения. Сб. науч.ст. и мат-лов. – Брянск, 2008. – Вып. 10. – С. 179–189 та ін. її індивідуальні праці.

[4] *Фроянов И. Я*. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 12.

[5] Див., напр.: Задачи советского языкознания в свете трудов И.В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания» // Вопросы языкознания. – 1952. – №1. – С. 18.

[6] Зазначимо, що весь 1951 р. інститути Відділу суспільних наук АН УРСР керувалися в науково-дослідній роботі працями Й. Сталіна з циклу «Марксизм і питання мовознавства», див.: НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 342. – Арк. 28.

[7] Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 2; Там само. – Од. зб. 287. – Арк. 26, 37. Зазначена проблема була запланована до виконання як планова науково-дослідна тема для К. Гуслистого на 1951 р. Див.: Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 10.

[8] Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 2–3.

[9] Пор.: *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – №4. – С. 55–70.
[10] НА ІІУ НАН України. – Оп.1. – Од. зб. 329. – Арк. 2.
[11] Там само. – Од. зб. 287. – Арк. 10, 26, 31, 37; Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 2; Там само. – Од. зб. 346. – Арк. 81.
[12] *Гуслистий К.Г.* Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки. Стенограма публічної лекції. – К., 1951. – 35 с.
[13] *Гуслистий К.Г.* Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки // Наукові записки ІІУ. Т.4. – К., 1952. – С. 3–12.
[14] Див.: НА ІІУ НАН України. – Оп.1. – Од. зб. 294. – Арк. 8, 21, 39–41; *Гудзенко П. П.* До річниці опублікування геніальної праці Й. В. Сталіна // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 7. – С. 61–68.
[15] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 45, 153.
[16] Там само. – Арк. 95.
[17] Там само. – Арк. 8.
[18] Там само. – Од. зб. 297. – Арк. 64.
[19] Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 21.
[20] Там само. – Од. зб. 297. – Арк. 64.
[21] Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 22–26.
[22] Там само. – Арк. 37.
[23] Там само. – Арк. 34.
[24] Там само. – Арк. 34.
[25] Там само. – Арк. 34–36.
[26] Там само. – Арк. 37–38.
[27] Там само. – Арк. 38–39.
[28] Там само. – Арк. 67.
[29] Див.: *Рубльов О.С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – №1. – С. 106–118.
[30] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 40.
[31] Там само. – Арк. 40–41.
[32] Там само. – Арк. 41.
[33] Там само. – Арк. 42.
[34] Там само. – Арк. 44.
[35] Там само. – Арк. 44–46.
[36] Інформацію з цього приводу надав професор А. Введенський на тому ж засіданні Вченої ради. Див.: Там само. – Арк. 93.
[37] Там само. – Од. зб. 568. – Арк. 12–15.
[38] Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 49.
[39] Там само. – Арк. 49–50.
[40] Там само. – Арк. 49-50. Пор.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 475.
[41] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 50–51. Пор.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 477. Пор. трактовку положень К. Маркса Б. Грековим і М. Рубінштейном. Див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 135–136.
[42] Вказана праця К. Маркса є незавершеною, вона вперше публікувалася в одній з лондонських газет у 1856-1857 рр. Див.: *Маркс К.* Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // Вопросы истории. – 1989. – № 1 – С. 5.
[43] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 51.
[44] Там само. – Арк. 52.
[45] Там само. – Арк. 53.
[46] Див.: *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М., 1948. – С. 175.
[47] НА ІІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 54–56.
[48] Там само. – Арк. 56–58.
[49] *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 8, 33, 475.

[50] *Л.В.* В институте истории АН СССР // Вопросы истории. – 1951. – №5. – С. 137–139; Научный архив Института российской истории РАН (*далі* – НА ИРИ РАН). – Ф.1 »А". – Оп. 1. – Ед. хр. 592. – Л. 2.

Див. також: *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – №6. – С. 74–77.

[51] Див.: *Мавродин В.В*. Образование единого русского государства. – Л., 1951. – С. 215.

[52] НА ІПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 60.

[53] Там само. – Арк. 61.

[54] Там само. – Арк. 62.

[55] Там само. – Арк. 63–68.

[56] Там само. – Арк. 93.

[57] Там само. – Арк. 153.

[58] Там само. – Арк. 153–154.

[59] Там само. – Арк. 78.

[60] Там само. – Арк. 80–83.

[61] Там само. – Арк. 84–85.

[62] Там само. – Арк. 92.

[63] Там само. – Арк. 95.

[64] Там само. – Арк. 153.

Цимбала Ольга
(Львів)

ЖІНКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: СТУДІЇ МИКОЛИ ГОЛУБЦЯ

У суспільній свідомості українського етносу жінка посідає одне з вагомих місць. Вона постає невід'ємним суб'єктом, носієм та транслятором традиційної етнокультурної інформації, зокрема – системи цінностей та соціокультурних норм. Історія витворила суспільний генотип жінки як особи, що мусила підпорядковувати свої цінності потребам спільноти задля Вітчизни та Родини[1]. Лише розвиток жіночого руху та новітні ідеї фемінізму, що охопили наприкінці XVIII ст. США та країни Західної Європи, спричинили хвилю наукових зацікавлень жіночою проблематикою та стимулювали вивчення «жіночого компонента» на якісно новому теоретичному рівні.

Гуманізація суспільної думки в Україні стала причиною розгляду широкого кола питань пов'язаних з особистістю, суспільною активністю жінок, історією жіночого руху, перспективами його розвитку. І, в кінцевому результаті, звелася до вироблення сучасної концепції ролі і місця жінки у суспільстві[2]. Український жіночий рух, як складова національно-культурного руху, був започаткований у 50–60-х роках XIX ст., а його ідейне формування проходило в умовах важливих суспільно-політичних змін: пошук шляхів оновлення і модернізації політичної системи, піднесення на вищий рівень потреби людини щодо самопізнання та самореалізації. Жіночий рух в Україні сприйняв західноєвропейську доктрину фемінізму, доповнюючи її національними особливостями.

На початку XX ст. жіночі студії в Україні перебували в ембріональному стані, спираючись на засадничі ідеї українського фемінізму, пропагованого Наталією Кобринською, Ольгою Кобилянською, Уляною Кравченко, Ганною Барвінок, Оленою Пчілкою, Софією Русовою, Христиною Алчевською, Лесею Українкою та ін. У той час, коли новостворені жіночі організації («Марійське товариство пань», «Союз українок», «Дружина княгині Ольги» та ін.)[3] намагалися вирішувати злободенні соціальні питання, чоловічі консервативно налаштовані наукові кола посилювали дискусію у суспільстві щодо емансипації жінок. На зламі XIX–XX ст., мабуть, не було такого громадсько-політичного угрупування чи об'єднання, яке би не заманіфестувало свого ставлення до так званого «жіночого питання»[4]. Біля джерел формування ідеології українського жіночого руху стояли Іван Франко, Михайло Павлик, Михайло Драгоманов, Омелян Терлецький, Михайло Грушевський[5], Павло Грабовський, Борис Грінченко[6] та ін., які не тільки радили, спрямовували у певне русло жіночий рух, але й безпосередньо займалися розробкою його концептуальних завдань. Спектр тлумачень суспільних проблем жінок був максимально широким – від ортодоксально-клерикального до радикально-соціалістичного.

Серію тематичних статей про роль жінки в історії українського народу від княжих часів до початку XX ст. містить науковий доробок галицького дослідника М. Голубця (1891–1942). Сьогодні його ім'я несправедливо забуте в історії української культури, проте свого часу він був знаний не лише у вузьких наукових колах. Становлення особистості та формування світогляду М. Голубця відбувалося у буремні роки національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях. З 1914 р. – доброволець

Легіону Українських січових стільців, з 1918 р. – командир взводу новоствореної Української Галицької армії, активний учасник бойових дій україно-польської війни 1918–1919 рр. У період 1920–30 рр. активно займався науковою, літературно, культурологічною та видавничою діяльністю: був членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові з історії мистецтва, одним із організаторів Асоціації незалежних українських митців, з вересня 1939 р. працював у Львівському міському архіві, під час німецької окупації ініціював створення Літературно-мистецького клубу[7]. Розпочавши творчий шлях як поет-прозаїк, М. Голубець з часом сформувався як мистецтвознавець та історик. Уже з другої половини 1920-х років почали з'являтися його численні історичні розвідки та краєзнавчі нариси, в яких автор розкривав ключові проблеми суспільного-політичного та соціально-культурного життя народу.

Відгукуючись на всі «актуальні питання дня»[8], М. Голубець не зумів залишити поза увагою і явища жіночої емансипації. Як вважають сучасні дослідники, у XIX ст. закріпилася стійка міфологема про майже рівноправне суспільне становище жінки в Україні як в історичному минулому, так і в реаліях тогочасного життя[9]. З огляду на це, дослідник констатував, що жінки світу, нарікаючи на «тиранію мужчин», почали організовуватися з метою скинути «мужське ярмо»[10]. Проте дане явище не мало нічого спільного, на думку автора, з українською реальністю. Лейтмотивом перших досліджень М. Голубця у цій галузі була думка про те, що українська жінка ні в минулому, ні в сучасності не мала потреби боротися за рівноправність з чоловіками, бо від первопочинів історичного життя була завжди рівноправною громадянкою[11], а безпідставні твердження про українських покривджених жінок, за словами автора, були лише впливом зовнішньої агітації"[12].

Аргументуючи дану тезу М. Голубець звернувся до історичного минулого та його видатних постатей. Першою серед українок, мудрою правителькою, освіченим політиком та культурно-релігійним діячем, автор називав княгиню Ольгу (945–964). Насамперед, дослідник акцентував увагу читача на основних досягненнях княгині, згадував про дотримання нею старослов'янського «закону помсти» (покарання племені древлян на початку правління)[13]. Цим фактом автор доводив, що жінка в період Київської Русі не тільки не була відсторонена від політико-економічних процесів, а навпаки, прекрасно розумілася на звичаєвому праві та усвідомлювала неписані закони суспільного життя.

Акт прийняття княгинею Ольгою християнства (955)[14], як вважав автор, став одним із реальних факторів поступу української держави у майбутньому. Вона зуміла передбачити те, до чого довго йшли київські князі. Ольга зрозуміла необхідність проведення таких реформ у релігії, які, з однієї сторони сприяли об'єднанню Русі в єдину могутню державу, а з іншої – допомагали налагодженню дипломатичних зв'язків з тогочасними християнськими країнами. Врегулювання міжнародних відносин завжди було справою нелегкою, проте шляхом розумних поступок і хитрощів жінка-правитель змогла ліквідувати в образі Візантії потенційного ворога та забезпечити для своєї держави союзника.

Наступною, знаковою для Української держави постаттю, М. Голубець назвав Анну, дочку Ярослава Мудрого і королеву Франції. Будучи дочкою київського князя, Анна Ярославівна презентувала не лише при французькому дворі, але й на цілому європейському просторі рівень розвитку української культури XI ст. На це вказував цілий ряд факторів. Так, майбутня королева Франції привезла з батьківщини не лише щедрий посаг та вишукані предмети побуту, а, насамперед, рукописні книги (зокрема, Реймське Євангеліє) та ікони. Будучи вже королевою Франції, Анна продовжувала спрямовувати свою діяльність у культурно-просвітницькому руслі. Саме з її ініціативи було збудовано

церкву св. Вікентія в м. Санліс[15], на чоловій стіні якої видно різьблений портрет королеви. Особливу увагу автор привернув до державних документів, на яких зафіксовано власноручний підпис Анни Ярославівни. На актах є її підписи кирилицею та латиною, що одночасно вважаються найстаршими пам'ятками українського письма з XI ст. Це, на думку М. Голубця, вагомий аргумент на підтвердження самодостатності та високого освітнього рівня українських жінок – представниць вищих суспільних верств на фоні неписьменних французьких вельмож. Подружжя української княжни із могутнім французьким королем, за визначенням автора, було яскравим прикладом того, чим була Україна на міжнародній арені за часів Ярослава Мудрого. Дослідник ставив риторичне запитання: «чим могла бути нині Українська держава, коли дев'ять століть тому рівнялася з Францією»[16], а в дечому навіть перевищувала її.

Гідною спадкоємицею енергійної княгині Ольги, була, за словами автора, вдова галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Покинута з двома маленькими дітьми, в огні боярських міжусобиць, «княжна Романова» все ж змогла гідно виховати княжих спадкоємців, спрямувати їхні розумові і фізичні сили не лише на боротьбу за батькову спадщину, але й на мужнє і мудре правління державою. Виростити волелюбних синів у таких важких умовах державного і особистого життя, наголошував М. Голубець, це звісно заслуга жінки-матері, яку українська історія увіковічнила в пантеоні визначних жінок. Бо саме її рутинна праця, сила волі та розуміння державних проблем, стали підвалиною оновлення Галицько-Волинської держави[17].

Цікавий і дещо нетиповий тип жінки презентувала на українському ґрунті дочка угорського короля Бели IV та дружина галицько-волинського князя Льва Даниловича – Констанція. Питання рівноправності та взаємоповаги жінки і чоловіка яскраво прослідковувалося у рамках цього подружжя. Дослідник наголосив, що Констанція, працюючи «в парі з чоловіком», не тільки йому допомагала, але й в багатьох напрямках його доповнювала, заступала на престолі, коли князь був змушений з мечем у руках обороняти державні кордони перед татарською навалою. Саме стараннями Констанції тогочасна Русь повернулася обличчям до Європи, яка надавала хоч і не значну, та все ж допомогу в боротьбі із Золотою Ордою.

Але, полишаючи політико-економічні аспекти, дослідник зосередив увагу на культурній та релігійній діяльності Констанції. Ще з часів Володимира Великого православ'я вважалося офіційною релігією на українських землях і з покоління в покоління ревно відстоювалася його панівна позиція. На противагу до свого православного чоловіка, Констанція була католичкою. А після одруження вона не тільки не змінила свого віросповідання, а навпаки, перейняла роль покровительки католицизму на українському ґрунті[18]. Цей факт безапеляційно засвідчував право жінки на самостійний вибір і самовизначення. Більше того, Лев Данилович проявляв виняткову на свій час релігійну толерантність. Він не лише не створював дружині перепон у дотриманні релігійних обрядів католицизму, але йшов назустріч культурним зусиллям угорських місіонерів-домініканів, покровителькою та заступницею яких була Констанція. Наявним доказом цього явища автор назвав збережений до сьогодення львівський костел Івана Хрестителя, збудований поблизу княжого двора[19]. Початково костел був «надвірною каплицею» для Констанції та її католицького оточення, а згодом послужив гробницею для своєї фундаторки[20]. Такі факти, на думку автора, не залишають сумніву відносно того, що жінка відігравала помітну роль у соціальному житті і була рівноправним членом суспільства.

Четверту дружину польського короля Ягайла – Зонку (Софію Гольшанську), яка мала українське коріння[21], М. Голубець представляв також як поборницю українського народу,

його культури та звичаїв. Не маючи змоги вільно працювати на рідному ґрунті, ця жінка підтримувала при королівському дворі старі українські звичаї, від мови і одягу аж до мистецтва. Як приклад, автор говорив, що «костели Ягайлової фундації були будовані й розмальовані виключно українськими митцями»[22]. І в цьому дослідник вбачав не естетичні вподобання польського короля, а, безсумнівно, вплив його жінки, княгині Зонки.

На тлі польсько-українських відносин XVI ст. М. Голубець вивів трагічний образ Гальшки Острозької, дочки заможного українського магната Іллі Острозького та племінниці славного князя Костянтина Острозького. Осиротівши по смерті батька, Гальшка успадкувала великі статки, на які скоро звернула увагу «голодна польська шляхта»[23]. Проте нікого із них не збагатили маєтки Гальшки: перший її чоловік Дмитро Сангушко (представник ополяченого українського роду) загинув у двобої незабаром після насильного вінчання, а другий – шляхтич Лукаш Гурка – не довго насолоджувався «родинним щастям», бо дружина його з розпачу збожеволіла, а все її майно перейшли до дядька К. Острозького. Ця трагічна історія, на переконання автора, ще раз підтверджує факт рівноправності чоловіка і жінки в історичній традиції нашого народу. Гальшка, вихована у дусі кращих українських традицій, не змогла пристосуватися до ролі поневоленої жінки, думка якої нікого не цікавить. Насильний, немилий шлюб щастя не приніс, а перспектива безправного майбутнього довела жінку до божевілля.

Як паралель до вищенаведеної історії Гальшки з Острога, М. Голубець навів читачу інші, не менш трагічно-героїчні події української минувшини, пов'язані з іменем Насті Лісовської. Цій юній попівні з Рогатина доля підготувала не легший життєвий шлях, стверджував дослідник: татарська навала, ясир, наруга на невільничому ринку. Проте навіть це не зламало волелюбного духу української дівчини, яка зуміла стати улюбленою жінкою могутнього турецького султана Сулеймана II, матір'ю наслідника престолу. Більше того, Роксолану не задовольняла скромна роль жінки і матері. Наражаючись на немилість султана, вона вміло скеровувала політичний курс Османської імперії, прагнучи полегшити становище свого народу. «Як високо може сягнути жінка, без огляду на своє походження»[24] – ще раз підтверджував автор свою тезу про традицію рівноправності чоловіка і жінки в українському суспільстві. Адже невільна, безправна від народження жінка ніколи б не зуміла так вміло і тонко впливати на політичні справи, які не під силу навіть чоловікам.

Доречно, на нашу думку, згадати про Мотрю Кочубей, дружину гетьмана Івана Скоропадського – Настю, яких М. Голубець ставив в один ряд із відомими жінками нашої історії. Лицарське шанобливе ставлення до жінки, її узагальнюючий образ у добу козацтва дослідник змалював на сторінках історичної повісті «Жовті води»[25].

Наведені автором факти переконливо доводять, що жінка від часу Київської Русі займала поважне місце у родинному та суспільному житті. Він стверджував: українська жінка в епоху середньовіччя виділялася рівнем свого розвитку, освіченості та прав на фоні багатьох розвинених народів Європи, не говорячи вже про Московське князівство[26]. Західноєвропейська жінка, хоч і була предметом зітхань співців і трубадурів, все ж, на думку дослідника, була рабинею свого чоловіка, оскільки, через будь-яку підозру, мала шанс потрапити в монастир чи на ешафот. Проте хибною була б ідеалізація нашої минувшини та ролі жінки в ній. Насамперед, хочемо зазначити, що автор в основному вдавався до прикладів княжих, шляхетських родин, козацької верхівки, про які маємо бодай певні письмові свідчення у літописах. Закон передусім оберігав і надавав саме їм значних прав[27]. Положення нормативно-правових актів стосовно жінок також були чинними лише на рівні вищих суспільних верств, тоді як у межах селянської громади практикувалося звичаєве право, яке часто-густо відрізнялося від офіційного

законодавства[28]. Тому думки дослідника про те, що українська жінка «була повноправною громадянкою» у суспільстві, займала привілейоване місце в родині й не потерпала від чоловічої сваволі (як жінки інших народів), видаються надто оптимістичними, позаяк дещо ідеалізується тогочасне життя української селянки. М. Голубець екстрапулював прикмети взаємовідносин жінки і чоловіка вищих суспільних верств на всю українську людність.

Для всебічного охоплення теми вважаємо за доцільне розглянути значущі напрацювання автора. Помітно прослідковується еволюція поглядів М. Голубця щодо ролі жінки у суспільному житті. А саме, дещо іншу картину спостерігаємо у публікаціях 1939 р., поміщених у журналі «Жінка»[29]. Кардинальна відмінність тут полягає у постановці проблеми, і М. Голубець вже не апелював до тези про рівноправність жінки і чоловіка. Основну мету свого дослідження він окреслив так: «нам прийдеться говорити про українську жінку в часах, коли питання: «Чи жінка це людина?» – було не тільки поважно дискутоване, але як же часто стрічалося з негативною відповіддю!». Окрім того, автор звузив ареал досліджень суто до львівського ґрунту, наголошуючи на тому, що «мова піде про українських міщанок Львова»[30]. Чільне місце у своїх подальших працях автор відводив «жінкам сірим і незамінним», наче виправляв недоліки свої ранніх досліджень. М. Голубець вже по-іншому трактував середньовічні канони, говорячи що права, звичаї, скромний міщанський стан поряд із приналежністю до поневоленої української нації сковували вияв жіночої індивідуальності. Одночасно, це не стримувало львівських жінок шукати різних способів, щоб впливати на хід історії, нехай навіть анонімно. Адже, як вважав дослідник, до жінки прислухались і чоловік, і батько, і син. Вона давала їм моральну підтримку, підштовхувала або, навпаки, стримувала у різних ситуаціях, залежно від своїх переконань, релігійних уявлень та національних потреб. Сама, при цьому, залишалася в тіні історії.

Залучаючи до аналізу літописні оповіді Б. Зіморовича (1597–1677)[31], низку скупих актових записів, автор мав на меті відтворити образ такої української львів'янки, якою вона була в церкві, в родинному колі, на вулиці, серед буденних клопотів, ба навіть, перед судом. Зазвичай, жінка реалізовувала свій потенціал як господиня, іноді виступала фундаторкою якогось богоугодного діла чи ініціаторкою нечисленних суспільних акцій. Проте, із прикрістю дослідник констатував, що міщанки мали дуже «обмежений вибір занять і шляхів життєвої кар'єри»[32]. Зокрема, М. Голубець визначив три перспективи, які відкривалися перед молодою жінкою:

— мріяти про подружнє життя і власне домашнє вогнище могли лише ті дівчата, котрі мали природні і матеріальні дані;

— якщо жінці бракувало «віна», то вона була приречена на досмертне дівування і незавидну службу в чужому домі;

— перед тими, що мали «віно», але були обділені красою, відчинялися всі монастирські брами.

Коли мова заходила про молодих львівських дівчат, то, стверджував автор, їхню долю часто вирішували батьки. Справи сердечні при цьому відсувалися на задній план, тоді як вирішальними чинниками були матеріальні статки та суспільне становище обидвох сторін. Кожному весіллю передував обряд сватання. І саме елементи цієї церемонії, вважав автор, красномовно демонстрували нерівноправність чоловіка і жінки у подружньому житті. Аргументуючи свою думку, дослідник навів свідчення одного сватання, що мало місце у Львові 1634 р[33]. Не приділяючи багато уваги учасникам безуспішного дійства, автор намагався скерувати читача до побутово-символічної сторони міщанського сватання. Впродовж церемонії, що супроводжувалася пишною гостиною, наречені обмінювалися

символічними подарунками. Так, пан Янович (наречений) «вложивши хліба білого кусник і барвінок у нього заткнувши, а на барвінок перстень свій заложивши» віддав молодій панні. У відповідь «піднялася панна з-за столу й на тарілці вінок, різочку і хустину золотом гаптованану винісши, панну Федорові віддала». І, хоча, з весілля нічого не вийшло, але опис цього традиційного обряду, вважав автор, містить цінну інформацію, зрозуміти яку допоможе знання символічного навантаження дарунків. Зелений барвінок і дівоцький віночок символізували невинність молодої панни; шматком хліба молодий зобов'язувався взяти жінку «на свій хліб»; золотом гаптована хустка була ознакою багатого віна дівчини. Проте, зауважував автор, не слід тратити з уваги маленької блискучої від позолітки «різочки», яка вказувала на повну відданість і послушність майбутньої жінки чоловіку, що мав право її «покарати», коли знаходив для цього причину. А причина, як каже дослідник, траплялася частіше, ніж можна подумати. Право на «покарання» дружини було узаконене на рівні звичаїв і традицій, що передавалися з покоління в покоління, часто ставали нормою соціальної поведінки і звичним явищем сімейно-побутового життя. Саме це, на думку М. Голубця, кидало тінь на домашнє вогнище львівського подружжя.

Більше волі у справах подружніх мали вдови, що вдруге збиралися заміж. Їх швидке одруження вважалося навіть правилом «доброго тону».[34] Так, Микола Голубець, посилаючись на один із актів XVI ст., наводив приклад: молода вдовиця говорить, що поки що не має часу займатися впорядкуванням спадщини небіжчика-чоловіка, бо ще не знайшла собі нової пари.[35] Самостійне життя вдови часто закінчувалося злиденно, бо отримавши спадок по чоловікові, вона отримувала і його боргові зобов'язання, під тягарем яких проводила старість у наймах. Хоча, як зауважив дослідник, слабкі й безпорадні жінки не були правилом серед львівських українок. На противагу їм, актові джерела зберегли інформацію про вдів енергійних, котрі мали більше хисту до підприємливих справ, аніж їхні чоловіки, що при першій же скруті потрапляли у боргову залежність.

Голубець не оминув і такого явища, як «жіноче отшельництво», маючи на увазі монастирське життя. Саме монастирі, на думку автора, поряд із недосяжним для всіх домашнім вогнищем, були пристановищем і виявом духовного життя жінки. Монастирське життя на львівському ґрунті ніколи не доходило до середньовічної європейської містики, тримаючись у поміркованих межах. Оскільки, як вважав дослідник, суто українські монастирі існували не тільки як релігійні установи, але й створювалися з харитативно-громадською метою. До прикладу, Катериненський монастир[36] при Львівському Успенському братстві виконував роль шпитальні, а черниці були лікарняними сестрами. Так в мурах львівських монастирів, допомагаючи хворим і беззахисним, коротали свого віку багато жінок, переважно вдовиць, котрі вносили до монастирських фондів свої вдовині пайки[37].

Поряд із Катериненським і Введенівським, дослідник зосередив увагу на приватному монастирі сестер Лянгішівних, що діяв в першій половині XVII ст. Заможній купець пан Гавриїл Лянгіш, що був зукраїнізованим греком, не маючи синів, весь свій статок розділив між доньками. Дві із них, Кандида і Олімпіада, постриглися у черниці. Жодному із існуючих тоді у Львові жіночих монастирів вони не надали переваги, тому за частку батьківської спадщини, збудували собі власний монастирець-богомільню. Такий життєвий шлях вибрали для себе молоді заможні львівські міщанки. Їхній вибір, певною мірою, також був зумовлений соціальним становищем жінки у тогочасному суспільстві, а усамітнене буття молодим панянкам видавалося непоганою альтернативою подружньому.

Будучи послідовним, автор звернув увагу на роль та становище жінки у XIX – на початку XX ст. Об'єктом його уваги стали жінки творчої інтелігенції, основною зброєю

яких було слово та художні засоби: Марія Маркович, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Уляна Кравченко, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Марійка Підгірянка та цілий ряд ін. Саме представниці цієї епохи у своїх літературних творах підняли на якісно новий рівень питання, що стосувалися ролі жінки у суспільстві, перспектив розвитку кар'єри, її права на самовизначення. Окремо М. Голубець приурочив серію статей до роковин смерті Лесі Українки, називаючи її «гранітним дороговказом» для зусиль і сподівань хворого на меланхолію покоління[38].

Окрім літератури, українська жінка проявила себе і у мистецтві. З однієї сторони вчений з піднесенням говорив про творчі здобутки Марії Башкірцевої, Олени Кульчицької[39], Софії Левицької, Марійки Дольницької, Наталки Мілянівни та ін.,[40] а з іншої, вступаючи у суперечку з самим собою, вважав жінку нездатною на грандіозні творчі звершення. «Жінка в українському мистецтві»[41] – саме таку назву носить стаття, в якій М. Голубець дуже критично та претензійно охарактеризував здобутки жінок світу загалом, і зокрема в українському мистецтві. Погляди, викладені автором у даному досліджені, перегукуються з відомою нам вже ідеєю щодо рівноправність жінки у суспільному житті. Хоча дослідник йшов далі, заявляючи про неспроможність жінки дорівнятися до мужчини у будь-якій сфері науки чи творчості. Для прикладу наведемо цитату автора: «Не вславилася [жінка] ані геніальним винаходом чи відкриттям, не збудувала ні одного храму, не створила опери, ні симфонії, не зробила перевороту в науці, не повернула на новий шлях ні літератури, ні образотворчості, хоча стільки зужила вже паперу і чорлина, полотна і фарби, а навіть глини, бронзи й мармору.» Ані соціально-громадське поневолення, ані фізіологія жіночого організму не могла бути причиною жіночих невдач, категорично говорив автор, і навіть доконаний факт жіночої емансипації не змінить природного стану речей.

Не можна оминути зауваг М. Голубця про роль жінки в його епоху. Адже XX ст. принесло нові національно-визвольні віяння, і, як стверджував автор, у рядах українських борців не бракувало жінок. За прикладом Олени Степанівни, Софії Галєчко Легіон УСС (1914–1918), Галицька армія (1918–1920) збагатилися відданими своїй батьківщині провідницями, яких імена і святі кістки, очевидно, залишаються невідомими до сьогодення[42].

Часами непослідовно і суперечливо, проте скрупульозно і образно М. Голубець робив замальовки до сукупного історичного портрету української жінки. Аналізуючи його наукові розвідки, вважаємо за потрібне зробити кілька узагальнень. Насамперед, коли мова йде про ранні праці автора з даної тематики, що з'явилися на початку 30-их років, то у них прослідковується чітка тенденція: жінка в українському суспільстві ніколи не потерпала від соціальної несправедливості, була рівноправним членом суспільства, користувалася такими ж правами і привілеями як чоловіки, тому нема підстав говорити про ущемлення права жінки на самореалізацію. Коли ж аналізуємо роботи автора кінця 30-х років, то спостерігаємо трохи іншу картину. Принципова відмінність полягає у тому, що М. Голубець свідоміше підходив до проблеми самовиявлення жінки. Автор навіть задавався питанням, характерним для химерних середньовічних часів, на предмет того, чи жінка це взагалі людина? Крім цього, аналізуючи джерела, дослідник знаходив безліч реальних чинників, які обмежували жіночу активність у громадському житті.

Виходячи з позицій типу жінки, яку автор виводив на перший план у тому чи іншому дослідженні, можемо констатувати: характеризуючи період Київської Русі, Галицько-Волинської держави, частково періоду козаччини, – М. Голубець творив узагальнюючий образ жінки, опираючись на представниць княжих, шляхетських родин, козацької верхівки, про яких маємо певні письмові свідчення, в той час як їхні права і привілеї автор

ніби умовно переносив на нижчі соціальні верстви населення. Досліджуючи період XVI–XVIII ст., типовий образ жінки автор сформував із представниць львівського міщанства, полишаючи вже тенденцію до ідеалізації становища жінки в суспільному житті. В період XIX – початку XX ст. автор насамперед зосереджував свою увагу на жінці – активному суб'єкті творчого процесу, що вміла мислити, творити і прагнула до самореалізації. Саме з цим незалежним типом жінки автор і вступав у конфлікт. З однієї сторони він визнавав поетичний геній Лесі Українки, всесвітню мистецьку славу графіка Олени Кульчицької, проте, не був у змозі визнати, що, залишаючись тривалий час в тіні чоловіка, жінка все ж змогла стати самостійною, незалежною, творчою особистістю, вийти за рамки культурологічного стереотипу.

Таким чином, вважаємо, що М. Голубець виніс на громадське обговорення свої міркування та наукові розвідки, і, тим самим, акцентував увагу суспільної думку над реальними проблемами жінки в історії та сучасності.

Анотація

У статті проаналізовано наукові розвідки Миколи Голубця щодо ролі та місця жінки у суспільно-політичних процесах (княгиня Ольга, княжна Романова, Анна Ярославівна, Констанція) та національно-культурному житті (Софія Гольшанська, Гальшка Острозька, Настя Лісовська). Досліджено долі простих львівських міщанок та творчі здобутки сучасниць автора.

Annotation

In article researches of Mykola Golubets are analysed concerning role and place of woman in socio-political processes (princess Olga, princess Romanova, Anna Yaroslavivna, Konstanziya) and in national and cultural life (Sophiya Golshanska, Galshka Ostrozka, Nastya Lisovska). Desting of Lviv average petty bourgeoisies and creative achievements of contemporaries of the author are researched.

---

[1] *Маланчук-Рибак О.* Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1999. – С. 17.

[2] *Смоляр Л.* Феміністична традиція України і питання сучасного руху // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2–5 червня, 1995. – Київ: Жіноча Громада. – С. 45.

[3] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний аспект: Монографія / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Чернівці: Книги XXI, 2006. – С. 398 –439.

[4] *Кісь О.Р.* Жінка в українській селянській сімї другої половини XIX – початку XX століття: гендерні аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. – Львів, 2002. – С. 4.

[5] *Рибак О.* Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). – Львів, 1995. – С. 125-131.

[6] *Смоляр Л.* Феміністична традиція України і питання сучасного руху // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2–5 червня, 1995. – Київ: Жіноча Громада. – С. 41–51.

[7] Енциклопедія історії України: В 5 т.: Т. 2: Г–Д / Редколегія: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка. – 2004. – С. 148.

[8] *Семчишин М.* Микола Голубець та його праця // Наші дні. – 1942. – Ч. 7. – С. 1.

[9] *Маланчук-Рибак О.* Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1999. – С. 18.

[10] *М. Г.* Становище жінки в княжій Україні // Неділя. – 1934. – 24 черня. – С. 3.
[11] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 2.
[12] *М. Г.* Становище жінки в княжій Україні // Неділя. – 1934. – 24 черня. – С. 3.
[13] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 2.
[14] *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – С. 216.
[15] Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 48.
[16] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 2.
[17] *М. Г.* Становище жінки в княжій Україні // Неділя. – 1934. – 24 черня. – С. 4.
[18] *Голубець М.* Клейноди княжого Львова. Капличка Івана Хрестителя // Неділя. – 1938. – Ч. 50. – С. 9.
[19] *Николишин Ю. І.* Львів. – Львів: Апріорі, 2006. – С. 101.
[20] *Голубець М.* Клейноди княжого Львова. Капличка Івана Хрестителя // Неділя. – 1938. – Ч. 50. – С. 9.
[21] *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 56.
[22] *М. Г.* Становище жінки в княжій Україні // Неділя. – 1934. – 24 черня. – С. 4.
[23] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 3.
[24] Там само. – С. 3.
[25] *Голубейць М.* Жовті води: Історичний роман. – Львів: Накл. "Неділі", 1937. – С. 51–60.
[26] *М. Г.* Становище жінки в княжій Україні // Неділя. – 1934. – 24 черня. – С. 3.
[27] *Лабур О. В.* Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – С. 11.
[28] *Гошко Ю.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 237.
[29] Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / Упоряд. В. А. Передирій. – Львіві: Львів. наук. бібл. ім. В. Стефаника НАН України, 1995. – С. 50.
[30] *Голубець М.* З життя українського жіноцтва у старому Львові // Жінка. – 1939. – Ч. 6–7. – С. 5.
[31] Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 1. – Львів: Центр Європи, 2006. – С. 193.
[32] *Голубець М.* З життя українського жіноцтва у старому Львові // Жінка. – 1939. – Ч. 6–7. – С. 5.
[33] Там само. – С. 6.
[34] Там само. – С. 6.
[35] Там само. – С. 6.
[36] *Голубец М.* Жіночі монастирі у старому Львові // Жінка. – 1939. – Ч. 8. – С. 4.
[37] Там само. – С. 4.
[38] *Голубець М.* Леся Українка: (в 15-ті роковини смерті 1913–1928) // Неділя. – 1928. – 7 жовтня. – С. 2.
[39] *Голубець М.* Олена Кульчицька. – Львів: АНУМ, 1933. – С 5.
[40] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 3.
[41] *Голубець М.* Жінка в українському мистецтві // Неділя. – 1934. – 24 червня. – С. 5.
[42] *Голубець М.* Жінка в історії України // Неділя. – 1930. – 25 травня. – С. 3.

Юсов Святослав
(Київ)

ІСТОРІЯ МОНОГРАФІЇ «ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦТВО» В. ГОЛОБУЦЬКОГО: ВІД ЗАДУМУ ДО ПУБЛІКАЦІЇ

Наукова творчість не вичерпується окремими моментами опублікування наукових праць. При її дослідженні слід звернути увагу, зокрема на підготовку (починаючи від його задуму) певного наукового проекту, який зрештою реалізується в повноцінне дослідження. Останнє може бути з різних причин роками не опублікованим, але це, поза всяким сумнівом, не означає, що на певному часовому відтинку вчений не займався відповідною тематикою. Зауважимо, що від задуму дослідницького проекту до його втілення у друкованому вигляді може пройти ціла історіографічна доба, впродовж котрої вчений може займатися й іншими проектами (до того ж втілювати їх у життя у межах означеної доби). Радянський історіограф С. Шмідт слушно зазначав з цього приводу, що «створення історичної праці точніше було б датувати не часом виходу його із друку, а часом написання»[1].

Показовим свідченням ефективної і результативної науково-дослідної роботи будь-якого професійного історика є кількість і якість його праць, насамперед монографій. Особливо, це стосується монографій, які є результатом багаторічної роботи. У повоєнний період (1946–1956 рр.) вони стали основною формою дослідження радянських істориків. Як відзначає інший дослідник М. Найденов, хоча створювалися здебільшого як докторські дисертацій ще в попередню добу[2]. Такий же шлях притаманний першій великій монографії В. Голобуцького «Черноморское казачество»[3], що вийшла друком у 1956 р., а інша праця – «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654гг» – повстала з його кандидатської дисертації, захищеної ще до війни.

Різні аспекти, що стосуються історії створення «Черноморского казачества», вже розглядалися в кількох студіях автора цих рядків[4]. У цій статі використано ряд нових матеріалів з казанських архівів та НА ІПУ НАН України. Мета даної розвідки – більш цілісно показати історію створення зазначеної монографії від її задуму до виходу у світ.

Зауважимо, що, як свідчив сам В. Голобуцький, свою відому монографічну трилогію з історії українського козацтва він задумав створити у тридцятих роках[5]. Початок створення ж першої великої фундаментальної праці вченого «Черноморское казачество» припадає на 1938 р., як видно зі згадки в його автобіографії, що міститься в архівній справі фонду Казанського держуніверситету (КазДУ). Це був другий рік його викладання в Краснодарському педінституті[6]. У Краснодарі вчений опинився внаслідок розподілу по закінченні аспірантури[7]. В опублікованих спогадах історик зауважував, що рішення повернутися до Краснодару (історик навчався тут у 1920-х рр.) було давно обмірковано. Під впливом розмов з Б. Грековим (науковим керівником в аспірантурі), В. Голобуцький прагнув займатися історією соціальних інститутів запорозького козацтва, але, враховуючи бідність джерел з XVIII і XVII ст., вартувало б звернутися до більш пізнішого періоду. Цей період, коли вказані інститути перебували в розвинутому стані, саме й увібрав в себе історію чорноморського козацтва, а значний комплекс джерел з його історії знаходився в Краснодарі[8]. Матеріли Архіву чорноморського козацтва (інакше – Військового архіву), що

знаходився тут, дозволяли простудіювати історію соціальних інститутів також і запорозького козацтва, причому, в їх розвиненому стані. У даному випадку, В. Голобуцький здебільшого вдавався до ретроспективного методу. Темою ж докторської дисертації вчений вибрав соціальну історію чорноморців.

У столиці кубанського козацтва історик провів майже чотири роки, упродовж яких він мав можливість скрупульозно опрацювати різноманітні джерела Військового архіву. Окрім крайового архівосховища, вчений працював ще й з фондами Крайового історико-краєзнавчого музею[9]. Він також виїжджав для розшуку архівних матеріалів з теми до різних міст регіону, зокрема, до Ставрополю й Орджонікідзе[10]. Перші результати евристичних пошуків в архівосховищах В. Голобуцькому вдалося опублікувати в місцевій газеті «Комсомолець»[11]. Чотири статті у названій місцевій газеті вийшли весною-літом 1941 р. і стали першими публікаціями (й, до речі, останніми – до захисту дисертації в 1947 р.) з теми докторської дисертації. Важливо відзначити, що у цих статтях В. Голобуцького вперше пролунала низка його основних тез концепції про ранній розвиток буржуазних відносин на територіях козацьких військ (запорозького і його епігона – чорноморського).

Трьохрічний термін роботи за направленням молодого спеціаліста скінчився в 1940 р. й історик був взятий на роботу до Ленінградського педінституту, аспірантуру при котрому він закінчив у свій час, але, оскільки, матеріали Військового архіву та інших північнокавказьких архівів ще не були достатньо опрацьовані, то В. Голобуцький взяв річну відпустку в Ленінграді і залишився в Краснодарі[12]. З початком війни вчений повернувся до Ленінграду, звідки був у лютому 1942 р. евакуйований в Татарську АРСР.

Після контузії й інших наслідків перебування в блокадному місті вчений зміг продовжити свою дослідницьку роботу в поєднанні з викладанням у вищій школі лише в 1943 р. у Казані. У столиці Татарії він очолив нещодавно утворену на історико-філологічному факультеті КазДУ кафедру історії народів СРСР[13]. У багатій на книжкові фонди університетській бібліотеці В. Голобуцький приступив до продовження роботи над докторською дисертацією, яку він готував як монографію[14]. Дійсно, у звіті науково-дослідної роботи КазДУ за 1944 р. вказано, що вчений подав до Інституту історії АН СРСР нарис (тобто – монографію) «Соціальна історія запорізьких козаків» (має бути «черноморських» – *С. Ю.*)[15]. Перша її назва (станом на 1943 р.) фіксується як «Колонізація Кубані Чорноморськими козаками в зв'язку з історією Запорізької Січі»[16].

У КазДУ продовжилися апробації положень дисертації-монографії вченого. Вони мали місце, передусім, під час різних конференцій[17], а також і в студентській аудиторії, на засіданнях студентського наукового гуртка. Окрім цього В. Голобуцький проводив засідання кафедри, під час яких виголошував доповіді з соціально-економічної історії козацтва[18]. Підтвердженням цього є їхні назви: «Колонізація Кубані Чорноморськими козаками», «Проблема соціальної еволюції Запорізької Січі в II-й половині XVIII ст.», «Чорноморське козацтво в XVIII ст.» тощо.

Беручи до уваги ту обставину, що в ті роки можливість для істориків з провінції опублікуватися у фахових виданнях була вкрай низькою, В. Голобуцький настійливо добивався від керівництва університету знайти можливість для видання «Учених записок» (інша їхня назва – «Праці кафедри») кафедри історії народів СРСР (чи історико-філологічного факультету) або включення статей співробітників кафедри до чергового випуску «Учених записок» університету[19]. Проте, як зазначається у звіті університету за 1946 р., серйозним гальмом для розвитку наукової діяльності була слабка типографська база внз, що виключало видання збірників[20].

Починаючи з 1944 р. у В. Голобуцького готуються до друку одна за одною кілька статей: «Запорозька сірома» (інший варіант назви – «Соціальна роль запорозької сіроми в XVIII ст.»), «Із історії класової боротьби на Кубані в кінці XVIII ст.» (інший, уточнений варіант назви цієї статті – «Повстання чорноморських козаків 1797 р.» – свідчить про те, що вона ймовірно була тотожна за змістом його газетній статті, котра була опублікована останньою в 1941 р.[21]), «Утікачі та кріпосні на Кубані в дореформений період»[22]. Слід сказати, що статтю «Запорозька сірома» історик ще в 1944 р. подав до московського Інституту історії АН СРСР з метою опублікування в одному з академічних видань[23]. Стаття вийшла вже після захисту дисертації в 1948 р. під іншою назвою[24].

Робота над дисертацією-монографією відбувалася у вкрай важких умовах[25]. Це і холод, незадовільне харчування, брак опалення, нестача електроенергії, врешті – дефіцит паперу[26]. Суттєво утруднювали роботу вченого різні хвороби: наслідки контузії, напади малярії, хвороби очей[27]. В цей час він отримав другу групу інвалідності[28]. Знання цих обставин допомагає усвідомити, за яких «драматичних воістину» (за словами В. Голобуцького) умов працював учений. Обставини, котрі ускладнювали його наукову діяльність, стали фактором затримки написання докторської дисертації, і є промовистою ілюстрацією значення й ролі побутових факторів і чинників надзвичайного характеру в історіографічному процесі, їхнього впливу на інтелектуальну біографію історика.

Дисертація, готова вже в травні 1945 р., не в останню чергу з названих вище причин захищалася 29 жовтня 1946 р.[29] До Ленінградського держуніверситету, де вчений мав намір захищатися, він подав дисертацію літом 1945 р.[30] Іншими причинами затягування захисту, як довідуємося з листа до В. Пічети, були тривалі пошуки опонентів[31]. Утім, у жовтні 1946 р. В. Голобуцький не захистився, оскільки не вдалося зібрати кворуму. Усі формальності були дотримані лише за три місяці (28 січня 1947 р.)[32]. Захист відбувся під час засідання вченої ради історичного факультету ЛДУ, яку очолював декан В. Мавродін[33]. Офіційними опонентами були доктори історичних наук, професори М. Клочков, В. Мавродін, А. Предтеченський[34].

Після захисту дисертації у січні 1947 р. вчений практично відразу намірявся видати монографію і заручився підтримкою ректорату і деканату КаздУ. Від імені ректора і декана в московський Держполітвидав було направлено подання з проханням включити в план видавництва монографію В. Голобуцького обсягом 20 арк.[35] Однак виникла необхідність доопрацювати деякі сюжети. В зв'язку з цим, вчений, після переїзду в Україну працював з матеріалами Архіву Запорізького Кошу[36], а в 1949 р. ще й їздив до Краснодару.

У краснодарському архівосховищі на допомогу В. Голобуцькому прийшов М. Покровський. Разом в архіві історики працювали і до війни[37]. Згідно зі спогадами Г. Чучмая, який у 1945–1951 рр. працював директором місцевого архіву, український історик був настільки короткозорим, що «Покровський вимушений був читати необхідні йому документи, а він, майже впритул нахилившись до столу, записував потрібні йому факти»[38]. Цікаво, що вчені працювали з документами на бочці, яка заміняла їм стіл в імпровізованому «читальному залі» – підвалі архіву[39]; вони, так би мовити, заглиблювалися в історичну давнину методом «глибокого занурення».

Після зазначених доопрацювань монографія була готова в 1950 р. (тоді планувалося видати її українською мовою !)[40]. Як пише В. Голобуцький у листі до М. Тихомирова, вона стала значно покращеним варіантом докторської дисертації[41]. Втім, на заваді виходу у світ монографії В. Голобуцького знову були різного роду (як об'єктивні, так і суб'єктивні) перепони, котрі затягували публікацію. До перепон об'єктивного характеру в першу чергу слід віднести проблеми з фінансовими і технічними можливостями поліграфічної дільниці

АН УРСР[42]. До суб'єктивних (але таких, що в системних умовах тоталітарного ладу ставали об'єктивними) насамперед слід віднести те, що кожне положення наукових праць довгий час перевірялося на предмет відповідності до марксистсько-ленінської теорії. Утім, цю не відповідність легко було знайти, якщо у автора були «доброзичливці». Яркий приклад останнього – доля монографій О. Касименка, Ф. Шевченка та ін.

Як свідчать документи і матеріали НА ІПУ НАН України (та інші джерела) складна доля була і з опублікуванням докторської монографії В. Голобуцького. Аналізуючи усі перипетії з підготовкою і її опублікуванням доходимо до висновку, що мали місце і ті й інші перепони чи обставини. До суб'єктивних, окрім названого вище, передусім, слід віднести перманентне не здоров'я вченого (малярія і хвороби очей). До об'єктивних – надзвичайну завантаженість історика у вузі і в академічному закладі (роками він працював у кількох установах одночасно).

Монографія «Черноморское казачество» не одноразово обговорювалася на засіданнях відділу історії феодалізму, де її інваріанти постійно наражалися на критику «дуже принципових» колег. Зауваження, як правило, стосувалися побудови праці, постановки окремих питань, висновків, повноти використання джерел тощо[43]. Навіть на засіданні вченої ради від 17 липня 1951 р. було зазначено, що «є неправильне розуміння завдань критики, яке виявилося на обговореннях монографій Голобуцького, Шевченка і інших…»[44].

Урешті, у червні 1951 р. монографія отримала рекомендацію до друку (вже на російській мові) вченої ради ІПУ[45]. Книга була включена у видавничий план на 1952 р.[46] Проте, у рішенні Редакційно-видавничої ради (РВР) АН УРСР від 7 липня 1952 р. вказувалося таке: «У зв'язку з ти, що автор не погодився з зауваженнями, що висловлені були під час обговорення монографії на вченій раді Інституту історії, і рецензією Ф.О. Ястребова, – вважати за доцільне надіслати зазначену монографію на додаткове рецензування до Інституту історії АН СРСР»[47].

Щоби забезпечити проходження монографії на відділі, вченій раді й РВР АН УРСР, В. Голобуцький був вимушений кілька разів звертатися за рецензіями до незаангажованих інститутськими інтригами зовнішніх експертів з Росії. Логічно, щоби відгуки писали опоненти вченого по докторському захисту, але з них подав рецензію лише В. Мавродін (очевидно – позитивну)[48]. Ще один опонент по захисту В. Голобуцького М. Клочков, найбільш ознайомлений з фондами Чорноморського козацького війська не писав рецензії з причини незадовільного стану здоров'я[49]. Третій опонент – А. Предтеченський – фахівець із російської історії другої половини XVIII–XIX ст. в цей період зазнав репресій (його звільнили з роботи в ЛДУ в березні 1951 р.)[50], а тому, вочевидь, звертатися до нього було не зручно.

Надалі виникала необхідність для опублікування монографії в зовнішніх рецензіях. Їх писали М. Тихомиров (експерт ВАК), О. Дружиніна (провідний фахівець з періоду і теми вченого), С. Окунь (колега В. Мавродіна по ЛДУ, але відзив писав за дорученням Інституту історії АН СРСР). Чи надав свій відзив М. Тихомиров невідомо, але обидва інших дослідника це зробили. Відзиви були загалом позитивні. О. Дружинина, серед іншого, назвала дослідження «дуже солідним і цінним», яке відрізняється «свіжістю і багатством джерел», написане «доброю літературною мовою, ясною і виразною». Його теоретичне значення у світлі дискусій про генезис капіталізму тощо, на думку московської дослідниці, вимагає скорішого опублікування праці[51]. С. Окунь (надіслав свій відгук у серпні 1953 р.), зокрема зазначив, що монографія В. Голобуцького написана «на основі воістину величезного матеріалу», відповідає всім вимогам, що висуваються до праць, котрі видаються АН СРСР[52].

Проте, як припускаємо, інтриги «доброзичливців», дискусійність деяких положень В. Голобуцького (про початки генезису капіталізму) і перепони об'єктивного характеру (слабкість поліграфічної дільниці) затягнули видання монографії до 1956 р. Тим часом В. Голобуцький кілька років (з 1949 р.) поспіль розробляв планову тему про соціально-економічні відносини на Запоріжжі у XVIII ст. Ця тема знаходила своє відображення в опублікованих чи підготовлених до друку статтях[53] і, навіть в підготовленій у 1952 р. (!) монографії[54]. Тому В. Голобуцький вирішив доповнити ретроспективний розділ відповідними матеріалами з названої теми і, певною мірою, поєднати обидві теми в одній монографії. У зв'язку з цим він дав іншу назву – «Запорожская Сечь и черноморское казачество» (обсяг 30 арк.)[55]. Зауважимо, що в опублікованому у 1956 р. варіанті під назвою «Черноморское казачество» (російською мовою) зазначене поєднання має місце: перший розділ (досить великий за обсягом) монографії був присвячений показу соціально-економічного розвитку Запоріжжя у другій половині XVIII ст.[56]

У серпні 1954 р. була винесена постанова вченої ради Інституту історії про опублікування монографії «Запорожская Сечь и черноморское казачество». У видавничому плані інституту монографія була заявлена на наступний рік, але меншим обсягом (20 арк.) і (що цікаво!) українською мовою[57]. Враховуючи, що розподіл матеріалу у монографії був наступним – 10 арк. з теми «Запорізька Січ» і відповідно 20 арк. з теми «чорноморське козацтво»[58], то, вірогідно, що намічалося видати лише початковий варіант монографії, в основу якого було покладено матеріали докторської дисертації. Втім, у РВР АН УРСР урешті направили варіант у 25 арк.[59]

Однак, на середину жовтня 1954 р. знову було заплановано чергове обговорення монографії на відділі історії феодалізму, а в цей час Президія АН УРСР видала розпорядження про те, що рукописи, котрі планується передати до видавництва, мають бути здані до 1 жовтня[60]. Вченому ж треба було врахувати нові зауваження (основні з них зводилися до необхідності обгрунтування часу початку розвитку капіталізму в Україні і на Кубані), які пролунали під час обговорення (в цілому відділ рекомендував книгу до друку). Відмітимо, що тоді Ф. Шевченко запропонував змінити назву монографії (очевидно – залишити лише другу частину «черноморское казачество»). Зауважимо, що обговорення монографії переросло в дискусію з проблеми розвитку капіталістичних відносин у Росії та Україні XVIII ст. (взяли участь А. Барабой, В. Дядиченко, О. Касименко, М. Лещенко, Д. Мишко, І. Слабєєв, Ф. Шевченко та ін.)[61]. Отже, вихід книги затримався ще на один рік. У грудні 1955 р. вже фігурує її назва як «Черноморское казачество. Исследование истории социально-экономических отношений»[62].

Названа монографія врешті вийшла у 1956 р., але і по виході її не залишали в спокої «доброзичливці» (як і докторські монографії О. Касименка і Ф. Шевченка), намагаючись дискредитувати її через рецензію в провідному журналі «Вопросы истории». Щоправда, після втручання академіка М. Тихомирова з цього нічого не вийшло. Проте академік посприяв тому, щоби ґрунтовну рецензію (загалом позитивну) опублікував його учень – ростовський історик О. Пронштейн[63]. Розлогу рецензію в «УІЖ» подала О. Компан[64]. Інші рецензії також опублікували українські науковці[65], а ще одну (в ній розглядалась також монографія «Запорожское казачество») німецький історик, директор Інституту славістики Е. Вінтер[66]. Позитивно згадувалася монографія також в історіографічній праці українського емігрантського історика О. Оглобліна[67].

Фундаментальна монографія «Черноморское казачество» вийшла непоганим як для наукового видання накладом – 2500 примірників, але значно меншим ніж (також російськомовне) «Запорожское казачество» (10 тис.)[68]. Останнє було до того ж перевидано українською мовою 1994 р. (наклад не зазначено). Друга частина трилогії «Запорізька Січ

в останні роки існування» (1961 р.)[69], хоча і вийшла маленьким накладом (1 тис.), однак перевидана в наш час. Ураховуючи попит на ґрунтовні праці з історії козацтва бажано було б перевидати українською мовою докторську монографію В. Голобуцького, яка і в наш час не втратила своєї наукової актуальності[70].

Отже, монографія «Черноморское казачество» створювалася впродовж багатьох років. Від задуму (1938 р.) її створення (в усякому випадку – з моменту початку роботи над нею) до публікації (1956 р.) пройшло майже 20 років. Положення праці зазнали апробацій фактично від початку роботи над нею в Краснодарському педінституті – серед студентства, а згодом продовжилися в більш різноманітних формах у КазДУ. Основна робота з її написання проходила у роки Великої Вітчизняної війни у вкрай важких умовах, але незважаючи на них вчений завершив її (дисертаційний варіант) у 1945 р. Наступною віхою на шляху до опублікування монографії став захист у 1947 р. докторської дисертації. Ця подія призвела у тому ж році до спроби подання рукопису КазДУ до московського видавництва з метою опублікування. Проте, від'їзд В. Голобуцького до України зупинив цю спробу видання однієї із головних праць вченого. Специфіка роботи вченого в ІІУ АН УРСР сприяла доопрацюванню монографії, зокрема, матеріалами з київських і краснодарських архівосховищ. Утім, з низки причин, здебільшого суб'єктивних, справа з опублікуванням монографії невиправдано загальмувалася роками. Врешті, її вихід у світ у 1956 р. став значною подією у розвитку історичного козакознавства СРСР.

---

[1] *Шмидт С.О.* О методике выявления и изучения материалов по истории советсокй исторической науки // Труды МГИАИ. – Т. 22. – М., 1965. – С. 33.

[2] *Найденов М.Е.* Проблемы периодизации советской исторической науки // История СССР. – 1961. – №1. – С. 95.

[3] *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 414 с.

[4] Юсов С. Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 89–105; *Його ж.* Листи Володимира Голобуцького до Володимира Пічети як джерело до реконструкції інтелектуальної та буденної біографії українського історика // Спеціальні історичні дисципліни. Вип. 13. – К., 2006. – С. 252–280; *Його ж.* Виникнення та перші апробації концепції В. Голобуцького про буржуазний розвиток на землях Нової Січі й Чорноморського козацького війська // Український історичний збірник-2006. Вип. 9. – К., 2006. – С. 437–447; Казанський період життя та діяльності В.О. Голобуцького (1943–1947 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. –Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 183–197 тощо.

[5] *Голобуцький В.О.* Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С. 3.

[6] Национальный архив Республики Татарстан (НАРТ). – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 11.

[7] *Голобуцкий В. А.* Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 125; Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга (ЦГА СПб.). – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4.

[8] *Голобуцкий В. А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 125.

[9] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 148. – Л. 51.

[10] Там же. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3.

[11] *Голобуцкий В. А.* Уничтожение Запорожской Сечи и начало образования Черноморского казачьего войска // Комсомолец (г. Краснодар). – 1941. – 23 марта – № 36 (522). – С. 3; *Его же.* Образование Черноморского казачьего войска // Комсомолец. – 1941. – 2 апреля. – № 40 (526). – С. 3; *Его же.* О социальных отношениях в Черноморьи // Комсомолец. – 1941. – 16 мая. – № 59 (545). – С. 3; *Его же.* «Персидский бунт» 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня. – № 66 (552). – С. 2.

[12] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3–3(зв.).

[13] *Ермолаев И. П., Вышленкова Е. А*. Кафедра отечественной истории до XX в. // Жить историей: 60 лет историческому факультету Казанского университета / Отв. ред. проф. Ю. И. Смыков. – Казань, 1999. – С. 13.
[14] *Голобуцкий В. А*. Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.
[15] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 102. – Л. 9.
[16] Там же. – Оп. 2. – Ед. хр. 28 – Л. 1.
[17] Национальный музей Республики Татарстан. – Фонд письменных источников. – Папка № 324. – Документ без номера. – Л. 4; НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 28 – Л. 1.
[18] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 26. – Л. 21; Там же. – Ед. хр. 27 – Л. 2 (об.); Там же. – Ед. хр. 28 – Л. 1; Там же. – Ед. хр. 52. – Л. 17.
[19] Там же. – Ед. хр. 53. – Л. 3; Там же. – Ед. хр. 56. – Л. 1, 5.
[20] Там же. – Оп. 29. – Ед. хр. 129. – Л. 134.
[21] Пор. з назвою: *Голобуцкий В. А.* «Персидский бунт» 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня.
[22] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 56. – Л. 1, 2 (об.); Там же. – Ед. хр. 36. – Л. 3 (об.); Там же. – Ед. хр. 39. – Л. 1; Там же. – Оп. 29. – Ед. хр. 129. – Л. 27.
[23] Див.: Там же. – Оп. 2. – Ед. хр. 33. – Л. 1 (об.); *Юсов С.* Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період. – С. 95.
[24] *Голобуцкий В*. Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 71–84.
[25] *Юсов С*. Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період. – С. 94-95; Його ж. Казанський період життя та діяльності В.О. Голобуцького. – С. 190–191.
[26] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 92. – Л. 3(зв.), 73(зв.); *Казанский университет*. 1807–1979: Очерки истории. – Казань, 1979. – С.152; *Селицкий В.И*. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) // История Казанского государственного университета имени В.И. Ульянова-Ленина. (Материалы к обсуждению) / Под общ. ред. ректора, проф. Д.Я. Мартынова. – Казань, 1954. – С. 289.
[27] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 92. – Л. 65(зв.); Там же. – Ед. хр. 151. – Л. 29; Архив Российской Академии наук (АРАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1, 3(зв.), 6(зв.).
[28] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3(зв.).
[29] ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 52.
[30] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3(зв.).
[31] АРАН. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед.хр.176. – Л. 1(об.).
[32] ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 64.
[33] *Брачев В. С., Дворниченко А. Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С. 266.
[34] ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15.
[35] НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 81.
[36] АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
[37] *Юсов С.* Кубанський період у житті В.О. Голобуцького // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К., 2008. – С. 257–268.
[38] Государственный архив Краснодарского края. – Ф. р-1700. – Оп. 2. – Ед. хр. 926 г., т. 5. – Л. 119; См. также: Екатеринодар – Краснодар. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях… Материалы к Летописи / Ред. Составитель И. Ю. Бондарь (ЦДНИКК). Коллектив авторов. – Краснодар, 1993. – С. 661.
[39] Государственная архивная служба Краснодарская края. К 85-летию создания / Сост. И.Ю. Бондарь, А.М. Беляев. – Краснодар, 2005. – С. 232.
[40] НА ІПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк. 26.
[41] АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
[42] Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІПУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 733. – Арк. 1-24; Там само. – Од. зб. 763. – Арк. 33.
[43] Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 4.
[44] Там само. – Од. зб. 295. – Арк. 52.
[45] Там само.. – Од. зб. 285. – Арк. 26.

[46] Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 26.
[47] Там само. – Од. зб.342. – Арк. 83.
[48] АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
[49] Там же. – Л. 7.
[50] *Брачев В. С., Дворниченко А. Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 253–255.
[51] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 365. – Арк. 35–41(зв.).
[52] Там само. – Од. зб. 411. – Арк. 98–101.
[53] Там само. – Од. зб. 464. – Арк. 28.
[54] Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 29.
[55] Там само. – Од. зб. 464. – Арк. 62.
[56] *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество. – С. 16–110.
[57] НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 455. – Арк. 363.
[58] Там само. – Од. зб. 476. – Арк. 164.
[59] Там само. – Од. зб. 346. – Арк. 58, 82.
[60] Там само. – Од. зб. 457. – Арк. 83, 108.
[61] Там само. – Од. зб. 521. – Арк. 23–24; Там само. – Од. зб. 519-520. – Арк. 5.
[62] Там само. – Од. зб. 596-597. – Арк. 13(зв.).
[63] АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 17–17(зв.), 20 (зв.); *Пронштейн А. П.* [Рец.]: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956 // Вопросы истории. – 1957. – № 4. – С. 156–162.
[64] *Компан О. С.* Книга про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // УІЖ. – 1958. – № 1. – С. 156–160.
[65] *Книга з історії козацтва* // Вечерній Київ. – 1956. – 21 листопада. – С. 3; *Литвинов В.* Цінна праця з історії чорноморського козацтва. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянська Буковина. – 1956. – 8 лютого. – С. 3; *Чунтулов В.* Серьезный труд по истории казачества [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Советская Украина. – 1956. – Кн. 11. – С. 185–187; *Літаш І.* Книга про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянський Крим. – 1957. – 31 серпня. – С. 4; *Чунтулов В. Г., Вовк А. А.* Історичне дослідження про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 11. – С. 71–74; *Тимошенко В.* Трилогия о запорожских казаках. [Рец.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР. 1957; *Його ж.* Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956; *Його ж.* Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961] // Советская Украина. – 1962. – № 6. – С. 181–183.
[66] *Winter E.* Die Geschichte des kozsakcutums // Zeitschrift für slawistik. Bd. I., Heft I. – Berlin, Academie-Verlag, 1958. – S. 135–136.
[67] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 69–72.
[68] *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
[69] *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734 – 1775 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
[70] Див., напр.: *Ратушняк В. Н.* В. А. Голобуцкий – советский исследователь истории черноморского казачества // Проблемы историографии и культурного наследия народов Кубани дореволюционного периода. Сб. науч. трудов. – Краснодар, 1991. – С. 99–107; *Жукова А. С.* О взглядах Ф. Е. Щербины и В. А. Голобуцкого на некоторые вопросы предистории Екатеринодара // Тезисы научно-практической конференции, посвященной 210-летию города Краснодара (13 сентября 2003 г.). «Екатеринодар-Краснодар. 1793 – 2003. Вчера, сегодня, завтра». – Краснодар, 2003. – С. 150–153; *Авраменко А. М., Фролов Б. Є, Чумаченко В. К.* Розділ 18. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 367, 372, 373; *Матях В. М.* Розділ 21. Козакознавчі студії в українській історіографії // Там само. – С. 525.

Чебан Марина
(Львів)

МИКОЛА АНДРУСЯК ЯК ІСТОРИК Й ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

Микола Григорович Андрусяк (1902–1985) досі є недостатньо відомою постаттю в українознавстві, хоча займав помітне місце в українському науковому й громадському житті 30–40-х років XX ст. Він залишив по собі пам'ять як дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, директор Інституту історії України у Києві (1941–1942). Під час Другої світової війни історик був змушений покинути рідні терени і досліджувати історію України вже на еміграції. Годі шукати бодай якоїсь згадки про нього у радянських виданнях – всіх тих, хто покинули рідну землю, називали зрадниками, не вартими уваги. Однак, із здобуттям Україною незалежності, постала потреба повернути імена видатних науковців, письменників, громадських діячів, перевидати їхні праці, упорядкувати архіви в Україні та діаспорі. Заслуги Миколи Григоровича Андрусяка спонукають до поглибленого вивчення його життєвого шляху, громадської, культурно-освітньої та наукової діяльності, що дозволить не лише відтворити біографію вченого, а й осмислити місце і роль в новітній історії нашої держави.

Микола Андрусяк народився 20 лютого 1902 р. у селі Переволочній Золочівського повіту в Галичині (тепер Буський район Львівської області)[1]. Він був четвертою дитиною і єдиним сином в селянській родині Григорія Андрійовича Андрусяка й Анастасії Андріївни Рудко[2]. Про дитячі та юнацькі роки майбутнього історика відомо небагато, здебільшого, із фрагментарних спогадів та автобіографії, доведеної до 1932 р.

Микола навчався у народній школі. Оскільки першим селянином з Переволочної, що здобув вищу освіту був директор «Народного Дому» у Львові, москвофіл Василь Лагола, деякий час у селі переважали москвофільські настрої. «Переважно москвофільського напрямку держалася інтелігенція, що вийшла з переволочанських селянських родин, – Лаголи й споріднені з ними Івахови й Рудки. Останні й були рідною моєї матері»[3], – згадував він. Однак батько Григорій Андрійович прагнув бачити Миколу священиком і був переконаний, що так станеться, якщо син «держатиметься української партії»[4]. Тому й віддав його 2 лютого 1913 р. до Бродівської гімназії. Вчинок батька не схвалили дядьки Миколи Андрусяка по лінії матері, Іван та Михайло Рудки, але саме це допомогло Григорію Андрійовичу уникнути Талергофу, куди потрапили старенькі неписьменні селяни Андрій та Катерина Рудко, батьки його дружини. У цей концтабір, як відомо, австрійська військова адміністрація запроторила тисячі українців, насамперед москвофілів.

Однак, як свідчать шкільні свідоцтва у Бродах, Микола закінчив лише перший клас[5]. Навчання перервала Перша світова війна. Три роки лихоліття він пробув у рідному селі, втративши надію на закінчення гімназії, оскільки у 1916 р. його батька мобілізували до цісарської армії. Поновити гімназійні студії йому вдалося за сприяння односельчанина, викладача Української приватної гімназії в Яворові Петра Івахіва. Він переконав матір Миколи відправити сина до Яворова, аргументуючи тим, що «там можна було дешево прожити»[6]. Як згадував М. Андрусяк, завдяки о. Івахіву, він добрався до Яворова та оселився там у передміщанина на Загородах, Гриця Балакима. Проте навчання в

українській приватній гімназії теж тривало недовго, до першолистопадового повстання 1918 р. Після розпаду Австро-Угорської імперії та проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) молодий гімназист два тижні «ходив вартувати біля різних магазинів, опісля ж, коли вже змобілізовано відповідну кількість війська» зміг повернутися додому. В цьому йому допоміг отець Чайківський, який в урядових справах їхав до Тернополя і підвіз Миколу через Вишеньку, Жовкву та Жовтанці до Красного. Про цю подорож Андрусяк залишив цікаві подорожні згадки[7].

Поновлювати навчання Миколі довелося вже в новоствореній Державній українській гімназії в Золочеві. Тут він не закінчив навіть четвертого класу, бо 23 травня 1919 р., під час наступу армії Галлера у Східну Галичину, зголосився до Української Галицької Армії (УГА), в якій служив до ліквідації в кінці квітня 1920 р.[8] Про фронтовий період життя, вишкіл та виховання стрілецтва М. Андрусяк написав декілька історико-мемуарних студій[9]. Невдовзі він вступив до Армії УНР, навчався в юнацькій школі в Станиславові, яка влітку 1920 р. функціонувала в колишньому будинку місцевої в'язниці. Поряд з навчанням військової справи там проводилися лекції на актуальні суспільно-політичні теми відомих українських урядовців, зокрема міністрів уряду УНР Івана Фещенка-Чопівського (про економічні основи самостійної України), Осипа Безпалка (про український національний державний світогляд) та ін. Цикл доповідей про українське національне державне будівництво виголосив генерал Микола Шаповал. Отже, світогляд майбутнього історика формувався під впливом національно-визвольних змагань, свідком і учасником яких він був[10].

22 листопада 1920 року над Збручем, коло Підволочиська, війська УНР склали зброю. Після цього М. Андрусяк залишив своїх придніпрянських товаришів по зброї, і переодягнувшись у селянське вбрання (щоб уникнути інтернування) подався до рідного села[11].

Повернувшись додому, він вирішив продовжити навчання та декілька місяців готувався до вступних іспитів у сьомий клас Львівської академічної гімназії, які успішно склав у червні 1921 р. М. Андрусяк закінчив гімназію наприкінці травня 1923 р.[12]

Впродовж наступних п'яти років (1923–1928) він навчався в Львівському університеті ім. Яна Казимира, спочатку на філософському відділі, а згодом (після його поділу на гуманістичний і математично-природничий) на гуманістичному[13]. В цей час на факультеті остаточно сформувалися наукові школи польських істориків, відомими представниками яких були вихованці проф. Францішека Ксаверія Ліске – Людвіг Фінкель, Францішек Буяк, Станіслав Закшевський та ін.

М. Андрусяк відвідував семінар з польської історії епохи середньовіччя під керівництвом професора-медієвіста, завідувача кафедри польської історії (з 1907 р.) Станіслава Закшевського. Під час навчання студент заробляв просвітянськими лекціями, і лише на четвертому році навчання, за сприяння С. Закшевського, почав отримувати щомісячну стипендію (45 золотих). За його порадою записався Андрусяк і на п'ятий рік. Професор давав своїм студентам опрацьовувати теми польсько-українських відносин, причому українцям, переважно з національної історії. (Щоправда, окремі сучасні дослідники вважають, що він мав антиукраїнські настрої)[14]. Студент згадував: «вже на просемінарі звернув проф. Закшевський на мене увагу через те, що я часто збирав голос у дискусії. Тому й прийняв мене на семінар, звільняючи від вступного передсемінарійного колоквіуму»[15]. Відвідуючи семінар початкуючий дослідник отримав завдання написати рецензію на працю А. Лукашевського, присвячену гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Відтак йому довелося проаналізувати політику короля Владислава IV (1632–1648) щодо православних в Польщі. Зацікавившись становищем Унійної церкви в

XVII ст., Микола Андрусяк попросив професора допомогти у вивченні життєпису львівського єпископа Йосифа Шумлянського. Він досліджував невикористані матеріали у львівських архівних збірках. С. Закшевський схвалив намір молодого дослідника[16]. Вже у 1931 р. М. Андрусяк у Львівському університеті захистив докторат, присвячений Й. Шумлянському, та отримав звання доктора філософії (18 березня)[17].

Значну підтримку молодому вченому надали й українські науковці, зокрема Іван Крип'якевич та Михайло Грушевський. Останній, як керівник Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) потребував інтенсивних контактів з колегами-галичанами, оскільки планував продовжити археографічну працю, започатковану у львівський період своєї наукової діяльності, та опрацьовувати матеріали архівосховищ і бібліотек Москви, Ленінграда, Львова, Кракова, Варшави, Відня, Парижа, Ватикана. Досліджувати фонди українського походження, які перебували поза межами УРСР, йому допомагали співробітники Наукового товариства ім. Шевченка у Львові[18], зокрема Іван Крип'якевич. За його згодою у Львові організовано групу співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН, опираючись на яких, М. Грушевський приступив до створення бібліографічного реєстру «Західна Україна». Новий реєстр книг, статей і рецензій охопив широкий спектр наукових проблем – археологію, матеріальну культуру, мистецтво; соціальну, культурну та політичну історію (включно з економікою, правом, історичною географією, й допоміжними науками); мову і літературу (театр, критика), етнографію та фольклор, краєзнавство, некрологію, біографістику[19].

За сприяння І. Крип'якевича, збирати бібліографію доручили випускнику університету Миколі Андрусяку[20]. Вже в грудні 1928 р. М. Грушевський отримав першу частину карток і вислав до Львова гонорар (70 доларів) для І. Крип'якевича та М. Андрусяка. Оплачувалася робота по 7,5 американських центів за одну анотовану бібліографічну карточку. Після року такої співпраці Грушевський скаржився Крип'якевичу, що бібліографічні картки, виписані Андрусяком, при перевірці містять неточності. Однак, незважаючи на певні огріхи, закликав продовжувати її упорядкування[21]. Як історик-початківець і працівник Бібліотеки НТШ Микола Андрусяк підготував західноукраїнську бібліографію за 1928 р., опубліковану в двох випусках київського журналу «Україна» (1929). Також він зібрав інформацію про видання першої половини 1929 р., яку надіслав М. Грушевському[22]. Однак її друк заборонила радянська цензура[23].

У автобіографії М. Андрусяк згадував про цю співпрацю так: «Мушу зазначити, що видатки, зв'язані з докторськими іспитами й промоцією, покрив я завдяки щедрій допомозі акад. Михайла Грушевського, який за посередництвом д-ра Крип'якевича платив мені за збирання бібліографічних матеріалів. Я сподівався співробітничати в його історичних видавництвах і тим віддячитися заслуженому батькові української сучасної історіографії, одначе, на жаль, наслідком його теперішньої долі й упадку видавництв не можу цього сповнити»[24].

М. Андрусяк був досить активним у громадському житті студентства. У 1926 р. з ініціативи Іллі Витановича (Барана) (історика господарства, з 1937 р. директора Кооперативного ліцею у Львові), Івана-Костянтина-Онуфрія Гладиловича (політичного діяча та журналіста), Романа Зубика (історика Львова, економіста), Миколи Пасіки (з 1926 до 1939 р. співредактора львівських газет і журналів «Поступ», «Нова Зоря», «Батьківщина» та ін.) при «Студентській громаді» постала нова секція студентів-істориків – «Історичний кружок». М. Андрусяка вибрано до її складу, а вже на другому засіданні призначено керівником[25]. Серед матеріалів особистого фонду М. Андрусяка збереглося посвідчення члена товариства[26].

На зібраннях Секції виголошувалися реферати, зокрема М. Андрусяком: «Ідеологія українських суспільних верств на Україні в першій половині XVII ст.», «Про інтерпретацію історичних джерел», «Яка користь є для студента-історика з власної фахової організації», «Записки хорвата Ю. Крижанича про Україну», «Праця українських істориків за царського режиму», «Нерозв'язані питання в українській історіографії» та «Досліди над минулим України». Наприкінці 1926 – початку 1927 р. через внутрішні суперечки в товаристві М. Андрусяк, І. Гладилович та М. Пасіка спробували відокремити «Історичний кружок», а згодом просили дозволу в ректораті університету заснувати окреме науково-історичне «Товариство студентів-українців гуманістичного Виділу Львівського університету», однак безуспішно[27]. М. Андрусяк згадував, що Університетський сенат не дозволив відкриття останнього через термін «українців», а тогочасний ректор-палеонтолог Юзеф Сємірадзький заявив, що «сам з Харкова, але там населення не говорить по-українськи, тільки по-малоруську»[28].

Члени секції «Студентської громади» написали листа до М. Грушевського з пропозицією співпраці. У відповідь Грушевський запропонував опрацьовувати матеріали, що стосувалися Галичини австрійського періоду та надіслав примірники двомісячника «Україна», «Наукового збірника Історичної секції ВУАН» та 4 том своєї праці «Історія української літератури». Так було започатковано бібліотеку «Історичного кружка», яку доповнив І. Гладилович[29]. За два роки секція зібрала бібліотеку, у якій, зокрема, був комплект «Історії України-Руси» М. Грушевського. М. Андрусяк згадував, що Грушевський «по-батьківському ставився до молодих істориків. Тому на 60-ліття історика в 1926 р. студентський «Історичний кружок» надіслав йому зі Львова вітальну телеграму. На жаль, у листопаді 1928 р. польські студенти напали на Академічний Дім, де містилася бібліотека «Історичного кружка», і під час погрому її знищили. Після того, як М. Андрусяк склав повноваження голови, секцію очолив Микола Дужий, а невдовзі «речник крикливої націоналістичної молоді Володимир Янів»[30].

У листопаді 1928 р. М. Андрусяк склав науковий учительський іспит з історії (головного предмету) і німецької мови (додаткового) та звернувся, як колишній учень Академічної гімназії, до голови «Рідної школи» у Львові, філолога Іллі Кокорудза (1927–1933) з проханням допомогти влаштуватися на роботу. Заручившись його підтримкою, молодий вчитель, отримав посаду в гуманітарній дівочій гімназії «Рідної школи», і з кінця грудня 1928 р. до кінця червня 1929 р. викладав німецьку мову в нижчих класах[31].

Подальшому вчителюванню завадила військова служба[32]. У серпні 1929 р. М. Андрусяка мобілізовано до Війська Польського, де закінчив школу підхорунжих. «Покликано мене до школи підхорунжих резерви піхоти в Замброві, ломжинського повіту на захід від Білостоку. – згадував він. – Тут було нас українців більше тридцятки. Відносини були можливі. Якщо було в мене нагадування на військо, то тільки тому, що воно відірвало мене від праці. Тому старався я спершу викрутитися вдаючи хворого, одначе безуспішно»[33].

Згадуючи про службу він також зауважив, що його як передплатника «Діла» (неофіційного органу найбільшої української партії – Українського національно-демократичного об'єднання) військове командування внесло в список «неблагонадійних... Побоюючись, мабуть, щоб я як простий солдат не ширив протидержавного духа серед солдатів, задержано мене в підхорунжівці... З кінцем червня 1930 р. закінчився курс підхорунжівки і я від'їхав до Варшави на Цитаделю, до 30-го піхотного полка з шумною назвою «Strelców Kaniowskich» (Канівських стрільців). Тут вдалося мені прочитати тайну опінію про мене із замбрівської школи. Звучала вона ось так: «Інтелігентність посередня, дисципліна значна, вишкіл задовільний, старанність значна, службова лояльність значна,

державна лояльність під знаком запитання, моральна цінність достатня, зовнішній вигляд пересічний, володіння командами пересічне, володіння стройовими командами непевне, поведінка на службі цілком добра, поза службою дуже добра. Взагалі – задовільний. Надається на командира секції і дружини»[34]. В 30-ому піхотному полку він проходив перепідготовку двічі: з 5 жовтня до 15 листопада 1931 р. та з 13 червня до 23 липня 1932 р. Як і в підхорунжівці отримував українські часописи («Діло», «Нову Зорю», «Новий Час»), через що довкола нього гуртувалися земляки-українці. Траплялося, що підстаршина, побачивши в його руках українську газету й озирнувшись, чи не йде хто з вищої влади, говорив до Андрусяка українською мовою. Історика дивувало: серед військовиків є стільки земляків. Польські старшини не могли не звернути уваги на старшину, який отримував національні видання, тож часто обговорювали з ним польсько-українські відносини, однак М. Андрусяк шкодував, що з огляду на мундир не міг відверто висловлюватися на цю тему[35].

Про службу він згадував, що спочатку його пригноблював сам вигляд польського мундиру, та після закінчення був задоволений, що отримав військове звання. «Перші військові вправи були для мене справжнім відпочинком, а вже другі не тільки відпочинком, але й розрадою після цього факту, коли мене Виділ НТШ безцеремонно звільнив з функції бібліотечного урядовця. Наслідком цього моя майбутність є під знаком примусової голодівки»[36]. Далі М. Андрусяк згадував: «Судилося мені жити в часі, в якому нема місця для інтелігентів без родинних зв'язків із «заслуженими патріотами та батьками народу» – в українських установах. Не зважаючи на те, що я вигребую дещо з минулого України, нема для мене місця ні в школах «Рідної школи», ні в «Бібліотеці НТШ»[37].

Викладаючи в гуманітарній гімназії «Рідної школи» у Львові, він щомісячно отримував 96 злотих. Пішовши на військову службу, Микола не встиг отримати платні за червень 1929 р. і вирішив ці кошти залишити на потреби «Рідної школи». На його запит, куди були спрямовані гроші, директор історик Омелян Терлецький «щось мняв, що мусить пошукати, куди вони пішли й на тому скінчилося» – так записав в автобіографії М. Андрусяк (вересень 1932 р.)[38]. З листування відомо продовження цієї справи[39]. У листі від 5 жовтня 1932 р. повідомлялося, що гроші отримав дійсний член НТШ, математик Мирон Зарицкий, і Миколі Андрусяку треба звертатися до нього. На докір щодо звільнення з гімназії зазначено, що його ніхто не усував з посади, а він втратив її через покликання до військової служби[40]. В листі від 21 лютого 1933 р. Андрусяку повідомляють, що М. Зарицький переслав частину грошей, які можна отримати[41].

М. Андрусяк співпрацював з багатьма галицькими ученими, однак взаємини з деякими складалися не дуже добре. Сповнений енергії та схильний до дискусій запальний історик зазнав чимало поневірянь у пошуках роботи. Недарма відомий сходознавець Омелян Пріцак, згадуючи Миколу Андрусяка, характеризував його як «людину тяжкої вдачі»[42]. Ймовірно, саме емоційний характер М. Андрусяка, призвів до конфлікту з відомим радянофілом – головою НТШ, академіком ВУАН Кирилом Студинським. Андрусяк згадував, що останній прагнув «обсадити товариство своєю родиною, весь час докучав мені, щоб я йшов на вчительську роботу… Студинський не міг знести мене; коли Історично-Філософічна Секція вибрала мене дійсним членом, очорнював, як тільки міг, перед проф. Кордубою мою дотеперішню наукову працю. Для мене було дивним, чому він не висловив своїх гадок мені, бож пречінь як старша людина й голова товариства, якого я був урядовцем, міг це зробити. Та інтригуючи проти мене, він навіть не здогадувався, що мені на жадних почестях не залежить. Свій вибір на дійсного члена вважав я тільки наложення на мене обов'язку працювати для української науки, що я робив досі по змозі й без того титулу. А тепер й після остаточного затвердження мене дійсним членом не знаю,

чи зможу виконати вложений на мене обов'язок після відібрання мені змоги проживати у Львові. Тому більше послідовно поступив би виділ НТШ, якщо б редукуючи мене одночасно й не затвердив мене дійсним членом»[43]. У 1932 р. М. Андрусяк залишив посаду бібліотекаря, хоча того ж року його обрано дійсним членом Історично-філософічної секції НТШ[44].

У 30-х роках галицькі часописи «Діло», «Життя і знання», «Нова Зоря», «Літопис Червоної Калини», «Яворівщина», «Мета», «Новий час» та інші публікують численні історичні студії молодого доктора[45]. Бажаючи працювати для всього українського народу, а не для однієї партійної групи, він не відмовлявся від написання статей. Зокрема, завдяки «особистій приязні з товаришем по фаху й ровесником І. Гладиловичем помістив я статейку в редагованому ним «Поступі»[46], хоч я стояв від ідеологічної групи, що біля нього гуртувалася, осторонь. Коли ж звернувся до мене дир. Антін Крушельницькій із зазивом співробітничати в «Нових шляхах»[47], що – по його словам – мали бути літературно-науковим журналом на національній безпартійній плятформі, я також згодився, вірючи йому на слово[48]«.

Його надалі цікавили проблеми церковної та козацької тематики. За порадою Івана Кревецького нагромаджував матеріали про діяльність «Галицько-Руської Ради» в 1848–1851 рр., писав огляди української історіографії 1921–1930 рр. до авторитетного часопису «Kwartalnik hitoryczny». Велику допомогу М. Андрусяку надавав літературознавець М. Возняк, який «виводив» його на краківські та варшавські книгозбірні, архіви та приватні колекції, допомагав матеріально, «навіть в останні часи рятував перед голодівкою»[49].

Упродовж 30-х років опубліковано низку праць Миколи Андрусяка, серед яких дослідження з історії козаччини – «Зв'язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII»[50], «Мазепа і Правобережжя»[51], «До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668–1669 рр.»[52]; української Церкви – «Й. Шумлянський: перший уніатський Львівський єпископ (1667–1708)»[53]; національно-визвольної боротьби в Галичині – «Нариси з історії галицького москвофільства»[54], «Чи був москвофілом М. Качковський?»[55]; історіографічні огляди[56] та ін. Завдяки цим роботам, він став відомим істориком.

У 1936–1939 рр. М. Андрусяк викладав на неофіційному Семінарі історії України для українських студентів Львівського університету, організованому при НТШ з ініціативи Теофіла Коструби. Керівником та одним з його головних викладачів був І. Крип'якевич[57]. Секретарем семінару став Олександр Домбровський, а викладачами Омелян Терлецький, Теофіл Коструба, Микола Андрусяк. Згодом О. Домбровський згадував: «М. Андрусяк викладав головно ділянку методології історичних дослідів. Молодий ще тоді й повний емоцій викладач звик був не раз випитувати студентів з виложеного матеріалу, вимагаючи підготування з викладу на виклад»[58]. Водночас він був членом Комісії старої історії України НТШ у Львові[59], Комісії нової історії України (заступник голови)[60], відвідував засідання історичної секції НТШ[61], передвиборчі наради дійсних членів НТШ[62].

М. Андрусяк активно співпрацював з польськими науковими осередками, зокрема з Польською академією знань у Кракові, написавши кілька статей для «Польського біографічного словника»[63]. У ньому опубліковано життєписи Діонісія Балабана, Тихона Байбуза та Якова Чалого[64]. Замовляли молодому історику статті також і про інших діячів (Дмитра Чечеля, Михайла Черкаського, Івана Бугая), однак з різних причин не надрукували. Співпрацював М. Андрусяк і з Польським історичним товариством, яке за рекомендацією проф. С. Закшевського опублікувало його працю «Справа Київського патріархату за часів Владислава IV» (Львів, 1934) і декілька інших студій[65].

Упродовж 1937–1938 рр. Андрусяк працював на посаді ректора та викладача історії України в Робітничому університеті товариства «Сила» у Львові[66]. Загалом кар'єра приватного або гімназійного викладача в поєднанні з публіцистикою була типовою для багатьох галицьких учених того часу. 1936 р. його обрали дійсним членом Історично-правничої секції Богословського наукового товариства у Львові, 1939 р. – членом Виділу товариства «Просвіта» у Львові, 1941 р. – членом Українського історико-філологічного товариства у Празі[67].

У 1938–1939 рр. Микола Андрусяк листувався з поетом й археологом Олегом Кандибою (Ольжичем) щодо підготовки «Збірника Українського наукового інституту в Америці». Як відомо, цей Інститут створено 1938 р. у США, як осередок наукової діяльності еміграції[68]. О. Кандиба пропонував М. Андрусяку, М. Возняку та іншим галичанам надіслати статті до цього видання[69]. Заслуговує уваги той факт, що збірник планувалося видавати в Хусті – столиці незалежної Карпатської України. Але у зв'язку з угорською окупацією краю, а згодом вибухом Другої світової війни підготовка видання ускладнилася[70]. О. Кандиба писав до М. Андрусяка з Праги про те, що всі матеріали до збірника пропали в Хусті та просив його прислати копію статті, якщо така існує. М. Андрусяк виконав прохання колеги, негайно виславши її. Вже у 1939 році «Збірник українського наукового інституту в Америці» все ж побачив світ, привернувши увагу широкого загалу українців. У ньому опубліковано студію М. Андрусяка «Українська історіографія»[71].

Німецько-польська війна та радянізація Львова восени 1939 р. змусили замислитися М. Андрусяка щодо майбутнього: «Я тоді носився з гадкою, чи покидати Львів і втікати на Захід. Заки я рішився, що мені слід діяти, зайшов у другій половині жовтня 1939 р. іменований совєтською владою ректор львівського університету, київський історик Михайло Іванович Марченко до Бібліотеки Наук. Т-ва Шевченка у Львові ще в уніформі совєтського капітана і, представившись працівникам Бібліотеки, просив мене як історика зібрати матеріали до історії західно-українських партій та принести йому до канцелярії ректорату львівського університету»[72]. Віднайшовши потрібні матеріали власноруч передав ректору та попросив прийняти на роботу до університетської бібліотеки помічником Богданові Барвінському. М. Марченко погодився. Однак, вже 26 жовтня ректор викликав М. Андрусяка та запропонував посаду «помічника проректора» по навчальній частині Львівського державного університету[73].

Новозатверджений ректор університету (16 жовтня 1939 р.) Михайло Марченко розпочав реорганізацію цього вищого навчального закладу на радянських засадах. Своїми наказами він обмежив викладацько-наукову монополію польських учених створивши дві українські кафедри – історії України й історії української літератури. 30 жовтня він надіслав деканам усіх факультетів своє розпорядження про заміну в урядовому листуванні університету польської мови українською. Вже наступного дня зобов'язав «деканів факультетів та помічника проректора д-ра Андрусяка на протязі п'яти днів з дня видання цього наказу укомплектувати факультет складом кваліфікованих викладачів української мови, щоб запровадити з днем 10 листопада 1939 р. на всіх курсах факультетів Львівського державного університету викладання української мови з обов'язковим відвідуванням всіх студентів»[74]. 30 жовтня наказом М. Марченка створено комісію з розгляду заяв у справі прийому до Університету на гуманістичний факультет, куди увійшли професори К. Студинський, Є. Курилович, К. Маєвський, М. Андрусяк (від ректорату) та Гуфельд (голова)[75].

Фактично Микола Андрусяк став посередником між польськими професорами та радянським ректором, і як він згадував: «виглядало, що обидві сторони з мене вдоволені.

Про мене пішла поголоска, що від мене залежить те, щоб дістати якесь становище в університеті, й до мене приходили різні люди, серед них і мої давні знайомі за «посадами», і мої вияснювання, що я не маю ніякого впливу, приймали недовірливо»[76]. На посаді помічника проректора М. Андрусяк працював лише до 15 грудня 1939 р., відтак переведений на посаду старшого бібліотекаря університетської бібліотеки[77].

Цей епізод з життя історика висвітлив на допитах у НКВС М. Марченко: «Проректором по научной части был назначен один из научных сотрудников Научного общества им. Шевченко Андрусяк, котрого я знал до прихода в университет только по его научным трудам. Вскоре я узнал, что этот человек связан как в прошлом, так и в настоящем с ОУН (Организация Украинских Националистов), и он, проработав около месяца в должности помощника проректора по научной части, был отстранён мною от этой работы, переведён на работу в библиотеку, но он отказался работать в должности библиотекаря. Дальнейшая его участь мне не известна, слышал, что он ушел на немецкую сторону, куда в то время стремились идти многие украинские и польские националисты»[78].

Водночас кандидатура М. Андрусяка запропонована на посаду директора Інституту історії України при Львівській філії АН УРСР. Про цю подію історик згадував: «За якийсь час зателефонував до мене Ілля Стебун, один з двох «реформаторів» Наук. Т-ва ім. Шевченка на «філіял Академії Наук УРСР». Він запитав мене, чи не міг би я зайти ввечері до його кімнати в «Народній Гостинниці» при вул. Костюшки. Очевидно, я не міг відмовити … Він почав розмову зі мною у зв'язку з поставленою, мабуть, проф. Крип'якевичем пропозицією іменувати мене директором Інституту Історії України при Філії Академії Наук УРСР, при чім Стебун пригадав мені моє поборювання проф. К. Студинського за його «радянофільство» та моє «ширення культу Ю. Тютюнника» в донцовськім «Вістнику». Скінчив тим, що я займаю високе становище, не виключено, що займу ще вище, але скоріше чи пізніше, я мушу скласти заяву з критичним ставленням до свого минулого й до минулого інших. Чим скорше я це зроблю, тим для мене краще»[79]. Йому згадали публікації в «Вістнику»[80], зокрема, про Українську Галицьку Армію та ін., кваліфікувавши ідейно-політичні погляди автора як відверто націоналістичні. Зрештою, і сам Андрусяк негативно ставився до радянської системи та не бачив можливостей для академічної кар'єри за нових обставин. До того ж виникла реальна небезпека арешту.

У середині грудня 1939 р. несподівано заарештовано військово-політичних діячів Володимира Старосольського, Івана Шендрика. М. Андрусяк писав: «Я тремтів, що станеться зі мною. … Коли повернувся Стебун з Києва і, розділюючи становище в філіялі Академії Наук УРСР, сказав: «хай Андрусяк готується до тюрми», я «оформлював» свій переїзд через німецько-совєтський кордон; коли Стебун довідався, що я на другому боці кордону, сказав: «Слід було його відразу розстріляти»»[81].

У грудні 1939 р. Андрусяк перебрався до окупованої нацистами Польщі. За допомогою працівників Українського Домового Комітету Миколи Ценка та Лева Дубаса він опинився у Кракові, де оселився в будинку українських біженців. На зібранні культурно-освітніх працівників історик зустрічався з Оленою Телігою та Олегом Кандибою-Ольжичем, який вручив примірник «Збірника Українського Наукового Інституту в Америці» й відбиток його статті про українську історіографію[82].

Під час німецької окупації України Андрусяк перебував у Києві, де в 1941–1942 рр. дещо активізувалося національно-культурне життя[83]. Українські політики прагнули також налагодити наукову працю для вчених-гуманітаріїв. Київська міська управа, створена 21–22 вересня 1941 р. під головуванням проф. Олександра Оглоблина та його заступника Володимира Багазія, діяла як українська допоміжна адміністрація, «максимально

використовуючи задекларовану спочатку окупантами підтримку національному рухові». Академію наук підпорядкували Відділу культури й освіти та взяли на міський бюджет[84]. Микола Андрусяк працював заступником керівника цього Відділу при Міській управі з 13 листопада 1941 р. до 1 лютого 1942 р. Його завідувач проф. Костянтин Штепа 20 жовтня 1941 р. видав наказ про призначення членів Президії Української Академії Наук (УАН) та директорів її установ. Згідно з ним виконувачем обов'язків керівника Історично-філологічного відділу призначено О. Оглоблина, директором Археологічного інституту – Н. Полонську-Василенко, а Інституту історії України – М. Андрусяка[85].

У доповідній записці про стан Інституту та роботу в умовах окупації М. Андрусяк писав: «Інститут історії України в системі інститутів Української академії наук займає особливе місце. Він розробляє тематику з історії героїчного минулого українського народу. Інститут має цінну бібліотеку, спільно підібрану, яка дорівнює 25000 томів. Бібліотека в основному збереглась. Лише незначну частину (120 томів) з числа стародруків жидо-більшовики вивезли до Уфи. Туди ж вивезені рукописи незакінчених творів співробітників Інституту. Решта майна (меблі та ін.) повністю збереглася. Інститут має всі можливості до роботи в нових умовах»[86]. М. Андрусяк піклувався про створення історичної бібліотеки на основі зібрання книжок колишнього ректора Львівського університету і співробітника Інституту історії України М. Марченка, проте задум не вдалося реалізувати[87].

М. Андрусяк згадував, що від початків німецької окупації Київ заполонили псевдонаукові «специ» з так званої групи Розеберга, а вже в грудні, для ліквідації наукових установ Києва прибув керівник робочої групи «Наука» фон Франке. На сторінках «Нового українського слова» він цинічно заявляв: «нема історії України, як і історії українського народу; є тільки історія української території, за яку боролись сусідні великі держави, тепер німецький народ вирішує боротьбу на свою користь»[88]. У січні 1942 р. фон Франке розіслав листи до київських наукових установ, де зазначалося: дозволено діяти лише тим інститутам, що мають практичне значення для німецьких діянь. Обороняючи Інститут історії України та мовознавчі інститути УАН, М. Андрусяк, як заступник керівника міського відділу культури й освіти, писав до нього, вказуючи, що ці установи можуть існувати, бо там працюватимуть безкоштовно, а Відділ опікуватиметься приміщеннями. Однак дозволу на таке функціонування не отримав, бо «обербюргермайстер не дозволить Міській управі навіть щонайменший бюджет для цих установ, що повинні зникнути, як німцям не потрібні»[89].

Після цього 22 січня 1942 р. заступник німецького бургомістра Києва Ровгаша викликав М. Андрусяка та погрожував арештом, якщо він вестиме «політику» в Києві. Андрусяк заявив, що не може працювати в Управі, не маючи можливості боронити українські інтереси перед німцями[90]. Тим часом арештовано В. Багазія, керівників відділів при Міській управі, а також подружжя Олени та Михайла Теліг, з якими Андрусяк був давно знайомий. Справа видання йому перепустки на виїзд з Києва «застрягла» у німецькій поліції. Він згадував: «За кілька днів перед моїм від'їздом виїхала остання група мельниківців з Києва. …Уможливив мій виїзд референт Централі Цукротресту на Київ. Централя була тоді в Житомирі, а її київський референт відсилав автом інженерів-фахівців й вписав в їхню листу й мене. Так я приїхав до Житомира»[91].

Священик і громадський діяч Йосиф Кладочний згадував, як до нього прибув Микола Андрусяк, блідий і стривожений, зі словами: «Рятуйте! Гестапо на моїх слідах – хоче мене заарештувати. Як це станеться – мене розстріляють». Й. Кладочний допоміг йому добратися до Житомира. Він говорив: «якби прочитав це колись М. Андрусяк, то пригадав би все, яке то було «времячко», як ми ще молоді були»[92]. Про те «времячко» М. Андрусяк

згадував у кореспонденції «У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.)», підписавшись псевдонімом Никон Немирон[93].

26 лютого 1942 року він залишив Київ і перебрався до Львова, де пропрацював бібліотекарем НТШ, викладав історію й географію у Першій українській державній гімназії та Вчительській семінарії (1943–1944 рр.), історію української Церкви в Греко-католицькій богословській академії (квітень–липень 1944 р.), працював статистиком у психотехнічному закладі (до кінця серпня 1943 р.)[94]. У березні 1944 р. М. Андрусяк взяв участь у нараді щодо збереження історичних документів, на якій були присутні митрополит Андрей Шептицький, кардинал Йосип Сліпий, архімандрит Климентій Шептицький, директор Національного музею Іларіон Свєнціцький, історики Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Наталя Полонська-Василенко та ін.[95] У липні 1944 р. учений переїхав до Праги, де з вересня 1944 р. до середини квітня 1945 р. працював у Слов'янському відділі університетської бібліотеки[96].

Після Другої світової війни М. Андрусяк перебував у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині, брав участь у культурно-освітньому та науковому житті еміграції другої половини 40-х років XX ст.[97] Від січня 1946 р. до червня 1948 р. він викладав історію України в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, читав курс «Історії козаччини». Його рукописні лекції у чотирьох книгах розповсюджувалися серед студентів[98]. Член Церковно-Археографічної Комісії апостольського візитатора для українців у Західній Європі, метою якої було дослідження історії Церкви в Україні. 28 серпня 1946 р. до складу цієї Комісії, окрім М. Андрусяка, запрошено Д. Дорошенка, В. Ленцика, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Й. Скрутеня та ін.[99]

Згодом вчений переїхав до Сполучених Штатів Америки, де викладав історію в інститутах та коледжах. На схилі життя він опублікував низку історико-краєзнавчих праць, присвячених Галичині[100]. Останні роки Микола Андрусяк замешкав з родиною у м. Акроні (штат Огайо). Виховував трьох дітей: Олександру, Зиновію та Ярослава[101]. Помер 25 січня 1985 р. у м. Бостоні (штат Масачусетс, США)[102].

Історик та громадський діяч Микола Андрусяк зробив суттєвий внесок у національно-державну справу українського народу, скарбницю його науки та культури. Існує потреба доповнювати бібліографію наукових праць вченого, розпочату О. Ясем[103], упорядковувати листування з колегами. Окремого дослідження потребує період його керівництва Інститутом історії України у Києві.

Анотація

У статті простежено життєвий шлях історика, члена Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, директора Інституту історії України у Києві (1941–1942) Миколи Андрусяка (1902–1985). Показано його наукові зацікавлення проблемами козаччини, Української церкви, москвофільства, Визвольних змагань першої чверті XX ст., краєзнавства та історіографії.

Annotation

The article is concerned with a comprehensive study of life of the historian, a member of Shevchenko Scientific Society and director of the Kyiv Institute of History of Ukraine in 1941−1942. Here are shown his scientific interests in the Cossacks, the Ukrainian Church problems, moskwofilstwo, liberation movements of the first quarter of XX cent., study of local lore and historiography.

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі: ЦДІА України у Львові). – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1 (Свідоцтва, довідки, залікові книжки та інші особисті документи Андрусяка Миколи. 1913–1939). – С. 1; Андрусяк М. Автобіографія (вересень 1932) / Публ. Л. Тиміш // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 468; *Герасимова Г.* Андрусяк Микола Григорович // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – В. 2. – Ч. 2. – С. 10.

[2] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 468.

[3] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 468.

[4] Там само. Йшлося, ймовірно, про радикальну (створена 1890 р.), або національно-демократичну (створена 1899 р.) партії.

[5] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2 ,3, 4.

[6] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 469; *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – №3 (28). – С. 251–259.

[7] *Качкан В.* Противник антрактів у дослідженнях історії України (Наукові візії М. Андрусяка) // Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX – п. п. XX ст.). – Львів, 1998. – С. 242.

[8] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8; Андрусяк М. Автобіографія. – С. 468.

[9] *Андрусяк М.* В юнацькій школі: 1) після трагедії УГА; 2) останній відступ // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – №10. – С. 18–20; №12. – С. 7–8; *Його ж.* Серед останків УГА: (Спомини) // Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 113–115; *Його ж.* Стрілецька мандрівка 1 січня 1920 року // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – №1. – С. 17; *Його ж.* Із стрілецьких спогадів // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – №5. – С. 9–10.

[10] *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – №3 (28). – С. 252.

[11] *Андрусяк М.* Микола Шаповал: Галичина // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 85.

[12] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.

[13] Там само. – Арк. 14-24; 44–53.

[14] *Зашкільняк Л.* До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду // Львів: місто–суспільство–культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 550–551.

[15] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 469, 470.

[16] Там само. – С. 469.

[17] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 91.

[18] *Рубльов О.* Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 748.

[19] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 17 жовтня 1928 р. // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 346.

[20] *Андрусяк М.* Іван Крип'якевич // Літопис Бойківщини. – 1970. – Ч. 1–2 (16–17). – С. 51.

[21] *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 346.

[22] *Андрусяк М.* Рец. на: Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка 1892–1930. – Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1970. – 110 с. // Український історик. – 1971. – Рік 8. – С. 121–122.

[23] *Бескид Ю.* На сторожі історичної правди. Сорокаліття (1927–1967) наукової праці історика, що досліджував також і Лемківщину // Лемківський календар на 1967 рік. – Торонто, 1967. – С. 49.

[24] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 473.

[25] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 470; Глаголюк В. Андрусяк Микола Григорович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 6; *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 252–253.
[26] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.
[27] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 470; *Качкан В.* Противник антрактів у дослідженнях історії України. – С. 242–243.
[28] *Бескид Ю*. На сторожі історичної правди. Сорокаліття (1927–1967) наукової праці історика, що досліджував також Лемківщину // Лемківський календар на 1967 р. – Торонто, 1967. – С. 52.
[29] *Андрусяк Никола*. Михайло Грушевський як історик – народник і державник // Записки НТШ. – Т. CXCVII. [Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976)]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 17–18.
[30] *Андрусяк М*. Автобіографія. – С. 470; *Його ж*. Михайло Грушевський як історик – народник і державник. – С. 18.
[31] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 35 (Листи Кокорудза І., Копержинського К., Кордуби М. і Кревецького І. 1928–1939). – Арк. 1.
[32] Там само. – Спр. 1. – Арк. 82, 83, 86.
[33] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 471.
[34]Там само. – С. 472.
[35] Там само.
[36] Там само.
[37] Там само.
[38] Там само.
[39] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 48 (Листи управ укр. товариств, спілок, науково-дослідних установ у справі співробітництва М. Андрусяка з ними, врегулювання великих претензій з боку останнього. 1932–1939). – Арк. 2, 3, 5.
[40] Там само. – Арк. 2, 2 зв.
[41] Там само. – Арк. 5.
[42] *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 253.
[43] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 473.
[44] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 44 (Листування з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові про прийняття участі в роботі товариства, запрошення, статті з обвинуваченням членів наукового товариства та інші документи. 1927–1939). – С. 10.
[45] *Андрусяк М.* Автобіографія. – С. 475-476.
[46] *Андрусяк М.* Україна в писаннях хорватського ченця Юрія Крижанича // Поступ (Львів). – 1927. – №9/10. – С. 289–298.
[47] *Андрусяк М.* Українці – Великоруси – Поляки: Із думок М. Костомарова про відношення українського народу до російського і польського народів до поч. 60-их рр. XIX ст. // Нові шляхи. – 1929. – №1. – С. 124-128; *Його ж.* Рец. на ст.: Чубський П. До питання про джерела II частини “Fata morgana” М. Коцюбинською // Нові шляхи. – 1929. – №1. – С. 386.
[48] *Андрусяк М*. Автобіографія. – С. 473.
[49] *Качкан В.* Противник антрактів у дослідженнях історії України. – С. 243.
[50] *Андрусяк М.* Зв’язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61.
[51] *Його ж.* Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – 106 с.
[52] *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668–1669 рр. // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 197–227.
[53] *Його ж.* Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – 212 s.
[54] *Його ж*. Нариси з історії галицького москвофільства. З портретами москвофільських діячів. – Львів, 1935. – 78 с.
[55] *Його ж.* Чи був москвофілом М. Качковський? // Нова Зоря. – 1931. – № 53, 55.
[56] *Андрусяк М*. Українська історіографія за останнє десятиліття (1921–1930): I. Осередки і видавництва. II. Напрями // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №9. – С. 20–22; №10 – С. 21–

23; *Його ж.* Historiografia ruska (ukrainska) w latach 1921–1930: I. Ogniska naukowe i wydawnictwa; II. Historiografia i zrodloznawstwo // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – R. 48. – Z. 1. – S. 57–64; Z. 2. – S. 299–318; *Його ж.* Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наукового Товариства ім. Шевченка) // Діло. – 1934. – 16 травня, 17 травня, 18 травня; *Його ж*. Післявоєнна історіографія української книги // Українська Книга. – 1937. – №1. – С. 25–30.

[57] *Винар Л.* Олександр Домбровський. (З нагоди сорокаліття наукової праці) // Український історик. – 1977. – № 3–4 (55–56).

[58] *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. Збірник праць НТШ. Львів; Нью-Йорк, 1998. – Ч. 9. – С. 316.

[59] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 61, 63, 69, 73, 85, 87, 88, 89, 101, 102.

[60] Там само. – Арк. 75, 79.

[61] Там само. – Арк. 64, 72, 76, 77, 81, 92, 94–98, 100, 103–108.

[62] Там само. – Арк. 91.

[63] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 50 (Листування з польською академією наук про прийняття участі у виданні "Польського біографічного словника"). – Арк. 1–77.

[64] *Andrusiak M.* Bajbuza Tychon // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – T. 1. – Z. 3. – S. 218–219; *Його ж.* Bałaban Dionizy // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – T. 1. – Z. 3. – S. 248–249; *Його ж.* Czałyj Jakub // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – T. 4. – S. 162–163.

[65] *Зашкільняк Л.* До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. – С. 550–551.

[66] *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 254.

[67] *Тиміш Л.* Микола Андрусяк: матеріали до біографії. – С. 465.

[68] *Бондаренко К.* П'ять невідомих листів Олега Кандиби до Миколи Андрусяка // Самостійна Україна. – 1995. – Ч. 1 (455). – С. 46–47.

[69] ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 34 (Листи Закшевського С., Іваніва Ю., Івахнюка А., Кандиби О. 1931–1939). – Арк. 17–28.

[70] *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 255–256.

[71] *Андрусяк М.* Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою "Збірника Українського наукового інституту в Америці" // Український історик. – 1976. – №1/4. – С. 110.

[72] Там само. – С. 110.

[73] *Андрусяк М.* Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній // Нарис до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. – Львів, 2003. – С. 31; *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 292.

[74] *Качмар В.* Михайло Марченко – ректор Львівського державного українського університету в 1939/1940 рр. // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Вип. 15. – Львів, 2005. – С. 81–83.

[75] Архів Львівського національного університету ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 16.

[76] *Андрусяк М.* Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою "Збірника Українського наукового інституту в Америці". – С. 111.

[77] Архів Львівського національного університету ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 128.

[78] Власноручні свідчення в'язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939–1940 рр.(30 травня 1943 р.) // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 100–101.

[79] *Андрусяк М.* Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою "Збірника Українського наукового інституту в Америці". – С. 111.

[80] *Андрусяк М.* На галицькому загумінку // Вістник. – 1938. – Т. 2. – №5. – С. 369–371; *Його ж.* Хто деправує молодь? // Вістник. – 1938. – Т. 2. – №6. – С. 447–451; *Його ж.* Як зловлено

Юрка Тютюнника? // Вісник. – 1938. – Т. 1. – №3. – С. 228–230; *Його ж.* Генерал Мирон Тарнавський [некролог] // Вістник. – 1938. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 673–675.

[81] *Андрусяк М.* Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою "Збірника Українського наукового інституту в Америці". – С. 112.

[82] Там само. – С. 113; *Ясь О.* Микола Андрусяк та його студії про походження і значення терміна "Україна" (до історії однієї наукової дискусії) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць. – Число 10. – Ч. 2. – Київ, 2003. – С. 321.

[83] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Від. ред. О. Є. Лисенко. – Київ; Львів, 2003. – С. 218–226.

[84] *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії Наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 рр.) // Український історик. – 1995. – № 1–4 (124–127). – С. 87–90; Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. Документи і матеріали / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2007. – С. 28–30.

[85] Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. – С. 428–429.

[86] Там само. – С. 448.

[87] *Верба І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 68.

[88] *Никон Немирон.* У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.). // В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів: Львів. Історико-просвітницька організація "Меморіал", 1992. – С. 804.

[89] Історія Національної академії наук України. – С. 486–487.

[90] *Бескид Ю.* На сторожі історичної правди. – С. 55.

[91] *Никон Немирон*. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.). – С. 817.

[92] *Шкраб'юк П.* Виноградник Господній. Історія життя о. д-ра Й. Кладочного. – Львів: Місіонер, 1995. – С. 171.

[93] Там само. – С. 172.

[94] *Бескид Ю.* На сторожі історичної правди. – С. 55–56; *Тиміш Л*. Микола Андрусяк: матеріали до біографії. – С. 466.

[95] *Ясь О.* Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 257.

[96] *Тиміш Л.* Микола Андрусяк: матеріали до біографії. – С. 466.

[97] М. Г. М. Літопис Ліги Українських політичних в'язнів // В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів: Львів. Історико-просвітницька організація "Меморіал", 1992. – С. 1075–1076.

[98] *Якимович Б.* Микола Андрусяк – дослідник історії України // З минулого Знесіння. Вид. 2-ге. – Львів, 1992. – С. 5.

[99] *Ленцик В.* Церковно-Археографічна Комісія (Львів-Мюнхен) // Український історик. – 1997. – Т. 34. – №1/4. – С. 125.

[100] *Андрусяк М*. Перемишль в історії України до 1918 року // Перемишль. Західний бастіон України / За ред. Б. Загайкевича. – Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Видавничий Комітет, 1961; його ж. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія; Нью-Йорк, 1980; *Його ж.* Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Ред. Б. Гошовський. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985; *Його ж.* Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній // Нарис до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. – Львів, 2003.

[101] *Тиміш Л.* Микола Андрусяк: матеріали до біографії. – С. 466.

[102] Микола Андрусяк (In memorium) // Український історик. – 1986. – №1/2 (89–90). – С. 139; *Чебан М.* Андрусяк Микола // Енциклопедія Львова. Т. 1. – Львів: Літопис, 2007. – С. 65–65.

[103] *Ясь О.* Матеріали до бібліографії праць М. Андрусяка // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – № 3 (28). – С. 260–275.

Кудінов Юрій
(Київ)

ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: КОНЦЕПТИ ФРАНКА СИСИНА НА СТОРІНКАХ «HARVARD UKRAINIAN STUDIES»

«Harvard Ukrainian Studies» (Гарвардські українські студії) – американський журнал, який концептуально займається проблемами українознавства. Він заснований 1977 р., і як вважають його творці – Ігор Шевченко та Омелян Пріцак: «Сто років тому Емський указ 1876 р. заборонив друковане українське слово, тому журнал присвячений відродженню досліджень української мови, історії та літератури»[1].

Предметом нашого дослідження є історичні студії Франка Сисина на сторінках цього журналу, а саме: розвиток його концепції поняття української національної ідентичності. Ми використовували методи періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспекції, актуалізації та перспективи. Можемо поділити наукову ниву Ф. Сисина на два основних періоди: гарвардський (американський) та канадський. До Гарварду він прибув у 1977 р. і працювавши заступником редактора журналу, а також директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (м. Кембридж, штат Массачусетс, США). З 1989 р. і до сьогодні триває канадський період наукової активності, адже він є директором Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету (м. Едмонтон) та головою відділу КІУСу при Торонтському університеті. Франк Сисин є головним редактором одного із найбільших починань Центру – перекладу праць М. Грушевського, кінцевою метою якого є повне видання англійською мовою багатотомної «Історії України-Руси». Маючи значну бібліографію публікацій, його поле діяльності пов'язане із вивченням ранньомодерної політичної та релігійної історії[2].

Ф. Сисин відзначає, що поняття «нація» постійно змінюється, воно було тотожним – Вітчизна-Батьківщина, але сучасні історики трактують українську ідентичність по-різному[3].

Історик вважає, що українська культура, як опозиційна до руської (українсько-білоруської) виникла наприкінці XVII ст. Аналізуючи статтю З. Когута, він обґрунтовує, що вона поступово увійшла в імперську у кінці XVIII – початку XIX ст., про певний традиціоналізм свідчить хоча б «Історія Русів», що поширювалася серед колишньої козацької старшини[4].

У добу національного відродження XIX ст. українці Галичини та Волині писали, що їх корені — це Запорозька Січ, Б. Хмельницький, Мазепине бароко та літопис Величка[5]. Фахівець стверджує, що на хвилі культурного відродження 1960 – початку 1970-х рр. Археографічна комісія Академії наук у Києві видала Літопис Самовидця, але подальша діяльність була згорнута радянською системою. Тобто, такої цікавості до публікації джерел у Європі та Америці не було. Історик називає період 1980-х років початком сучасного українського відродження, оскільки протягом 1986–1987 рр. у журналі «Київ» було надруковано літопис С. Величка[6]. А святкування 500-ої річниці виникнення

козацтва (1991 р.) знаменують, на думку історика, механізм національної гордості українського народу[7].

Велике значення у поясненні подій XVII ст. належить твору «Dyskurs o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej» («Дискурс про теперішню війну козацьку чи селянську») [далі. – «Дискурс»] анонімного польського автора. Ф. Сисин знайшов твір у Краківській бібліотеці імені Чарторийських, що, на його думку, не був ніколи опублікований іншими істориками, аркуші 323–324 рукопису XVII ст. під №1657[8]. Він вважає, що автором міг бути Миколай Калишовський, біограф князя Яреми Вишневецького, а праця написана до обрання нового короля, тобто з кінця червня до 17 листопада 1648 р.[9].

Вважається, що діаспорна історіографія є західна українська, однак Ф. Сисин називає напрацювання українських вчених – іноземними, тому англомовна американсько-канадська історіографія територіально і методологічно належить до історичної науки США і Канади. Вона не українська, проте висвітлює український історичний процес[10]. Історик відзначає, що багато авторів пояснюють соціальні та культурні відносини на прикладі різних джерел, а не на однакових, що і викликає плюралізм концепцій[11]. На думку дослідника, причини цих неточностей полягають в тому, що науковці потребують вільного професійного спілкування та обміну ідеями, однак радянська система блокувала такий лібералізм[12]. Історикам варто посилатися на думки попередників та сучасників, а також використовувати архіви сусідніх країн[13].

Як вважає дослідник, у Польщі 1980-х років, книги, які стосувалися козацтва ставали бестселерами, оскільки їх видавалося мало у порівнянні з польськими романтиками[14]. 1989 р. став початком зміни східної політики Польщі на принципах толерантності та поваги до українців. Підґрунтям цього, як вважає Ф. Сисин, була політика польського емігранта Єжи Гєдройця[15].

Науковець виокремлює сім елементів національної свідомості (ідентичності), які є предметом даної статті. Серед них: 1. назва етносу; 2. територія (регіоналізація); 3. оточення або різниця від інших етносів; 4. історичний континуум; 5. соціальна структура та еліти; 6. релігія; і 7. політична культура[16].

Отже, перший елемент, ***назва етносу.*** Поширеною самоназвою українського етносу в першій половині XVII ст. вважали «Русь». В той час поняття «Русь» ототожнювалося із українсько-білоруським населенням (рутени-русини)[17].

Дослідник переконує, що сучасники вважали київського воєводу (1649–1653) Адама Киселя «головуючим Русі», захисником українських шляхтичів та координатором переговорного процесу після початку Революції[18]. Останній відігравав велику роль у Речі Посполитій своєю лояльністю до короля, хоча і був православним[19]. А. Кисіль у своєму виступі на Сеймі 1641 р., вважав «Русь» культурно-релігійною спільнотою. Слабкість православ'я в західних воєводствах змусили їх прийняти Унію 1596 р., і навіть можна говорити про дві Русі: 1) «Нова Русь» – уніатська; 2) «Стара Русь» – православна[20].

Назва «Україна», наприклад, зустрічається у поглядах Яреми Вишневецького, спольщеного українського князя. Він виношував плани знищити в історичній пам'яті назву «Запорозька Січ», а на місце козаків переселити вправних вояків із Мазовії та Підляшшя, що буде кращим для «України». Як свідчить Ф. Сисин, у цій традиції «Україною» називали в основному тільки Київське воєводство[21]. Я. Вишневецький також вважав, якщо знищити козацтво, то «Русь» вже ніколи не зможе підняти руку на Королівство[22].

Львівський літопис, Кройніка Феодосія Софоновича та Синопсис вказують на використання терміну «Україна» у сенсі – територія по обидва боки Дніпра. Дефініції «Малоросія» і «Великоросія» з'являються після 1654 р. На думку Ф. Софоновича, назва

«Україна» із географічного терміну – «по обидва боки Дніпра» перетворилася на національний, що асоціювався із козацьким гетьманатом[23].

Другий елемент національної свідомості – ***територія (регіоналізація).*** Протягом XVI–XVIII ст. у Європі відбувалася боротьба монархів проти регіоналізації. Регіоналізація – це модель порядку, коли певна етнічно-однорідна територія воліла жити за своїми законами і давніми традиціями, не підкорюючись монархам. Ф. Сисин підкреслює, що хоча королівство було етнічно неоднорідним, але державний апарат швидко згладжував різні відмінності[24].

Український регіоналізм не мав керованого продовження після революції, а його розвиток 1569–1648 рр., та вплив на повстання Б. Хмельницького потребує подальшого вивчення. Також, важливо простежити вплив українського регіоналізму в планах козацтва. Сім'я останнього акцентується на прикладі Гадяцької угоди 1658 р., аби створити Велике Князівство Руське у триєдиній Речі Посполитій[25].

17 вересня 1641 р. на Сеймі Адам Кисіль захищав інтереси новоствореного Чернігівського воєводства 1635 р., на засадах прав Волинського, Київського, Брацлавського воєводств, які були раніше під Литовським управлінням[26]. Тобто, майбутній київський воєвода вважав, що Чернігівське воєводство, як і приєднані раніше території у 1569 р. є руським, а їх центром мусить бути Київ. Він не називає Руське, Белзьке і Подільське воєводства як такі, оскільки в той час під територією України розуміли лише нові воєводства, тобто приєднані з 1569 р.. Посилаючись на статтю Я. Пеленського, внутрішня єдність новоприєднаних воєводств вже виключала єдність з білоруськими землями[27].

Територія України в докозацьких хроніках ідентифікувалася по-різному. Наприклад, Львівський і Густинський літописи включали до неї Галичину і Дніпровський регіон, особливо після Люблінської унії 1569 р. У Синопсисі руськими були – Белзьке, Холмське, Подільське, Руське, Брацлавське, Київське, а з 1635 р., Чернігівське воєводства. Ця єдність відчувалася до втратою козаками цих земель. У творі Ф. Софоновича територія «України» виглядає по-різному: у часи Київської Русі – її південні землі, з часом межі Галицько-Волинської держави, і до козацького періоду[28]. Існували концепції, що мешканці Львова, Холма, Києва та Чигирин мають спільну ідентичність[29].

Третім складником національної ідентичності є ***оточення або різниця від інших етносів («іншування»)********. Зрозуміло, що для пожвавлення культурного розвитку етносу важливе значення має розповсюдження друкованого слова. Ф. Сисин стверджує, що

---

* Іншування (історичний контекст) – новітній термін, що означає процес висвітлення історичних подій та співжиття етносів з позицій «ми-вони». Сучасним історичним школам у написанні історії притаманний принцип етноісторіографічних стереотипів. Тобто, уявлення про історичну науку іншої країни, що здатна суттєво деформувати реальний хід подій минулого. На думку О. Толочка, таке «іншування» доводить, що українській суспільній думці притаманний принцип «Гомера», за яким всі сусідні народи – наділені найбільш негативними, а віддалені навпаки — досконалими рисами. Див.: Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. Ред. Г.В. Касьянов. – К., НАН України, Інститут історії України, 2008. – С.25–26, 28. Як вважає англійський дослідник Герм Янмаат, етноісторіографічне «іншування» виконує чотири функції національної консолідації: 1) моральна вищість перед сусідами; 2) згуртування; 3) легітимація визвольних змагань за утворення самостійної держави; 4) еліта новоствореної держави покладає відповідальність за колишні і сучасні біди на іноземний режим. Див.: *Янмаат Г.* The "other" in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації... – С. 144–145.

ювілейне видання 1975 р. присвячене 400-й річниці зародження книгодрукування на українських землях, знаменує грандіозний розвиток освітньої сфери руського суспільства. Всього нараховувалося 90 стародруків в Україні до 1648 р.[30].

Фахівець вважає, що протягом XVI–XVII ст. українське книгодрукування слабко залежало від владних структур, але з кінця XVII ст. відбувається певний регрес. Гетьманат не розвивав власних друкарень, а друкарні Києво-Печерської Лаври, Чернігова та Новгород-Сіверського перебували під контролем церкви. Імперська влада не сприяла розповсюдженню творів козацького спрямування, які нагадували про козацькі вольності[31].

Несподіваним виявляється той факт, що автор «Дискурсу» називає «поганцями» народи, які співпрацювали з Б. Хмельницьким: «молдаван, татар, турків і інших народів на Дунаї»[32]. Автор «Дискурсу» зовсім оминає становище євреїв в роки революційних подій, навіть криваві дії повстанців щодо них. Мабуть, він не хотів про них згадувати, оскільки вони вважалися союзниками магнатів, хоча автор був антисемітом[33]. У його інтерпретації причиною війни була конфронтація із «руською нацією». Автор «Дискурсу» особливо не підкреслює, що русини є слов'янами, але імпліцитно наголошує про єдину мову і спільних предків у русинів та поляків. Як вважає історик, це могло бути проявом раннього слов'янофільства[34]. Також у творі попереджувалося, що русичі створять власне Руське князівство, але самостійно, тобто без допомоги московитів[35]. А «ляхи» чи «поляки» жили на польських землях, по сусідству із русинами, а потім почали переселятися на їх територію, асимілюючи руську еліту, що і викликало повстання Хмельницького у XVII ст.[36].

У книзі «Відродження впливів і релігійних реформ в Росії: пост-візантійські впливи у культуру та освіту» (Женева, 1971) швейцарських істориків Вільяма Медліна та Християна Патрінеліса, в культурній сфері, московити притримувалися впливів з українських та білоруських земель аж до середини XVII ст. У другій частині книги «Грецькі та Західноєвропейські впливи в Православній Русі (південно-західні землі) на церкву, школи і суспільство» відзначено, що періодом найбільшого культурного просвітництва в руських землях – доба 1625–1646 рр., тобто період Петра Могили та його школи[37]. Ф. Сисин погоджується із авторами, що Києво-Могилянський колегіум був розквітом інтелектуальної активності «Русі». Передумови відродження належали не П. Могилі, а європейським ідеям його попередників: архімандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому (1599–1627), київському митрополиту Йову Борецькому (1620–1631) та ін. Існувало три стовпи українського відродження XVII ст. – братства, київська митрополія і Києво-Печерський монастир[38]. Варто відзначити, що відродження XVII ст. було не російським, а українським, адже самоідентифікація існувала не тільки від поляків, а й від московитів. У передмові до їх книги Стівен Рансіман зазначав, що великороси і малороси мають інакші світогляди. Ф. Сисин робить висновок, що могилянський вплив змінив московську культуру і став підґрунтям для формування імперської ідентичності XVIII ст. [39]. Також, П. Могила відкрив форму руської національної свідомості, а звідси й на процес формування модерної української нації[40]. Ще досліджено недостатньо, тому історики мають з'ясувати детальну інформацію про діяльність його колег, адже П. Могила не реалізовував плани самостійно[41].

Дослідження історії було проявом відродження національних ідентичностей. Доводячи власні аргументи він опирається на праці Джона Лукаса та Ореста Ранума. На думку Ф. Сисина історичне писання не лише відображає позицію авторів, але вони в свою чергу розділяють погляди народу визначеної епохи[42]. Однією з об'єктивних причин відродження історіописання, як вважає історик, було спричинене підвищення освітньої і культурної активності руського кліру, які й були авторами літописів-хронік.

Львівський літопис зображував несхожість русинів із поляками. Густинський літопис не поділяв різниці між білорусами та українцями, але вказував іншу ідентичність від поляків, литовців, татарів і турків, двояко щодо московитів — або вони частина Русі або ні. Кройніка Феодосія Софоновича зображувала московитів, як чужинців. У Синопсисі теж не вказується різниця між русинами та московитами, тобто «Росія», але автор відрізняє «Велику Русь» від «Малої Русі» [43]

Ключовим аргументом є те, що українська культура увібрала в себе через Річ Посполиту надбання Європейського Ренесансу та Бароко. Даний вплив відчутний у Літописі Самовидця, але найбільший розквіт цих тенденцій у працях С. Величка та Г. Грабянки[44].

Про приклад іншування Ф. Сисин цитує один із документів польської дослідниці С. Охман, записаних після Переяславської угоди 1654 р., висловлені московським емісаром: «Козаки не ваші, але і не наші, а коли ми підпишемо з вами мирну угоду, то вони приймуть турецьку протекцію» (док 35, 1656 р.)[45].

Ф. Сисин у рецензійній статті проаналізував книгу Т. Снайдера **The Reconstruction of Nations**: *Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. New Haven and London: Yale University Press, 2004. 384 pp.*, його концепцію про шляхи появи чотирьох національних ідентичностей: польської, української, литовської і білоруської. На думку Снайдера, поліетнічна, поліконфесійна і полікультурна нація виникла після Люблінської унії 1569 р. Пануючою нацією в Речі Посполитій була польська, але вона ґрунтувалася на громадянстві та певній цивілізаційності, а не культурній чи етнічній спорідненості. Т. Снайдер вважає кульмінацією етнічного націоналізму або завершення ранньомодерного поняття «нація» – Другу Світову війну, коли відбувався пік взаємних репресій між поляками та українцями[46]. Помилковим твердженням в книзі – розділ «Ранньомодерна Україна (1569–1914)», в той час як XIX і початок XX ст. історики вважають модерною добою[47].

Четвертим елементом національної ідентичності науковець називає ***історичний континуум (походження).*** Автор «Дискурсу» вважає, що русичі прийняли християнство у X ст. за часів Володимира і мали могутню державу з центром у Києві. Тобто, сучасні йому рутени XVII ст. є прямими нащадками традицій Київської Русі, проте зовсім не згадує московитів у такій ролі[48].

Як свідчить історик, А. Сидоренко називав усіх русинів Речі Посполитої українцями, ігноруючи білорусів. Також, що влада Речі Посполитої боролася з будь-якими проявами автономії, і бажала утворити державу для поляків, ігноруючи інші народності, але остання теза більше характеризує Польщу часів Ю. Пілсудського ніж Владислава IV[49].

Джордж Флоровський – російський емігрант після революції 1917 р., написав у 1937 р. російський варіант «Шляхи російського богослов'я» видана у Парижі, і була діаметрально протилежною за книгу А. Сидоренка[50]. У його праці немає поняття український чи білоруський народ, а тільки єдиний російський, що сформувався з XI ст. після хрещення Русі. Він наводить такий континуум «Київ–Суздаль–Москва», ігноруючи, на думку Ф. Сисина, іншу схему «Київ–Галицько-Волинська держава–Велике Князівство Литовське»[51]. Д. Флоровський робить висновок, що Московія – це пряма наступниця Київської Русі, просто відбулася зміна центрів з півдня на північний схід у зв'язку з татарською колонізацією[52].

Ранньомодерні хроністи ставили за мету – показати народу їх минуле, починаючи з Київської Русі, а козацькі літописи, навпаки, більше тяжіли до легітимації козацького чинника в українській історії. Дану тезу Ф. Сисин розділяє із М. Грушевським[53].

Найкраще ідеї історичного континууму висвітлені у Кройніці та Густинському літописі. Тобто, автори підкреслюють походження українців з біблійних часів – Київська Русь – Галицько-Волинська держава, поєднуючи їх з українцями XVII ст. В іншому ракурсі написаний Синопсис, наголошувалося на «російському самодержавстві» Київської Русі, немає різниці між росіянами, білорусами та українцями[54].

Українські романтики XIX ст. вважали козацькі твори аналогічними за ідеями до українських дум та пісень[55]. Ф. Сисин наголошує, що козацькі хроніки трактувалися М. Костомаровим та Т. Шевченком для позначення безперервності історичного процесу на українських землях[56].

П'ята частина, виділена дослідником у національній ідентичності, є ***соціальна структура й еліта.*** Згідно «Дискурсу» тогочасне суспільство Речі Посполитої поділялося на два головних стани: шляхта та посполиті. Причому, на думку шляхти, вони були освячений Богом стан, тобто вільна «політична нація». Для шляхти або еліти було характерним їх об'єднання у Прусії, Литві чи руських воєводствах на основі теорії Сарматизму про походження тільки цього стану з давнього войовничого народу. Таким чином, польськомовна шляхта у Великій Польщі, німецькомовна шляхта у Прусії та україномовна шляхта на Волині належать до одного «народу шляхетського». Шляхта вважала себе нацією, протиставляючи себе селянам, навіть на автохтонних польських землях. Про розвиток даної концепції історик згадував праці польських істориків: Януша Тазбіра, Яреми Мацішевського, Анжея Заяцьковського та ін.[57].

Революція Б. Хмельницького дала шанс селянам і козакам поборотися за свободу і матеріальне благополуччя. Ф. Сисин вважає, спираючись на праці радянських істориків, що козаки, в першу чергу, боролися за власні інтереси, а не за інтереси селян, і навіть тому селяни змушені були переходити до козацького стану[58]. Але цікавим видається те, що тогочасний нобілітет, який вважав селян і козаків представниками стану посполитих або холопів, в іншому випадку навіть до них, ще зараховував руську шляхту[59]. Тобто, селянство є бездумна малосвідома маса, та не є актором історії, тому православні пани – священики та шляхта відповідальні за початок повстання 1648 р.[60].

На переконання автора «Дискурсу», шляхтичі всі рівні від простого до магната, але твір замовчує як магнати реально впливали на діяльність менш впливових представників «народу шляхетського», таким чином Дніпровський регіон перетворився в шляхетську анархію[61]. Також 1648 р. засвідчив, що надмірна свобода шляхтичів призвела до виникнення такого конфлікту, який вмить паралізував Річ Посполиту[62]. На думку С. Охман та Л. Чешик, Пилявецька катастрофа – не військова поразка, а політична. Відповідальними за поразку слід вважати польську шляхту, яка не бажала ділитися власними статками на утримання армії[63]. Інший польський дослідник А. Керстен на прикладі польського віце-канцлера І. Радзійовського, що привів до Польщі ворожу шведську армію, подає елементи польської шляхетської політичної культури «Я – нація» і «ми, шляхта є держава», та про реально існуючі олігархічно-магнатські об'єднання 1650–1660 рр[64].

На думку А. Сидоренка, П. Могила дотримувався поглядів Івана Вишенського, про те, що українська еліта розвивала народну літературу, йому заперечує Ф. Сисин, оскільки в його часи українська еліта тільки пробуджувалася[65].

Соціальна структура гарно висвітлена у Синопсисі. Заслугою збереження руських традицій, автори Густинського літопису та Кройніки покладають на православний нобілітет, а особливо на Костянтина-Василя Острозького. Отже, у священиків козацький стан, як політична нація, знаходився на другому плані, їх тільки згодом будуть глорифікувати козацькі літописи[66].

Релігія або шостий елемент національної ідентичності. У XVI та XVII ст. релігія виконувала функцію каталізатора різних повстань у Європі. Ф. Сисин зазначає книги американського історика Теодора Рааба (Нью Йорк, 1975) та польського Я. Дзігілєвського. На відміну від інших держав Європи у Речі Посполитій було спокійніше, існувала Варшавська Конфедерація 1573 р., яка закликала толерантно ставитися до православних[67].

Фахівець звернув увагу, що Дж. Ембройз використовував ватиканські джерела, опубліковані Василіанами після 1945 р. Він вважав, що українці сприйняли без тиску Берестейську унію, тобто за власною ініціативою священиків[68].

Ф. Сисин вважає, що Я. Дзігілєвський не розкрив сутності уніатів, оскільки їх повністю не приймали за своїх ні держава, ні Рим.[69] Православних польський історик називав «анти-уніати», а самих уніатів – греко-католиками, що невірно, оскільки їх так почали називати після І поділу Речі Посполитої у складі імперії Габсбургів[70].

Багато нобілітету, виявляючи свою відданість владі, переходили із православ'я у католицизм, особливо в роки правління ревного католика Сигізмунда III (1587–1632) [71]. Ф. Сисин цитує слова Яна Щасного Гербурта у 1613 р.: «Очікувати поки русини змінять свою віру це означає мати Польщу без поляків, але православні часто переходять у католицизм. До кінця століття мала група, що цьому опирається повністю зникне» [72].

Шляхів примирення уніатів та православних шукали довго. Уніатський митрополит Йосиф Рутський переконував Владислава IV, що А. Кисіль, як представник православної шляхти та лояльний до влади може посприяти в об'єднанні уніатів та православних[73].

Історики довго сумнівалися у ортодоксальних поглядах А. Киселя. Наприклад, А. Жукович наголошував на його католицизмі, але, можливо, мав і православній позиції. І. Крип'якевич вважав, що А. Кисіль займав посередні погляди обох церков.

У лютому 1629 р. був виданий універсал про спільний синод православних та уніатів 28 жовтня у Львові, але перед тим повинні були відбутися окремі консультації православного синоду у Києві та уніатського у Володимирі 9 липня 1629 р.[74].

Петро Могила на переконання Й. Рутського був ідеальним кандидатом для майбутнього Уніатського патріархату у відновленій Руській церкві. У липні у Києві перебувала велика кількість козацтва, які своєю присутністю блокували об'єднавчі процеси. Йов Борецький, Ісаак Борискович (священик Луцький), і екзарх константинопольського патріарха протестували щодо легітимності синоду[75].

На думку Ф. Сисина, А. Кисіль, насправді, був православним. Оскільки він сам заявляв Й. Борецькому і Й. Рутському, що він їхньої віри. Його головна мета – об'єднати руську віру, а не догми католицької і православної церков, тобто завершити громадянську війну на релігійному грунті між уніатами і православними. До речі, це розуміли І. Рутський, П. Могила і Й. Борецький. Про це він висловлювався на першому дні синоду у Києві, як представник короля, 9 липня 1629 р.:«Ми, русичі, були хрещені на берегах Дніпра шістсот років тому, отже тепер нам варто зберегти один народ, одну націю, а найголовніше – одну релігію» [76].

Варто відзначити, що Ватикан був налаштований вороже до будь-яких перемовин із православними, що змогло б призвести до послаблення Риму в лавах уніатів, тому і не був проінформований[77]. А. Кисіль, на жаль, не зміг зробити головного – обрати делегатів до об'єднаного синоду[78].

За Владислава IV (1632–1648) у 1632 р. відбулася легітимація православ'я, адже було обрано київським митрополитом Петра Могилу[79]. Д. Флоровський акт обрання Петра Могили митрополитом вважає неканонічним, оскільки він обирався задля компромісу між королем та православною шляхтою. Взагалі-то він був представником школи XIX–XX ст.

російських церковних істориків, які звинувачували П. Могилу за його романізацію православ'я[80]. Подібна думка й Дж. Ембройза, адже митрополит скопіював католицизм, окрім походження Святого Духа та визнання верховенства Римського Папи[81].

Д. Флоровський розкривав вплив київської теології і стверджував, що петровські реформи – «українізація» [82]. Ф. Сисин уточнює, що вперше його книга була написана 1937 р., і її зміст не міг включати «Шляхи українського православ'я», тим паче, після революційних подій 1917 р. в Україні. В російському оригіналі він ухиляється від терміну «українізація», який з'являється в англійському перекладі, а називає як «південний» чи «малоросійський» вплив[83]. Російський історик-емігрант вважає, що Феофан Прокопович допоміг створити «протестантську метаморфозу» в російській церкві, і «завжди вважався чужинцем»[84].

На думку фахівця, важко відрізнити погляди малоросійського та великоросійського православ'я впритул до 1917 р., але ця різниця чітко виявляється коли мова йде про П. Могилу за його західні настрої[85]. Але ми не можемо сказати впевнено, як зазначає Ф. Сисин, якої моделі унії хотів П. Могила, чи повний перехід православних під канони католицизму, чи єднання церков, як це було до 1054 р. Це невідомо, але ясно те, що у діях П. Могили простежується православна сутність, але із латинським впливом[86].

У «Дискурсі» дослідник знаходить, що основною причиною революції 1648 р. була грецька або руська релігія, називаючи Київ другим Константинополем, а Володимир, прийнявши християнство одночасно прийняв католицизм, оскільки в той час Константинополь мав тісні релігійні зв'язки з Римом[87]. Хоча козацький «Літопис Самовидця» і вказує на релігійні мотиви як причину війни революції, але в переліку образ на польську владу релігійна тема відсутня[88].

У Синопсисі армія козацтва і московського царя трактується «православною» проти турецько-татарської загрози, але про Унію нічого не згадується. Львівський і Густинський літописи, Кройніка уніатів називають супостатами-відступниками[89].

Сьомим елементом національної свідомості є ***політична культура.*** Сучасний американський історик Т. Снайдер висловив думку, що 1569–1659 рр. були важливим етапом формування української нації. Окрім того, як вважає Ф. Сисин, Т. Снайдер не розглядав студії Ігоря Шевченка, Сергія Плохія, Петра Потічного, Девіда Фріка, Ендрю Вілсона. Згідно останніх концепцій українці охоплювали усі соціальні страти населення. Руська нація законно мала доступ до вирішення політичних прав, але водночас центр не дозволяв цьому реалізовуватися[90].

Відчуття національної самосвідомості починається у шляхти і козацтва з Люблінської унії до повстання Б. Хмельницького, на думку Терези Хінчевська-Генель[91]. Ці тези висвітлені у її дисертації 1970 р. «Свідомість народу козацького і української шляхти XVII ст.», хронологічні межі – 1569–1648 рр.[92].

Українські історики XIX ст., представники державницької школи XX ст. і радянські історики, вважали виступ Б. Хмельницького як «національно-визвольну революцію» проти польського панування. Польські історики XIX ст. проголошували у своїх працях за реставрацію Речі Посполитої у колишніх кордонах[93]. Як вважає науковець, ще досліджено замало про усні зібрання і політичну культуру населення в часи Хмельниччини[94].

Т. Снайдер вважає, що нація в розумінні Речі Посполитої – це сукупність шляхти, оскільки вона являлася активним носієм політичних прав і свобод. Поняття народ – це лише зібрання усіх мешканців певної території на культурно-етнічній основі. Gentre Ruthenus, natione Polonus, тобто походження руське (білоруське, українське), але нація польська, що співзвучне з певною лояльністю до уряду, його законів. На початку XIX ст.

польський нобілітет Галичини перефразував дану концепцію, вважаючи, що українці не мають інакших політичних прав, адже належать до польської нації,[95] але ж тоді поляки теж не мали соборної держави.

Синоди 1629 р. згодом, могли забезпечити для А. Киселя великі прерогативи в посиленні православної партії, особливо в роки міжкоролів'я після смерті Сигізмунда в 1632 р. А його промова на Сеймі 23 липня 1648 р., навіть стала причиною розповсюдження чуток, ніби А. Кисіль мав змогу стати кандидатом на корону від коаліції православних та протестантів[96].

Своїх політичних прав вимагали й козаки у 1632 р., коли просили дозволу приймати участь в обранні нового короля, адже вони є теж частиною держави. Натомість, отримали відповідь, що «нігті пальців рук і ніг теж є частиною тіла, але їх треба підрізати»[97].

Наприкінці 1640-х років деякі представники православного духовенства висловили концепцію, що Русичі Сарматії приєдналися до Поляків Сарматії, як рівний з рівним, як вільний з вільним[98]. Ф. Сисин робить висновок, що Сармати Русі і Сармати Польщі були двома різними політичними націями. Насправді, А. Кисіль не вірив, що русини будуть захищати свої привілеї, через той факт, що православного нобілітету ставало все менше і менше. Але він помилявся, почалася революція[99].

Б. Хмельницький навіть виношував план змінити закони Речі Посполитої, з метою розширення повноважень новообраного короля Яна Казимира. Ф. Сисин спирається у цих тезах на лист Хмельницького до Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. у праці І. Крип'якевича та І. Бутича (1961)[100].

Як вважає історик, дослідження Польського сейму зосереджується у Вроцлавському історичному центрі під керівництвом професора Владислава Чаплінського. Він описав діяльність польських сеймів в 1652 р., після білоцерківського договору (1955), а Люсія Чешік – досліджувала польський парламент 1649–1650 рр. Л. Чешік, на думку Ф. Сисина, знайшла два щоденники у Гданську, що присвячені подіям ратифікації Зборівської угоди 1649 р., причина – фінансові труднощі і небажання асигнувати кошти польського нобілітету, а також вплив Єжи Оссолінського[101].

С. Охман звертає увагу на дві фракції стосовно вирішення революційних подій 1648 р. Тобто, промирна партія (Адам Кисіль, королівський канцлер Єжи Оссолінський) та як вона називає «гетьманська» партія (князь Ярема Вишневецький, литовський польний гетьман Януш Радзивілл, королівський віце-канцлер Анжей Лещинський). Пацифістська партія бажала продовжити разом з Б. Хмельницьким свої приготування проти Оттоманської Порти, а «гетьманська» фракція жадала розправитися з козаками. С. Охман явно підтримувала у своїй праці «гетьманську» партію, критикує Б. Хмельницького, що він перетворився на ставленика мусульманства в Україні, підтримував контакти з Московією і Трансильванією проти центральної влади[102]. У документі, який наводить С. Охман №30 (1654 р.) відбувається порівняння Речі Посполитої з Іспанією, а України із Бельгією про можливість утворення незалежної держави, а Хмельницького порівнювали із Вільгельмом Оранським[103].

У рецензії на книгу А. Керстена, Ф. Сисин цитує його стосовно прошведської політики 1654–1656 рр. Б. Хмельницького, щоб поділити Річ Посполиту, які почалися через зраду Московії[104]. Фахівець уточнює, що смерть Б. Хмельницького не завершила протистояння у Східній Європі, і не було відомо яку політичну форму обере козацьке керівництво у 1670-х роках[105].

Політична культура у Синопсисі підкреслювалася принципом єдиного «російського самодержавства». У Густинському літописі акцентувалося, ніби руське панство існує в

1672 р. як і 1072 рр.[106] Тобто, історичне писання 1620–1690 рр. намагалося показати усім суспільним станам їх спрямованість на основі релігійних та династичних модифікацій, але вони не змогли пояснити, на думку Ф. Сисина, поняття громадянства і вітчизни, оскільки не були представниками політичної нації, але їх справу продовжили козацькі літописи. Велике значення цих хронік у тому, що вони почали відкривати українському суспільству їх самоідентифікацію[107].

Т. Снайдер має цікаве висловлювання про роль козацтва у руйнуванні Речі Посполитої «Україна погубила Річ Посполиту, а Річ Посполита погубила Україну», тобто повстання Хмельницького і перехід нобілітету на бік козацтва поклав початок до послаблення, а в 1772–1795 рр. до загибелі Польсько-Литовського королівства. Запорозька Січ і Гетьманат здійснили новий поворот у самовизначенні про козацько-руську націю (Малоросія) і Україну як свою Державу-Батьківщину[108]. На думку З. Когута, скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких не існує. Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного жалкування, який оплакував занепад малоросійської нації[109].

Варто підкреслити, що нація здатна існувати без держави. Держава має стати засобом, а не самоціллю. За словами В. Старосольського «Нація – це організм, а держава – це механізм». М. Костомаров і В. Липинський відзначали в українському характері домінування емоційності над волею[110].

Отже, ми здійснили огляд у сфері концептів американсько-канадського історика Ф. Сисина. Зрозуміли, що генези утворення української нації варто шукати з ранньомодерної України (1569 – кінець XVIII ст). Утворення Запорозької Січі та проголошення Люблінської унії мали кардинальне значення для поступу української нації. По-перше, Запорозька Січ була могутнім елементом республіканського світогляду. По-друге, козацтво, Люблінська та Берестейська унії стали каталізаторами сублімації енергії українського етносу до нації, що виражається зростанням самосвідомості більшого числа рутенів (українців) за права Вітчизни, а також клапан від деградації з боку Степу та католицизму. Нарешті, цей динамічний рух із теоретичного рівня національної свідомості втілився на державно-політичний з поширенням Української революції 1648 р. Тобто, враховуючи вищенаведені аргументи можемо стверджувати, що поділ рутенської (українсько-білоруської) ідентичності у 1569 р., з іншого боку означав возз'єднання українських воєводств в одній державі. 1655 р. у царському титулі з'являється прикладка «Біла Русь»[111]. На думку Франка Сисина культурна єдність між українськими та білоруськими землями зберігалася до кінця XVII ст. Ознакою іншування українців в порівнянні з іншими східнослов'янськими етносами стали Запорозьке козацтво і Гетьманщина, а також їх самосвідомість, виражена у козацьких хроніках.

Із плином сучасного політичного життя стає зрозуміло, що після референдуму 1991 р. сформувалася суверенна поліетнічна українська нація. Поступово, з часів «Помаранчевої революції» (2004), вона перетворюється у громадянську націю, оскільки все більша кількість громадян усвідомлюють свої демократичні права та участь в політичному житті України.

Annotation

In this article F. Sysyn's publications in «Harvard Ukrainian Studies» have analyzed. Attention is underlined on constitutional elements of Ukrainian national identity, especially its genesis from Early Modern era.

[1] *Pritsak O., Shevchenko I.* A Note from editors // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. 1, no. 1. – P. 5–6.

[2] *Пасічник У.* Пошанування д-ра Франка Сисина // CIUS Press Release. – 14 січня 2008. – С. 1–3; *Sysyn F.E.* Adam Kysil and the Synods of 1629: An Attempt at Orthodox-Uniate accommodation in the Reign of Sigismund III // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 826. Франк Сисин народився 2 листопада 1947 р. у Кліфтоні, штат Нью-Джерсі. Він розпочав свою наукову кар'єру в Прінстонському університеті, в якому він 1968 р. здобув ступінь бакалавра у Школі суспільних і міжнародних відносин ім. Вудро Вільсона. Ступінь магістра з історії дослідник отримав у Школі славістики Лондонського університету у 1969 р. Згодом Ф. Сисин отримав ступінь доктора філософії (Ph. D) у 1979 р.: "Adam Kysil, Statesman of Poland-Lithuania: A Case Study in the Commonwealth's Rule of the Ukraine" Ph.D. diss., Harvard University, 1979. Головні публікації, окрім досліджених у даній статті: *Sysyn F.* The Problem of Nobilities in Ukrainian Past: The Polish Period, 1569–1648 // Rethinking of Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton. 1981. – P. 29–102.; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653. – Cambridge: Harvard University Press, 1985. – 406 p.; *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 67–76; *Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F.* Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian encounter, 1600–1945. — Edmonton; Toronto, CIUS Press. – 2003. – 381 p.

[3] *Sysyn F.E.* Constructing and Reconstructing Nations: Reflections on Timothy Snyder's Contribution to the Ukrainian Case // Harvard Ukrainian Studies. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 289.

[4] *Idem.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies [далі. – HUS]. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. — P. 604.

[5] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 291.

[6] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 593.

[7] Ibid. — P. 594.

[8] *Idem.* A Contemporary Account of the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 246.

[9] Ibid. – P. 251.

[10] *Idem.* Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth—Century Ukrainian Culture // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 174.

[11] *Idem.* Seventeenth—Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the "Discourse on the Present Cossack or Peasant War" // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.431.

[12] *Idem.* [Review of] Zapiski inostrantsev как istochnik po istorii osvoboditel'noi voiny ukrainskogo naroda, 1648–1654 gg. By *Ju. A. Mytsyk.* Dnipropetrovs'k. Ministerstvo vysshego i srednego spetsial'nogo obrazovaniia SSSR. Dnepropetrovskii ordena Trudovogo Krasnogo Znameni gosudarstvennyi universitet imeni 300-letiia vossoedineniia Ukrainy s Rossiei. 1985. 83 pp. 0.75 rub. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.1–2. – P. 257.

[13] *Idem.* [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–Eksorbitancje–Projekty–Memoriały, volume 1, 1648–1660. Compiled by *Stefania Ochmann—Staniszewska.*Wrocław, Warsaw, Cracow, Gdańsk, Łodź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. xii, 265 pp. 1500 zł. // HUS. – 1991. – Vol. 15, no.3–4. – P. 453.

[14] *Idem.* [Review of] Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. By *Władysław Serczyk* Cracow and Wrocław: Wydawnictwo Literackie [1984]. 373 pp., 51 pp. illus. 280 zi. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.1–2. – P. 210.

[15] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 282.

[16] *Idem.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 402–404.

[17] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.457.

[18] *Idem.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth–Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 176.

[19] *Idem.* Adam Kysil and the Synods of 1629: An Attempt at Orthodox–Uniate accommodation in the Reign of Sigismund III // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 826.

[20] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 178.

[21] *Idem.* A Contemporary Account of the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 252.

[22] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 252.
[23] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 404–405.
[24] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 168–169.
[25] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 185.
[26] Ibid. – P. 176.
[27] Ibid. – P. 177.
[28] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 406–407.
[29] *Idem.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 603.
[30] *Idem.* [Review of] Perodrukar Ivan Fedorov ta joho poslidovnyky na Ukrajini XVI – persha polovyna XVII st.: Zbirnyk dokumentiv. Holovne arxivne upravlinnja pry Radi ministriv Ukrajins'koji RSR. Central'nyj deravnyj istorynyj arxiv URSR u L'vovi. Kiev: «Naukova dumka» 1975. 341 pp// HUS. – 1977. – Vol. 1, no. 1. – P. 135.
[31] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 597.
[32] *Idem.* Seventeenth—Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the "Discourse on the Present Cossack or Peasant War" // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.441.
[33] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.447.
[34] Ibid. – P. 455.
[35] Ibid. – P. 457.
[36] Ibid. – P. 459.
[37] *Idem.* Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. — P. 177.
[38] Ibid. – P. 180.
[39] Ibid. – P. 184.
[40] Ibid. – P. 186.
[41] *Idem.* Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 187.
[42] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 393–394.
[43] Ibid. – P. 408–410.
[44] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 600.
[45] *Idem.* [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – P. 451.
[46] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 281, 285.
[47] Ibid. – P. 282.
[48] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.457.
[49] *Idem.* Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 159.
[50] Ibid. – P. 160.
[51] Ibid. – P. 161.
[52] Ibid. – P. 162.
[53] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 400.
[54] Ibid. – P. 410–412.
[55] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 605.
[56] Ibid. – P. 607.
[57] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.433; 453.
[58] Ibid. – P.444–445.
[59] Ibid. – P. 446; 462–463.
[60] Ibid. – P.451.
[61] Ibid. – P.450.
[62] Ibid. – P.465–466.
[63] *Idem.* [Review of]. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza W. 1649 R. By *Stefania Ochmann.* Acta Universitatis Wratislaviensis, *705;* Historia, 45. Wroclaw, 1985. 270 pp. 285 zl. // HUS. – 1987. – Vol. 11, no.1–2. – P. 251.
[64] *Idem.* [Review of] Opozycji. By *Adam Kersten* Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988. 685 pp. 1600 zł. // HUS. – 1991. – Vol. 15, no.1–2. – P. 212.
[65] *Idem.* Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 162.
[66] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 412–414.
[67] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.436.
[68] *Idem.* Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 171.

[69] *Idem.* [Review of] O tolerancję dla zdominowanych: polityka Wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. By *Jan Dziegielewski.* Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 300 pp., 25 plates. 280 zł. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no.1–2. – P. 192.
[70] *Idem.* [Review of] O tolerancję dla zdominowanych: polityka Wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV... – P. 193–194.
[71] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.437.
[72] Ibid. – P.462–463.
[73] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 832.
[74] Ibid. – P. 835.
[75] Ibid. – P. 836.
[76] Ibid. – P. 839.
[77] Ibid. – P. 840.
[78] Ibid. – P. 837; 841.
[79] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.438.
[80] *Idem.* Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 164.
[81] Ibid. – P. 171.
[82] Ibid. – P. 167.
[83] Ibid. – P. 169.
[84] Ibid. – P. 166.
[85] Ibid. – P. 174.
[86] Ibid. – P. 175.
[87] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 248; *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.439.
[88] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.443.
[89] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 415–416.
[90] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 288; *Idem.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine... – P. 169.
[91] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 288.
[92] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.454.
[93] Ibid. – P.454.
[94] Ibid. – P.435.
[95] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 286–287.
[96] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 842; *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.442.
[97] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.448.
[98] Ibid. – P.465–466.
[99] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 184.
[100] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 245.
[101] *Idem.* [Review of] Sejm Warszawski w 1649/50 roku... – P. 123–124.
[102] *Idem.* [Review of]. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.... – P. 250.
[103] *Idem.* [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668... – P. 451.
[104] *Idem.* [Review of] Opozycji. By *Adam Kersten...* – P. 214–216.
[105] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 246.
[106] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 418–421.
[107] Ibid. – P. 422–423.
[108] *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 290.
[109] *Когут З.* Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 20, 98–99.
[110] *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: [Етнополітологічний аналіз]. (Монографія). – К., 1998. – С. 194; 241.
[111] *Плохій С.* Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 415.

Бондар Вадим
(Київ)

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Тривалий час серед радянських дослідників переважала думка, що селянство в пореформений період було обезземелене, обтяжене високими викупними платежами, залишалося в кабалі у поміщиків, що воно інертно ставилося до застосування агротехніки в своєму господарстві, яке занепадало або знаходилось у стані застою. Таку характеристику селянству і селянському господарству як загалом по країні, так і по регіонах, було б помилкою вважати об'єктивною. Також треба враховувати і той факт, що західноєвропейський селянин мав значно менше землі, хоча й брав з неї більші врожаї. Альтернативою українських селян було або екстенсивне розширення площі, або інтенсивне осучаснення землекористування. У цьому плані важливим є науковий аналіз різних форм селянського господарства: сімейно-подвірної або фермерської, общинної, кооперативної, приватної, акціонерної: їх суті, умов розвитку, існування в окремих місцевостях, позитиви і недоліки.

Оскільки сучасна українська історична наука поповнилася новими працями, підходами і моделями з історії селянства, існує потреба охарактеризувати її науковий доробок. Також значно зросла кількість відповідних регіональних досліджень. Тобто, метою статті є аналіз висвітлення в сучасній українській історіографії розвитку селянського господарства в пореформений період, насамперед, сімейно-подвірної та общинної форми, актуальних питань його існування: інтеграція у нові ринкові умови і головні перепони в цьому процесі, рентабельність, бюджет селянського господарства, роль і місце його кредитування, рівень розвитку капіталізму тощо.

Історіографічному аналізу сучасної літератури з історії селянського господарства приділив увагу В. Нечитайло, який охарактеризував доробок науковців з проблем масового становлення господарств фермерського типу в результаті капіталістичної модернізації сільського господарства, поступового пристосування його до ринкових умов[1]. Дослідник української селянської кооперації В. Марочко звернув увагу на те, що в період аграрних перетворень саме феномен селянського приватного землеволодіння залишається маловивченою проблемою. Вона торкається не тільки кількісних параметрів (розмір наділу, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед якісних – зміни соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків з дворянами[2].

В останнє десятиліття в українській історичній науці зросла увага до вивчення селянського господарства сімейно-подвірного (фермерського) типу, про що свідчать поява праць М. Якименка, В. Нечитайла, В. Марочка, Д. Селіхова та ін.[3]. Уперше серед вітчизняних дослідників до економічної ідентифікації українського фермерства вдався згадуваний нами полтавський історик-аграрник М. Якименко[4]. Соціальною базою фермерства він вважає не лише заможних селян, а й господарів середнього статку. Однак скільки ж повинен був мати селянський двір десятин землі для більш-менш вдалого ведення свого господарства? Використовуючи дореволюційні дослідження і

проаналізувавши господарсько-економічні можливості різних груп селянських господарств, враховуючи також жорсткий податковий пресинг, дослідник відносить до категорії фермерських господарств ті, у розпорядженні яких знаходилося не менше 10 дес. орної землі. Саме з таким земельним наділом селяни могли розраховувати на більш-менш стабільний чистий прибуток, а отже на ефективне товарне виробництво. На основі проведення підрахунків історик підсумував, що саме південноукраїнські степи сталиоплотом селянських господарств, що найближче були до землеволодіння фермерського типу.

Дослідник Д. Селіхов при визначенні кількості селянських дворів середнього достатку використав критерії визначення основних соціальних груп селянства М. Лещенка, згідно з якими ці двори повинні були мати від 4 до 7 дес.[5] Вітчизняні дослідники часто використовують підрахунки дореволюційного економіста і статиста Ю. Янсона, за яким наділ на ревізьку душу в 60-х рр. XIX ст. мав бути не менше 5 дес.[6] Т. Лазанська доводила, що майже 94% селянських господарств після реформи 1861 р. мали наділи до п'яти десятин, що значно нижче норми, необхідної для ведення господарства[7].

Ступінь заможності селянського фермерського господарства, на думку М. Якименка, залежав від кількості землі. У цьому випадку ігнорується індивідуальний чинник – вміння селянина керувати господарством шляхом інтенсифікації, використовувати агротехнічні новації, «йти в ногу» з реформами тощо. Адже, як показав досвід, внаслідок консерватизму світоглядних цінностей селянство не спромоглося належним чином використати можливості ринку, надані економічні та громадянські права.

Оперуючи великою кількістю фактичних даних, М. Якименко висвітлив еволюцію землеволодіння селянських господарств протягом довгого періоду, постійно розглядаючи цей процес на прикладі різних українських губерній. Аналізуючи вплив законодавства 1906–1914 рр. на становлення селянського (фермерського) господарства, він показав роль та результати діяльності землевпорядних комісій, які протягом столипінської аграрної реформи посприяли утворенню 434736 одноосібних господарств (14,4% усіх господарств України)[8].

На основі аналізу еволюції земельної власності, економічної ефективності індивідуальних селянських господарств Лівобережжя у пореформений період, їх матеріального оснащення, М. Якименко спростував тезу радянської історіографії щодо зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського землеволодіння. Користуючись земською статистикою при характеристиці бюджетів селянських господарств дослідник доводить, що з розвитком ринкових відносин відбувалося, хоч і повільно, очевидне їх зміцнення при одночасному занепаді великого поміщицького землеволодіння[9].

Дослідник історії селянського господарства В. Нечитайло у своїй монографії проаналізував зародження і розвиток фермерського укладу господарювання в Україні від козацької доби до сьогодення[10]. Він зауважив на замовчуванні в радянській історіографії досвіду українського селянства у формуванні фермерського укладу господарювання. Масове становлення селянських фермерських господарств дослідник відносить до 60-х рр. XIX ст. Не погоджується з цим дослідник А. Зінченко, який вважає, що селянські господарства, які виникли після реформи, ледве чи слід розглядати як господарства фермерського типу, оскільки суттєвим гальмом їхнього розвитку були численні державні обмеження, в т. ч. на ринку землі і праці[11].

В. Нечитайло наголошує на розширенні індивідуального селянського землеволодіння завдяки зростанню купівлі землі як селянами особисто, так і селянськими товариствами, незважаючи на те, що на неї постійно зростали ціни. Хоча більшість селян не могла собі цього дозволити, однак найзаможніші, найпідприємливіші таку змогу мали. Саме їм

належало понад 50% усієї орендованої приватної землі, на якій вони організували капіталістичне землеробство[12]. Значну увагу дослідник відводить аналізу індивідуальних селянських господарств у Подільській губернії (застосування в них найманої праці, агротехніки, багатопільної системи землеробства роль цукрової промисловості), маючи на меті спростувати поширену в історіографії тенденцію, що становлення селянських фермерських господарств відбувалось лише у південних губерніях і частково на Лівобережжі. Один з основних аргументів історика – постійне зростання купівлі-продажу землі серед селянства і зменшення дворянського землеволодіння. З другого боку, в роботі відсутнє співвідношення цього процесу з швидким демографічним зростанням селянства в другій половині XIX ст.

Автор не ставить за мету чітко виробити критерії, які ж селянські господарства можна віднести до фермерських в пореформений період, а саме: кількість землі (умовно погоджується з думкою М. Якименка про не менше 10 дес.), худоба, вироблена продукція, застосування найманої праці, використання кредитів, орендні відносини тощо. У своїй рецензії на монографію черкаські історики С. Корновенко і В. Лазуренко підсумовують, що з огляду на масштабність теми і обмеженість обсягу книги, дослідник лише робить спробу створити цілісну картину функціонування підприємницького укладу в Україні у різні історичні періоди[13].

За словами В. Нечитайла і С. Нечитайла, приватне землеволодіння стало здобутком значної частини селянства особливо в тих регіонах, де збереглися живучі традиції вільного господарювання, тобто в степових губерніях. На думку дослідників, це були справді товарні сільськогосподарські підприємства, власники яких здійснювали виробництво на своїй або орендованій землі з допомогою праці родини, а при потребі й найманої праці[14].

В основному дослідники сходяться на думці, що фермерське господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби не існували напівкріпосницькі закони, високі викупні платежі, що підривали фінансову базу індивідуального селянського господарства, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі.

Наступною проблемою вивчення науковців є общинний уклад господарювання. Інститут общини у недавній радянській історіографії розглядався, з одного боку, як гальмо розвитку капіталістичних відносин на селі, а з другого – як можливість виживання селянства і опору його державі і поміщикам. На сьогодні община часто висвітлюється лише в загальному контексті інших проблем – аграрних реформ, розвитку селянського господарства, кооперації тощо. В сучасній російській історичній науці дослідниками проведена значна робота з вивчення цієї проблематики. Про це свідчать праці П. Зирянова, В. Данілова і Л. Данілової, Л. Кучумової, Б. Міронова та ін.[15].

Положення про те, що повільне вкорінення індивідуального чинника в селянському середовищі в пореформений період перш за все пов'язано з тією роллю, яку в еволюції соціально-економічних відносин на селі відігравала селянська поземельна община, довгий час було і в значній мірі залишається вагомим місцем у вітчизняній історіографії. Прагнення значної частини селян до збереження общинної власності на землю пояснюється, з одного боку, різким погіршенням становища селянства (важкість викупних платежів, відрізки, розширення функцій місцевого управління за рахунок селянства і т. д.), з іншого боку, політикою держави, яка хотіла відстояти інтереси поміщиків у реформі і законсервувати общинні інститути, посередництвом яких селяни продовжували залишатися прикріпленими до землі.

Характеризуючи негативні наслідки реформи 1861 р., акад. І. Ковальченко асоціював руйнування общинного землеволодіння із появою значного прошарку зубожілих селян,

землі яких скуповували заможні господарі. У свою чергу проф. О. Реєнт акцентує на тому, що община лише приховувала цей перманентний стан, коли багато селян були нездатні так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки. Погоджуємось з його зауваженням, що майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була з економічної точки зору баластом в общині і не могла організувати рентабельне господарство[16].

Більшість вітчизняних дослідників сходяться на думці про те, що по-перше, община в основному гальмувала розвиток селянського господарства, по-друге, українському селянину традиційно притаманне прагнення до приватновласницької ініціативи і подвірно-сімейної форми господарювання. Як вважає О. Реєнт, община своїми постійними перерозподілами, забороною продажу надільних земель, пануванням трипільної системи землеробства і круговою порукою гальмувала розвиток приватної власності на селі[17]. На думку В. Марочка, община обмежувала селянську підприємливість і самодіяльність, стримувала радикальні зміни у самому способі сільськогосподарського виробництва. Також ярмом для селянина була кругова порука[18].

Дослідники загалом одностайні щодо повільної еволюції селянського господарства в нових ринкових умовах, переважна більшість яких була неефективними і розвивались екстенсивним шляхом. Які ж основні причини повільної інтеграції у нові ринкові умови селянських господарств? На думку черкаських істориків-аграрників Ю. Присяжнюка і Л. Горенко, реформа 1861 р. радикально підривала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами, половинчасто вирішувала питання ринку найманої праці на селі[19]. Пересічного поміщика України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладання капіталу, а українського селянина – як основне джерело життєзабезпечення своєї родини. Особливу увагу дослідники звернули на консерватизм мислення селянина, а саме пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, байдужість до агрономічних інновацій тощо.

Характеризуючи роль держави в ринкових трансформаціях, Ю. Присяжнюк та Л. Горенко підкреслили основний принцип її аграрної політики – не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві і в пореформений період. Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, вони стверджували про його прагнення припинити здрібнення і скорочення дворянського землеволодіння та водночас майже цілковите нехтування інтересами селянських господарств.

П. Панченко та В. Шмарчук до причин відставання землеробства на селянських наділах відносять: багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села; черезсмужжя – нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами; погану якість землі; обробку надзвичайно відсталими методами; примітивні знаряддя праці. Внаслідок цього, на їх думку, селянське землеробство мало екстенсивний характер[20].

Дослідник селянських господарств рубежу XIX–XX ст. Ю. Вовк до причин їх нерентабельності відніс примітивні знаряддя праці, відсутність добрив, застосування середньовічних систем землеробства (трипілля), відсталість агротехніки та методів обробітку землі, не зовсім досконалу податкову систему царської Росії[21]. А. Шевчук, вивчаючи господарства Правобережної України, додає до вищезазначених проблем нестійкість селянського земельного правопорядку, наявність сервітутних прав селян в поміщицьких угіддях та черезсмужжя їх наділів з землями поміщиків між собою[22].

Інші науковці схиляються до думки, що характерними ознаками селянських господарств були малоземелля, черезсмужжя, кругова порука, обтяженість викупними платежами, податками і повинностями. Селяни були позбавлені лісів, лук, випасів тощо[23]. О. Крижанівська, досліджуючи селянське господарювання, зазначила, що селяни не завжди раціонально використовували свої наділи. У багатьох незаможних селянських господарствах не лише не впроваджувалась більш прогресивна та ефективна багатопільна сівозміна, а навіть скорочувалось застосування трипілля, що призводило до швидкого виснаження ґрунту та понижувало урожайність[24].

Маловивченим аспектом селянських господарств є оцінка їх бюджету, рівень і види витрат на різні сфери і потреби. Так, Д. Остапенко на основі даних земської і урядової статистики кінця XIX ст. висвітлив відмінності у бюджетах різних категорій селянства в окремих регіонах України[25]. Він довів, що за загальною вартістю майна та за площею земельних наділів середні за розмірами господарства Півдня України навіть дещо перевищували найбагатші господарства Правобережної України. Загалом, для нормального функціонування більшості з них, їх господарям потрібно було шукати додаткових джерел прибутку. Розглядаючи товарне споживання селян посередництвом аналізу їх бюджетів, дослідник доводить, що обсяг витрат на ринку напряму залежав від площі земельної ділянки, а відтак й заможності селянина[26].

При вивченні історії і розвитку селянських господарств важливе місце відводиться кредитуванню їх державними і приватними земельними банками, різними сільськогосподарськими та іншими товариствами, земськими установами тощо. Відзначимо, що питання місця і ролі різних банківських структур в аграрних відносинах другої половини XIX – початку XX ст., наслідки їх діяльності у становленні селянських і поміщицьких господарств різних типів є малодослідженими як в радянський, так і в сучасний період української історичної науки. Виходячи з того, що в радянській історико-економічній літературі з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано в основному лише діяльність Селянського поземельного банку, тому є потреба переглянути на новому рівні цілого комплексу відповідних проблем, зокрема діяльність акціонерних і приватних банків, інших установ у кредитуванні усіх прошарків сільськогосподарських виробників та його наслідки, історію розвитку поземельного кредиту в умовах вільного підприємництва тощо.

Дослідники активізували свою роботу з вивчення цього аспекту, про що свідчить ряд змістовних праць[27]. Так, О. Краснікова приділила достатньо уваги маловивченій в історіографії проблемі іпотечного кредиту та його ролі у становленні сільськогосподарських виробників, проаналізувавши при цьому функціонування та економічні результати трьох банківських структур: Дворянського банку, Селянського банку, акціонерних і приватних земельних банків[28]. Співставивши фактичні дані стосовно кількості закладеної землі в банках України та кількості виданих позик під заставу землі, дійшла висновку, що операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку. Дослідник наголосила на важливості вивчення діяльності цих установ ще з тієї причини, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки столипінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7 %) всіх кредитів[29]. М. Якименко, оцінюючи вплив Селянського поземельного банку на становлення селянських господарств, зазначив, що розорювались переважно ті селяни, які не звертались за позичками до нього[30].

Одна з перших досліджувала історію дрібного кредиту в Україні в другій половині XIX ст. В. Кізченко. Проаналізувавши роль кредиту в економічній структурі суспільства,

вона визначила причини важливої необхідності останнього для розвитку селянського господарства: перехід від натурального до грошового господарювання, звільнення селян від кріпацтва, їх малоземелля і необхідність оренди землі, сплати викупних платежів, купівлі худоби, лісу, сільськогосподарського реманенту та ін.[31]. Розглянувши довгострокові кредити, В. Дорошенко зробив висновок, що незважаючи на ряд недоліків у законодавчій сфері, дана система зосереджувала земельні ресурси в руках сильних господарів, підтримала рентабельність господарств, а головне – стала основною ланкою перебудови господарств на нові капіталістичні відносини[32]. Але, загалом, на думку російського дослідника цієї проблеми В. Дякіна, сільськогосподарський (короткотерміновий і меліоративний) кредит знаходився в зародковому стані і не впливав істотно на землеробство[33].

Характерною рисою розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. було використання поміщицькими та селянськими господарствами найманої праці. І. Десятніков проаналізував найм-продаж праці, а саме попит на працю найманих робітників з боку селянських та поміщицьких господарств, структуру та чисельність наймицтва, оплату праці, побут тощо[34]. На його думку, у наймаючих селянських господарствах праця поденних робітників займала понад 80%, що можна пояснити використанням селянським господарством в першу чергу власної робочої сили. При вивченні жіночої та дитячої праці, історик дійшов висновку, що вона значно більше застосовувалась у селянських господарствах, ніж у поміщицьких (70–80 % відповідно до 20–30 %). Перевага найму жінок та дітей у селянських господарствах пов'язана з відносною дешевизною їх праці порівняно з чоловічою.

На завершення спробуємо показати погляди дослідників проблему розвитку капіталізму в селянському господарстві. Зокрема, О. Шляхов вказує на його низький рівень в українських губерніях, пояснюючи це деформацією соціально-економічного розвитку, надмірним втручанням держави у господарське життя, низьким рівнем загальної і особливо правової культури переважної більшості населення[35]. На думку російського історика В. Коновалова, інтенсифікація сільського господарства, що в умовах XIX – початку XX ст. було рівнозначно розвитку в ньому капіталістичних відносин, можлива і при збереженні поміщицького землеволодіння. При юридичному рівноправ'ї селянства, вільному у розпорядженні землею як своєю власністю, з його середовища виділяється достатньо широкий прошарок господарств, капіталістично організованих, технічно оснащених і прибуткових[36].

Дослідник сільського господарства Лівобережної України С. Раєвський вважає, що процес впровадження капіталістичних відносин в регіоні відбувався дуже повільними темпами. Відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Майже не змінювалась система землеробства, про що свідчить, наприклад, майже абсолютне панування двопілля і трипілля в Харківській губернії[37]. Навпаки, на основі аналізу подвірного перепису Старобільського повіту Харківської губернії, дослідник В. Куліков доводить, що на початку XX ст. в цьому регіоні панував капіталістичний уклад. Про це свідчить високий рівень поляризації сільської общини, розподіл праці, загальне збалансованість основних елементів селянського господарства[38].

Історики Ю. Присяжнюк та Л. Горенко прослідкувавши еволюцію аграрних відносин доводили, що капіталізація селянських господарств України протягом пореформених десятиліть позначалася локальністю і однобічністю. Через загальну убогість, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей, а почасти й через нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торговельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатню фінансову підтримку з боку держави та інші причини український

селянський загал виявився неспроможним сповна використовувати плодючість навіть наявних земель[39].

Отже, наявність комплексу новітніх студій з історії селянства і селянського господарства пореформеного періоду вказує на актуальність цих питань в історичній науці. Плідно працюють академічні та вузівські наукові інституції і осередки. Частим явищем стало проведення конференцій, симпозіумів, семінарів, читань, «круглих столів» з проблем історії українського селянства. Також в українській історіографії посилюються тенденції переходу від збирання і констатації фактів до їх переоцінки і ґрунтовного аналізу. Вагомий поступ відбувається і в краєзнавчих дослідженнях. Спостерігається помітне пожвавлення археографічної роботи.

Більше того, відбувається розширення тематичних сюжетів, вдосконалення теорії та методики досліджень. Знайшли своє висвітлення «не популярні» раніше проблеми селянського приватного підприємництва, фермерського укладу господарювання, кооперативного руху, кредитування господарств, ролі земств у розвитку селянського господарства, пристосуванні селянства до нових ринкових умов, підвищенні його агрокультури тощо. Однак наукове осмислення ряду ключових процесів ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним. Недостатньо досліджені такі проблеми, як матеріально-технічна база селянського господарства України (крім землеволодіння), селянська земельна оренда, системи землеробства. Також потрібно більше звернути увагу на вивчення таких питань, як демографічна характеристика селянського населення, селянська громада і її внутрішня структура, бюджети селянського господарства і т. п.

Сучасні українські дослідники використовують комплекс різних джерел з історії селянства. Поряд з документами урядової статистики, періодики все більше залучаються матеріали земської аграрної статистики і їх діловодної документації, сільськогосподарських і кооперативних товариств, фінансових і податкових установ. Значні перспективи відкривають селянські документи особистого походження, стенограми різноманітних зібрань, де зафіксовано висловлювання селян щодо реальних і бажаних господарських процесів.

Анотація

Проаналізовано стан розробки в сучасній українській історіографії проблем розвитку і еволюції селянського господарства пореформеної доби. Оцінюється внесок науковців у висвітлення таких його сюжетів, як інтеграція у нові ринкові умови, фермерський уклад господарювання, рівень капіталізму, рентабельність, бюджет, кредитування тощо. Звертається увага на методики досліджень, новітні підходи, основні дискусійні положення.

---

[1] *Нечитайло В.В.* Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність / Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 24.

[2] *Марочко В.І.* Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 73–79.

[3] *Нечитайло В.В*. Вказана праця; *Марочко В.І.* Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 38–47; *Якименко М.А*. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14; *Якименко М.А*.

Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 131–135; *Нечитайло В.В., Нечитайло С.В*. Становлення господарства фермерського типу в Україні після скасування кріпосного права (1861–1906 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 4 (6). – С. 169–174; *Селіхов Д.А*. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861 та 1906 років // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 34. – Х., 1998. – С. 29–35.

[4] *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства... – С. 3–14.

[5] *Селімо Д.* Земельне право царської Росії та деякі наслідки його застосування на Поділлі в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 4 (6). – С. 166.

[6] *Вєтрова Г.В.* Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 218.

[7] *Казанська Т.І.* Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 446.

[8] *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства… – С. 8.

[9] *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства… – С. 131–135.

[10] *Нечитайло В.В.* Вказана праця.

[11] *Зінченко А.* Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 37.

[12] *Нечитайло В.В.* Вказана праця. – С. 206.

[13] *Корновенко С., Лазуренко В.* В.В. Нечитайло. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 251–252.

[14] *Нечитайло В.В., Нечитайло С.В.* Вказана праця. – С. 173.

[15] *Зырянов П.Н.* Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. – М., 1992; *Зырянов П.Н.* Полтора века споров о русской сельской общине // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. – СПб., 1999. – С. 87–100; *Данилова Л.В., Данилов В.П.* Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Мат-лы междунар. конф., 14–15 июня 1994 г. / РАН; Ин-т рос. истории / В.П. Данилов (отв. ред.), Л.В. Милов (отв. ред.). – М., 1996; *Кучумова Л.И.* Сельская община в России (второй половины XIX века). – М., 1992. – 63 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 461–484.

[16] *Реєнт О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 14.

[17] *Реєнт О.П.* Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – С. 371.

[18] *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929) / Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 13–14.

[19] *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.

[20] *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 37–38.

[21] *Вовк Ю.І.* До питання рентабельності селянських господарств України на рубежі XIX – XX ст. // Український селянин. – 2001. – Вип.1. – С. 53–54.

[22] *Шевчук А.В.* Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис. к. і. н.: / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – Арк. 129.

[23] Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К., 2004. – 456 с.

[24] *Крижанівська О.О.* Селянське господарювання // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – С. 381.

[25] *Остапенко Д.О.* Бюджетні обстеження селянських господарств в Україні наприкінці XIX ст. // Збірник наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 9. – С. 17–25.

[26] *Остапенко Д.О.* Товарне споживання селян Лівобережної України на початку XX ст. // Збірник наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 10. – С. 88–96.

[27] *Кізченко В.І.* Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – С. 51–93; *Її ж.* Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С. 97–107; *Краснікова О.М.* Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861–1906 років // Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук (Збірник наукових праць молодих вчених). – Полтава, 1997. – С. 234–236; *Її ж.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 64–69; *Дорошенко В.О.* Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 78–79; *Олійник І.В.* Кредитування селянських господарств Правобережної України наприкінці XIX – початку XX століть // Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період. – Хмельницький, 2004. – С. 476–480.

[28] *Краснікова О.М.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні... – С. 64–69.

[29] Там само. – С. 69.

[30] *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства… – С. 3–14.

[31] *Кізченко В.І.* Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси… – С. 97–98.

[32] *Дорошенко В.О.* Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 79.

[33] *Дякин В.С.* Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы международного коллоквиума историков. – СПб., 1992. – С. 191.

[34] *Десятніков І.В.* Наймана праця в сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.: Дис… к.і.н. / Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2004. – 250 арк.; Наймана жіноча праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX століття // Історичні записки: Зб. наук. праць / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – 2006. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 49–55; Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – 2003. – Вип. 13. – С. 48–52; Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 51–54; Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 164–168 та ін.

[35] *Шляхов О.Б.* До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України другої половини XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 25–37.

[36] *Коновалов В.С.* Крестьянство и реформы: (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор. – М., 2000. – С. 20–21.

[37] *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2003. – №11/12. – С. 37–46.

[38] *Куліков В.О.* Соціально-економічний лад селянського господарства Харківської губернії на початку XX ст. (по матеріалам подвірного перепису Старобільського повіту 1905 р.) // Вісник Харківського національного університету. Серія: Історія. – 2001. – Вип. 33. – С. 118–126.

[39] *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Вказана праця. – С. 89.

Корольов Геннадій
(Київ)

АВТОНОМІСТСЬКО-ФЕДЕРАЛІСТСЬКІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Висвітлення ідейно-політичних проблем історії завжди звертає дослідника до потреби її інтерпретації на основі поліваріативних методологічних підходів та історіографічних трактувань, у прагненні подати адекватну та об'єктивну картину історичного процесу. Відомий теоретик історії М. Блок писав: «Знання сьогодення в якомусь плані ще більш безпосередньо допомагає розумінню минулого»[1].

Проблема особи в історії є своєрідною моделлю розробки інтелектуальної історії, що вимагає врахування національних особливостей суспільного поступу. Наукова постановка реконструкції поглядів та свідомості окремої історичної постаті розкриває зміст епохи, в якій вона жила, діяла і мислила, актуалізує потребу вироблення «позитивної» історії, допомагає розглянути самоусвідомлення особою державно-політичної традиції. Історичний аспект федералізму в українському історико-політичному дискурсі залишався найбільш суперечливим серед вітчизняної інтелектуальної еліти другої половини XIX – початку XX ст. й виступав критерієм належності до державницького чи народницького напрямів.

Важливість федералістських поглядів М. Грушевського полягає у концептуальному підході до дослідження феномену федералізму як однієї з доктрин, що складали «національний проект». Відстоювання вченим федералістських позицій дозволяло забезпечити легітимні шляхи досягнення Україною незалежності. Це в свою чергу передбачало формування механізму її здобуття. Актуальність студіювання федералізму М. Грушевського полягає в наявності вихідних положень і умов вирішення «українського питання» на початку XX ст., що в свою чергу сприяє розумінню сучасних тенденцій державного будівництва в контексті використання питання федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної самоідентифікації.

Звернення до вивчення федералістських поглядів М. Грушевського ґрунтується на відсутності в українській історичній науці комплексного дослідження з означеного питання, в якому б висвітлювалося становлення світоглядних засад вченого, його політичні та історичні конструкції, державотворча діяльність по впровадженню ідей автономізму та федералізму, їх інтелектуальне переосмислення в пореволюційний період.

Основна характеристика історіографії федералізму М. Грушевського – це побіжне та моноаспектне висвітлення з апелюванням до історичної концепції, публіцистичної діяльності, політичного керівництва в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.), партійної й наукової роботи в еміграції (1919–1924).

Теоретично важливим є розуміння взаємообумовленості між сучасною вітчизняною та діаспорною історіографією, яка виявляється в методологічному єднанні та одновекторній спрямованості дослідницької тематики. Діаспорна історична думка, принаймні на початку 1920-х років звернулася до осмислення наявності у духовно-інтелектуальному просторі України досить численного прошарку так званої інтелігенції

«російської культури». Йдеться про носіїв подвійної свідомості, людей інтелектуальної праці українського походження, але вихованих у загальноімперській російській культурній традиції, які доклали чимало зусиль до розбудови останньої[2]. Від того, наскільки ця частина інтелігенції могла бути включена в націотворчий процес, значною мірою залежав його перебіг. Сучасна вітчизняна історіографія виявляє напрямки дослідження, які були сформовані українською зарубіжною наукою. Історична постать М. Грушевського є стрижневою в розумінні процесу становлення, реалізації та трансформацій політичних поглядів української інтелектуальної та політичної еліти.

Автор свідомо обирає концептуальний підхід до висвітлення сучасної історіографії автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського. Це в першу чергу викликано провідною тенденцією історіографічної реконструкції політичних поглядів вченого, яка полягає в їх науковому виокремленні та розгляді на засадах його історичної концепції. Принагідно слід зауважити, що більшість учених визнають наявність у М. Грушевського автономістсько-федералістських поглядів[3]. Певну ясність до історіографічної розробки вніс Р. Пиріг, який вивів комплекс підстав формування політичних поглядів та предметно окреслив модель федералізму вченого. Його витоки сучасні грушевськознавці вбачають у впливі на становлення світогляду історика ідейних попередників – М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича. Вирішальним чинником утвердження федералістських переконань дослідники називають зміну політичної ситуації в Росії після демократичної революції 1905–1907 рр.[4].

Одні вчені вважають, що М. Грушевський сповідував їх усе життя і реалізовував у своїй діяльності. Другі – констатують перехід його на державно-самостійницькі позиції після прийняття IV Універсалу. Треті – доводять, що обидва ідейно-політичні концепти – федералізму та самостійності не є антагоністичними і можуть співіснувати в державотворчій концепції М. Грушевського як основний шлях досягнення і забезпечення суверенності України в контексті історичних тенденцій першої половини XX ст. І, нарешті, ще частина дослідників вважає, що М. Грушевський був істориком самостійницького напряму, а відтак федералістські погляди були тактичними кроками, утилітарною концепцією, пропагандистськими прийомами, спробами сподобатися більшовикам перед поверненням в УСРР тощо[5]. З огляду на вище вказане, за науково-практичний критерій обираємо дилему: «М. Грушевський був самостійником чи федералістом?». Такий підхід вважаємо резонним, враховуючи постановку оцінки мислителя як ученого і політика запропоновану Я. Дашкевичем[6]. На цій основі нам видається доцільним визначити ряд характеристик.

Федералізм М. Грушевського має закономірні та формальні ознаки, притаманні європейським концепціям, які поширювалися в середовищі української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. на засадах стереопізації мислення і світогляду. Тому представники першої групи вчених, як зокрема Б. Гудь, вважають, що Великий Українець «витворивши свій ідеал федеративної перебудови Росії, від цього і не зміг відійти»[7]. Аналогічної позиції притримується В. Колесник[8]. Ідейні засади федералізм отримав шляхом політологічної трансформації положень «малоросійської» (автономістської) концепції історичного розвитку української нації.

Федералістська концепція М. Грушевського пройшла певну еволюцію і модифікацію у бік державної самостійності. Дослідники виявляють даний концепт крізь призму аналізу політичного світогляду вченого і теоретико-методологічних засад його творчості. Обґрунтованим також видається, що дослідження історії України обернулося для М. Грушевського потребою в їх політичному втіленні, що підтверджує його діяльність в період Української революції 1917–1921 рр. Прийняття IV Універсалу й проголошення

України «самостійною» слугує для вчених цього напрямку головним аргументом підтвердження переходу М. Грушевського на позиції незалежної держави[9].

Становлення вітчизняного грушевськознавства відбулося під знаком появи різнопланових статей та публікацій як у науковій літературі, так і публіцистиці. Більшість авторів намагається об'єктивно висвітлити аспекти життя і діяльності М. Грушевського, однак не можуть в повному обсязі відтворити реальну картину та подати повний життєпис[10]. У першу чергу це зв'язано з дещо ідеалізованим сприйняттям постаті мислителя. Показовими є кваліфікації: «Зевс історичного олімпу», «український фенікс», «совість української державності» тощо. З цього приводу Р. Пиріг зазначив, що «стрімке руйнування міфів про М. Грушевського припало на добу падіння комуністичних ідеалів та ідолів. І цей духовний вакуум став живильним середовищем для творення нових міфів про М. Грушевського...»[11].

Політолог Д. Видрін у своїх творах вперше на початку 1990-х поставив питання розгляду політологічних доктрин М. Грушевського, співвідносячи його політичну та державницьку діяльність з публіцистичними студіями актуальних проблем Російської імперії та Української революції 1917–1921 рр.[12]. Дослідник стверджує, що центральною ідеєю політологічних досліджень ученого є національне самовизначення. Основним базисом, що єднає ідеологічні позиції та політичні кроки М. Грушевського є простий народ, але який прагне до самовдосконалення. Важливість дослідження Д. Видріна полягає в осмисленні інтелектуальних впливів та ідейних підстав політичних поглядів М. Грушевського. Певним недоліком праці є відсутність розгляду світогляду вченого та його трансформацій.

У сучасній історіографії дослідженню М. Грушевського як видатного політолога-науковця і політичного діяча в теперішньому розумінні цього слова присвятив свої праці В. Потульницький[13]. Його трактування світогляду мислителя містило альтернативний погляд в історичному контексті.

Дослідницький інтерес до автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського позначений високим рівнем актуальності, про що переконливо засвідчує величезний масив публікацій у збірниках та матеріалах наукових конференцій[14]. Хотілося б також відмітити, що кількісна складова не вирішила питання якісної розробки федералізму М. Грушевського. Всі ці студії характеризує відсутність концептуального підходу, відірваність у трактуванні федералізму від життя і діяльності вченого, слабкість аргументації. Лише Л. Нагорна, розробляючи історію традицій та закономірностей федералістської ідеї в Україні, виокремлює особливе місце федералізму М. Грушевського, який був наповнений антицентралістським, державницьким сенсом та позначений світовим контекстом[15].

У сучасній українській історіографії концептуально виділяється кілька поетапних напрямків дослідження автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського: формування світогляду вченого, період демократичної революції 1905–1907 рр., доба Центральної Ради, а також еміграційний період (1919–1924) та причини повернення в УСРР. Це дозволяє згрупувати праці дослідників, виокремити у них спільне та відмінне. Такий поділ видається резонним у контексті наукової постановки проблеми. Автор ставить за мету відтворити історіографічні формулювання, які пояснюють генезис автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського на прикладі його публіцистики та державотворчої діяльності.

Перший напрямок характеризується реконструкцією світоглядних засад вченого в контексті історичних процесів XIX – початку XX ст. Світоглядні підстави історичних поглядів М. Грушевського висвітлено у монографії В. Тельвака[16], який дійшов висновку, у

творчості вченого історіографічні концепції тісно переплітались із політичними поглядами, а наукова праця завжди інспірувала громадську діяльність. У дисертації дослідника І. Гирича на основі величезної джерельної бази відображено історичне середовище кінця XIX – початку XX ст., особливості становлення світогляду визначних представників українського руху[17]. Крім того, вченому належать цікаві розвідки маловивчених сторінок біографії М. Грушевського[18]. Л. ашкільняк стверджує, що методологічні погляди історика визначалися поєднанням просвітницько-романтичних, соціологічно-позитивістських та неокантіанських ідей, у центрі яких перебувала категорія «народу-нації» як головної етносоціальної спільності[19]. Осмислення національної ідеї у творчості М. Грушевського висвітлено в дисертаційних дослідженнях В. Березенця[20] і В. Будза[21].

Розвиток ідеї федералізму в українській політичній думці XIX – початку XX ст. відтворено у монографії М. Кармазіної[22]. Дослідниця наголошує на визначальній ролі М. Грушевського в процесі інтелектуального наповнення федералістської ідеї, при цьому охарактеризовані підстави українського федералізму в контексті спадкоємності політичної традиції від кирило-мефодіївців до М. Драгоманова. У кандидатській дисертації Л. Когород[23] на основі інтелектуального тексту М. Грушевського висвітлено процес національного самоусвідомлення українців. Попри це знівельоване домінування федералістських позицій у системі політичних поглядів вченого. У монографії Ю. Левенця розкривається проблема теоретико-методологічних засад української політичної думки XIX – початку XX ст., при цьому він наголошує про іманентний зв'язок між українською ідеєю та ідеєю федералізму[24]. Власне перша стала причиною появи федералістської моделі українського майбутнього, що найбільш повно виявляється у творчій спадщині М. Грушевського.

Революційні події 1905–1907 рр. і М. Грушевський розглядаються дослідниками у контексті активізації політичного руху українського народу. Визначається особлива роль ученого в обґрунтуванні ідеологічних засад та політичних завдань національного руху. У першу чергу актуалізується увага на конституційному проекті вченого, його співпраці з українською громадою Державної Думи, аналізується полеміка з представниками російського ліберального руху тощо. Зокрема, В. Ідзьо відтворює головні аспекти українського питання в інтелектуальному та політичному розумінні М. Грушевського в роки першої російської революції[25]. Дисертаційні дослідження В. Кухар[26] та В. Крота[27] присвячені громадсько-політичній діяльності М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. Однак у першій роботі акцент зроблено на громадській праці у Галичині, а другій – у Наддніпрянщині. Ці студії єднає наявність спільної історіографічної позиції щодо оцінки становлення світоглядних засад М. Грушевського. Аналізуючи процес формування політичних поглядів вченого, історики вказують на «державницьке» спрямування його історичної та політичної концепції. Оцінка співпраці М. Грушевського з українською парламентською громадою у I Державній Думі як «громадського консультанта», який керувався ідеєю автономії та федералізму в політичній діяльності, – синтезована у дослідженні В. Доморослого[28].

М. Грушевський в Українській революції 1917–1921 рр. – найбільш досліджена наукова проблема, якій присвячений цілий масив монографій, статей, розвідок. Практично, жоден дослідник, який студіює історію Центральної Ради, об'єктивно не оминає постаті М. Грушевського. Попри це виявляється недостатність розробки автономістсько-федералістських орієнтацій українського руху та політичних партій.

Найбільш повне висвітлення автономістсько-федералістська концепція М. Грушевського у добу Української революції дістала в комплексі студій О. Копиленка[29].

Особливістю його тлумачень є історико-правовий дискурс. Історіографічний внесок наукових досліджень ученого репрезентує актуальність аналітичних побудов М. Грушевського у його політичній публіцистиці та державницькій діяльності в контексті пошуку оптимальних державно-правових конструкцій.

О. Копиленко розробляє теорію українського федералізму, виявляючи в ній політико-правові аспекти у творчій спадщині М. Грушевського, І. Франка, М. Драгоманова, М. Костомарова та інших. Автор вважає, що саме у представників української політичної думки федералізм вийшов за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією[30]. У розвитку федералістичної концепції М. Грушевського дослідник виділяє три форми: а) шлях розв'язання національної проблеми й державно-правових гарантій самовизначення народів; б) потужне знаряддя побудови громадянського суспільства й правової держави; в) доцільна і ефективна система управління в державах великих розмірів[31]. Аналізуючи доробок О. Копиленка, слід виділити застосування ним прийому історико-правової аналогії, що вивчає співвідношення історичної конкретики (фактології) з державно-правовими конструктами, їх вплив на появу національної практики вирішення «українського питання» та розвитку політичної традиції України. Історіографічне значення студій О. Копиленка лежить у площині констатування ідеї самостійності й окремішності в рамках федерації вільних народів у творчій спадщині М. Грушевського, наукова демонстрація важливості врахування народницької позиції трактування «народу» як етнографічної цілісності[32].

Охарактеризовані нами позиції дослідника стосуються його політико-правових досліджень, однак потрібно виділити наявність власне історичних[33]. Останні реконструюють політичну діяльність М. Грушевського в добу Центральної Ради. Основними історіографічними позиціями є федералізм як ідейно-політична спонука української еліти та інтерпретація внутрішньої і зовнішньої політики УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) через утвердження автономії та формування оновленої Російської держави на федеративних засадах.

Серед історіографічного комплексу виділяється позиція Р. Пирога в оцінці політичних поглядів М. Грушевського. Зокрема, він закликає дослідників не творити нових стереотипів стосовно зображення М. Грушевського в сфері державного будівництва більшим та переконанішим самостійником, ніж він був насправді[34]. Вчений ставить під сумнів найбільш популярні аргументи такого трактування – це прийняття IV Універсалу Центральної Ради і публіцистика М. Грушевського на початку 1918 р. Задекларовані ним відмови від «песького обов'язку перед Москвою», «кінець Московської орієнтації», зовсім не означали його повного відходу від ідей федералізму. Аналізуючи політичний курс Центральної Ради, очікування її лідерів щодо побудови федеративного союзу демократичних республік, експансію більшовицької Росії Р. Пиріг дійшов висновку, що все це спонукало М. Грушевського ситуативно відкласти «федероване до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз твердо стати на прінціпі повної самостійності Української республіки»[35]. Крім того, дослідник лінійно прослідкував еволюцію автономістсько-федералістських поглядів визначивши, що політична і публіцистична діяльність М. Грушевського в еміграції 1919–1924 рр. є підтвердженням того, що він залишався переконаним соціалістом європейського ґатунку та федералістом[36]. Історіографічний сенс наукової позиції Р. Пирога полягає у спробі подати неупереджену оцінку та характеристику політичним поглядам М. Грушевського та однозначно кваліфікувати їх як автономістсько-федералістські.

Різноманітні аспекти діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради висвітлені в публікаціях В. Верстюка, в яких акцентується увага на визначальній ролі політика[37]. Він

постає не лише провідником федералізму, а й особливого шляху досягнення самостійності України. Праці дослідника звертають увагу на значний вплив поглядів М. Грушевського на політичні цілі революційного часу. Їх об'єднує один історіографічний знаменник, який полягає в намаганні охарактеризувати політичні погляди М. Грушевського в контексті державотворчої діяльності Центральної Ради та автономістсько-федералістських орієнтацій тогочасного національного руху. При цьому зазначається, що федералізм голови Центральної Ради виступає як усвідомлений крок до самостійності.

В. Солдатенко інтерпретує діяльність М. Грушевського на базі закономірностей явища Української революції, вказуючи, що його ідейна платформа спрямовувала політичний курс Центральної Ради, однак при цьому не мала вирішального значення[38]. Історіографічний сенс позиції дослідника полягає в окресленні вагомого внеску політика у концепцію Української революції. Аналіз публіцистики доби визвольних змагань (1917–1921 рр.), її головних ідей – федералізму та самостійності знайшли відображення у ґрунтовній статті В. Северинюка[39].

Дослідження української державності доби Центральної Ради, в яких особливе місце виділяється постаті М. Грушевського та автономістсько-федералістському курсу є історіографічним формулюванням, що розкриває різні аспекти дисертаційних досліджень Н. Барановської[40], Т. Бевз[41], О. Ромотюк[42], О. Кудлай[43], І. Логвиненко[44].

У новітній українській історіографії існує цілий комплекс праць присвячений поверненню М. Грушевського в радянську Україну. Практично всі дослідники сходяться на тому, що однією з визначальних причин цієї події були політичні погляди вченого, які єднали соціалістичні переконання, народницьке світосприйняття, федералістську концепцію. До групи науковців, які репрезентують означену історіографічну позицію слід віднести праці Р. Пирога[45], В. Пристайка і Ю. Шаповала[46], В. Трощинського[47], В. Потульницького[48], В. Піскун[49]. Окрім того, О. Рубльов стверджує, що причини реемігрції обертаються навколо потреб реалізації наукового потенціалу М. Грушевського[50]. Вчені, висвітлюючи різні аспекти цієї проблеми, дійшли висновку, що повернення М. Грушевського було компромісом з більшовицькою владою, детермінованим світоглядними засадами та політичними уподобаннями вченого, зокрема федералістською ідеєю.

Отже, історіографічний аналіз проблеми дозволив виявити основні позиції визначення політичних поглядів М. Грушевського. Їх характеристика як автономістсько-федералістських є домінуючою. Однак дослідники по-різному інтерпретують становлення і розвиток, а також змістове наповнення: починаючи народництвом через класичний федералізм до різновиду самостійницької ідеології. Світогляд ученого розробляється на підставі тенденцій історичного розвитку і творчої спадщини, що логічним прийомом історіографічної реконструкції. Поряд з величезною масою історичних праць присвячених постаті М. Грушевського виявляється відсутність спеціального дослідження його політичних поглядів.

Анотація

Проаналізовано розвиток сучасної української історіографії автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського. Визначено ряд особливостей історіографічної реконструкції, а також охарактеризовано основні напрямки дослідження.

Annotation

Development of modern Ukrainian historiography is analysed autonomy-federalist looks of M. Hrushevskogo. Certainly row of features of historiography reconstruction, and also basic directions of research are described.

[1] *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., – 1986. – С. 28.

[2] *Масненко В.* Націотворча функція інтелігенції та її описання в українській історичній думці.1920-х років ХХ ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Ч. 3. – Чернівці, 2005. – С. 72.

[3] *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 191.

[4] Там само

[5] Там само.

[6] *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напряму? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 65–85; *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напряму? // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 351–369.

[7] Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовт. 1994р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Л., 1999. – С. 330.

[8] *Колесник В.* Проблеми української державності в творчості М. Грушевського. // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – С. 21.

[9] *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл.наук. конф. Львів, 26–28 жовтня 1994 р. – Л., 1995. – С. 339; *Бойко В.* Михайло Грушевський – видатний історик , перший президент // Михайло Грушевський - погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конф.). – Тернопіль, 1997. – С. 48; *Трохимчик С.* Сучасні геополітичні реалії України в світлі історико-географічного вчення М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна... – С. 336;

[10] *Решедько Л.* Перший президент України // Нова генерація. – 1991. – №1–2.; *Чишко В.* Зевс Олимпа исторического // Правда Украины. – 1991. – 28 сентября.; *Боєчко В., Рубльов О.* Повернення // Трибуна. – 1991. – №4.

[11] *Пиріг Р.Я.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 2005. – №4. – С. 180.

[12] *Видрін Д.* Михайло Грушевський – президент і вчений. // Філос. і соціол. думка. – 1991. – №8. – С. 107.

[13] *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – 231 с.; *Потульницький В.А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – 192 с.

[14] Найповніше ця тема знайшла відбиття в матеріалах наукових конференцій, присвячених М. С. Грушевському: Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовт. 1994 р. – Нью-Йорк; Л., 1995. – 256 с.; Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. –Л., 1995. – 352 с.; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конференції). – Тернопіль, 1997. – 280 с.; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – 85 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Л., 1999. – 375 с.

[15] *Нагорна Л.* Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи // Історичний журнал. – №5. – С. 7.

[16] *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – 236 с.

[17] *Гирич І.* Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 25 с.

[18] *Гирич І.* М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; *Гирич І.* Упорядник. Епістолярна спадщина М. Грушевського. Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996. – 21 с; *Гирич І.* Про федералізм М. Грушевського // Старожитності. – 1993. – №9–10. – С. 15.

[19] *Зашкільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253; *Зашкільняк Л.О.* Грушевський і Галичина (до приїзду у Львів 1894 р.) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 114–137; *Зашкільняк Л.* М.С. Грушевський у Київському університеті (1884–1894 рр.) // Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). Підготовка до видання Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 227

[20] *Березенець В.* Історіософія Михайла Грушевського: дис. канд. філос. наук. – К., 1994. – 226 с.

[21] *Будз В.* Філософія історії Михайла Грушевського: автореф. к. філос. н. – Львів, 2001. – 18 с.

[22] *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.

[23] *Когород Л.П.* Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського: автореферат дис. канд. політ. наук. – К., 1994. – 24 с.

[24] *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – 585 с.

[25] *Ідзьо В.* М.С. Грушевський про українське питання в період російської революції 1905–1907 рр. // Україна в революційних процесах пеших десятиліть XX століття. Збірник. – К., 2007. – С. 59–67.

[26] *Кухар В.М.* Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 23 с.

[27] *Крот В.О.* Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.

[28] *Доморослий В.І.* Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (196–1907): автореф. дис. канд.. іст. наук. – К., 1994. – С. 17.

[29] *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності: дис. у формі наукової доповіді… д.ю.н. – Одеса, 1993. – 49 с; *Його ж.* М. Грушевський про автономію і федерацію // Політична історія України в особах. – К, 1992. – С. 49–72.; *Його ж.* Державно-правові погляди М. Грушевського. // Радянське право. – 1991. – №6. – С. 49–52; *Його ж.* М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації» // Правова держава. – 1992. – Вип. 1. – С. 132–138; *Його ж.* Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського у питаннях федералізму. // Проблеми правознавства. – Вип. 53. – С. 13–18; *Його ж.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – 184 с.

[30] *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. – С. 17.

[31] Там само.

[32] *Копиленко О.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – С. 127

[33] *Копиленко М.Л., Копиленко О.Л.* М.С. Грушевський і проблеми розбудови Української держави // УІЖ. – 1996. – №5. – С. 28–37.

[34] *Пиріг Р.Я.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 180.

[35] *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 64.

[36] *Пиріг Р.Я.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського… – С. 181.

[37] *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – К., 1995. – 344 с; *Верстюк В.Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради. // УІЖ – 1995. – №2. – С. 65–79; *Верстюк В. Ф.* М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // УІЖ. – 1996. – №5. – С.44; *Верстюк В.Ф.* Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // УІ. – 2002. – №1–4. – С. 280–289.

[38] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997 – 416 с; *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С. Грушевського в розробку концепції національно-демократичної революції. // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 202–208.

[39] *Северинюк В.* Історія і політика у публіцистиці М.С. Грушевського // УІЖ. – 2000. – №5. – С. 18–31.

[40] *Барановська Н.М.* Національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1995. – 26 с.

[41] *Бевз Т.А.* Формування Української Держави за доби Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук - Київ, 1995. – 24с.

[42] *Ромотюк О.Є.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 24 с.

[43] *Кудлай О.Б.* Центральна Рада-Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 18 с.

[44] *Логвиненко І.А.* Політична діяльність української Центральної Ради.): автореф. дис. канд. іст. наук/ – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.

[45] *Пиріг Р.Я.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. – 2006. – №5. – С. 4–19; *Його ж.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 201 с.

[46] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.

[47] *Трощанський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.

[48] *Потульницький В.* Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // УІЖ. – 1992. – №2. – С. 48–57.

[49] *Піскун В.* Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму і сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 45–54.

[50] *Рубльов О.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 50–71; №6. – С. 3–25.

Кабачій Роман
(Київ)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944–1946 рр. ОЧИМА ІСТОРИКІВ-УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Проблематика переселення українців із Польщі до УРСР і загалом до обміну населенням (трансферу) між названими державами останнім часом посідає одне із чільних місць в історіографії польсько-українських відносин XX ст. Пояснюється це, по-перше, як замовчуванням такого явища попередньою радянською історичною наукою та неможливістю розробки теми у Польській Народній Республіці, так і ставленням з першого погляду до проблеми трансферу як до проблеми другорядної – порівняно до, скажімо, польсько-українського конфлікту 1940-х років або до акції «Вісла». По-друге, поступова вичерпаність новизни вищеназваних тематик, а також необхідність творення тла до їх якісного окреслення сприяли підвищенню зацікавленості трансфером населення, що тривав три роки та став основним чинником національної чистки по обидва боки кордону.

Осередки досліджень проблеми та основні напрями їх діяльності

Природнім видається ширше зацікавлення проблемою в Україні, де під впливом публікацій української західної діаспори[1], а також під натиском створених на початку 1990-х років товариств депортованих із Польщі українців, трансфер населення увійшов до сфери наукових інтересів чималого кола істориків новітнього часу, а також громадських діячів в Україні. Ігор Ільюшин відзначає наявність певного україноцентризму в дослідженнях, присвячених повоєнному періодові, зважаючи на те, що українці потерпіли більше саме в ті роки[2]. Можемо констатувати також взаємопов'язаність масштабів зростання кількості публікацій та видань, присвячених переселенню українців із Польщі, до відзначення тієї чи іншої ювілейної дати, що стало однією з характерних ознак часу загалом.

Слід одразу зазначити, що основну увагу історики-українці до цього часу надавали нагромадженню та розповсюдженню шляхом публікацій джерел з питань переселення українців з Польщі до УРСР. Більшість книг, присвячених тематиці, є збірками джерельних матеріалів – спогадів, архівних документів тощо, про що коротко згадаємо нижче. Основна маса опрацювань з'являлася у формі статей та коментарів до джерельних видань. На час написання цієї статті[3] відомо лише про захист однієї кандидатської дисертації з питань соціально-економічної адаптації українців із Польщі в УРСР. У 2003 р у Чернівецькому університеті представлено працю Володимира Кіцака з Тернополя[4].

З 1989 р. в Україні з'явилося кілька потужних центрів вивчення проблематики переселень українців, появу котрих стимулювало наявність наукових кадрів, здатних осягнути глибину проблеми, так і існування лобі із середовища переселенців із Польщі та їхніх нащадків. Найбільшу роботу проведено у Львові, де переселенськими акціями 1940-х років займаються науковці Львівського університету та Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України. Саме у львівському осередку побачили світ три томи збірників «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 1950-х років»[5] під

редакцією Юрія Сливки. Вони охоплюють документи щодо причин та передумов трансферу між Польщею і Україною (Т. 1), перебігу акції в Польщі та адаптації переселенців в УРСР (Т. 2), спогади українців з Польщі (Т.3). Зверталися до теми переселень у своїх публікаціях Степан Макарчук, Леонід Зашкільняк, Галина Щерба, Віталій Процюк. Останні двоє з названих науковців самі походять із Закерзоння. У Львові виходить також періодичний річник «Вісник Любачівщини», який друкує передусім спогади виселенців. Львів є осідком Об'єднання товариств депортованих українців (голова Володимир Середа), котре час від часу видає свої опрацювання, матеріали конференцій.

У Києві питання переселення вивчали кілька науковців, серед яких варто назвати передусім Ольгу Буцько та Володимира Сергійчука. Перша дослідниця присвятила свою книгу[6] загальній характеристиці міграційних процесів 40-х років, – як зазначає Олег Савчук, – це одна з небагатьох книг, у якій джерела пройшли фазу опрацювання та аналізу, однак «на жаль, вона написана російською мовою і деякі положення збігаються з офіційними судженнями того часу»[7]. До цієї монографії ми повернемось далі при розгляді більш конкретних подій та явищ. Професор В. Сергійчук присвятив темі трансферу населення дві книги, що являють собою збірки документів передусім з центральних київських архівів і стосуються як переселення українців, так і поляків[8].

Правові аспекти процесів депортації подає у своєму двотомнику Іван Білас[9]; другий том видання являє собою підбірку документів, що мають на меті підтвердити його погляд Також у Києві видано під редакцією Юрія Шаповала спільну українсько-польську збірку документів із архівів спецслужб «Переселення поляків та українців. 1944–1946»[10]. Видання містить переклади документів з польської на українську і навпаки, географічний та особовий показники, фотографії учасників переселенських акцій та їх виконавців.

Волинський державний університет став співорганізатором польсько-українських історичних семінарів «Польща-Україна: важкі питання», один з яких було присвячено проблемі взаємних переселень. Особливістю спеціального тому, що вийшов після семінару[11], стала публікація дискусії між українськими та польськими істориками, що надає можливість передати погляди, яких бракує в інших друкованих опрацюваннях. Дослідники з Луцька одними із перших звернулися до історіографії проблеми[12], доповнюючи та відповідаючи на польські публікації щодо української історіографії. У деяких з них можна дізнатися, між іншим, про описи останньої «боротьби з УПА і ОУН на так званій Західній Україні»[13].

У Рівному міститься керівництво «Світового конгресу українців Холмщини та Підляшшя», що є чинником появи публікацій та видань, пов'язаних саме з цими регіонами. Специфікою є між тим сучасний аспект життя переселенців з Польщі в українській державі. Характеристичною є в цьому сенсі нова книга Олександра та Андрія Боровиків[14], половина якої присвячена відображенню боротьби холмщаків за свої права у незалежній Україні. У Рівному працюють історики Гурій Бухало та Віктор Матійченко, – публікації першого з них з'явилися майже одразу після 1989 р.

Тернопільське коло дослідників, до якого відносимо Тамару Гонтар, Володимира Кіцака, Володимира Ханаса, Сергія Ткачова, планомірно розробляє соціальні аспекти переселення українців, зокрема у контексті до паралельного процесу виселення поляків, боротьби польського підпілля на Тернопільщині того періоду[15]. Діяльність істориків цього краю підсичується середовищем переселенців-лемків, яких чимало мешкає у південних районах області. У науковому збірнику Тернопільського педуніверситету побачило світ та передруковане низкою періодичних видань перше пробне опрацювання україномовної публіцистики, присвяченої переселенню українців із Польщі[16].

Осередок у Чернівцях, незважаючи на відсутність Буковини у переселенських планах

українсько-радянського керівництва та – відповідно широких мас українців з Польщі у області – розвинувся та посів окреме місце у картині переселенської української історіографії завдяки діяльності вихідця із Холмщини проф. Юрія Макара, декана історичного факультету місцевого університету. Щорічно під його редакцією виходить збірка наукових праць «Питання нової і новітньої історії», де порушуються проблеми переселення українців Польщі, як до УРСР, так і по акції «Вісла». З Чернівцями пов'язана наукова біографія ще одного дослідника історії переселень з Холмщини і Підляшшя, професора тепер Вінницького університету Миколи Кравця. Вихованець чернівецької школи Михайло Горний за кілька років створив цілу галерею біографічних портретів діячів інтелігенції та видатних людей, народжених у Польщі та вихідців із земель із-за Бугу[17].

Слабкість представлення тематики в середовищі українців Польщі пояснюється багатьма чинниками. Першорядною трансферу була акція «Вісла» та її наслідки для українства Польщі. Тому навіть найбільші дослідники трансферу 1944–1946 рр., якими є в Польщі Євген Місило та Роман Дрозд, починали його саме з 1947 р.[18]. По-друге, щоби наблизити дослідження до високого рівня, їх варто було б оформлювати у вигляді книг, наукових статей, на що часто бракувало можливостей, фінансового та організаційного характеру. Найчастіше тема переселення на Україну з'являлася на сторінках варшавського річника «Український альманах»[19]. Однак цього було недостатньо. За словами історика Романа Висоцького, форма видання та читач, для якого призначений альманах, не давали можливості на суто наукове оформлення текстів[20]. Українські історики в Польщі обмежені через відсутність справжнього наукового історичного журналу, роль якого змушена виконувати періодика. З огляду на її суспільну функцію, вміщені там публікації не могли переступити межі популярного характеру. Тому зараз проблемою у середовищі українців Польщі є навіть питання стосовно перебирання на себе обов'язків щодо відзначення річниці переселень 1944-1946 рр., відзначає також Р. Висоцький.

Тема виселення українців час від часу набуває актуальності при розгляді проблем польсько-українського конфлікту. Польські українці передусім говорять про те, що «УПА у 1945–1947 рр. боронила українців від виселення та сваволі польських відділів»[21]. Вони прагнуть також удокументувати мартирологію українського населення. Якщо ж говорити про цілеспрямоване дослідження, то, окрім згаданих вище наукових статей та кількох публікацій у «Нашому слові»[22], таким поки що українські історики в Польщі похвалитися не можуть. Однак важко тут оминути неоціненний джерелознавчий здобуток, котрим є двотомне видання під редакцією Євгена Місила «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. 1944–1946». Зібрання подає документи з різних польських архівів, що їх доповнюють подекуди стислі коментарі редактора. Сам же дослідник в одному з інтерв'ю назвав переселення етнічною чисткою. Однак помилятиметься той, хто у тому інтерв'ю шукатиме звинувачень лише польської сторони[23].

Зважаючи на розпорошеність українців після акції «Вісла» по території Польщі, важко виділити які-небудь центри досліджень польсько-українських відносин, і переселень зокрема. Тому, віддаючи шану Є. Місилові з Варшави та Р. Дроздові з Кошаліна, назвемо ще низку міст, де питання трансферу з Україною набувало наукового осмислення. Можемо згадати тут Перемишль, Люблін, Ряшів (Жешув), Більськ Підляський. У Перемишлі це питання порушувалося як в осередку Південно-Східного Наукового Інституту, так і на сторінках «Вісника Закерзоння», що був донедавна одним із найцікавіших україномовних видань у Польщі; у Любліні – на сторінках «Річника ЄКПіУУ» та «Rocznika Chełmskiego»[24]; Ряшеві у циклі видань під редакцією Влодзімєжа Бонусяка, присвячених українсько-польсько-німецьким відносинам у 40-х роках XX ст[25];

Більську – на сторінках місцевого підляського часопису «Над Бугом і Нарвою» як у формі опрацювань, так і публікації спогадів[26]. У Польщі та на еміграції виходять час від часу книги та статті, присвячені історії окремих сіл на Закерзонні (Павлокома, Корчмин, Тенятиська, Вербиця та ін.[27]), однак вони переважно мають характер авторизованих спогадів і не становитимуть прямого інтересу для даного огляду.

Окремо слід згадати семінари «Україна-Польща: важкі питання». Хоч у ролі співорганізаторів виступило, зокрема, Об'єднання українців у Польщі, місця для істориків-українців із Польщі фактично не знайшлось. Є. Місило звинувачує в цьому ОУП, характеризуючи таке ставлення як зраду, хоч з цим не погоджуються інші оглядачі. Так чи інакше, позицію української історіографії у восьмому томі семінарів, присвяченому переселенням, представляли В.Сергійчук, Б. Заброварний, Г. Бухало та Ю. Макар із України. Є. Місило виступив у ролі одного з перекладачів. Можливо, це було виправдане не тільки з прагнення почуття відповідальності за свої держави: у ході перших семінарів від польської сторони навіть трапився випадок вимоги звільнити з викладацької праці громадянина Польщі Р. Дрозда під закидом антипольської агітації[28]. Восьмий том семінарів представив у результаті дебатів 6 узгоджень між істориками України і Польщі у справі переселень 1944–1946 рр.: їх прийняття можна назвати великим успіхом обох сторін, зважаючи на перенесення прийняття рішень по акції «Вісла» на наступний семінар: йому вже не судилося відбутися.

Інтерпретація проблеми переселення українців з Польщі: українська правда

Переходячи до окреслення більш конкретних зацікавлень з боку істориків-українців тематикою переселення 1944–1946 рр., хотілося б спочатку охарактеризувати відношення до справи найбільших знавців тематики в Україні та Польщі.

Володимир Сергійчук у своїх публікаціях прагне якнайширше обумовити територіальну приналежність тих чи інших земель до етнічної чи державної України. Робиться це часто без жодних застережень до документа, який публікується. Скажімо, цитуючи листи від холмщаків до влади УРСР з проханням про приєднання їхніх земель до республіки і датованих у більшості кінцем липня-початком серпня 1944 р[29]. В. Сергійчук не хоче помічати їх відверто сфабрикованого характеру. Натомість Ю. Макар зазначає: «Цілком зрозуміло, що стиль звернень був підказаний радянськими політпрацівниками, але факти, викладені у них, відповідали дійсності»[30].

Найбільшим аналітичним опрацюванням В. Сергійчука є його виступ на польсько-українському семінарі, присвяченому цьому питанню: «Проблеми переселення українців з Польщі і поляків з України в 1944–1946 рр». Виступ спирається на джерелознавчі публікації професора: матеріали із Центрального державного архіву громадських об'єднань України, які представляють нормативні документи, договори між сусідніми країнами, звіти уповноважених про переселення, щоденники командування ОУН, стенографічні звіти, листи, телеграми тощо. У виступі дослідник прагнув довести, що ініціатива переселень вийшла з польського боку, культивувалась у довоєнній Польщі і була вперше озвучена проф. Грабським на зустрічі зі Сталіним при обговоренні східного кордону Польщі[31]. Польські історики вустами М. Клімецького спробували від цієї теорії відмежуватися, вважаючи, що польське комуністичне керівництво не представляло польської «рації стану» (державницької позиції)[32].

Також багато місця дослідник залишає для цитування листів і звернень українців Закерзоння з вимогами приєднати їхню землю до СРСР. В. Сергійчук висвітлює роль відділів УПА стосовно виселення українців як захисну: «Силами УПА були ліквідовувані переселенські комісії, на чолі яких стояли енкаведисти, винищувано відділи польського

війська, заангажовані до проведення тієї варварської акції»[33]. При цьому польське підпілля було назване націоналістичним, що викликало протест з боку істориків із Польщі. Відповідь Сергійчука була наступною: «Перепрошую, але хочете ви того чи ні, на терені Волині діяло (ще окрім національно скерованого – *Р. К.*) польське більшовицьке підпілля, були польські партизанські загони, і з тим треба рахуватися»[34]. Наостанок кілька уваг науковець із Києва приділив питанню розселення та перших років життя в УРСР українців із Польщі.

Праця Ольги Буцько «Польща-Україна: міграційні процеси 40-х років». присвячена здебільшого переселенню поляків із УРСР, однак деякі моменти стосуються українців із Польщі і є цікавим матеріалом до обговорення. Те, що вище було назване О. Савчуком «положеннями, що збігаються з офіційними судженнями того часу», О. Буцько подає як об'єктивний незаангажований погляд. Ці зауваги оглядача із Луцька стосуються двох моментів: питання добровільності виїзду та роль УПА у перешкоджанні депортації. О. Буцько пише: «Було багато сіл (особливо у північних повітах), жителі яких із задоволенням, і навіть з полегшенням сприйняли підписану умову»[35]. Український історик із Польщі Р. Дрозд так оцінює цей факт: «На початку виїздили особи, котрі втратили своїх ближніх в результаті польсько-української боротьби і під час проходження фронту. Оцінюємо, що до грудня 1944 р. добровільно виїхало близько 20 тисяч осіб»[36]. Якщо ж притримуватися прийнятої концепції, що примусове переселення почалося з вересня 1945 р., то чисельність тих, які поїхали не під примусом багнетів, зросте до 204.468 осіб[37].

Іншою тезою, що може не подобатися в книзі О. Буцько прихильникам національно окресленої позиції, є її погляд на ставлення духовенства до переселення, що стисло вона подала у цьому реченні: «Загалом православне духовенство підтримувало ідею переселення, а греко-католицьке було категорично проти»[38]. Роман Дрозд не погоджується з цим твердженням, наводячи як приклад листи-протести люблінського православного ахиєпископа Тимофія щодо виселення його кліру[39]. О. Буцько, посилаючися на справу з Центрального архіву вищих органів влади України, стверджує, що православне духовенство прагнуло зберегти паству і при переселенні, тому добивалося переселення цілими парафіями, будучи впевненими у закріпленому становищі православної церкви в СРСР.

Щодо діяльності УПА читаємо: «Агітацією бандерівці не обмежувалися. Вони проводили терористичну діяльність проти польських властей, радянських уповноважених, а також проти своїх співвітчизників, які бажали виїхати до УРСР»[40]. Фактично нічого нового дослідницею не було сказано: того ж таки 1997 року, коли вийшла книга О. Буцько, В. Сергійчук опублікував в своїй книзі документи, котрі показують діяльність УПА в найрізноманітнішому світлі[41]. Дивує тільки різниця у стилях, за допомогою якого науковці з Києва послугуються для відображення тих самих фактів (див. цитування слів В. Сергійчука вище).

Заслуговує на детальний аналіз згадане дослідження В. Кіцака. Заявлена тема претендує на роль загальноукраїнського дослідження, зважаючи на те, що «територіальні рамки охоплюють східну частину Польщі, звідки здійснювалася депортація українців, а також всю територію УРСР, на якій проходило їхнє розселення та соціально-економічна адаптація»[42]. На нашу думку, авторові навряд чи вдалось охопити «всю територію», зважаючи хоча б на факт розміщення переселенців у 17 областях УРСР. По-друге, автор спирався у дослідженні на матеріали двох центральних архівів та лише двох обласних – у Тернополі та Львові, що не дало об'єктивної можливості порівняти реалії адаптації по всій території України, особливо в її південних областях.

В. Кіцак хронологічно окреслює перший етап адаптації переселених з Польщі

українців 1944–1947 рр., залишаючи наступні роки на подальше вивчення, однак свідчення тривалої внутрішньої міграції українців із Польщі (за Т. Гонтар, «подвійного переселення») дають підстави припустити, що цей перший етап – вибір сталого місця замешкання – був для багатьох переселенців значно довшим. Не до кінця можна погодитися з тезою, що «депортовані ще довго залишалися найбіднішою, найменш соціально захищеною частиною суспільства», а адаптація тривала десятиліттями[43]. Ближчою нам здається позиція М. Горного, за якою прагнення переселенців із Польщі до освіти своїх дітей, самореалізації та певною мірою реваншу перед злом депортації вивело їх на одну з найдинамічніших позицій в українському суспільстві[44]. Подібно мислить Мирослав Трухан: «Переселенці з Польщі швидко вросли в новий ґрунт, а загартовані в боротьбі з поляками за збереження своєї національности, виявилися національно стійким елементом, непіддатливим на русифікацію»[45].

Ставлення польського науковця українського походження Романа Дрозда до питання виселення українців до УРСР знайшло відображення у двох розділах його книги. Автор аналізує передусім позицію польської влади, різних кіл суспільства до «розв'язання української проблеми». На його думку «за виселення національних меншин виступала більшість польського суспільства»[46]. Він стверджує, що вже тоді почалося формування негативного стереотипу українця як зовнішнього ворога, щоб пригасити невдоволення поляків комуністичною владою в державі. Автор згадує про те, що українці під час виселення масово йшли в ліси і там «чекали» на закінчення акції. Цікавими є підрахунки Р.Дрозда, за якими із УРСР змогло повернутися до Польщі близько 10 тис. переселенців. Аналогічних підрахунків не проводив жоден інший дослідник.

Наступне коло авторів, котре слід згадати, це науковці, котрі торкалися побіжно і загально теми переселення українців із Польщі в своїх ширших дослідженнях. Переважно це праці, присвячені історії закерзонських регіонів у Польщі, або – як у випадку М. Горного – одному із прошарків суспільства, чи С. Ткачова – взагалі паралельному процесу виселення поляків. Однак, незважаючи на перший погляд невелику увагу, котра приділяється темі, що нас цікавить, ці автори спроможні, не «втопившись» у морі матеріалу, представити короткі й влучні висновки.

«Нарис історії Холмщини ті Підляшшя» Євгена Пастернака з Канади можна зарахувати до українських істориків із Польщі й України. Він походить з Підляшшя і ця книга, що вперше побачила світ 1968 р., стала справою його життя. Пастернак у своєму короткому огляді під назвою «Часи «Людової Польщі». Виселення 1944/45 років» порушує кілька засадничих проблем, щодо яких сучасні історики не виробили чіткої позиції. Так, автор докоряє українським комуністам і звинувачує у зраді українців Закерзоння, при тому вважає, що комуністи Польщі були щодо цього ліпшими в національному сенсі[47]. Пастернак цікавиться, чому із Південного Підляшшя населення переселяли до УРСР, а за Бугом ту саму людність було потрактовано як «білорусів» і прилучено забужнє Підляшшя до БССР»[48]. Врешті, Є. Пастернак говорить про неточності у статистиці обрахування українців на Закерзонні щодо фактично виселених. Тоталітаризм при якнайбільшому прагненні до точної статистики на неї завжди накульгував. Уже по кількох роках по переселенню в УРСР центральна влада у Києві недолічила 50 тис. переселенців із Польщі.

Юрій Макар у праці «Холмщина і Підляшшя у першій половині XX століття» наводить цікаві приклади, що у своєрідний спосіб характеризують процеси виселення. Так, підносить фактор особистісного рівня у розумінні багатьох фактів: черпає зацікавленість М. Хрущова Холмщиною через походження дружини комуністичного лідера з Томашівського повіту; наводить слова Ванди Василевської, котра у простий

прагматичний спосіб пояснила причину заснування Польського комітету національного визволення саме у Холмі – щоб ні в кого не було сумніву, до якої держави має належати Холмщина; роздумує над долею місцевого агітатора за переселення із с. Новосілки на Холмщині, котрого в УРСР засудили за «буржуазно-націоналістичну діяльність». Загалом праця Ю. Макара має підназву «Історико-політична проблематика», і скерована, з нашого погляду, до широкого читача. Тому можна вибачити автору і деякі похибки, як-от, перенесення на рік пізніше конференції у Варшаві за участі представників регіонів Закерзоння, що відбулася влітку 1945 р.[49] Суті акції виселення час конференції не змінив: «Місце українця на Україні!», – ці слова могли б прозвучати і в 1946 р., по закінченні депортації в УРСР.

Мирослав Трухан в узагальнюючій праці «Українці в Польщі після ІІ світової війни» торкається двох, з нашого погляду, цікавих питань тематики переселення в УРСР: 1) ставлення польської влади до лемків у часі трансферу; 2) спроби побачити позитиви в переселенні на Україну. Відомо, що від місцевих влад на Лемківщині неодноразово до Варшави посилалися прохання про залишення на своїй території лемків, бо це спричинить спустошення терену тощо. Офіційно лемки дочекалися заборони примусу під час переселення, однак це не вплинуло на реалії провадження акції. М. Трухан робить висновок: «Таким способом «прогресивна народна» польська влада ... стала на захист реакційної теорії, за якою лемки не є частиною українського народу»[50]. Хто знає, чи не краще для українського народу було би збереження лемків у своїх горах, хай би і не названих українцями? Друга проблема постає із реальної оцінки автором стану українства в Польщі. «Годі недобачати, - пише М.Трухан, - що завдяки ньому (переселенню до УРСР – *Р. К.*) врятовано від полонізації багато тисяч українського населення»[51]. Далі автор припускає, що влада, яка змогла виселити три мільйони німців та розташувати 1,5 млн. поляків, могла б вільно розправитись і з 700 тисячами українців Закерзоння сама. Цікаво, що до подібних висновків дійшов на вище згаданій конференції у 1945 р. представник від Холмщини Микола Королько, котрому судилося залишитися у Польщі: «На населення, що залишається в такій невеликій кількості, чекає асиміляція. Хто ж хоче зберегти свою національність, мусить виїхати»[52].

Монографія «Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля» Сергія Ткачова вносить певні зміни у теоретичній основі дослідження на тему переселень, а також підсумовує на польському прикладі проблеми... українських переселенців. «Чому, присвячуючи книгу полякам, я у висновках пишу про українців? Тому, що вказуючи на сусіда, ми часто звинувачуємо його у витоках всіх наших бід ... Мабуть, треба починати з власної хати»[53]. За цим нехитрим роздумом криється теж відповідь на запитання, чому українську історіографію від початку більше цікавила акція «Вісла», – трансфер це зло, заподіяне власному народу власними силами, не тільки польськими, і про нього відверто говорити важко.

Науковець уперше проводить обґрунтований, спертий теж на німецькі й польські дослідження, термінологічний аналіз, вибираючи для своєї книги більш прийнятний серед них. В українській історіографії давно назріла необхідність повнокровної теоретичної публікації або книги для визначення українського підходу до переселень, депортацій, трансферів. Автор залишив за собою право продовжити дослідження теми, більше використовуючи особистісний чинник, спогади, бо коли «доторкнувся до цинізму і невігластва тих, хто вершив людські долі, ... запала думка написати хроніку день за днем з перерахуванням усіх прізвищ...»[54].

Решта авторів у своїх публікаціях зверталися або до окремих проблем, пов’язаних з виселенням українців із Польщі, або ж до висвітлення регіональних (обласних)

особливостей. Почнемо з останніх. Наразі постали публікації щодо аспектів розселення та адаптації українців і Польщі на Полтавщині, Миколаївщині, Волині, Херсонщині[55] та в інших регіонах. Написані вони загалом за подібними схемами, що окреслюють масштаби та географію розселення, матеріальні труднощі, ставлення місцевого населення та влади. У випадку південних областей додається чинник невідповідності клімату, засилля колгоспної системи та, у зв'язку з цим – втечі польських українців з Півдня. У випадку Волині специфікою є розселення на території області теж переселенців із Чехословаччини – словацьких русинів-лемків, а також проблеми розміщення та адаптації утікачів зі Східної України.

Дещо узагальнюють процес розселення, внутрішньої міграції, людських та матеріальних утрат польських українців під час переселення до УРСР публікації Т. Гонтар, М. Горного, Г. Бухала, С. Макарчука[56]. Останній аналізує названі аспекти на матеріалах архівів західних областей – Львівської, Тернопільської, Рівненської і Волинської. Тернопільська дослідниця Тамара Гонтар вводить додатковий термін «подвійне переселення», підкреслюючи те, що виселення із Польщі було тільки першим етапом митарств закерзонців. «Ставлення до переселення формувалось не лише його примусовим для переважної більшості характером, ... але й тими реаліями, з якими стикались переселенці в Україні, драматизмом адаптації до іншої політичної та господарської системи, недбалістю та безвідповідальним ставлення керівництва в центрі та на місцях»[57], – робить висновок Т. Гонтар.

Ставлення владних органів до переселенців висвітлюються у публікації Т. Гонтар та у статті Р. Кабачія[58], де увага, прикута до цинізму радянської системи, котра ставила за мету зламати західницький дух переселенців із Польщі, уніфікувати їх у соціалістичній безликості, примусити працювати у колгоспах невільниками. Разом з тим, висвітлено засоби, до яких вдавалися органи радянської влади, – залякування і заохочення одночасно, брехні та окозамилювання. Т. Гонтар спирає власне дослідження на тернопільські архівні матеріали, а Р. Кабачій – Півдня України.

Л. Васильєва, П. і В. Ткачуки у своїх публікаціях[59] прагнуть прослідкувати цілу низку переселенських акцій у другій половині XX ст., віднайти взаємозалежності та цілі депортацій. Цікаву статистику в цьому контексті наводить перша дослідниця: «Всього за двадцять років після підписання Люблінської угоди і утворення за ініціативою М. Хрущова Управління при Раді наркомісарів УРСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення і організованого набору робітників здійснено переміщення і працевлаштування 5 млн 622 тис. чоловік».

Врешті, слід виділити низку публікацій, присвячених впливові польсько-українського конфлікту на Закерзонні на виселення українців із Польщі. Це – статті Р. Дрозда та Ю. Макара у збірнику «Волинь і Холмщина. 1938–1947», виданому у відповідь української сторони польській історіографії щодо волинського конфлікту, аналіз А. Русначенка діяльності УПА по перешкоджанню виселенню у книзі «Народ збурений» та ін. Готується до друку узагальнююча публікація з цього приводу у нашому авторстві.

Підбиваючи підсумки огляду української історіографії щодо переселення українців з Польщі в 1944–1946 рр., зазначимо, що розробка тематики уже вийшла з початкової стадії, набирає фактографічного матеріалу, впевнено йде до узагальнюючих досліджень. Разом з тим, виразно бракує теоретичних розробок щодо окреслення явищ депортації, переселень з української точки зору. В стадії приготування перебувають дослідження щодо політичних цілей Москви, Києва у виселенні українців. Тривають міждисциплінарні пошуки щодо психологічних, ментальнісних наслідків переселення українців, відображення втрати малої батьківщини у літературі і фольклорі, адаптації та

трансформації культури закерзонців в українському середовищі. До цього часу немає єдиного комплексного дослідження, що охопило б згадані проблеми та узагальнило їх в загальноукраїнському контексті. Передумови до створення такого дослідження вже існують.

---

[1] *Трухан М.* Українці в Польщі після ІІ світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто., 1990. – 404 с; Надбужанщина. Іст.-мемор. збірник. – Т. 4. Холмщина і Підляшшя. – Львів, 1999. – 412 с; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи). – Вінніпег-Торонто. – Вид. 2-ге, 1989. – 466 с.

[2] *Iljuszyn I.* Stosunki polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. - Kraków. Universitas. 2000. - S. 181.

[3] Стаття написана 2004 р. 2007 р. у м. Люблін (Польща) на Університеті Марії Склодовської-Кюрі відбувся захист докторської (Ph.D) дисертації Романа Кабачія на тему «Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946" («Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 роках"). Восени 2007 р. Наталія Лобас-Данилиха захистила у Львові кандидатську дисертацію на тему «Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України)".

[4] *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2003. – 21 с.

[5] Депортації. Західні землі України кінця 30-тих – поч. 50-тих. Док.-ти, мал.-ли, спогади. У 3-х тт. / Під ред. Ю. Сливки. – Львів. Ін-т Українознавства НАН України. – Т. 1996, Т. 2. 1998, Т. 3. 2002.

[6] *Буцко О.В.* Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.

[7] *Савчук О.* Побужжя, як українсько-польське пограниччя в українській історіографії // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / pod. red. W.Bonusiaka. – Rzeszów, 2000. – S. 235–236.

[8] *Сергійчук В.* Депортація поляків з України. – К., 1999. – 192 с; *Його ж*. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.

[9] *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Книга 1–2. – К., 1994.

[10] Польща і Україна у 30–40-х рр ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. У 3-х тт. – Т. 2. Переселення поляків і українців. 1944–1946. – Варшава-Київ, 2000. – 1008 с.

[11] Polska-Ukraina: trudne pytania. – T. 8. – Warszawa, 2001. – 324 s.

[12] *Ткачук А.П.* Про українсько-польські відносини у перші роки другої світової війни в історичному дослідженні Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи)" // Волинь у другій світовій війні. – Луцьк, 1995. – С. 50–51; *Савчук О.* Побужжя, як українсько-польське пограниччя в українській історіографії // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2000. – S. 229–237.

[13] *Hryciuk G.* Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą // Pamięć i sprawiedliwość. – S. 319.

[14] *Боровик О., Боровик А.* Трагедія Холмщини. – Рівне, 2004. – 232 с.

[15] *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 216 с; *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав «Бурю?» – Тернопіль, 1996. – 132 с.

[16] *Кабачій Р.* Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці // Україна–Польща: уроки Другої світової війни. – Тернопіль, 2003. – С. 160–166.

[17] *Горний М.* Українці Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – 665 с; *Його ж.* Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – 326 с.

[18] *Misiło E.* Akcja «Wisła". – Warszawa, 1993; *Drozd R.* Droga na Zachód. – Warszawa, 1997.

[19] *Дрозд Р.* Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. // Український альманах. – 1996. – С. 190–198; *Заброварний С.* Депортації 1944–1946. За кремлівським взірцем – викоренити до дна // Там само. – 2004. – С. 219–223; *Кабачій Р.* Тоталітарна влада

у стосунку до українців, депортованих з Польщі до УРСР в 1944–1946 роках // Там само. – С. 224–229.

[20] *Висоцький Р.* Стан і перспективи української історичної науки в Польщі // Наше слово. – 2004. – №29. – 18 липня.

[21] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko–ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków. Universitas. 2000. – S. 175.

[22] *Дрозд Р.* Який характер мало переселення українців в Радянську Україну? // Наше слово. – 2002. – №50. *Кабачій Р.* Комплексна асиміляція або як Радянська влада вчила виселених з Польщі українців патріотизму і національного самоусвідомлення // Там само. – 2003. – №3; *Покачалова А*. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–46 роках // Там само. – 2004. – №21.

[23] *Вістовик О. Д*о 60-річчя УПА на Закерзонні // Наше слово. – 2003. – №43. – 26 жовтня. Рец. на: *Вісник Закерзоння.* Перемишль, 2002. – Ч. 4. Липень-серпень-вересень. – 206 с.

[24] *Кабачій Р.* Переселення українців з Польщі у Миколаївську область в 1944–1946 рр. // Rocznik EKPiUU. – 2002. – T. 1. – C. 135–143; *Kabaczij R.* Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w latach 1944–1946 // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2002. – T. 8. – S. 293–309.

[25] Polska i Ukraina po II wojnie światowej...; Polska–Niemcy–Ukraina... У цих випусках тематика переселень представлена переважно думкою авторів з України та істориків–поляків з РП.

[26] *Гаврилюк Ю.* Вогнем і мечем. Виселення українців з південного Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. – 1997. – №2. – С. 31–32; *Кідиба В.* Спогад холмщака // Там само. – 2000. – №№ 6. та ін.

[27] *Гук І.* Село над Солокією. – Варшава, 1996. – 292 с; *Леськів–Кіт А.* Закерзонські долі. Спогад про село Корчмин. – Торонто, 2002. – 396 с; *Коць М.* Вербиця. – Львів, 2000. – 192 с., іл.; *Потічний П.* Павлокома 1941–1945. Історія. – Торонто–Львів, 2001. – 604 с.

[28] *Биль О.* Історична правда на замовлення // Вісник Закерзоння. – 2000. – № 5–6. – С. 41.

[29] *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 84–93.

[30] *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – Львів, 2003. – С. 60.

[31] Polska–Ukraina: trudne pytania. – T. 8. – Warszawa. Karta. 2001. – S. 59.

[32] Там само. – S. 90.

[33] Там само. – S. 66.

[34] Там само. – S. 108.

[35] *Буцко О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 27.

[36] *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Tyrsa. – S. 37.

[37] *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 164.

[38] *Буцко О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 28.

[39] *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Tyrsa. – S. 58.

[40] *Буцко О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 29.

[41] *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 246–247.

[42] *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр та їх соціально–економічна адаптація / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2003. – С. 2.

[43] Там само. – С. 16.

[44] Див. *Горний М.* Українська інтелігенція... – С. 302–303.

[45] *Трухан М.* Українці в Польщі після II світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1990. – С. 18.

[46] *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Tyrsa. – S. 32.

[47] *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи). – Вінніпег–Торонто. – Вид. 2-ге. 1989. – С. 308.

[48] Там само. – С. 313.

[49] *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – Львів, 2003. – С. 70–71.

[50] *Трухан М.* Українці в Польщі після ІІ світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1990. – С. 17.
[51] Там само. – С. 18.
[52] Див. *Misiło Eugeniusz.* Repatriacja czy deportacja? – Warszawa. – T. 1. – 1996. – S. 153.
[53] *Ткачов С.* Польсько–український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 203.
[54] Там само. – С. 17.
[55] *Гаврилюк О.* Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки // Наук. вісник Волинського держ. у–ту. Історичні науки. – 1998. – №1. – С. 148–152; *Якименко Микола.* Депортація українців з Польщі на Полтавщину // Березіль. – 1998. – №1–2. – С. 162–169.
[56] *Гонтар Т.* Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2000. – S. 185–194; *Горний М.* Матеріальні втрати українців внаслідок депортації до УРСР у 1944–1946 рр // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. – S. 155–161. Макарчук С. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр // Наук. записки НУ "Острозька Академія". Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 281–287; *Buchało Hurij.* Див. Polska–Ukraina: trudne pytania T. 8. – S. 253–269.
[57] *Гонтар Т.* Подвійне переселення українців... – С. 194.
[58] *Гонтар Т.* Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного... – S. 175–185.
[59] *Васильєва Л.* Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом // Polska i Ukraina po II wojnie światowej... – S. 157–164; *Ткачук П., Ткачук В.* Депортація населення: її завдання і мета // Там же. – S. 243–259.

Примаченко Яна
(Київ)

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН (АНАЛІЗ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Серед усього спектру проблем українського національно-визвольного руху 30-х–50-х років міжнародна діяльність є найбільш складною і суперечливою. По-перше, з точки зору міжнародного права ОУН як нелегальна терористична організація не могла виступати суб'єктом міжнародних відносин. По-друге, в середовищі української політичної еміграції міжвоєнного періоду існувало три центри (гетьманці, уряд УНР в екзилі, уряд ЗУНР в екзилі), які мали правові підстави репрезентувати волю українського народу. По-третє, з подоланням міжнародної ізоляції СРСР в очах Заходу радянська Україна все переконливіше виступала як дійсний представник українського народу. Отже, на міжнародному полі українським націоналістам доводилося конкурувати не тільки з представниками пануючих над українськими землями націй, а й з легітимними правонаступниками української державності, політичні погляди яких докорінно різнилися від тих, що сповідувала ОУН.

Винесена в заголовок статті назва вказує на те, що йтиметься не стільки про реальні здобутки українських націоналістів на міжнародній арені, скільки про спроби налагодити міжнародні контакти. Це, своєю чергою, стає проблемним існування самого предмета дослідження. У цьому випадку цим предметом мають бути міжнародні угоди, оскільки підписання такої угоди означає де-факто визнання самої організації як суб'єкта міжнародного права. Достеменно відомо, що ОУН підписала таку угоду тільки з угорцями. Саме тому дослідження міжнародних контактів представлене лише партійною емігрантською історіографією, адже з точки зору американських дослідників дана тема є досить спекулятивною. Додаткову складність оцінки міжнародної діяльності ОУН додає тісний зв'язок цієї теми з проблемою колабораціонізму.

Партійна історіографія міжнародних контактів торкається різних хронологічних періодів, що зводить до мінімуму традиційні міжфракційні чвари. У міжвоєнний період виконання зовнішньополітичної місії покладалося на представників еміграції, які пізніше опинилися в таборі А. Мельника. Молодша генерація крайовиків отримала доступ до міжнародної арени лише наприкінці війни, а отже, пік її активності припадав на післявоєнний період. Відповідно, партійні історики презентують два різні періоди. Окрему невелику групу становлять двійкарі, які традиційно приділяють більше уваги внутрішнім процесам у націоналістичному середовищі, що відкриває завісу на процеси, що вплинули на формування зовнішньополітичної доктрини ОУН (б).

У рамках націоналістичного наративу міжнародної діяльності ОУН основна дискусія точиться довкола відповідальності за вибір організацією зовнішньополітичного вектора. Як зазначав Я. Стецько: «Революційний Провід ОУН не мав спроможності реалізувати свої зовнішньо-політичні пляни, бо в той час ПУН опанував позаєвропейську еміграцію, куди ми своїми впливами не сягали і не пробували сягати, бо наша увага була зосереджена на розбудові власної сили під кутом Краю»[1]. Серед головних прорахунків бандерівці називали відсутність української репрезентації поза державами Осі та недооцінку

реальних планів А. Гітлера щодо України. При цьому бандерівські дослідники обурювалися несправедливими, як на їхню думку, звинувачуваннями Д. Донцова у тому, що саме він зорієнтував націоналістичний рух на нацистську Німеччину. Я. Стецько на захист свого ідеологічного провідника писав, що останній ставився до Німеччини залежно від її позиції щодо державної незалежності України[2]. Своєю чергою, представник мельниківського табору Є. Онацький наполягав, що саме старий провід ПУН, на відміну від молодої опозиції, досить стримано ставився до Німеччини. Оскільки, спираючися на аналіз «Майн Камфу», він усвідомлював наміри Гітлера зробити з України життєвий простір. Зокрема, Є. Онацький вказував на свою викривальну статтю в «Розбудові держави» за 1934 р., однак, як вважав автор, «це не перешкодило деяким молодикам… зворохобитися проти розважливої політики полк. А. Мельника… формувати українські легіони в німецькій армії та проголошувати у Львові, під німецькою окупацією «Українську державу», що протрималася заледве яких 10 днів і що в обороні її «Уряду»… не було віддано ні однісінького пострілу»[3].

Аналіз партійної історіографії мельниківців показує несправедливість дорікань бандерівців, що «замість того щоб мати два головні центри зовнішньополітичної акції – в Лондоні і в Берліні…. і третій унапрямляючий в одній з малих країн типу Португалії, ПУН з полк. А. Мельником зосередив свою увагу лише на держави осі Берлін – Рим». Так, мельниківський історик О. Бойків стверджував, що після падіння Карпатської України полковник А. Мельник взяв курс на здійснення концепції другого варіанту, якій полягав у спробі знайти підтримку в країнах західних демократій.

Інший дослідник з табору ОУН (м) Ю. Пундик відзначав наявність потенційних можливостей, на яких могли зіграти українські націоналісти, а саме: союз Москви з Берліном, радянсько-фінська війна. Однак разом з цим було й безліч проблем, як-то: «боротьба з екзильним польським урядом проти мобілізації українців до польського війська, або допомога українським полоненим у Фінляндії…»[4].

О. Бойків як аксіому висуває тезу, що «які-небудь заходи в європейських західних державах мусіли починатися або в Англії, або у Франції». Автор вказував на більш сприятливу ситуацію для української зовнішньополітичної акції у Франції, аніж у Великобританії. Українці у Франції вже протягом 20 років жили й працювали, хоча й не мали необхідних контактів у французьких політичних колах. У Великобританії українська політична еміграція взагалі не була представлена, тому встановлення політичних зв'язків видавалося досить складним й вимагало б допомоги українців США та Канади[5]. Додаткову конкуренцію тут створював і польський екзильний уряд. Загалом, як слушно зауважив З. Книш, головною перешкодою для українців на шляху налагодження дипломатичних контактів було тривале бездержавне існування, а отже, й відсутність як людей з відповідними знаннями, так і необхідних у цій справі міжнародних контактів[6].

О. Бойків вказує на зацікавлення французьких спецслужб українською справою напередодні Другої світової війни. Дві групи подій, про які згадує мельниківський дослідник, наводять на думку про те, що французи були поінформовані про контакти ОУН з нацистами і розглядали оунівців як німецьких агентів.

По-перше, у період чехословацької кризи у французькому сенаті порушувалося питання виконання міжнародних зобов'язань Франції відповідно до підписаної у 1921 р. угоди з Польщею, де французька сторона виступала гарантом цілісності II Речіпосполитої. Міністр закордонних справ Ж. Боне підтвердив дотримання Францією своїх міжнародних зобов'язань, однак було оговорено, що Франція не втручатиметься у польські справи у разі національних заворушень у її східних провінціях. Ймовірно французи боялися, що

повстання може бути інспіроване німецькими спецслужбами й прагнули убезпечити себе на випадок провокації.

По-друге, французька поліція почала висилку діячів українського націоналістичного руху за межі країни. Таким чином з Франції вислано М. Сціборського та М. Капустянського[7]. Сам О. Бойків пояснював цю ситуацію непорозумінням, оскільки французькі урядові кола ставилися до націоналістів прихильно, тоді як поліція продовжувала їх переслідувати. Подібне твердження є нелогічним, оскільки поліція не діяла б без відповідних інструкцій згори. Завдяки втручанню впливових осіб української діаспори, зокрема Л. Гузара та проф. О. Неприцького-Грановського, висилку політичних діячів націоналістичного руху припинили. Особисто сам автор уважав, що за переслідуваннями українських націоналістів стояла Москва. Така думка була небезпідставна, адже у Франції проживала велика кількість російської білої еміграції, яка створювала суттєві перешкоди на шляху просування української справи. О. Бойків писав: «… Навіть тоді, коли політичний інтерес казав французам з резервою ставитися до «східних приятелів», тяжко було боротися з русофільством. У французів було переконання, що Росія для них потрібна. Надії заступити сильного союзника на сході поверсайською Польщею, надміру роздутою коштом чужих територій і чужої людності, показалися марні, Польща виявила свою слабкість і сама потребувала помочі»[8].

Не останню роль, зазначав автор, зіграли й суспільні настрої, що панували у передвоєнній Франції. Загальною рисою було небажання війни та звинувачення центральноєвропейських народів (чехів, словаків та поляків) у розвалі Австро-Угорської імперії[9]. Послабленню польської еміграції сприяло й недовір'я до неї французьких військових, які вважали польське військо нікудишнім, через те, що воно так швидко програло війну. Становище російської еміграції також сильно похитнулося після укладання радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р[10].

Саме ці два факти дали можливість дещо підняти голову українським націоналістичним силам і спрямувати свої зусилля на реалізацію двох ініціатив: створення українського легіону та української політичної репрезентації. У першому випадку, як відзначав О. Бойків, розрахунок був простий: із сформованими власними збройними силами «все дальше залежало б від наших успіхів на фронті. Вони завжди мають великий вплив на вирішення міжнародно-політичних проблем, бо тоді в політичні справи встрявають генерали чи то з власної ініціативи, чи то тому, що їх запитують про думку. Того могли б ми сподіватися, коли б можна було покликатися на українські військові частини, що брали участь у війні»[11].

Однак, ставлення до націоналістів в урядових кабінетах Франції було досить скептичне. Безліч запитань викликав той факт, що більшість лідерів ОУН проживала в Італії, яка свого часу доклала руки до ліквідації незалежності Карпатської України. Це давало підстави підозрювати, що ОУН була лише маріонеткою в руках німецьких спецслужб. Тому не дивно, що французи відмовили українцям у можливості сформувати національний легіон, натомість дозволили всім бажаючим вступати до французького іноземного легіону. Однак навіть такий невеликий реверанс у бік української справи націоналісти розглядали як свою велику перемогу, бо це давало можливість українцям уникнути служби у польському війську. Останнє було неминуче, оскільки українці, які проживали у Франції, переважною більшістю мали польське громадянство[12].

О. Бойків так описав ситуацію, в якій опинився український народ: «…наш нарід, що не може ані дбайливо підготуватися до війни, ані виставити чисельної армії та збройно заважати на свою користь. Такий нарід примушений, закусивши зуби, імпровізувати й користати з доброї волі чужих, де тільки зможе»[13].

Загалом, у мельниківській партійній історіографії вважається, що тимчасового зацікавлення Франції в українських справах викликане її бажанням спрямувати агресію Гітлера в іншому напрямі, якнайдалі від французьких кордонів. О. Бойків вважав, що за задумом французів другий фронт мав бути сформований по осі Балкани – Україна – Кавказ, підтвердження чого він знаходив у підписанні франко-англо-турецького політичного та військового договору 1939 р. та формуванні експедиційного корпусу[14]. На думку мельниківського дослідника, ідею «другого фронту» не підтримувала Великобританія, яка вважала більш правильним розпочати наступальну операцію проти Німеччини з території Бельгії та Голландії. Остаточний край будь-яким планам відкриття другого фронту поклав вступ у війну Італії, яка заблокувала морський шлях до Туреччини.

О. Бойків із сумом констатував цілковитий провал української дипломатичної місії ОУН у Лондоні. З вуст британського дипломата, за свідченням автора, відмова прозвучала наступним чином: «Те, що українці під Польщею хочуть самостійної України, нам відоме. Але ще не знаємо, чи також хочуть її ті українці, що живіть під Росією». З окупацією Франції та відмовою Великобританії єдино можливим політичним гравцем для ОУН залишалася Німеччина[15].

Пакт Молотова – Ріббентропа 1939 р. змусив правлячі кола Франції розглядати СРСР як загрозу, це, своєю чергою, ненадовго підняло ставки оунівців на міжнародній арені, однак з початком радянсько-німецької війни інтерес західних демократії до українського питання зник. Це зайвий раз підтверджувало той факт, що українське питання розглядалося лише як розмінна монета у грі на послаблення Радянського Союзу, що з червня 1941 р. не відповідало стратегічним цілям головних західноєвропейських гравців. Геополітичний розклад черговий раз склався не на користь України.

Окрему проблему становила конкуренція з представниками інших українських політичних центрів на еміграції. Як зазначалося вище, однією із зовнішньополітичних ініціатив ПУН була ідея створення на території західних країн єдиної української політичної репрезентації[16]. О. Бойків вказував, що напад на Польщу дав оунівцям можливість наполягати на суверенітеті, однак УНР підтримало уряд Сікорського, тим самим зруйнувавши політичну гру націоналістів[17].

Ю. Пундик зазначав, що для ОУН, яка на той момент репрезентувала виключно Західну Україну, погодження позицій з урядом УНР було необхідною умовою для проведення продуктивних переговорів з польською стороною. Головною вимогою ПУН було відкликання Варшавського договору, згідно з яким уряд УНР відмовлявся від західноукраїнських земель на користь Польщі. За свідченням Ю. Пундика, переговори, що провадилися між представниками політичних груп, відбувалися в січні-лютому 1940 р. Однак, контрпропозиції, висунуті представниками УНР ПУНу, та арешт полковника А. Мельника заморозили ці переговори. Унаслідок цього, ініціатива створення української репрезентації також не була реалізована[18]. А з окупацією Франції зникла навіть чисто фізична можливість реалізації цього проекту.

Ю. Пундик відзначав, що однією зі складностей, яка не давала можливості розгорнути на повну потужність діяльність у країнах альянсу і змушувала ПУН дотримуватися нейтральності, була продиктована бажанням «не виставляти українців у Німеччині та на землях під німецьким володінням на репресії, а з другого боку тому, що передбачувався німецько-совєтський воєнний конфлікт, в якому мала розв'язатися справа України»[19].

Ю. Пундик підкреслював, що А. Мельник ніколи не ставився вороже до західних демократій, на відміну від представників молодшого покоління, яке в дусі Д. Донцова любило критикувати «гнилі демократії» Заходу.

Автор слушно відзначав, що перебування А. Мельника поза територією Німеччини під час Другої світової війни могло б послабити аргументи ворогів української справи. Тому вважав, що арешт А. Мельника німецькими спецслужбами мав на меті контролювати націоналістичний рух.

Дану думку підтверджує й аналіз дослідження Дж. Армстронга, який дає підстави вважати, що спроби знайти зацікавлення українською справою серед країн альянсу натикалися на серйозну протидію з боку Німеччини. Так, американський дослідник вказує, що після падіння режиму Б. Муссоліні в 1943 р. представник українських націоналістів Є. Онацький був заарештований німцями. На допитах німців особливо цікавили контакти Є. Коновальця та А. Мельника з українцями в країнах антигітлерівської коаліції[20]. Отже, німецькі спецслужби відслідковували всі зовнішні контакти оунівців.

Загалом аналіз зовнішньополітичної діяльності ПУН до 1941 р. вказує на чіткий антимосковський вектор і готовність співпрацювати з будь-яким ворогом Москви.

Ю. Пундик писав: «Так звана орієнтація на Німеччину… випливала з тогочасного думання всього українського загалу, з його надії на те, що в конфлікті з СССР Німеччина неминуче муситиме визнати український фактор і національні аспірації України. Заходи ПУН спрямовувалися на переконання німецького уряду про конечність офіційно визнати самостійність і соборність України і допустити українців у війні проти СССР як рівнорядних партнерів Німеччини»[21].

Саме ці прагматичні міркування лежали в основі мотивації лідерів ПУН щодо вибору союзників. Німеччина виявилася єдиною країною, яка погодилася на формування українських національних збройних частин.

Аналіз досліджень мельниківської партійної історіографії, присвячений проблемі міжнародних контактів, чітко показав основні проблеми, які не дали можливості українським націоналістам заручитися підтримкою західних демократій напередодні Другої світової війни. Окрім її ідеологічної спорідненості з нацизмом, що було доволі відносною причиною неприйняття ОУН на Заході, оскільки політична доцільність нівелює будь-які ідеологічні розходження (альянс західних демократій з СРСР проти Німеччини є найкращим тому прикладом), існували й вагоміші причини. По-перше, бездержавній нації складно долати стереотипи, створені російсько-польським лобі як у Франції, так і Великій Британії. По-друге, українці не могли представити реальної військової потуги як аргумент у переговорах з країнами Заходу. Створення збройних формацій було ключовим питанням націоналістів. Французькі урядові кола досить стримано ставилися до цієї ідеї, адже досвід використання «п'ятої колони» фашистами в Іспанії, помножений на зв'язки оунівців з німцями, міг мати фатальні наслідки для Франції.

Передвоєнна зовнішньополітична кон'юнктура не залишала націоналістам іншого вибору. Навіть німці не розглядали ОУН серйозно. Треба констатувати, що українська проблема була другорядною в жорстких тогочасних міжнародних реаліях.

Дискусійним у націоналістичному історичному наративі залишається й питання щодо неефективності використання як можливостей радянсько-фінської та іспанської громадянської війни, так і переїзду ПУН до нейтральної країни[22]. Партійні історики ОУН (м) досить докладно звітують про роботу, зроблену в цих напрямах. Зокрема, З. Книш відзначав, що у липні 1939 р. у Венеції ПУН на засіданні крайових представників Західної Європи і Північної Америки обговорював, в якому напрямі провадити інформативну і політичну діяльність поза межами Німеччини і країн, що перебували під її впливом. Тоді були сформульовані основні принципи міжнародної політики ОУН, головним серед яких були: право на реалізацію української державності поза межами СРСР та не допускати жодних компромісів коштом української державності. Саме на цьому засіданні, за

свідченням З. Книша, висунуто концепцію зробити осідком ПУНу одну з нейтральних країн[23].

Плацдармом для просування репрезентації на Захід могла бути Фінляндія, де ПУН мав свого представника в особі Б. Кентржинського. Представник ПУН у Фінляндії мав оформити опіку над українськими полоненими в цій країні, створити з них український легіон та організувати постійну інформаційно-пропагандивну службу. Якщо ідею створення українського легіону реалізувати не вдалося через протидію з боку Німеччини, то в напрямі поширення інформації про українські справи зроблено досить багато[24].

З. Книш відзначав, що та виняткова позиція, яку зайняла Фінляндія у міжнародних відносинах унаслідок військового конфлікту і СРСР, дала підстави певним чином зневілювати негативний вплив її союзу з нацистською Німеччиною. Так, США не проголосили війну Фінляндії й не перервали з нею зв'язки. До того ж з території Фінляндії відкривався доступ до нейтральної Швеції. 19 вересня 1944 р. представництво ПУН у Фінляндії ліквідовано, оскільки остання пішла на сепаратний мир із СРСР. Б. Кентржинський переїхав до Швеції[25].

З. Книш відзначав, що ПУН міг створити своє представництво по іншу лінію фронту, тобто в країнах альянсу, ще перед війною. Автор вважав, що реалізації цієї ідеї перешкодило бажання репрезентувати не лише свою позицію, а єдину українську загальнонаціональну позицію[26]. Складно сказати, наскільки це відповідає дійсності, адже стаття вийшла друком в середині 70-х років на Заході, що могло вплинути на об'єктивність позиції автора. Адже ОУН відома своїм безкомпромісним характером та прагненням до монопартійної диктатури. Хоча такі тенденції для представників мельниківського табору були менш притаманні, ніж для бандерівців.

Мельниківські партійні історики наполягають на досить успішній підготовці всіх необхідних умов для переїзду ПУН до нейтральної країни. Як відзначав учасник тих подій М. Мушинський, найзручнішою для цього вважалася Португалія, шлях до якої лежав через Іспанію[27]. Місія М. Мушинського виявилася досить вдалою. Усе було підготовлено для переїзду Проводу ОУН до Іспанії і знайдені контакти з Португалією (іспанське посольство в Португалії очолював рідний брат Ф. Франко). Однак, розвиток як міжнародних подій (падіння Карпатської України, окупація Західної України більшовиками), так і внутрішньоорганізаційний розкол змушував А. Мельника відкласти дату переїзду. Однак час спливав не на користь ОУН. Після капітуляції Франції німці розширили своє дипломатичне представництво в Іспанії. М. Мушинський опинився в скрутному становищі, оскільки виконання його місії, з одного боку, змушувало його брати участь у світському житті іспанського політичного бомонду, з іншого, він мусив всіляко уникати контактів з німцями, що було практично неможливо з огляду на те, що в Іспанії він проживав з німецьким паспортом для біженців-бездержавників і мав періодично з'являтися в німецькому консульстві[28].

Особисто М. Мушинський покладав відповідальність за провал цієї ініціативи виключно на представників бандерівської фракції. Адже саме внутрішньоорганізаційна ситуація змусила А. Мельника відкладати свій від'їзд доки не стало надто пізно. Та й сам М. Мушинський був розгублений, оскільки він «не міг зважитися говорити … приятелям в Еспанії, що напередодні війни з Совєтами, коли мала рішатися доля України, організація, в котрої могутність і повагу вони вірили, роздвоїлась і замість одностайно стати на ворога – б'ється між собою». Послався на необхідність обговорення деталей з лідерами ПУН, М. Мушинський залишив Іспанію[29].

Отже, мельниківська партійна історіографія дала чіткі відповіді на основні випади і звинувачення, що прозвучали з боку їх опонентів. Вона показала безальтернативність пронімецької зовнішньополітичної орієнтації напередодні Другої світової війни.

Проміжну позицію як в хронологічному, так і в тематичному плані займають праці двійкарів. Загалом же ця група, яка в основі своїй становила відгалудження ОУН (б), не мала особливих розходжень з проблемами міжнародних контактів порівняно з позиціями бандерівських істориків. Бандерівська історіографія міжнародної діяльності ОУН менш чисельна порівняно з її опонентами з мельниківського табору, проте більше відповідає науковим критеріям, оскільки переважно торкається конкретних, документально оформлених угод. Окрім того, як ми вже зазначали, бандерівцям не доводилося на цьому полі відбиватися від звинувачень опонентів. Багато енергії, яку б можна було трансформувати в практичні здобутки на міжнародній арені, було змарновано на внутрішньополітичну дискусію, яка розгорілася в середовищі ОУН (б), після повернення до активної політичної діяльності т. зв. «старої гвардії» на чолі із С. Бандерою та Я. Стецьком. Унаслідок цього, бандерівське середовище фактично до середини 50-х років вирішувало, на яких ідеологічних позиціях вони просуватимуть українську справу на Заході, що не могло позитивно позначитись і на без того не дуже привабливому іміджі українського націоналізму.

Хотілося б виділити працю П. Потічного, який у контексті дослідження еволюції ідеології інтегрального націоналізму під час Другої світової війни звернув особливу увагу на перегляд позицій щодо відносин з Росією. І хоча автор покладав відповідальність за напружені українсько-російські відносини на радянську сторону, він зробив досить об'єктивний аналіз полеміки щодо російського питання, яка точилася в підпільній пресі ОУН періоду Другої світової війни.

П. Потічний відзначав, що положення II Великого збору ОУН (квітень 1941 р.) щодо російського питання виявилися нежиттєздатними в умовах просування націоналістичної ідеології на Схід. Загалом, на думку автора, саме східний фактор зумовив повернення підпілля до традицій Центральної Ради. Зокрема, досить войовничий тон «антимоскальських» постанов II (квітень 1942 р.) і III (лютий 1943 р.) конференцій ОУН-СД змінився більш толерантною термінологією положень III надзвичайного великого збору ОУН[30]. У постановах III НВЗ, по-перше, не використовувався термін «москаль», а по-друге, спостерігалося чітке розмежування понять «російський імперіалізм» та «російський народ». Саме цей принцип згодом буде закладений в основу ідейно-програмових засад УГВР[31], а отже, й зовнішньополітичної доктрини, яку вона репрезентувала на Заході.

П. Потічний вважав, що розробка нових підходів щодо російського питання відбувалася з благословення Р. Шухевича й була пов'язана з появою у лавах УПА росіян. На це також вказує поява пропагандистських листівок, адресованих росіянам, які «базувалися більше на раціональних, аніж емоційних аргументах, і тим відрізнялися від летючок інших народів».

Автор відзначав велике значення у переоцінці російсько-українських відносин вихідця з центрально-східної України Й. Позичанюка (друкувався під псевдонімами Д. Ш., Д. Шахай, Шугай). Центральним положенням концепції Й. Позичанюка виступала теза про неможливість здобуття українським народом власної держави без допомоги російського народу, який також має постати проти радянської тиранії: «…від того, в якій позиції до більшовизму стоятиме російський народ, залежить, зрештою, бути чи не бути українській державі» [32]. Справедливість цієї думки підтверджувалася самою історією: саме сплеск російського націоналізму зумовив розпад СРСР.

П. Потічний підкреслював залізну раціональність концепції Й. Позичанюка. Адже, як зазначав останній, для російської нації, яка протягом практично всієї своєї історії мала власну державу, національна боротьба українців була незрозумілою, натомість головним рушієм російської народної стихії виступали політичні та соціальні чинники, що лежать в основі класової боротьби. Саме невдоволення соціально-економічною ситуацією дало можливість більшовикам прийти до влади. Отже, зруйнувавши імперію Романових, російський народ міг так само зруйнувати й радянську імперію[33].

Відповідно до цього, аби заручитися підтримкою російського народу, треба було показати йому справжню суть радянського соціалізму, який сформував новий клас експлуататорів. Як зазначав П. Потічний, концепція Й. Позичанюка передбачала два етапи здобуття незалежності України: «організація революції в усьому СРСР і створення та зміцнення української держави[34].

Матеріалістичний світогляд Й. Позичанюка, зумовлений його радянським вихованням, цілковито відобразився у запропонованій ним концепції побудови українсько-російських відносин. Визначення важливості ролі російського народу у приході до влади більшовиків вказувало на те, що автор концепції був добре обізнаний із працями «зміновіхівців» і розумів, що в основі ідеологічної будови лежить не марксизм як такий, а його видозмінена ідеологія, що знайшла своє відображення в концепції націонал-більшовизму.

Іншим публіцистом, який поділяв спільні з Й. Позичанюком позиції, П. Потічний називав О. Дяківа (друкувався під псевдонімами Артем, А. Осипенко, О. Гончарук, О. Горновий). На жаль, автор не подавав відомостей про місце народження останнього. П. Потічний відзначав: О. Дяків погоджувався з позицією Позичанюка про те, «що росіян не можна звинувачувати за політику радянських керівників супроти українського народу». Та, на відміну від останнього, він уважав: оскільки, частина російського народу служить імперіалістичним цілям більшовиків, то наївно думати, що російський народ з легкістю постане проти своєї імперіалістичної еліти, адже більшовики досить успішно розпалювали та експлуатували російський шовінізм[35].

П. Потічний також наводив діаметрально протилежну точку зору, яку в націоналістичній підпільній пресі представляв В. Рамзенко. Останній досить скептично ставився до всіх сусідів України, а до росіян особливо негативно. Його позицію щодо українсько-російських відносин П. Потічний характеризував однією фразою: «Якщо український народ хоче вижити, то мусить відмежуватися у своїй власній державі від росіян»[36].

П. Потічний називав дві головні причини, які, на думку публіциста, наказували українському народові відмежуватися від росіян раз і назавжди: 1) «усі керівники російської держави – захланні імперіалісти»; 2) «сам російський народ – це такий народ, що дуже легко, без поважнішого спротиву дозволяє своїм володарям робити з ним все, що їм забагнеться». Як бачимо, позиція досить жорстка та безапеляційна[37].

Загалом запропонований П. Потічним аналіз спрямований на те, аби спростувати сформований радянською пропагандою «антиросійський» образ українського націоналізму й мав на меті показати, що позиції краю й післявоєнної еміграції, яка не визнала постанов ІІІ НВЗ, були різними. Єдине, що їх об'єднувало, так це прагнення створення української незалежної держави.

Цікавим є дослідження М. Лебедя, яке містить загальний зріз усього спектру міжнародної діяльності ОУН (б), а згодом і УГВР наприкінці Другої світової війни. Так, перші українсько-польські контакти відбулися на зламі 1942–43 рр. і мали на меті прозондувати можливість співпраці[38].

У липні 1943 р. сторони обмінялися відозвами. Українська сторона засудила імперські амбіції поляків, які навіть перед новою більшовицькою навалою продовжували воювати проти українського народу. Натомість польська сторона звинуватила українців у співпраці з німцями і радянською владою у 1939–41 рр., та вимагала засудження вбивств поляків на Волині та дивізії СС «Галичина». За свідченнями. М Лебедя, обмін взаємними звинуваченням тривав протягом усього 1943 року[39]. Дана згадка цікава вже тим, що в ній йтиметься про події Волинської трагедії. Зазвичай у бандерівському середовищі цю тему було татуйовано.

Як писав М. Лебедь, 21 січня 1944 р. провід ОУН-СД передав польській стороні листа з пропозицією до польської крайової репрезентації та екзильного уряду в Лондоні вислати своїх представників для переговорів. Українська сторона пропонувала провести переговори на нейтральній території а в якості гарантії і для розв'язання спірних питань погоджувалася на присутність посередника як гаранта[40].

Остання пропозиція була навіть вигіднішою для української сторони, ніж для польської. Цілком зрозуміло, що арбітром поляки могли запросити тільки представників однієї із західноєвропейських країн антигітлерівської коаліції, а це б дало можливість ОУН нарешті прорвати інформаційну блокаду й донести до представників заходу свою позицію. На відміну від передвоєнного стану, маючи за плечима реальну військову силу – УПА, націоналісти могли розраховувати на зацікавлення великих європейських гравців, адже їм було що пропонувати. До того ж, міжнародні контакти довоєнного періоду здійснювалися головним чином представниками старшої генерації, які залишилися вірними старому проводу А. Мельника. Для бандерівців це б могло стати міжнародним дебютом.

Переговори відбулися 8–10 березня 1944 р. без присутності третьої сторони. Поляки не були настільки недалекоглядними, щоб дозволити українцям включитися у велику політичну гру. Результатом зустрічі став протокол з 20 пунктів, квінтесенцією якого було визнання шкідливості українсько-польського протистояння для визвольної боротьби обох народів, а питання визначення державних кордонів відкладалося на пізніше[41]. Цей протокол можна розглядати як рамочну угоду, проте закладені в ній принципи так і не були реалізовані.

У травні-червні йшли переговори про перемир'я між АК (Армія Крайова) та УПА. Представнику української сторони пропонували відбути на переговори до Лондона. Однак українська сторона не пристала на ці пропозиції. Наприкінці літа 1944 р. вся Західна Україна перейшла під контроль радянської влади. У 1945-46 рр. відбулися українсько-польські переговори у Римі, українську сторону тут уже представляв генеральний секретаріат закордонних справ УГВР. Однак успіху вони також не мали. Оскільки, як відзначав М. Лебедь, польська сторона заявила, «що польський уряд поважає підписані раніше міжнародні договори, а між ними й угоду між Пілсудським і Петлюрою і що в інтересі обох країн є створення конфедерації Польщі і України»[42].

Окремі переговори тривали між УПА та польським національним визвольним рухом «Вольносць і Незавіслосьць», які діяли на Закерзонн. Однак незважаючи на співпрацю у боротьбі проти радянської влади, угоду так і не було укладено[43].

Українсько-угорським переговорам М. Лебедь приділяв не дуже багато уваги, оскільки на цьому напрямі все складалося досить вдало і угоду було укладено. Існує досить багато праць у вітчизняній і діаспорній історіографії, присвячених як самому переговорному процесу, так і угоді, бо тут є предмет дослідження. Перші контакти відбулися 1943 р. на Волині, куди угорців відправили охороняти залізничні шляхи. Унаслідок переговорів було досягнуто домовленості, що угорці не братимуть участь у

збройних акціях німців проти УПА і реквізуватимуть продовольство у місцевого населення, пропускатимуть бійців УПА через залізничні шляхи. Натомість УПА не буде на них нападати. Для підтримки постійних контактів обидві сторони обмінялися старшинами.

Пізніше українську сторону запросили на переговори до угорської столиці. Попередню угоду розширили кількома пунктами: таємне передання зброї, медикаментів та технічного обладнання українській стороні; створення неофіційного українського представництва у Будапешті; надання притулку пораненим воякам УПА та українським біженцям. Співпраця між УПА та угорською армією продовжувалася до 1945 р[44].

Українсько-румунські переговори розпочалися з передачі 5 січня 1944 р. українською стороною румунському уряду меморандуму ОУН, в якому пояснювалася мета її діяльності, пропонувалася співпраця за умови визнання Румунією права на самовизначення народів на етнографічних землях, припинення репресій проти представників українського визвольного руху та згоди демаркації кордонів на території Буковини і Бессарабії за етнографічним принципом шляхом двосторонніх переговорів. Як передумову співпраці від румунської сторони вимагалося припинення колонізації українських земель, культурну автономію, звільнення українських політв'язнів.

18–19 березня 1944 р. в Кишиневі відбулися українсько-румунські переговори, унаслідок чого було погоджено проект протоколу договору. Румунська сторона погодилася на всі пропозиції, за винятком пункту про визначення кордонів між двома державами. Щодоцього, то Румунія наполягала на збереженні кордонів, що існували до 1939 р. Українська сторона не підписала цей проект протоколу, хоча це не завадило військовій співпраці сторін.

М. Лебедь справедливо зазначав, що угоди не могли бути укладені, оскільки західні сусіди України мали територіальні претензії на українські етнографічні землі: «Поляки сподівалися, що Англія підтримає східні кордони Польщі 1939 р., а уряди Угорщини й Румунії, будучи союзниками гітлерівської Німеччини, пов'язували свої надії з відомим планом Черчілля висадки союзної армії на Балканах… »[45].

Отже, можна констатувати, що спроби українського підпілля встановити дипломатичні відносини із західними сусідами гальмувалися через територіальні претензії останніх щодо українських земель. Однак, це не заважало тактичному співробітництву щодо розв'язання нагальних потреб.

М. Лебедь відзначав, що перші спроби подолати ізоляцію й прорватися на захід здійснювалися ще 1943 р. Після створення УГВР було вирішено вислати за кордон місію. Перед генеральним секретаріатом закордонних справ УГВР висунули завдання «створення представництв у Англії й Америці та в тих державах, що могли мати вплив на політичну думку Європи в час миру; нав'язання зв'язків з українською заокеанською еміграцією; налагодження політичної інформації про стан на українських землях, про нашу боротьбу та опір більшовицьким акціям; встановлення зв'язків з політичною еміграцією держав окупованих Москвою, для порозуміння та спільної дії, і організування політичної та матеріальної допомоги для збройної боротьби»[46].

Загалом, бандерівці знаходилися у сприятливішому становищі, аніж їхні попередники з мельниківського табору, оскільки за ними стояла реальна збройна сила. Однак, як і їх попередників, їх спіткала невдача, оскільки геополітичний розклад знов таки був не на користь України. Концепція переростання радянсько-німецької війни у війну Радянського Союзу проти західних демократій не справдилась. Західна Європа була знекровлена війною і жадала миру.

Серед важливих заходів, ужитих секретаріатом закордонних справ УГВР, М. Лебедь називав: меморандум до трьох головнокомандувачів західних окупаційних армій в Австрії з вимогою припинити насильницьку репатріацію українців; ноту до генерального секретаря ООН зі спростуванням обвинувачень українців у співпраці з нацистами, зроблених радянськими представниками на Нюрнберзькому процесі; меморандум до Ватикану про переслідування української Католицької Церкви в Україні; спільний меморандум від УНР і УГВР учасникам Паризької мирної конференції з протестом проти репрезентації українського народу представниками СРСР (1946 р.); меморандум голові економічної і соціальної ради при ООН у справі договору між СРСР і Польщею про виселення українського населення з терену т. зв. Закерзоння; ноти до ООН і урядів США, Великобританії та Франції в справі договору між СРСР, Польщею та Чехословаччиною проти УПА (1947 р.) тощо[47].

Отже, спроби налагодити міжнародні контакти з країнами Заходу провалилися. Як до, так і після Другої світової війни українське питання не входило до порядку денного провідних держав світу. Одержимість українських націоналістів ідеєю створення своїх збройних сил як запоруки реалізації ідеї державної самостійності не стала автоматичним рішенням проблеми української бездержавності. Надії на конфронтацію Заходу з Радянським Союзом були марні. В Європі склався новий баланс сил. Як писав Дж. Армстронг, балансуючи на стику двох світів, югославським комуністам Б. Тіто вдалося здобути певну незалежність, проте Україна знаходилася в глибокому радянському тилу, де годі було сподіватися на позитивне розв'язання українського питання[48].

---

[1] *Стецько Я.* Недомагання нашої зовнішньо–політичної акції // *Стецько Я.* 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – Торонто–Нью–Йорк–Лондон, 1967. – С. 33.
[2] Там само. – С. 31–33.
[3] Інтерв'ю з професором Євгеном Онацьким (Учасником Другого Великого Збору Українських Націоналістів) // Непогасний огонь віри. – Париж, 1974. – С. 184.
[4] *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів // Там само. – С. 234.
[5] *Бойків О.* Другий варіянт // Там само. – С. 203.
[6] *Книш З.* Вікно в світ // Там само. – С. 288.
[7] *Бойків О.* Другий варіант... – С. 204–205.
[8] Там само. – С. 206.
[9] *Бойків О.* На досяг руки (Перша фаза другої світової війни. Спомини) // Там само. – С. 220.
[10] *Бойків О.* Другий варіант... – С. 212.
[11] Там само. – С. 207.
[12] Там само. – С. 209.
[13] Там само. – С. 208.
[14] Там само. – С. 214.
[15] Там само. – С. 217.
[16] *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів... – С. 235–236.
[17] *Бойків О.* Другий варіант... – С. 210.
[18] *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів... – С. 237.
[19] Там само. – С. 238.
[20] *Armstrong John A.* Ukrainian nationalism 1939–45. – New–York, 1955. – P. 178.
[21] Там само. – С. 239.
[22] *Стецько Я.* Недомагання нашої зовнішньо–політичної акції... – С. 31–32.
[23] *Книш З.* Вікно в світ. – С. 289–290.
[24] Там само. – С. 305.
[25] Там само. – С. 307.
[26] Там само. – С. 308.

[27] *Мушинський М.* Місія до Іспанії // Непогасний огонь віри. – Париж, 1974. – С. 188.
[28] Там само. – С. 193–195.
[29] Там само. – С. 195.
[30] *Потічний П.* Українсько–російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – №7. – С. 14.
[31] Там само. – С. 15.
[32] Там само. – С. 16.
[33] Там само. – С. 18–19.
[34] Там само. – С. 20.
[35] Там само. – С. 21.
[36] Там само. – С. 22.
[37] Там само. – С. 23.
[38] *Лебедь М.* Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР // Сучасність. – 1986. – №7–8. С. 188.
[39] Там само. – С. 189.
[40] Там само. – С. 190.
[41] Там само. – С. 190.
[42] Там само. – С. 191–192.
[43] *Штендера Є.* Шукання спільних шляхів: польське і українське підпілля в роках 1945–1947 // <www.forum.ottawa–litopys.org> – 2008.
[44] *Лебідь М.* Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР... – С. 191–193.
[45] Там само. – С. 193–194.
[46] Там само. – С. 195–197.
[47] Там само. – С. 197.
[48] *Armstrong John A.* Ukrainian nationalism 1939–45. – P. 290.

Лаас Наталія
(Київ)

ІСТОРИЧНА НАУКА В УРСР ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дискусії про суб'єктивізм історичних досліджень в історіографії точаться ще з початку XX ст., і реальність впливу позанаукових чинників на висновки тих чи інших істориків далеко не новина для сучасної науки. Як не є новиною й те, що положення окремих історичних праць, навіть виконаних сумлінно і науково, у подальшому можуть використовуватися ненауковими інституціями, як-то державою, політичними партіями, релігійними організаціями тощо, для формування певної ідеології та певного типу історичної свідомості в осіб чи соціальних груп, що знаходяться під їх впливом. Радянський Союз із цієї точки зору являв собою одне з небагатьох державне утворення, що мало на меті поставити всі гуманітарні науки на службу ідеології і контролю за свідомістю та поведінкою своїх громадян.

Цікавість до радянської історичної науки була характерна для англо-американської історіографії на всіх етапах її розвитку в другій половині XX – початку XXI ст. Зважаючи на ті методологічні зміни в радянології в цілому та у вивченні науки в СРСР зокрема вважаємо за потрібне виділити два етапи в дослідженні проблеми, що нас цікавить. Перший припадає на 1950–1980-ті рр., другий – на 1990–2000-ні.

У своїй статті ми звернемо увагу на найбільш цікавий, як на нашу думку, час у розвитку історичної науки в радянській Україні – період пізнього сталінізму та хрущовської відлиги. Вибір територіальних та хронологічних рамок статті не випадковий. Зосередження на українській перспективі дає можливість вивчити регіональний аспект функціонування історичної науки в радянському суспільстві. Введення опції регіональної науки до історіографічного аналізу дозволяє простежити динаміку історичного знання у діях трьох акторів – центральної влади, яка включає й ідеологів, і провідних столичних істориків; регіональних істориків та чиновників; пересічних громадян. Зміна уявлень про роль і функції цих трьох акторів в англо-американській історіографії стала предметом нашого дослідження у цій статті.

З другої половини 1940-х рр. в англо-американській радянології гостро постало питання осягнення політичного та соціального складника радянського суспільства, визначення особливостей державного устрою та функціонування партійно-урядових структур з метою виробити стратегію відносин з СРСР на міжнародній арені. Палкі дебати щодо природи радянської системи, її тоталітарної суті, суперечки з приводу ступеня її стійкості привели дослідників до думки щодо домінування ідеологічних засобів контролю над радянськими громадянами з боку партії. З їх допомогою планувалося змінити соціальну, національну, мовну ідентичність членів суспільства, світоглядні орієнтири, в основу яких було покладено сконструйовані під комуністичну ідеологію цінності, культурні символи, пам'ять про минуле, соціальні норми.

У контексті вивчення вищеназваних проблем в англо-американській історіографії посилилася увага до наук гуманітарного профілю в СРСР, що здійснювалося паралельно з більш традиційним вивченням природничо-технічних наук (Лорен Грем, Кендал Байлес,

Алєксандр Вуцініч). Звичайно ж, першість серед гуманітаристики справедливо була віддана радянським історичним дослідженням, враховуючи той високий ступінь залучення їх кінцевого продукту до публічних обговорень, системи виховання та масової свідомості громадян.

В англомовній історіографії вивченням особливостей розвитку гуманітарних наук у Радянському Союзі займалися такі дослідники, як Константин Штеппа, Алекс Сіміренко, Джон Кіп, Ліліана Брісбі, Ловел Тілет, Джордж Ентін, Татьяна Ґорн, Черил Керн, Анатоль Мазур, Катєріна Кларк[1] та ін.

Як нам видається, кінцевий продукт радянських історичних досліджень був тією проблемою, яка найменше цікавила зарубіжних вчених. Історики не сумнівалися в кон'юнктурності, суб'єктивності та упередженості висновків радянських колег. Дослідження конкретних радянських праць у кожному випадку мало лише підтвердити відому думку про їх ідеологічну заангажованість. Англомовних учених більшою мірою цікавив сам процес впливу влади на радянську історичну науку шляхом ідеологічних приписів і вказівок. Радянська історична наука уявлялась таким собі споживачем, слухняним виконавцем владних розпоряджень щодо необхідного державі наукового потрактування тих чи інших історичних подій. Більше того, зважаючи на приписувану історичній науці пасивність, зарубіжні вчені вважали історичні дослідження в СРСР чудовим індикатором змін в ідеологічній політиці вищого партійного керівництва.

Як зазначали автори праці «Радянські історики і вивчення російського імперіалізму» (1979): «історичне писання про російський імперіалізм видається нам особливо вказуючим, в якій мірі радянські історики користуються професійною свободою не лише в межах теорії марксизму-ленінізму, але й у рамках, встановлених політичною реальністю певного моменту»[2].

Навіть більш відверто з цього приводу висловився інший відомий західний радянолог Мерль Фейнсод. Усі радянські історики, стверджував автор, діяли в межах марксизму-ленінізму, і їхні конкретні завдання витлумачувалися партійною верхівкою, зокрема тими, хто здійснював нагляд за історичним сектором культурного фронту. «Вимоги до істориків змінюються зі змінами в партійній лінії, тому радянські історики професійно ризикують, бо вчорашні герої можуть стати завтрашніми ворогами, і книжки, що на час написання співпадали з ортодоксальним каноном, можуть стати політично неприйнятними відразу після своєї появи», – підкреслював дослідник[3].

На ці ж недоліки звертали увагу й окремі дослідники історіографії в Україні. Серед останніх назвемо, наприклад, Теодора Мацьківа, Олега Підгайного, Ярослава Пеленського, Анатоля Мазура, Романа Шпорлюка, Степана Горака[4] тощо.

Наприклад, Ярослав Пеленський уже на початку своєї фундаментальної статті «Радянська українська історіографія після Другої світової війни» (1964) категорично зазначав: «На початок Другої світової війни незалежної та науково орієнтованої історичної науки в українській радянській республіці не існувало»[5]. Послідовно розглянувши організаційну структуру української радянської історичної науки, зокрема зробивши наголос на тих змінах, які відбулися у її функціонуванні у другій половині 1950-х рр., автор на цій основі визначив особливості вивчення тих чи інших періодів української історії.

На думку дослідника, фундаментальною концепцією, яка визначала все історіописання в Україні, стала теза про возз'єднання України з Росією внаслідок Переяславської угоди 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським царем. Відповідно в центр свого аналізу автор поставив вивчення саме давньоруської і козацької проблематики в радянській історіографії, хоч інші періоди у його статті згадано теж.

Згідно його висновків, партія і вся радянська історіографія мали на меті утвердження цієї нової концепції українсько-російських історичних зв'язків. Розвиваючи нову формулу «меншого лиха», у офіційному дискурсі партійцями-ідеологами та радянськими істориками російська експансія на неросійські землі оцінювалася як найбільш прогресивна для останніх[6].

Я. Пеленський був твердо переконаний в існуванні широкомасштабного політичного та ідеологічного замовлення на продукт історичних досліджень в Україні, що надавало дослідженням минулого, опублікованими радянськими істориками, характеру більше пропагандистського, аніж наукового. Попри часткове позбавлення науки після XX з'їзду КПРС від найбільш одіозних догматів сталінського періоду, що дозволило історикам дещо оживити свою роботу, зміни на рівні професійної свідомості спричинилися до радше обережних намірів реформувати історичні дослідження та постійного прилаштування істориків до санкціонуючих вказівок вищих партійців[7].

Інший історіограф Анатоль Мазур у своєму дослідженні «Писання історії в Радянському Союзі» (1976) погоджувався з висновками попередніх учених щодо значної залежності історичної науки в СРСР від політичної кон'юнктури, проте, на відміну від інших дослідників, досить високо оцінював здобутки радянської історіографії[8]. За його переконанням, попри всі ідеологічні та політичні перешкоди, радянські історики були свідомі свого обов'язку служіння науці, тому їхніми зусиллями в СРСР було видано значну кількість джерел та написано багато цікавих і цінних з наукової точки зору історичних праць. Така позиція автора знайшла свій вияв і в структурі та змісті його монографії: А. Мазур опрацював надзвичайно велику кількість радянських історичних праць, його монографія наповнена фактажем, деталями, характеристиками багатьох опрацьованих ним книжок, до того ж найчастіше видрукуваних саме в роки пізнього сталінізму та хрущовського періоду.

Західні вчені постійно шукали найменші ознаки незгоди та опозиції до офіційної ідеології у Радянському Союзі. Логіка таких пошуків зрозуміла, адже, якщо прийняти тезу про домінування ідеологічних засобів контролю, якими прагнуть утвердити монолітність та однодумство, то існування критично мислячих людей свідчить про слабкість режиму. Радянська історична наука не стала виключенням. Теодор Мацьків, наприклад, найбільш цікавим для дослідження вважає післясталінський період розвитку української історіографії, коли з'явилися історики, що наважилися публічно поставити під сумнім офіційні приписи (М. Брайчевський, І. Бойко). Автор загалом воліє зосереджуватися на прикладах непокори та відступів серед радянських істориків, дещо перебільшуючи їх питому вагу, натомість воліючи не надто згадувати про більшість, яка усталені положення жодною мірою не заперечувала[9].

Загалом протягом 1950-х – 1980-х рр. проблеми радянського наукового розвитку в англо-американській історіографії розглядалися в контексті вивчення способів та механізмів індоктринації особистості в радянському суспільстві, індикаторів змін в ідеологічній лінії партії, або, більш масштабно, характеристики ідеального образу радянського суспільства в уявленнях вищих партійних керівників держави.

Радянська історична наука уявлялася англомовним авторам наскрізь просякнутою ідеологією, невіддільною від неї, пасивним споживачем та виконавцем вказівок вищого керівництва, з'єднувальною ланкою між державною ідеологією та масовою свідомістю радянських громадян. Відмова ж окремих представників наукових і творчих професій належно виконувати покладені на них функції автоматично позбавляли їх позицій у офіційній культурі, доступу до широкої публіки, перетворювала на переслідуваних

державним терором дисидентів, що не мали права на розповсюдження своєї творчості офіційними каналами у межах прийнятого канону.

Центральні позиції у працях англо-американських істориків серед вищеозначених акторів займала влада в особі її вищих керівників та ідеологів. Владні структури виконували управлінські, директивні та контролюючі функції щодо історичної науки, зокрема й на регіональному рівні її існування. Найбільш розмитий образ у працях, видрукуваних у 1950–1980-х рр., сформувався стосовно пересічних радянських громадян. Згадки про них були часто імпліцидні, а їх роль у соціальній структурі нівелювалася до пасивного та бездумного споживання продукту історичних досліджень, пропонованого безпосередньо через наукові праці чи опосередковано через систему виховання та комунікації.

Пропонована схема взаємодії трьох означених акторів має суворо ієрархізований та однобокий характер. Жорсткі правила цієї ієрархії зумовлювали низку інших уявлень про історичну науку в УРСР. Серед іншого це впевненість у її пропагандиському, а не науковому характері, що зумовило незацікавленість у змістовій частини праць радянських істориків; спрощене розуміння процесів узаємодії влади та науки; зняття відповідальності за результат наукової праці з радянських істориків і покладання її на владу. Пасивне становище істориків по відношенню до владних структур, яким воно уявлялось англо-американським ученим, зумовило спроби останніми вписати реакції самих радянських науковців лише в двополюсні координати «виконання/невиконання». Будь-яка відмова від нав'язуваного канону з боку радянських науковців сприймалася західними аналітиками як свідчення дисидентського типу мислення та ідеологічного послаблення системи в цілому.

Такий дещо однобокий і спрощений образ науки в Радянському Союзі не вдовольняв сучасних дослідників історії СРСР. З 1990-х рр. формуються нові методологічні підходи до радянознавчих студій, головне місце серед яких зайняла культурна історія. Таким чином, виникла нагальна потреба переосмислити створене попередньою історіографією уявлення про радянську науку та культуру. Передусім сучасні дослідники поставили під сумнів їх пасивне становище відносно ідеології та влади. Навпаки, вчені почали наполягати на гнучкості, багатогранності, змінності, прилаштовуваності історичної науки до політичних і суспільних умов, можливості варіативних реакцій у межах визначеного ідеологією спектру, виконання коректувальних завдань під час створення генеральних проектів перебудови радянського соціуму. Отже, основна зміна в осмисленні науки СРСР на сучасному етапі, порівнюючи з попереднім періодом, полягає у приписуванні їй самостійних конструктивних функцій при трансформації соціуму за генеральним проектом, пропонованим владою. Історична наука, передусім регіональна, як самостійний актор набуває активних і творчих якостей.

Прикладом використання такого підходу вважаємо працю канадського історика Сергія Єкельчика «Сталінська імперія пам'яті» (2004)[10]. У ній автор порушив проблему формування української національної ідентичності та історичної свідомості у межах Радянського Союзу як модерної імперії. Дослідник наполягав на тому, що з 1930-х рр. Сталін відмовився від побудови держави на основі ідеї пролетарського інтернаціоналізму, натомість повернувся до більш традиційного російськоцентричного проекту. Такий поворот на перший план висунув національну стратифікацію радянського соціуму та поставив проблему необхідності узгодити російську культурну вищість і право на керування з існуванням різних національних особливостей і національних пам'ятей.

Тут ми й підходимо до пропонованого С. Єкельчиком нового методологічного підходу. На його думку, функція узгодження покладалася не лише на вище державне керівництво, яке вимагало сліпого виконання поставлених завдань. «Республіканські

чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті», – підкреслював дослідник[11]. Формування прийнятної з радянської точки зору національної пам'яті було результатом «узаємодії між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою авдиторією»[12].

Надання українській місцевій еліті характеристик активного учасника, провідного гравця у процесі конструювання державних проектів історичної пам'яті підштовхувало автора до переосмислення механізмів узаємодії між центром та окремими республіками. Якщо раніше уявлялося, що українські чиновники та інтелектуали отримують згори детальні інструкції щодо змісту, способу та строків виконання певних дій і їхня реакція вкладається у рамки виконання/невиконання, то С. Єкельчик запропонував більш гнучкішу та складнішу схему. Окрім власне інструкцій, місцева еліта набагато частіше отримувала від керівництва «туманні, зате потужні сигнали», які не містили жодних чітких вказівок щодо необхідних дій. Українські бюрократи мусили ці сигнали вчасно вловлювати, а потім ще й інтерпретувати, що, таким чином, надавало можливість для значно ширшого варіативного ряду реакцій, впритул до певних форм опору.

С. Єкельчик досить однозначно про це пише: «Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня авдиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт»[13].

Остання цитата досить прикметна, адже оприявнює ще одну методологічну зміну в сучасній англо-американській історіографії. Приписування активних якостей в загальному образі радянської історичної науки відбувається не лише щодо істориків – безпосередніх творців наукового продукту, – але й щодо пересічних громадян, які його засвоюють. Якщо у попередній період останні були найбільш маргіналізовані в загальній схемі функціонування історичної науки, то, приміром, у С. Єкельчика, вони вповні набувають творчих функцій. Якщо влада наділена роллю творити загальні проекти, історики – вловлювати вказівки зверху, інтерпретувати їх та пристосовувати до місцевих реалій, то громадяни мають можливість самостійно витлумачувати пропонований для них інтелектуальний продукт. Цілком можливо, що саме ця їх функція дала підстави С. Єкельчику означувати їх як «аудиторію».

Підсумовуючи вивчення радянської історичної науки в англомовній історіографії другої половини XX – початку XXI ст., слід визнати, що і на першому етапі, який охоплював період до 1990-х рр., і на теперішній час у центрі уваги англомовних учених історіописання завжди перебувало не само собою, а у своєму зв'язку з владними інституціями. Яких би політичних характеристик дослідники не надавали Радянському Союзові як державі, а проте ніколи не ставилася під сумнів тісна взаємозалежність ідеологічних постулатів, пропагованих державою, і того культурного продукту, який виробляла радянська історична наука. Історики різних поколінь однак вели дискусії з приводу структурних і функціональних характеристик учасників цієї взаємодії – ідеологів з центру, місцевих чиновників та інтелектуалів, пересічних громадян. Якщо спочатку превалювала думка щодо ієрархічної та односторонньої структури таких відносин, коли верхівка віддавала накази, а на рівні республіки вони лише точно виконувалися, то на сучасному етапі вважається, що система продукування культурних символів, ідеалів та цінностей у Радянському Союзі мала динамічний і багаторівневий характер, передбачала взаємовплив та варіативність дій і реакцій кожної задіяної у процесі сторони.

Анотація

У статті відтворено образ історичної науки в УРСР у працях англо-американських учених другої половини XX – початку XXI ст. Вивчено еволюцію ролі та функцій трьох основних акторів історіографічного процесу в Радянському Союзі – влади, істориків та пересічних громадян. Визначено сталі та змінні компоненти у загальній схемі їх взаємодії.

Annotation

In the article the image of historical science in the Ukrainian SSR in the works of the Anglo-American researchers published during the second half of the twentieth and the beginning of the twenty-first centuries is reconstructed. The modification of roles and functions of three main actors in Soviet historiographical process – power, historians and average citizens – is examined. The invariable and change components in the general pattern of its interaction are defined.

---

[1] Soviet sociology: Historical antecedents and current appraisals / Ed. by A. Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1966; Social thought in the Soviet Union / Ed. by A. Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1969; *Tillett L.* The great friendship: Soviet historians on the non–Russian nationalities. – Chapel–Hill: University of North Carolina Press, 1969. (Див. також рецензію на цю працю: *Магомедов М.А.* Несостоятельная попытка очернить советскую историографию // История СССР. – 1973. – №1. – С. 191–197); Contemporary history in the Soviet mirror / Eds. by J. Keep, L. Brisby. – New York, London: Frederick A. Praeger, 1964; *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1975; *Enteen G., Gorn T., Kern Ch.* Soviet historians and the study of Russian imperialism. – University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 1979.

[2] *Enteen G., Gorn T., Kern Ch.* Soviet historians and the study of Russian imperialism. – P. 1.

[3] *Fainsod M.* Historiography and change // Contemporary history in the Soviet mirror / Eds. by J. Keep, L. Brisby. – New York, London: Frederick A. Praeger, 1964. – P. 19.

[4] *Mackiw T.* Ukrainian historiography: Past and present // The Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol. 40. – № 3. – P. 269–288; *Mackiw T.* The development of Ukrainian historiography // The Ukrainian Review. – 1986. – Vol. 34. – № 2. – P. 30–40; № 3. – P. 63–68; № 4. – P. 54–59; *Pidhajny O.* Ukrainian historiography and the Great East European revolution: A propos of Symonenko's polemics. – Toronto, New York: New review books, 1968; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12, H. 3. – S. 375–418; *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1975; *Szporluk R.* National history as a political battleground: The case of Ukraine and Belorussia // Russian empire: Some aspects of Tsarist and Soviet colonial practices / Ed. by M. Pap. – Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies, 1985. – P. 131–150; *Karmazyn A.* A study of a history of cities and villages of the Ukrainian SSR. – Edmonton: CIUS Press, 1992; *Horak S.* Ukrainian historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol. 24. – № 2. – P. 258–272.

[5] *Pelenski J.* Soviet Ukrainian historiography after World War II. – S. 375.

[6] Ibid. – S. 381–389.

[7] Ibid. – S. 389, 416.

[8] *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – P. 360–364.

[9] *Mackiw T.* Ukrainian historiography: Past and present // The Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol. 40. – № 3. – P. 269–288.

[10] *Yekelchyk S.* Stalin's empire of memory: Russian–Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2004 (Рецензія: Europe–Asia Studies. – 2005. – Vol. 57, no. 4. – P. 635–636). Укр. переклад: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько–українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. Далі цитуватимемо за українським виданням. Свої ідеї автор викладає також в наступних публікаціях: *Yekelchyk S.* Diktat and dialogue in Stalinist culture: Staging patriotic historical opera in Soviet Ukraine (1936–1954) // Slavic Review. – 2000. – Vol. 59, no. 3. – P. 597–624; Idem. Celebrating the Soviet present: The Zhdanovshchina campaign in Ukrainian literature and arts // Provincial landscapes: Local dimensions of Soviet power, 1917–1953 / Ed. by D. Raleigh. – Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 2001. – P. 255–275.

[11] *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько–українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 23.

[12] Там само. – С. 17.

[13] Там само. – С. 32.

VI. ДО ДЖЕРЕЛ

Блануца Андрій
(Київ)

ЗЕМСЬКА СЛУЖБА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ЗА ДОКУМЕНТАМИ КНИГИ ЗАПИСІВ №39 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ (середина XVI ст.)*

Проблему земської служби у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) у своїх працях піднімало не одне покоління істориків. Так, у всіх без винятку праць з литуаністики, написаних наприкінці XIX – початку XX ст., земська служба розглядалася в тих чи інших аспектах об'єкту дослідження. Дана проблематика не залишалася без уваги й у подальших студіях, а також посідає чільне місце на сучасному етапі розвитку литуаністики[1].

Традиція земельних надань у ВКЛ на умовах земської служби, як вважає М. Довнар-Запольський, сягає XIII ст. Відтоді великі князі литовські „засвоювали принципи пожалування землею у вічне спадкове володіння на умовах земської служби, що тоді ж вони відрізняли спадкове володіння на службі від особистого володіння"[2]. Саме з утворенням Литовської держави особисте (приватне або безумовне) володіння поступилося місцю службовому, яке найбільшого поширення досягло на зламі XV–XVI ст. Литовські господарі на новоприєднаних землях (у тому числі українських) посилено залучали нових слуг (мається на увазі корпорацію служивих людей привілейованої суспільної верстви – шляхти), забезпечуючи їх земельними наданнями у винагороду за земську службу. Потреба в служивих людях особливо гостро постала в епоху правління великого князя Вітовта, а далі – щоразу наростала.

У запропонованій публікації представлено сім документів, що стосуються різних аспектів несення земської служби у ВКЛ, виявлених у книзі записів №39 Литовської метрики. На основі цих документів коротко з'ясуємо основні проблеми, пов'язані з інститутом земської служби.

До початку XVI ст. земська служба не мало чіткої прив'язки до обсягів пожалуваної землі. В залежності від конкретних обставин та умов, на яких надавалася земля тому чи іншому шляхтичу (термін володіння, кількість й характер селянських служб, характеристика маєткового й господарського комплексу тощо), господар визначав число вершників, які повинен був виставляти до війська утримувач земельної ділянки.

Ситуація змінилася на початку XVI ст., коли на Віленському сеймі 1528 р. було чітко регламентоване число селянських служб (земельних ділянок), з яких шляхта мала споряджати одного вершника до війська. Так, згідно з сеймовою постановою, утримувач 8 селянських служб зобов'язувався споряджати одного вершника. Такі нововведення, на думку М. Любавського, мали забезпечити військо ВКЛ відбірним військовим контингентом, упорядковуючи „його кількість відповідно до потреб часу та економічних можливостей воєнно-служивого стану"[3]. Яскравим прикладом демонстрації шляхетського обов'язку у несенні земської служби може слугувати лист Сигізмунда II Августа до

* Підготовка архівних матеріалів до друку здійснена в рамках дослідчої дотації КІУС Альбертського університету (з Меморіального фонду ім. Нестора Печенюка).

гетьмана ВКЛ Миколи Юрійовича Радзивіла від 17 листопада 1561 р., яким господар звільняв великокнязівського дворянина Степана Лопату від несення земської служби. Суть листа полягав у тому, що С. Лопата, втративши здоров'я під час Лівонської війни, звернувся до великого князя з проханням звільнити його від несення служби, взамін чого він зобов'язувався спорядити на чолі свого почту до війська ВКЛ „доброго чоловіка шляхтича". Господар зважив на аргументи свого підданого й наказав споряджати на земську службу іншого шляхтича до часу повноліття його синів (Документ №4)[4]. У даному разі як сам власник прагнув зберегти за собою тримання землі на земській службі, так і великий князь литовський слідкував за постійним збереження і поповненням земського ополчення, яке становило основу литовського війська.

У документах розпорядчого характеру (привілейх, листах-підтвердженнях, ув'яжчих листах тощо) термінологічно земська служба позначалася кількома словами й словосполученнями. У них яскраво відображене ставлення й розуміння литовсько-польськими правителями суті земьскої служби. Вона вбачала найвищу волю великого князя: „на слу*ж*бє наш*ой* боꙗ*р*ск*ой* зємъск*ой* воєнън*ой*"[5], „служъбꙋ нашꙋ зємъскꙋю воєньнꙋю"[6] „на слꙋжбє шлѧхє*т*ск*ой*"[7] „слꙋжъбу зємскую з боꙗри полоцъкими на насъ служивали"[8]. Із земською службою нерідко також асоціювався термін „служба кінна" („на слꙋжбє конън*ой*"[9]).

У 1564 р. слонімський боярин Якуб Станкович змушуй був звертатися до великого князя з проханям виділити землю на земській службі. Приводом даного звернення стало те, що під час проведення волочної поміри земля Я. Станковича відійшла до комплексу земель великого князя, а королівський ревізор так і не намірям нової землі. Сигізмунд II Август розглянув справу слонімського боярина й надав одну пусту неосілу людьми волоку землі, у Слонімському старостві, мотивуючи своє рішення (яке для нас є вельми показовим) тим, що „він з предків своїх народу шляхетського є, і службу земську с тих земель своїх, які у волоки наші нам забрані, господару, він служив" (Документ №7)[10].

Литовська шляхта-бояри нерідко зверталися до великокнязівської влади з проханнями підтвердити раніше надані землі, мотивуючи їх тримання на земській службі. Саме така проблема порушена у документі №6. У травні 1564 р. остринський боярин Сенчило Денисович звернувся до Сигізмунда II Августа з проханням підтвердити право на володіння землею Московщиною, що в Осетрині, на земській службі. Для надання своєму проханню аргументованих підстав С. Денискович зіслався на документ, за яким отримав указану землю у держання на земській службі від остринського державці та київського городничого пана Олександра Дмитровича. Дані аргументи й стали підствою для видачі С. Денисковичу підтверджувального листа великого князя литовського[11].

Як правило, під час пожалування земель на земській службі великі князі литовські підкреслювали приналежність отримувача землі до окремої служивої військової корпорації. Так, у лютому 1555 р. Сигізмунд II Август своїми привілеями пожалував білоцерківського боярина Василя Кожуховського селищами Глібовським та Островом, а Кузьму Макаровича Новоселицею на умовах земської служби. У диспозиційній частині привілеїв великий князь наголошував „с того служити він (В. Кожуховський та К. Макарович – *Авт.*) має службу земську по тому, як і інші бояри наші повіту Київського службу земську воєнну нам служать" (Документи №1, 2)[12].

Вельми важливим моментом для пояснення змісту земської служби є розрізнення першої від служби господарю, яка лише частково звільняла служивого чоловіка від різного роду повинностей. Адже лише особи шляхетського походження мали право служити земську службу, звільняючись від інших будь-яких повинностей. Отримання ж земельного наділу на правах земської служби, як правило, означало, що дана особа або

вже належала до шляхетського загалу, або ж окремим великокнязівським документом його удостоювалася. Наприклад, путні слуги, які часто в документах фігурують як путні бояри, лише частково звільнялись від різного роду повинностей. Зокрема, у 1563 р. Сигізмунд II Август щодо путного боярина Вільнейського двору Яна Мацковича Босиса розпорядився наступним чином. Господар зобов'язував Я. Босиса у мирний час, окрім несення путної служби, також сплачувати за користування землями (дві волоки і двадцять моргів) чотири копи і сорок грошів литовських щорічно. Під час же військових дій господар звільняв Я. Босиса від указаного грошового податку[13].

Часто господарські піддані, які несли різні служби, однак не земську, самовільно присвоювали собі „право шляхетське". Цікаві сюжети щодо цього містяться у великокнязівському листі-підтвердженні від 20 липня 1561 р., яким Сигізмунд II Август підтвердив служебнику королівського маршалка і писаря Яна Шимковича Яну Павловичу Тибору та його пасинкам Себастьяну і Матею Шукждиничам землю в Єйшишській волості на земській (у документі – шляхетській) службі. Показово, що право тримати землю на земській службі отримали не всі представники роду Шукждиничів. Землі Шукждиничів під час волочної поміри відійшли до господарського земельного фонду, а самі користувачі відбували тяглу, путну та дякольну службу. Сам Я. Тибор одружився на вдові М. Шукждинича Барбарі, яка від першого шлюбу мала двох синів. Коли ж Шукждиничі почали, як вказано у документі „не будучи шляхтою, одне свавільно та вперто в право шляхетське вдавалися, і позабиравши під себе немало грунтів наших (господарських – *Авт.*) без відомості і данини нашої господарської з тих земель своїх служби путної служити, дякол давати і на тяглу службу ходити не хотіли", великий князь направив у Єйшишську волость ревізорів для учинення справедливості та визначення, хто з підданих має право на шляхетство. Я. Тибору вдалося довести своє шляхетське походження, тому лише йому з дружиною та пасинками з-поміж інших Шукждиничів було надоне право на тримання землі на земській службі „з землями їх с того сказання комісарів наших, визволяєм і сим листом нашим виймуєм, а при той землі їх, яку вони на вічність свою від іншої братії і поплічників своїх перше того під собою держали і тепер спокійно держать, їх залишаємо" (Документ №3).[14]

Таким чином, введення до наукового обігу нових документів про земську службу дозволяє більш детельно з'ясовувати різні аспекти функціонування одного із засадничих положень організації державних інститутів ВКЛ.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ[15]:

№1

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1555.02.15.
[Арк. 83]

Привилєй боıаринȣ за*м*кȣ бєлоцє*р*ковско*го* Васи*л*ю | Кожȣховъскомȣ на сєлища при то*м* за*м*кȣ Глєбо*в*|скоє на *Р*пєни, а дрȣгоє Ѡстровы на Унъви на | служъбє зє*м*ско*й*

Жикгимо*нт* Авгу*ст* Бо*ж*ю м(и)л(о)стью коро*л* по*л*ски*й*, вєлики*й* | кнıа*з* лито*в*ски*й*, рȣски*й*, прȣски*й*, жомои*т*ски*й*, мазовє*ц*ки*й* и ины*х*

Бил намъ чоломъ боꙗрин замъкꙋ нашого бѣлоцѣр|ковского на имꙗ Василей Ѡлѣхнович Кожꙋховъ|ский и повѣдил пѣред нами, иж пан воєвода києвский, | дѣржавца чорнобылский кнꙗз Фрѣдрых Глѣбовичъ || [Арк. 83 зв.] Пронский за прозбою его дал ему пры томъ замку нашом | Бѣлой Цѣркви зємли сѣлища Глѣбовское на Ръпѣни | а дрꙋгоє сѣлищє Ѡстровы на Унъви со всимъ, ꙗ|ко сꙗ тыє сѣлища сами в собє и в пожитъкохъ | своихъ здавна мають на службє нашой боꙗрской | зємъской воєнъной до воли и ласки нашоє, на шъ|то ж кн(я)зь воєвода києвъский и листъ свой ємꙋ | дал, который ѡнъ пѣред нами вказывал и билъ | намъ чоломъ, абыхъмо ласкꙋ нашꙋ вдѣлали | и пры тыхъ сѣлищахъ Глѣбовъскихъ и тѣж | Ѡстровыхъ на Унъви его водлє листꙋ кн(я)зꙗ | воєводы києвъского, на то ему даного, зоста|вили и листъ нашъ на то ему дали, ꙗко жъ | кн(я)зь Фрѣдрыхъ Пронский, воєвода києвъский, насъ | в томъ ꙋ прычынє за нимъ жє дал. А такъ, мы, | з ласки нашоє г(о)с(по)д(а)рьское на жѣданьє кн(я)зꙗ воєводы | києвъского и на чоломъбитьє того Василꙗ Кожꙋ|ховъского то вчинили и тыє сѣлища Глѣбовъ|скиє на Рпѣни и дрꙋгиє сѣлища Ѡстровы на Унви со всими пожитки такъ, ꙗко сꙗ сами в со|бє и в пожиткохъ своихъ здавна мають | и што к нимъ здавна и тѣперъ прыслꙋхаєть, | ємꙋ дали и тымъ листомъ нашымъ даємъ. | Маєть тотъ Василей Кожꙋховский самъ и єго | жона и ихъ дѣти тыє сѣлища Глѣбовскиє на Рпѣ|ни, а ѡстровы на Унъви со всими пожитки || [Арк. 84] з них прыходꙗчыми на сѣбє дѣржати и ихъ | вживати и намъ, г(о)с(по)д(а)рꙋ, с того служити ѡнъ | маєть службꙋ зємъскꙋю по тому, ꙗко и иныє | боꙗрє нашы повѣтꙋ Києвъского службꙋ зємъскую | воєнную намъ служать. И на то єсмо тому Ва|силью Кожꙋховъскомꙋ дали сєс нашъ листъ | з нашою пѣчатью.

Писан ꙋ Вилни, лѣта Божє|(его) народженя) тисєча пꙗтсотъ пꙗтдесꙗт пꙗтого, | м(е)с(я)ца февралꙗ пѣтнадцатого днꙗ.

Подпис рꙋки єго м(и)л(о)сти п(а)на Миколаꙗ |
Радивила, воєводы вилєнского, мар|
шалка зємского, канцлѣра Великого |
кн(я)зьства Литовъского

ꙊАн Гайко, писаръ.

№2

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1555.02.15.
[Арк. 84]

Привилей боꙗринꙋ бѣлоцѣрковскомꙋ Кꙋзмє Мака|ровичꙋ на сѣлищє, названоє Новосѣлицꙋ на Настасцы, | єму и потомкомъ єго на службє зємской воєнной

Жикгимонт Август, Божю м(и)л(о)стью корол полский, вѣликий кнꙗз | литовский, рꙋский, прꙋский, жомоитский, мазовѣцкий и иных

Бил намъ чоломъ боꙗрын замъкꙋ нашого Бѣлоє Цѣр|кви на имꙗ Кꙋзма Макарович и повѣдил пѣрє|д нами, иж воєвода києвъский, дѣржавца чорнобыл|ский кнꙗз Фрѣдрыхъ Глѣбович Пронъский за прозбою || [Арк. 84 зв.] єго дал ємꙋ пры томъ замъку нашомъ Бѣлоє Цѣркви | сѣлищо на имꙗ Новосѣлицꙋ на Настасцы со всим, | ꙗко сꙗ тоє сѣлищо само в собє и в пожитъкох | своихъ здавна маєть на слꙋжбє нашой боꙗръ|ской зємъской воєнной до

воли и ласки нашоє, на шъ|то *ж* кн(я)зь воєвода києвъски*й* и листъ сво*й* єму да*л*, | которы*й* ѡнъ пєрєд нами вказыва*л* и би*л* намъ | чолом, абы*х*мо ласкȣ нашȣ вдєлали и при то*м* | сєлищи Новосєлицы на Наста*с*цы єго водълє | листȣ кн(я)зꙗ воєводы києвъского на то ємȣ да|ного заховали и листъ на то ємȣ дали, ꙗко жъ | и кн(я)зь Фры*д*ры*х* Про*н*ски*й*, воєвода києвъски*й*, на*с* в то*м* | ȣ прычинє за нимъ жєда*л*. А такъ мы з ласки | нашоє, г(о)*с*(по)д(а)ръскоє, на жєданьє кн(я)зꙗ воєводы ки|євъского и на чоломъбитьє того Кузмы Мака|ровича то вчинили и тоє сєлищо Новосєлицȣ | на Наста*с*цы со всими пожитки такъ, ꙗко сꙗ | само в собє и *в* пожи*т*ко*х* своихъ здавна маєть | и што к нємȣ здавна и тєпє*р* прыслȣхаєть, | ємȣ дали и тымъ листомъ нашымъ даємъ. | И маєть тотъ Кȣзма Макарови*ч* самъ и єго | жона и ихъ дєти тоє сєлищо Новосєлицȣ | вышє*й* мєнєноє на Наста*с*цы со всими пожи|тки с нєго прыходꙗчыми, на сєбє дє*р*жати | и єго вживати, а намъ, г(о)*с*(по)д(а)рȣ, слȣжити ѡнъ || [Арк. 85] с того маєть слȣ*ж*бȣ зємъскȣю по тому, ꙗко и иныє | боꙗрє нашы повєтȣ Києвъского слу*ж*бȣ зємъскую | воє*н*нȣю намъ слȣжать. И на то єсмо томȣ Кузмє | Макаровичȣ дали сє*с* нашъ листъ з нашою пєча*т*ю. |

Писа*н* ȣ Ви*л*ни, лєт(а) Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1525 м(е)*с*(я)ца | фєвралꙗ 15 днꙗ.

По*д*пи*с* рȣки єго м(и)л(о)*ст*и п(а)на Миколаꙗ |
Радиви*ла*, воєво*ды* вилє*н*ско*го*, ма*р*шалъка |
зє*м*ско*го*, ка*н*цлєра Вєлико*го* кнꙗзства Лито*в*ско*го*

Ꙗ*н* Гайко, писаръ.

№3

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1561.07.20.
[Арк. 251 зв.]

Потвє*р*жєньє слȣжєбникȣ ма*р*шалъка и | писара єго к(о)*р*(олєвскоє) м(и)л(о)*с*ти пана Ꙗна Шимъковича Ꙗнȣ | Павловичу Тыборȣ и пасы*н*комъ єго Собє*ст*ѧнȣ | и Матєю Миколаєвичомъ Шȣкъждиномъ | на зємлю ȣ волости Є*й*шишъско*й* | на слȣжбє шлѧхє*т*ско*й* | вєчно*ст*ю

Жикгимо*нт* Авгу*ст*, Бо*ж*ю м(и)л(о)стью и далє*й*

ѡзна*й*мȣємъ симъ нашымъ листомъ, кому бȣдєть | потрєбъ того вєдати нинєшнимъ и на потомъ | бȣдȣчымъ, што многиє с по*д*даны*х* нашы*х* воло|сти Е*й*шишъскоє, нє бȣдȣчы шлꙗ*х*тою, ѡ*д*но свово*л*|нє а ȣпо*р*нє въ право шлꙗхєтъскоє вдавали сꙗ, | и позабиравшы по*д* сєбє нє мало кгрȣнтовъ | нашыхъ бє*з* вєдомости и данины нашоє г(о)*с*(по)д(а)ръ|скоє с тыхъ зємль своихъ слу*ж*бы пȣтныє | слȣжити, дꙗко*л* давати и на тꙗглȣю слу*ж*|бȣ ходити нє хотєли. Ино, мы, хотєчы | то ѡбъваровати и постановити, абы въ | таковомъ замєшанью тыє боꙗрє ѡноє во|лости Е*й*шишъскоє, которы*х* з давны*х* часо*в* | сȣть шлꙗхътою, в то сꙗ право шлꙗхє*т*скоє || [Арк. 252] нєсправє*д*ливє нє вламали, высылали єсмо на | тȣю справȣ комиса*р*ми ма*р*шалка и писара нашо*го*, | старостȣ тыкоти*н*ского пана Ꙗна Шимъкови*ча*, | старостȣ мъстибого*в*ского, горо*д*ничого городє*н*|ского, дє*р*жавцȣ є*й*шишъского, ѡра*н*ского, конє*в*|ского, зєльвє*н*ского и дȣбицъкого пана Григо*р*ꙗ | Воловича, а дворанина нашого Размысла Бо|гдановича Довъкгиръда, и нє вжываючы про|тивъ таковыхъ по*д*даныхъ наши*х* в томъ | права нашого г(о)*с*(по)д(а)ръского, допȣстили єсмо | имъ водлȣгъ статȣту

вывод шлꙗхєтъство | ихъ чинити. Гдє *ж* мєжи иными подаными | нашыми тамошъними єйшишъскими подда|ныє нашы, называющиє Шꙋкъждчины, выво|дꙋ шлꙗхєтъства своєго никоторого нє въ|чинили, алє сє єщє зъ сꙋдꙋ ѡныхъ комисаровъ | нашыхъ и зъ вывєданыꙗ а дознаныꙗ ихъ | правдивого водлꙋгъ наꙋки нашоє, ѡколо того | имъ даного, то значнє показало , и*ж* ѡни шлꙗх|тою нє сꙋть, за чымъ тыє комисары нашы | изъ зємлꙗми ихъ в помєрꙋ волочнꙋю сказали | и в рєистръ рєвизорский вписати дали, то панъ || [Арк. 252 зв.] Ѣанъ Шимъкович повєдил пєрєд нами, и*ж* слꙋжебникъ | єго Ѣанъ Павловичъ Тыбор, чоловєкъ добрый, шлꙗхтич | с повєтꙋ Дорогицъкого, єщє пєрвєй тоє справы понꙗл | мєжи тыми Шꙋкъждчаны вдовꙋ на имꙗ Микола|євꙋю Пацъкєвича Шꙋкъждчиновꙋю Барбарꙋ, ко|тораꙗ дєй маєть з онымъ пєрвшымъ мꙋжомъ | своимъ Миколаємъ Шꙋкъждчиномъ двꙋх | сыновъ на имꙗ Собєстыꙗна а Матєꙗ. И просил | нас пан маршалокъ за тымъ слꙋжебъникомъ | своимъ Ѣаномъ Тиборомъ, абыхмо ласкꙋ нашꙋ | г(о)с(по)д(а)ръскꙋю вчинили, аємꙋ зъ жоною и с пасынка|ми єго тꙋю зємлю, которꙋю под собою держыт | и котораꙗ то мєжы иными Шꙋкъждчаны, | на нас, г(о)с(по)д(а)рꙗ, ꙋ волоки нашы помєрона быти мєла, | на слꙋжбꙋ боꙗрскꙋю шлꙗхєтъскꙋю дали, | и то имъ листомъ нашымъ ꙋтвєрдили. Мы | з ласки нашоє г(о)с(по)д(а)ръ|скоє на прозбꙋ маршалъка и пи|сара нашого пана Ѣана Шимъковича то вчы|нили и ѡного слꙋжебъника єго Ѣана Павло|вича Тыбора зъ жоною и с пасынками єго | Собєстыꙗномъ а Матємъ Миколаєвичы Шꙋкъждчинами и зъ зємлꙗми ихъ с того || [Арк. 253] сказаныꙗ комисаров нашыхъ вызволꙗємъ и симъ | листомъ нашымъ выймꙋємъ, а при той зємли | ихъ, которꙋю ѡни на вєчност свою ѡтъ инъшоє | братьи и поплєчниковъ своихъ пєрвєй того | под собою держали и тєпер спокойнє держать, | ихъ зоставꙋємъ. Маєть ѡнъ с тыми пасын|ками своими тыє вси зємли, которыє до сих | мєстъ под собою мєли, болъшъ ихъ собє ѡтъ | потꙋжниковъ своихъ нє прывлащаючы дер|жати и во всємъ добрє вжывати, а нам с того | слꙋжбꙋ зємъскꙋю слꙋжити по томꙋ, ꙗко | и иншыє боꙗрє шлꙗхъта в панствє нашомъ | Вєликомъ кн(я)зьствє Литовъскомъ слꙋжать. | Вєд жє и иншыє Шꙋкъждчиновє, кромє тыхъ | вышєй помєныхъ, мають зостати и водлꙋгъ | сꙋда и сказаныꙗ комисаров зємли ихъ кꙋ дво|рꙋ нашому єйшишъскому прывєрнєны, на воло|ки помєроны быти, а которыє бы нивы | Тиборовы и пасынковъ єго ꙋмєшали сꙗ мє|жи зємль тых Шꙋкъздинскихъ, што на нас, | г(о)с(по)д(а)рꙗ, взꙗты быти мають, тогды за тыє | зємли маютьємꙋ рєвизоры нашы тыми *ж* | зємлꙗми нашими прыходить з одного || [Арк. 253 зв.] ѡтъ зємль Тиборовыхъ ѡтъграничыти | и сꙋпокоити а постановить. И на то єсмо | томꙋ Ѣанꙋ Павловичꙋ Тыборꙋ пасынкомъ | єго Собєстыанꙋ а Матєю Миколаєвичом | Шꙋкъждчиномъ дали сєс нашъ листъ | з нашою пєчатью.

Писан ꙋ Вилни, лєтъ | Бож(его) нарож(еня) 1561 м(е)с(я)ца июлꙗ 20 днꙗ.

Подпис рꙋки г(о)с(по)д(а)ръскоє

Ѣан Гайко, писаръ.

№4

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1561.11.17.
[Арк. 308 зв.]

Листъ дворанинꙋ г(о)с(пода)рскомꙋ Степанꙋ | Лопате до гєтмана, вызволꙗючы ѡсобу єго самого длꙗ нєспособного | здоровꙗ ѡт слꙋжбы воєнноє, на | котрого мєстцє шлꙗхтича и | почот повинный з ымєнєй єго | абы принꙗл

Жикгимо*нт* Август, Бо*ж*ю м(и)л(о)*с*тью корол полски*й*, вєлики*й* кн(я)зь | литов*с*ки*й*, р҃ски*й*, пр҃ски*й*, жомои*т*ски*й*, мазовє*ц*ки*й* и иных

Воєводє тро*ц*кому, гєтъману нашому навышъшому Вєли|кого кн(я)зьства Литов*с*ького, старостє мозыр*с*кому, | де*р*жавцы ли*д*ском҃, бєли*ц*кому и сомили*ш*скому | пан҃ Миколаю Юр*є*вичу Радивил҃.

Повєди*л* пєр*єд* | нами дворани*н* нашъ Стєпа*н* Лопата ѡ то*м*, што *ж* | ѡнъ ѡтъ нє малого час҃ з допо҃щєньа Бо*ж*єго | на здоров*и* своємъ єстъ чєловєкомъ хорымъ | и правє ҃ломънымъ, про котор҃ю хоробо҃ и | ҃ломъность на здоровъи своємъ ѡнъ самъ ѡ|собою своєю на служъбо҃ нашу г(о)*с*(пода)рскую и зємъ|ско҃ю воє*н*н҃ю єхати и во҃лє ѡбычаю засло҃ги|вати служъбы воє*н*ноє нє можєть, алє на *с*воє | мєстцє тамъ доброго шлѧхтича, ѣако самъ || [Арк. 309] с почтомъ своимъ, который*й* ѡнъ повинє*н* з ымєнє*й* | своихъ на служъбо҃ нашу воє*н*н҃ю поставить, го|то*в* часу потрєбы нашоє и зємъскоє воє*н*ноє выпра|вить и послать, гдє жъ и на тєпєрєшъни*х* потрє|бахъ нашы*х* на служъбахъ воє*н*ныхъ в зємъли | Ифлѧ*т*ской, бо҃до҃чы є҃мо҃ вєликоє дє*й* затр҃до҃нєньє | длѧ нєспособъного и нєдостаточного здоров*и*ѣа | свого, ѡнъ втє*р*аєлъ и мало тамъ ѡ здоровъє | своє за нєѡпа*т*рьностью нє пришолъ. Длѧ чого би*л* | намъ ѡнъ чоломъ, абы*х*мо в томъ є҃мо҃ ласку нашу | г(о)*с*(по)д(а)рьско҃ю вчинили и с тоє сло҃жъбы нашоє воє*н*|ноє єго самого ѡсобо҃ вызволили, ѣако *ж* и твоѣа | м(и)л(о)*с*ть, п(а)нє воєвода троцъки*й*, намъ ѡ томъ мовилъ, | жє ѡнъ єстъ нє правє здоров*и*ѣа способъного и на слу*ж*|бо҃ нашо҃ воє*н*н҃ю про хоробо҃ єго ѡ*н* самъ єхать | нє можєть, и жада*л* єси на*с*, абы*х*мо за тымъ нє*с*по|собнымъ здоровъємъ єго съ служъбы нашоє и зємъ|ское воє*н*ноє єго самого ѡсобою вызволили. Про то, | кгды *ж* ѡнъ єстъ чєловєкомъ ѡтъ пана Бога нє мо*ц*ю | навєжонымъ и на здоров*и* своємъ ҃ломънымъ | и нєдостаточнымъ, мы, дєлаючы в томъ ємy ла|ско҃ нашо҃ г(о)*с*(по)д(а)рьско҃ю на жєда*н*є твоє*й* м(и)л(о)*с*ти и на | чоломъбитье єго с тоє сло҃жъбы нашоє воє*н*ноє || [Арк. 309 зв.] єго толко самого ѡсобою, кромъ почто҃ єго, вызволѧємъ | и симъ листом нашымъ волнымъ єго чынимъ до | живота єго. Нижъли маєть ѡнъ и повинє*н* будє*т* | на своє мєсцє тамъ доброго ч(є)л(о)вєка шлѧхтича, | ѣако и самъ поки сыновє єго лє*т* зо҃полны*х* доросту*т*| часо҃, потрєбы на послo҃го҃ нашу г(о)*с*(по)д(а)рьско҃ю и | зємъско҃ю воєнън҃ю выправовати и посыла|ти с почтом своимъ звыклымъ, который*й* по|винє*н* ѡ*н* ставить з ымєнє*й* своихъ. А кгды сыно|вє єго лєта свои водлє статъто҃ зємъского | мєти бо҃до҃ть, тогды ѡни служъбу нашо҃ | и зємъскую воє*н*н҃ю засло҃говати мають. *Т*во|ѣа бы м(и)л(о)*с*ть, панє воєвода тро*ц*ки*й*, ѣако гє*т*ма*н* | нашъ навышы*й*, ѡ томъ вєдаючы, кгды потрє|ба Рєчы Посполитоє зємъскоє ко҃ слу*ж*бє нашо*й* | воє*н*но*й* вказовати бо҃дєть, в томъ єго самого | ѡсобы вжо на*й*довати и никоторого затр҃до҃|нєньа в томъ є҃мо҃ дєлати нє каза*л*, ѡдно жъ | почотъ єго повин*н*ы*й* з ымєнє*й* єго тамъ, ѣако | ѡнъ вой*н*о҃ сло҃жыти намъ, г(о)*с*(по)д(а)рю, повинєнъ | и того шлѧхтича, кого ѡ*н* на своє мєсцє до лє*т* сы|но*в* своихъ ко҃ сло҃жъбє нашо*й* и зємъско*й* на вой*н*у | посылать будєть, до войска нашо(го) прынѧ*л* || [Арк. 310] и в р*еи*стра свои гєтма*н*скиє ҃писывати ихъ казалъ | конєчно.

Писа*н* ҃ Вильни, лєтъ Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1561, | м(е)*с*(я)ца ноѣабра сємогона*д*цать днѧ. |

По*д*пи*с* р҃ки г(о)*с*(по)д(а)рѧ короліа є(го) м(и)л(о)*с*ти.

Ѣа*н* Гайко, писаръ.

№5

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1563.[03.05].
[Арк. 566 зв.]

Зоставєньє боꙗрина пѹтного двора Вильнєйского | с Понꙗвꙗжи ꙗна Мацковича Босиса при двохъ воло|кахъ зємли ѹ волости двора Вилнєйского на службє боꙗрской | и повинъностѧх ѹрочистыхъ водлугъ листѹ | рєвизоровъ єго к(о)р(олєвской) м(и)л(о)сти

Жикгимонт Августъ, Божю м(и)л(о)стю корол полский, вєликий кн(я)зь литовский, | рѹский, прѹский, жомоитский, мазовєцкий, лифлꙗтский и иныхъ

Ѡзнаймуємъ симъ нашымъ листомъ.

Бил намъ чолом боꙗрин | нашъ пѹтный двора нашого Вильнєйского с Понꙗвꙗжи | на имꙗ Ѣнъ Мацъкович Босис и повєдилъ ѡнъ пєрєд нами | ѡ томъ, што ж пєрво сєго, бѹдѹчы за росказаньємъ нашым | г(о)с(по)д(а)ръскимъ на рєвизєи и постановєньи пожитков нашых || [Арк. 567] ѹ волости двора нашого Вильнєйского, дворанин нашъ Войтєх | Девꙗлтовъский з вывєданыа своєго ѡтъ боꙗр шлꙗхты | и подданых нашых вильнєйских, ижъ ѡнъ ѡтъ давных часов | єстъ боꙗрыномъ пѹтнымъ и тыє зємли, которыє ѡнъ под | собою маєть, за свои властныє п(є)н(я)зи ѹ боꙗръ шлꙗхты | покѹпилъ. Ино постановилъ єго подлє ѹставы нашоє | волочноє на служъбє и повинности боꙗрской пѹтной тымъ | ѡбычаємъ, ижъ кгды ѡнъ на войнѹ нє поєдєть, тогды | зъ зємли своєє, з волокъ двух и з морковъ двадъцати, в кож|дый годъ до скарбу нашого маєть платити плат ѹрочы|стый за вси повинъности чотыри копы и сорокъ грошей, а | ѡсобливє зъ двѹхъ застєнъковъ тринадцать грошей | и п(є)н(я)зи тры, а повинностєй жадных кѹ дворѹ нашому Вилнєй|скому чинити и полънити и ѹ подводы ходити нє маєт.| А которого годѹ за росказаньємъ нашымъ г(о)с(по)д(а)ръскимъ | на службу нашу воєньнѹю ѡнъ поєдєть, тогды тог(о) | року нє маєть ничого до скарбу нашого давати, ꙗко ж | ѡнъ и листъ свой на то єму далъ, в которомъ листє єго, на | то єму даномъ, ширей а мєновитє тоє постановєньє | єго коло тоє служъбы єго боꙗрскоє пѹтноє и повинно|стей ѹрочистыхъ єстъ ѡписано. А потомъ писар нашъ, | конюшый городєньский, державца ѡшъмꙗнский, вилнєйский | и красносєльский пан Ѣнъ Миколаєвич Гайко посполъ | с писаромъ нашымъ скарбнымъ, державцою ꙗсвоин|скимъ паномъ Ѣронимомъ Ивилєцъкимъ а дворани|номъ нашымъ Васильємъ Мацъкєвичомъ, которыє || [Арк. 567 зв.] з росказаныа нашого г(о)с(по)д(а)ръского длꙗ дойзрєныа справы рєви|зорскоє ѹ дворє нашомъ вильнєйскомъ были з вывєданꙗ своєг(о), | бачєчы в томъ бити реч слушънѹю и с пожиткомъ скарбу | нашого г(о)с(по)д(а)ръского на той же служъбє боꙗрской пѹтъной и | на повинностѧх ѹрочыстых, вєрхѹ мєнєных, подлє листѹ | Войтєха Девꙗлтовъского, рєвизора нашого, на то єму да|ного, єго самого, сынов и потомковъ єго зоставили, на | што жъ и листъ свой под пєчатми своими, ѹписавши | в тотъ листъ свой ѡный листъ Войтєха Девꙗлтовского, | єму ѡни дали. Который листъ ихъ, на то єму даный, пє|рєд нами ѡнъ покладал, и билъ ѡнъ намъ чоломъ, абых|мо в томъ єму ласку нашу г(о)с(по)д(а)ръскѹю ѹдєлали и при той | служъбє боꙗрской путной и при повинностѧх ѹрочыстых | єго зоставили, и листъ нашъ на то єму дати казали. | А такъ мы, г(о)с(по)д(а)ръ, дєлаючы в томъ єму ласкѹ нашу г(о)с(по)д(а)ръ|скѹю, того листѹ пана Ѣна Гайка, писара нашого, | а пана Ѣронима

Ивилєцъкого и Василья Мацкєвича, | на то єму даного ѡглєдавшы, казали єсмо єго слово | ѡтъ слова в сєс нашъ листъ ѳписати и такъ сꙗ въ | собє маєть:

«Перєдо мъною, Ѣномъ Гайком, пи|саромъ г(о)с(по)д(а)рꙗ короля єго м(и)л(о)сти, конюшымъ городєнъ|скимъ, державцою ѡшъмꙗнскимъ, вилнєйскимъ и кра|сносєльскимъ, и тєжъ перєд нами для дойзрєня спра|вы рєвизорское ѡтъ єго кролєвъское м(и)л(о)сти высланы|ми, Еронимомъ Ивилєцъкимъ, писаромъ єго к(о)р(олєвское) м(и)л(о)сти | скарбнымъ, державцою ꙗсвоинскимъ, а Васильємъ || [Арк. 568] Мацъкєвичомъ, двораниномъ єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти, ѡповєдал перєд нами | подданый єго к(о)р(олєвское) м(и)л(о)сти волости Вильнєйское с Понєвѣжы Ѣнъ | Мацъкович Босис, боꙗрын ѳтный, ижъ панъ Войтєхъ Девꙗл|товъский, рєвизор єго кролєвъское м(и)л(о)сти, становꙗчы платы | на подданых єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти волости Вилнєйское боꙗрыномъ | путнымъ за ѡпытымъ боꙗр шлꙗхты и всих подданых | єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти волости Вильнєйское, постановилъ, которого | постановєня и листъ пана Девꙗлътовъского, єму на то | даный, перєд нами покладалъ, в которомъ листє слово ѡт | слова тымъ ѡбычаємъ ѡписѳєть Войтєх Девꙗлтовский, | рєвизор єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти, дворовъ понємонскихъ: «Ѡзнаймую тым | моимъ листомъ, ижъ взꙗломъ пєвнѳю вєдомость | ѡтъ боꙗр шлꙗхты и ѡтъ подданых єго кролєвъское м(и)л(о)сти волости Вильнєйское, ижъ подданый єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти | волости Вильнєйское в Понєвѣжы Ѣнъ Мацъкович | Босис єстъ боꙗриномъ пѳтнымъ стародавным, | ꙗмъ тєжъ єг(о) водле ѳставы єго к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти зоставилъ так | жо боꙗрыномъ пѳтнымъ, а ижъ тѳю землю, на ко|торой мєшкаєть волоки двє, морковъ двадцать, | всю ѡнъ ѳ боꙗр шлꙗхты жомоитское за свои властныє | п(є)н(я)зи покѳпилъ, ино с тоє земли, с тых двѳхъ волокъ | и зъ двадцати морковъ, повинность до скарбу єго кро|лєвъское м(и)л(о)сти, коли которого годѳ на войнѳ нє поєдет, | маєть платити за вси повинности копъ чотыры, | грошей сорокъ, кѳ томѳ з двѳхъ застєнковъ грошей три|надцат, п(е)н(я)зей тры, а коли которого годѳ на войнѳ поєдет | водлє ѳставы єго к(о)р(олєвское) м(и)л(о)сти, тогды платити ничого || [Арк. 568 зв.] нє повинєн, а повинностей жадных полнити и ни въ подводы ходи|ти нє повинєнъ, только голый плать платити маєть. | Гдє по смерти єго сыновє и потомъковє єго на той жо по|винъности зостати мають, ꙗко боꙗрє пѳтныє, | кѳ тому застєнъковъ, которыє тому жъ Босю сѳть | приданы на выгоны на ѡдиннадцати мєстъцахъ, | нє повинєнъ ничого платити, на штомъ єму дла пєв|ноє на потомъ вєдомости далъ тот мой листъ под | моєю пєчатью.

Писан ѳ Вильни, лєта Божъего на|рожєня тисєча пятсотъ шестдесят перваго, м(є)с(є)ца | маꙗ пятого дня».

Гдє жъ и самъ, пан Девꙗлтовъ|ский, на тотъ час бѳдѳчы то ѡчивисто перед нами | созналъ и просил насъ тотъ Босис, абыхмо єго на | той жо повинности водлє листѳ пана Девꙗлтовского | зоставиль. Мы того листѳ выслѳхавшы и видє|чы, ижъ то реч слѳшнаꙗ, нє зъ шкодою єго к(о)р(олєвская) м(и)л(о)сть, | того Ѣна Босꙗ при томъ листє зоставѳємъ. Маєт | ѡнъ и потомъство єго на той же повинности боꙗр|ской пѳтной зостати, то єстъ коли за росказанємъ | єго кролєвъское м(и)л(о)сти на войнѳ поєдеть зъ земли своєє, | ничого платити нє повинєнъ, а коли которого го|дѳ на войнѳ нє поєдеть, маєть повинъность до | скарбу єго к(о)р(олєвское) м(и)л(о)сти, вышей ѡписанѳю, с тоє земъли | своєє платити, а иншых жадных повинностей, ꙗко | инъшыє тꙗглыє люди, полънити нє повинєнъ, || [Арк. 569] на што єсмо тому Ѣнѳ Мацъковичѳ Босю дали тотъ наш | листъ под нашыми пєчатми.

Писан ȣ Вильни, лєтъ Божєго | нарожєньꙗ тисєча пꙗтсотъ шєстьдєсꙗт второго, м(є)с(є)ца | июлꙗ двадцать чєтвєртого днꙗ».

И з ласки нашоє | г(о)с(по)д(а)ръскоє за чоломъбитьємъ єго то єсмо ȣчынили, при той | служъбє и повинности боꙗрской пȣтной зоставили | и симъ листом нашымъ зоставȣємъ. Маєть ѡн самъ | тєпєрє за живота своєго, а потомъ по животє єго сы|новє и потомъки єго в томъ сꙗ заховати подлє листȣ | пана Ꙗна Гайка, писара нашого, а пана Еронима Ивилєц|кого и Василья Мацъкєвича и тєжъ подлє листȣ Вой|тєха Дєвꙗлтовского, рєвизора нашого, на то єму даного, | в сємъ листє нашомъ, вєрхȣ мєновитє ѡписаного, вє|чными часы, то єстъ кгды ѡни которого рокȣ за ро|сказаньємъ нашымъ г(о)с(по)д(а)ръскимъ на служъбȣ нашȣ | воєннȣю поєдȣть, тогды того годȣ платȣ ȣрочыстого | з волокъ и з моркговъ своихъ подлє постановєньꙗ рєви|зорского и ȣставы нашоє волочноє до скарбу нашого давати | и платити нє мають, а кгды на служъбȣ нашу воєн|ную нє поєдȣть и дома зостануть, тогды в кождый | годъ платъ ȣрочыстый зъ двȣхъ волокъ и зъ двадцати | моркговъ зємли за вси повинъности чотыри копы | и сорокъ грошєй, а ѡсобливє зъ двȣхъ застєнъковъ три|надцать грошєй и тры п(є)н(я)зи на нас, г(о)с(по)д(а)рꙗ, давати и | платити ѡни мають, а надто иныхъ никоторых || [Арк. 569 зв.] повинностєй кȣ дворȣ нашомȣ Вилнєйскомȣ чинити и пол|нити и ȣ подводы єзъдити и посылати ѡни нє ма|ють. И на то єсмо тому ꙗнȣ Босю дали сєс нашъ лист | з нашою пєчатью.

Писан ȣ Вильни, лєтъ Бож(его) | нарожъ(енья) тисєча пꙗтсот шєстдєсꙗт трєтєго, м(е)с(я)ца.

Подпис рȣки г(о)с(по)д(а)рꙗ королꙗ єго м(и)л(о)сти.

Ꙗн Гайко, писаръ.

№6

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1564.05.13.
[Арк. 605]

Потвєржєньє боꙗрынȣ ѡстрынскомȣ Сєнчилȣ Дєнисовичȣ | на зємлю пустȣю в Острынє Мошковъщинȣ | на слȣжбє конъной

Жикгимонт Августъ, Божю м(и)л(о)стью корол полский и далєй

Ѡзнаймуємъ симъ нашымъ листомъ.

Бил намъ чолом | боꙗрын нашъ ѡстрынский Сєнчило Дєнисовичъ | и повєдилъ ѡнъ пєрєд нами ѡ томъ, што жъ город|ничый замку нашого инєвъского, дєржавца ѡстрын|ский панъ Алєксандро Дмитрович за чоломъбитьємъ | єго далъ єму на служъбє нашой г(о)с(по)д(а)ръской конной и зємской | на ймє Мошковъщизну пȣстȣю, котораꙗ зємлꙗ ѡтъ | давных часов в пȣстє дєй лєжала, а платȣ и пожитку, | ани службы никотороє намъ с того по тыє часы нє | были со всимъ, ꙗко сꙗ таꙗ зємлꙗ, вышєй помєнєна|ꙗ, в собє маєть, до воли и ласки нашоє г(о)с(по)д(а)ръскоє дєржати, || [Арк. 605 зв.] на што ж ѡнъ и лист свой под пєчатью своєю єму дал, в кото|ромъ листє єго, на то єму даномъ ширєй а мєновитє таꙗ | зємлꙗ єстъ ѡписана. И билъ ѡнъ намъ чолом, абых|мо в томъ єму ласкȣ нашȣ г(о)с(по)д(а)ръскȣю ȣдєлали и при | той зємъли, вєрхȣ мєнєной Мошковщизнє, єго

зоставили | и листъ нашъ на то єму дати казали, ꙗко *ж* и листъ | свои ѡсобливє до на*с* па*н* Алєксан*д*ро Дмитрович, ꙗко дєр|жавца нашъ ѡстри*н*ский, просꙗчы на*с* в то*й* рєчы за | нимъ писа*л*. А такъ мы, г(о)*с*(по)д(а)ръ, з ласки нашоє записа*н*|ємъ и прозбою в то*й* рєчы город*д*ничого києвско*г*(о), дєр*ж*а|вцы нашого ѡстри*н*ского пана Алєксан*д*ра Дмитро|вича и за чоломъбитьємъ єго, дєлаючы в томъ | єму ласкѵ нашу г(о)*с*(по)д(а)ръскѵю при то*й* зємли, вєрхѵ мєнєно*й*, пустовщизнє на ӥмꙗ Мошковщизнє, єго зоставили, и си*м* | листомъ нашымъ зоставѵємъ. Маєть ѡнъ самъ | и єго жона, и их дети тѵю зємлю пѵстовскѵю Мо|шковщизнѵ со всимъ, ꙗко сꙗ в собє маєть подлє лис*т*у | городничого києвско*г*(о), дєр*ж*авцы ѡстринъско*г*(о) пана | Алєксан*д*ра Дмитровича на то єму даного, на сєбє до | воли и ласки нашоє г(о)*с*(по)д(а)рьскоє дєр*ж*ати и то*г*(о) ѵжы|вати, а на*м* с того служъбу конъную кѵ за*м*ку нашому | ѡстри*н*скомѵ служити ѡ*н* маєт по тому, ꙗко и иныє бо|ꙗрє наши тамъ ѵ Ѡстри*н*(є) зъ зємль, имєнєєцъ своихъ, | слу*ж*бу нашу ко*н*нѵю на*м*, г(о)*с*(по)д(а)рѵ, служити. И на тоє є*с*мо єму | дали сє*с* нашъ листъ и з нашою пєчатью.

Писа*н* ѵ Кны|шинє, лєтъ Божъ(его) наро*ж*(єня) 1564, м(е)*с*(я)ца маꙗ 13 | днꙗ.

По*д*пи*с* рѵки г(о)*с*(по)д(а)рьскоє.

Ꙗ*н* Гай̈ко, писаръ.

№7

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 39.
Вільнюс. 1564.[06.16]
[Арк. 613 зв.]

Листъ Ꙗкѵбѵ Станьковичу до старосты слонимъско*го* | на поданьеємѵ гдє в старостве Слонимъскомъ | волоки зємли на службє зємъско*й* за зємли тєжъ | его ѵ волоки г(о)*с*(по)д(а)рьскиє забраныє, даны*й*

Жикгимо*нт* Авгус*т*, Бо*ж*ю м(и)л(о)*ст*ю коро*л* полски*й* и далє*й*

Ма*р*шалку нашому, старостє слонимъскому панѵ || [Арк. 614] Григо*р*ю Воловичѵ.

Би*л* намъ чоломъ боꙗри*н* нашъ слонимъски*й* | Ꙗкѵбъ Станькович и повєдилъ ѡнъ пєрє*д* нами ѡ томъ, што *ж* | пєръво саго, помєраючы зємли нашы на волоки ѵ волос*т*и | нашо*й* слонимъско*й*, ревизо*р* нашъ Андрє*й* Илькговски*й* вє*с* кгрѵ*н*тъ | его властны*й* зємлꙗны*й* шлꙗхєтъски*й*, с которого | ѡнъ служъбѵ нашѵ зємъскѵю воєньнѵю намъ, г(о)*с*(по)д(а)рѵ, и Рєчы | Посполито*й* зємъско*й* служилъ, ѵ волоки нашы забра*л* и кѵ зє|млꙗмъ нашымъ слонимъскимъ привєрнулъ, а имъ за то | ѡтъмєны з грѵ*н*томъ нашымъ нє далъ. И би*л* намъ ѡнъ | чолом, абыхмо в томъ ласкѵ нашу г(о)*с*(по)д(а)рьскѵю єму ѵдєлали, | а єму мєсто нагороды за кгрѵ*н*тъ єго ѵ волоки нашы взꙗ|ть ѡднѵ только волокѵ зємли нашоє тамъ ѵ Слонимє | на служъбє нашо*й* зємъско*й* дати казали. Ꙗко жъ єи ты, | панє Григорє*й* Воловичѵ, ꙗко староста нашъ слонимъски*й*, | бѵдѵчы при на*с*, г(о)*с*(по)д(а)ри, ѵ Бєльску, тѵю справѵ намъ далъ и по|вєдилъ, жє ѡнъ с прод*к*овъ своихъ народѵ шлꙗхєтъского | єстъ и служъбою зємъскою с тых зємль своихъ, которыє | ѵ волоки нашы забраны намъ, г(о)*с*(по)д(а)рю, ѡнъ служилъ, а так | мы, г(о)*с*(по)д(а)ръ, дєлаючы в томъ ємѵ ласкѵ нашу г(о)*с*(по)д(а)рьскѵю за чо|ломъбитьємъ єго и за тою справою твоєю, которѵю | ты ѡ нємъ жє ѡнъ єстъ с прод*к*овъ своихъ шлꙗхтичъ, | намъ ѵдєлалъ з ласки нашоє г(о)*с*(по)д(а)рьскоє. За зємли єго ѵ во|локи наши взꙗтыє дали ємѵ кгрѵ*н*тѵ нашого зємъ|лꙗного тамъ ѵ Слонимє ѵ старостве твоємъ ѡднѵ | только волокѵ зємли пѵстѵю,

людми нашими нєѡ|силую. Про то приказꙋємъ тобє, а*ж* бы єси бє*з* кождого | ѡмєшканьꙗ и проволоки за симъ листомъ и росказа*н*|ємъ нашымъ, г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ, ѡбравшы волоку ѡдну зє*м*ли | пустую, людми нашыми нєѡсєлꙋю тамъ ꙋ волости || [Арк. 614 зв.] наш*ой* слонимъск*ой* ꙋ староствє твоємъ гдє бы єму спорꙋ*ч* | было далъ и завєлъ и в то єго ꙋвєза*л*, и листъ сво*й* ꙋвꙗ*ж*|чы*й* на то бы єси єму далъ, ѡписавшы мєновитє вро|чыща, знаки и границы, в которы*х* таꙗ волока зємли | чєрєзъ тєбє єму данаꙗ лєжати бꙋдєть. А мы пото*м* | подлє листꙋ твоєго ꙋвꙗ*ж*чого, на то даного, листомъ | нашымъ тꙋю волокꙋ зємли ꙋ волости слонимъск*ой* | ꙋтвє*р*дити ємꙋ кажємъ.

Писа*н*.

По*д*пи*с* рꙋки королꙗ єго м(и)л(о)сти.

Ꙗ*н* Гайко, писаръ.

---

[1] Історіографію проблеми можна почерпнути з праць: *Дворниченко А.Ю.* Историография Великого княжества литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – СПб., 2004. – С. 14–30; *Блануца А.* Земельні надання великих князів литовських на умовах земської служби як елемент станової культури (друга половина XV – середина XVI ст.) // У друці; *Ващук Д.* Дотримання та використання інституту “старини” у Великому князівстві Литовському в достатутовий період (на прикладі земської служби) // Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – Т. І. – К., 2009. – С. 34–42.

[2] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство. Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. І. – К., 1901. – С. 590.

[3] *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С. 550.

[4] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 308 зв.–310.

[5] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 83, 84.

[6] Там само. – Арк. 613 зв.

[7] Там само. – Арк. 251 зв.

[8] Там само. – Од. зб. 35. – Арк. 289 зв.

[9] Там само. – Од. зб. 39. – Арк. 605.

[10] Там само. – Арк. 83 зв.

[11] Там само. – Арк. 605–605 зв.

[12] Там само. – Арк. 84; 85.

[13] Там само – Арк. 566 зв.–567.

[14] Там само. – Арк. 253.

[15] Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В. Німчуком „Правилами видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції” (К., 1995) із деякими змінами.

Ващук Дмитро
(Київ)

ДО ІСТОРІЇ РОДИННОЇ СУПЕРЕЧКИ КНЯЗІВ САНГУШКІВ на початку другої третини XVI ст.*

Постійні чвари та судові тяганини між представниками однієї родини у ранньомодерний період історії України були звичайним явищем. У суді розглядались різноманітні справи, які були пов'язані практично з усіма галузями тогочасного права. Головним завданням цієї статті буде публікація документу від 5 серпня 1533 р. – судового вироку королеви Бони у справі між двома князями Сангушками: володимирським старостою Федором Андрійовичем та Василем Михайловичем. Оригінал зберігається у колекції пергаментових документів Архіву головного актів давніх (м. Варшава). Розміри пергаменту становлять 51,5 см×63 см. Документ засвідчено і скріплено особистими підписом та печаткою королеви Бони. Про його попередню публікацію нам невідомо.

Обидва князі були підданими королеви, тому саме вона і відіграла ключову роль у розв'язанні справи, призначивши для цього відповідних суддів. У їх присутності князь Федір повідомив про свої обвинувачення проти князя Василя, які стосувались декількох моментів:

1) згідно представленого судового листа полюбовних суддів: королівського маршалка князя Андрія Михайловича Коширського і дворянина господарського Федора Гулевича та королівського вироку Василь Михайлович мав сплатити штраф у розмірі 800 кіп грошів "ꙗко за кгвалты, грабєжи, головщины, бои, и бчол подранѧ, и збєги ѡтчизныи, и за иншиє многиє шкоды", однак цього не зробив;

2) прохання підтвердити вчинений раніше обмін маєтками: Василь поступився монастирем Св. Миколая Мільци та селами Солов'їво і Комарово, а Федір селом Мостище та монастирським селом Лагодовль;

3) здійснити запланований розподіл кордонів між маєтками Доротеш (Дороготеш ?) та Лагодовль та стягнути з князя Василя штраф за заподіяні збитки.

Василь Михайлович у відповідь повідомив, що, по-перше, Федір Андрійович отримав королівський вирок заочно, а натомість він має королівські листи згідно яких хоче вирішити цю справу перед господарем. По-друге, стосовно поділу маєтків, то, зі слів Василя, Федір мав поступитись половиною острова на р. Віжва біля с. Буцена, на якому знаходяться чотири його села із бортними входами. На це Федір відповів, що той острів повністю належить йому ще від діда та батька. По-третє, князь Василь вказував на те, що багато його отчинних непохожих людей повтікали до князя Федора, а той не хоче йому їх повіддавати.

Судді справу вирішили так. Спершу встановлено заруку у розмірі 1000 кіп грошів на корить королеви, 500 кіп грошів суддям і ще 500 кіп грошів один одному. Сторона, яка

* Дослідження підготовлене у рамках наукового проекту «Джерела до історії еліти Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XVI ст. у польських архівосховищах» (Спільно з Андрієм Блануцою), підтриманого Інститутом інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» Варшавського університету.

порушувала встановлений вирок, сплачувала всю суму. Князь Василь був звільнений від оплати 800 кіп грошів. Судді підтвердили правочинність поділу вище вказаних маєтків. Князю Федору було підтверджено право на повне володіння островом. Стосовно чотирьох сіл на острові, то для вирішення цього питання направлявся господарський дворянин, перед яким Василь Михайлович мав навести докази на право ними володіти. У разі підтвердження слів Василя, Федору заборонялося втручатися до цих сіл та місцевого населення. З приводу отчинних непохожих людей визначалось так: особи, котрі просиділи на новому місці 10 років і більше, мали залишитись у володіння князя Федора, а ті хто менше 10 років – повертались князю Василю.

Останній момент є досить цікавим з правової точки зору. Перший Литовський Статут, який вже діяв на момент видачі вироку, зовсім не регулював терміни повернення збіглих непохожих селян попередньому власнику. Не було правових підстав для таких дій і у попередні часи. Скажімо, так зване "право виходу" селян обмежив ще загальноземський привілей великого князя литовського Казимира Ягеллончика 1447 р.[1], що стало, на думку М. Кразаускайте, "вихідним пунктом покріпачення всього селянського стану"[2]. На території Київщини з другої половини XV ст. шляхті також заборонялось приймати у свої маєтках "отчинных людей непоходячих"[3]. Тобто причини появи саме 10-літнього терміну достеменно не відомі. На думку А. Гурбика, до початку XVI "непохожими" селянами, "отчичами", "извечными" вважались ті, "які висідили на шляхетських землях декілька десятків років… Проте з другої третини XVI ст. шляхта настійливо добивалася, щоб 10 років вважалися достатнім терміном для визначення селян "непоходячими"[4]. Таким чином, знайдений нами документ повністю підтверджую висновок історика.

При підготовці публікації документа ми використали дипломатично-критичний метод, розроблений В. Німчуком[5]. Крім цього, вертикальною рискою | позначається кінець стрічки, а кінець аркуша двома – ||. Позначення паєрика уніфіковане через літеру *й*. Знаки пунктуації розставлено відповідно до правил сучасного правопису. Заголовок до документа передано курсивом українською мовою.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТУ

Оригінал: Archiwum Glówne Akt Dawnych w Warczawe. – Tz. Metryka Litewska. – Dz. X. (Zbiór Dokumentów Pergaminowych). – sygn. 4796.

1533, серпня 5. Вільно. Підтвердження королеви Бони рішення третейських суддів стосовно суперечки між старостою володимирським Федором Андрійовичем Сангушком і князем Василем Михайловичем Сангушком Ковельським.

---

[1] Акты, относящееся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. І. – Спб.,1846.– С. 76.

[2] *Krasauskaite M.* Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts.–Leipzig, 1927.– P. 44.

[3] *Ващук Д.* "Абыхмо держали их подле права их земли" (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV – XVI ст.). – К., 2009. – С. 58–59.

[4] *Гурбик А*. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 64.

[5] *Німчук В.* Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – С. 15-18 (проект).

Бона, Божю м(и)л(о)стью королєваѧ полскаѧ, вєликаѧ кн(е)г(и)ни литовскаѧ, | русскаѧ, прускаѧ, жомоитскаѧ, мазовєцъскаѧ и иныхъ |

Ѡзнаймуєм тым-то н(а)шим листом, хто на нєго посмотрит албо чтучи єго вслышит, нинєшним и напотом будꙋчим, комꙋ будєт потрєб того вѣдати.

Иж котороє зашстьє мєли промєжку сєбє з обудву сторон староста володимєрский, кнѧз Фєдор Андрѣєвич Сонкгушковича з братом своим кнѧзєм Василиєм Михайловичом | Сонкгушковича Ковєлским ѡ многиє кривды и втиски зємлѧныи и тєж рꙋхомыи имєнєй своих волынских, на што ж ѡни промєжку сєбє з обудву сторон листы королѧ єго м(и)л(ости) и многиє записы свои власныи, и тутєж выроки королѧ єго м(и)л(ости), пана а малжонка н(а)шого, и иншии многиє листовыи вызнанѧ и твєр|дости мєли, за которыми листы и записы своими и ѡными иными листы ѡ тыи кривды свои ѡт нємалого часу ꙋ право сѧ были вдали, и тым къ нєзгодє братской, котораѧ бы промєжку них быти нємєла, и ку шкодам, трудностѧм и накладом вєликим з обу сторон пришли.

Ино мы в тых рѣчах маючи | к ним лютость с причины тоє, иж ꙗк кн(я)зѧ Фєдора, старосту володимєрского, так тєж и кн(я)зѧ Василꙗ Ковєлского, ѡт нємалого часу въ ѡсобливую єсмо ѡпєку и ѡборонꙋ нашу и заслуг н(а)ших ѡсобливых взѧли, гдєж абы ѡни, будꙋчи слугами н(а)шими, за таковыми нєзгодами своими болши того правом сѧ ѡбыходѧчи | ку болшим трудностѧм, шкодам и накладом нєпрышли. Кдыж то нє ѡдно им, алєй всєй Рєчи Посполитой ку пожиточномꙋ нє єстъ, иж бы промєжку подданых н(а)ших таковыи нєзгоды и зашстъѧ шкодливыи быти мєли, з ласки н(а)шоє гос(пода)ръскоє к тому єсмо ꙋмыслъ наш приклали, абыхмо их ѡ тыи | зашъстъѧ ихъ, кривды вси, которыє ѡни промєжку сєбє на ѡбє стороны ѡдин ѡт другого собє подєланыи быти мєнѧт, ꙗко братю ку згоди привєли и то промєжку них єднаным, а згодливым ѡбычаєм так, ꙗкобы ѡбєи сторонє зносно было, поровновали и далєи того правом сѧ им ѡ то ѡбыходити | и ку шкодам и накладом болшим приходити нєдопустили. Загамовали єсмо вси тыи нєзгоды и поступованѧ права их, ꙗко ж и сами ѡни, тоєст кн(я)зь Фєдор Андрєєвич, староста володимєрский, и кнѧз Василєй Михайлович Ковєлский, тоє ласки н(а)шоє вдѧчни будꙋчи и пєрєд нас, гос(пода)р(ы)ню, ѡбличнє | пришєдши и всєго права своєго и листов своих, которыи ѡдин противко дрꙋгомꙋ ку помочи справєдливости своєи мєли, ѡступивши под тоє сѧ єднанє, нам доброволнє и бєз всѧкого припужєнѧ поддали, што быхмо мы промєжку них знашли, и на чом быхмо их згодили, хотѧчи то зъ ѡбудвꙋ сторон дєржати | и на том пєрєстати на вєчныи часы.

Ино мы за таковым их доброволным подданєм, хотѧчи в том єднани поступок вчинити, так з рꙋки кн(я)зѧ Фєдоровы, ꙗк тєж и кн(я)зѧ Василєвы Ковєлского, брата єго, высадили єсмо на то зрѧмєни н(а)шого єдначми пана Войницкого, ѡхмистра н(а)шого, старосту саноцкого, ломзєнского, | ланскорунского и вирского, пана Миколаѧ Волского, а воєводꙋ витєбского, маршалка королѧ єго м(и)л(ости), дєржавцꙋ мєрєцкого и волковыйского, пана Матѣѧ Войтєховича, а воєводꙋ подлѧшского, маршалка королѧ єго м(и)л(ости), старосту дорогицкого, пана Ивана Богдановича Сопєгꙋ, а старосту н(а)шого пинского, кобрынского, | клєцкого, городєцкого и рогачовского, пана Ивана Михайловича, гдє ж кн(я)зь Фєдор Андрѣєвич Сонкгушковича, староста володимєрский, а кнѧз Василєй Михайлович Ковєлский, пєрєд тыми єдначми сѧ постановивши, рѣчи свои и кривды, которыи собє ѡдин ѡт дрꙋгого мєнили быти починєныи, под тым способом | и ѡбычаєм повѣдили.

Напєрвєй повѣдил кнѧз Фєдор, иж ємꙋ съ суда с права суди их послюбєныи, маршалок королѧ єго м(и)л(ости) кнѧз Андрєй Михайлович Коширский, а дворѧнин

гос(пода)ръский Федор Гулевич, за некоторыи кривды рꙋхомыи, ꙗко за кгвалты, грабежи, головщины, бои, и бчол подранѧ, и збеги | ѡтчизныи, и за иншие многие шкоды, водлуг того, ꙗк лист их судовый поширей ѡписует, присудили на кн(я)зи Васили Михайловичи Ковелском ѡсмъ сот коп грошей. Повѣдил кнѧз Федор, иж ему того кн(я)зь Василей, водлуг ѡного суда не платит и за то досыт не чинит, н(а) штож и лист судовый ѡных судей | и вырок королѧ его м(и)л(ости) перед паны едначми кн(я)зь Федор покладал, хотѧчи, абы емꙋ кнѧз Василей тую сумꙋ платен был. Где ж кнѧз Василей к той сѧ суме пѣнѧзей незнал и суда ѡного ѡных судей неприймовал, причины и листы некоторыи гос(пода)ръскии на то даючи, а тым то ѡтпираючи. |

За тым повѣдил кнѧз Федор, иж што ѡн съ кн(я)земъ Василем вчинили промежку себе мену еднанє и ꙋгодꙋ братским ѡбычаем, по своей доброй воли, ѡ некоторыи зашстъѧ, первъшии который промежку них были, кнѧз Василей поступилсѧ и дал кн(я)зю Федорꙋ на вечныи часы манастыр свой ѡтчизный | С(ве)того Николы Милци, а село Соловево, а село Комарово со всим с тым, ꙗк сѧ тот манастыр и с тыми селы въ собе мает. А кнѧз Федор напротивку того всего именѧ своего на ймѧ Мостищъ со всим с тым, што к немꙋ прислухало, а к тому теж села манастырского на ймѧ Лагодовлѧ кн(я)зю | Василю сѧ поступил, такеж на вечныи часы. Ꙗко ж в том промежку себе и листы сѧ своими на ѡбе стороны ѡписали и зарꙋками ꙋтвердили, иж то ѡни сами и потомкове их держати мели на вечныи часы. Которыи ж листы свои записныи и вырок королѧ его м(и)л(ости), который был вжо на то | напротивку кн(я)зѧ Василѧ вышол, кнѧз Федор перед паны едначми покладал хотѧчи, абы таѧ мена их пред сѧ промежку них в целости была захована и ничим нерꙋшона.

Засѧ повѣдил кнѧз Федор, иж што сѧ дотычет именꙗ его Доротеша, а кн(я)зѧ Василева именѧ Лагодовлѧ, | иж ѡни съ кн(я)зем Василем рѣчь свою на том были постановили и так сѧ листы своими ѡписали, иж мѣли приꙗтели их, которых вжо ѡни собе на то были выбрали, ѡныи именѧ Доротеш, а Лагодовлъ, ѡбехати по тым мѣстъцом и врочищом, как сѧ тыи именѧ ꙋ своих границах мают и земли им | н(а)полы поделити. Повидил[6] кнѧз Федор, иж сѧ теж томꙋ промежку них конец и розделене ѡных землъ никоторое еще не стало, а к томꙋ и иншии многие кривды собе ѡт кн(я)зѧ Василѧ кнѧз Федор быти менил, ѡ которыи еще с ним правом мети хочет и листы вжо позовными гос(пода)ръскими | кн(я)зѧ Василѧ ѡ то позвал, нижли томꙋ право еще сѧ емꙋ наконец с ним несточило.

Кнѧз Василей Михайлович Сонкгушковича Ковелский напротивку жалобам и рѣчам вышеменоным кн(я)зѧ Федоровым таковый ѡтпоръ чинил и кривды свои, которыи сѧ теж ему ѡт кн(я)зѧ Федора стали | под тым способом ѡповѣдил. Напервей, што сѧ дотычет того иж кнѧз Федор покладал перед паны едначми листъ вырокꙋ королѧ его м(и)л(ости), который вырок кнѧз Федор ꙋ гос(пода)рѧ его м(и)л(ости) напротивку емꙋ ѡтрымал, повѣдил кнѧз Василей, ꙗко бы кнѧз Федор в его м(и)л(ости) гос(пода)рѧ тот вырок | ѡтрымал собе заѡчне, и менил кнѧз Василей иж ѡн мает в себе листы королѧ его м(и)л(ости) и иныи многие выводы, которыми листы ку слушномꙋ выводꙋ напротивку кн(я)зѧ Федора сѧ брал и ѡтпор томꙋ вчинити хотел, и к праву сѧ в той речи до королѧ его м(и)л(ости) ѡтзывал. За тым повѣдилъ | кнѧз Василей, иж который ѡстров промежку реки Вижвы и Буценѧ села естъ, емꙋ с кн(я)зем Федором посполитый имел промежку них наполы подѣлен быти, иж кнѧз Федор того

[6] Так в ркп, слід читати повѣдил.

ѡстрова сам вживает, а с ним его наполы нєдѣлит. Над то повѣдил тєж кнѧз Василєй, иж ѡн в том жо ѡстровє | сполном мает чотырєх сєл своих входы бортныи стародавныи, с которых ємꙋ дан идєт, то пак кнѧз Фєдор ѡным людєм єго тых ꙋходов их мєти там нєдопускаєт, и того им боронит. Гдє ж кнѧз Фєдор напротивку того мовил, иж штосѧ дотычєт того ѡстрова, повѣдил, иж ѡный ѡстров єст | вєс єго самого, а кнѧз Василєй с ним никоторое в нєм сполности нємаєт, и люди єго ѡных чотырєх сєлъ, ꙗко ѡн мєнил, никоторых там ꙋходов своих, ани бортєй въ ѡном ѡстровє нємают, ѡдно ѡн сам зъ дєда и з ѡтца своєго тот ѡстров на сєбє дєржит, ꙗко ж єго и тєпєр єсть в дєржани | ѡт колка дєсѧт лѣтъ, а кнѧз Василєй и люди єго до нєго нє мают ничого. Засѧ повѣдил кнѧз Василєй, ꙗко бы многиє люди єго ѡтчичи нєпохожии повтєкали ѡт нєго проч до имєнєй кн(я)зѧ Фєдоровых, а ѡн их выдати ємꙋ нє хочєт.

Которым жо тым жалобам их вышємєноным ѡныи | пановє єдначи з рамєни н(а)шого на то выкажоныи, зрозумєвшы ѡ тыє кривды и зашьстьѧ их, котороє сѧ промєжку них стало, таковую промєжку них вгодꙋ и поровнанє вчинили. Нижли напєрвєй так кнѧз Фєдор, ꙗк тєж и кнѧз Василєй, будучи ѡбличнє пєрєд ними | доброволнє сѧ поддали и зарꙋкою на то з обудву сторон под тисѧчю коп грошєй на нас, гос(пода)р(и)ню, а под пѧтмасот коп грошєй имъ єдначом, а под пѧтмасот коп грошєй сторонє дєржачой подвєзали, иж штобы тыи пановє єдначи промєжку них знашли и исказали, то ѡни | принѧти и дєржати, и на том зостати мєли з обудву сторон на вєчныи часы. А пакли бы котораѧ сторона с них на то призволити нємєли, тогды ѡнаѧ сторона тую зарꙋку тисѧчу коп грошєй мєла нам гос(пода)р(и)ни заплатити, а паном єдначом пѧтсот | коп грошєй, а сторонє дєржачой пѧтсот коп грошєй.

Гдє ж кдыс вжо ѡни под то всє поддали, пановє их м(и)л(ость) єдначи промєжку них таковый посродок поровнанє и вырок вчинили. Што кн(я)зь Фєдор Андрѣєвич, староста володимєрский повѣдил, иж бы на кн(я)зи Васили | Михайловичи Ковєском мєл съ суда с права присужоных собє прєзысков ѡсмъ сотъ копъ грошєй, с тых ѡсми сот коп грошєй ѡни кн(я)зѧ Василѧ Михайловича Ковєлского выпустили и ѡт того єго волного вчинили на вєчныи часы, так иж кнѧз Фєдор и потомковє єго поискивати | вжо того на нєм и на потомках єго нє маєт. За тым, што котораꙗ сѧ мєна стала промєжку кн(я)зѧ Фєдора и кн(я)зѧ Василѧ, которую мєною кнѧз Василєй поступилѧ и дал кн(я)зю Фєдорꙋ манастыр свой С(ве)того Николы Милци, а сєло Соловєво, а сєло Комарово со всим | тым, што к томꙋ манастырꙋ и сєлом здавна прислухало, а кнѧз Фєдор напротивко того всєго имєнѧ на ймѧ Мостищъ со всим тым, што к нємꙋ прислухало, а к томꙋ тєж сєла манастырского на ймѧ Лагодовлѧ так жо со всим кн(я)зю Василю поступил тую мєнꙋ кнѧз | Фєдор, а кнѧз Василєй и потомковє их мают промєжку сєбє дєржати, такєж на вєчныи часы кн(я)зь Фєдор дєржати маєт манастыр С(ве)того Николы Милци, а сєло Соловєво, а сєло Комарово со всим тым, што к томꙋ манастырꙋ и сєлом прислухаєт, а кнѧз Василєй имєнє єго Мостищо со всим | тым, што к нємꙋ прислухаєт, а томꙋ сєло Лагодовлє такєж со всим, што к нємꙋ прислухаєт, дєржати маєт. Далєй засѧ, што кн(я)зь Фєдор и кнѧз Василєй мѣли промєжку сєбє подєлити наполы зємли прєрєчоных сєл своих Дороготєша, а Лагодовлѧ, тыи зємли тых сєл своих ѡни и тєпєр | мєжи собою подєлити мают наполы. А штос которомꙋ с них ѡных зємлъ з дѣлꙋ достантнє, то вжє кождый с нихъ и потомковє их дєржати мают на вєчныи часы. При том засѧ который ѡстров промєжку рєки Вижвы и Буцєнѧ сєла кнѧз Василєй мєнил, быти собє с полным с кнѧзєм | Фєдором. А кнѧз Фєдор повѣдил, ꙗко бы кнѧз Василєй до того ѡстрова и люди єго ничого нє мєли, тот ѡстров

вєсъ по старым границам приказали кн(я)зꙋ Фєдорꙋ и єго потомком дєржати на вєчныи часы, а кнѧз Василєй и потомковє єго вто сѧ вжо ничим ꙋступати нємаєт. А што сѧ дотычєт того, што | кнѧз Василєй повѣдил, ꙗко бы люди тых чотырєх сєл єго мѣли в тот ѡстров прєрєчоный входы свои бортью и с того ємꙋ с тых сєл дан приходит, а кнѧз Фєдор мовил, иж кнѧз Василєй до того ѡстрова ничого нє маєт и люди єго ѡных чотырєх сєл входов там никоторых нємают, мы длѧ того выслати там маєм з рамєни н(а)шого | дворѧнина н(а)шого, и пєрєд тым дворѧнином кнѧз Василєй ѡказати той довод томꙋ слушный вчинити маєт, иж єго люди ѡных чотырєх сєл там борти свои стародавныи мают. И єсли так на то довод слушный ꙋчинит, тогды люди тых чотырєх сєл кн(я)зѧ Василєвых и тєпєр там в том ѡстровє борти свои дєржати и новыи | борти собє в нєм причинѧти подлуг стародавного ѡбычаѧ, и их потомковє мают на вєчныи часы, а кнѧз Фєдор того им боронити нємаєт, нижли ѡкром того бортного входꙋ, єстли сѧ на то довод слушный стат кнѧз Василєй в том ѡстровє иного ничого мѣти нємаєт.

Над то сказали пановє єдначи, иж которыи бы | люди ѡтчизныи кн(я)зѧ Василѧ Ковєлского до имєний кн(я)зѧ Фєдоровых ѡт кн(я)зѧ Фєдора до имєний кн(я)зѧ Василєвых повтєкали, а засєдили будꙋт дєсѧт лѣт, тых вжє ѡни людєй собє з обудву сторон выдавати нємают, нижли которыи бы єщє дєсѧти лѣт нєзасєдєли, тых ѡни мают собє людєй выдавати | на ѡбє стороны с права. Засѧ што тєж которыи будꙋт люди або зємли, ꙗк кнѧз Фєдор, так тєж кнѧз Василєй до сєго єднанѧ их тєпєрєшнєго промєжку сєбє подєлили, тот вжє дєл ѡни мєжи собою зо ѡбудву сторон дєржати мают и потомковє их на вєчныи часы ѡстаточнє. Што сѧ дотычєт | кривдъ ꙗких-колвєкъ ѡ рѣчи рꙋхомыи, ѡ которыи бы єщє так промєжку кн(я)зѧ Фєдоровых, ꙗк тєж и кн(я)зѧ Василєвых людєй, конєц сѧ нєстал, и томꙋ суди досыт вчинєнє зъ ѡбу сторон нєвчинєно, в том сѧ кнѧз Василєй, а кнѧз Фєдор пєрєд ѡным жо дворѧнином н(а)шим, которого там вышлєм росправити, | и в том мєжи собою вгодꙋ або што с права придєт, ѡдин дрꙋгомꙋ за то досыт вчинєнє и людєм своим казати вчинити мают, ажбы вжо надалєй длѧ таковых рѣчєй ровных никотораꙗ сѧ промєжкꙋ них нєзгода и нєприꙗзнъ нє множила. Гдє ж кнѧз Фєдор, и кнѧз Василєй ку всємꙋ томꙋ, што пановє | єдначи промєжку них знашли и сказали приступили и тот вырок их принѧли хотѧчи всє то, ꙗк ѡни промєжку них знашли и сказали, и поровновали, дєржати на вєчныи часы под закладом вышємєноным тисѧчма копами грошєй на нас, гос(пода)р(и)ню, а под пѧтмасот копами грошєй паном єдначом, а под пѧтмасот | копами грошєй сторонє, котораѧ бы то дєржати и на том ѡстати хотєла.

И жєдали нас кн(я)зь Фєдор Анъдрѣєвич, староста володимєрский, кнѧз Василєй Михайлович Ковєлский, абыхмо им длѧ вєчноє памѧти и лєпшєго свєдомѧ тоє рєчи, на то лист наш дали. Ино мы, на жєданє их то вчинили, сєсъ | наш листъ им на то дали с пєчатю н(а)шою привѣсистою.

П(и)сан ꙋ Вилни под лєты Божєго нарожєнѧ тисѧча пѧтсот тридцат трєтєго, м(е)с(я)ца августа пѧтый дєн, индикта шєстый. |

Bona Regina[7]

[8]Тот листъ дал королєвой єє м(и)л(о)сти кнѧз Ковєлский, |
з оного фримарку поспол з ыншими листы[9] ||

[7] Поряд особистий підпис королеви Бони.
[8] Напис зроблено на згині пергамену, праворуч від вислої печатки.
[9] Ім'я писаря відсутнє.

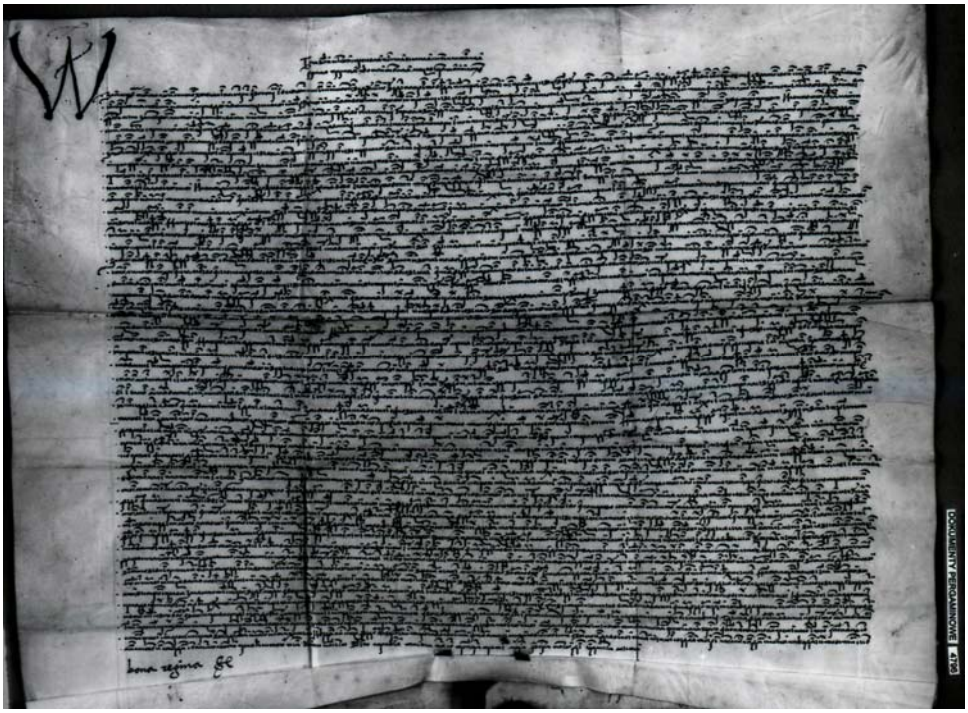

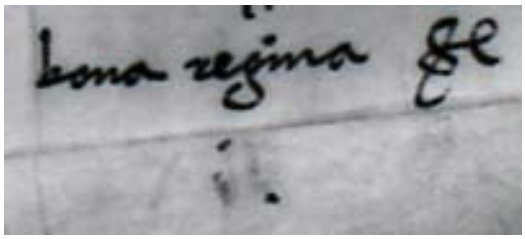
bona regina &c

Блащук Світлана
(Київ)

«З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ АКАДЕМІЧНОГО ВИДАННЯ “РУСЬКОЇ ПРАВДИ”». ЗАМІТКИ В. П. ЛЮБИМОВА

В сучасній гуманітаристиці спостерігається ряд позитивних тенденцій, одна з яких стосується історичної персоналістики. Попередній період замовчування великої кількості діячів залишився в минулому. Проте, залишається значна кількість незвіданих та нерозкритих сторінок. Звісно, ми не можемо ігнорувати той факт, що багато тем, про які раніше і не згадували дослідники, уже описані та проаналізовані, багато забутих імен «повернулося в історію». Однак, поряд з такими прогресивними позитивними тенденціями, іноді з поля зору дослідників залишаються певні сюжети та персоналії. Напевно, саме одним з таким моментів можна вважати роботу В. П. Любимова (1883 – ?) стосовно дослідження «Правди Руської» та й власне постать самого історика. В даній студії ми повернемося саме до цієї теми, щоб показати, що робота вченого в цій царині була продуктивною та значимою для розвитку наукової думки XX ст. і залишила помітний слід в історіографії. Без перебільшення можна сказати, що саме цей вчений зробив найбільше при підготовці до академічного видання «Правди Руської», проте особисто про нього відомостей у дослідників дуже мало, адже навіть в енциклопедичних та довідкових виданнях інформація про нього відсутня.

Ім’я В. П. Любимова згадують мимохідь, коли мова йде про академічне видання «Правди Руської», що було підготовлено колективом учених АН СРСР та вийшло за редакцією Б. Д. Грекова. Основний тягар цього видання – в теоретичній та фактично і практичній роботі над текстами (опрацювання, класифікація, поділ на статті, правила передачі) – було покладено на В. П. Любимова, як на найбільш досвідченого та найкращого фахівця з даної проблематики.

Радянська історична література небагатослівна в оцінці творчого шляху В. П. Любимова, за винятком згадок про нього С. Н. Валка[1]. В першу чергу це пов’язано з тим, що особисті документи В. П. Любимова не збереглися. Невідомо, що трапилося з його особистим архівом, оскільки слідів його не віднайдено, мало того – невідома навіть дата смерті вченого. Л. Черепнін зазначав, що «велику монографію про походження пам’ятника («Правди Руської» – *С. Б.*) готував В. П. Любимов»[2]. І хоч місце її знаходження не з’ясовано, «ним було написано дуже багато і Археографічній Комісії слідувало би зацікавитись його архівом»[3]. Проте ми більш чим впевнені у тому, що дієве зацікавлення стосовно його архіву так і не виникло, або ж цей архів просто був знищений чи ж його взагалі не існувало (однак це найменш вірогідно, враховуючи обсяг робіт вченого). Його титанічна праця при підготовці академічного видання «Правди Руської» не оцінена та недосліджена, і можна сказати, залишилася в тіні його сучасників та колег. Утім, матеріали, які були в руках історика, не могли зникнути безслідно, його особисті записи та нотатки були б цікавими та інформативними для сучасних дослідників при реконструкції не лише поглядів історика, а й загальноісторичних умов. Віднайдені лише окремі документи які належать ученому та зберігаються в особових фондах інших істориків, зокрема, С. Н. Валка, А. М. Насонова, С. В. Юшкова. За цими матеріалами легко

простежити та проаналізувати ситуацію, що склалася з академічним виданням «Правди Руської»[4]. Звісно до них потрібно підходити з обережністю та аналізувати всі можливі нюанси, проте у інформаційному значенні вони дають дуже багато сучасному дослідникові.

Особливо цікавими є документи з фонду С. Н. Валка, який, готуючи свою «Історіографію Руської Правди»[5], збирав всі матеріали пов'язані з даною проблематикою. У фонді С. Н. Валка міститься кореспонденція В. П. Любимова до С. Н. Валка[6], копія листа Археографічної Комісії В. П. Любимову з пропозицією приєднатися до роботи Підкомісії з підготовки до видання «Правди Руської»[7], копія листа М. Ф. Лаврова до В. П. Любимова[8]; замітка В. П. Любимова «З історії академічного видання «Правди Руської»», що була написана ним, очевидно, на прохання С. Н. Валка[9]; лист В. П. Любимова С. Н. Валку з відповіддю дослідника на рецензію С. В. Юшкова на другий том академічного видання[10]; бібліографічні матеріали, зібрані В. П. Любимовим про академічне видання «Правди Руської» (його роботи, рецензії, відзиви, повідомлення)[11].

Як бачимо, завдяки С. Н. Валку сьогодні дослідникам доступні окремі документи В. П. Любимова. І хоча їх дуже мало, втім вони є цінними та значущими для історіографії «Правди Руської». С. Н. Валк вочевидь збирав ці документи не просто так, а як джерело для своїх власних історіографічних розвідок.

Зазначимо, що зацікавлення давньоруською юридичною пам'яткою зародилось в молодого дослідника на семінарах М. Богословського в стінах Московського університету і не зникло до кінця його життя. Прослухавши курс академіка М. М. Богословського, який наголошував на винятковості даної пам'ятки та чітко показував, що дана проблематика стоїть на досить хисткій (не розробленій) основі, підштовхнув молодого дослідника розпочати власні наукові пошуки фактично з нуля.

Як вчений і педагог М. М. Богословський ніколи не протиставляв наукову діяльність і педагогічну. Виступаючи в 1926 р. на засіданні АН СРСР, він говорив: «справжня наукова освіта може бути лише там, де твориться наука, де здобувають нові наукові надбання»[12]. Відомий дослідник В. І. Пічета в листі до вдови М. М. Богословського писав, що вчений був людиною великого таланту, своїми лекціями та семінарами вчив мислити та показував, як саме потрібно працювати[13]. Наводячи ряд прикладів використання «Правди Руської», М. М. Богословською робить обмовку: «передбачити і показати ті випадки, в яких історик повинен буде звертатися до неї за відомостями або доказами – неможливо. Це залежить від особистих талантів і винахідливості кожного: геніальні дослідники якнайдавніших епох грецької або римської історії іноді по декількох уцілілих стрічках творили струнке гіпотези і воскрешали цілі картини тогочасного життя»[14].

Академік М. М. Богословський відносився до викладацької роботи з великою відповідальністю[15], йому бездоганно вдавалося зацікавити та розвивати наукові здібності студентів, що звісно і позначилось на їх ініціативності та стимулювало самостійні наукові пошуки. Семінар з «Правди Руської» був призначений для студентів початківців, однак з-поміж першокурсників були не тільки вчорашні гімназисти, а й зріліші студенти, що пройшли раніше курс на інших факультетах. Проте, для всіх семінар М. М. Богословського давав надзвичайно багато. В різні роки його слухачами були Н. М. Дружинін, М. М. Тихомиров, В. П. Любимов та ін. Тут варто згадати, що відомий дослідник середньовічної історії та «Правди Руської» М. М. Тихомиров під час свого навчання в Московському університеті відвідував семінари М. М. Богословського з Псковської Судної грамоти, і зауважив, що цей семінар став своєрідним етапом його наукового зростання і відзначив, що саме тоді у нього зародився інтерес до джерелознавства[16].

Не виключено, що саме М. М. Богословський вплинув і на наукові зацікавлення В. П. Любимова. Він, як справжній історик, розпочав роботу з архівосховищ, поставивши собі за мету самостійне наукове опрацювання вже відомих списків та віднайдення нових. При цьому молодий дослідник в процесі роботи відпрацьовував власну методику опрацювання списків джерела. М. М. Богословський, побачивши значний науковий потенціал свого учня, всіляко сприяв та допомагав йому, саме він запропонував залучити його до роботи в Підкомісії з підготовки до видання «Правди Руської», розуміючи наскільки такий крок важливий для подальшої роботи дослідника, а також розуміючи і те, що така самовіддана робота принесе немало користі і для розробки даної проблематики. Варто хоча б згадати той факт, що, будучи важко хворим, В. П. Любимов не залишав своєї роботи та продовжував наукові пошуки.

Перші наукові спостереження В. П. Любимова стосувалися Троїцького списку[17], якому він надавав перевагу перед іншими. Уже у цьому дослідженні було закладено принципи, які в майбутньому дослідники візьмуть за основу при підготовці академічного видання. В навчальному виданні, яке вийшло в 1934 р. за редакцією Б. Д. Грекова, також були використані наукові розробки В. П. Любимова, та вперше введено до наукового бігу Троїцький список[18]. Надалі робота історика проходила в рамках підготовки академічного видання, зокрема окрему розвідку історик присвятив коротким спискам «Правди Руської»[19] та деяким спірним питанням[20]. Говорячи про погляди дослідника стосовно давньоруської юридичної памятки, повернемося до підготовки академічного видання, адже всі позиції історика знайшли своє відображення в цьому проекті.

З листів В. П. Любимова чітко видно, що процес підготовки академічного видання «Правди Руської» був досить складний та тривалий, адже, можна сказати, що офіційно роботи було розпочато ще наприкінці 1920-х рр.[21] Довгий час, за словами академіка Б. О. Рибакова: «Студенти-історики, як і студенти-археологи, теж не цікавились ні Київською Русю, ні давниною взагалі, вважалось, що це «втеча від сучасності», що вивчати слід лише події, які відбувалися позавчора. Утім, дослідники не припиняли свої пошуки та наукові дослідження. На той момент вони стикалася з нерозумінням з боку правлячих кіл і тому були змушені, у більшості випадків, самостійно продовжувати роботу, очікуючи того моменту, коли ситуація зміниться. Б. Д. Греков в 1936 р. писав про цю ситуацію наступне: «В. П. Любимов працює над Руською Правдою не менше 15 років, не надруковані його роботи були лише тому, що інтерес до Правди Руської загострився лише в останні роки»[22].

У 1924 р. питання про нове видання пам'ятки частково порушувалось у Москві на засіданні секції російської історії Інституту історії, коли В. П. Любимовим було прочитано доповідь про Троїцький список «Руської Правди»[23]. Утім, за словами доповідача, хоча всі присутні на чолі з головуючим М. М. Богословським розуміли значення та «першочерговість» проблеми, однак, «ні у Москві, ні у Ленінграді ніяких значних кроків не робили»[24].

Роботи активізувалися в 1928 р., коли було створено спеціальну Підкомісію з підготовки до видання «Правди Руської». У листопаді 1928 р. за поданням М. М. Богословського до роботи Підкомісії було залучено його учня В. П. Любимова[25]. 14 листопада 1928 р. йому було направлено лист з АК АН СРСР, де повідомлялось, що він є членом Підкомісії. До роботи над виданням Підкомісія залучила кращих дослідників цієї пам'ятки. Проте, у своєму плані робіт В. Любимов відмічав, що не дивлячись на такий «зірковий» склад Підкомісії, «лише двоє були зайняті безпосередньо роботою з підготовки текстів – Є. Ф. Карський та В. П. Любимов і з них Є. Ф. Карський займався лише Синодальним списком»[26]. Решта роботи було покладено саме на В. П. Любимова.

Невдовзі Підкомісія перестала існувати, точну дату її розпуску важко встановити. Посилаючись на спогади В. Любимова, можна припустити, що це відбулося навесні 1929 р., можливо 6–7 березня 1929 р.[27]

Потреба активізувати дії стосовно видання «Правди Руської» виникла під час підготовки до святкування 200-річчя віднайдення пам'ятки[28]. В нашому дослідженні своєрідну точку відліку повернення до роботи над академічним виданням ми поставимо за допомогою В. П. Любимова, звертаючись до його спогадів. Він зазначив: «21 липня 1933 р. Б. Д. Греков повідомив, що АН СРСР планує самостійно видавати Правду Руську»[29], тобто без участі АН УРСР, оскільки роботу в Україні проводив С. В. Юшков. Уже 15 жовтня з В. Любимовим було офіційно підписано угоду щодо його участі в проекті видання «Правди Руської»[30].

Отже, в 1933 р. з ініціативи дирекції Інституту історії було знову розпочато роботу, до якої, в першу чергу, були залучені В. П. Любимов, І. І. Яковкін, М. Ф. Лавров, Г. Є. Кочин, М. М. Тихомиров, запрошували С. В. Юшкова[31], тобто всі ті, хто активно працювали в Підкомісії з підготовки до видання «Правди Руської». Попередньо пророблена робота слугувала певним керівництвом для всіх співробітників.

Протягом 1934–1935 рр. вчені займалися класифікацією відомих та віднайдених списків для видання, що готувалось[32]. Відразу потрібно відмітити, що робота над академічним виданням наприкінці 1930-х рр. протікала без перешкод і певних негараздів, просувалась досить швидко та продуктивно, адже на 17 квітня 1935 р. В. П. Любимов вже подав на розсуд колег випрацювану класифікацію списків «Правди Руської», а восени того ж року доповнив схему нововіднайденими списками[33]. Зі спогадів В. П. Любимова видно, що дослідник не припиняв своїх наукових пошуків та досліджень і після ліквідації Підкомісії з підготовки до видання «Правди Руської». Він працював в московських архівосховищах на предмет віднайдення нових списків. Тому, на сьогодні у нас не викликає подиву той факт, що В. П. Любимов так швидко після офіційного повернення до роботи над виданням виніс на розсуд колег певні результати та узагальнення.

25 червня 1935 р. в Москві на квартирі у В. П. Любимова відбулася неофіційна нарада з питань, що стосувалися академічного видання «Правди Руської» у складі Б. Д. Грекова, М. Ф. Лаврова, М. М. Тихомирова та В. П. Любимова[34]. На цій нараді був узгоджений план дій на найближчий час. Кожен з дослідників виконував певну частину роботи, проте основний та найвідповідальніший тягар ліг на плечі Б. Д. Грекова та В. П. Любимова. Перший як керівник групи перевіряв та узгоджував всі напрацювання, але найголовніше вміло, чітко та продумано керував роботою. Саме завдяки його керівництву стало можливим повернення до цього проекту. Другий займався виключно науково-дослідною роботою, будучи висококваліфікованим джерелознавцем та текстологом, працював з оригіналами документів, виробив принципи класифікації та поділу тексту на статті, тобто, взяв на себе основний науковий тягар.

На момент початку активної роботи у розпорядженні Інституту історії вже була праця В. П. Любимова з нової класифікації списків[35]. Сам історик вважав свою роботу лише попереднім, незакінченим дослідженням, утім саме ці міркування лягли в основу класифікації в академічному виданні. При підготовці до друку текстів «Правди Руської» історики ще мали провести величезну пошукову роботу з подальшого віднайдення списків та встановлення їх взаємовідношень. Всього було віднайдено більше ста списків. Після виключення зайвих (пізніх та копій), їх залишилося 88, які і були використанні у виданні. Основних списків було відібрано 15: 2 Коротких і 13 Поширених. Решта списків приводилися у варіантах, редакція прагнула перш за все відобразити всі різночитання, які змінюють сенс того чи іншого тлумачення. Ці ж 15 списків планувалося надрукувати

фототипічним способом у другому томі, для зручності дослідників. Нагадаємо, що на той час коментарі планувалося розмістити в третьому томі, а фотознімки у другому – для більшої зручності при використанні.

До вирішення всіх важливих питань дослідники підходили з обережністю. Саме цим пояснюється ряд особливостей видання. Одним з першим вирішувалося питання класифікації списків. На засіданнях відстоювалася думка, що в основу класифікації списків має бути покладена історія тексту «Правди Руської». Б. Д. Греков тут проявив неабияку обережність, наголошуючи, що «будь-яка історія тексту буде на 50 % побудована на гіпотезах, тому вона не буде міцною основою для нашої роботи»[36]. Класифікація В. П. Любимова була побудована на формальних ознаках і мала стати, на думку Б. Д. Грекова, основою для майбутньої історії тексту «Правди Руської». При цьому Б. Д. Греков відмітив: «якщо ми чекатимемо ідеального вирішення проблеми, то ми ніколи не зможемо видати нашу роботу»[37].

Згідно думки В. П. Любимова погляди попередників, тобто класифікації М. В. Калачова та В. І. Сергєєвича, не дають можливості уявити та простежити історію тексту «Правди Руської». Інша справа була з класифікацією С. В. Юшкова, яка на середину 1930-х рр. в науковій літературі була найновішою. Утім відмітимо, що вказана класифікація не була оригінальною, за винятком однієї четвертої редакції, а являлася поєднанням різних частин з класифікацій М. В. Калачова та В. І. Сергєєвича та містила безліч фактичних помилок. Класифікація, запропонована В. П. Любимовим, була побудована по-іншому: на системі сімей і груп[38]. Ця система часто застосовувалася при дослідженні пам'яток, які дійшли до нас в багатьох списках, та дає великі можливості дослідникам для побудови чіткої історії тексту. У такій схемі в однаковій мірі враховуються всі види списків, незалежно від того, визнають той чи інший вид редакцією, чи вважати, що він утворився в історичному процесі в результаті ненавмисних змін та трансформацій. З іншого боку, за такої схеми можна більш вільно розмістити в класифікаційній структурі різні види, виходячи лише з наміченої історії тексту[39].

В запропонованій класифікації всі списки поділені на дві групи, які представляють дві основні редакції: Короткі та Поширені[40]. Списки Скороченої редакції віднесені В. Любимовим до Поширених. Поширені списки в свою чергу поділялись на три групи: Синодально-Троїцьку, Пушкінську і Карамзінську. Перші дві групи названі за основними давніми списками. До третьої групи віднесені списки того типу, які відомі були М. В. Калачову та в літературі за Карамзінським списком, і, не дивлячись на те, що основними в цій групі інші списки, а Карамзінський наводиться лише у варіантах, назва групи задля наукових традицій залишилася Карамзінська. В межах кожної групи списки поділяються на види, а певні види – на підвиди. Назви списків «Правди Руської», які були відомі М. В. Калачову, збережено; назви решти списків дані за тими ж традиціями. Особливу увагу дослідники також приділяли т. зв. Татищевським спискам[41].

Рецензенти видання прагнули з найбільш об'єктивної точки зору детально вивчити принципи класифікації та висловили власні думки з цього приводу. Всі одностайно висловились, що проблема класифікації списків «Правди Руської» – одна з найважливіших проблем вивчення історії виникнення її тексту як пам'ятки, що складалася протягом багатьох століть та пройшла велику еволюцію видозміни[42]. Рецензентами відмічено й те, що по суті В. П. Любимов не придумав нічого нового, він лише повертається до тобінського ділення на Коротку та Поширену редакцію. Це ж саме писав в 1906 р. М. О. Рожков: «за усталеними поглядами в літературі – нам слід розрізняти два види Правди Руської – Коротку і Поширену»[43]. Цього притримувався і І. А. Стратонов[44] та Є. Ф. Карський[45].

Свій внесок учений залишив і в поділі «Правди Руської» на статті. В. П. Любимов пропонував в основу ділення на статті покласти вказівки самого документа, тобто кіноварні заголовки і заголовні літери та розділові знаки в рукописі[46]. Дослідник практично здійснив свою ідею. У проведеній роботі ним за основу було взято список з найбільшою кількістю кіноварних літер, що спрощувало йому завдання. У тих місцях рукопису, де текст явно вказував на ту чи іншу окреслену норму, він звертався за допомогою до інших списків, і таким чином ним вироблено досвід ділення «Правди Руської» на статті на основі вказівок самому рукопису. Дослідники кожен список «Правди Руської» вважали абсолютно самостійним пам'ятником і прагнули відтворити його в точній відповідності з розумінням цього пам'ятника особою, що його переписувала або його складала. У різних списках «Правди Руської» заголовки різні і по-різному вони розставлені, при цьому в одних списках цих заголовків більше, в інших – менше. Навіть у списках однієї групи, коли у них весь зміст пам'ятника виявляється дуже близьким один одному, заголовки і кіноварні літери не відповідають один одному.

Зазначимо, що дослідники одностайно підтримували думку про пізню появу кіноварних заголовків, оскільки таких заголовків немає у списків Короткої редакції, і про те, що переписувачі часто по своєму змінювали їх. Це дає підставу прийти до наступного висновку відносно ділення «Правди Руської» на статті за ознаками кіноварних заголовків: такий принцип допустимий лише при виданні окремих списків «Правди Руської», як самостійних пам'ятників, але в тих умовах, коли є чітка впевненість в існуванні єдиної основи у всіх списках «Правди Руської» Поширеної редакції і про єдність їх змісту, в таких умовах принцип ділення на основі кіноварі неприйнятний. Всі списки поширеної редакції єдині в своїй основі, виходять з єдиного джерела. Ґрунтуючись на цій єдності всіх списків Поширеної редакції, дослідниками і вносилося припущення про єдину нумерацію статей для всіх списків «Правди Руської», що диктується зручністю. За основу такого ділення на статті і єдиної їх нумерації було взято Троїцький I список, при цьому зазначаючи, що Синодальний список різко відрізняється від решти списків Поширеної редакції перестановкою ряду статей, тому надано перевагу типовішому списку і в той же час досить справному і давньому. Нумерація статей розглядалася як корисний робочий прийом у виданні, тому не було визначено місця, де будуть розставлені номери статей – на полях або в тексті. Після довготривалих міркувань було вирішено не поміщати їх в текстах, а обмежиться однією звідною таблицею в кінці тому.

В видавництво АН СРСР перший том було здано 28 січня 1938 р., а в травні 1939 р. було підписано Б. Д. Грековим до друку[47]. В березні 1940 р. вийшли перші екземпляри[48]. У передмові до першого тому Б. Д. Греков зазначив, що найбільша заслуга при підготовці цього тому належить М. Ф. Лаврову, В. П. Любимову та Г. Л. Гейєрмансу[49]. І дійсно, саме цими істориками була проведена найважча робота з підготовки, упорядкування, а потім звірки та коректури. Адже після того, як том потрапив до видавництва, він там пролежав близько року, за цей час деякі сторінки були пошкоджені та прийшлось відновлювати тексти[50].

Виказуючи власні погляди Б. Д. Греков зазначав, що «видання Правди Руської є лише початком великої роботи з видання законодавчих пам'яток»[51]. Утім саме цей початок був найбільш складним, тому історик прагнув виконати це завдання «продумано та з максимальною точністю»[52], оскільки за його словами «не дивлячись на величезну роботу проробленну попередниками, не можна сказати, що тут зроблено все, що можна було б зробити»[53]. Для цього і проводилися наради та засідання, на яких «заслуховувалися думки широкого кола наукових працівників та їх критика»[54]. Б. Д. Греков зазначав, що «без цього ми не ризикуватимемо виступати зі своєю працею в заключному вигляді»[55].

Як уже зазначалось, В. П. Любимов присвятив все своє життя дослідженню «Правди Руської», і тому не дивно, що в істориків виникає питання, чому після нього залишилось лише декілька статей і немає монографічного дослідження, або ж хоча б його рукопису. Проте, у фонді М. Тихомирова зберігається лист В. П. Любимова, в якому мова йде про рукопис його монографії та про те, що М. М. Тихомиров вже ознайомився з першим розділом цієї праці[56]. Отже, робота В. П. Любимова – не вигадка істориків, а реально існуюча праця. Проте доля цієї монографії не з'ясована. Тому дане питання потребує подальшого студіювання та дослідження.

---

[1] *Валк С. Н.* Русская Правда в отечественных исследования середины XIX– первой половины XX века. Подготовительные фрагменты // Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению: Научное наследие / РАН, Отделение истории, АК и др. [Отв. ред. В. Н. Гинев]. – СПб.: Наука. С.-Петербург. отделение, 2000. – С. 339–411.

[2] *Черепнин Л. В.* Памяти С. Н. Валка // Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв.: Сборник статей. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 245.

[3] Там же. – С. 245.

[4] Див.: Додаток.

[5] Див.: *Блащук С.* Незакінчена студія «Історіографія Руської Правди» в контексті творчої спадщини С. Н. Валка // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 115–131.

[6] Научно-исследовательский архив Санкт-Петербургского Института истории Российской Академии наук. – Ф. 297. С. Н. Валк – Оп. 1. – Д. 173. Письма С. Н. Валку. – Л. 6–7, 23–28.

[7] Там же. – Л. 10.

[8] Там же. – Л. 11.

[9] Там же. – Л. 12–14 об.

[10] Там же. – Л. 15–19 об.

[11] Там же. – Л. 20–22 об.

[12] *О. Г. Пивоварова.* Историко-педагогическая деятельность М. М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 151.

[13] Там же. – С. 157.

[14] Архив Российской Академии наук. – Ф. 636. Богословский Михаил Михайлович (1867–1929), академік, историк – Оп. 1. Научные труды – Ед. хр. 53. «Русская Правда как источник права». Пробная лекция читаная в Московском университете. Авторгаф. – 1898 г. – Л. 4.

[15] *Неберекутина Е. В., Сафонова Т. В.* Дневник М. М. Богословского // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 273.

[16] *Тихомиров М. Н.* Дорога в историческую науку // Новое о прошлом нашей страны. [Сборник статей] Памяти академика М. Н. Тихомирова. – М.: Издательство «Наука» 1967. – С. 7.

[17] Любимов В. П. Палеографические наблюдения над Троицким списком Русской Правды // Доклады Академии Наук СССР – 1929 / Отв. редактор С. Ф. Платонов. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1929. – №. 6. – С. 109-114.

[18] Русская Правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому./ Под ред. Б. Д. Грекова. – М.-Л.: Соцэкгиз, типография «Печатный двор». – 1934. – С. 26-27.

[19] *Любимов В. П.* Палеографические наблюдения над Академическим списком Русской Правды // Историк-марксист. – 1938. – С. 156–161.

[20] *Любимов В. П.* Смерд и холоп // Исторические записки / Отв. редактор Б. Д. Греков. – М., 1941. – С. 66-83.

[21] Див.: Додаток.

[22] АРАН. – Ф. 1577. Институт истории АН СССР. – Оп. 5. Переписка – Ед. хр. 58. Письма академика Грекова Б. Д. и профессора Юшкова С. В. в дирекцию Института об организации работы по исследованию и изданию «Русской Правды». 09. 08. 1936 – 10. 09. 1936. – Л. 5.

[23] См.: Из отчета Института истории за 1924–1925 академический год // Ученые записки Института истории. – Т. 3. – М., 1929. – С. 391; Любимов В. П. Об издании «Русской Правды» // Проблемы источниковедения. – М.-Л., 1936. – Сб. 2. – С. 303.

[24] НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. – Л. 12.
[25] Там же. – Л. 10.
[26] Там же. – Л. 12 об.
[27] Там же. – Л. 12 об.
[28] Санкт-Петербурский филиал архива Российской Академии наук. – Ф. 133. Археографическая Комиссия АН СССР. – Оп. 1. – Д. 1492. Протоколы июньского совещания по «Русской Правде». 1.01.1937 г. – 31.12. 1937 г. – 138 л.
[29] НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. Письма. – Л. 13 об.
[30] Там же. – Л. 13 об.
[31] АРАН. – Ф. 1577. – Оп. 5. – Ед. хр. 58. – Л. 6.
[32] НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. Письма. – Л. 13 а.
[33] Там же. – Л. 13 а.
[34] Там же. – Л. 13 а об.
[35] *Валк С. Н.* Археографическая деятельность академика М. Н. Тихомирова // Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие / АН СССР, Отделение истории, АК и др. [Предисл. М. П. Ирошникова]. – СПб.: Наука. С.–Петербург. отделение, 1991. – С. 248.
[36] СПб ФАРАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1466. Стенограммы совещаний по изданию «Русской Правды». – Л. 4.
[37] Там же. – Л. 5.
[38] *Любимов В. П.* Смерд и холоп // Исторические записки / Отв. редактор Б. Д. Греков. – М., 1941. – С. 67.
[39] Там же. – С. 67
[40] Правда Русская / Под общей редакцией Б. Д. Грекова. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. I: Тексты. – С. 30.
[41] Правда Русская / Под общей редакцией Б. Д. Грекова. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1963. Т. II: Комментарии. – С. 821–831.
[42] *Сыромятников Б.* Русская Правда. Рецензия. // Советское государство и право. – 1940. – № 7. – С. 144.
[43] *Рожков Н. А.* Исторические и социологические очерки. Сб. статей. – М., 1906. – Ч. II. – С. 81.
[44] *Стратонов И. А*. К вопросу о составе и происхождении краткой редакции Русской Правды. – Казань: 1-я Гос. тип., 1920. – С. 5.
[45] *Карский Е. Ф.* Русская Правда по древнейшему списку: Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – С. 7.
[46] СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1492. – Л. 98.
[47] НА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. Письма. – Л. 14 об.
[48] Там же. – Л. 14 об.
[49] Правда Русская / Под общей редакцией Б. Д. Грекова. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. I: Тексты – С. 10.
[50] РГАЛИ. – Ф. 1932. Лазаревский Иван Иванович (1880–1948), историк искусства, художник-полиграфист. – Оп. 1. – Ед. хр. 28. Письмо академика Б. Д. Грекова И. И. Лазаревскому и издательству Академии Наук СССР о подготовке к изданию «Правды Русской». – 19 декабря 1937 – 17 октября 1939. – Л. 1.
[51] СПб ФАРАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1466. – Л. 2.
[52] Там же. – Л. 2.
[53] Там же. – Л. 2.
[54] Там же. – Л. 2.
[55] Там же. – Л. 2.
[56] АРАН. – Ф. 693. Тихомиров Михаил Николаевич (1893-1965), историк, академик АН СССР (1953), действительный член Польской АН (1959). – Оп. 4. Переписка. – Ед. хр. 353. Тихомиров Михаил Николаевич. Любимов Викторин Павлович. Письма М. Н. Тихомирову. Москва. – 27 марта 1950 г. – Л. 1.

«7» июня 1945 г.
С. Н. Валку.

Дорогой Сигизмунд Натанович.

Согласно вашего письма от 14 мая, посылаю Вам, как материал для Вашей работы, мою записку «К истории подготовки академического издания Правды Русской». Записка составлена мною по воспоминаниям и некоторым письменным материалам.

Копию записки одновременно передаю Б. Д. Грекову и А. И. Андрееву.

Ваш В. Любимов

Приложения: копия письма Археограф. Комиссии АН СССР от 14 ноября 1928 г. и Записка «К истории подгот.[овки] акад.[емического] изд.[ания] «Правды Русской»».

В. Л.[юбимов]

Москва 34, ул. Кропоткина, д. 38, кв. 8.

«7» июня 1945 г.
В. П. Любимов.

Из истории подготовки академического издания «Русской Правды»

Как мне приходится слышать от С. Ф. Платонова, А. И. Андреева, Б. Д. Грекова, вопрос о подготовке нового полного издания текстов Правды Русской не раз поднимался в Археографической Комиссии как до 1917 г., так и после, но останавливала громадность и сложность работы. При советской власти такое издание давно числилось, как одно из очередных, что, между прочим, видно из заметки Б. Д. Грекова, напечатанной в 1924 г. в журнале «Борьба классов» № 1-2, 1924 (Стр. 375).

Независимо от этого, в том же 1924 году вопрос этот отчасти затрагивался в Москве. 1 декабря 1924 г. в заседании секции русской истории (РАНИОН) мною был прочитан доклад о Троцком списке Правды, в сравнении со списками Синодальным XIII в. И некоторыми др.[угими] списками XV–XVI вв. на основании изучения подлинников, при чем оказалось, что Троицкий сп.[исок] до тех пор в ряде мест читался неправильно. При этом мною была представлена моя копия списка и предложены новые приемы для издания. Заседание происходило под председ.[ательством] академ.[ика] М. М. Богословского (присутствовали С. В. Бахрушин, С. Б. Веселовский, Ю. В. Готье, М. К. Любавский, А. Н. Филиппов, А. И. Яковлев, Н. М. Дружинин, А. А. Новосельский и др.[угие]).

Но ни в Ленинграде, ни в Москве долго еще никаких практических шагов к новому изданию Правды не предпринималось, и моей работы я не мог нигде напечатать.

Только осенью 1928 г. Археографическая Комиссия Академии наук СССР приступила, наконец к подготовке издания, образовав для этого особую подкомиссию под председ.[ательством] акад.[емика] Е. Ф. Карского, секретарем подкомиссии был Б. Д. Греков. Кроме них в подкомиссию с самого начала были включены: М. М. Богословский, Г. П. Васенко, В. Г. Гейман, А. Е. Пресняков, М. Д. Приселков, И. И. Яковкин.

Подкомиссия имела 7 заседаний – 28 сентября, 18 октября, 14 ноября[10], 15 декабря 1928 г.; 2 февр.[аля], 6 и 7 марта 1929 г. за это время подкомиссия сама включила в число своих членов также следующих лиц: С. В. Юшков, акад. М. Н. Сперанский,

[10] В протоколе этого заседания опечатка: вместо «24 ноября» следует читать «14 ноября».

В. П. Любимов, Д. Н. Егоров, Ю. В. Готье, акад. М. К. Любавский и акад. Д. М. Петрушевский.

Из членов подкомиссии, однако, только двое были заняты непосредственно работой по подготовке текстов – акад. Е. Ф. Карский и В. П. Любимов. Но Е. Ф. Карский взяв на себя подготовку одного Синодального сп. (с подведением к нему вариантов из некот. списков), фактически готовил свою отдельную работу, не задаваясь и не беря на себя инициативы по плану всего издания в целом и даже не ставя этого вопроса. (Отдельно его работа вышла в 1930 г.).

Практически для задуманного издания за время действия подкомиссии было сделано следующие:

1) Сотрудником Госуд.[арственного] Историч.[еского] Музея в Москве Н. П. Поповым, по поручению Подкомиссии, была проведена работа по выявлению списков Правды среди рукописей этого Музея.

2) Также, по поручению Подкомиссии, С. К. Богоявленским было просмотрено в Московском Архиве древних актов собрание Мазурина, причем ни одного списка Правды обнаружено не было.

3) Мною была проделана работа по выявлению списков Правды в Госуд.[арственной] Библиотеке СССР им.[ени] [В. И.] Ленина в Москве и представлены краткие описания рукописей.

4) Мною представлено исследование о Троицком списке Правды в связи с общим обзором сборников «Мерило Праведное» (в трех частях: исследование, текст Правды, приложения – извлечения из Мерила, таблицы и проч.[ее]). Результат работы нескольких лет.

5) Мною представлены также тексты списков Правды Московского Академического I, Чудовского I с краткими описаниями рукописей и сведений о Румянцевском кратком сп.[иске].

В четырех заседаниях читались научные доклады:

а) 14 ноября 1928 г. С. В. Юшковым доклад «О правосудии митрополичьем» (напеч.[атаном] в «Летописи зан.[ятий] Археограф.[ической] Комиссии» XXXV, Л., 1929.);

б) 15 дек.[абря] 1928 г. П. А. Аргуновым – О закупничестве по Р.[усской] Правде в связи с научным ее изданием;

в) 6 марта 1929 г. В. П. Любимовым – О Троицком сп.[иске] Правды (краткое извлечение из доклада, напеч.[атаном] в «Докладах Академии наук». – в № 6. – 1929);

г) 7 марта 1929 г. В. П. Любимовым – о плане и основных положениях классификации списков Правды (содержание доклада потом частично вошло в мою статью «Об издании Русской Правды» в «Проблемах источниковедения» II, 1936, и в статью «Списки Правды Русской» в 1 т.[оме] академич.[еского] изд.[ания] Правды [Русской] – в частности, мною в этом докладе уже устанавливалось три группы пространных списков с перестановкой против Калачова Пушкинской группы перед Карамзинской).

Из четырех указанных докладов только два последние, т. е. только мои доклады, касались непосредственно издания.

Казалось, что работа по подготовке издания, наконец, могла пойти. С самими лучшими напутствиями я уезжал после докладов из Ленинграда. Но вместо того – работы были приостановлены, и подкомиссия по подготовке издания, насколько мне известно, больше не собиралась[11].

[11] По заседании 6 и 7 марта 1929 г., возможно, не составлено было и протоколов, ибо протокол каждого заседания приготовлялся к следующ.[ему] заседанию, на котором он читался и

Произошло так потому, что было решено подождать с нашим изданием до выхода украинского издания текстов Правды, подготовка к которому была предпринята Украинской Академией наук почти одновременно с нами. Украинская Академия поручила это дело С. В. Юшкову, и под его руководством приблизительно с начала 1929 г. энергично работали его сотрудники – П. А. Аргунов (в Ленинграде в 1928–29 гг., а потом и в Москве), А. Д. Сидельников и А. А. Шемшурин (в Москве) отчасти и Н. П. Попов. С. В. Юшков, как он говорил, надеялся уже осенью 1929 г. выпустить в свет, если не все, то часть издания.

Со стороны Археографич.[еской] Комиссии Академии наук СССР были предприняты попытки объединить работы с тем, чтобы было выпущено общее издание двух Академий, что, однако не удалось.

Так как украин.[ское] издание не вышло ни в 1929 ни в нач.[але] 1930 г., и подготовка его явно затянулась, то я возбудил перед Археографической Комиссией вопрос о напечатании, по крайней мере, моей работы о Троицком сп.[иске] вместе с текстом его (представл.[ял] еще в конце 1928 г.). К тому времени эта работа получила уже оценку: в частности она была премирована ЦЕКУБУ (постановл.[ение] от 13 апреля 1930 г.), а еще ранее (в февр.[аля] 1929 г.) послужила основанием к приему меня в действительные члены Общества истории и древностей Российских. Возбужденный мною вопрос обсуждался в конце апреля 1930 г. в особом совещании об очередных изданиях Академии наук (с участ.[ием] Б. Д. Грекова, Д. М. Петрушевского, М. С. Грушевского и др.). Было постановлено мою работу напечатать; это однако, так и не осуществилось.

Но если работы Подкомиссии 1928 г. пока сами по себе остались безрезультатными, то зато они послужили отчасти для других изданий. Так, в издании Синодальн.[ого] сп.[иска] Карского среди вариантов использован Моск.[овского]-Академич.[еского] I (МАИ), по моей копии, послан мною в Археограф.[ичесую] Комиссию в 1929 г. (о чем у меня имеется письмо Е. Ф. Карского с выражением благодарности). С всех выявленных Н. П. Поповым и мною в Москве списках Правды было сообщено С. В. Юшкову, и списки эти использованы в его издании (см.[отрите] об этом «Проблемы источниковедения» II, с. 308, прим.[ечание] 1; академич.[еское] изд.[ание] Правды Русской, I, с. 14).

Только, наконец, письмом от 21 июня 1933 г. Б. Д. Греков уведомил меня, что Академия наук СССР, «собирается самостоятельно издать Русскую Правду» («самостоятельно», т. е. без Украинской Академии наук – *В. Л.*), и что мне предлагается взять на себя текст с вариантами. 15 октября был заключен со мною на этот предмет письменный договор (с подписью С. Г. Томсинского).

Письмом от 30 декабря 1933 г. я сообщил в Археографическую Комиссию, что почти закончил выявление списков Правды, и представил статью «Об издании Русской Правды» с изложение общего предполагаемого мною плана издания (статья напечат.[ана] через 2 ½ года в «Проблемах источниковедения», II, 1936).

Дальнейшей моей работой 1934–1935 гг. была, главным образом, выработка классификации списков Правды Русской, что занимало меня целый ряд лет и перед тем. Теперь я вплотную подошел к построению классификации на основе изучения рукописей в целом, т. е. изучения полностью содержания кормчих, сборников, летописей.

Но мне очень мешало то, что я был еще связан некоторыми обязательствами по работам для других учреждений (Общество политкаторжан, Литературный музей

утверждался. К заседанию же 7 марта протокол предыдущего дня готов не был, и Б. Д. Грековым сообщено было, что он представит к след.[ующему] заседанию сразу два протокола за 6 и 7 марта, но следующего заседания не было.

им.[ени] [М.] Горького). Только в сентябре 1934 г. мне удалось полностью закончить и сдать те работы.

В конце октября 1934 г. я приехал в Ленинград, где и пробыл месяц с лишком, работал по подготовке издания: 10 ноября читал доклад о плане издания в общем собрании сотрудников Историко-Археографического Института (присутств.[ал] также И. И. Яковкин).

В начале 1935 г. дело с подготовительными работами (выявление списков, классификация с распределением списков по ней, приемы работы) было в таком положении, что стало возможным ввести в работу и других лиц. В феврале 1935 г. вошел в работу Г. Е. Кочин, в марте Н. Ф. Лавров, в апреле М. Н. Тихомиров, осенью 1935 г. Г. Л. Гейерманс.

17 апреля 1935 г. мною была представлена полная классификация списков Правды, которою, однако, пришлось осенью 1935 г. дополнить списками, обнаруженными мною в Егоровском и Овчинниковском собраниях (собрания эти до августа 1935 г. не были доступны).

25 июня 1935 г. в Москве (на моей квартире) состоялись совещания по вопросам издания в составе – Б. Д. Греков, Н. Ф. Лавров, В. П. Любимов, М. Н. Тихомиров. На совещании были приняты основные положения приемов работы и распределены списки.

В дальнейшем на мне лежала подготовка списков, порученных лично мне, так и общее работы по составлению проектов транскрипции, выборки и сводки вариантов, порядка расположения снимков, формы описания рукописей и проч.[ее], а равно и по рассмотрению многих частных вопросов. При этом в процессе работы не раз выяснялась необходимость разных изменений и дополнений.

В июле 1935 г. в Ленинграде по консультациям с филологами (с акад.[емиками] Б. М. Люпуновым и С. П. Обнорским) была принята система отметки очень мелких различий текстов. Но система эта мало подходила к нашему изданию, охватывающему большое количество рукописей. В ноябре мною был представлен подробный проект инструкции к упрощению и сокращению вариантов, который рассматривался на совещании 14 декабря 1935 г. в Ленинграде при участии как историков, так и филологов. В результате и была принята инструкция, поведшая к упрощению и большей компактности издания. (По деталям имели место, кроме того, отдельные консультации с акад.[емиком] С. П. Обнорским и Б. А. Лариным). В последствии, при окончательной работе Н. Ф. Лаврова (с участием [Г. Л.] Гейерманса) по сводке вариантов в 1937 г. внесены были еще дальнейшие сокращения по этому предмету (при согласовании и тут в отношении филологич.[еских] вопросов с акад.[емиком] С. П. Обнорским).

Через мой предварительный просмотр проходили все тесты и описания, подготовленные сотрудниками; по многим из них мною представлялись замечания к исправлениям, дополнениям и т. д. В последний стадии подготовки издания мною просматривались и корректуры не только мои, но и некоторых текстов, подготовленных другими сотрудниками.

Окончательная же редакционная обработка текстов и описаний и корректура были выполнены Н. Ф. Лавровым и Г. Л. Гейермансом. При этом ими дважды была произведена сверка текстов (как основных, так и вариантов) по рукописям, для чего они приезжали в Москву. Первая сверка была сделана в конце 1937 г. до сдачи в печать, а вторая в корректуре – в конце 1938 г. в Москве в этот и другой раз им пришлось пробыть не менее, чем по месяцу.

О распределение текстов Правды при подготовке издания между сотрудниками сказано в 1 т. издания (стр. 9–10). Там же указано о составлении Б. А. Романовым

указателя к текстам. Непосредственная же работа по общему приведению всего издания в тот вид, как оно вышло, пала, как это уже видно из сказанного, главным образом на трех лиц (см.[отрите] стр. 10 предисловия).

Важнейшие вопросы, не исключая и многих важных частностей, во всех стадиях подготовки издания вплоть до выхода в свет книги разрешались при непосредственном участии Б. Д. Грекова. Я по такого рода вопросам посылал мотивированные записки или письма (с выражением моего мнения) не только сотрудникам, но и самому Борису Дмитриевичу, а когда удавалось встретиться, то и беседовал с ним, при его приездах в Москву; еще более непрерывном и тесном личном общении с Б. Д. Грековым был в Ленинграде Н. Ф. Лавров.

В заключение надо сказать, что помимо указанных совещаний по вопросам подготовки издания (10 ноября 1934 г. в Ленинграде, 25 июня 1935 г. в Москве, 14 декабря 1935 г. в Ленинграде) имели место ряд и других совещаний в Ленинграде, из которых самое большое происходило в июне 1937 г., когда 1 том издания в рукописи был близок к завершению. Совещание продолжалось три дня (19–21 июня). Участвовали историки и филологи из Ленинграда и Москвы. Проходило, как и другие совещания под пред.[седательством] акад.[емика] Б. Д. Грекова. С приготовленным I томом издания подробно ознакомили собравшихся в своих докладах Н. Ф. Лавров и Г. Е. Кочин. (Я на совещание не приехал). Работа наша получила в целом весьма благоприятную оценку.

Лица, участвовавшие в совещании за период подготовки 1 тома названы в предисловии к I тому: И. А. Андреев, С. Н. Валк, С. Б. Веселовский, В. Г. Гейман, Б. А. Ларин, акад.[емик] Б. М. Ляпунов, Н. А. Максимейко, акад.[емик] С. П. Обнорский, акад.[емик] А. С. Орлов, М. Д. Приселков, Б. А. Романов, С. Н. Чернов (предисл.[овие] стр. 10). Но в совещании 19–21 июня 1937 г. присутствовал ряд и других лиц.

Отдельно следует сказать об известном специалисте по Р.[усской] Правде Н. А. Максимейко, старейшим историке русск.[ого] и украинск.[ого] права. Он прибыл по вызову Института истории из Харькова, опоздав на само совещание. Но оставался около недели в Ленинграде, специально изучая все материалы-тексты, классификацию списков Правды [Русской] и проч.[ее] и вполне одобрил подготовленное издание.

В издательство Академии наук первый том был сдан 28 января 1938 г. Осенью 1938 г. было преступлено к набору. В мае 1939 г. весь том уже был подписан Б. Д. Грековым к печати. Но затем набор пролежал до февраля 1940 г. В феврале, наконец было преступлено к печатанию. В типографии дежурили Н. Ф. Лавров и Г. Л. Гейерманс (что, между прочим было нужно для некоторых исправлений, т. к. в наборе некоторых страниц за 10 месяцев кое-где отпали буквы у краев набора). В марте 1940 г. вышли первые экземпляры книги (см.[орите] газ.[ету] «Известия» от 8 марта 1940 г.), в мае 1940 г. книга поступила в продажу.

Мне кажется, что в 3 т. нашего издания надо сказать о смерти [Н. Ф.] Лаврова и [Г. Л.] Гейерманса и поместить краткие биографические сведения о них, отметив их большую работу по подготовке издания. / О [Н. Ф.] Лаврове сказать и то, что в июле-августе 1941 г. он приложил труд к делу обороны Ленинграда своей работой на подступах к Ленинграду, как о том можно судить по письму его ко мне от 17 августа 1941 г. (Копия письма [Н. Ф.] Лаврова послана мною 24 мая 1945 г. К. Н. Сербиной).

В. Любимов

НА СПбИИ РАН. – Ф. 297. Сигизмунд Натанович Валк. – Оп. 1. – Ед. хр. 173. – Л .9–14 об.

Пазюра Наталка
(Київ)

НЕВІДОМА «АВТОБІОГРАФІЯ» МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА

Життєвий та творчий шлях українського історика, громадського та освітнього діяча, співвидавця славнозвісного «Малоросійського родословника» В. Модзалевського та співукладача не менш відомої збірки документів «Стороженки. Фамильный архив» Миколи Володимировича Стороженка (1862–1942 (?)) умовно можна поділити на два періоди. Перший з них пов'язаний із Україною, де пройшла більша частина його життя, інший – з Югославією, куди він був змушений емігрувати після подій 1917–1921 рр. Український період (1862–1919) життя та діяльності цього вченого докладно відтворений у біографічному нарисі дослідником В. Ульяновським[1]. Він, зокрема, окреслив у ньому три етапи: «малоросійство», «російство» та «українство», що відповідає суспільно-політичним поглядам М. Стороженка. Натомість наступний проміжок часу – 1919–1942(?) – характеризується лише частково, що пояснюється відсутністю югославського архіву.

Про емігрантський період життя Миколи Володимировича відомо не так вже й багато. Так із його листів до Дмитра Скринченка, колеги по Київському клубу російських націоналістів, ми дізнаємось про обставини його перебування в Одесі та нелегкий переїзд до Константинополя[2]. Далі, із спогадів Стороженка, ми довідуємось про його роботу інспектором класів у Маріїнському Донському інституті, евакуйованому з м. Новочеркаська до м. Біла Церква (Югославія) у 1920 р[3]. У пам'ятці цього навчального закладу, підготовленій колишніми ученицями, вміщено інформацію про те, що М. Стороженко обіймав цю посаду до 1925 р., після чого працював викладачем латині[4]. Тут же опубліковано колективне фото викладачів інституту, серед яких можна побачити і Миколу Володимировича.

Не менш важливе значення для дослідження емігрантського періоду життя цієї особистості мають листи до нього Дмитра Дорошенка[5]. Ця кореспонденція проливає світло на процес написання М. Стороженком своїх спогадів, його душевні переживання з приводу вимушеної еміграції та ін. Втім ці дані є фрагментарними і не дають можливості в повній мірі відтворити обставини його життя та діяльності за межами України. Саме тому пошук, опрацювання та введення в науковий обіг матеріалів югославського періоду мають з огляду на це досить важливе значення.

В цьому зв'язку неабиякої актуальності набуває віднайдений нами документ під назвою «Моя автобіографія», який належить перу М. Стороженка. Зберігається він у Російському державному архіві літератури та мистецтв у фонді відомого танцівника українського походження, зірки світового балету, керівника паризького театру «Гранд Опера» Сергія Михайловича Лифаря (Сержа Лифаря)[6].

«Моя автобіографія» являє собою документ, умовно поділений на п'ять частин. Перша з них є біографічною із викладом у ній основних життєвих віх. Такою є стисла інформація автора про своє народження, навчання в Київському університеті, роботу в Київському центральному архіві та інспекторство. Більш широко ним зображена робота на посаді директора Київської першої гімназії та підготовка до святкування 100-літнього ювілею закладу. З особливою теплотою Микола Володимирович описує свою земську та

господарську діяльність, акцентує увагу читача на власному внеску на користь розвитку освіти, медицини та сільського господарства у рідній Полтавщині. Слід зазначити, що викладені автором біографічні дані є відомими, крім звістки про участь у роботі Київського слов'янського благодійного товариства, що підтверджується нарисом діяльності цього осередку[7].

Друга, третя та четверта частини цього документу пов'язані між собою і стосуються безпосередньо фондоутворювача. В них М. Стороженко зазначає про встановлення зв'язку із колишніми учнями імператорської Олександровської гімназії Сергієм Михайловичем та Леонідом Михайловичем Лифарями. На жаль, через відсутність югославського архіву вченого неможливо встановити, що саме стало причиною звернення братів Лифарів до Миколи Володимировича або хто був посередником цього знайомства. Відомо, що Сергій Лифар навчався у Київській першій гімназії лише протягом 1913–1914 н. р., то ж говорити про товариські відносини з директором не доводиться[8]. Втім ними були надіслані ювілейні видання з нагоди 100-річчя з дня смерті О. Пушкіна та мемуари Сергія Михайловича «Страдные годы». Саме вони стали предметом жвавого обговорення М. Стороженком на сторінках вказаного документу. Так Микола Володимирович вносить корективи у спогади Лифаря щодо інциденту, що мав місце під час його навчання у Київській першій гімназії. Не можна залишити поза увагою наведену Стороженком інформацію про написання ним спогадів про свою службу директором у згаданому навчальному закладі та його викладачів.

П'ята частина «Моєї автобіографії» – це власне лист М. Стороженка до Сергія Лифаря з проханням опублікувати свої спогади «Силуети київських педагогів» про Київську першу гімназію.

Вказаний документ має неабияке значення при дослідженні життєвого та творчого шляху М. Стороженка. По-перше, він датується 1937 р., а отже є найпізнішим з донині відомих матеріалів, які належать Миколі Володимировичу. В цій же справі зберігається його фото, що також датоване цим роком. Крім того, наведені в «Автобіографії» данні, суттєво доповнюють наші відомості про цю особу. Такими, наприклад, є згадки про пересилку М. Стороженком книги «Летопись Императорской Александровской гимназии» сербскому патріарху Варнаві, написання ним спогадів про період роботи в Київській першій гімназії, прохання до Сержа Лифаря опублікувати вказаний рукопис, місце знаходження якого, на жаль, невідомо. Ці факти є досить показовими на фоні існування твердження про остаточне повернення М. Стороженка на позиції українства[9]. Натомість, якщо взяти до уваги співпрацю вченого із Д. Дорошенком та Музеєм визвольної боротьби України в Празі, то вже сама поява даного документу засвідчує його внутрішні коливання.

Документ подано мовою оригіналу, пропущені автором склади подаються у квадратних дужках.

---

[1] Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 5–93.

[2] Отрывки из воспоминаний Н. В. Стороженка, написанные им самим «не для печати» // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 425–428.

[3] Мое знакомство с митрополитом Евлогием // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 299.

[4] Мариинский Донской институт. Издание Объединения бывших воспитанниц Мариинского Донского института за рубежом. – Нью-Йорк, 1975. Інтернет-версію див.: http://www.dorogadomoj.com/dr70/dr70mdi0.html#ogl

[5] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 775. – Оп. 1. – Спр. 777. Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М. В. Оригінали та копії. – Арк. 2–112 зв.

[6] Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф. 2681. Лифарь Сергей Михайлович. – Оп. 1. – Д. 13. Н. В. Стороженко. Автобиография. На л. 15-16 письмо Лифарю С. М. (автограф). Приложена фотография Н. В. Стороженко, август 1937 г.

[7] Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. 1869–1894. – К., 1894. – С. 93, 125.

[8] Сергей Лифарь. Страдные годы. С Дягилевым. Воспоминания. – М., 1994. – С. 17.

[9] Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна (Париж). – 1952. – №7. – С. 559; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття). – К., Черкаси, 2001. – С. 212; Його ж. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // Київська старовина. – 2002. – №6. – С. 93; Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 92.

МОЯ АВТОБІОГРАФИЯ.

Я родился 29. V/11. VI 1862 г. в с. Великой Круче Пирятинскаго уезда Полтавской губернии[1] от родителей козацко-старшинского, а с упразднением гетманства на Украине (1764 г.) дворянского рода, отца Владимира Андреевича Стороженка[2] и матери Варвары Ананиевны[3], урожденной Александрович[4], тоже козацко-старшинского, а потом дворянского рода.

Родословныя этих обоих родов напечатаны в составленном и изданном моим старшим братом, Андреем Владимировичем[5], и мною, ныне антикварном издании, 6 шести томах, под заглавием – «Стороженки»[6] (фамильный архив, pro domo sua[7]), – отпечатанном всего в 200 перенумерованных экземплярах в типографии С. В. Кульженка[8], в Киеве, между 1902–1906 гг[9].

Из родословной моего отцовского рода видно, что первым известным нам нашим предком был старший полковник Запорожского войска, Андрей Стороженко[10], стоявший во главе 10-тысячного отряда запорожских козаков, приглашенных польским коронным гетманом князем Львом Сапегой[11] для участия в походе на Москву в 1610 г. Внук его, Иван (Федорович?), умерший, как значится на сохранившемся его портрете масляными красками на медной доске, 21 февраля 1693 г., в должности полковника Войска Запорожского Прилуцкого, был женат на дочери гетмана Богдана-Зиновия Хмельницкого[12], Марии Богдановне, от третьяго его брака на Золотаренко.

Я окончил курс Киевской 2-й гимназии[13] с золотой медалью в 1880 г., а в 1885 г. историко-филологический факультет Университета св. Владимира[14] в Киеве со степенью кандидата и был оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре русской истории, под руководством профессоров В. Б. Антоновича[15] и И. С. Иконникова[16], из которых последнему представил кандидатскую диссертацию на тему «История Восточного вопроса».

В 1887 г. я выдержал магистерский экзамен в С.Петербургском Университете[17] и, по представлении диссертации pro venia legendi[18], под заглавием «Западно-русские провинциальные сеймики», и по прочтении двух пробных лекций в закрытом заседании факультета, удостоен звания приват-доцента, с предложением со стороны тогдашняго декана и[сторико].-ф[илологического]. факультета, проф. И. В. Помяловского[19], читать лекции в С. Петербургском историко-филологическом Институте.

По семейным обстоятельствам я отказался от этого предложения и, по совету проф. В. Б. Антоновича, стал работать в Киевском Центральном Архиве[20] при Университете св. Владимира, принявши предложение Киевской Комиссии для разбора древних актов[21] редактировать 2 т. II ч. Архива Юго-западной России[22], составление какового с соответствующей вводной статьей, под заглавием «Роль южно-русской шляхты по делам православной церкви», было закончено мною и он был напечатан Комиссией в том же 1887 г. Редактирование этого тома было исполнено мною под наблюдением главного редактора Комиссии проф. М. Ф. Владимирского-Буданова[23] и проф. В. Б. Антоновича. Изъ этого же архивного материала я предполагал составить и магистерскую диссертацию, но в это время попечитель Киевского учебного округа, ординарный академик В. В. Вельяминов-Зернов[24] предложил мне должность инспектора нар[одных]. училищ 2-го района Черниговской губернии (Нежинъ, Борзна, Козелец), что отвлекало меня от профессуры.

За работу в Комиссии я был удостоен звания действительного члена Комиссии и избран членом состоявшаго при Университете исторического общества Нестора летописца[25].

Когда Ф. Г. Лебединцев[26] с 1882 г. стал издавать исторический журнал «Киевская Старина»[27], то я с 1885 г. стал принимать в нем деятельное участие, что и отмечено проф. Иконниковым в его «Опыте русской историографии» и проф. Д. И. Дорошенком[28] в его «Огляді украінс'кої історіографії».

Из Черниговской губ[ернии]. я был переведен на должность инспектора нар[одных]. учил[ищ]. 4-го района Киевской губ[ернии]. (Умань, Звенигородка, Тараща, Липовец), а 15 октября 1895 г. был назначен на должность директора Киевской 4-ой гимназии[29], пробывши таким образом на должности инспектора нар[одных]. учил[ищ]. с 1 февраля 1888 по 15 октября 1895 г.

25 августа 1909 г. я был переведен на должность директора Киевской 1-ой гимназии[30].

В 1911 г. предполагалось торжественное празднование ея 100-летняго юбилея, о чем и предупредил меня тогдашний попечитель К[иевского]. У[чебного]. О[круга]. проф. П. А. Зилов[31] при переводе.

Пришлось мне, немедленно по вступлении в должность директора К[иевской]. 1 Г[имназии]., усиленно заняться разработкой материала по истории Гимназии и приготовлениями к юбилейному торжеству 11 октября 1911 г., так как высочайшее повеление о преобразовании еще екатерининского Главного народного училища в Киеве в Киевскую Гимназию было подписано императором Александром I[32] 11 октября 1811 г., о чем свидетельствует грамота, каллиграфически написанная на листах пергамента с подписью императора, скрепленною подписью тогдашняго министра народнаго просвещения графа П. В. Завадовского[33] и привешенною большой восковою красною печатью в металлическом футляре. Грамота эта сохранялась до конца 1919 г. в библиотеке Гимназии.

4 сентября 1911 г. Гимназию посетил император Николай II[34], в сопровождении председателя Совета Министров В. Н. Коковцова[35], министра Н[ародного]. Пр[освещения]. Л. А. Кассо[36], флигель-адъютанта А. А. Дрентельна[37], окончившего курс К[иевской]. I Г[имназии]., и прочей свиты, прибывшей в Киев для открытия памятника императора Александра II[38] на Царской площади в конце Крещатика.

Чтобы поспеть к этому времени с изданием «Столетия Киевской Первой Гимназии»[39], вышедшим в трех томах большого формата с хромолитогравированными иллюстрациями и портретами служившихъ и учившихся в ней, а ровно и наличных учеников в группе (в.общем 1750 страниц печатного текста), я привлек к сотрудничеству со мною

нескольких преподавателей, ныне уже покойных: два тома истории Гимназии были составлены мною и А. М. Рогозинским[40], биографический словарь служивших и окончивших в ней курс воспитанников был редактирован А. О. Поспишилем[41], юбилейную речь приготовил М. И. Тростянский[42], корректуру всего издания держал Ю. А. Яворский[43]. Напечатано было оно в известной киевской типографии С. В. Кульженка на средства почетного попечителя Гимназии А. Н. Терещенка[44].

4 сентября 1911 г., в присутствии императора Николая II был оглашен министром Л. А. Кассо высочайший рескрипт о наименовании Киевской Первой Гимназии Императорской Александровской Гимназией в г. Киеве.

Посещение Гимназии императором Николаем II и юбилейный акт 11 сентября 1911 г. описаны мною в I т. «Летописи И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].»[45], напечатанной в 1912 г., один экземпляр которой случайно попал ко мне в руки и я отослал его недавно трагически скончавшемуся сербскому патриарху Варнаве[46] (+ июля 1937 г.), от которого и получил следующее письмо: «Патријарх Српски. Срем Карловци. 31. XII-1935 г. Поштовани Господине, овим Вам са захвално шћу потверђујемо пријем књиге «Љетопис Императорској Александровској Гимназіи в Кијеве». Пошто ова књига има велику вредност, а уз то је врло ретка, чуваћемо је у Нашој библиотеци са нарочитом пажном. С благословом А. Е. и Патријарх Српски Варнава. Господину Николи Стороженко, Бела Црква».

В следующем 1913 г. был выпущен мною и II т. «Летописи И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].». В дальнейшем предполагалось выпускать ежегодно по тому «Летописи», чтобы отмечать более интересныя подробности из жизни Гимназии за истекший год и чтобы дать возможность педагогическому персоналу Гимназии и бывшим ея воспитанникам помещать в очередном томе «Летописи» свои педагогическия статьи, отчеты по командировках, некрологи коллег и б[ывших]. воспитанников, воспоминания и т.д. Но война и революция не только не дала возможности продолжить это благоначинание, но и прекратили самую деятельность Гимназии. В 1920 г. Гимназия была упразднена, и ея здание было использовано для помещения в нем Украинской Национальной Библиотеки.

По словам б[ывшего]. воспитанника Гимназии Леонида Михайловича Лифаря[47], до 1924 г. он продолжал учиться с бывшими учениками Гимназии, составившими группу, где-то на частной квартире. Потом все распалось, так что он (ему в настоящее время лет 29), можно сказать, самый последний ученик И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. в Киеве.

27 ноября 1919 г. я и некоторые преподаватели (И. Ф. Кожин[48], В. Н. Москаленко[49], И. И. Троцкий[50], А. Г. Кругликов[51], Гречаный[52], Ю. А. Яворский) покинули Киев и через Одессу сначала эмигрировали, за исключением В. Н. Москаленка, оставшегося в Одессе, в Константинополь, а потом разсеялись преимущественно по южно- и западно-славянским землям.

Кроме педагогической деятельности, я отмечу еще свое участие в общественной земской и городской деятельности у себя на родине, в благословенной Украине.

Будучи землевладельцем в своем родном уезде я был избираем уездным земским гласным непрерывно с 1886 г. по 1917 г. и вместе с тем почетным мировым судьею, сменивши в этих обоих званіях моего отца, пробывшаго непрерывно в этих обоих званиях со времени введения Земства в 1864 г. по 1886 г., когда ему исполнилось 66 лет, хотя он прожил еще почти десять лет, до 1895 г.

Земское дело меня очень увлекало по разнообразию своей деятельности. Народное образование, земская медицина, пути сообщения, агрономия, ссудо-сберегательные

товарищества, среднее образование, все более расширявшееся, с каждым годом поднимали культурность населения. Я усердно исполнял свои обязанности земскаго гласнаго, не пропуская ни одного земского собрания, чувствуя, как каждое мое слово и речи моих коллег, земских гласных, постепенно облекались в реальные формы, в виде сельских школ в каждом населенном пункте, осуществляя всеобщее обязательное обучение грамоте, больниц по одной на волость, улучшенных путей сообщения, показательных полей, агрономических пунктов по снабжению населения с[ельско].-х[озяйственными]. машинами, по улучшению животноводства и т.д.

Если бы российское правительство на основе высококультурной и плодотворной деятельности цензового Земства разумно и своевременно разрешило переселенческий вопрос и общую земельную реформу, применительно к бытовым условиям отдельных местностей необъятной России, а не по западно-европейскимъ предвзятым кабинетным революционно-социалистическим утопическим измышлениям, если бы идея народного представительства была проведена в жизнь населения России на основе цензового Земства, то России не была бы страшна никакая война и она преодолела бы все попытки навязать ей большевистскую революцию извне.

Кроме Земства, я был избираем, с 1897 г. по 1909 г. гласным Киевской Городской Думы и состоял почетным мировым судьею г. Киева, с 1909 г. по 1917 г. по назначению.

Проживши в Киеве с 1875 г. по 1919 г. я был свидетелем грандиозного, можно сказать, роста этого красавца по своим природным условиям города, возникновение которого на крутом правом берегу могучаго Днепра теряется в глубине веков. Я дивился, как этот город с великим удельно-вечевым прошлым, стольный город – славных варяжско-русских князей Олега[53], Владимира[54], Ярослава[55], превратившись было в запущенный областной административный центр, шагнул гигантскими шагами, благодаря деятельности городского самоуправления, на уровень благоустроенных по последним требованиям урбанизма больших европейских городских центров, с населением мало не до милліона душ: усовершенствованныя мостовыя, асфальтовые тротуары, артезіанская вода, канализация с полями орошения, электрическіе трамваи и освещение, театры, кино, музеи, школы, гимназии, больницы, разнообразной архитектуры дома, парки, опоясывающие густою зеленью верхние склоны Днепра с сияющими посерди нея своею позолотою на куполах стройными храмами и с единственным в своем роде растреллиевским собором св. Андрея Первозданного[56] в стиле рококо на крутом холме, скрывающем в себе фундаментальный, трехстатный, видимый лишь со стороны Андреевского спуска на Подол дом, служащий постаментом для этого величественного памятника архитектуры, создавали ему всесветную славу.

Сверх главных моих служебных обязанностей по должности директора мужских гимназий, я был с 1902 г. по 1919 г. начальником Киевской женской М[инистерства]. Н[ародного]. Пр[освещения]. гимназии[57], наименованной с 1906 г. гимназией св. кн. Ольги[58], вместе с тем в 1907–1908 уч[ебном]. г[оду]. представителем педагогического совета частной женской гимназии А. В. Жекулиной[59], и в 1913 г. директоромъ Педагогического Музея Цесаревича Алексея[60].

Чтобы закончить весь круг моей жизненной деятельности до дня отъезда моего из Киеве, обратившего меня потом в эмигранта, упомяну еще о том, что я с 1889 г. по 1919 г. был пожизненным членом Киевского Отделения Императорского Российского Музыкального Общества[61] и членом его дирекции, членом Славянского благотворительного общества[62] и председателем Киевского отделения Галицко-русского общества[63] с 1912 г. по 1919 г.

Если прибавить к этому то, что я лично руководил сельским хозяйством в моем наследственном, перешедшем ко мне от предков по моей матери, Александровичей, имении при с. Великой Круче, то будет очерчен в основных контурах объем моей жизненной деятельности до дня оставления мною Киева 27 ноября ст. ст. 1919 г.

Отмечу лишь еще, упомянувши о моей сельско-хозяйственной деятельности, что, ведя таковую не хищнически, а майоративно, я заботился и об интересах моих ближайших соседей, жителей с. Великой Кручи, в количестве около 800 человек, содержа за свой счет прекрасную, построенную моими предками, приходскую церковь во имя св. Іоанна Богослова[64], и построивши два фундаментальных здания, двухэтажные, для 2-х классной церковно-приходской школы с шестилетним курсом и, одноэтажное для двухпоместной земской школы, с четырехлетним курсом, в которых получали образование начальное не только все дети обоего пола с. Великой Кручи, но, и дети населения всего Велико-Кручанского прихода, числившего в своем составе 3000 душ.

Таким образом мною был просто разрешен злободневный вопрос о всеобщем обязательном начальном образовании на территории церковного прихода и подготовки детей прихода к дальнейшей специализации при содействии Земства в учительских семинариях, церковно-учительских школах, на кооперативных курсах, в сельско-хозяйственных, технических и землемерных, бухгалтерских, почтово-телеграфных, ремесленных школах. Для доставления жителям с. Великой Кручи и соседних поселений дешевого кредита, было учреждено мною ссудо-сберегательное товарищество, а для поднятия сельско-хозяйственной культуры при содействии Земства было устроено на 12 десятинах отведенного мною земельного участка показательное поле с плодопеременным хозяйством на 9 десятинах и трехпольем на 3 десятинах и прокатная станция с[ельско].-хоз[яйственных]. орудий.

На принадлежавшей мне земельной площади при с. Великой Круче, размером около 1400 десятин, я вел собственное хозяйство, а отчасти отдавал на отработок жителям с. Великой Кручи, д. Малой Кручи и х. Новоселовки, более отдаленные земельные участки при с. Городище и д. Марьяновне, и хх. Скочаке и Ставровщине я отдавал в оренду сгонщикам (гуртовщикам) крупного рогатого скота и двум сахарным заводам – Яготинскому и Шрамковскому, всего площадью около 2500 д[есятин]. С 1917 г. я сдал всю принадлежавшую мне земельную площадь тем же двум сахарным заводам.

В с. Великой Круче у меня была усадьба с многочисленными экономическими постройками из кирпича с железными и черепичными крышами, снабженная артезианской водой и расположенная на «крутом» берегу р. Удая[65] с многоместным горизонтом, одна из красивейших в уезде.

Недаром большевистский губисполком сохранил ее в целости, устроив совхоз и избрав ее своей летней дачей.

И со всем этим пришлось на веки проститься, прекратить творческую созидательную на пользу родины и ея аборигенам деятельность и обратиться в вынужденнаго тоскующого по родной земле и ея народу эмигранта!

Я уже заканчивал настоящую заметку, когда вдруг совершенно для меня неожиданно бывшіе ученики И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. Сергей Михайлович и Леонид Михайлович Лифари[66] вспомнили обо мне в далеком Париже и прислали мне свои роскошныя издания по случаю «Столетия со дня смерти Пушкина»[67], а С[ергей]. М[ихайлович]. еще и свои воспоминания «Страдные годы»[68].

Прочитавши «воспоминания» С. М. Лифаря, я нашел на стр. 32 неточность, которую и исправляю.

Автор ошибочно соединяет во времени инцидент с «чертиками» и Высочайшее посещение гимназии императором Николаем II 4 сентября 1911 г.

В действительности было так:

Два ученика VIII кл., кандидаты на золотую и серебряную медаль, 2 февраля 1911 г. купили на Сретенской (Контракты) ярмарке на Подоле десятка два надувных «чортиков» и принесли на уроки 3. II. [1] 911 г., надували их и они летели до самого плафона парадной лестницы на 2-й этаж, ведшей к актовому залу и длиннейшему корридору, в который открывались двери классных помещений и церкви. Сделали они это на «большой перемене», чем произвели сенсацию среди многочисленных учеников (около 900 душ), двигавшихся по корридору.

Я был в это время в актовом зале с несколькими классными наставниками, наблюдавшими за порядком во время рекреацій. Когда об этом доложили мне, то я совершенно спокойно приказал оставить «чертиков» под плафоном и дать своевременно звонок на очередной урок, а скопившихся на верхней площадке лестницы учеников разсеять по корридору и приглашать в классы. Служители круглыми щетками на длинных шестах за время 4-го урока выловили всех «чертиков». По окончании уроков, оба ученика, Л. и С., и ныне благополучно здравствующие и поддерживающие со мною дружеские отношения (им уже теперь по сорок лет), были посланы ко мне в кабинет и я сделал им замечание за их шалость, не соответствующую их возрасту, отличному поведенію и успехам.

Этим и был закончен весь инцидент.

Никакого отношения к «Шпоньке» этот инцидент не имел. Фамилии этого преподавателя я не называю, так как он был тогда молод и, может быть, и по-ныне здравствует, хотя он знал о данном ему учениками прозвище и нисколько не обижался. Математику свою он хорошо знал, но действительно был до педантизма требователен, а потому мне часто приходилось его сдерживать. Влияния на судьбу учеников он абсолютно не имел, так как оценка поведения и успехов всех учеников Гимназии делалась коллегіально по четвертям года сначала в классных комиссиях, под председательством соответствующих классных наставников, а потом эти последние докладывали педагогическому совету, под моим председательством, на предмет окончательного постановления.

Нужно при этом заметить, что молодой педагог не пользовался особыми симпатиями своих коллег, многоопытных преподавателей, и ему часто влетало от них за его педантизм.

Высочайшее посещение Гимназии состоялось в том же году, но почти через семь месяцев после этого инцидента, а именно, 4 сентября 1911 г.

К стр. 36 «Страдные годы». Не могу понять психологии С. М. Лифаря, сделавшого надпись на присланном им мне экземпляре этой книги – «Глубокоуважаемому Николаю Владимировичу Стороженку, моему первому воспитателю-Директору от всего сердца (підкреслено автором. – П. Н.) автор. Парижъ, 1937 г.» – и давшого в то же время такую отрицательную оценку педагогической деятельности своих учителей, а моих сослуживцев-сотрудников, на стр. 36 той же книги.

На стр. 31 он сам говорит, что: «в детстве я был очень любознательным и жадно впитывал в себя знания, да и в гимназии порою поражал преподавателей и товарищей каким-то обостренным вниманием, позволяющем мне схватывать на лету и надолго удерживать схваченное, отличался, как говорили мои педагоги, «исключительною, блестящею памятью; но вообще очень ленился и учился скорее плохо, чем хорошо

(підкреслено автором. – П. Н.), не любил «зубрить» уроков, отдавая все свободное время дома музыке и пению, не (підкреслено автором. – П. Н.) любил и самых уроков и часто схватывал «единицы»?

При такой самохарактеристике С[ергей]. М[ихайлович]. вряд ли имел нравственное право так строго судить своих преподавателей, между которыми были выдающиеся педагоги, так как сначала К[иевская]. I Г[имназия]., а с 1911 г. И[мператорская]. А[лександровская]. Г[имназия]. была обыкновенно снабжаема лучшими педагогическими силами Киевского учебного округа, о чем свидетельствует ея историографы в трехтомном (в 1750 страниц) юбилейном издании «Столетие Киевской Первой Гимназии, 1811–1911 г.», ставшем в настоящее время библиографической редкостью. Может быть сохранилось на Западе лишь два экземпляра этого издания, а именно, в Берлине, в библиотеках проф.Зёринга[69] и б[ывшего]. прусского министра Н[ародного]. Пр[освещения]., известного педагога, проф. Киртенштейнера[70], которым я подарил по экземпляру, когда они посетили Киев и К[иевскую]. I Г[имназию]. в 1912 г., во гласе группы из 100 германских государствоведов, из которых некоторые, вероятно, еще живы по ныне, фамилию одного из них даже помню – Аусгоген[71].

Теперь на чужбине, в полном одиночестве, без необходимых печатных источников, на закате своих дней, я попробовал набросить кое-какіе свои воспоминания о службе директором К[иевской]. I Г[имназии]. (И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].), под частным заголовком «Силуэты киевских педагогов», как бы чувствуя, что они когда-нибудь подвергнутся строгой оценке своих б[ывших]. учеников, но за неимением денежных средств лишен возможности сделать их доступными ознакомлению разсеянных по всей земле воспитанников этого достойного вечной светлой памяти очага европейской цивилизации, и ныне работающих на разнообразных поприщах с выдающимся успехом во славу своей первой alma mater[72].

Невольно вспоминаю своего гимназического товарища по Киевской 2-ой гимназии, ныне уже покойного, академика Российской Академии Наук, Нестора Александровича Котляревского[73]. Его отец, Александр Александрович[74], был ординарным профессором и до самой своей преждевременной смерти от туберкулоза в Италии деканом и[сторико].-ф[илологического]. факультета в Университете св. Владимира в Киеве. Это был крупный русский ученый европейской известности по славяноведению. Женат он был на сестре известных московских миллионеров К. и С.Поповых, Екатерине Семеновне.

Нестор пробыл в К[иевской]. 2 Г[имназии]. всего один год и был моим товарищем в IV кл. Был он мальчик очень нервный и шаловливый, но прекрасный товарищ. Так как его отец был всецело поглощен своей ученой деятельностью, а мать общественной благотворительностью, и не могли наблюдать за его учением, то и перевели его с V кл. в Коллегию Павла Галагана[75], курс которой он успешно окончил, поступил в С. Петербургский Университет и сделался любимым учеником знаменитого профессора, а потом ординарного академика, Александра Николаевича Веселовского[76], большого друга его отца.

Внешним проявлением его нервности был безжалостное грызение до крови ногтей, а шалости его были самыя разнообразныя.

Однажды на уроке географии, когда преподаватель П. И. Щербина[77], спросивши нескольких учеников и объяснивши новый урок, сел за кафедрой и стал читать «путешествия Ливингстона по Африке», Нестор подсел ко мне и моему соседу по парте в первом ряду, Казимиру Чвалинскому[78], и предложил мне взять последнего «в тесную бабу». Результатом этого было то, что Чвалинский так крякнул на весь класс, что не только вызвал внимание Щербины, но и проходившего по корридору и заглянувшого в

стеклянную дверь, когда услышал хохот всего класса, директора О. И. Пясецкого[79]. Нестор удачно улизнул, а я был отведен директором в инспекторскую и для вящего позора, как первый ученик в классе, поставлен к печке и пережил горькие минуты, когда учителя, проходя мимо меня, шутя приветствовали меня с моим «подвигом».

Учился Нестор крайне неровно, но при его блестящих способностях обыкновенно в конце «четверти» исправлял свои многочисленныя единицы в ренстиціонном порядке и был переведен в Коллегию с отличной аттестацией, никогда не жаловавшись на строгость и несправедливость своих преподавателей.

Как ученый, он известен, как талантливый автор характеристик литературной деятельности многих русских и иностранных писателей.

Вспомним, наконец, школьные годы наших великих гениев – Пушкина[80] и Гоголя[81]! Можно обвинять ихъ школьных преподавателей, что они не прозрели в неуспевающих школьниках будущих титанов русской литературы?!

Гении рождаются, но формируются и проявляются не одинаково, одни раньше, другіе позже. Вспомним Гете[82]!

В своих воспоминаниях я даю «силуэты» следующих преподавателей: законоучителей – А. В. Лобачевский[83], С. И. Трегубов[84], Н. Ф. Малиженовский[85], Д. Ф. Матвейчук[86], Олендзкий[87]; инспекторов – П. Н. Бодянский[88], В. Н. Ивановъ[89]; математиков – Н. В. Оглоблин[90], М. А. Страшкевич[91], А. Е. Любанский[92], В. И. Воловик[93]; словесников – Л. Ф. Батуев[94], М. И. Тростянский[95], И. Ф. Кожин, Я. Н. Шульгин[96], В. Н. Москаленко; историков – И. М. Щербаковъ[97], А. М. Рогозинский[98], В. П. Клячин[99], Н. Ф. Беликов[100], А. Г. Кругликов-Гречаный[101]; классиков – А. О. Поспишиль, В. Ф. Субоч[102], Н. Ф. Беликов[103].

В заключение обращаюсь к Вам, дорогой Сергей Михайлович! Вы молоды, талантливы, владеете пером, любите наш дорогой Киев. Возьмите и сохраните «мои воспоминания», материал для истории Киева и его славной Гимназии, К[иевской]. І Г[имназии]. или И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. Мне некому их передать, сохраните их и сделайте ознакомление с ними доступным многочисленным воспитанникам этого славного разсадника просвещения, разсеянным по земному шару – можно встретить их на всех пяти материках и они будут благодарить Вас за то, что Вы напомнили им их молодость, их школьные годы. Прилагаю, вместо подписи, свою последнюю фотографию. Дружески жму руку Вам и Леониду Михайловичу. За Ваши книги горячо благодарю. Наслаждался, читая их. Я поклоняюсь гению Пушкина! Пришлите свои фотографии.

За статьи и комментарии о Пушкине просят передать благодарность Вам и проф. Гофману[104] мои приятели Борис Александрович Велихов[105] (61 г.) – инженер п.с., адвокат, публицист, поёт, горячий пушкинист, и Помпей Николаевичъ Шабельный, александровский лицеист, статс-секретарь Государств[енной]. канц[елярии]. (48 л.). Я присоединяю и свою благодарность проф. Гофману за его труды по пушкиноведению.

Мой племянник по сестре, Владимир Андреевич Савицкий[106] (52 л.) (M-r Savitsky Wladimir, 22, rue Lacretelle, Paris (15-a), женат на Елизавете Никол[аевне]. Быковой[107], правнучке по матери (Александре Александровне Пушкиной[108]) А. С. Пушкина и внучатой племяннице по отцу (Николаю Владимировичу Быкову[109]) Н. В. Гоголя. У них две дочери: Татьяна, замужем за А. И. Дурново[110] и Настасья, невеста Козьмы Васил[ьеича]. Солдатенкова[111]. Если Вы их встречаете, передайте, пожалуйста, им мой родственный привет. Д-р М. А. Линский[112] имел намерение посетить вторично выставку;

если Вы с ним свидитесь, передайте ему мой дружеский привет и благодарность за высылку мне ваших книг.

Знакомы ли Вы с золотым медалистом И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]., ученым юристом и публицистом, Владимиром Александровичем Лазаревским[113] (M-r Wladimir Lazarewsky, 54, avenue des gobelins, Paris, XIII)? Он окончил курс И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. в 1911 г., мой любимый ученик и большой приятель. Буду ждать от Вас и Леонида Мих[айловича]. весточки и новых печатных строк.

Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). – Ф. 2681. Лифарь Сергей Михайлович. – Оп. 2. – Д. 13. Н. В. Стороженко. Автобиография. На л. 15-16. письмо Лифарю С. М. (автограф). Приложена фотография Н. В. Стороженко, август 1937 г. 2 док. – 18 лл.

---

[1] Нині село Пирятинського району Полтавської області.

[2] Стороженко Володимир Андрійович (1820–1895) – батько Миколи Стороженка.

[3] Стороженко (уроджена Александрович) Варвара Ананіївна (1829–1916) – мати Миколи Стороженка.

[4] Александровичі – козацько-старшинський рід, відомий з середини XVI ст.

[5] Стороженко Андрій Володимирович (псевдонім А. Царинний) (1857–1924(?)) – історик-славіст, громадський та земський діяч, старший брат Миколи Стороженка.

[6] «Стороженки. Фамильный архив» – збірка документів і матеріалів кількох українських старшинських родин, що висвітлюють соціально-економічні питання історії Лівобережжя. Опублікована протягом 1902–1910 рр., із восьми запланованих томів у світ вийшло лише сім: 1–4, 6–8.

[7] Pro domo sua – лат. «на захист своїх особистих інтересів».

[8] Кульженко Стефан Васильович (1836–1906) – власник видавництва, що входило до п'ятірки найбільших у Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.

[9] М. Стороженко помиляється, оскільки видання «Стороженки. Фамильный архив» було опубліковано протягом 1902–1910 рр.

[10] Стороженко Андрій (?–1693) – перший відомий представник родини Стороженків, старший полковник Запорізького війська.

[11] Сапега Лев (1557–1633) – відомий політичний, суспільний і військовий діяч Великого князівства Литовського.

[12] Хмельницький Богдан-Зиновій (1595–1657) – український державний діяч, полководець, дипломат. Гетьман України з 1648 р.

[13] Київська друга гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1834 р.

[14] Університет св. Володимира – вищий навчальний заклад Києва та України, відкритий 1834 р.

[15] Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф, член-кореспондент Російської академії наук (1901), професор Київського університету св. Володимира (1878).

[16] Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик та педагог, професор (1871) та декан (1877–1880, 1883–1887) історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, академік Російської (1914) та Української (1921) академій наук.

[17] Санкт-Петербурзький університет – один з найбільших і найстаріших вищих навчальних закладів Росії, створений, згідно із версією, прийнятою його керівництвом, у 1724 р.

[18] Pro venia legendi – лат. «на отримання права викладати».

[19] Помяловський Іван Васильович (1845–1906) – історик, філолог і археолог. У 1887– декан історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. Член-кореспондент Російської академії наук.

[20] Київський центральний архів (Київський центральний архів давніх актів) – інституція, що виникла 1852 р. на основі документів та матеріалів, опрацьованих Київською археографічною комісією.
[21] Київська комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) – створена 1843 р. при канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора з метою виявлення, пошуку та збору історичних джерел, їх опрацювання та публікації.
[22] «Архив Юго-Западной России» («Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе») – зібрання історичних документів та літературних пам'яток України XIV–XIX ст.
[23] Владимирський-Буданов Митрофан Флегонтович (1838–1916) – історик, фахівець у галузі історії держави і права, археограф. Член-кореспондент Російської академії наук (1903).
[24] Вельямінов-Зернов Володимир Володимирович – (1830–1904) – історик-сходознавець, лінгвіст. Почесний член Санкт-Петербурзької Академії наук (1890). В 1888–1902 рр. – попечитель Київського учбового округу.
[25] Історичне товариство Нестора-Літописця – наукове товариство, що існувало при Київському університеті у 1872–1931 рр.
[26] Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – історик, громадський і церковний діяч. Засновник і перший редактор журналу «Киевская Старина».
[27] «Киевская старина» – щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал, що видавався у Києві протягом 1882–1907 рр.
[28] Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик, державний та політичний діяч.
[29] Київська четверта гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1892 р.
[30] Київська перша гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1809 р. на базі Головного народного училища.
[31] Зілов Петро Олексійович – (1850–1921) – російський фізик. Протягом 1905-1912 рр. був почесним попечителем Київського учбового округу.
[32] Олександр I – (1777–1825) – російський імператор (з 1801).
[33] Завадовський Петро Васильович (1738–1812) – державний діяч, перший міністр народної освіти Російської імперії (1802–1810).
[34] Микола II (1868–1918) – останній російський імператор (з 1894).
[35] Коковцов Володимир Миколайович (1853–1943) – державний діяч, фінансист. Товариш міністра фінансів (1896–1902), міністр фінансів Росії (1904–1905, 1906–1914). В 1911–1914 рр. – голова Ради міністрів.
[36] Кассо Лев Аристидович (1865–1914) – державний діяч, юрист. В 1910–1914 рр. очолював Міністерство народної освіти.
[37] Дрентельн Олександр Олександрович (1868–1925(?)) – флігель-ад'ютант, командир лейб-гвардії Преображенського полку.
[38] Пам'ятник імператору Олександру II в Києві – відкритий 1911 р. до 50-річчям відміни кріпосного права по проекту італійського скульптора Е. Кліменеса.
[39] «Столетие Киевской Первой гимназии» – ювілейне трьохтомне видання, підготовлене та видане за загальною редакцією М. Стороженка з нагоди 100-річчя відкриття навчального закладу.
[40] Рогозинський Олександр Митрофанович (?–?) – вихователь пансіону Київської першої гімназії (з 1910).
[41] Поспішиль Олексій Осипович (1851–?) – вчитель грецької мови у Київській першій гімназії (з 1874).
[42] Тростянський Митрофан Іванович (?–?) – вчитель російської словесності у Київській першій гімназії (з 1903).
[43] Яворський Юліан Андрійович (1873–1937) – історик та громадський діяч, вчитель російської словесності, німецької мови та латині у Київській першій гімназії (з 1904).
[44] Терещенко Олександр Миколайович (1856–?) – меценат, почесний попечитель Київської першої гімназії (з 1895).
[45] «Летопись Императорской Александровской гимназии» – видання, започатковане 1912 р. як щорічне з метою публікації в ньому інформації про найбільш значимі події в житті гімназії,

звітів по відрядженням та статей педагогічного змісту. Вийшло 2 томи: I – 1912 р., II – 1913 р.

[46] Варнава (в миру Петро Росич) (1880–1937) – сербський патріарх.

[47] Лифар Леонід Михайлович (1906–1982) – брат відомого балетмейстера Сержа Лифаря, співробітник паризького видавництва «ИМКА–Пресс».

[48] Ймовірно М. Стороженко мав на увазі Платона Федоровича Кожича (1856–?), який з 1892 р. був помічником класних наставників, вчителем співу та регентом церковного хору у Київській першій гімназії.

[49] Москаленко В. Н. (?–?) – вчитель Київської першої гімназії.

[50] Троцький Іван Іванович (1877–?) – вчитель географії та історії у Київській першій гімназії (з 1906).

[51] Кругликов А. Г. (?–?) – вчитель Київської першої гімназії.

[52] Гречаний (?–?) –вчитель Київської першої гімназії.

[53] Олег (Віщий Олег) (?–912 (922)) – князь новгородський (з 879) та київський (з 882).

[54] Володимир Святославович (р.н. невід.–1015) – князь новгородський (з 969) і київський (бл. 980).

[55] Ярослав Мудрий (983–1054) – Великий князь київський, син Володимира Святославовича.

[56] Церква св. Андрія Первозванного у Києві – пам'ятка архітектури. Побудована протягом 1749–1754 рр. по проекту архітектора Б. Растреллі.

[57] Київська жіноча Міністерства народної освіти гімназія (з 1906 – гімназія св. княгині Ольги) середній навчальний заклад, відкритий 1892 р.

[58] Княгиня Ольга – (?–969) – київська княгиня. В 945–960 рр. – регент при неповнолітньому синові Святославу.

[59] Жіноча гімназія А. В. Жекуліної – приватний навчальний заклад, відкритий 1902 р.

[60] Педагогічний музей цесаревича Олексія – відкритий 1911 р. у Києві по проекту архітектора П. Альошина.

[61] Київське відділення імператорського російського музичного товариства – музично-просвітницький осередок, відкритий у Києві 1863 р. з метою поширення музичної освіти.

[62] Київське слов'янське благодійне товариство (1896–1917) – об'єднання української інтелігенції слов'янофільського напряму. Видавало «Слов'янський щорічник»; четвертий, на пошану проф. О. Котляревського, вийшов у 1882 р. за редакцією А. Стороженка.

[63] Київське відділення Галицько-руського благодійного товариства – діяло протягом 1910–1917 рр., голова – М. Стороженко.

[64] Церква св. Іоанна Богослова – церква в с. Велика Круча Пирятинського району Полтавської області. Побудована не пізніше 1751 р., реконструйована 1855 р. відомим полтавським архітектором Є. Червинським коштом Олександра Корсуна. За свідченням жителів села церква була зруйнована в роки Другої світової війни.

[65] Удай – річка на Придніпровській низовині, права притока Сули. Протікає по території Чернігівської та Полтавської областей.

[66] Лифар Сергій Михайлович (1904–1986) – хореограф і танцівник, історик і теоретик європейського мистецтва, ведучий соліст балету та балетмейстер паризького театру «Гранд Опера».

[67] «Столетие со дня смерти Пушкина» – мається на увазі відзначення 100-літнього ювілею з дня смерті О. Пушкіна. В Парижі з цієї нагоди 16 березня 1937 р. зусиллями Пушкінського комітету була відкрита виставка «Пушкін та його епоха», значна частина експонатів для якої були надані С. Лифарем.

[68] «Страдные годы» – спогади Сергія Лифаря, написані та опубліковані ним у Парижі 1937 р.

[69] Зерінг Макс (1857–1939) – німецький учений-агроном, фахівець в області політичної економії.

[70] Кіртенштейнер Георг (1854–1932) – німецький педагог, автор теорії та організації широкої освіти.

[71] Аусгоген (?–?) – особу встановити не вдалося.

[72] Alma mater – лат. «мати-годувальниця», вираз використовується для означення місця виховання, здобуття освіти тощо.

[73] Котляревський Нестор Олександрович (1863–1925) – історик, мистецтвознавець, театральний діяч, син відомого славіста, проф. О. Котляревського. Почесний академік (1906) та ординарний член (1909) Російської академії наук.
[74] Котляревський Олександр Олександрович (1836–1881) – учений-славіст, педагог, публіцист. Професор (1875), член-кореспондент Російської академії наук (1875).
[75] Колегія Павла Галагана – чоловічий середній навчальний заклад, відкритий 1871 р. у Києві коштом Г. Галагана.
[76] Веселовський Олександр Миколайович (1838–1906) – російський філолог, історик та теоретик літератури. Академік Російської академії наук (1881).
[77] Щербина Петро Іванович (?–?) – вчитель географії у Київській другій гімназії, брат історика, педагога та громадського діяча В.Щербини (1850–1936).
[78] Чвалинський Казимир – згідно із спогадами однокласник М. Стороженка по Київській другій гімназії.
[79] Пясецький О.І. (?–?) – директор Київської другої гімназії за часів навчання в ній М. Стороженка.
[80] Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) – російський поет, драматург та прозаїк.
[81] Гоголь Микола Васильович (1809–1952) – російський та український прозаїк, поет та фольклорист.
[82] Гете Йоганн Вольфганг (1749–1832) – німецький поет, письменник, драматург та мислитель.
[83] Лобачевський Олександр Володимирович (1870–?) – законовчитель та настоятель церкви у Київській першій гімназії (з 1908).
[84] Трегубов Симеон Іванович (?–?) – протоієрей, законовчитель у Київській першій гімназії (з 1885).
[85] Малиженовський Микола Федорович (1866–?) – законовчитель у Київській першій гімназії (з 1910).
[86] Матвейчук Данило Трохимович (1873–?) – законовчитель та диякон церкви у Київській першій гімназії (з 1903).
[87] Олендзький Антоній Михайлович (1836–?) – законовчитель у Київській першій гімназії (1863–1907).
[88] Бодянський Павло Миколайович (1857–?) –інспектор Київської першої гімназії (з 1907).
[89] Іванов Варсонофій Миколайович (1859–?) – вчитель математики (з 1903) та вихователь пансіону (з 1906) Київської першої гімназії.
[90] Оглоблин Микола Васильович (1881–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії (з 1908).
[91] Страшкевич Михайло Олександрович (1872–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії (з 1903 р.).
[92] Любанський Олександр Єрофійович (1864–?) – вчитель математики і фізики у Київській першій гімназії (з 1909).
[93] Воловик В.І. (?–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії.
[94] Батуєв Лаврентій Федорович (1868–?) – вчитель російської мови та словесності у Київській першій гімназії (з 1904).
[95] Тростянський Митрофан Іванович (?–?) – вчитель російської словесності у Київській першій гімназії (з 1903).
[96] Шульгин Яків Миколайович (1851–?) – вчитель історії, російської мови та літератури у Київській першій гімназії (з 1903).
[97] Щербаков Іван Михайлович (1878–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії (з 1909).
[98] Рогозинський Олександр Митрофанович (1873–?) – вчитель географії у Київській першій гімназії (з 1906).
[99] Клячин Василь Петрович (1858-?) –вчитель історії у Київській першій гімназії (з 1909).
[100] Беліков Н.Ф. (?–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії.
[101] Кругликов-Гречаний А. Г. (?–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії.
[102] Субоч Володимир Фадейович (1874–?) – вчитель латині та вихователь пансіону у Київській першій гімназії (1906–1909).
[103] Беліков Н.Ф. (?–?) – вчитель латині у Київській першій гімназії.
[104] Гофман Модест Людвігович (1887–1959) – відомий філолог, поет, пушкініст.

[105] Веліхов Борис Олександрович (?–?) – приятель М. Стороженка.
[106] Савицький Володимир Андрійович (?–?) – син сестри М. Стороженка Марії Володимирівни Стороженко та Андрія Владиславовича Савицького.
[107] Бикова Єлизавета Миколаївна (?–?) – правнука О. Пушкіна та внучата племінниця М. Гоголя.
[108] Пушкіна Олександра Олександрівна (?–?) – онука О. Пушкіна.
[109] Биков Микола Володимирович (1856–1918) – військовий і земський діяч, син Єлизавети Василівни Гоголь, старшої сестри М. Гоголя.
[110] Дурново А.І. (?–?) – особу встановити не вдалося.
[111] Солдатенков Кузьма Васильович (?–?) – особу встановити не вдалося.
[112] Лінський М. А. (?–?) – особу встановити не вдалося.
[113] Лазаревський Володимир Олександрович (1897–1953) – журналіст, співробітник газети «Киевлянин», учасник Білого руху.

VII. ОГЛЯДИ

Бланука Андрій
(Київ)

БІЛОРУСЬКІ ЮВІЛЕЙНІ НАУКОВІ ЗБІРНИКИ З ЛИТУАНІСТИКИ

Останнім часом білоруська литуаністика, попри деякий спад початку – середини 2010-х років, поповнилася виданням як нових книг Литовської метрики й монографічних досліджень, так і тематичних збірників наукових праць. Особливо плідним став 2007 р., коли друком вийшло одразу три книги, у яких сконцентровано кількадесят статей та розвідок з литуаністики. Тож стисло представимо українським читачам новинки білоруської литуаністики.

Збірник наукових праць, до якого ввійшли матеріали Міжнародної наукової конференції „Ягеллони: династія, епоха, спадщина" (Гольшани – Новогрудок, 8–10 вересня 2006 р.), був опублікований 2007 р. під однойменною назвою[1] видавництвом „Беларуская навука" силами Інституту історії НАН Білорусі.

Книга містить кількадесят наукових статей та повідомлень істориків Білорусі, Польщі, Литви, Росії та України, тематично сконцентровані з періодом правління у ВКЛ представників династії Ягеллонів. У матеріалах представленні питання, пов'язаних з генезою, становленням і впливом династії Ягеллонів на громадсько-політичний і культурний розвиток ВКЛ та європейської цивілізації загалом.

Сучасна білоруська історична наука не позбавлена ідеологічного навантаження, що яскраво проявилося в шести привітальних вступних словах представників центральної та місцевої влади, причетних тим чи іншим чином до проведення указаної конференції. Утім, подальші матеріали книги свідчать про високий фаховий рівень дослідників, матеріали яких редактори згрупували у чотирьох тематичних рубриках. Відтак, перша рубрика присвячена питанням інтерпретації традиційних та нетрадиційних історичних джерел періоду правління Ягеллонів у ВКЛ. Дослідники, піддаючи глибоку аналізу відомі та вводячи в науковий обіг нові джерела, пропонують читачеві шляхи розв'язання тих чи інших джерелознавчих проблем. Наприклад, представлено репрезентативність актового матеріалу гродських та земських судів на предмет генеалогічних студій (Ірина Ворончук, Київ); проаналізовано картографію ВКЛ доби Ягеллонів (Станіслав Александрович, Торунь); здійснена публікація привілею на магдебурзьке право містечку Баруни 1705 р. (Олександр Довнар, Мінськ) та ін.

Друга рубрика сконцентрувала матеріали, що стосуються питань впливу двору монарха (представників династії Ягеллонів) на різні аспекти історії ВКЛ, а питання, присвячені розгляду проблем взаємозв'язку інститутів влади з суспільством ВКЛ – відображені у третій рубриці „Монарх і суспільство". Остання рубрика, що містить три матеріали, представлена працями істориків-початківців Ошмянщини. Їхні повідомлення стосуються висвітлення проблем регіоналістики.

***

У Гродно 2007 року вийшла чергова тематична збірка наукових праць білоруських істориків. Нагодою її створення став ювілей (450-річчя з дня народження) Льва Сапєги – одного із найвпливовіших державних діячів кінця XVI – першої третини XVII ст. у ВКЛ та Речі Посполитої, кодифікатора та видавця Третього Литовського Статуту. Вже стало традиційним для білоруської історіографії, що основу наукових збірників складають матеріали міжнародних наукових конференцій, а у даному випадку – „Лев Сапєга (1557–1633 рр.) та його час"[2].

Книга багатогранно розглядає епоху другої половини XVI – першої третини XVII ст. й різні аспекти діяльності Льва Сапєги в її контексті. Тут зібрані статті й матеріали добре відомих у Білорусі та за її межами спеціалісті з даної тематики, і молодих вчених, і дослідників-початківців, а також тих, хто вивчає спадщину Л. Сапєги та його епохи в історичні ретроспективі. Загалом книга вийшла досить контрастною, тим більше, що в ній представленні 80 матеріалів істориків Білорусі, а також Польщі, Литви, Росії, України. Відповідно таку велику кількість невеличких за обсягом статей-повідомлень вчених редактори збірника помістили у десяти тематичних рубриках, зокрема, таких як „Держава, влада", Право, судова система", „Зовнішня політика, дипломатія", „Військова справа", „Громадсько-політична думка", „Соціально-економічні відносини, повсякденність", „Конфесії", „Культура", „Історична ретроспектива", „Історіографія".

Таким чином, книга може зацікавити дослідників історії ВКЛ та Речі Посполитої, адже для кожного фахівця ранномодерної доби не може залишитися поза увагою новий погляд на постать Льва Сапєги та доби, в якій він жив і діяв.

***

Збірник наукових праць[3], присвячений ювілею відомому білоруському історику-медієвісту, досліднику аграрних відносин, історичної географії і картографії Білорусі XV–XVI ст. Михайлу Федоровичу Спірідонову, умістив наукові розвідки колег та учнів ювіляра. Тому й тематична направленість книги, головним чином, визначається колом наукових зацікавлень М.Ф. Спірідонова.

Видання (як й інших праць такого жанру) відкривають вступні статті колег-друзів – відомих медієвістів Г. Голенченка й Л. Іванової та А. Хорошкевич, в яких описано життєвий і творчий шлях ювіляра.

Найбільшу цікавість викликають дослідження авторів збірника. Зокрема, тематика статей зосереджена довкола проблем історичної географії (наприклад, В. Тємушев розглянув питання формування території Гомейської волості ВКЛ до кінця XV ст., А. Радаман – визначення кордонів поміж Новгородським і Пінським повітами ВКЛ у другій половині XVI ст.); урбаністики (В. Паздняков дослідив маєток Мальтійського ордену у Білорусі XVII–XIX ст. – Столовичі); аграрної історії (тематика представлена статтями А. Шекова про князівське землеволодіння у Чернігівському князівстві у XII – першій третині XIII ст., В. Голубєва – про сільську громаду у Білорусі XVI–XVIII ст., О. Довнара – про селян-слуг на білоруських землях ВКЛ другої половини XVI–XVIII ст.); політичної історії (А. Мацук проаналізував внутріполітичну ситуацію у ВКЛ 1739 р.); джерелознавства та писемності (ґрунтовні дослідження А. Дзярновіча, А. Груші, А. Кузьміна, Г. Голенченка, В. Свяжинського, Ю. Нестеровича); нумізматики (Ш. Бєктінєєв); етноконфесійного розвитку (Л. Іванаова підняла питання побутування реформаційних осередків у Білорусі XVI–XVII ст., Г. Брегер – кальвіністських зборів XVI–XVII ст. у ВКЛ).

Цінними матеріалами до збірника являються список опублікованих праць М. Спірідонова, а також регестр документів Литовської метрики, опублікованих М. Спірідоновим у серії книг „Пам'ять" – історико-документальних хронік міст і районів Білорусі, складений відомими білоруським литуаністом В. Менжинським.

Загалом, представлені дослідження та матеріали білоруських та російських істориків (на жаль не представленні праці українських вчених), що вийшли під одним „дахом", на мою думку, є суттєвим кроком у розвиток литуаністичних студій й стануть у пригоді всім дослідникам історії ВКЛ, у тому числі й українським.

[1] Ягеллоны: дынастыя, эпоха, спадчына: матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. (Гальшаны – Навагрудак, 8–10 верас. 2006 г.) // НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; рэд. кал.: А. А. Каваленя (адка. рэд.) [і інш.]. – Мінськ: Беларус. навука, 2007. – 402 с.

[2] Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: С. В. Марозава [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 422 с.

[3] Память стагодзь

Жеребцова Лариса
(Дніпропетровськ)

LIETUVOS METRIKA. KNYGA NR 14 (1524–1529): UŽRAŠYMŲ KNYGA 14. / PARENGĖ L. KARALIUS, D. ANTANAVIČIUS. – VILNIUS, 2008. – 646 P.

У рамках урядової програми «Литовська Метрика – до 2010 р.» Інститутом історії Литви та групою вчених Вільнюського університету (на чолі з проф. І. Валіконіте) здійснюється публікація окремих книг з фонду Литовська Метрика (далі – ЛМ). За останні два роки побачили світ книги записів 6 і 14, а також книга судових справ 12, підготовлені до видання Інститутом іторії Литви та Вільнюським університетом.

Книга записів 14 ЛМ є копією 1598 р. оригінальної книги, що безслідно зникла в середині XVII ст. В інвентарі 1623 р. книзі присвоєно №18, у XVIII ст. у Варшаві книгу перенумерували під номером 17, а за класифікацією Ст. Пташицького книга дістала номер 14, під яким і зберігалась в Російському архіві давніх актів у фонді 389 «Литовська Метрика». Документи книги відносяться до пеіоду правління Сигізмунда I Старого[1] й охоплюють період за 1524 – 1529 рр. Книга підготовлена до друку з мікрофільму, що зберігається у відділі рукописів Інституту історії Литви.

Копія книги записів 14 ЛМ XVI ст. має титул «*Книга розных справ и листов поточных короля его милости Жикгимонта Першого: и ку конъцу неколкос привилеиков починают ся. От року 1524 аж до року 1529*». Більшість документів книги складають т. зв. «справи», видані від імені великого князя литовського – це накази, декрети, розпорядження до різних урядників і приватних осіб, щодо скарг, клопотань, оцінки пошкоджень, порядку судочинства, дотримання юридичних і митних норм. Книга складається з трьох частин – окремих зошитів, до яких вносили копії виданих документів три писарі: 1) Богуш Боговитинович (записи №1–67) – 5 зошитів; 2) Копоть Василевич чи Копоть Васкович (записи №68–656) – 13 зошитів; 3) Іван Горностай (№657–927) – 5 зошитів. Переважна більшість документів написана руською мовою, 5 – латинською, 4 – польською.

Науково-довідковий апарат видання складається з передмови литовською та англійською мовами, реєстру уміщених документів польською мовою, приміток до кожного документу, списку скорочень, переліку християнських свят і хронологічного списку документів. Наприкінці подано предметний, іменний та географічний покажчики.

Писар, що переписував книгу записів 14 ЛМ в кінці XVI ст. зкомпілював у книзі 592 документа, проте метриканти XVIII ст. нарахували 824 документи, а публікатори сучасного видання – 927 записів, що зареєстрували 978 документів. У рукопису книги деякі номери були пропущені, що побіліли з часом. У сучасному виданні номери, які були вказані в інвентарі XVIII ст, наведені поряд із новими у круглих дужках.

Різниця у кількості документів книги пояснюється особливостями ведення справочинтсва у великокнязівській канцелярії й водночас окреслює труднощі, що виникли в упорядників під час археографічного опрацювання книги – нумерація та датування документів. Писарі книги-копії XVI ст. дали заголовки лише важливим з їх точки зору документам, яких нарахували 592. Метриканти XVIII ст. більш ретельно віднеслись до справи і склали свій реєстр «важливих» документів, яких було 824. Упорядники сучасного видання Л. Караліус й Д. Антанавічюс пронумерували 927 записів (не документів!).

Саме в цьому криється пояснення різниці кількості документів книги. Литовські упорядники чітко відрізняють поняття «запис» і «документ». Свого часу поняття «запис» запропонував польський історик, упорядник книги записів 9 ЛМ К. Пяткевич. На його думку, поняття запис є ширшим ніж «копія» чи «документ виданий канцелярією». Один запис міг вміщувати кілька зареєстрованих документів тотожного змісту адресованих одній особі.

Книга записів 14 ЛМ є реєстром записів документів виданих та отриманих великокнязівською канцелярією. Збільшення обсягів роботи канцелярії змушувало писарів шукати більш ефективні варіанти ведення справочинства. Вони не копіювали повний текст виданих документів з належними частинами формуляру, а лаконічно і коротенько записували, хто отримував документ, адресатів, яким він призначався, і основний зміст (іноді без дати й місця видання). Писарі, які переписували книгу в кінці XVI ст. інколи взагалі не давали заголовки записам, залишаючи пусті місця. Потім головний писар чи редактор (якщо його так можна назвати) після редагування документів додавав їм заголовки. Це спостерігається і в інших книгах ЛМ.

Документи книги згруповані згідно з особою одержувача (здебільшого двох, менше трьох, чотирьох, п'яти, шести, восьми, дванадцяти). Наприклад, до берестейського єврея, митника Міхеля Єзофовича[2], водночас було адресовано 18 документів. У таких випадках писарі використовувати для таких документів загальну фразу «*ему жъ…*», «*еи же листь до….*», «*по тому жъ…*», «*тогды жъ….*». У західноєвропейських канцеляріях вживали «лаконічне» формулювання для позначення ідентичних за змістом документів, виданих різним адресатам: ille, tali, similiter arba item etc.

Перед упорядниками книги записів 14 ЛМ постала проблема нумерації записів, коли доводилось обирати між документами виданими великокнязівською канцелярією та записами, в яких фіксували кілька документів спільного змісту, що їх отримувала одна особа, проте вони призначались різним адресатам. Формальним критерієм для виокремлення документів у межах записів та між собою був підпис писаря.

Залишаючи інші археографічні подробиці видання книги записів 14 ЛМ зосередимось на інформативних можливостях документів, що відносяться до історії українських земель у складі ВКЛ. Безпосередньо українських земель, переважно Київського та Волинського воєводств, стосуються близько 95 документіів, які умовно можна розподілити на такі групи:

1. відображають деякі аспекти розвитку *митної системи* на українських землях ВКЛ: конфлікт між князями Андрієм Сангушком та Федором Чарторизьким з приводу доходів від мита (№27, 793), контроль за сплатою належних мит (№120), суперечки, що виникали з приводу стягнення окремих мит (№295, 303), зокрема, з підданих князя Костянтина Острозького (№588), незаконного стягнення мит з луцьких міщан (№764); вчинення луцькими (№241) та володимирськими (№242) митниками лічби з воскових і соляних комор; визволення ктївських міщан від оплати мит на території ВКЛ (№902) і луцьких на 10 років (№917).

2. скарги та справи, що стосуються *суперечок з приводу нападів на маєтки* (№273), пошкодження нерухомого майна в різних формах (незаконий покос сіна (№92); захоплення та «*кривды*» земель, ланів (№122, 255, 279, 547, 548, 558, 767), бобрових гонів (№107, 788), крадіжка овець (№661, 779), коней (№199, 837), срібних ложок (716, 717); нанесення тілесних ушкоджень членам сімей (№86) і слугам (№19, 20, 284, 351, 357) шляхтичів, дворянам (№551); комплексних пошкоджень маєтків і земель з нанесенням тілесних ушкоджень слугам власників, міщанам (155, 156, 157, 162, 163, 289, 300, 726, 730, 856, 896, 897, 898).

3. *розділу земель* і маєтків (№№5, 6, 68, 90, 91, 595, 638, 778, 823)

4. *вольностей від різних оплат* і повинностей (№№10, 437, 294, 552, 762), несення ваійськової служби (№№35, 494, 495).

5. *пожалування на землі*, маєтки, церкви (№№491, 607, 625, 680, 681, 683, 684, 718, 871, 824, 905, 922).

6. справи щодо стягнення боргів та інших оплат (№№87, 292, 326, 549, 753), заруки (№296), перенесення судового слухання (№223), застави (№9), виселення міщан, які прожили деякий час у місті (№№763, 765) та інші, зміст яких важко визначити (№№220, 314).

Опублікована книга записів 14 ЛМ може бути цікавою з джерелознавчої та палеографічної точок зору, як джерело з історії єврейського населення на землях ВКЛ, діяльності «старшого серед євреїв», постійного кредитора великокнязівського двору Міхеля Єзофовича, історії становлення та розвитку митної служби, шляхетських наїздів, пожалування земель тощо.

Видання джерел завжди є копіткою трудомісткою працею, яка вимагає чималих фізичних зусиль та фінансової підтримки, а тому кожну опубліковану книгу з фонду «Литовська Метрика» можна тільки вітати.

---

[1] Цікаво, що на обкладинці книги записів 14 ЛМ написано, що документи книги охоплюють період правління Сигізмунда II Старого. Це не помилка упорядників, а варіант литовської традиції (якої притримуються не всі історики), започаткованої Е. Гудавічюсом. Серед литовських князів упродовж 1432–1440 р. правив великий князь Сигізмунд Кейстутович (1432–1440 рр.), якого литовці вважають першим великим князем з таким ім'ям. Відповідно Сигізмунда I Старого вважають другим, а згідно з польською лінією великих князів литовських він перший.

[2] Деякі документи з книги записів 14 ЛМ, що відносяться до історії єврейського населеннян на теренах ВКЛ, відображають їх правове та суспільне становище до 1569 р., зокрема, діяльність «старшого серед литовських євреїв», кредитора великого князя, митника Міхеля Єзофовича, який чимало зробив для організації митної служби на землях ВКЛ (№83, 91) опублікував: Бершадский С.А. Русско-еврейский архив. Документы и регесты къ истории литовскихъ евреевъ. – СПб, 1882. – Т. 1 (1388–1550); Т. 2. (1550–1569).

Берковський Владислав
(Київ)

ВІД ПИТАНЬ СТАРОПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ

Без значного перебільшення можна відзначити, що на сьогодення чільне місце в історичних дослідженнях займають праці присвячені політичній, військовій, культурній та релігійній сферам розвитку людської цивілізації. Натомість, на маргінесі зацікавлень істориків залишається соціально-економічна складова. Хоча саме ця сфера, як відзначають Ф. Бродель та О. Браун, створювала найбільший вплив на хід та розвиток історії, оскільки, в більшості політичних конфліктів лежали, глибинні економічні передумови[1]. Власне в цьому контексті слід відзначити певні позитивні зрушення, що відбулися в історичній науці Польщі. Зокрема, це повстання, після майже півстолітньої перерви, окремих польських наукових центрів, що за основну спеціалізацію обрали історію соціально-економічного розвитку. Одним з таких молодих зростаючих центрів, з кінця 1990-х рр., став університет в Білостоці, на базі якого щороку відбувається низка конференцій присвячених указаній тематиці. На жаль, видання матеріалів білостоцьких конференцій є бібліографічною рідкістю в Україні. Власне тому метою даної розвідки є спроба подання стислої характеристики поконференційних видань організованих та підготовлених представниками білостоцького наукового осередку. При цьому основна увага буде звернута на презентації досліджень, що стосуються історії XV–XVII ст.

На початку 2007 р. друком вийшов перший том матеріалів конференції «Nad społeczeństwem staropolskim» (Дослідження старопольського суспільства), організованого кафедрою модерної історії Інституту історії Університету в Білостоці[2]. Збірка статей 31 дослідника складається з декількох розділів, зокрема «Устрій та право», «Політична культура», «Шляхетське суспільство», «Військо», «Господарство» та «Релігійні справи». Хронологічно 21 стаття присвячена історії XV–XVII ст., і лише 10 – історії XVIII ст.

Поконференційні матеріали відкривають: стаття Пшемислава Кживошинського (Przemysław Krzywoszyński), присвячена поняттю суверенність в думках польської шляхти, Даріуша Макілли (Dariusz Makiłła), в якій розглядається проблеми суверена та його відносин з суспільними станами, Мартіна Нємийського (Marcin Niemyjski), присвячена розгляду встановлення влади інтеррекса в часи першого безкоролів'я та Адама Монюшко (Adam Moniuszko), який звернув увагу на питання. змін в шляхетському судочинстві в кінці XVI – середині XVII ст.

У рамках дослідження політичної культури суспільства ранньомодерної Речі Посполитої Моніка Вишомірска (Monika Wyszomirska) звернула увагу на вплив двох міфів т. зв. «Рокоша глинянського» та «Рад Каллімаха» на формування доктрини золотої волі. Також в контексті досліджень політичної культури свої досліди з теми «Політична культура в світлі мови. Про сенат та сенаторів на сеймах Сигізмунда Августа» представив Шимон Бжезіньскі (Szymon Brzeziński). Зокрема, ціллю дослідження стало представлення ролі та місця сенату в практиці політичного життя першої половини XVI ст.

До розділу «Шляхетське суспільство» увійшли: дослідження Мирослави Камецької-Скрайна (Mirosława Kamecka-Skrajna) присвячене історії родини Велопольских та стаття відомої білостоцької дослідниці Івони Кулєша-Воронецької (Iwona Kulesza-Woroniecka) «Жінка та подружні проблеми в ранньомодерній епосі – пропаганда взірців та постав», яка

вводить читача в світ щоденного подружнього життя та проблем, що виникали між чоловіком та дружиною (напр. безпліддя, насильство, пияцтво).

Питання історії військової справи розглянуто в статтях Пшемислава Гаврона (Przemysław Gawron) «Стосунки між керівниками державних та приватних військ в Короні у першій половині XVII ст.» та Кароля Лопатецького (Karol Łopatecki) «Ідейна вимова гарматних прикрас XVI–XVII ст.».

Різні аспекти розвитку господарства теренів Речі Посполитої періоду XV–XVII ст. відобразили в своїх статтях білостоцькі та люблінські дослідники. Зокрема, Пьотр Гузовський (Piotr Guzowski) у своїй статті «Мікроісторія польських селян XV і XVI ст.» звернув увагу на потребу вироблення рівноваги під час дослідження мікро та макроісторії. Кшиштоф Борода (Krzysztof Boroda) дослідив маєткову структуру шляхти Плоцького воєводства у першій половині XVI ст.», Владислав Берковський (Władysław Berkowski) в своїй статті, присвяченій проблемі розвитку адміністративних структур митних та цельних комор на Волині від XVI до середини XVII ст., не лише розглянув діяльність даних інституцій, але створив перший список митних урядників Волині.

Останній розділ розглядуваного видання вводить нас у світ релігійних відносин XVI–XVII ст. Зокрема, Рафал Кушнєрчик (Rafał Kuśmierczyk) дослідив проблему відсутності парафіяльного духовенства у Влоцлавському архідіаконаті у кінці XVI ст. Марта Пілашевіч-Лопатецька (Marta Piłaszewicz-Łopatecka) та Мажена Лідке (Marzena Liedke) звернулися до проблеми історії протестантського руху. Так, перша дослідниця розглянула поняття мистецтва в світлі теологічної концепції Кальвіна, натомість друга звернула увагу на діяльності коронних шляхетських родів на користь литовського євангелицько-реформаторського об'єднання в XVII ст.

***

Специфічною рисою соціально-економічного, культурного, релігійного, політичного або військового розвитку суспільства є ґенеза метрологічної системи та її вплив на щоденність. Як справедливо відзначили укладачі збірки статей конференції «Po tym, jak ludzie przestali być szczęśliwi. Człowiek a miary czasu i przestrzeni w przeszłości» (По тому як люди перестали бути щасливим. Людина та міри часу й простору в минулому) Пьотр Гузовський та Мажена Лідке, дослідження одиниць та систем мір та ваги, підстав та суспільних контекстів їх використання в цілій їх різноплановості є базою дослідницького апарату історика[3]. Власне тому до збірки поконференційних матеріалів увійшли такі напрямки-розділи, як «Час», «Міри», «Простір» та «Маніпулювання». І саме за цими напрямками проводили свої дослідження 18 вчених, наукові дослідження яких було презентовано під час конференції.

Перший і найбільший розділ «Час» презентує статті, що тематично та хронологічно охоплюють проміжок від III до XIX ст. та від проблем виміру часу в пізньоримській імперії до шляхетської щоденності в останніх роках існування Речі Посполитої. Так, наприклад, Роберт Сускі (Robert Suski) звернув увагу на проблему датування захоплення Галії військами римського імператора Аврелієм, а Рафал Косіньскі (Rafał Kosiński) – на питання впливу та ролі часу в пізньоатичній агіографії. Принагідно слід відзначити, що Р. Косіньскі, піддаючи критиці погляди відомого візантолога Н.В. Бібікова, відзначив, що час в агіографічних творах використовувався в залежності від риторичних особливостей окремих частин праці. Зокрема, в нарраційній частині використовувався лінійний теологічний час, натомість в тематичній – в залежності від потреби надання доказів святості героя твору.

Доволі цікаве питання піднято було дослідником з Любліна Янушем Лосовським (Janusz Łosowski). Так, автор спробував дослідити проблему меж впливу годинникового

виміру часу в містах Речі Посполитої періоду XVI–XVIII ст. При цьому було звернуто увагу на походження та способи годинникового виміру часу, використання годинників у великих та малих містах, а також на використання годинникового поділу доби в щоденному житті міщанства.

Тематично близькими є статті Пьотра Гузовського, Мажени Лідке та Кароля Лопатецького. Зокрема П. Гузовський, в контексті вивчення історії селянства дослідив місце та роль господарського та фінансового календаря в життя польського селянина на межі XV–XVI ст. Як результат, дослідник дійшов висновків, що селяни в середньовіччі та ранньомодерну добу жили згідно циклічного ритму світського та духовного календарів. При цьому відбулася певна десакралізація релігійного календаря, зокрема, вже з кінця XVI ст. помітною стає домінація господарського над духовним. Мажени Лідке, звернувшись до проблеми впливу календарю на щоденне життя, відобразила рецепцію григоріанського календарю литовської євангелистсько-реформованої спільнотою. Звернувшись до питання впливу часу на щоденність Кароль Лопатецкі дослідив добовий цикл війська Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. При цьому вчений звернув увагу на щоразу істотнішу роль годинника, як інструмента виміру часу, в житті військових.

На межі двох тематичних розділі знаходиться стаття Адама Кухарського (Adam Kucharski), який спробував відобразити ставлення до часу та простору в часі мандрівок шляхти та магнатів. Власне тема мір, піднята статтею даного дослідника, була продовжена у статтях Йоанни Карчевської (Joanna Karczewska), Кшиштофа Бороди та Владислава Берковського. Так, Й. Карчевська на підставі судових матеріалів з теренів Великопольщі та Куявії дослідила середньовічні міри поверхні землі. Зокрема, у статті розглянуто ґенезу таких мір як «волока», «лан», «морг», «кусень» та «прут». Дещо інший напрямок у дослідженні мір поверхні обрав Кшиштоф Борода, в основу статті якого лягла спроба дати відповідь на питання: Що було основою ланового побору в XV та XVI ст. Селянин, лан чи зиск? Врешті, в праці Владислава Берковського на доволі широкій джерельній базі досліджено розвиток системи мір на Волині в XVI та першій половині XVII ст. Зокрема, дослідник звернув увагу на розміри таких мір як «лашт», «маца», «бочка» та «шифунт». Крім того в статті розглянуто систему лічби грошей.

Розділи «Простір» та «Маніпуляції» представлені статтями Станіслава Александровича (Stanisław Alexandrowicz) та Томаша Мойсіка (Tomasz Mojsik). Так, С. Александрович у своїй статті звернувся до питання придатності картографічних джерел в дослідженні історії теренів Речі Посполитої XVI–XVII ст. Окрім того дослідник піддавши гострій критиці підручник Й. Шиманського[4], відзначив, що практична більшість польських істориків майже цілковито незнайома з історичною картографією, як негативний приклад наведено дослідження В. Серчика[5], Т. Богуна[6]. Наостанок, слід відзначити статтю Томаша Мойсіка, який присвятив своє дослідження питанню простору і часу в історіографії. Зокрема, до даного питання автор підійшов як до нарратологічної проблеми.

Підсумовуючи даний огляд, можна відзначити, що видання білостоцького наукового осередку не лише становлять неабиякий інтерес для українських вчених, але й можуть стати прикладом для провадження подібних досліджень щодо українських терен.

---

[1] *Браун О.* Школа Анналов – «Новая историческая наука» // Анналы экономической и социальной истории. Избранное. – М., 2007. – С. 18–19.

[2] Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – T. I: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / red. K. Łopatecki, W. Walczak.
[3] Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości / red. P. Guzowski, M. Liedke. – Kraków, 2007.
[4] *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2005.
[5] *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszaw, 1998
[6] *Bohun T.* Moskwa 1612. – Warszaw, 2005.

Кононенко Василь
(Київ)

HISTORY, RELIGION, AND CULTURE BRITISH INTELLECTUAL HISTORY 1750−1950 / EDITED BY S. COLLINI. – CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2000. – 289 P.

У світовій історіографії є три найбільш масштабні напрями інтелектуальної історії: англо-американська «інтелектуальна історія» (intellectual history), французька «історія ментальностей» (historie des mentalities collectives) та німецька «історія понять» (begriffsgeschichte), які виникли на своїх національних історіографічних традиціях[1]. Характерно, що відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д. Дана «Суть історії ідей» («The Identity of the History of Ideas»), К. Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей» («Meaning and Understanding in the History of Ideas») Д. Бароу «Віги і ліберали: сталість та зміни в англійській політичній думці» («Whigs and Liberals: Change and Continuity in English Political Thought») водночас належать й до історії політичної думки[2].

Термін «інтелектуальна історія» входив в науковий обіг з певними труднощами, оскільки конкурував з альтернативним поняттям – «історією ідей». Проте останнє формулювання ґрунтується на спадщині Гегеля за якою історія філософії є своєрідною теоретичною основою для наукової історії людства. Інтелектуальна історія ставить у фокус дослідження аспект розумової діяльності людини подібно до того як це роблять історики в економічній чи політичній історії, досліджуючи господарський чи управлінський сегмент людської діяльності[3].

Історія ідей культивувалася здебільшого філософами, політичними теоретиками, літературними критиками, соціологами, а інтелектуальна історія – фаховими істориками. У роботах з інтелектуальної історії об'єктом дослідження є окремий період минулого, який історики розглядають відповідно до своєї зацікавленості як політичну, соціальну, економічну історію. «Інтелектуальний» історик в цьому періоді з неменшим правом бачить та досліджує інтелектуальну історію.

Показовими формулюваннями історії ідей є назви робіт в яких досліджується «вертикальний» пласт минулого: «Історія соціології від Монтеск'є до Вебера», «Розвиток економічної теорії від Сміта до Фрідмана», «Модерна історіографія від Гібона до Броделя» тощо. В інтелектуальній історії тенденцією останніх робіт є рух до більш «горизонтальніших» аспектів минулого, а саме використання самої мови епохи, яку вивчає дослідник. Наприклад, об'єктом дослідження у вивченні суспільно-політичної думки є не стільки книги як дискусії навколо найважливіших проблем[4].

Історія ідей наголошує на логічних структурах певних дискусій, що умовно і частково недоцільно локалізуються в часовому просторі минулого. Інтелектуальна історія намагається привідкрити думку минулого в її повноті і наскільки це можливо в її власних термінах[5].

Для прикладу, один з авторів видання проаналізував зміну образу Олівера Кромвеля в англійській історіографії та суспільстві вікторіанської доби[6]. На середину XIX ст. старі широко поширені негативні оцінки О. Кромвеля ще співіснували з новим позитивним сприйманням лідера англійської революції XVII ст. Поступово протягом другої половини XIX ст. темні оцінки О. Кромвеля почали зникати та замінювалися на більш світліші. Показово, що на кінець вікторіанської доби пам'ять про О. Кромвеля характеризувалася його визнанням майже як святого[7]. Такі особливості оцінки минулого неодмінно важливі для історичного дослідження, оскільки вони визначають формування історичного факту, який не існує поза інтерпретацією.

Отже, дане колективне видання дає можливість окреслити розвиток англо-американської інтелектуальної історії та звернути увагу на перспективність досліджень цієї «субдисципліни» побудованих на українських історичних та історіографічних джерелах.

---

[1] *Берк П.* Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С. 281–283.

[2] *Collini S.* General introduction // History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750−1950 / Edited by S. Collini. – Cambridge university press, 2000. – P. 1−21; *Так Р.* Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання. – С. 269–270.

[3] *Collini S.* General introduction // History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750−1950 / Edited by S. Collini. – Cambridge university press, 2000. – P. 2.

[4] Ibid. – P. 3.

[5] Ibid. – P. 3−21.

[6] *Worden B*. The Victorians and Oliver Cromwell // History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750−1950 / Edited by S. Collini. – Cambridge university press, 2000. – P. 112–135.

[7] Ibid. – P. 113.

VIII. Коротко про авторів

Асауленко Олена – аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Берковський Владислав – доктор історії, завідувач сектором Центрального державного архіву вищих органів влади та управління.

Блануца Андрій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Блащук Світлана – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Бобровнік Юрій – аспірант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Бондар Вадим – аспірант відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Бородій Андрій – аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ващук Дмитро – к.і.н., науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Гомоляко Андрій – аспірант Ніжинського державного університету.

Григорук Оксана – аспірантка Інституту української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Дзагалов Анатолій – здобувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Демиденко Тамара – аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Дуднік Олександр – к.і.н., науковий співробітник Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського.

Жих Максим – студент кафедри історії Росії з давніх часів до XX ст. історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету.

Кабачій Роман – к.і.н., журналіст, публіцист.

Завалко Наталія – аспірант відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Каріков Сергій – к.і.н., доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Університету цивільного захисту України (Харків).

Ковальчук Володимир – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Кондратенко Олег – к.і.н., доц. кафедри міжнародної інформації Національного авіаційного університету.

Кононенко Василь – аспірант відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Корольов Геннадій – аспірант відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Котельницький Назар – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Крупина Віктор – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України.

Кудінов Юрій – аспірант відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Лаас Наталія – аспірантка відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України.

Лозовицький Олександр – к.політ.н., директор Інституту політики та державного управління Української Академії політичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету, президент Альянсу молодих політологів, політтехнологів та політиків України.

Майоров Олександр – д.і.н., професор, завідувач кафедри музеєлогії Санкт-Петербурзького державного університету.

Мандрик Марія – к.і.н., старший науковий співробітник СПФ АРАН.

Мацук Андрій – к.і.н., науковий співробітник Інституту історії НАН Білорусі.

Муха Дар'я – заступник Голови Правління Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Молодіжний колорит».

Назарова Євгенія – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН.

Огієнко Олена – аспірантка кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Пазюра Наталія – інженер І категорії відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Павловська Ганна – випускниця аспірантури Інституту історії НАН Білорусі.

Пилипенко Володимир – аспірант Інституту української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Примаченко Яна – молодший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX ст. Інституту історії України НАН України.

Савчинський Володимир – старший викладач кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського державного технічного університету, здобувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Скальський Віталій – помічник заступника Голови Українського інституту національної пам'яті.

Селівоненко Анатолій – пошукач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Сень Дмитро – к.і.н., доцент, заступник директора Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Феліцина.

Стрикун Ірина – аспірантка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

Тєвікова Ольга – аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Тимченко Роман – аспірант відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Хромова Ірина – аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Цимбала Ольга – здобувачка Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Чебан Марина – магістр архівознавства, здобувачка Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Щавлинський Микола – к.і.н., доцент кафедри історії, світової та вітчизняної культури Білоруського національного технічного університету (м. Мінськ)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК 2009 (Випуск 12)

Головний редактор Тарас Чухліб

Заступник головного редактора Андрій Блануца

Оригінал-макет Світлана Блащук

Тексти подаються в авторській редакції

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК (2009) / Головний редактор Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 516 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 6935

Підписано до друку 22.09.2009 р. Формат 70x100/16
Ум.друк.арк. 43. Обл.вид.арк. 43.
Наклад 300 прим. Зам. 41.2009 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. М.Грушевського, 4